К. МАРКС

КАПИТАЛ

II

ЧИЛД

К. МАРКС

КАПИТАЛ

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

Сов.ИКП МК янында МАРКСИЗМ—ЛЕНИНИЗМ ИНСТИТУТУНУН
АЗӘРБАЙЧАН ФИЛИАЛЫ

К. МАРКС

КАПИТАЛ

СИЯСИ ИГТИСАДЫН ТӘНГИДИ

ИКИНЧИ ЧИЛД

II КИТАБ: КАПИТАЛЫН ТӘДАВҮЛҮ ПРОСЕСИ

АЗӘРБАЙЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЙЯТЫ
Бакы ✻ 1956

МАРКС — ЭНКЕЛС — ЛЕНИН ИНСТИТУТУНДАН

«Капиталын» II чилдинин бу нәшри һазырланаркән, 1937-чи илдә чыхан I чилди һазырландыгда эдилдийи кими, И. И. Степанов-Сквортсовун тәрчүмәси әсас көтүрүлмүшдүр.

Тәрчүмәдә эдилән дәйишикликләр әсасән ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Ленинин өз әсәрләриндә «Капиталын» II чилдиндән ситат кәтирдийи вә адәтән өзүнүн тәрчүмә этдийи бүтүн парчалар мәтнә дахил эдилмишдир.

Ленинин бу ситатларда ишләтдийи терминолокия (И. И. Степанов-Сквортсовун тәрчүмәсиндәки терминолокиядан фәргләндийи һалларда) бүтүн чилдә тәтбиг эдилмишдир.

2) Тәрчүмә 1893-чү илдәки алманча икинчи нәшри илә йохланмышдыр.

Бундан башга, 1893-чү илдәки алманча икинчи нәшри, II чилдин мәтбәәдә йығылмаг үчүн Энкелс тәрәфиндән һазырланмыш вә редактә эдилмиш әлязмасы илә йохланмышдыр ки, бу да алманча нәшринин мәтниндәки бир сыра мәтбәә сәһвләрини вә тәсадүфи бурахылмышлары арадан галдырмаг имканы вермишдир. Мәтнин бу йохлама әсасында бәрпа эдилән вә я дүзәлдилән ерләри бу нәшрдә бучаглы мө'тәризәдә 〈 〉 верилмишдир.

3) Тәрчүмәнин терминолокиясы даһа чох эйниләшдирилмишдир.

4) Тәрчүмәдә мәтнин анлашылмасыны чәтинләшдирән хүсусилә ағыр чүмләләрә тәсадүф эдилдийи һалларда редаксия тәрчүмәдә лазыми үслуб дәйишикликләри этмишдир.

5) Схемлэрдэ дүрүст олмајан ајры-ајры рәгәмләр дүзәлдилмишдир.

6) Харичи мүәллифләрин русча тәрчүмәси олан әсәрләриндән кәтирилмиш ситатлар бурада мүвафиг рус нәшрләриндән кәтүрүлмүш вә јалныз русча тәрчүмәләрин кифајәт гәдәр гәнаәтбәхш олмадығы һалларда һәмин тәрчүмәләрдә лазыми дәјишикликләр едилмишдир.

1939-чу ил.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Zweite Auflage.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1893.

«Капиталын» II чилдинин алманча иккинчи нәшринин үзү.
(Кичилдилмишдир.)

МУГӘДДИМӘ.

«Капиталын» икинчи китабыны чапа һазырламаг, һәм дә elә һазырламаг ки, о, бир тәрәфдән, рабитәли вә мүмкүн гәдәр биткин бир әсәр олсун, дикәр тәрәфдән дә, редакторун әсәри дейил, мәһз мүәллифин әсәри олсун, — бу, асан иш дейилди. Тәкрар ишләнмиш олан вә әксәр һалларда натамам характер дашыян чохлу әлязмаларынын олмасы вәзифәни чәтинләшдирирди. Ән чоху анчаг бир (IV) әлязмасы чап үчүн тамамилә һазыр иди, лакин бу әлязмасынын да чох һиссәси сонракы тәкрар ишләмәләр нәтичәсиндә көһнәлмишди. Материалын башлыча һиссәси әксәрийййәтлә әсасән ишләнмишдисә дә, үслуб чәһәтдән кифайәт гәдәр һазырланмамышды; материал Марксын адәтән өз гейдләрини тәртиб етдийи диллә язылмышдыр: үслуб сәлигәсизлийи, фамиляр, чох заман кәскин юмористик ифадә вә чүмләләр, инкилисчә вә франсызча техники адлар, чох вахт инкилисчә бүтөв чүмләләр вә һәтта сәһифәләр вардыр; бунлар бу вә я дикәр һалда мүәллифин зеһниндә фикирләрин инкишаф етдийи шәкилдә язылмышдыр. Әтрафлы шәрһ едилмиш айры-айры һиссәләрлә янашы олараг, бунлардан аз әһәмийййәти олмаян дикәрләри ялныз гейд едилмишдир; нүмайиш етдирмәк үчүн факт материалы топланмыш, лакин өтәри груплашдырылмышдыр, ишләнмәси исә һәлә бир яна галсын; сонракы фәслә кечмәк чәһдинин тә'сири алтында чох вахт фәслин ахырында фикрин бурада ярымчыг галмыш инкишафыны көстәрән ялныз бир нечә гырыг-кәсик чүмлә вардыр; нәһайәт, мә'лум олдуғу үзрә, хәтти елә иди ки, буну бә'зән мүәллиф өзү дә охуя билмирди.

Мән әлязмаларынын мүмкүн гәдәр һәрфийййән бәрпа едилмәси илә кифайәтләниб үслуб чәһәтдән ялныз о ерләри дәйишдирмишәм ки, Марксын өзү дә бунлары дәйишдирәрди; анчаг тамамилә зәрури олан вә һәм дә мә'нанын һеч бир шүбһә доғурмадығы ерләрдә бә'зи изаһедичи чүмләләр вә рабитә үчүн ифадәләр әлавә етмишәм. Мә'насы һәтта анчаг ән чүз'и шүбһәйә йол верә билән мүддәалары мән һәрфийййән чап етмәйи мүнасиб билмишәм. Мәним тәкрар ишләдийим вә әлавә етдийим ерләр

чәми он чап сәһифәси дә этмәз, һәм дә бунларын һамысы ялныз формал характердәдир.

Марксын II китаб үчүн гоюб кетдийи әлязмасы материалынын садәчә сияһиси көстәрир ки, о өз бөйүк игтисади кәшфләрини нәшр этмәздән әввәл, бунлары там мүкәммәл сурәтдә һазырламаг үчүн нә гәдәр мисилсиз бир виҹданла, нә гәдәр чидди бир өзүнүтәнгидлә чалышмышдыр; бу өзүнүтәнгид ялныз чох аз һалларда она шәрһин мәзмун вә формасыны ени тәдгигат нәтиҹәсиндә даим кенишләнән өз көрүш даирәсинә уйғунлашдырмаг имканы верирди. Һәмин материал ашағыдакылардан ибарәтдир:

Һәр шейдән әввәл «Zur Kritik der politischen Oekonomie» [«Сияси игтисадын тәнгидинә даир»] әсәринин 23 дәфтәрдән ибарәт әлязмасы вардыр; вәрәгин дөрддә бири бөйүклүкдә 1472 сәһифә тәшкил эдән бу дәфтәрләр 1861-чи илин августундан 1863-чү илин июнунадәк язылмышдыр. Бу әлязмасы эйни адла 1859-чу илдә Берлиндә чап олунан биринчи дәфтәрин давамыдыр. 1—220-чи сәһифәләрдә (I—V дәфтәрләр), сонра да 1159—1472-чи сәһифәләрдә (XIX—XXIII дәфтәрләр) бу әлязмасы «Капиталын» I китабында, пулун капитала чеврилмәсиндән башлаяраг ахырадәк давам эдән һиссәдә тәдгиг олунмуш мөвзулары шәрһ эдир; бу әлязмасы һәмин китабын мөвҹуд редаксияларынын биринчисини тәшкил эдир. 973—1158-чи сәһифәләрдә (XVI—XVIII дәфтәрләр) капитал вә мәнфәәтдән, мәнфәәт нормасындан, тиҹарәт капиталындан вә пул капиталдан, демәли, III китаба аид эдилән әлязмасында сонралар инкишаф этдирилмиш мөвзулардан бәһс олунур. II китаба дахил олан мөвзулар, һабелә сонралар III китабда тәдгиг эдилмиш бир чох мөвзулар исә, әксинә, бурада һәлә айрыча ишләнмәмишдир. Бу мөвзулара әлязмасынын мәһз башлыча һиссәсини тәшкил эдән бөлмәдә: 220—972-чи сәһифәләрдә һабелә тохунулур (VI—XV дәфтәрләр) *«Изафи дәйәр нәзәриййәләри»*. Һәмин бөлмәдә сияси игтисадын мәркәз мәсәләсинин, изафи дәйәр нәзәриййәсинин мүфәссәл тәнгиди тарихи верилмишдир вә бундан әлавә, II вә III китаблара аид олан әлязмасында сонралар айрыча вә мәнтиги әлагәдарлыгла тәдгиг эдилмиш мәсәләләрин чох һиссәси сәләфләрлә мүбаһисә шәклиндә верилмишдир. Бу әлязмасынын тәнгиди һиссәсини «Капиталын» IV китабы шәклиндә нәшр этмәйи мән өз өһдәмә көтүрүрәм*, һәм дә II вә III китабларда тамамилә айдынлашдырылмыш олан бир чох парчалар бурадан чыхарыла-

---

* Энкелсин вәфатындан сонра «Изафи дәйәр нәзәриййәләри» ады илә нәшр эдилмишдир, I ч., II ч., 1-чи вә 2-чи һиссәләр; III ч. Русча тәрҹүмәси ҮИК(б)П МК Партия нәшрийяты тәрәфиндән нәшр олунмушдур, 1936-чы ил. *Ред.*

чагдыр. Бу әлязмасы нә гәдәр гиймәтли олса да, ондан II китабын бу нәшри үчүн аз истифадә этмәк лазым кәлди.

Вахт э'тибарилә сонракы әлязмасы III китабын әлязмасыдыр. Бу әлязмасы, һәр һалда онун чох һиссәси, 1864 вә 1865-чи илләрдә язылмышдыр. Бу әлязмасы анчаг әсас э'тибарилә һазыр оландан сонра Маркс 1867-чи илдә чап эдилән биринчи чилдин I китабыны ишләйиб һазырламаға башламышды. III китабын бу әлязмасыны мән инди чап үчүн ишләйиб һазырлайырам.

I китаб чыхдыгдан сонракы дөврдән II чилд үчүн in folio дөрд әлязмасы вардыр, бунлары Маркс өзү I-дән IV-ә гәдәр нөмрәләмишдир. Бунлардан, фәрз эдилә билдийинә көрә, 1865-чи илә вә я 1867-чи илә аид олан I әлязмасы (150 сәһифә) II китабын илк мүстәгил, лакин чох вә я аз дәрәчәдә натамам, һазыркы шәкилдә ишләнмишидир. Бу әлязмасындан да әсла истифадә этмәк лазым кәлмәди. III әлязмасы гисмән, топланмыш ситатлардан вә Марксын гейд дәфтәрләринә истинадлардан ибарәтдир, — бүтүн бунларын чох һиссәси II китабын биринчи бөлмәсинә аиддир, — гисмән дә айры-айры мәсәләләрин ишләнмәсиндән, məһз А. Смитин әсас капитал вә дөврийә капиталы һаггындакы, һабелә мәнфәәтин мәнбәи һаггындакы мүддәаларынын тәнгидиндән ибарәтдир; сонра, изафи дәйәр нормасынын мәнфәәт нормасына нисбәтинин шәрһи кәлир ки, бу да III китаба аиддир. Истинадлар аз ени шей верди, сонракы редаксиялар бу истинадлардан истәр II китаб үчүн, истәрсә III китаб үчүн истифадә олунмасыны лүзумсуз этди; демәли, әксәр һалларда бунлары да бир кәнара гоймаг лазым кәлди. IV әлязмасы II китабын биринчи бөлмәсинин вә икинчи бөлмәсиндәки биринчи фәслин чап үчүн ишләниб һазырланмышыдыр вә тәләб олунан ерләрдә бундан истифадә эдилмишдир. Һәрчәнд мә'лум олду ки, бу әлязмасы II әлязмасындан габаг язылмышдыр, лакин формача даһа мүкәммәл олдуғуна көрә, ондан китабын мүвафиг һиссәси үчүн мүвәффәгиййәтлә истифадә этмәк олурду; II әлязмасындан бир нечә парчанын әлавә эдилмәси кифайәт олду. Бу сонунчу әлязмасы II китабын мүәййән дәрәчәдә ишләниб баша чатдырылмыш еканә мәтнидир; бунун 1870-чи илдә язылдығы көстәрилир. Гәт'и редаксия үчүн олан вә инди бәһс эдәчәйимиз гейдләрдә ачыг дейилмишдир: «Икинчи редаксия әсас көтүрүлмәлидир».

1870-чи илдән сонра, башлычасы Марксын хәстә вәзиййәти илә әлагәдар олараг енә фасилә башланды. Өз адәти үзрә Маркс бу вахт өйрәнмә илә мәшғул олурду; агрономия, американ, хүсусилә дә рус торпаг мүнасибәтләри, пул базары вә банклар, нәһайәт, тәбиәт элмләри: кеолокия вә физиолокия, хүсусилә дә мүстәгил риязийят язылары Марксын һәмин вахта аид бир чох гейд дәфтәрләринин мәтнини тәшкил эдир. 1877-чи илин әввәлләриндә о өзүнү о дәрәчәдә сағалмыш һисс этди ки, енә өзүнүн әсл ишинә

башлая билди. Юхарыда көстәрилмиш дөрд әлязмасындан көтүрүлән вә II китабын енидән тәкрар ишләнмәси үчүн, — әввәли V әлязмасында (in folio 56 сәһифә) олан бу тәкрар ишләнмә үчүн әсас көтүрүлмүш истинад вә гейдләрин 1877-чи ил мартын ахырларында язылдығы көстәрилир. Бу әлязмасы биринчи дөрд фәсли әһатә эдир вә һәлә аз ишләнмишдир; мүһүм мәсәләләрдән мәтнин ашағысындакы гейдләрдә бәһс олунур; материал топланмыш, һәлә о гәдәр дә әләкдән кечирилмәмишдир, лакин һәмин әлязмасы биринчи бөлмәнин бу чох мүһүм һиссәсинин ахырынчы долғун шәрһидир. Ону чап үчүн һазыр әлязмасы һалына салмаг йолундакы илк тәшәббүс VI әлязмасыдыр (1877-чи илин октябрындан *сонракы* вә 1878-чи илин июлунадәк олан вахта аиддир); бу әлязмасында ялныз вәрәгин дөрддә бири һәчминдә олуб биринчи фәслин чох һиссәсини әһатә эдән 17 сәһифә вардыр; икинчи — вә ахырынчы — тәшәббүс ялныз in folio 7 сәһифәдән ибарәт олан вә үзәриндә «2 июл 1878-чи ил» язылан VII әлязмасыдыр.

Көрүнүр, бу заман Маркс үчүн айдын олмушду ки, әкәр өз сәһһәтиндә там чеврилиш әмәлә кәлмәсә, II вә III китаблары һеч бир заман о дәрәчәдә ишләйиб гуртара билмәйәчәкдир ки, онун өзүнү кифайәтләндирсин. Доғрудан да, V—VIII әлязмаларында чох тез-тез әзаблы хәстәлик һалына гаршы кәркин мүбаризә изләри көрүнүр. Биринчи бөлмәнин чох чәтин һиссәси V әлязмасында енидән тәкрар ишләнмишдир; биринчи бөлмәнин галан һиссәси вә бүтүн икинчи бөлмә (он еддинчи фәсил истисна олмагла) о гәдәр дә бөйүк бир нәзәри чәтинлик тәшкил этмирди; үчүнчү бөлмә, ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы вә тәдавүлү исә, эксинә, она көрүндүйү кими, һөкмән енидән ишләнилмәсини тәләб эдирди. Мәһз II әлязмасында әввәлчә тәкрар истеһсал онун үчүн васитә олан пул тәдавүлү нәзәрә алынмадан, сонра исә бир дә пул тәдавүлү илә әлагәдар олараг шәрһ эдилирди. Буну арадан галдырмаг вә үмумиййәтлә бүтүн бөлмәни енидән элә ишләмәк лазым иди ки, мүәллифин кенишләнмиш олан көрүш даирәсинә уйғун кәлсин. Беләликлә, VIII әлязмасы, вәрәгин дөрддә бири һәчминдә чәми 70 сәһифәдән ибарәт дәфтәр мейдана кәлмишди; лакин бу сәһифәләрә Марксын нә гәдәр чох материал ерләшдирә билдийи III бөлмәнин чап олунмуш мәтни илә — II әлязмасындан көтүрүлмүш ерләр чыхылдыгдан сонра — тутушдурулдугда мә'лум олур.

Бу әлязмасында да мөвзуун ялныз илкин музакирәси вардыр, һәм дә иш һәр шейдән әввәл ондан ибарәт иди ки, II әлязмасына нисбәтән әлдә эдилән ени бахышлар мүәййән олунсун вә инкишаф этдирилсин, һаггында һеч бир ени шей сөйләмәк мүмкүн олмаян чәһәтләр исә бир кәнара гоюлмушду. Икинчи бөлмәнин XVII фәслинин хейли һиссәси, үмумиййәтлә мүәййән дәрәчәдә

үчүнчү бөлмәйә аид олан бу һиссә, енидән тәкрар ишләнмиш вә кенишләндирилмишдир. Бурада мәнтиги ардычыллыг тез-тез гырылыр, шәрһин бә'зи ерләриндә натамамлыг вардыр, хүсусилә ахырлары тамамилә ярымчыг характердәдир. Лакин Марксын демәк истәдикләри бурада һәр һалда дейилмишдир.

II китаб үчүн олан материал будур вә мән бу материалдан, Марксын вәфатындан бир аз әввәл өз гызы Элеонорая дедийи кими, «бир шей дүзәлтмәли» идим. Мән бу тапшырығы ән дар мә'нада гәбул этдим; мәним көрдүйүм иш, мүмкүн олан һәр ердә, ялныз мүхтәлиф редаксиялардан бирини сечмәкдән ибарәт олду; һәм дә, мөвчуд олан редаксиялардан ахырынчысыны габагкылары илә тутушдуруб әсас көтүрмүшәм. Бурада ялныз биринчи вә үчүнчү бөлмәләр һәгиги чәтинлик тәшкил эдирди, йә'ни бунлар ялныз техники чәтинликләрдән ибарәт дейилди, бунлар хейли бөйүк чәтинликләр иди. Мән бунлары анчаг мүәллифин руһунда һәлл этмәйә чалышмышам.

Мәтндәки ситатлары мән эксәриййәтлә, бунлар фактлары тәсдиг этмәк үчүн кәтирилдийи ерләрдә, яхуд ишдән әсаслы сурәтдә баш чыхармаг истәйән һәр кәс үчүн орикиналын айдын олдуғу ерләрдә, мәсәлән А. Смитдән ситат кәтирилдикдә, тәрчүмә этмишәм. Бу ялныз X фәсилдә мүмкүн дейилди, чүнки бурада билаваситә инкилис мәтни тәнгид олунур. I чилддән ситатлар верилдикдә, онун һәлә Маркс сағ икән чыхмыш олан ахырынчы, икинчи нәшринин сәһифәләри көстәрилмишдир.

III китаб үчүн, «Сияси игтисадын тәнгидинә даир» әсәринин әлязмасынын илк дәфә ишләниб һазырланмасындан башга, III әлязмасынын көстәрилән һиссәләриндән вә гейд дәфтәрләринин бә'зи ерләриндә эдилмиш гыса гейдләрдән башга, ялныз ашағыдакылар вардыр: юхарыда көстәрилән вә демәк олар II китабын II әлязмасы гәдәр мүкәммәл ишләнмиш олан 1864—1865-чи илләр in folio әлязмасы вә, нәһайәт, 1875-чи ил дәфтәри: изафи дәйәр нормасынын мәнфәәт нормасына олан вә риязи гайдада (тәнликләр шәклиндә) верилән нисбәти. Бу китабын чапа һазырланмасы иши сүр'әтлә ирәлиләйир. Мәним индийәдәк дүшүндүйүмә көрә, бу ишдә башлыча олараг ялныз техники чәтинликләр олачагдыр, — әлбәттә, бә'зи чох мүһүм бөлмәләр истисна тәшкил эдир.

Маркса гаршы әввәлләр хәлвәтчә вә анчаг айры-айры шәхсиййәтләр тәрәфиндән яйылан, инди, онун вәфатындан сонра исә, алман катедер-сосялистләри, дөвләт сосялистләри вә онларын тәрәфдарлары тәрәфиндән мүбаһисәсиз бир факт кими ирәли сүрүлән иттиһамы: куя Марксын Родбертусдан плакиат этмәси һаггындакы иттиһамы бурада тәкзиб этмәк eриндә олар. Башга

бир ердә[1] мән бу барәдә ән зәрури шейләри сөйләмишәм, лакин мән анчаг бурада гәт'и сүбутлар көстәрә биләрәм.

Мәнә мә'лум олдуғуна көрә, бу иттиһама биринчи дәфә ашағыдакы әсәрдә тәсадүф олунур: «Emancipationskampf des vierten Standes», R. Meyer, Berlin 1874, сәһ. 34: *«Буну көстәрмәк мүмкүндүр ки,* Маркс өз тәнгидинин чох һиссәсини» «нәшр олунмуш һәмин әсәрләрдән» (Родбертусун отузунчу илләрин икинчи ярысына аид әсәрләриндән) «көтүрмүшдүр». Сонракы дәлилләр көстәриләндән әввәл мән, әлбәттә, белә күман эдә биләрдим ки, бу иддианын бүтүн «сүбуту» Родбертусун өзүнүн ч. Мейери буна инандырмасындан ибарәтдир. 1879-чу илдә Родбертус өзү мейдана чыхыр вә өзүнүн «Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände» (1842-чи ил) [Родбертус: «Бизим дөвләт-тәсәррүфат гурулушумузун дәрк эдилмәсинә даир». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил] әсәри илә әлагәдар олараг И. Селлерә белә языр («Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft», Түбинкен 1879-чу ил, сәһ. 219): «Сиз көрәчәксиниз ки, бу {бурада инкишаф этдирилән фикирләр} артыг... Маркс тәрәфиндән чох яхшыча истифадә эдилмишдир вә о, әлбәттә, мәним адымы чәкмир». Онун ардынча буну, онун вәфатындан сонракы нашири Т. Козак да тәрәддүдсүз тәкрар эдир («Das Kapital» von Rodbertus. Berlin 1884, Einleitung, сәһ. XV) [Родбертус: «Капитал». Т. Козакын кириши, 1906-чы ил]. Нәһайәт, 1881-чи илдә ч. Р. Мейер тәрәфиндән нәшр олунан «Briefen und sozialpolitischen Aufsätzen von Dr. Rodbertus-Jagetzow» әсәриндә Родбертус ачыгча дейир: «Инди көрүрәм ки, Шеффле вә Маркс мәним *варйохуму* нечә *оғурламышлар,* һәм дә онлар мәним адымы чәкмирләр» (Brief № 60, сәһ. 134). Башга бир ердә исә Родбертусун иддиасы даһа гәт'и шәкил алыр: «Капиталистин *изафи дәйәринин* һарадан *әмәлә кәлдийини* мән өзүмүн 3-чү ичтимаи мәктубумда *маһиййәтчә* тамамилә *эйнән* Маркс кими, анчаг даһа гыса вә айдын көстәрмишәм» (Brief № 48, сәһ. 111).

Бүтүн бу плакиатчылыг иттиһамларындан Марксын һеч заман һеч бир хәбәри олмамышдыр. «Emancipationskampf»-ын ондакы нүсхәсиндә вәрәгләрин анчаг Интернасионала аид олан һиссәси кәсилмишди, галан һиссәсини исә артыг мән өзүм онун вәфатындан сонра кәсмишәм. Түбинкенин «Zeitschrift»-ини о һеч заман көрмәмишди. Р. Мейерә «Briefe etc.»-дән дә онун хәбәри йох иди, «соймаг» һаггындакы бу ерә исә мәним диггәтими анчаг 1884-чү илдә чәнаб доктор Мейер өзү лүтфән чәлб этмишдир. 48 №-ли мәктубдан исә, әксинә, Марксын хәбәри варды; ч. Мейер

[1] «Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhon's Philosophie des Elends» von Karl Marx. Stuttgart 1885» әсәринә мүгәддимәдә. [*К. Маркс:* «Фәлсәфә йохсуллуғу. Ч-б Прудонун йохсуллуг фәлсәфәсинә чаваб». К. Марксын вә Ф. Энкелсин Әсәрләри, V чилд].

лутфкарлыг көстәриб орикиналы Марксын кичик гызына бағышламышды. Марксын тәнгидинин кизли мәнбәләри, — Родбертусда ахтарылмасы лазым кәлән бу мәнбәләр һаггындакы сирли пычылты, әлбәттә, онун гулағына чатмышды; Маркс һәмин мәктубу мәнә көстәрмиш, һәм дә демишди ки, нәһайәт, бу мәктуб онун әлиндә Родбертусун өзүнүн әслиндә нә иддиа этдийини көстәрән аутентик бир сүбутдур; әкәр о бундан артыг бир шей иддиа этмирсә, бу иддиалар онун үчүн, Маркс үчүн, тамамилә әһәмиййәтсиздир, әкәр Родбертус өз шәрһини даһа гыса вә айдын һесаб эдирсә, онда гой о бундан һәзз алсын. Маркс доғрудан да белә фәрз эдирди ки, Родбертусун бу мәктубу илә бүтүн иш гуртарыб кетмишдир.

Белә дүшүнмәк оларды, хүсусилә она көрә ки, мәним дүрүст билдийимә көрә, Родбертусун бүтүн әдәби фәалиййәти 1859-чу илә дәк Маркс үчүн намә'лум галмышды, бу заман исә Марксын өз сияси игтисад тәнгиди ялныз әсас э'тибарилә дейил, һәтта ән мүһүм тәфәррүатлары чәһәтдән дә һазыр иди. О өз игтисади мәшғәләләринә 1843-чү илдә Парисдә бөйүк инкилисләри вә франсызлары өйрәнмәкдән башламышды; алманлардан о ялныз Рау вә Листи таныйырды вә бу да онун үчүн кифайәт иди. Родбертусун варлығы һаггында нә Маркс, нә дә мән һеч бир шей билмирдик, ялныз 1848-чи илдә биз онун Берлин депутаты сифәтилә сөйләдийи нитгләри вә бир назир олмаг э'тибарилә онун һәрәкәтләрини «Neue Rheinische Zeitung»-да тәнгид этмәли олдуг. Биз о гәдәр бихәбәр идик ки, бирдән-бирә назир олан бу Родбертусун ким олдуғуну Рейн депутатларындан сорушурдуг. Лакин онун игтисади әсәрләри һаггында онлар да бизә һеч бир шей хәбәр верә билмәдиләр. Әксинә, Маркс Родбертуссуз да артыг о заман «капиталистин изафи дәйәринин» нәинки һарадан, һабелә нечә «әмәлә кәлдийини» чох яхшы билирди, буну 1847-чи илдәки «Misère de la Philosophie» [«Фәлсәфә йохсуллуғу»], һабелә муздлу әмәк вә капитал һаггында 1847-чи илдә Брусселдә охунмуш вә 1849-чу илдә «Neue Rheinische Zeitung»-ун 264—269-чу №-ләриндә чап олунан мүһазирәләр сүбут эдир. Маркс ялныз 1859-чу илә яхын Лассалдан хәбәр тутмушду ки, Родбертус адлы бир игтисадчы вардыр, сонра да онун «Үчүнчү ичтимаи мәктубуну» Британия музейиндә тапмышды.

Һәгигәтдә әһвалат белә олмушдур. Бәс Марксын куя Родбертусдан «оғурладығы» мәзмун мәсәләси нечәдир? Родбертус дейир: «Капиталистин изафи дәйәринин һарадан әмәлә кәлдийини мән өзүмүн 3-чү ичтимаи мәктубумда тамамилә эйнән Маркс кими, анчаг даһа гыса вә айдын көстәрмишәм». Демәли, мәркәз нөгтә бурада имиш: изафи дәйәр нәзәриййәси; доғрудан да, демәк олмаз ки, Марксдан Родбертус башга нәйи бир нөв өз мүлкиййәти э'лан эдә биләрди. Демәли, Родбертус бурада өзүнү

изафи дәйәр нәзәриййәсинин һәгиги мүәллифи е'лан едир вә дейир ки, буну Маркс ондан оғурламышдыр.

Бәс 3-чү ичтимаи мәктуб изафи дәйәрин әмәлә кәлмәси һаггында бизә нә дейир? Бу мәктуб садәчә дейир ки, мүәллифин торпаг рентасы вә мәнфәәт мә'насында нәзәрдә тутдуғу «рента» әмтиәнин дәйәринә «дәйәр әлавә етмәкдән» әмәлә кәлмәк дейил, «әмәк һаггындан дәйәр чыхылмасы нәтичәсиндә» әмәлә кәлир, «башга сөзлә — онун нәтичәсиндә әмәлә кәлир ки, әмәк һаггы мәһсулун дәйәринин анчаг бир һиссәсини тәшкил едир», әмәк мәһсулдарлығы кифайәт гәдәр олдугда исә, «әмәк һаггы онларын мәһсулунун тәбии мүбадилә дәйәринә бәрабәр олмамалыдыр ки, мәһсулда капиталын өдәнилмәси үчүн (!) вә рента үчүн артыг һиссә дә олсун» [Қ. Родбертус: «Игтисади әсәрләр». Бирләшмиш дөвләт нәшриййаты, 1936-чы ил, сәһ. 289]. Һәм дә бизә билдирилмир, бу «мәһсулун тәбии мүбадилә дәйәри» нәдир ки, бу оланда, «капиталын өдәнилмәси» үчүн, демәли хам материалы вә аләтләрин ашынмасыны өдәмәк үчүн һеч бир шей галмыр.

Родбертусун ени бир дөвр ачмыш олан бу кәшфинин Маркса нечә тә'сир бағышладығыны гейд етмәк, хошбәхтликдән, бизим өһдәмизә дүшмүшдүр. «Zur Kritik etc.» әсәринин әлязмасында, X дәфтәрдә, 445-чи вә сонракы сәһифәләрдә биз охуюруг: «Кери чәкилмә. Чәнаб Родбертус. Торпаг рентасы һаггында ени нәзәриййә». Үчүнчү ичтимаи мәктуба бурада ялныз бу нөгтейи-нәзәрдән янашылыр. Родбертусун изафи дәйәр нәзәриййәсинә үмумиййәтлә белә бир истеһзалы гейдлә сон гоюлмушдур: «Чәнаб Родбертус әввәлчә, торпаг саһиблийи илә капитал саһиблийинин бир-бириндән айрылмыш олмадығы бир өлкәдәки вәзиййәти тәдгиг едир, сонра да белә бир *мүһүм* нәтичәйә кәлир ки, рента (буну исә о бүтүн изафи дәйәр мә'насында баша дүшүр) садәчә олараг, һаггы өдәнилмәмиш әмәйә вә я бу әмәйин ифадә олундуғу мигдар мәһсула бәрабәрдир».

Капиталист бәшәриййәт артыг бир нечә йүз ил әрзиндә изафи дәйәр истеһсал етмиш вә яваш-яваш кәлиб о ерә чатмышдыр ки, онун әмәлә кәлмәси һаггында дүшүнмәйә башламышдыр. Бу хүсусдакы биринчи анлайыш билаваситә тачир тәчрүбәсиндән ирәли кәлән анлайыш иди: изафи дәйәр мәһсулун дәйәринә едилән әлавәдән әмәлә кәлир. Бу бахыш меркантилистләрдә һөкмран бахыш иди, лакин артыг Чемс Стүарт көрмүшдү ки, бурада биринин әлдә етдийини дикәри һөкмән итирмәлидир. Буна бахмаяраг, белә бир бахыш һәлә узун мүддәт, хүсусилә сосялистләр арасында давам етмәкдә иди; лакин ону А. Смит классик елмдән кәнар етмишдир.

Онун «Халглар сәрвәтиндә», I китабын VI фәслиндә [сәһ. 131—132] дейилир: «Айры-айры адамларын әлиндә капиталлар топланмаға башланан кими, тәбии, бунларын бә'зиләри дәрһал

һәмин капиталлардан истифадә эдәрәк, чалышган адамлара иш вермәйә, онлары материалларла вә яшайыш васитәләри илә тәчһиз этмәйә, беләликлә дә, онларын әмәйинин мәһсулларыны сатмаг нәтичәсиндә, я да *э'мал эдилән материалларын дәйәринә һәмин ишчиләрин әлавә этдикләри шейдән мәнфәәт* көтүрмәйә чалышырлар... Буна көрә дә, *материалларын* дәйәринә фәһләләрин *әлавә этдийи дәйәрин* өзү бу һалда *ики һиссәйә* айрылыр, бунлардан бири *фәһләләрин әмәк һаггынын* верилмәсинә кедир, дикәри исә онларын *саһибкарынын* материаллара вә әмәк һаггына аванс этдийи бүтүн капитал үчүн *мәнфәәт* верилмәсинә кедир». [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәтинин тәбиәти вә сәбәбләри һаггында тәдгигат». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, I чилд, сәһ. 46.] Бир гәдәр сонра да дейилир: «Бу вә я дикәр өлкәдә бүтүн торпағын хүсуси мүлкиййәтә чеврилдийи замандан бәри бүтүн башга адамлар кими, торпаг саһибләри дә әкмәдикләри ердән бичмәк истәйирләр вә һәтта торпағын тәбии мәһсуллары үчүн дә рента тәләб этмәйә башлайырлар... Ишчи инди бу мәһсуллары йығмаг үчүн ичазә һаггы вермәлидир, йығдығынын вә я өз *әмәйи* илә истеһсал этдийинин *бир һиссәсини* торпаг саһибинә *вермәлидир.* Бу һиссә, яхуд, башга сөзлә десәк, бу һиссәнин гиймәти *торпаг рентасыдыр...»* (енә орада, сәһ. 47).

Маркс бу мүнасибәтлә «Zur Kritik etc.» әсәринин юхарыда көстәрилән әлязмасында, 253-чү сәһифәдә белә гейд эдир: «Беләликлә, изафи дәйәри, яхуд изафи әмәйи, — сәрф эдилән вә әмтиәдә маддиләшән әмәйин һаггы верилмиш әмәйә, демәли әмәк һаггында өз эквивалентини алмыш олан әмәйә *нисбәтән* артығыны, — А. Смит *үмуми категория* кими баша дүшүр, һәм дә әсл мәнфәәт вә торпаг рентасы һәмин категориянын анчаг будагларыны тәшкил эдир».

Сонра А. Смит дейир, I китаб, VIII фәсил [сәһ. 172—173]: «Торпаг хүсуси мүлкиййәт олан кими, торпаг саһиби ишчинин бу торпагда әкиб етишдирә билдийи вә я ондан йыға билдийи демәк олар һәр чүр мәһсулдан пай тәләб эдир. Онун рентасы, *торпағын бечәрилмәсинә сәрф олунмуш әмәйин мәһсулундан чыхылан биринчи һиссәдир.* Сонра, торпағы бечәрән шәхсин чох аз һалларда бичинә гәдәр өзүнү сахламаг үчүн вәсаити олур. Онун яшамасы үчүн адәтән өз саһибкарынын, ону муздла ишә көтүрән ичарәдарын капиталындан она аванс верилир вә бу ичарәдар *онун әмәйинин мәһсулундан бир пай алмасайды* вә я онун капиталы бир гәдәр мәнфәәтлә өдәнилмәсәйди, ону ишә көтүрмәйә һеч бир марагы олмазды. Бу мәнфәәт торпағын бечәрилмәсинә сәрф олунмуш әмәйин мәһсулундан чыхылан икинчи һиссәдир. Мәнфәәти өдәмәк үчүн демәк олар һәр чүр башга әмәйин мәһсулундан да белә бир һиссә чыхылыр. Бүтүн сәнае

саһәләриндә ишчиләрин әксәриййәтинин онлара ишләмәк үчүн материал верәчәк, һабелә иш гуртаран вахтадәк онлара әмәк һаггы вә яшайыш васитәләри верәчәк саһибкара эһтиячы вардыр. Бу саһибкар *онларын әмәйинин мәһсулунун бир һиссәсини,* яхуд әмәйин өз э'мал этдийи материала әлавә этдийи дәйәрин бир һиссәсини алыр; мәһз бу һиссә саһибкарын мәнфәәтини тәшкил эдир». [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил, I чилд, сәһ. 61.]

Маркс бу барәдә белә гейд эдир (әлязмасы, сәһ. 256): «Демәли, А. Смит бурада ачыгча торпаг рентасыны вә капиталын мәнфәәтини фәһләнин мәһсулундан, яхуд онун мәһсулунун дәйәриндән, — хаммала онун әлавә этдийи әмәйә бәрабәр олан бу дәйәрдән садәчә *чыхылан* һиссәләр кими мүәййән эдир. Лакин әввәлләр А. Смитин өзүнүн көстәрдийи кими, чыхылан бу һиссә анчаг фәһләнин әмәк һаггыны өдәйән вә я анчаг онун әмәк һаггынын эквивалентини верән мигдар әмәкдән артыг олараг, фәһлә тәрәфиндән әмәйин хаммала анчаг әлавә эдилән һиссәсиндән, демәли изафи әмәкдән, онун әмәйинин һаггы өдәнилмәмиш һиссәсиндән ибарәт ола биләр».

Беләликлә, «капиталистин» вә, бундан башга, торпаг саһибинин «изафи дәйәринин һарадан әмәлә кәлдийини» һәлә А. Смит дә билирди. Маркс буну һәлә 1861-чи илдә ачыгча э'тираф эдир, һалбуки, көрүнүр, Родбертус вә онун пәрәстишкарлары, дөвләт сосялизминин исти яй яғышы алтында көбәләк кими битән пәрәстишкарлары күруһу буну тамамилә унутмушдур.

Маркс сөзүнә давам эдир: «Лакин Смит әсл изафи дәйәри, мәнфәәтдә вә торпаг рентасында онун алдығы хүсуси формалардан әлаһиддә бир категория кими айырмырды. Буна көрә дә онун тәдгигатында, Рикардода даһа артыг олдуғу кими, бир чох сәһвләр вә нөгсанлар вардыр». Бу гейд һәрфиййән Родбертуса аиддир. Онун «рентасы» торпаг рентасы илә мәнфәәтин садәчә екунудур; торпаг рентасы һаггында о өзү үчүн тамамилә янлыш бир нәзәриййә дүзәлтмишдир; мәнфәәти о өз сәләфләриндә нә шәкилдә тапмышдырса, әсла тәкрар нәзәрдән кечирмәйәрәк, олдуғу кими һәмин шәкилдә гәбул эдир. Марксын изафи дәйәри исә, әксинә, истеһсал васитәләри мүлкиййәтчиләринин һеч бир эквивалент вермәдән мәнимсәдикләри вә илк дәфә Марксын кәшф этдийи тамамилә хүсуси ганунлар үзрә мәнфәәтин вә торпаг рентасынын хүсуси *чеврилмиш* формаларына парчаланан дәйәр мәбләғинин *үмуми формасыдыр*. Бу ганунлар III китабда вериләчәк вә илк дәфә көстәриләчәкдир ки, изафи дәйәр һаггындакы үмуми анлайышдан онун мәнфәәтә вә торпаг рентасына чеврилмәси анлайышына, демәли изафи дәйәрин капиталистләр синфи

дахилиндә бөлкүсү гануну анлайышына кәлиб чатанадәк нә кими аралыг василәләр сырасы тәләб олунур.

Рикардо артыг А. Смитдән хейли узаглара кедир. О өз изафи дәйәр анлайышыны артыг А. Смитдә рүшейм һалында олан, лакин буну тәтбиг этмәйә кәлдикдә онун, демәк олар, һәмишә унутдуғу вә бүтүн сонракы игтисад элми үчүн чыхыш нөгтәси олмуш ени дәйәр нәзәриййәси илә әсасландырыр. Әмтиә дәйәринин әмтиәләрдә реаллашмыш әмәйин мигдары илә мүәййән олунмасына әсасән о, әмәйин хаммала әлавә этдийи мигдар дәйәрин фәһләләрлә капиталистләр арасында бөлүнмәси, бу дәйәрин әмәк һаггына вә мәнфәәтә (йә'ни, бу һалда изафи дәйәрә) айрылмасы нәтичәсини чыхарыр. О көстәрир ки, бу ики һиссә арасындакы нисбәт нә чүр дәйишилсә дә, әмтиәләрин дәйәри эйни олараг галыр, — бу ганундан о ялныз айры-айры истисналара йол верир. О, һәддән артыг үмуми мә'нада олса да, һәтта әмәк һаггы илә изафи дәйәрин (мәнфәәт шәклиндә көтүрүлән изафи дәйәрин) гаршылыглы нисбәтинә даир бә'зи мүһүм ганунлар да мүәййән эдир (Маркс: «Капитал», I чилд, XV фәсил, А) вә көстәрир ки, торпаг рентасы мәнфәәтдән әлавә үстәлик һиссәдир вә мүәййән шәраитдә бу һиссә мөвчуд олмур. Родбертус бу мәсәләләрин һеч бириндә Рикардодан ирәли кетмәмишдир. Рикардо нәзәриййәсинин дахили зиддиййәтләриндән, — онун мәктәбинин мәһвинә сәбәб олмуш бу зиддиййәтләрдән Родбертусун я әсла хәбәри олмамышдыр, я да бу зиддиййәтләр ону мәсәләләрин игтисади һәлли әвәзиндә анчаг утопик тәләбләрә кәтириб чыхармышдыр («Zur Erkenntnis» etc., сәһ. 130).

Рикардонун дәйәр вә изафи дәйәр нәзәриййәси, бундан сосялистчәсинә истифадә олунмасы үчүн Родбертусун «Zur Erkenntnis» etc. әсәрини көзләмәли олмамышды. «Капиталын» (алманча 2-чи нәшри) биринчи чилдинин 609-чу сәһифәсиндә бир әсәрдән: «The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russel. London 1821» әсәриндән ситат кәтирилмишдир: «The possessors of surplus produce or capital» [«Артыг мәһсулун вә я капиталын саһибләри»] [бах: К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 504]. Өзүнүн нә кими бир гиймәти олдуғуну тәкчә: surplus produce or capital ифадәси илә көстәрмәли олан бу әсәр Марксын унудулмуш аләмдән мейдана чыхартдығы 40 сәһифәлик бир памфлетдир; бурада дейилир:

«Капиталистә нә гәдәр ярашса да» {капиталист нөгтейинәзәриндән}, «о һәмишә фәһләнин анчаг изафи әмәйини (surplus labour) мәнимсәйә биләр, чүнки фәһлә яшая билмәлидир» (сәһ. 23). Лакин фәһләнин *нечә* яшамасы вә буна көрә дә капиталистин мәнимсәдийи изафи әмәйин нә гәдәр ола билмәси чох нисбидир. «Әкәр капиталын дәйәри онун күтләсинин артдығы нисбәтдә азалмырса, онда капиталист фәһләдән, онун яшая бил-

мәси үчүн лазым олан минимумдан артыг һәр бир иш саатынын мәһсулуну сыхыб чыхарачагдыр... капиталист, ән нәһайәт, фәһләйә дейә биләр: сән кәрәк чөрәк емәйәсән, чүнки чуғундур вә картофла яшамаг олар; биз дә инди буна кәлиб чатмышыг» (сәһ. 24). «Әкәр фәһләни elә бир вәзиййәтә чатдырмаг олар ки, чөрәк әвәзинә картоф емәйә башласын, онда шүбһәсиз доғрудур ки, бу һалда онун әмәйиндән даһа чох шей сыхыб чыхармаг олар; йә'ни әкәр фәһлә чөрәк ейәркән өзүнү вә өз аиләсини сахламаг үчүн *базар ертәси күнүнүн вә тәк күнүнүн әмәйини өзү үчүн сахламаға* мәчбурдурса, картоф едикдә, о өзү үчүн *базар ертәси күнүнүн* анчаг *ярысыны* алачаг, базар ертәси күнүнүн икинчи ярысы вә тәк күнүнүн һамысы исә *артыг галыб* я дөвләтин хейринә кедәчәк, я да *капиталистләрә* чатачагдыр» (сәһ. 26). «Мүбаһисәсиздир (it is admitted) ки, капиталистләрә истәр рента шәклиндә, истәр пул фаизи, истәрсә саһибкар мәнфәәти шәклиндә верилән мәнафеләр башгаларынын әмәйиндән верилир» (сәһ. 23). Беләликлә, бурада биз тамамилә Родбертусун «рентасыны» көрүрүк, анчаг «рента» әвәзинә «мәнафеләр» дейилмишдир.

Маркс бу барәдә беlә гейд едир («Zur Kritik»-ин әлязмасы, сәһ. 852): ««Ағлакәлмәз пинәчи» Мак Куллох өзүнә диггәти чәлб етмәйә башладығы вахт мейдана кәлмиш вә аз мә'лум олан бу памфлет Рикардоя нисбәтән хейли ирәлийә доғру бир аддымдыр. Рикардонун «мәнфәәт» (чох заман һәмчинин изафи мәһсул, surplus produce) адландырдығы, яхуд памфлет мүәллифинин interest адландырдығы изафи дәйәри һәмин памфлет ачыгча surplus labour, изафи әмәк, фәһләнин һавайы ичра етдийи әмәк, фәһләнин иш гүввәсинин дәйәри өдәнилдийи, йә'ни онун әмәк һаггынын еквиваленти истеһсал едилдийи әмәкдән артыг ичра етдийи әмәк кими мүәййән едир. *Дәйәри әмәйә* мүнчәр етмәк нә гәдәр мүһүм идисә, *изафи мәһсулда* (surplus produce) тәмсил олунан изафи дәйәри (surplus value) *изафи әмәйә* (surplus labour) мүнчәр етмәк дә там ейни дәрәчәдә мүһүм иди. Әслиндә бу *һәлә А. Смит тәрәфиндән сөйләнмишдир вә Рикардонун вермиш олдуғунда башлыча чәһәти тәшкил едир.* Лакин онлар буну һеч ердә мүтләг формада сөйләмәмиш вә мөһкәм мүәййән етмәмишләр». Сонра да, әлязмасынын 859-чу сәһифәсиндә дейилир: «Гейд едәк ки, мүәллиф өз сәләфләриндә тапдығы игтисади категорияларын әсири олуб галмагдадыр. Рикардода изафи дәйәрлә мәнфәәтин гарышдырылмасы хошакәлмәз зиддиййәтләр төрәтдийи кими, онун да башына, изафи дәйәри капиталын мәнафеи адландырдығы үчүн, тамамилә ейни иш кәлмишдир. Лакин о, Рикардодан бу чәһәтчә йүксәкдир ки, о биринчи олараг һәр чүр изафи дәйәри изафи әмәйә мүнчәр едир вә, изафи дәйәри капиталын мәнафеи адландырса да, бунунла бирликдә гейд едир ки, interest of capital [капиталын мәнафеи] дедикдә, изафи әмәйин хүсуси формаларын-

дан, рентадан, пул фаизиндән вә саһибкар мәнфәәтиндән фәргли олараг, изафи әмәйин үмуми формасыны нәзәрдә тутур. Лакин бу хүсуси формалардан биринин адыны, interest-и о енә дә үмуми форманын ады олараг гәбул эдир. Бу исә енидән игтисади тартан-партан» (әлязмасында — «slang») «ичәрисиндә долашыб галмаг үчүн кифайәтдир».

Бу ахырынчы чәһәт бизим Родбертусун лап боюна бичилмишдир. О да өз сәләфләриндә тапдығы игтисади категорияларын әсири олуб галыр. О да изафи дәйәрә онун чеврилмиш табе формаларындан биринин адыны: рента адыны вермиш вә рентаны тамамилә гейри-мүәййән бир шәклә салмышдыр. Бу ики сәһвин нәтичәсидир ки, о енидән игтисади тартан-партана гапылыр, тәнгид васитәсилә Рикардодан о яна йол ачмыр вә бунун әвәзинә, өзүнүн бишмәмиш, һәлә габыгдан чыхмамыш нәзәриййәсини, һәмишәки кими, кеч мейдана атмыш олдуғу утопия үчүн әсас этмәк һәвәсинә дүшүр. 1821-чи илдә мейдана чыхан памфлет Родбертусун 1842-чи илә аид «рентасыны» габагчадан артыг тамамилә хәбәр вермишдир.

Бизим памфлет — ийирминчи илләрдә Рикардонун дәйәр вә изафи дәйәр нәзәриййәсини пролетариатын мәнафеинә олараг капиталист истеһсалына гаршы дөндәрән, буржуазияны онун өз силаһы илә әзән кениш әдәбиййатын анчаг ән габаг аванпостудур. Бүтүн Оуэн коммунизми, игтисади мүбаһисәйә киришдикдә, Рикардоя архаланыр. Лакин онунла янашы олараг даһа бир сыра мүәллифләр вар иди ки, Маркс һәлә 1847-чи илдә Прудона гаршы мүбаһисәдә («Misère de la Philosophie», сәһ. 49) [бах: К. Маркс: «Фәлсәфә йохсуллуғу». К. Марксын вә Ф. Энкелсин Әсәрләри, V чилд] һәмин мүәллифләрин анчаг бә'зиләрини: Эдмондс, Томпсон, Һодскин вә и. а. вә саирәни көстәрир «вә даһа дөрд сәһифә вә и. а. вә и. а.». Бу гәдәр чох әсәрдән мән элими атыб бирини: «An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conductive to Human Happiness, by William Thompson; a new edition, London 1850» әсәрини көтүрүрәм. 1822-чи илдә язылан бу әсәр илк дәфә 1827-чи илдә чыхмышдыр. Гейри-мәһсулдар синифләр тәрәфиндән мәнимсәнилән сәрвәт дә бу әсәрин һәр еринде фәһләнин мәһсулундан чыхылан һиссә кими көстәрилир, һәм дә чох кәскин ифадәләрлә көстәрилир. «Чәмиййәт адландырдығымыз шейин даими арзусу алдатма вә я инандырма, горхутма вә я мәчбуриййәт васитәсилә мәһсулдар ишчини өз әмәйи мәһсулунун мүмкүн гәдәр аз бир һиссәси мугабилиндә ишләмәйә вадар этмәкдән ибарәт олмушдур» (сәһ. 28). «Нәйә көрә дә фәһләнин өз әмәйинин тамамилә бүтүн мәһсулу кәрәк она чатмасын?» (сәһ. 32). «Капиталистләрин мәһсулдар фәһләдән торпаг рентасы вә я мәнфәәт ады илә сыхыб чыхартдыглары һаггы онлар торпагдан вә я башга шейләрдән истифадә

едилмәси мүгабилиндә тәләб едирләр... Өзүнүн истеһсал етмәк габилиййәтиндән башга һеч бир шейи олмаян йохсул мәһсулдар фәһлә өзүнүн бу истеһсал етмәк габилиййәтини тәзаһүр етдирә билмәк үчүн онун ишләдәчәйи вә я онун әлиндә васитә олачаг бүтүн физики маддәләр, — бу маддәләр башга шәхсләрин ихтиярында олдуғуна көрә, онларын мәнафеи фәһләнин мәнафеинә зидд олдуғуна вә бу шәхсләрин разылығы фәһләнин фәалиййәти үчүн илкин шәрт олдуғуна көрә, — *онун өз әмәйинин мәһсулларынын нә гәдәрини... чыхылан мәһсулун* кәмиййәтинә нисбәтән нә гәдәрини һәмин капиталистләрин она бу әмәйин һаггы олараг вермәк истәйәчәкләри һәмин капиталистләрин мәрһәмәтиндән асылы дейилми вә я асылы олмамалыдырмы (сәһ. 125)... бу чыхылан һиссәйә истәр верки ады, истәрсә мәнфәәт вә я оғурлуг ады гоюлсун» (сәһ. 126) вә и. а.

Е'тираф едирәм ки, бу сәтирләри языркән мән бир гәдәр хәчаләт чәкирдим. Мән һәлә фәрз едә биләрәм ки, ийирминчи вә отузунчу илләрдәки антикапиталист инкилис әдәбийяты Алманияда әсла мә'лум дейилдир, һәрчәнд Маркс һәлә «Misère de la Philosophie»-дә бу әдәбийятын олдуғуну ачыгча көстәрмиш, бу әдәбийят ичәрисиндәки бә'зи әсәрләрдән исә — 1821-чи ил памфлетиндән, Рәвенстондан, Һодскиндән вә башгаларындан — «Капиталын» биринчи чилдиндә дәфәләрлә ситат кәтирмишдир. Лакин нәинки «һәгигәтән һеч бир шей өйрәнмәмиш» вә үмидсиз галыб Родбертусун сүртукунун әтәйиндән япышан vulgaris әдәбийятчы, һабелә «өз алимлийи илә өйүнән» әсл дипломлу профессор да өз классик сияси игтисадыны о дәрәчә унутмушдур ки, чидди бир еда илә Марксы һәлә А. Смитдә вә Рикардода тәсадүф едилән шейләри Родбертусун әсәриндән оғурламагда тәһмәтләндирирсә, — бу һал-һазырда рәсми сияси игтисадын нә дәрәчәдә алчалдығыны сүбут едир.

Бәс бу һалда Маркс изафи дәйәр һаггында ени нә сөйләмишдир? Нечә олмушдур ки, Марксын изафи дәйәр нәзәриййәси айдын күндә, һәм дә бүтүн мәдәни өлкәләрдә чахан бир илдырым тә'сири бағышламыш, һалбуки онун бүтүн сосялист сәләфләринин нәзәриййәләри, о чүмләдән Родбертусун да нәзәриййәси һеч бир тә'сир көстәрмәмишдир.

Кимя тарихиндән кәтирилән бир мисал буну бизә айдынлашдыра биләр.

Мә'лум олдуғу кими, һәлә XVIII әсрин ахырларында флокистон нәзәриййәси һөкм сүрүрдү; бу нәзәриййәйә көрә, һәр бир янманын маһиййәти ондан ибарәтдир ки, янан чисимдән башга бир чисим, һипотетик бир чисим, тамамилә яна билән вә флокистон адландырылмыш бир материал айрылыр. Бу нәзәриййә о заман мә'лум олан кимйәви һадисәләри бә'зән чәтинликлә изаһ едирдисә дә, онларын бөйүк гисмини изаһ етмәк үчүн кифа-

йәт эдирди. Лакин 1774-чү илдә Пристлей айрыча бир һава нөвүнү кәшф этди, һәм дә «буну о гәдәр саф вә я флокистондан о гәдәр тәмиз бир һалда тапмышды ки, ади һава бу һавая нисбәтән хараб олмуш кими көрүнүрдү». Пристлей бу һавая флокистонсузлашмыш һава ады верди. Бундан аз сонра Исвечдә Шеле дә белә бир һава нөвү тапды вә атмосферада онун мөвчуд олдуғуну сүбут этди. Шеле ону да тапмышды ки, бу һавада вә я ади һавада бир чисим яндырыланда, һәмин һава итиб кедир, буна көрә дә она од һавасы (Feuerluft) ады верди. «Бу мә'луматдан о белә бир нәтичә чыхартды ки, флокистонла һаванын тәркиб һиссәләриндән бири говушдугда» {демәли, янма заманы} «алынан бирләшмә од вә я истиликдән башга бир шей дейилдир вә бу истилик шүшәдән кечәрәк учуб кедир»[2].

Шеле кими Пристлей дә оксикени тапмышды, лакин онлар әлдә этдикләринин нә олдуғуну билмирдиләр. Онлар «өз сәләфләриндә раст кәлдикләри» флокистон «категорияларынын әсири олуб галмышдылар». Бүтүн флокистон нәзәрийиәсини алт-үст эдәчәк вә кимяда ингилаб яратмалы олачаг бир элемент онларын әлиндә тамамилә һәдәр ерә итиб кедирди. Лакин Пристлей өз кәшфи һаггында дәрһал Парисә Лавуаз'ейә хәбәр көндәрди, Лавуаз'е исә бу ени факты әсас тутараг, бүтүн флокистон кимясыны тәкрар нәзәрдән кечириб илк дәфә кәшф этди ки, бу ени һава нөвү ени бир кимйәви элементдир, янма заманы янан чисимдән сирли бир флокистон *айрылмыр*, бу ени элемент чисимлә *бирләшир;* беләликлә дә өз флокистон формасында башы үстә дуран бүтүн кимяны Лавуаз'е илк дәфә олараг чевириб аяг үстә гоймуш олду. Лавуаз'е һеч дә оксикени башгалары илә бир заманда вә мүстәгил олараг тапмамыш олса да, — сонралар исә о мәһз белә иддиа эдирди, — әслиндә оксикени һәмин ики нәфәр дейил, о *кәшф этмишдир,* һәмин ики нәфәр исә оксикени анчаг *тәсвир этмиш,* лакин мәһз *нәйи* тәсвир этдикләрини һәтта һеч билмәмишдир.

Пристлей вә Шелейә нисбәтән Лавуаз'е нә кими бир мөвге тутурса, Маркс да изафи дәйәр нәзәрийиәсиндә өз сәләфләринә нисбәтән элә бир мөвге тутур. Мәһсул дәйәринин инди изафи дәйәр адландырдығымыз һиссәсинин *мөвчуд олмасы* Марксдан чох-чох әввәл муәййән эдилмишди; һабелә бунун нәдән ибарәт олдуғу да аз-чох айдын бир шәкилдә көстәрилиб белә дейилмишди: бу һиссә о әмәйин мәһсулундан ибарәтдир ки, ону мәнимсәйән шәхс онун мүгабилиндә һеч бир эквивалент вермәмишдир. Лакин онлар бундан о яна кетмирдиләр. Бә'зиләри — классик буржуа игтисадчылары — олса-олса, әмәк мәһсулунун фәһлә илә истеһсал васитәләри саһиби арасында бөлүндүйү кәмиййәт нис-

---

[2] *Roscoe-Schorlemmer:* «Ausführliches Lehrbuch der Chemie». Braunschweig 1877, I, сәһ. 13, 18.

бәтини тәдгиг эдирдиләр. Башгалары — сосялистләр — исә бу бөлкүнү әдаләтсиз һесаб эдир вә әдаләтсизлийи арадан галдырмаг үчүн утопик васитәләр ахтарырдылар. Бунларын һамысы өз сәләфләриндән һазыр шәкилдә көтүрдүкләри игтисади категорияларын әсири олуб галмышды.

Бу заман Маркс чыхыш этди. Һәм дә бүтүн өз сәләфләринә тамамилә зидд кетди. Онлар мәсәләнин *һәлли* зәнн этдикләрини Маркс ялныз бир *проблем* һесаб эдирди. Маркс көрдү ки, гаршысында флокистонсузлашмыш һава вә од һавасы дейил, оксикен дурур, бурада мәсәлә игтисади фактын садәчә гейд эдилмәси үзәриндә дейил, бу фактын әбәди әдаләтә вә һәгиги әхлага зидд олмасы үзәриндә дейил, элә бир факт үзәриндәдир ки, бу факт бүтүн игтисадда чеврилиш яратмалы иди вә ондан истифадә эдә билән адамын әлиндә бүтүн капиталист истеһсалыны анламаг үчүн бир ачар иди. Лавуаз'е оксикенә әсасланыб флокистон кимясынын әввәлки категорияларыны тәдгиг этдийи кими, Маркс да юхарыдакы факты рәһбәр тутараг, өзүндән әввәл мүәййән олунмуш бүтүн категориялары тәдгиг этди. Маркс изафи дәйәрин нә олдуғуну билмәк үчүн дәйәрин нә олдуғуну билмәли иди. Һәр шейдән әввәл Рикардонун дәйәр нәзәриййәсинин өзүнү тәнгид этмәк лазым иди. Беләликлә, Маркс әмәйи онун дәйәр яратмаг хассәси чәһәтдән тәдгиг этди, *һансы* әмәйин, нә сәбәбә вә нечә дәйәр яратдығыны илк дәфә мүәййән этди вә көстәрди ки, умумиййәтлә дәйәр *бу* чүр кристаллашмыш әмәкдән башга бир шей дейилдир, — бу элә бир нөгтәдир ки, Родбертус өмрүнүн ахырына гәдәр буну анламамышдыр. Сонра Маркс әмтиә илә пулун нисбәтини тәдгиг этди вә көстәрди ки, нечә вә нә сәбәбә — әмтиә өз дәйәр хассәсинә көрә — әмтиә вә әмтиә мүбадиләси әмтиә илә пулун әкслийини доғурмалыдыр. Марксын буна әсасланан пул нәзәриййәси пул һаггында олан вә инди һамы тәрәфиндән динмәзчә гәбул эдилмиш илк мүкәммәл нәзәриййәдир. Маркс пулун капитала чеврилмәсини тәдгиг эдиб сүбут этди ки, пулун капитала чеврилмәси иш гүввәсинин алыныб сатылмасына әсасланыр. О, әмәйин еринә иш гүввәсини, дәйәр яратмаг хассәсини гоюб дәрһал о чәтинликләрдән бирини һәлл этди ки, Рикардо мәктәби бунун гаршысында тамамилә аҹиз галмышды: бу чәтинлик ондан ибарәт иди ки, капиталла әмәйин бир-биринә мүбадилә олунмасыны Рикардонун дәйәри әмәклә мүәййән этмәк ганунуна уйғунлашдырмаг мүмкүн олмурду. Маркс капиталын сабит капиталла дәйишән капитала бөлүндүйүнү мүәййән эдиб изафи дәйәр ярanмасы просесинин һәгиги кедишини илк дәфә олараг тәфәррүатына гәдәр тәсвир этди вә беләликлә дә ону изаһ этмиш олду, онун сәләфләриндән исә һеч бири бу иши көрмәмишди; демәли, Маркс капиталын өзүндә фәрг олдуғуну мүәййән этди; нә Родбертусун, нә дә буржуа игтисадчыларынын әсла өһдәсиндән кәл-

мәк игтидарында олмадыглары бу фәрг исә ән долашыг игтисади проблемләри һәлл этмәк үчүн ачар верир ки, буну бурада II китаб вә — сонралар көстәриләчәйи кими — даһа артыг дәрәчәдә III китаб ән инандырычы бир шәкилдә сүбут эдир. Сонра, Маркс изафи дәйәрин өзүнү тәдгиг этмиш, онун һәр ики формасыны: мүтләг изафи дәйәри вә нисби изафи дәйәри ашкара чыхармыш вә капиталист истеһсалынын тарихи инкишафында изафи дәйәрин нә гәдәр мүхтәлиф, лакин һәр ики һалда һәллэдичи рол ойнадығыны көстәрмишдир. Маркс изафи дәйәр нәзәриййәсинә әсасланараг, әмәк һаггына даир инди малик олдуғумуз илк расионал нәзәриййәни яратмыш вә илк дәфә олараг капиталист йығымы тарихинин әсас чәһәтләрини көстәрмиш вә капиталист йығымынын тарихи мейлләрини шәрһ этмишдир.

Бәс Родбертус? Бүтүн бунлары охудугда, һәр бир гәрәзли игтисадчы кими, о да буну «чәмиййәтә һүчум» һесаб этмиш, бу нәтичәйә кәлмишдир ки, изафи дәйәрин һарадан әмәлә кәлдийини артыг о өзү чох гыса вә айдын сөйләмишдир вә, нәһайәт, тапмышдыр ки, һәрчәнд бүтүн бунлар «капиталын мүасир формасы үчүн», йә'ни тарихдә мөвчуд олан формадакы капитал үчүн доғрудур, лакин «капитал анлайышы» үчүн, йә'ни чәнаб Родбертусун капитал һаггындакы утопик тәсәввүрү үчүн доғру дейилдир. Эйнилә гоча Пристлей дә белә эдәрәк, өмрүнүн лап ахырынадәк флокистона анд ичмиш вә оксикен һаггында бир шей эшитмәк истәмәмишдир. Ялныз Пристлей оксикени һәгигәтән биринчи олараг тәсвир этмиш олдуғу һалда, Родбертус өз изафи дәйәриндә вә я, даһа яхшы десәк, өз «рентасында» анчаг мә'лум бир шейи енидән кәшф этмишдир, Маркс исә, Лавуаз'е кими һәрәкәт этмәз вә о дәрәчә тәнәззүл эдиб демәзди ки, изафи дәйәрин мөвчуд олмасы *фактыны* биринчи олараг о кәшф этмишдир.

Родбертусун сияси игтисада дахил этдийи бүтүн башга шейләр дә бу сәвиййәдәдир. Изафи дәйәр нәзәриййәсини онун дәйишдириб утопия шәклинә салдығыны Маркс һәлә «Misère de la Philosophie» әсәриндә хүсуси мәгсәд күдмәдән тәнгид этмишди; бу барәдә даһа нә демәк мүмкүн идисә, һамысыны мән бу әсәрин алманча тәрчүмәсинә мүгәддимәдә демишәм. Тичарәт бөһранларына онун вердийи изаһат — бу бөһранлары фәһлә синфинин истеһлакынын кифайәт дәрәчәдә олмамасы илә изаһ этмәси артыг Сисмондинин «Nouveaux Principes de l'Économie Politique» әсәринин IV китабынын IV фәслиндә вардыр[3]. Амма Сисмонди буну языр-

---

[3] «Беләликлә, әмлаклар аз бир мигдар мүлкиййәтчинин әлиндә тәмәркүзләшдийинә көрә, дахили базар кетдикчә даһа чох кичилир вә сәнае, ону бөйүк сарсынтылар көзләдийи» (мәһз, дәрһал бунун ардынча тәсвир олунан 1817-чи ил бөһраны) «харичи базарларда кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә

кән даим дүнйа базарыны нәзәрдә тутмушдур, һалбуки Родбертусун көрүш даирәси Пруссия сәрһәддиндән о јана кечмир. Әмәк һаггынын капиталданмы, йохса кәлирдән көтүрүлмәси барәсиндә онун ирәли сүрдүйү спекулятив мүлаһизәләр схоластика саһәсинә аиддир вә «Капиталын» бу икинчи китабындакы үчүнчү бөлмәнин мәзмуну һәмин мүлаһизәләри тамамилә ләғв эдир. Онун рента нәзәриййәси анчаг онун өзүнә мәхсус олараг галмышдыр вә Марксын бу нәзәриййәни тәнгид эдән әлйазмасы* мәтбуатда чыхана гәдәр раһатча йатыб гала биләр. Нәһайәт, онун көһнә Пруссия торпаг саһиблийини капиталын зүлмүндән азад этмәк лайиһәләри дә енә тамамилә утопикдир; бу лайиһәләр бурада бәһс олунан мәһз белә бир еканә әмәли мәсәләнин үстүндән кечир ки, көһнә Пруссия юнкери илдә, мәсәлән, 20 000 марка кәлир әлдә этдийи һалда вә илдә, мәсәлән, 30 000 марка хәрчләдийи һалда, нечә олур ки, енә дә һеч борч этмәйә билир.

Рикардо мәктәби 1830-чу илә яхын изафи дәйәр мәсәләсиндә ифласа уғрады. Онун һәлл эдә билмәдийи шей, өзүндән сонра кәлән вулгар игтисад үчүн хүсусилә һәллолунмаз галды. Онун ифласына сәбәб олан ики чәһәт ашағыдакылардан ибарәтдир:

Биринчиси. Әмәк дәйәрин өлчүсүдүр. Лакин чанлы әмәйин капитала мүбадилә эдиләркән малик олдуғу дәйәр онун мүбадилә эдилдийи маддиләшмиш әмәйин дәйәриндән аз олур. Әмәк һаггы, мүәййән мигдар чанлы әмәйин дәйәри бу мигдар чанлы әмәйин өзүнүн истеһсал этдийи мәһсулун дәйәриндән, яхуд һәмин әмәйин ифадә олундуғу мәһсулун дәйәриндән һәмишә аз олур. Мәсәлә белә баша дүшүлдүкдә, о доғрудан да һәллэдилмәздир. Бу мәсәлә Маркс тәрәфиндән дүзкүн гоюлмуш, беләликлә дә она чаваб верилмишдир. Әмәйин дәйәри йохдур. Ағырлығын хүсуси бир чәкиси, истилийин хүсуси бир температурасы, электрикин хүсуси бир чәрәян гүввәси ола билмәйәчәйи кими, дәйәр ярадан фәалиййәт олмаг э'тибарилә әмәйин дә хүсуси бир дәйәри ола билмәз. Бир әмтиә кими алыныб сатылан әмәк дейил, иш *гүввәсидир*. Иш гүввәси әмтиә олан кими, онун дәйәри ичтимаи бир мәһсул олан һәмин иш гүввәсиндә тәчәссүм этмиш әмәклә өлчүлүр; бу дәйәр иш гүввәсинин истеһсалы вә тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан ичтимаи-зәрури әмәйә бәрабәрдир. Демәли, иш гүввәсинин бу чүр дәйәри әсасында онун алыныб сатылмасы игтисади ганун олан дәйәр ганунуна һеч дә зидд дейилдир.

сатыш ахтармалы олур». «Nouv. Princ.», 1819-чу ил нәшри, I чилд, сәһ. 336. [Бах: *Симонд де Сисмонди:* «Сияси игтисадын ени әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1936-чы ил, сәһ. 314.]

* Бурада Марксын илк дәфә алман дилиндә 1904-чү илдә чыхан «Изафи дәйәр нәзәриййәләри» әсәриндән бәһс олунур. Рус дилиндә бир нечә нәшри вардыр, ахырынчысы 1936-чы илдә чыхмышдыр. *Ред.*

Икинчиси. Рикардонун дәйәр ганununа көрә, бәрабәр һагг верилмәклә бәрабәр мигдар чанлы әмәк тәтбиг едән ики капитал, бүтүн башга шәртләр ејни фәрз едилдикдә, бәрабәр мүддәт әрзиндә бәрабәр дәйәрли мәһсуллар, һабелә бәрабәр мигдарда изафи дәйәр вә я мәнфәәт истеһсал едир. Бу капиталлар бәрабәр мигдар чанлы әмәк тәтбиг етмәдикдә исә, онлар бәрабәр мигдарда изафи дәйәр вә я, рикардочуларын дедийи кими, мәнфәәт истеһсал едә билмәз. Лакин һәгигәтдә бунун әкси олур. Бәрабәр капиталлар бәрабәр мүддәтдә, чохму вә я азмы чанлы әмәк тәтбиг етмәләриндән асылы олмајараг, орта һесабла фе'лән бәрабәр мигдарда мәнфәәт истеһсал едир. Демәли, бу, дәйәр ганununа ачыгча зиддир, буну һәлә Рикардо көрмүш вә онун мәктәби дә бу зиддиййәти һәлл етмәк игтидарында олмамышдыр. Бу зиддиййәти Родбертус да көрмәйә билмәзди; лакин ону һәлл етмәк әвәзиндә ону өз утопиясынын башланғыч нөгтәләриндән бири етмишдир («Zur Erkenntnis», сәһ. 131). Бу зиддиййәти Маркс артыг «Zur Kritik»-ин әлязмасында һәлл етмишдир; «Капиталын» планына көрә, бу мәсәләнин һәлли III китабда вериләчәкдир. Бу нәшр едиләнәдәк һәлә айлар кечәчәкдир. Демәли, Родбертусда Маркс нәзәриййәсинин кизли мәнбәини вә Марксын мисилсиз сәләфини кәшф етмәк истәйән игтисадчылар үчүн бурада, Родбертус игтисадынын нә вермәк игтидарында олдуғуну көстәрмәк фүрсәти вардыр. Әкәр онлар нәинки дәйәр ганununу позулмадан, һәтта мәһз һәмин ганун әсасында ејни орта мәнфәәт нормасынын нечә әмәлә кәлә билдийини вә кәлмәли олдуғуну көстәрсәләр, онда биз онларла сөһбәти давам етдирәрик. Лакин онлар илтифат едиб тәләсмәзләрми? Бу II китабдакы парлаг тәдгигләр вә бунларын, демәк олар, индийәдәк әсла тохунулмамыш саһәләрә аид тамамилә ени нәтичәләри, капитализм әсасында ичтимаи тәкрар истеһсал просесинин Марксда тапдығы тәсвирин сон хүласәләринин шәрһ едилмиш олдуғу III китабын мәзмуну үчүн анчаг кириш мүддәаларыдыр. Бу III китаб чыхачағы заман Родбертус адлы бир игтисадчы һаггында даһа аз данышачаглар.

«Капиталын» икинчи вә үчүнчү китаблары, Марксын мәнә тез-тез дедийи кими, онун арвадына итһаф олунмалыдыр.

Фридрих Энкелс.

Лондон, Марксын анадан олан күнү, 5 май 1885-чи ил.

Тәгдим олунан икинчи нәшр башлыча олараг биринчи нәшрин ејнән тәкрар чапыдыр. Мәтбәә сәһвләри дүзәлдилмиш, бә'зи үслуб уйғунсузлуглары арадан галдырылмыш, анчаг тәкрарлардан ибарәт олан бир нечә гыса абзас атылмышдыр.

Әсла көзләнилмәз чәтинликләр төрәтмиш олан үчүнчү китаб да инди әлязмасы шәклиндә демәк олар һазырдыр. Сәһһәтим йол версә, о һәлә бу илин пайызында чап олунмаға башлана биләр.

Ф. Энкелс.

Лондон, 15 июл 1893-чү ил.

Асанлыгла гаврая билмәк үчүн бурада II—VIII әлязмаларындан ибарәт айры-айры әлязмаларындан көтүрүлмүш ерләрин гыса сияһиси верилир.

БИРИНЧИ БӨЛМӘ.

23—34-чү сәһифәләр VII әлязмасындан. — 34—38-чи сәһифәләр VI әлязмасындан.— 38—117-чи сәһифәләр V әлязмасындан. — 117—120-чи сәһифәләр — китаблардан көтүрүлән парчалар ичәрисиндә тапылмыш гейд. — 121-чи сәһифәдән бөлмәнин ахырынадәк IV әлязмасындан; лакин әлавә эдилмишдир: сәһ. 129—130, VIII әлязмасындан көтүрүлән парча. — 134 вә 140-чы сәһифәләр, II әлязмасындан гейдләр.

ИКИНЧИ БӨЛМӘ.

Әввәли, 152—162-чи сәһифәләр, IV әлязмасынын ахырыдыр. — Бурадан бөлмәнин ахырынадәк, сәһ. 350, һамысы II әлязмасындан.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ.

18-чи фәсил (сәһ. 351—359) II әлязмасындан.

19-чу фәсил: I вә II (сәһ. 360—392) VIII әлязмасындан. — III (сәһ. 392—394) II әлязмасындан.

20-чи фәсил: I (сәһ. 395—398) II әлязмасындан, анҹаг ахырынчы абзас VIII әлязмасындан.

II (сәһ. 398—401) әсас э’тибарилә II әлязмасындан.

III, IV, V (сәһ. 401—426) VIII әлязмасындан.

VI, VII, VIII, IX (сәһ. 426—441) II әлязмасындан.

X, XI, XII (сәһ. 441—485) VIII әлязмасындан.

XIII (сәһ. 485—494) II әлязмасындан.

21-чи фәсил (сәһ. 495—530) бүтүнлүклә VIII әлязмасындан.

ИҚИНЧИ ҚИТАБ

КАПИТАЛЫН ТӘДАВҮЛҮ ПРОСЕСИ

БИРИНЧИ БӨЛМӘ.

КАПИТАЛЫН МЕТАМОРФОЗЛАРЫ ВӘ БУНЛАРЫН ДӨВРАНЫ.

БИРИНҸИ ФӘСИЛ.

ПУЛ ҜАПИТАЛЫН ДӨВРАНЫ.

Ҝапиталын дөвраны просеси[1], биринҹи ҹилддә шәрһ эдилдийи кими, ашағыдакы сыраны тәшкил эдән үч мәрһәлә кечир:

Биринҹи мәрһәлә: Ҝапиталист бир алычы олараг әмтиә базарына вә әмәк базарына кәлир; онун пулу әмтиәйә чеврилир, яхуд *П — Ә* тәдавүлү әмәлийятындан кечир.

Икинҹи мәрһәлә: Сатын алынан әмтиәләрин капиталист тәрәфиндән мәһсулдар истеһлак эдилмәси. О, капиталист әмтиә истеһсалчысы кими һәрәкәт эдир; онун капиталы истеһсал просесиндән кечир. Нәтичәдә алынан әмтиәнин дәйәри бу әмтиәнин истеһсал үнсүрләринин дәйәриндән артыг олур.

Үчүнҹү мәрһәлә: Ҝапиталист бир сатычы олараг базара гайыдыр; онун әмтиәси пула чеврилир, яхуд *Ә — П* тәдавүл әмәлийятындан кечир.

Демәли, пул капиталын дөвраны үчүн формул беләдир: *П — Ә...И...Ә′ — П′;* бурада нөгтәләр көстәрир ки, тәдавүл просеси кәсилмишдир, *Ә′*, һабелә *П′* исә үстүнә изафи дәйәр кәлиб артмыш олан *Ә* вә *П* демәкдир.

Биринҹи ҹилддә биринҹи вә үчүнҹү мәрһәләләр ялныз икинҹи мәрһәләни — капиталын истеһсалы просесини баша дүшмәк үчүн лазым олдуғу дәрәҹәдә тәдгиг эдилмишдир. Буна көрә дә капиталын өз мүхтәлиф мәрһәләләриндә гәбул этдийи вә дөвран тәкрар олундугча каһ алдығы, каһ да тәрк этдийи мүхтәлиф формалар орада диггәт даирәсиндән кәнарда галмышдыр. Инди бу формалар тәдгигатын ән яхын мөвзууну тәшкил эдир.

Бу формалары саф шәклиндә баша дүшмәк үчүн, һәр шейдән әввәл, форманын дәйишилмәси вә әмәлә кәлмәсинин өзү илә һеч

[1] VII әлязмасындан.

бир әлагәси олмаян чәһәтләрдән һеч бири нәзәрә алынмамалыдыр. Она көрә дә бурада әмтиәләрин нәинки өз дәйәринә сатылдығы, һабелә бунун дәйишилмәз шәраитдә баш вердийи фәрз олунур. Демәли, дөвран просеси әрзиндә дәйәрдә баш верә биләчәк дәйишикликләр бир кәнара гоюлур.

I. БИРИНЧИ МӘРҺӘЛӘ. П—Ә[2].

П — Ә мүәййән мәбләғ пулун мүәййән мигдар әмтиәйә чеврилмәсидир: алычы үчүн онун пулунун әмтиәйә чеврилмәси, сатычылар үчүн исә онларын әмтиәләринин пула чеврилмәсидир. Үмуми әмтиә тәдавүлүнүн бу әмәлийяты эйни заманда да фәрди капиталын мүстәгил дөвранында функсиячa мүәййән бир бөлмәйә чеврилир ки, бунун да сәбәби онун формасында дейил, һәр шейдән әввәл онун madди мәзмунундадыр, пул илә өз ерини дәйишән әмтиәләрин истеһлакынын хүсуси характериндәдир. Бунлар, бир тәрәфдән, истеһсал васитәләри, дикәр тәрәфдән дә — иш гүввәсидир: әмтиә истеһсалынын чисми вә шәхси амилләридир ки, бунларын да хүсуси характери, әлбәттә, истеһсал эдилмәси нәзәрдә тутулан мә'мулат нөвләринә уйғун кәлмәлидир. Әкәр биз иш гүввәсини *Иг,* истеһсал васитәләрини *Ив* адландырсаг, онда капиталистин сатын алдығы әмтиәләрин мәчмуу $Ә = Иг + Ив$, яхуд, гысасы, $Ә < {}^{Иг}_{Ив}$ олар. Демәли, өз мәзмуну чәһәтдән бахылан *П — Ә* әмәлийяты $П — Ә < {}^{Иг}_{Ив}$ тәшкил эдир, йә'ни *П — Ә* ики һиссәйә: *П — Иг* вә *П — Ив* һиссәләринә айрылыр; пул мәбләғи *П* ики һиссәйә бөлүнүр, бунлардан биринә иш гүввәси алыныр, дикәринә — истеһсал васитәләри. Бу ики сыра алғы тамамилә мүхтәлиф базарлара: бири — әсл әмтиә базарына, дикәри — әмәк базарына аиддир.

Лакин *П*-нин чеврилдийи әмтиәләр мәчмуунун бу кейфиййәт парчаланмасындан башга, $П — Ә < {}^{Иг}_{Ив}$ әмәлийяты һабелә сон дәрәчә характерик бир мигдар нисбәти тәшкил эдир.

Биз билирик ки, иш гүввәсинин дәйәри вә, буна мүвафиг олараг, гиймәти, бу иш гүввәсини бир әмтиә кими сатан саһибинә әмәк һаггы формасында верилир, йә'ни ичәрисиндә изафи әмәк дә олан мүәййән мигдар әмәйин гиймәти кими верилир; беләликлә, әкәр, мәсәлән, иш гүввәсинин күндәлик дәйәри = 3 маркадырса, беш саатлыг әмәйин мәһсулуна бәрабәрдирсә, онда алычы илә сатычы арасындакы бағлашмада бу мәбләғ, мәсәлән, он саатлыг әмәйин гиймәти вә я һаггы кими көстәрилир. Әкәр, мәсәлән, 50 фәһлә илә бу кими бағлашма варса, бу фәһләләр алычыя бир күн әрзиндә үмумиликдә 500 саатлыг әмәк вермәлидирләр, бунун ярысы, 250 иш сааты = 25 он саатлыг иш күнү,

[2] Бурадан 1878-чи ил июлун 2-дә башланмыш VII әлязмасы кәлир.

садәҹә олараг изафи әмәкдир. Сатын алынмалы олан истеһсал васитәләринин мигдары, һабелә бунларын һәҹми һәмин әмәк күтләсинин тәтбиги үчүн кифайәт этмәлидир.

Демәли, $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ нәинки кейфиййәт нисбәтини көстәрир, нәинки мүәййән мәбләғ пулун, мәсәлән 422 ф. стерлингин, бир-биринә мүвафиг истеһсал васитәләри вә иш гүввәси шәкли алдығыны көстәрир: о һабелә пулун иш гүввәси *Иг* үчүн хәрҹләнмиш һиссәси илә истеһсал васитәләри *Ив* үчүн хәрҹләнмиш һиссәси арасындакы нисбәти дә көстәрир, — бу нисбәт, һәр шейдән әввәл, мүәййән мигдар фәһләнин сәрф эдәҹәйи артыг изафи әмәйин бүтүн мәҹмуу илә мүәййән олунур.

Демәли, мәсәлән, әкәр бир әйирмәханада 50 фәһләнин әмәк һаггы һәфтәдә 50 ф. ст. тәшкил эдирсә, истеһсал васитәләринә 372 ф. ст. сәрф олунмалыдыр, һәм дә фәрз эдилир ки, бу, бир һәфтәдә 3 000 саатлыг әмәйин иплийә чевирдийи истеһсал васитәләринин дәйәридир ки, һәмин 3 000 саатлыг әмәйин дә 1 500 сааты изафи әмәкдир.

Мүхтәлиф сәнае саһәләриндә әлавә мигдар әмәйин тәтбиги үчүн истеһсал васитәләри шәклиндә нә дәрәҹәдә артыг дәйәр сәрф эдилмәси тәләб олундуғунун бурада әсла фәрги йохдур. Бурада ялныз ондан бәһс олунур ки, һәр ҹүр шәраитдә пулун истеһсал васитәләринә сәрф олунан һиссәси — *П — Ив* әмәлиййатында сатын алынмыш истеһсал васитәләри — кифайәт олмалыдыр, демәли, әввәлҹәдән бунун үчүн нәзәрдә тутулмуш олмалыдыр, мүвафиг пропорсияда һазыр эдилмәлидир. Башга сөзлә десәк, истеһсал васитәләринин мигдары әмәйин һамысыны һәзм эдә билмәк үчүн, онун васитәсилә мәһсула чеврилмәк үчүн кифайәт этмәлидир. Әкәр мейданда кифайәт гәдәр истеһсал васитәләри олмазса, алычынын өз ихтиярына алдығы изафи әмәк тәтбиг олуна билмәз; онун бу әмәйә сәрәнҹам этмәк һүгугу һеч бир нәтиҹә вермәз. Әкәр әлдә олан әмәкдән артыг мигдарда истеһсал васитәләри олса, бу истеһсал васитәләри әмәклә доюздурулмамыш галар, мәһсула чеврилмәз.

$П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ әмәлиййаты баш вердикдән сонра алычынын ихтиярында нәинки мүәййән файдалы бир шей истеһсал этмәк үчүн лазым олан истеһсал васитәләри вә иш гүввәси олур: онун ихтиярында иш гүввәсинин дәйәрини өдәмәкдән өтрү лазым олдуғундан даһа артыг мигдарда фәалиййәтә кәтирилән иш гүввәси, яхуд даһа артыг мигдарда әмәк олур, эйни заманда да онун ихтиярында бу әмәк мәҹмууну реаллашдырмаг вә я маддиләшдирмәк үчүн тәләб олунан истеһсал васитәләри олур; демәли, онун ихтиярында истеһсал эдиләси мә'мулатын истеһсалы үчүн тәләб олунан үнсүрләрин дәйәриндән даһа артыг дәйәрә малик мә'мулат истеһсалы үчүн амилләр олур, яхуд элә бир мигдарда

әмтиә истеһсалы амилләри олур ки, бу мигдар әмтиәдә изафи дәйәр дә олачагдыр. Демәли, алычынын пул формасында аванс этдийи дәйәр инди элә бир натурал формададыр ки, бу формада һәмин дәйәр (әмтиә шәклиндә) изафи дәйәр ярадан бир дәйәр кими реаллаша биләр. Башга сөзлә: һәмин дәйәр *мәһсулдар капитал* һалында вә я формасындадыр ки, бунун да дәйәр вә изафи дәйәр ярадан бир капитал кими фәалиййәт көстәрмәк хассәси вардыр. Бу формада олан капиталы *И* илә ишарә эдәк.

Лакин *И*-нин дәйәри $=$ *Иг* $+$ *Ив* дәйәринә $=$ *Иг* вә *Ив*-йә чеврилмиш *П*. *П* дә, *И* кими, эйни капитал дәйәрдир, анчаг онун мөвчуд олмаг формасы башгадыр; йә'ни бу, пул һалында вә я пул формасында олан капитал дәйәрдир: бу — *пул капиталдыр.*

Буна көрә дә $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ әмәлийяты, яхуд, онун үмуми формасы олан *П — Ә* әмәлийяты, әмтиәләрин бүтүн алғы әмәлийятларынын мәчмууну тәмсил эдән бу әмәлийят үмуми әмтиә тәдавүлү әмәлийяты олмагла бәрабәр, эйни заманда да мүстәгил капитал дөвраны просесиндә бир мәрһәлә олуб капитал дәйәрин өз пул формасындан өз мәһсулдар формасына чеврилмәсидир, яхуд, гысасы, *пул капиталын мәһсулдар капитала* чеврилмәсидир. Демәли, дөвранын бурада биринчи нөвбәдә нәзәрдән кечирилән фигурунда пул, капитал дәйәрин биринчи дашыйычысыдыр, буна көрә дә пул капитал элә бир формадыр ки, капитал бу формада аванс эдилир.

Пул капитал олмаг э'тибарилә бу капитал элә бир һалдадыр ки, о бу һалында пул функсиялары, мәсәлән бурада үмуми алғы васитәси вә үмуми тә'дийә васитәси функсиясы дашыя билир (тә'дийә васитәси она көрә олур ки, иш гүввәси габагчадан сатын алынса да, анчаг фәалиййәтдә олдугдан сонра онун һаггы верилир; базарда һазыр истеһсал васитәләри олмадығына вә бунлары сифариш этмәк лазым кәлдийинә көрә, *П — Ив* әмәлийятында пул да тә'дийә васитәси кими ишләйир). Бу габилиййәт пул капиталын капитал олмасындан дейил, онун пул олмасындан ирәли кәлир.

Дикәр тәрәфдән, пул һалында олан капитал дәйәр дә, һеч бир башга функсия дейил, ялныз пул функсиялары дашыя биләр. Бу функсиялары капиталын функсияларына чевирән чәһәт, капиталын һәрәкәтиндә пулун мүәййән ролудур, буна көрә дә һабелә пулун мейдана чыхдығы мәрһәләнин капиталын дөвранындакы дикәр мәрһәләләрлә әлагәсидир. Мәсәлән, бизи һәр шейдән әввәл мәшғул эдән һалда пул элә әмтиәләрә чеврилир ки, бунларын бирләшмәси мәһсулдар капиталын натурал формасыны тәшкил эдир, буна көрә дә артыг онларын бирләшмәсиндә капиталист истеһсал просесинин нәтичәләри кизли шәкилдә, имкан һалында мөвчуд олур.

П — *Ә* $<^{Иг}_{Ив}$ әмәлийјатында пул капитал функсијасы дашыјан пулун бир һиссәси, мәһз бу тәдавүлү етдијинә көрә, елә бир функсија дашымаға кечир ки, бурада онун капитал характери јох олур вә онун пул характери галыр. Пул капитал *П*-нин тәдавүлү *П* — *Ив*-јә вә *П* — *Иг*-јә, истеһсал васитәләри алғысына вә иш гүввәси алғысына бөлүнүр. Сонунҹу әмәлијјаты өзлүјүндә нәзәрдән кечирәк. *П* — *Иг* капиталистин тәрәфиндән иш гүввәси алғысыдыр; иш гүввәсинин саһиби олан фәһләнин тәрәфиндән бу, иш гүввәсинин сатгысыдыр, — биз бурада дејә биләрик ки, әмәк сатгысыдыр, чүнки әмәк һаггы формасы фәрз едилмиш олур. Алычы үчүн *П* — *Ә* (= *П* — *Иг*) олан шеј, һәр бир алғыда олдуғу кими, бурада да сатычы (фәһлә) үчүн *Иг* — *П*-дир (= *Ә* — *П*-дир), онун иш гүввәсинин сатгысыдыр. Бу — тәдавүлүн биринҹи мәрһәләсидир вә ја әмтиәнин биринҹи метаморфозудур (I китаб, III фәсил, 2а); әмәк сатычысынын тәрәфиндән бу онун әмтиәсинин пул формасына чеврилмәсидир. Фәһлә бу сурәтлә алдығы пулу тәдричлә, өзүнүн тәләбатыны өдәјән мә'лум әмтиәләр мәҹмууна, истеһлак шејләринә хәрҹләјир. Демәли, бүтөвлүкдә онун әмтиәсинин тәдавүлү *Иг* — *П* — *Ә* шәклиндә олур, јә'ни, әввәлән, *Иг* — *П* (= *Ә* — *П*) вә, икинҹиси, *П* — *Ә* шәклиндә олур; демәли, садә әмтиә тәдавүлүнүн үмуми формасы шәклиндә, *Ә* — *П* — *Ә* шәклиндә олур ки, бурада пул ани бир рол ојнајан садә тәдавүл васитәси кими, әмтиәнин әмтиәјә мүбадиләсиндә садә бир васитәчи кими мөвҹуд олур.

П — *Иг* пул капиталын мәһсулдар капитала чеврилмәсиндә характерик бир ҹәһәтдир, чүнки бу, пул формасында аванс едилмиш дәјәрин һәгигәтән капитала, изафи дәјәр истеһсал едән дәјәрә чеврилмәси үчүн мүһүм шәртдир. *П* — *Ив* анҹаг онун үчүн лазымдыр ки, *П* — *Иг* әмәлијјатында сатын алынан мигдар әмәк реаллашдырылсын. Буна көрә дә I китабда, II бөлмәдә, «Пулун капитала чеврилмәси» бөлмәсиндә *П* — *Иг* бу нөгтејинәзәрдән тәдгиг едилмишдир. Бурада исә иши башга бир нөгтеји-нәзәрдән дә, мәһз капиталын тәзаһүр формасы олмаг е'тибарилә пул капиталы ајрыҹа тәдгиг етмәк лазымдыр.

П — *Иг* әмәлијјаты үмумијјәтлә капиталист истеһсал үсулу үчүн характерик һесаб олунур. Лакин бу һеч дә јухарыда көстәрилән белә бир сәбәбә көрә дејилдир ки, иш гүввәсинин сатын алынмасы елә бир алғы мүгавиләсидир ки, бу мүгавиләдә иш гүввәсинин гијмәтини, әмәк һаггыны өдәмәк үчүн тәләб олундуғундан артыг мигдарда әмәк верилмәси шәрти гојулмушдур, демәли, бу мүгавиләдә, аванс едилмиш дәјәрин капиталлашмасы үчүн, јахуд, башга сөзлә десәк, изафи дәјәр истеһсалы үчүн әсас шәрт олан изафи әмәк верилмәси шәрт гојулмушдур. Јох, һәмин әмәлијјат ән әввәл өз формасына көрә характерик һесаб олунур,

чүнки әмәк һаггы формасында әмәк *пул* илә сатын алыныр, бу исә пул тәсәррүфатынын әламәтидир.

Енә бурада да, характерик һесаб олунан — форманын иррасионаллығы дейилдир, әксинә, иррасионаллығы көрмүрләр. Иррасионаллыг ондан ибарәтдир ки, дәйәр ярадан үнсүр олмаг е'тибарилә әмәйин өзүнүн дәйәри ола билмәз, буна көрә мүәййән мигдар әмәйин дә дәйәри ола билмәз ки, онун өз гиймәтиндә, онун мүәййән мигдар пулла эквивалентлийиндә ифадә олунсун. Лакин биз билирик ки, әмәк һаггы садәчә үстүөртүлү формадыр, елә бир формадыр ки, бунда, мәсәлән, иш гүввәсинин бир күнлүк гиймәти, бир күн әрзиндә һәмин иш гүввәси тәрәфиндән ахычы вәзиййәтә кәтирилән әмәйин гиймәти кими тәсәввүр олунур, беләликлә дә, һәмин иш гүввәсинин, мисал үчүн, 6 саатлыг әмәк әрзиндә истеһсал етдийи дәйәр бу иш гүввәсинин он ики саатлыг фәалиййәтинин, яхуд он ики саатлыг әмәйин дәйәринин ифадәси олур.

П — Иг пул тәсәррүфаты дейилән тәсәррүфатын характерик хүсусиййәти, онун әламәти һесаб олунур, чүнки әмәк бурада өз саһибинин әмтиәсидир, буна көрә дә пул — алычыдыр; демәли, *П — Иг,* һәмин мүнасибәтин пул характеринә көрә (йә'ни инсан фәалиййәтинин алыныб сатылдығына көрә) пул тәсәррүфатынын характерик хүсусиййәти һесаб олунур. Лакин пул артыг чох тез, хидмәтләр дейилән шейин алычысы кими мейдана чыхмышдыр, — вә, буна бахмаяраг, нә *П* пул капитала чеврилирди, нә дә тәсәррүфатын үмуми характериндә чеврилиш әмәлә кәлирди.

Пулун һансы нөв әмтиәйә чеврилмәсинин онун үчүн әсла фәрги йохдур. Бу, бүтүн әмтиәләрин үмуми эквивалент формасыдыр, һәмин әмтиәләр артыг өз гиймәтләри илә көстәрир ки, онлар идеал сурәтдә мүәййән мәбләғ пулу тәмсил едир, өзләринин пула чеврилмәсини көзләйир вә пулла ялныз өз ерләрини дәйишәрәк елә бир форма алырлар ки, бу формада онлар өз саһибләри үчүн истеһлак дәйәрләринә чеврилә биләрләр. Бир һалда ки, базарда өз саһибинин әмтиәси олан иш гүввәси вардыр, һәм дә бу әмтиәнин сатышы әмәк үчүн верилән һагг формасында, әмәк һаггы шәклиндә баш верир, онда иш гүввәсинин алыныб сатылмасы һәр һансы бир башга әмтиәнин алыныб сатылмасына нисбәтән хүсуси диггәт вериләси бир шей дейилдир. Характерик чәһәт әмтиәнин — иш гүввәсинин — сатын алына билмәси дейил, иш гүввәсинин әмтиә олмасыдыр.

$П — Ә < {Иг \atop Ив}$ васитәсилә, пул капиталы мәһсулдар капитала чевирмәк васитәсилә капиталист, истеһсалын чисми вә шәхси амилләрини бирләшдирмәйә наил олур, чүнки бу амилләр әмтиәләрдән ибарәтдир. Әкәр пул илк дәфә мәһсулдар капитала чеврилирсә вә я илк дәфә өз саһиби үчүн пул капитал олурса, онда бу пулун саһиби иш гүввәси сатын алмаздан әввәл кәрәк габагча

истеһсал васитәләри, иш бичалары, машынлар вә и. а. алсын; иш гүввәси онун сәрәнчамына кечмәздән әввәл кәрәк онун истеһсал васитәләри олсун ки, бу иш гүввәсини бир иш гүввәси кими тәтбиг етмәк мүмкүн олсун.

Капиталистин тәрәфиндән иш белә тәсәввүр олунур.

Фәһләнин тәрәфиндән: онун иш гүввәсинин мәһсулдар тәзаһүрү ялныз бу иш гүввәси сатылдығына көрә истеһсал васитәләри илә бирләшдийи андан е’тибарән мүмкүндүр. Демәли, бу иш гүввәси сатыланадәк истеһсал васитәләриндән, өзүнүн тәзаһүрү үчүн шәрт олан шейләрдән айрылыгда мөвҹуд олур. Бу айрылыг һалында иш гүввәси нә өз саһиби үчүн истеһлак дәйәрләри истеһсалына билавасит тәтбиг едилә биләр, нә дә өз саһибинин сатыб күзаран едә билмәси үчүн лазым кәлән әмтиәләрин истеһсалына тәтбиг едилә биләр. Лакин иш гүввәси, сатылдығына көрә, истеһсал васитәләри илә әлагәләндирилдикдә, истеһсал васитәләри кими, о да дәрһал өз алычысынын мәһсулдар капиталынын бир һиссәси олур.

Буна көрә *П — Иг* әмәлиййатында пул мүлкиййәтчиси илә иш гүввәси мүлкиййәтчисинин бир-биринә мүнасибәти анҹаг алычы илә сатычы арасындакы мүнасибәтдән ибарәт олса да, бунлар пул саһиби вә әмтиә саһиби олараг бир-биринә гаршы дурсалар да, демәли, бу ҹәһәтдән бир-биринә гаршы садә пул мүнасибәтиндә олсалар да, — бунунла белә, алычы лап әввәлдән эйни заманда истеһсал васитәләринин саһиби кими мейдана чыхыр ки, бунлар да иш гүввәси саһибинин бу гүввәни мәһсулдар сурәтдә сәрф етмәси үчүн шәрт олан шейләри тәшкил едир. Башга сөзлә, бу истеһсал васитәләри иш гүввәси саһибинә бир өзкә мүлкиййәти кими гаршы дурур. Дикәр тәрәфдән, әмәк сатычысы алычыя өзкәнин иш гүввәси кими гаршы дурур, бу иш гүввәси алычынын сәрәнчамына кечмәли, онун капиталына дахил едилмәлидир ки, һәмин капитал доғрудан да мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрә билсин. Демәли, *П — Иг* әмәлиййатында (фәһлә тәрәфиндән *Иг — П* әмәлиййатында) капиталист илә муздлу фәһлә бир-биринә гаршы дурдугда, капиталист илә муздлу фәһлә арасындакы синфи мүнасибәт артыг көз габағындадыр, артыг мөвҹуддур. Нәзәрдән кечирилән әмәлиййат алғы вә сатгыдан ибарәтдир, пул мүнасибәтидир, лакин элә бир алғы вә сатгыдыр ки, бурада алычынын капиталист, сатычынын исә муздлу фәһлә олдуғу фәрз едилир; демәли, бу мүнасибәт ондан ирәли кәлир ки, иш гүввәсинин реаллашдырылмасы шәртләри — яшайыш васитәләри вә истеһсал васитәләри — өзкә мүлкиййәти олараг иш гүввәси саһибиндән айрылмышдыр.

Бурада бизи һәмин айрылманын нечә баш вермәси марагландырмыр. *П — Иг* баш верирсә, бу айрылма мөвҹуддур. Бурада бизи марагландыран шей будур: әкәр *П — Иг* пул ка-

питалын функсиясыдырса вә я әкәр пул бурада капиталын мөвчуд олмасы формасыдырса, бу һеч дә садәчә она көрә дейилдир ки, бурада пул, файдалы нәтичә верән инсан фәалиййәти мүгабилиндә — хидмәт мүгабилиндә тә'дийә васитәси кими мейдана чыхыр; демәли, бу һеч дә пулун тә'дийә васитәси олмаг функсиясындан ирәли кәлмир. Пул бу формада ялныз она көрә хәрчләнә билир ки, иш гүввәси истеһсал васитәләриндән (бурая иш гүввәсинин өзүнүн истеһсалы васитәләри олан яшайыш васитәләри дә дахилдир) айрылмыш вәзиййәтдәдир, чүнки бу айрылма анчаг белә бир үсулла арадан галдырыла биләр ки, иш гүввәси истеһсал васитәләри мүлкиййәтчисинә сатылыр вә, демәли, иш гүввәсинин фәалиййәти дә алычынын малы олур вә бу фәалиййәтин һүдудлары бу иш гүввәсинин өз гиймәтини тәкрар истеһсал этмәк үчүн тәләб эдилән мигдар әмәйин һүдудларына һеч дә уйғун кәлмир. Капиталист мүнасибәти истеһсал просесиндә анчаг она көрә тәзаһүр эдир ки, бу мүнасибәт өзлүйүндә артыг тәдавүл әмәлиййатында, сатычы илә алычынын бирбиринә гаршы дурдуғу әсас игтисади шәраитин фәргли олмасында, онларын синфи мүнасибәтиндә мөвчуддур. Бу мүнасибәт пулун тәбиәтиндән ирәли кәлмир; эксинә, ялныз бу мүнасибәтин мөвчуд олмасы садә пул функсиясыны капитал функсиясына чевирә билир.

Пул капиталы анламагда (һәләлик исә биз ону анчаг бурада гаршымыза чыхаркән дашыдығы мүәййән функсия дахилиндә көтүрүрүк) адәтән ики янылмая тәсадүф олунур вә я ики янылма бир-бирилә чулгашыр. Әввәлән, пул капитал олмаг э'тибарилә капитал дәйәрин дашыдығы вә мәһз пул формасында олдуғуна көрә дашыя билдийи функсиялары сәһв олараг онун капитал олмасы характеринин нәтичәси һесаб эдирләр, һалбуки бу функсиялар капитал дәйәрин ялныз пул һалында олмасындан, онун пул формасында тәзаһүр этмәсиндән ирәли кәлир. Икинчиси дә, эксинә: пулун функсиясында олан вә эйни заманда бу функсияны капитал функсиясына чевирән спесифик мәзмун пулун тәбиәти нәтичәси һесаб эдилир (буна көрә дә пул капиталла гарышдырылыр), һалбуки пул капиталын функсиясы, бурада *П — Иг* әмәлиййатынын баш вердийи һалда олдуғу кими, элә ичтимаи шәраит олмасыны фәрз эдир ки, садә әмтиә тәдавүлүндә вә мүвафиг пул тәдавүлүндә бу шәраит әсла йохдур.

Гул алыныб сатылмасы да өз формасы чәһәтдән әмтиә алыныб сатылмасыдыр. Лакин гулдарлыг олмаса, пул бу функсияны еринә етирә билмәз. Гулдарлыг варса, пул да гул алынмасына сәрф эдилә биләр. Әксинә, алычынын әлиндә пул олмасы гулдарлығы мүмкүн этмәк үчүн һәлә һеч дә кифайәт дейилдир.

Адамын өз иш гүввәсини сатмасынын (өз әмәйини сатмаг формасында вә я әмәк һаггы формасында сатмасынын) рабитә-

сиз бир һадисә олмайыб әмтиә истеһсалы үчүн бүтүн ҹәмиййәтдә из бурахан илкин шәрт олмасы, демәли, пул капиталын бурада нәзәрдән кечирилән $П - Ә <^{Иг}_{Ив}$ функсиясыны ичтимаи мигясда ифа этмәси, — бу һал элә тарихи просесләр олмасыны тәләб эдир ки, бу просесләр истеһсал васитәләри илә иш гүввәсинин ибтидадакы бирлийини позмушдур: бу просесләр нәтиҹәсиндә халг күтләси, фәһләләр йохсулдурлар вә ишләмәйәнләрә, истеһсал васитәләри мүлкиййәтчиләринә гаршы дурурлар. Һәм дә бурада әһәмиййәтли дейилдир ки, иш гүввәсинин истеһсал васитәләри илә бирлийи позуландан әввәл бу бирлик һансы формада олмушдур: фәһлә өзү бир истеһсал васитәси кими дикәр истеһсал васитәләри сырасында олмушдур, яхуд бу истеһсал васитәләринин мүлкиййәтчиси олмушдур.

Беләликлә, ишин маһиййәти, $П - Ә <^{Иг}_{Ив}$ әмәлийятынын әсасыны тәшкил эдән ҹәһәт — бөлкүдүр; бу бөлкү истеһлак шейләринин ади мә’нада бөлкүсү дейил, истеһсалын өз үнсүрләринин бөлкүсүдүр, һәм дә мадди амилләр бир тәрәфдә ҹәмләшир, бунлардан тәҹрид олунмуш иш гүввәси исә — дикәр тәрәфдә.

Демәли, *П — Иг* әмәлийятынын үмуми ичтимаи әмәлийят ола билмәси үчүн истеһсал васитәләри, мәһсулдар капиталын мадди һиссәси артыг өзлүйүндә, капитал олараг, фәһләйә гаршы дурмалыдыр.

Юхарыда биз көрдүк ки, бир дәфә мейдана кәлән капиталист истеһсалы өз инкишафында бу айрылманы нәинки тәкрар истеһсал эдир, һәтта ону даим артан бир дәрәҹәдә кенишләндирир, бу да о вахта гәдәр олур ки, һәмин айрылма универсал һөкмранлыг эдән бир ичтимаи һал олсун. Лакин ишин даһа бир ҹәһәти вардыр. Капиталын әмәлә кәлиб истеһсалы өзүнә табе эдә билмәси үчүн илкин шәрт тиҹарәтин, буна көрә дә әмтиә тәдавүлүнүн вә, демәли, әмтиә истеһсалынын мүәййән дәрәҹәдә инкишаф этмәсидир: әкәр мә’мулат сатыш үчүн истеһсал эдилмирсә, демәли әмтиә олараг истеһсал эдилмирсә, онлар бир әмтиә кими тәдавүлә дахил ола билмәз. Лакин ялныз капиталист истеһсалы әсасында әмтиә истеһсалы нормал, һөкмран истеһсал типидир.

Кәндлиләрин азад эдилмәси адланан һадисә нәтиҹәсиндә инди өз кәнд тәсәррүфатларында һүгугсуз тәһкимли ишчиләр әвәзинә муздлу фәһләләр ишләдән рус торпаг саһибләри ики шейдән шикайәтләнирләр: әввәлән, пул капиталын азлығындан. Мәсәлән, онлар дейирләр: мәһсулу сатмаздан әввәл муздлу фәһләләрә кәрәк нисбәтән чохлу мигдарда пул верәсән, бурада исә биринчи шәртин, нәгд пулун азлыг этмәси мейдана чыхыр. Капиталист үсулу илә истеһсал этмәк үчүн пул формасында даим капитал олмасы тәләб олунур, мәһз әмәк һаггы вермәк үчүн тәләб олунур. Лакин торпаг саһибләри бурада

тәсәлли тапа биләрләр. Заман өйрәдир вә сәнае капиталистинин әлиндә артыг нәинки өз пулу, һабелә l'argent des autres [өзкәләрин пулу] олур.

Лакин икинчи шикайәт даһа чох характерикдир; онлар дейирләр: һәтта пул олса да, еһә, һәр заман сатын алына биләчәк кифайәт гәдәр иш гүввәси йохдур: торпаг үзәриндә кәнд ичмасынын ичма мүлкиййәти нәтичәсиндә рус кәнд фәһләси өз истеһсал васитәләриндән һәлә тамам айрылмамышдыр, буна көрә о һәлә һеч дә там мә'насы илә «сәрбәст муздлу фәһлә» дейилдир. Лакин ичтимаи мигясда бу кими фәһләнин олмасы *П — Ә*-нин, пулун әмтиәйә чеврилмәсинин пул капиталын мәһсулдар капитала чеврилмәси демәк олмасы үчүн зәрури шәртдир.

Буна көрә тамамилә айдындыр ки, пул капиталын дөвраны үчүн олан формул: *П — Ә...И...Ә' — П'* анчаг артыг инкишаф этмиш капиталист истеһсалы әсасында капитал дөвранынын өзлүйүндә мейдана кәлән формасыдыр, чүнки о, ичтимаи мигясда муздлу фәһләләр синфинин мөвчуд олмасыны тәләб эдир. Көрдүйүмүз кими, капиталист истеһсалы нәинки әмтиә вә изафи дәйәр истеһсал эдир: капиталист истеһсалы муздлу фәһләләр синфини тәкрар истеһсал эдир, һәм дә даим кенишләнән мигясда тәкрар истеһсал эдир вә билаваситә истеһсалчыларын бөйүк әксәриййәтини муздлу фәһләләрә чевирир. Буна көрә дә *П — Ә...И...Ә' — П'* әмәлиййатларынын баш вермәсиндән өтрү даим муздлу фәһләләр синфинин мөвчуд олмасы биринчи шәрт олдуғу үчүн, бу әмәлиййатлар капиталын мәһсулдар капитал формасында олмасыны тәләб эдир, буна көрә мәһсулдар капиталын дөвран этмәси формасынын да олмасыны тәләб эдир.

II. ИКИНЧИ МӘРҺӘЛӘ. II МӘҺСУЛДАР КАПИТАЛЫН ФУНКСИЯСЫ.

Капиталын бурада нәзәрдән кечирилән дөвраны тәдавүлүн *П — Ә* әмәлиййаты илә, пулун әмтиәйә чеврилмәси илә, алғы илә башланыр. Демәли, тәдавүл экс метаморфоз илә, *Ә — П* илә, әмтиәнин пула чеврилмәси илә, сатгы илә тамамланмалыдыр. Лакин $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ әмәлиййатынын билаваситә нәтичәси пул формасында аванс эдилмиш капитал дәйәрин тәдавүлүнүн кәсилмәсиндән ибарәтдир. Пул капиталын мәһсулдар капитала чеврилмәси нәтичәсиндә капитал дәйәр элә бир натурал форма алмышдыр ки, бу формада тәдавүлү давам этдирә билмәз вә истеһлака, мәһз мәһсулдар истеһлака дахил олмалыдыр. Иш гүввәсинин истеһлакы, әмәк, анчаг әмәк просесиндә реаллашдырыла биләр. Капиталист фәһләни бир әмтиә кими сата билмәз, чүнки фәһлә онун гулу дейилдир, чүнки капиталист фәһләнин

иш гүввәсиндән мүәййән вахт әрзиндә анчаг истифадә этмәйи сатын алмышдыр. Дикәр тәрәфдән, капиталист иш гүввәсиндән ялныз бу йолла истифадә эдә биләр ки, ону истеһсал васитәләриндән әмтиә яратмаг амилләри кими истифадә этмәйә мәчбур этсин. Демәли, биринчи мәрһәләнин нәтичәси икинчи мәрһәләйә, капиталын мәһсулдар мәрһәләсинә кирмәкдән ибарәтдир.

Һәрәкәт $П — Ә <^{Иг}_{Ив} \ldots И$ шәклиндә тәсәввүр олунур, бурада нөгтәләр көстәрир ки, капиталын тәдавүлү кәсилмишдир, лакин онун дөвраны просеси давам эдир, чүнки о, әмтиә тәдавүлү даирәсиндән истеһсал даирәсинә дахил олур. Демәли, биринчи мәрһәлә, пул капиталын мәһсулдар капитала чеврилмәси икинчи мәрһәлә үчүн, мәһсулдар капиталын фәалиййәти үчүн анчаг мүгәддимәдир, башланғыч фазасыдыр.

$П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ фәрз эдир ки, бу әмәлийяты эдән фәрд, бу вә я дикәр истеһлак формасында дәйәрләрә малик олмагдан әлавә, бу дәйәрләрә пул формасында маликдир, о, пул саһибидир. Әмәлийят исә мәһз пул вермәкдән ибарәт олдуғуна көрә, фәрд анчаг о һалда пул саһиби олараг гала биләр ки, хәрчләмә әмәлийятынын өзү сайәсиндә пул implicite онун әлинә гайытсын. Пул исә онун әлинә ялныз әмтиәләрин сатылмасы васитәсилә гайыдыб кәлә биләр. Демәли, бу әмәлийятда лап башланғычдан фәрз олунур ки, һәмин фәрд әмтиә истеһсалчысыдыр.

П — Иг. Муздлу фәһлә ялныз иш гүввәсини сатмагла яшайыр. Бу иш гүввәсинин сахланмасы — муздлу фәһләнин өзүнү сахламасы — күндәлик истеһлак тәләб эдир. Демәли, фәһләйә әмәк һаггы верилмәси гыса мүддәтләрлә даим тәкрар олунмалыдыр ки, фәһлә өзүнү сахламаг үчүн лазым олан алғылары — *Иг — П — Ә* вә я *Ә — П — Ә* әмәлийятыны тәкрар эдә билсин. Буна көрә дә капиталист фәһләйә даим пул капиталисти кими, онун капиталы исә пул капитал кими гаршы дурмалыдыр. Дикәр тәрәфдән исә, билаваситә истеһсалчылар, муздлу фәһләләр күтләсинин *Иг — П — Ә* әмәлийятыны ичра эдә билмәси үчүн, зәрури яшайыш васитәләри онлара сатын алына билән формада, йә'ни әмтиә формасында даим гаршы дурмалыдыр. Беләликлә, бу һал мәһсулларын әмтиә кими тәдавүлүнүн йүксәк инкишаф этмәсини, буна көрә дә әмтиә истеһсалынын кениш мигясда олмасыны тәләб эдир. Муздлу әмәк васитәсилә олан истеһсал үмуми характер алдыгда, әмтиә истеһсалы үмуми истеһсал формасы олмалыдыр. Әмтиә истеһсалы исә, — бунун үмуми характер дашыдығы фәрз эдилдикдә, — ичтимаи әмәйин даим артан бөлкүсүнә, йә'ни мүәййән капиталистин бир әмтиә кими истеһсал этдийи мәһсулун даим даһа артыг бир дәрәчәдә тәкләнмәсинә, бир-бирини тамамлаян истеһсал просесләринин кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә мүстәгил просесләрә айрылмасына сәбәб

олур. Буна көрә дә *П — Иг* инкишаф етдийи ејни дәрәчәдә *П — Ив* дә инкишаф едир, јә'ни истеһсал васитәләри истеһсалы да, бу истеһсал васитәләри илә истеһсал олунан әмтиәләрин истеһсалындан ејни дәрәчәдә ајрылыр вә истеһсал васитәләри өзү истеһсалчынын истеһсал етмәдијии, лакин өзүнүн мүәјјән истеһсал просеси үчүн сатын алдығы әмтиә олмаг е'тибарилә һәр бир әмтиә истеһсалчысына гаршы дурур. Бунлар онун өзүнүн истеһсал саһәсиндән тамамилә ајры олан вә мүстәгил апарылан истеһсал саһәләриндән чыхыр, — бунлар онун истеһсал саһәсинә әмтиә кими дахил олур; буна көрә дә онлары сатын алмаг лазым кәлир. Әмтиә истеһсалынын чисми шәртләри кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә башга әмтиә истеһсалчыларынын мәһсуллары олараг, әмтиә олараг, әмтиә истеһсалчысына гаршы дурур. Капиталист дә ејни дәрәчәдә пул капиталисти кими һәрәкәт етмәлидир, башга сөзлә десәк — онун капиталынын пул капитал кими фәалијјәт көстәрмәли олдуғу мигјас кенишләнир.

Дикәр тәрәфдән, капиталист истеһсалынын әсас шәртини — муздлу фәһләләр синфинин мөвчуд олмасыны — јарадан чәһәтләр бүтүн әмтиә истеһсалынын капиталист әмтиә истеһсалына кечмәсинә көмәк едир. Капиталист әмтиә истеһсалы өзүнүн инкишаф етдијии дәрәчәдә һәр чүр көһнә истеһсал формасына, — әсасән истеһсалчынын билаваситә өз истеһлакыны нәзәрдә тутуб мәһсулун анчаг артығыны әмтиәјә чевирән бу көһнә формаја — дағыдычы вә позучу тә'сир көстәрир. Капиталист әмтиә истеһсалы мәһсул сатышыны башлыча марага чевирир, һәм дә о әввәлдә истеһсал үсулунун өзүнә санки тохунмур, — мәсәлән, дүнја капиталист тичарәтинин чинлиләр, һиндлиләр, әрәбләр вә и. а. кими халглара илк тә'сири белә олмушдур. Лакин капиталист әмтиә истеһсалынын көк салдығы јердә бу истеһсал, ја истеһсалчынын өз әмәјинә әсасланан, ја да садәчә анчаг мәһсулун артығынын әмтиә шәклиндә сатышына әсасланан бүтүн әмтиә истеһсалы формаларыны дағыдыр. О габагча әмтиә истеһсалыны истеһсалын үмуми формасы едир, сонра да тәдричлә бүтүн әмтиә истеһсалыны капиталист истеһсалына чевирир[3].

Истеһсалын ичтимаи формалары һәр нечә олса да, фәһләләр вә истеһсал васитәләри һәмишә истеһсалын амилләри олараг галыр. Лакин бунлар бир-бириндән ајры олдугда, бунларын һәр икиси истеһсалын јалныз мүмкүн амилләридир. Үмумијјәтлә истеһсал етмәк үчүн онлар бирләшмәлидир. Бу бирләшмәнин баш вермәсинин хүсуси характер вә үсулу ичтимаи гурулушун ајры-ајры игтисади дөврләрини фәргләндирир. Тәдгиг едилән һалда сәрбәст фәһләнин өз истеһсал васитәләриндән ајрылмасы габагчадан фәрз едилән башланғыч нөгтәсидир вә артыг биз көрдүк

---

[3] Бураја гәдәр VII әлјазмасыдыр. Бурадан VI әлјазмасы кәлир.

ки, фәһлә илә истеһсал васитәләри капиталистин әлиндә нечә вә нә кими шәраитдә бирләшир, — мәһз онун капиталынын мөвчуд олмасынын мәһсулдар формасы кими бирләшир. Буна көрә дә әмтиә ярадылмасынын бу үсулла бирләшдирилмиш шәхси вә чисми амилләринин дахил олдуғу реал просес, истеһсал просесинин өзү капиталын функсиясы олур, — капиталист истеһсал просеси олур ки, бунун да тәбиәти һәмин әсәрин биринчи китабында әтрафлы тәсвир эдилмишдир. Әмтиә истеһсалы илә мәшғул олан һәр бир мүәссисә эйни заманда иш гүввәсини истисмар этмәк мүәссисәси олур; лакин ялныз капиталист әмтиә истеһсалы, ени дөвр тәшкил эдән бу чүр истисмар үсулуна чеврилир вә бу үсул өз ардычыл тарихи инкишафында, әмәк просесини тәшкил эдәрәк вә техниканы күчлү инкишаф этдирәрәк, чәмиййәтин бүтүн игтисади гурулушунда чеврилиш ярадыр вә бүтүн әввәлки дөврләри чох керидә бурахыр.

Истеһсал просеси заманы дәйәр ярадылмасында, демәли изафи дәйәрин дә ярадылмасында истеһсал васитәләринин вә иш гүввәсинин ойнадығы рол мүхтәлиф олдуғуна көрә, бунлар сабит капитал вә дәйишән капитал олараг фәргләнир, чүнки бунлар аванс эдилмиш капитал дәйәрин мөвчуд олмаг формаларыдыр. Сонра, бунлар мәһсулдар капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләри олмаг э'тибарилә о чәһәтдән фәргләнирләр ки, истеһсал васитәләри, капиталист бунларын саһиби олдуғуна көрә, истеһсал просеси харичиндә дә капиталистин капиталы олараг галыр, һалбуки иш гүввәси анчаг истеһсал просесиндә фәрди капиталын мөвчуд олмаг формасы олур. Әкәр иш гүввәси ялныз ону сатанын әлиндә, муздлу фәһләнин әлиндә әмтиәдирсә, онда әксинә, иш гүввәси ялныз ону сатын аланын әлиндә, йә'ни ону мүвәггәти истеһлак эдәчәк капиталистин әлиндә капитал олур. Истеһсал васитәләри өзү ялныз о замандан мәһсулдар капиталын чисми һалыны алыр, яхуд мәһсулдар капитал олур ки, иш гүввәси, һәмин капиталын мөвчуд олмасынын шәхси формасы олараг истеһсал васитәләриндә тәчәссүм этмәк имканы тапсын. Демәли, инсанын иш гүввәси тәбиәтчә капитал олмадығы кими, эйнилә дә истеһсал васитәләри тәбиәтчә капитал дейилдир. Бунлар һәмин спесифик ичтимаи характери анчаг, тарихчә инкишаф этмиш мүәййән шәраитдә алыр, нечә ки, нәчиб металлар да анчаг бу чүр шәраитдә пул характери алыр, яхуд пул да пул капитал характери алыр.

Мәһсулдар капитал фәалиййәт көстәрәркән өз тәркиб һиссәләрини истеһлак эдир ки, онлары даһа йүксәк дәйәри олан мәһсуллар күтләсинә чевирсин. Иш гүввәси мәһсулдар капиталын үзвләриндән анчаг бири олараг фәалиййәт көстәрдийи үчүн, иш гүввәсинин изафи әмәйинин яратдығы дәйәр дә, йә'ни мәһсулу тәш-

кил эдән үнсүрләрин дәйәриндән артыг ярадылан бу дәйәр дә капиталын төрәтмәсидир. Иш гүввәсинин изафи әмәйи капитал үчүн һавайы әмәкдир вә буна көрә дә капиталист үчүн изафи дәйәр ярадыр ки, бу дәйәр үчүн дә о, эквивалент вермир. Буна көрә мәһсул садәчә әмтиә дейил, изафи дәйәрлә маяланмыш әмтиәдир. Онун дәйәри $= И + М$, онун һазырланмасы үчүн сәрф эдилмиш мәһсулдар капитал *И*-нин дәйәри плюс бунун истеһсал этдийи изафи дәйәр *М*-ә бәрабәрдир. Фәрз эдәк ки, бу әмтиә 10 000 кирвәнкә ипликдән ибарәтдир, бунун һазырланмасына 372 ф. ст. дәйәриндә истеһсал васитәләри вә 50 ф. ст. дәйәриндә иш гүввәси сәрф эдилмишдир. Әйирмә просесиндә әйиричиләр өзләринин әмәйи илә истеһлак эдилмиш 372 ф. стерлинглик истеһсал васитәләринин дәйәрини иплийин үзәринә кечирмиш вә эйни заманда, сәрф этдикләри әмәйә мүвафиг олараг ени дәйәр, мисал үчүн, 128 ф. стерлинглик дәйәр яратмышлар. Буна көрә дә 10 000 кирвәнкә иплик 500 ф. стерлинглик дәйәрин дашыйычысыдыр.

III. ҮЧҮНЧҮ МӘРҺӘЛӘ. Ә′ — П′.

Әмтиә, изафи дәйәр кәтирмиш капитал дәйәрин мөвчуд олмасынын, билаваситә истеһсал просесиндән чыхмыш функсионал формасы олмаг э’тибарилә *әмтиә капитал* олур. Әкәр әмтиә истеһсалы өзүнүн бүтүн ичтимаи һәчминдә капиталист үсулу илә апарылсайды, онда һәр чүр әмтиә, — истәр чугун вә я Брүссел кружевасы олсун, истәрсә күкүрд туршусу вә я сигар олсун, — лап әввәлдән әмтиә капиталын үнсүрү оларды. Һансы нөв әмтиәләрин өз хассәләринә көрә капитал рүтбәсинә йүксәлә биләчәйи вә һансыларынын сырави әмтиә хидмәтиндә галачағы проблеми схоластик игтисадын өз-өзү үчүн ярадтығы садә чәтинликләрдән биридир.

Әмтиә формасында олан капитал әмтиә функсиясы дашымалыдыр ⟨ вә о анчаг бу функсияны дашыя биләр ⟩. Бу капиталы тәшкил эдән вә мәһз базар үчүн истеһсал эдилмиш олан шейләр сатылмалы, пула чеврилмәлидир, демәли, *Ә — П* һәрәкәтини этмәлидир.

Тутаг ки, капиталистин әмтиәси 10 000 кирвәнкә ипликдән ибарәтдир. Әкәр әйирмә просесиндә 372 ф. ст. дәйәриндә истеһсал васитәләри истеһлак олунмуш вә 128 ф. стерлинглик ени дәйәр ярадылмышса, онда иплийин дәйәри 500 ф. стерлингә бәрабәрдир, бу исә онун эйни ад дашыян гиймәтиндә ифадә олунур. Бу гиймәт *Ә — П* сатышы васитәсилә реаллашдырылыр. Һәр чүр әмтиә тәдавүлүнүн бу садә әмәлийятыны эйни заманда капиталын функсиясы эдән нәдир? Һеч дә бу әмәлийят заманы баш верән һәр һансы бир дәйишиклик дейилдир: әмтиәнин истеһлак

характеринин дәйишилмәси дейилдир, — чүнки әмтиә мәһз бир истеһлак шейи олараг алычынын ихтиярына кечир; һәмчинин әмтиәнин дәјәринин дәйишилмәси дә дейилдир, — чүнки онун дәјәринин кәмиййәти әсла дәйишилмир, анчаг формасы дәйишилир. Дәјәр әввәлчә иплик шәклиндә иди, инди пул шәклиндәдир. Биринчи мәрһәлә олан *П — Ә* илә ахырынчы мәрһәлә олан *Ә — П* арасындакы мүһүм фәрг бунда мейдана чыхыр. Аванс эдилмиш пул орада пул капитал кими фәалиййәт көстәрир, чүнки тәдавүл васитәсилә пул, спесифик истеһлак дәйәри олан әмтиәләрә чеврилир. Бурада, ахырынчы мәрһәлә олан *Ә — П* мәрһәләсиндә әмтиә ялныз она көрә капитал кими фәалиййәт көстәрә билир ки, о һәмин капитал характерини өзүнүн тәдавүлү башланмаздан әввәл, истеһсал просесиндән һазыр шәкилдә кәтирир. Әйирмә просеси заманы әйиричиләр 128 ф. стерлинглик иплик дәйәри ярадырлар. Бундан, тутаг ки, 50 ф. стерлинги капиталист үчүн, онун иш гүввәсинә гойдуғу хәрчин садәчә эквивалентидир, 78 ф. стерлинги исә — иш гүввәсинин истисмар дәрәчәси 156% олмагла — изафи дәйәр тәшкил эдир. Демәли, 10 000 кирвәнкә иплийин дәйәриндә, әввәлән, ишләдилмиш мәһсулдар капитал *И*-нин дәйәри вардыр, һәм дә сабит һиссә = 372 ф. ст., дәйишән һиссә = 50 ф. ст., бунларын мәчмуу = 422 ф. ст. = 8 440 кирвәнкә иплийә. Мәһсулдар капитал *И*-нин дәйәри исә = *Ә*, ону тәшкил эдән вә *П — Ә* мәрһәләсиндә өз сатычыларынын әлиндә әмтиә олараг капиталистә гаршы дуран үнсүрләрин дәйәринә. Икинчиси исә, иплийин дәйәриндә 78 ф. стерлинглик = 1 560 кирвәнкә иплик мигдарында изафи дәйәр дә вардыр. Демәли, 10 000 кирвәнкә иплийин дәйәринин ифадәси олмаг э'тибарилә *Ә* бәрабәрдир *Ә* + Δ *Ә*, *Ә* плюс *Ә*-нин артымы (= 78 ф. ст.); бу артымы биз *ә* адландыраг, чүнки о да *Ә*-нин илкин дәйәри кими, эйни әмтиә формасындадыр. 10 000 кирвәнкә иплийин дәйәри = 500 ф. ст., демәли = *Ә* + *ә* = *Ә′*. 10 000 кирвәнкә иплийин дәйәринин ифадәси олан *Ә*-ни *Ә′*-ә чевирән һеч дә дәйәрин мүтләг кәмиййәти (500 ф. ст.) дейилдир. Мә'лум олдуғу үзрә, бүтүн башга *Ә*-ләр үчүн олдуғу кими, *Ә′* үчүн дә дәйәрин мүтләг кәмиййәти, бунлар мүәййән әмтиәләр мәчмуунун дәйәринин ифадәси олдуғуна көрә, бу әмтиәдә шей шәкли алмыш әмәйин кәмиййәти илә тә'йин олунур. *Ә* өз дәйәринин нисби кәмиййәти нәтичәсиндә — онун истеһсалында ишләдилмиш капитал *И*-нин дәйәринә нисбәтән өз дәйәринин кәмиййәти сайәсиндә *Ә′*-ә чеврилир. *Ә′*-дә бу дәйәр плюс мәһсулдар капиталын вердийи изафи дәйәр вардыр. Онун дәйәри чохдур, бу капитал дәйәрдән изафи дәйәр *ә* гәдәр артыгдыр. 10 000 кирвәнкә иплик — изафи дәйәр әлавә олунмагла артмыш, зәнкинләшмиш капитал дәйәрин дашыйычысыдыр вә һәмин бу иплик капиталист истеһсал просесинин мәһсулу олараг

белә бир дашыйычы ролу ойнайыр. Ә′ дәйәрләр нисбәтини — әмтиә мәһсулу дәйәринин, бу мәһсулу истеһсал этмәйә сәрф эдилмиш капиталын дәйәринә нисбәтини ифадә эдир; демәли, Ә′ көстәрир ки, онун дәйәри капитал дәйәрлә изафи дәйәрдән ибарәтдир. 10 000 кирвәнкә иплик ялныз, мәһсулдар капитал *И*-нин чеврилмиш формасы олмаг э'тибарилә, демәли, ялныз элә бир элагәдә әмтиә капиталдыр, Ә′-дир ки, һәмин элагә һәр шейдән әввәл анчаг бу фәрди капиталын дөвранында мөвчуддур, яхуд анчаг, өз капиталы илә иплик истеһсал этмиш капиталист үчүн мөвчуддур. Һеч харичи бир мүнасибәт дейил, ялныз, нечә дейәрләр, дахили мүнасибәт бу 10 000 кирвәнкә иплийи дәйәр дашыйычысы олмаг э'тибарилә әмтиә капитала чевирир; бу 10 000 кирвәнкәнин анаданкәлмә капиталист халы онун дәйәринин мүтләг кәмиййәтиндә дейил, нисби кәмиййәтиндәдир, онда олан мәһсулдар капитал әмтиәйә чеврилмәздән әввәл малик олдуғу дәйәрә нисбәтән онун дәйәр кәмиййәтиндәдир. Буна көрә дә әкәр 10 000 кирвәнкә иплик өз дәйәринә, 500 ф. стерлингә сатылса, өзлүйүндә нәзәрдән кечирилән бу тәдавүл әмәлийяты = *Ә — П*, дәйишмәз галан дәйәрин садәчә олараг әмтиә формасындан пул формасына чеврилмәсидир. Лакин фәрди капиталын дөвранындакы хүсуси бир мәрһәлә олмаг э'тибарилә эйни әмәлийят, әмтиәдә олан 422 ф. стерлинглик капитал дәйәр + һәмин әмтиәдә олан 78 ф. стерлинглик изафи дәйәрин реаллашдырылмасыдыр, демәли, *Ә′ — П′*-дир, әмтиә капиталын өз әмтиә формасындан пул формасына чеврилмәсидир[4].

Ә′ функсиясы инди, һәр чүр әмтиә мәһсулу функсиясынын эйнидир: онун функсиясы пула чеврилмәк, сатылмаг, *Ә — П* тәдавүлү фазасындан кечмәкдир. Инди дәйәрчә артмыш олан капитал әмтиә капитал формасында галдыгча, базарда һәрәкәтсиз ятдыгча, истеһсал просеси даяныр. Капитал нә мәһсул ярадычысы кими, нә дә дәйәр ярадычысы кими фәалиййәт көстәрмир. Капиталын өз әмтиә формасыны үзәриндән атыб пул формасы алмасынын мүхтәлиф сүр'әт дәрәчәсиндән асылы олараг, яхуд сатышын сүр'әтиндән асылы олараг, эйни бир капитал дәйәр чох гейри-бәрабәр дәрәчәдә һәм мәһсул ярадычысы, һәм дә дәйәр ярадычысы кими фәалиййәт көстәрәчәк, тәкрар истеһсалын миграсы да бундан асылы олараг кенишләнәчәк вә я мәһдудлашачагдыр. Биринчи китабда көстәрилмишди ки, муәййән капиталын фәалиййәт дәрәчәси истеһсал просесинин хассәләри илә бағлыдыр, бу хассәләр исә муәййән дәрәчәдә капиталын дәйәр кәмиййәтиндән асылы дейилдир. Инди мә'лум олур ки, тәдавүл просеси капиталын фәалиййәт дәрәчәсини, онун кенишләнмәсини вә

---

[4] Бураядәк VI әлязмасы кәлирди, Бурадан V әлязмасы кәлир.

мәһдудлашмасыны мүәййән эдән вә онун дәйәр кәмиййәтиндән асылы олмаян ени гүввәләри һәрәкәтә кәтирир.

Өз дәйәри чәһәтдән артмыш капиталын дашыйычысы олан әмтиә күтләси $Ә'$ сонра бүтүн өз һәчмилә $Ә' — П'$ метаморфозундан кечмәлидир. Сатыланын мигдары бурада мүһүм бир чәһәт олур. Айрыча бир әмтиә бүтүн күтләнин ялныз интеграл һиссәси олур. 500 ф. стерлинглик дәйәр 10 000 кирвәнкә ипликдә мөвчуддур. Әкәр капиталист иплийин ялныз 7 440 кирвәнкәсини өз дәйәринә, 372 ф. стерлингә сата билсә, бунунла о анчаг өз сабит капиталынын дәйәрини, сәрф эдилән истеһсал васитәләринин дәйәрини өдәмиш олар; әкәр 8 440 кирвәнкә сата билсә, онда ялныз бүтүн аванс эдилмиш капиталын дәйәр кәмиййәтини өдәмиш олар. Изафи дәйәри реаллашдырмаг үчүн капиталист даһа артыг сатмалыдыр, 78 ф. стерлинглик бүтүн изафи дәйәри (= 1 560 кирвәнкә иплийи) реаллашдырмаг үчүн исә, бүтүн 10 000 кирвәнкә иплийи сатмалыдыр. Демәли, 500 ф. ст. пул әлдә этдикдә о анчаг, сатылмыш әмтиә мүгабилиндә бәрабәр дәйәр әлдә этмиш олур; онун тәдавүл даирәләриндәки сөвдәси садә $Ә — П$-дир. Әкәр капиталист өз фәһләләринә 50 ф. стерлинг һагг әвәзиндә 64 ф. стерлинг вермиш олсайды, онда капиталистин изафи дәйәри 78 ф. ст. әвәзинә анчаг 64 ф. ст., истисмар дәрәчәси исә 156% әвәзинә анчаг 100% оларды; лакин онун иплийинин дәйәри енә дә әввәлки кими галарды; онун анчаг мүхтәлиф һиссәләринин нисбәти дәйишиләрди; әввәлләр олдуғу кими, инди дә $Ә — П$ тәдавүл әмәлиййаты 10 000 кирвәнкә иплийин 500 ф. стерлингә, онун өз дәйәринә сатылмасындан ибарәт оларды.

$Ә' = Ә + ә$ (= 422 ф. ст. + 78 ф. ст.). — $Ә$ бәрабәрдир $И$-нин дәйәринә, яхуд мәһсулдар капиталын дәйәринә, бу ахырынчы исә $П — Ә$ әмәлиййатында, истеһсал үнсүрләри алғысында аванс эдилмиш $П$-нин дәйәринә бәрабәрдир; бизим мисалда = 422 ф. ст. Әкәр бу әмтиә күтләси өз дәйәринә сатылырса, онда $Ә$ = 422 ф. стерлингә вә $ә$ = 78 ф. стерлингә, 1 560 кирвәнкә ипликдән ибарәт изафи мәһсулун дәйәринә. Әкәр биз пулда ифадә олунан $ә$-ни $п$ илә ишарә этсәк, онда $Ә' — П' = (Ә + ә) — (П + п)$, дөвран $П — Ә ... И ... Ә' — П'$ исә, демәли, өз кениш формасында белә олар: $П — Ә < {}^{Иг}_{Ив} ... И ... (Ә + ә) — (П + п)$.

Биринчи мәрһәләдә капиталист истеһлак шейләрини әсл әмтиә базарындан вә әмәк базарындан әлдә эдир; үчүнчү мәрһәләдә әмтиәләри керийә, лакин ялныз бир базара, әсл әмтиә базарына чыхарыр. Лакин о сонра өз әмтиәси васитәсилә базардан, габагча орая апармыш олдуғундан артыг дәйәр әлдә эдирсә, бу анчаг она көрәдир ки, капиталист базара, габагча орадан әлдә этдийиндән артыг әмтиә дәйәр чыхарыр. О, базара $П$ дәйәр чыхармыш вә буна бәрабәр $Ә$ дәйәр әлдә этмишдир; о, базара

Ә + *ә* чыхарыр вә буна бәрабәр *П* + *п* дәйәр әлдә эдир.—*П* бизим мисалда 8 440 кирвәнкә иплийин дәйәринә бәрабәр иди; лакин о, базара 10 000 кирвәнкә чыхарыр, демәли базара, өзүнүн орадан әлдә этмиш олдуғундан артыг дәйәр чыхарыр. Дикәр тәрәфдән, бу артмыш дәйәри базара анҹаг она көрә чыхарыр ки, истеһсал просесиндә иш гүввәсини истисмар этмәк васитәсилә изафи дәйәр истеһсал этмишдир (бу изафи дәйәр мәһсулун мүәййән һиссәси олан изафи мәһсулда ифадә олунур). Әмтиә күтләси ялныз истеһсал просесинин мәһсулу олдуғуна көрә әмтиә капиталдыр, артмыш капитал дәйәрин дашыйыҹысыдыр. *Ә′* — *П′* әмәлиййаты васитәсилә һәм аванс эдилмиш капитал дәйәр, һәм дә изафи дәйәр реаллашдырылыр. Бунларын һәр икисинин реаллашдырылмасы эйни заманда бүтүн әмтиә күтләсинин бир сыра сатышларында, я да бунун һамысынын бирдән сатышында баш верир ки, *Ә′* — *П′* дә буну ифадә эдир. Лакин эйни *Ә′* — *П′* тәдавүл әмәлиййаты капитал дәйәр үчүн вә изафи дәйәр үчүн о ҹәһәтдән фәрглидир ки, бунларын тәдавүлүнүн онлардан һәр бири үчүн мүхтәлиф мәрһәләсини, тәдавүл даирәсиндә онларын кечдийи метаморфозлар сырасынын эйни олмаян бөлмәсини ифадә эдир. Изафи дәйәр *ә* ялныз истеһсал просесиндә мейдана кәлмишдир. Демәли, бу изафи дәйәр илк дәфә әмтиә базарына чыхыр, һәм дә мәһз әмтиә формасында чыхыр; бу онун биринҹи тәдавүл формасыдыр, буна көрә дә *ә* — *п* әмәлиййатыдыр, изафи дәйәр тәдавүлүнүн биринҹи әмәлиййатыдыр, яхуд онун биринҹи метаморфозудур, демәли, бу метаморфозу һәлә тәдавүлүн экс әмәлиййаты илә, яхуд экс метаморфоз олан *п* — *ә* илә тамамламаг галыр[5].

Эйни *Ә′* — *П′* тәдавүл әмәлиййатында капитал дәйәр *Ә*-нин тәдавүлү мәсәләси башгадыр; бу тәдавүл әмәлиййаты онун үчүн *Ә* — *П* әмәлиййатыдыр вә бурада *Ә* = *И*, әввәлдә аванс эдилмиш *П*-йә бәрабәрдир. Капитал дәйәр өз тәдавүлүнүн биринҹи әмәлиййатыны *П* кими, пул капитал кими башламышдыр вә *Ә* — *П* әмәлиййаты васитәсилә енә һәмин формая гайыдыр; демәли, о, тәдавүлүн бир-биринә экс олан һәр ики фазасындан: 1) *П* — *Ә* вә 2) *Ә* — *П* фазасындан кечмиш вә енә дә элә бир формада олмушдур ки, бу формада о енә эйни дөвран просесини башлая биләр. Изафи дәйәр үчүн әмтиә формасынын биринҹи дәфә пул формасына чеврилмәси олан һал, капитал дәйәр үчүн онун өз илк пул формасына гайытмасыдыр, яхуд тәкрар бу илк пул формасына чеврилмәсидир.

---

5 Капитал дәйәр илә изафи дәйәри биз һәр һансы бир үсулла бир-бириндән айырмыш олсаг да, бу дәйишилмәз галыр. 10 000 кирвәнкә ипликдә 1 560 кирвәнкә = 78 ф. ст. изафи дәйәр вардыр, лакин 1 кирвәнкә ипликдә = 1 шиллингдә дә енә 2,496 унсия = 1,872 пенс изафи дәйәр вардыр.

$П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ васитәсилә пул капитал әйни дәйәри олан *Иг* вә *Ив* әмтиәләри мәҹмууна чеврилмишди. Бу әмтиәләр даһа бир әмтиә кими, сатылан шей кими ишләмир. Бундан сонра онларын дәйәри өз алычысынын, капиталистин әлиндә онун мәһсулдар капиталы *И*-нин дәйәри кими мөвҹуддур. Бу әмтиәләр *И* функсиясында, мәһсулдар истеһлакда ени бир әмтиә нөвүнә, өз натурал формасы ҹәһәтҹә истеһсал васитәләриндән фәргли бир әмтиәйә, иплийә чеврилир вә бу ипликдә онларын дәйәри нәинки сахланмыш олур, һәтта 422 ф. стерлингдән артыб 500 ф. ст. олур. Биринҹи мәрһәлә олан *П — Ә* мәрһәләсиндә базарда әлдә эдилмиш әмтиәләр бу реал метаморфоз йолу илә элә бир әмтиә илә әвәз олунур ки, бу әмтиә онлардан һәм натурал формаҹа, һәм дә дәйәрҹә фәргләнир, о инди бир әмтиә кими һәрәкәт этмәлидир, пула чеврилмәли вә сатылмалыдыр. Буна көрә истеһсал просеси, капитал дәйәрин тәдавүл просесиндә анҹаг бир фасилә кими тәсәввүр олунур ки, бу просесдә индийәдәк ялныз биринҹи фаза, *П — Ә* фазасы кечилмишдир. *Ә* өз натурал формасыны вә дәйәрини дәйишдикдән сонра капитал дәйәр икинҹи вә сонунҹу фаза олан *Ә — П* фазасыны кечир. Лакин капитал дәйәр өзлүйүндә көтүрүлүрсә, мә'лум олур ки, истеһсал просесиндә о ялныз өз истеһлак формасыны дәйишдирмишдир. Капитал дәйәр *Иг* вә *Ив*-дә 422 ф. стерлинглик дәйәр кими мөвҹуд иди, о инди 8 440 кирвәнкә ипликдә 422 ф. стерлинглик дәйәр кими мөвҹуддур. Демәли, әкәр биз өз изафи дәйәриндән айрылыгда көтүрүлән капитал дәйәрин тәдавүл просесинин анҹаг һәр ики фазасыны нәзәрдән кечирсәк, онда мә'лум олар ки, капитал дәйәр 1) *П — Ә* вә 2) *Ә — П* әмәлийятындан кечир, һәм дә икинҹи *Ә* дәйишилмиш истеһлак формасыдыр, лакин онун да биринҹи *Ә* кими әйни дәйәри вардыр; беләликлә капитал дәйәр *П — Ә — П* әмәлийятындан — элә бир тәдавүл формасындан кечир ки, бу форма да әмтиәнин бир-биринә әкс истигамәтдә ики дәфә ерини дәйишдирмәси йолу илә, пулдан әмтиәйә вә әмтиәдән пула чеврилмәк йолу илә һөкмән, пул формасында аванс эдилмиш дәйәрин енә өз пул формасына гайытмасына: онун енә пула чеврилмәсинә сәбәб олур.

Пул шәклиндә аванс эдилмиш капитал дәйәр үчүн икинҹи, сон метаморфоз олан, йә'ни пул формасына гайытмаг олан *Ә' — П'* тәдавүл әмәлийяты, әйни әмтиә капиталда олан вә бу әмтиә капиталын пул формасына чеврилмәси васитәсилә реаллашан изафи дәйәр үчүн биринҹи метаморфоздур, әмтиә формасындан пул формасына чеврилмәкдир, *Ә — П*-дир, тәдавүлүн биринҹи фазасыдыр.

Беләликлә, бурада ики ҹүр вәзиййәт гейд эдилмәлидир. Әввәлән: капитал дәйәрин ахырда гайыдыб өз илкин пул формасына чеврилмәси әмтиә капиталын функсиясыдыр. Икинҹиси: бу

функсияя изафи дәйәрин өз илкин әмтиә формасындан биринчи дәфә пул формасына чеврилмәси дахилдир. Беләликлә, пул формасы бурада ики чүр рол ойнайыр: бир тәрәфдән, о, әввәлдә пул шәклиндә аванс эдилмиш олан дәйәрин гайытдығы формадыр, — демәли, просесин башландығы дәйәр формасына гайытмагдыр; дикәр тәрәфдән, о, тәдавүлә әввәлчә әмтиә формасында дахил олан дәйәрин биринчи чеврилмиш формасыдыр. Әкәр әмтиә капиталын ибарәт олдуғу әмтиәләр, бурада фәрз эдилдийи кими, өз дәйәринә сатылырса, онда $Ә + ә$ дәйәрчә бәрабәр олан $П + п$-йә чеврилир. Реаллашмыш әмтиә капитал инди бу $П + п$ (422 ф. ст. + 78 ф. ст. = 500 ф. ст.) формасында капиталистин әлиндәдир. Капитал дәйәр вә изафи дәйәр инди пул кими, демәли, үмуми эквивалент формасында мөвчуддур.

Беләликлә, просесин ахырында капитал дәйәр енә дә, бу просесә дахил олдуғу замандакы эйни формададыр, демәли, о енидән пул капитал олараг һәмин просеси башлайыб ичра эдә биләр. Просесин башланғыч вә сон формалары мәһз пул капиталдан $(П)$ ибарәт олдуғуна көрә, бу формадакы дөвран просесини биз пул капиталын дөвраны адландырмышыг. Просесин ахырында, аванс эдилмиш дәйәрин формасы дейил, анчаг кәмиййәти дәйишилмиш олур.

$П + п$ мүәййән кәмиййәтли пул мәбләғиндән, бизим мисалда 500 ф. стерлингдән башга бир шей дейилдир. Лакин капитал дөвранынын нәтичәси, реаллашдырылмыш әмтиә капитал олмаг э'тибарилә бу пул мәбләғиндә капитал дәйәр вә изафи дәйәр вардыр, һәм дә бунлар һеч дә ипликдә олдуғу кими говушуб бирләшмәмишдир; онлар инди бир-биринин янында даянмышдыр. Бу дәйәрләрин реаллашмасы онларын һәр биринә мүстәгил пул формасы вермишдир. Бу мәбләғин $^{211}/_{250}$ һиссәси 422 ф. стерлингдән ибарәт капитал дәйәрдир, $^{39}/_{250}$ һиссәси дә 78 ф. стерлинглик изафи дәйәрдир. Әмтиә капиталын реаллашдырылмасындан әмәлә кәлән бу бөлкү өз мәзмуну чәһәтдән нәинки формал бөлкүдүр, — инди биз бу барәдә бәһс эдәчәйик; һәмин бөлкү капиталын тәкрар истеһсалы просесиндә, $п$-нин $П$-йә бүтүнлүкләми, гисмәнми бирләшмәсиндән, яхуд она һеч бирләшмәмәсиндән, демәли аванс эдилмиш капитал дәйәрин тәркиб һиссәси кими фәалиййәт көстәрмәсиндән вә я фәалиййәт көстәрмәмәсиндән асылы олараг бөйүк әһәмиййәт газаныр. Һәмчинин $п$ вә $П$ тәдавүлү дә тамамилә мүхтәлиф ола биләр.

$П'$-дә капитал енә өз илкин $П$ формасына, өз пул формасына гайытмышдыр; лакин elә бир формада гайытмышдыр ки, бу гайытма онун бир капитал кими реаллашмасыдыр.

Бурада, әввәлән, мигдар фәрги вардыр. Әввәлдә $П$, 422 ф. ст. вар иди; инди $П'$, 500 ф. ст. вардыр вә бу фәрг $П...П'$-дә, дөвранын мигдарча мүхтәлиф олан кәнар һәдләриндә ифадә

олунмушдур ки, бу дөвранын кедишинин өзү нөгтәләрлә... көстәрилмишдир. $П' > П$, $П' - П = М$, изафи дәйәрә. — Лакин бу $П...П'$ дөвранынын нәтиҹәси олмаг е'тибарилә һазырда ялныз $П'$ мөвҹуддур; бу элә бир нәтиҹәдир ки, онда һәмин $П'$-ин әмәлә кәлмәси просеси сөнмүшдүр. $П'$ инди, ону мейдана кәтирмиш олан һәрәкәтдән асылы олмаяраг, өзлүйүндә мүстәгил сурәтдә мөвҹуддур. Һәрәкәт кечиб кетмишдир, онун ериндә $П'$ дурур.

Лакин $П + п$-дән, 500 ф. стерлингдән аванс эдилмиш 422 ф. ст. капитал плюс онун 78 ф. стерлинглик артымындан ибарәт олан $П'$ эйни заманда кейфиййәт мүнасибәтидир; доғрудур, бу кейфиййәт мүнасибәти өзү ялныз, эйни бир мәбләғин һиссәләринин мүнасибәти кими, демәли, кәмиййәт мүнасибәти кими мөвҹуддур. Инди енидән өз илкин формасында (422 ф. ст.) олан $П$, аванс эдилмиш капитал һазырда, реаллашдырылмыш капитал кими мөвҹуддур. О нәинки галмышдыр, — о һабелә бир капитал олараг реаллашмышдыр, чүнки $п$-дән (78 ф. стерлингдән) о мәһз бир капитал кими фәргләнир, $п$-йә онун мүнасибәти исә *өз* артымына, *өз* төрәмәсинә, өзүнүн яратдығы элавәйә олан мүнасибәтидир. О бир капитал кими реаллашмышдыр, чүнки дәйәр доғурмуш бир дәйәр олараг реаллашмышдыр. $П'$ капиталист мүнасибәти кими мөвҹуддур; $П$ инди даһа садәҹә пул дейилдир, — о ачыгҹа пул капитал олараг мейдана чыхыр, өз-өзүнә артмыш бир дәйәр кими, демәли, артмаг хассәсинә, өзүндәки дәйәрдән артыг дәйәр яратмаг хассәсинә малик бир дәйәр кими ифадә олунур. $П$ она көрә капитал олмушдур ки, $П'$-ин дикәр һиссәсинә (йә'ни $п$-йә), яранмасына өзүнүн сәбәб олдуғу мәшрут $П$ кими янашыр, бу һиссәйә өзүнүн төрәтдийи бир нәтиҹә кими янашыр ки, өзү бу нәтиҹәнин әсасыдыр. Беләликлә, $П'$ өзү өз дахилиндә диференсиаллашмыш дәйәр мәбләғидир, функсия е'тибарилә (анлайышда) фәргли һиссәләрдән ибарәт олан дәйәр мәбләғидир, капиталист мүнасибәтини ифадә едән бир дәйәр мәбләғидир.

Лакин бу мүнасибәт ялныз бир нәтиҹә кими ифадә олунмушдур, бу нәтиҹәни яратмыш олан просесин васитәчилийи һәмин мүнасибәтдә ифадә олунмур.

Дәйәрин һиссәләри өзлүйүндә бир-бириндән кейфиййәтҹә фәргләнмир, ялныз о ҹәһәт вардыр ки, бу һиссәләр мүхтәлиф ҹисимләрин, конкрет шейләрин дәйәрләри олараг, демәли, мүхтәлиф истеһлак формаларында мейдана чыхыр, буна көрә дә мүхтәлиф әмтиә ҹисимләринин дәйәрләри кими мейдана чыхыр, — бу фәрг исә дәйәрин садәҹә һиссәләри олан онларын өзләриндән доғмур. Әмтиәләрин бүтүн фәргләри пулда сөнүр, чүнки пул мәһз бүтүн әмтиәләр үчүн үмуми олан эквивалент формадыр. 500 ф. стерлинглик пул мәбләғи һәрәси 1 ф. стерлинглик олан тамамилә екҹинс үнсүрләрдән ибарәтдир. Бу пул мәбләғинин садәҹә

варлығында ону әмәлә кәтирән васитәчи мәрһәлә силинмиш олдуғуна көрә вә истеһсал просесиндә капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин малик олдуғу спесифик фәргин бүтүн изләри итмиш олдуғуна көрә, фәрг ялныз башлыча (инкилисчә principal) мәбләғ = 422 ф. ст. мигдарында аванс эдилмиш капитал анлайышы илә артыг дәйәр мәбләғи = 78 ф. ст. анлайышы арасындадыр. Тутаг ки, мәсәлән, *П′* = 110 ф. ст. вә бундан 100 = *П*, башлыча мәбләғдир, 10 = *М*, изафи дәйәрдир. 110 ф. стерлинглик мәбләғин һәр ики тәркиб һиссәси тамамилә екчинсдир, демәли, анлайышда бир-бириндән фәргләнмир. Һәр һансы 10 ф. ст. истәр аванс эдилмиш башлыча мәбләғ 100 ф. стерлингин $^1/_{10}$ һиссәсиндән, яхуд онун артығы олан 10 ф. стерлингдән ибарәт олсун, һәмишә 110 ф. стерлинглик үмуми мәбләғин $^1/_{11}$ һиссәсини тәшкил эдир. Буна көрә дә башлыча мәбләғ вә бу мәбләғин артымы, капитал вә изафи мәбләғ бүтүн мәбләғин кәср һиссәләри кими ифадә эдилә биләр; бизим мисалда $^{10}/_{11}$ башлыча мәбләғдир, яхуд капиталдыр, $^1/_{11}$ исә изафи мәбләғдир. Беләликлә, реаллашдырылмыш капиталын бурада өз просесинин ахырында алдығы пул ифадәси капиталист мүнасибәтинин иррасионал ифадәсидир.

Бу һәмчинин *Ә′* (= *Ә* + *ә*) һаггында да доғрудур. Лакин белә бир фәрг вардыр ки, *Ә′*-дә, — *Ә* вә *ә* бурада енә эйни бир екчинс әмтиә күтләси дәйәринин ялныз пропорсионал һиссәләридир, — өзүнүн *И*-дән әмәлә кәлдийини, *И*-нин билавасitә мәһсулу олдуғуну көстәрән әламәт вардыр, *П′*-дә, бирбаша тәдавүлдән чыхан бу формада исә, *И*-йә олан билавасitә мүнасибәт йох олмушдур.

П′-дә башлыча мәбләғлә артым мәбләғи арасында олан иррасионал фәрг, *П*...*П′* һәрәкәтинин нәтичәсини ифадә этдийинә көрә, *П′* енә пул капитал сифәтилә фәал һәрәкәт этмәйә башладыгда, демәли, дәйәрчә артмыш олан сәнае капиталынын пул ифадәси кими мөһкәмләниб галмадыгда, дәрһал йох олур. Пул капиталын дөвраны һеч дә *П′*-дән дейил, ялныз *П*-дән башлана биләр (һәрчәнд инди *П* вәзифәсини *П′* еринә етирир), йә’ни о һеч дә капиталист мүнасибәтинин ифадәси илә дейил, ялныз капитал дәйәрин аванс эдилдийини ифадә эдән форма илә башлана биләр. 500 ф. ст. енидән бир капитал олараг, өзүнү енә артырмаг үчүн аванс эдилдикдә, о, башланғыч нөгтә олур, һалбуки габагча сон нөгтә иди. 422 ф. стерлинглик капитал эвәзинә инди 500 ф. стерлинглик капитал — кечмишдәкиндән артыг пул, артыг капитал дәйәр — аванс эдилмишдир, лакин ики тәркиб һиссәси арасындакы мүнасибәт арадан галхмышдыр; там эйнилә әввәлдә 422 ф. ст. әвәзинә 500 ф. стерлинглик бир мәбләғ капитал фәалиййәт көстәрә биләрди.

Ҝапиталы *П′* шәклиндә тәмсил этмәк пул капиталын фәал функсиясы дейилдир; онун өзүнүн *П′* формасында мейдана кәлмәси, әксинә, *Ә′*-ин функсиясыдыр. Артыг садә әмтиә тәдавүлүн-

дә: 1) $Ә_1 — П$; 2) $П — Ә_2$, $П$ ялныз икинчи әмәлийятда, $П — Ә_2$ әмәлийятында фәал һәрәкәт эдир; онун $П$ шәклиндә мейдана кәлмәси ялныз биринчи әмәлийятын нәтичәсидир вә бу әмәлийят сайәсиндә о, $Ә_1$-ин чеврилмиш формасы олараг мейдана чыхыр. $П'$-дәки капиталист мүнасибәти, $П'$-ин капитал дәйәр олан бир һиссәсинин дикәр һиссәсинә, бу дәйәрин артмасына мүнасибәти, доғрудур, $П...П'$ дөвраны даим тәкрар олундугда, $П'$ ики нөв тәдавүл арасында, — капиталын тәдавүлү илә изафи дәйәрин тәдавүлү арасында, — бөлүнәрсә вә, демәли, һәр ики һиссә ялныз мигдар чәһәтдән дейил, кейфиййәт чәһәтдән дә мүхтәлиф функсиялар ифа эдәрсә, — $п$-йә нисбәтән $П$ башга бир функсия ифа эдәрсә, — функсионал әһәмиййәт дә газаныр. Лакин өзлүйүндә нәзәрдән кечирилән $П...П'$ формасында капиталистин истеһлакы йохдур, онда билавраситә ялныз өз-өзүнә артым вә йығым вардыр, чүнки бу йығым, һәр шейдән әввәл, дөнә-дөнә аванс эдилән пул капиталын вахташыры артмасында ифадә олунур.

$П' = П + п$ капиталын иррасионал формасы олса да, эйни заманда пул капиталы онун ялныз реаллашдырылмыш формасында, пул доғурмуш олан пул шәклиндә тәмсил эдир. Бунда пул капиталын биринчи мәрһәләдәки, $П — Ә < {}^{Иг}_{Ив}$ мәрһәләсиндәки функсиясындан фәрг көрмәк лазымдыр. $П$ бу биринчи мәрһәләдә пул кими тәдавүл эдир. $П$ анчаг она көрә пул капитал кими фәалиййәт көстәрир ки, о ялныз пул һалында оларкән пул функсиясы дашыя биләр, она әмтиә олараг гаршы дуран $И$ үнсүрләринә, $Иг$ вә $Ив$-йә чеврилә биләр. Тәдавүлүн бу әмәлийятында $П$ ялныз бир пул кими фәалиййәт көстәрир; лакин бу әмәлийят капитал дәйәрин һәрәкәти просесиндә биринчи мәрһәлә олдуғундан, бурада сатын алынан әмтиәләрин, $Иг$ вә $Ив$ әмтиәләринин спесифик истеһлак формасы сайәсиндә о эйни заманда пул капиталын функсиясыдыр. $П$-дән, капитал дәйәрдән вә $п$-дән, капитал дәйәрин истеһсал этдийи изафи дәйәрдән ибарәт олан $П'$ исә, эксинә, артмыш олан капитал дәйәри, — бүтүн капитал дөвраны просесинин мәгсәд вә нәтичәсини, функсиясыны ифадә эдир. Әкәр о бу нәтичәни пул формасында, реаллашдырылмыш пул капитал кими ифадә эдирсә, бу һеч дә ондан ирәли кәлмир ки, о, капиталын пул формасыдыр, *пул капиталдыр*, эксинә, ондан ирәли кәлир ки, о, пул *капиталдыр,* пул формасында капиталдыр; ондан ирәли кәлир ки, просеси капитал бу формада башламышдыр, пул формасында аванс эдилмишдир. Көрдүйүмүз кими, енидән пул формасына чеврилмәк пул капиталын функсиясы дейил, әмтиә капитал $Ә'$-ин функсиясыдыр. $П'$ илә $П$ арасындакы фәргә кәлдикдә, бу фәрг ($п$) ялныз, $Ә$-нин артымы олан $ә$-нин пул формасыдыр; $П'$ ялныз она көрә $= П + п$-йә ки, $Ә' = Ә + ә$ иди. Демәли, бу фәрг вә капитал дәйәрин өз төрәтдийи изафи дәйәрә мүнасибәти, бу

дәйәрләрин һәр икиси $П'$-ә, ваһид пул мәбләғинә чеврилмәмишдән габаг $Ә'$-дә мөвҹуд иди вә ифадә олунмушду ки, бу ваһид пул мәбләғиндә дә дәйәрин һәр ики һиссәси мүстәгил сурәтдә бир-биринә гаршы дурур вә буна көрә дә бир-бириндән фәргли олан мүстәгил функсиялара сәрф едилә биләр.

$П'$ ялныз $Ә'$-ин реаллашдырылмасы нәтиҹәсидир. Бунларын һәр икиси — $Ә'$, һабелә $П'$ — ялныз, артмыш олан капитал дәйәрин мүхтәлиф формаларыдыр, әмтиә формасы вә пул формасыдыр, бунларын һәр икисинин белә бир үмуми ҹәһәти вардыр ки, онлар — артмыш капитал дәйәрдир. Бунларын һәр икиси өзүнү һәрәкәтдә көстәрмиш олан капиталдыр, чүнки өзлүйүндә капитал дәйәр бурада, ондан фәргли олан, онун өз сайәсиндә мейдана кәлмиш төрәмәси олан изафи дәйәрлә бирликдә мөвҹуддур, доғрудур, бу мүнасибәт ялныз, эйни бир пул мәбләғинин вә я эйни бир әмтиә дәйәрин ики һиссәсинин мүнасибәти кими иррасионал бир формада ифадә олунур. Лакин капиталын өз төрәтдийи изафи дәйәрә мүнасибәти вә бу изафи дәйәрдән фәргләнмәси һалынын ифадәси, демәли, артмыш дәйәрин ифадәси олмаг э'тибарилә $П'$ вә $Ә'$ эйни бир шейдир вә онлар эйни бир шейи, лакин мүхтәлиф формада ифадә эдир; онлар бир-бириндән пул капитал вә әмтиә капитал кими дейил, пул вә әмтиә кими фәргләнир. Бунлар артмыш дәйәри, өзүнү һәрәкәтдә бир капитал кими көстәрмиш олан капиталы тәмсил этмәк э'тибарилә ялныз, мәһсулдар капиталын фәалиййәти нәтиҹәсини, капитал дәйәрин дәйәр яратмасына сәбәб олан бу еканә фәалиййәтин нәтиҹәсини ифадә эдир. Онлардакы үмуми ҹәһәт будур ки, онларын һәр икиси, пул капитал вә әмтиә капитал, — капиталын мөвҹуд олмасы үсулларыдыр. ⟨ Онларын арасындакы фәрг бундан ибарәтдир ки, онлар капиталын мөвҹуд олмасынын мүхтәлиф үсулларыдыр. ⟩ Бири пул формасында капиталдыр, дикәри — әмтиә формасында. Буна көрә дә онларын спесифик функсияларынын онлары бир-бириндән айыран фәргләри пул функсиясы илә әмтиә функсиясы арасындакы фәргдән башга бир шей ола билмәз. Капиталист истеһсал просесинин билаваситә мәһсулу олан әмтиә капиталда онун истеһсал просесиндән әмәлә кәлмәсинин изләри вардыр вә буна көрә дә өз формасы э'тибарилә даһа чох расионалдыр, пул капитал гәдәр анлашылмаз дейилдир, чүнки пул капиталда истеһсал просесинин бүтүн изләри силинмиш олур, неҹә ки, үмумиййәтлә пулда әмтиәнин истеһлак формасынын һәр ҹүр хүсусиййәти сөнүр. Буна көрә дә капиталын пул формасынын һәмин спесификлийи ялныз, $П'$-ин өзү бир әмтиә капитал кими фәалиййәт көстәрдийи ердә, истеһсал просеси мәһсулунун чеврилмиш формасы дейил, бу просесин билаваситә мәһсулу олдуғу ердә, — демәли, пул материалынын өзүнүн истеһсалында арадан галхыр. Мәсәлән, гызыл истеһсалы үчүн формул белә оларды:

$П — Ә <^{Иг}_{Ив} ... И ... П'$ $(П + п)$; бурада $П'$ бир эмтиә мәһсул кими мөвчуддур, чүнки $И$ гызыл истеһсалы үнсүрләри үчүн биринчи $П$-дә, пул капиталда аванс эдилдийиндән артыг гызыл кәтирир. Демәли, бурада $П ... П'$ $(П + п)$ ифадәсинин иррасионаллығы арадан галхыр, бурада пул мәбләғинин бир һиссәси эйни пул мәбләғинин дикәр һиссәсинин анасыдыр.

IV. БҮТӨВЛҮКДӘ ДӨВРАН.

Биз көрдүк ки, тәдавүл просесинин биринчи фазасы $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ гуртардыгдан сонра истеһсал — $И$ бу просесин арасыны кәсир; базарда сатын алынмыш эмтиәләр — $Иг$ вә $Ив$, мәһсулдар капиталын мадди вә дәйәр тәркиб һиссәләри олараг истеһсалда истеһлак олунур; бу истеһлакын мәһсулу, өз натурал формасы вә дәйәри чәһәтдән дәйишилмиш ени эмтиәдир, $Ә'$-дир. Арасы кәсилмиш олан тәдавүл просеси, $П — Ә$ просеси, $Ә — П$ васитәсилә тамамланмалыдыр. Лакин тәдавүлүн бу икинчи вә сон фазасынын дашыйычысы олмаг э'тибарилә $Ә'$, өз натурал формасы вә дәйәри чәһәтчә биринчи $Ә$-дән фәргли олан бир эмтиә мейдана кәлир. Демәли, тәдавүл сырасы ашағыдакы шәкилдә ифадә олунур: 1) $П — Ә_1$; 2) $Ә'_2 — П'$; бурада биринчи эмтиә $Ә_1$-ин икинчи фазасында, онун әвәзиндә, даһа артыг дәйәри олан вә өз истеһлак формасы чәһәтчә башга формада олан дикәр бир эмтиә — $Ә'_2$ мейдана кәлир; бу дәйишиклик, $И$-нин функсиясындан ирәли кәлән фасилә заманы, йә'ни $Ә$ үнсүрләриндән $Ә'$-ин истеһсал эдилдийи заман, мәһсулдар капитал $И$-нин мөвчуд олмасы формаларындан төрәйир. Әксинә, капиталын гаршымыза чыхдығы биринчи тәзаһүр формасы (I китаб, IV фәсил, 1), $П — Ә — П'$ формасы (бу исә ашағыдакылара бөлүнүр: 1) $П — Ә_1$; 2) $Ә_1 — П'$) эйни бир эмтиәни ики дәфә көстәрир. Орада биз һәр ики дәфә эйни бир эмтиәни — биринчи фазада пулун чеврилдийи эмтиәни вә икинчи фазада енидән, даһа артыг пула чеврилән эмтиәни көрүрүк. Бу мүһүм фәргә бахмайараг, һәр ики тәдавүлүн беле бир үмуми чәһәти вардыр ки, онларын биринчи фазасында пул эмтиәйә, икинчи фазасында исә эмтиә пула чеврилир, демәли, биринчи фазада сәрф эдилмиш пул икинчи фазада кери гайыдыр. Онлардакы үмуми чәһәт, бир тәрәфдән, будур ки, пул өз чыхыш нөгтәсинә гайыдыр, дикәр тәрәфдән исә будур ки, аванс эдилмиш пулдан даһа артыг пул кери гайыдыр. Буна көрә $П — Ә ... Ә' — П'$ дә, артыг үмуми формул олан $П — Ә — П'$ формулунда мөвчуддур.

Сонра, тәдавүлә аид метаморфозларын һәр икисиндә, $П — Ә$ вә $Ә' — П'$ метаморфозларында, һәр дәфә бәрабәр кәмиййәтли,

эйни заманда мөвчуд олан дәйәрләр бир-биринә гаршы дурур вә бир-бирини әвәз эдир. Дәйәр кәмиййәтинин дәйишилмәси анчаг *И* метаморфозуна, истеһсал просесинә аиддир вә, беләликлә, бу просес тәдавүл даирәсиндә баш верән садә формалар метаморфозунун әксинә олараг, капиталын реал метаморфозудур.

Инди $П — Ә...И...Ә' — П'$ һәрәкәтини бүтүнлүкдә вә я онун кениш формасыны, $П — Ә <^{Иг}_{Ив} ...И...Ә' \quad (Ә + ә) — П' \quad (П + п)$ формасыны нәзәрдән кечирәк. Капитал бурада елә бир дәйәрдир ки, бир-бири илә гаршылыглы әлагәдар олан, бир-бири үчүн шәрт олан бир сыра ардычыл чеврилмәләрдән, бир сыра метаморфозлардан кечир, бунлар да бүтүн просесин эйни мигдар фазаларыны вә я мәрһәләләрини тәшкил эдир. Бу фазалардан икиси тәдавүл даирәсинә аиддир, бири — истеһсал даирәсинә. Капитал дәйәр бу фазалардан һәр бириндә хүсуси формада олур вә бу форманын өз мүвафиг, хүсуси функсиясы олур. Аванс эдилмиш дәйәр бу һәрәкәтдә нәинки галыр, һабелә чохалыр, өз кәмиййәтини артырыр. Нәһайәт, сон мәрһәләдә бу дәйәр, бүтүн просесин башланғычында мейдана кәлмиш олдуғу формая гайыдыр. Беләликлә, бир там олмаг э'тибарилә бу просес дөвран просесидир.

Өз тәдавүлү мәрһәләләриндә капитал дәйәрин кирдийи ики форма *пул капиталын вә әмтиә капиталын* формаларыдыр; онун истеһсал мәрһәләсинә аид олан формасы *мәһсулдар капитал* формасыдыр. Өзүнүн там дөвраны заманы бу формалара кирән вә енә дә бу формалары атан, бу формаларын һәр бириндә өзүнә мүвафиг функсияны еринә етирән капитал *сәнае капиталыдыр;* бурада сәнае сөзү капиталист үсулу илә апарылан һәр чүр истеһсал саһәсини әһатә эдән мә'нада ишләдилир.

Демәли, пул капитал, әмтиә капитал, мәһсулдар капитал бурада һеч дә капиталын мүстәгил нөвләрини — өз функсиялары бир-бириндән айры, мүстәгил саһибкарлыг (Geschäftszweige) саһәләринин мәзмунуну тәшкил эдән нөвләрини көстәрмир. Онлар бурада сәнае капиталынын анчаг хүсуси функсионал формаларыны көстәрир ки, һәмин капитал бир-биринин далынча ардычыл сурәтдә бу формаларын һәр үчүнә кирир.

Капитал дөвраны ялныз о һалда нормал давам эдир ки, онун мүхтәлиф фазалары даянмадан бир-биринә кечсин. Әкәр капитал биринчи фазада, $П — Ә$ фазасында даянырса, онда пул капитал дәфинә шәклиндә бәркийиб галыр; әкәр истеһсал фазасында даянырса, онда бир тәрәфдә истеһсал васитәләри ишләмәйәрәк ятыб галыр, дикәр тәрәфдә исә иш гүввәси истифадәсиз галыр; капитал сон фазада, $Ә' — П'$ фазасында даяныб галырса, онда сатылмамыш галан әмтиәләр йығылыб галараг, тәдавүл ахынынын йолуну кәсир.

К. Марксын «Капиталынын»
II чилдинин әлјазмасындан бир сәһифәнин факсимилеси.

(Кичилдилмишдир.)

Дикәр тәрәфдән, ишин өз тәбиәтинә көрә, дөвран өзү капиталын мүәййән мүддәт дөвранын айры-айры фазаларында даянмасына сәбәб олур. Сәнае капиталы өз фазаларынын һәр бириндә мүәййән бир форма илә әлагәдардыр — пул капитал, мәһсулдар капитал, әмтиә капитал. Сәнае капиталы ялныз, мүәййән заманда өз формасына уйғун олан функсияны еринә етирдикдән сонра элә бир форма алыр ки, бу формада ени чеврилмә фазасына дахил ола биләр. Буну айдын көстәрмәк үчүн, биз көтүрдүйүмүз мисалда фәрз этмишдик ки, истеһсал мәрһәләсиндә ярадылмыш әмтиә күтләсинин капитал дәйәри әввәлдә пул шәклиндә аванс эдилмиш дәйәрин бүтүн мәбләғинә бәрабәрдир; башга сөзлә, пул шәклиндә аванс эдилмиш бүтүн капитал дәйәр бирдән-бирә бир мәрһәләдән башга мәрһәләйә, өзүндән сонракы мәрһәләйә кечир. Лакин биз (I китаб, VI фәсил) көрмүшдүк ки, сабит капиталын бир һиссәси, әсл мә’нада әмәк аләтләри (мәсәлән, машынлар) дөнә-дөнә, чох вә я аз тәкрар олунан истеһсал просесләриндә хидмәт эдир, буна көрә дә өз дәйәрини мәһсула ялныз һиссә-һиссә кечирир. Сонралар биз көрәчәйик ки, бу чәһәт капитал дөвраны просесини нә дәрәчәдә дәйишдирир. Бурада ашағыдакы илә кифайәтләнәк: бизим мисалда мәһсулдар капиталын дәйәриндә = 442 ф. стерлингдә фабрик биналарынын, машынларын вә с. ашынмасынын ялныз орта кәмиййәти вардыр, демәли, дәйәрин, 10 600 кирвәнкә памбығ 10 000 кирвәнкә иплийә чевриләркән һәмин фабрик биналары, машын вә саирә тәрәфиндән бу мәһсула, 60 саат әрзиндәки бир һәфтәлик әйирмә просесинин мәһсулуна кечирдийи һиссәси вардыр. Демәли, аванс эдилмиш 372 ф. стерлинглик сабит капиталын чеврилдийи истеһсал васитәләри шәклиндә олан әмәк аләтләри, биналар, машынлар вә и. а. элә бир вәзиййәтдә олур ки, элә бил бунлары базардан һәр һәфтә кирайә һаггы верилмәклә анчаг кирайә эдирләр. Лакин бу һал ишин маһиййәтини әсла дәйишдирмир. Бир һәфтә әрзиндә истеһсал эдилмиш 10 000 кирвәнкә мигдарында иплийи, бир сыра илләри тәшкил эдән һәфтәләрин сайына вурсаг, бу мүддәт әрзиндә сатын алыныб ишләдилмиш олан әмәк аләтләринин бүтүн дәйәри дәрһал иплийә кечирилмиш олар. Бурадан айдындыр ки, аванс эдилмиш пул капитал әввәлчә һәмин аләтләрә чеврилмәлидир, демәли, биринчи мәрһәләни, *П* — *Ә* мәрһәләсини тәрк этмәлидир вә ялныз бундан сонра о, мәһсулдар капитал *И* һалында фәалиййәт көстәрә биләр. Бунун там эйни олараг бизим мисалда айдындыр ки, истеһсал просеси заманы иплийә чеврилмиш олан 422 ф. стерлинглик капитал дәйәр мәбләғи, 10 000 кирвәнкә иплик һазыр олмадан, бу иплийин дәйәринин тәркиб һиссәси олараг, тәдавүлүн *Ә′* — *П′* фазасына кирә билмәз. Иплик әйирилмәмишкән ону сатмаг олмаз.

И мәһсулуна үмуми формулда, мәһсулдар капитал үнсүрләриндән фәргли олан бир мадди шей кими, истеһсал просесиндән айрылыгда мөвчуд олан, истеһсал үнсүрләриндән фәргли истеһлак формасы олан бир шей кими бахылыр. Истеһсал просесинин нәтичәси бир шей кими мейдана чыхдығы бүтүн һалларда, — һәтта мәһсулун бир һиссәси давам эдән истеһсала бир үнсүр кими дахил олдуғу һалда да, — она белә бахылыр. Мәсәлән, дән истеһсалында дән тохум хидмәти көрүр, мәһсул исә анчаг дәндән ибарәт олур, демәли, мәһсулун формасы тәтбиг олунмуш дикәр үнсүрләрдән, — иш гүввәсиндән, аләтләрдән, күбрәдән, — фәргли олур. Лакин элә мүстәгил сәнае саһәләри вардыр ки, бурада истеһсал просесинин мәһсулу ени мадди мәһсул, әмтиә дейилдир. Бу саһәләрдән игтисади чәһәтчә ялныз рабитә сәнаеи әһәмиййәтлидир, — истәр әмтиә вә адам дашыян әсл мә'нада нәглийят сәнаеи олсун, истәрсә ялныз мә'лумат, мәктуб, телеграм вә и. а. чатдыран сәнае.

А. Чупров[6] бу барәдә белә дейир: «Фабрикант әввәлчә мә'мулат истеһсал эдиб сонра истеһлакчылар ахтара биләр»; {истеһсал просесиндән онун һазыр шәкилдә чыхарылан мәһсулу, ондан айры олан бир әмтиә кими тәдавүл даирәсинә кечир }; «истеһсалла истеһлак мәкан вә заман дахилиндә бир-бириндән айры олан ики әмәлиййатдыр; ени мәһсул яратмаян, ялныз адамлары вә шейләри бир ердән башга ерә көчүрән дашыма сәнаеиндә исә, бу ики әмәлиййат говушуб бирләшир; дәмир йолун көстәрдийи хидмәтләр {дашыма} бунларын истеһсал олундуғу анда да истеһлак олунур. Буна көрә дә дәмир йолларын өз көстәрәчәкләри хидмәтләр үчүн сатыш ахтара биләчәкләри район, хәттин һәр ики тәрәфинә чоху 50 верст (53 километр) узаныр».

Дашыманын нәтичәси — истәр адам, истәрсә әмтиә дашынсын — ерин дәйишилмәсиндән ибарәтдир, мәсәлән, иплик инди, онун истеһсал эдилмиш олдуғу Инкилтәрәдә дейил, Һиндистандадыр.

Лакин нәглийят сәнаеи дашыманын өзүнү сатыр. Онун вердийи файдалы нәтичә нәглийят просеси илә, йә'ни нәглийят сәнаеиндәки истеһсал просеси илә гырылмаз сурәтдә әлагәдардыр. Адамлар вә әмтиәләр нәглийят васитәләри илә бирликдә йол кедир, онларын йол кетмәси, онларын дашынмасы да мәһз нәглийят васитәләринин яратдығы истеһсал просесидир. Файдалы нәтичәни анчаг истеһсал просеси заманы истеһлак этмәк олар; бу нәтичә һәмин просесдән фәргли бир истеһлак шейи кими, йә'ни анчаг истеһсал эдилдикдән сонра тичарәт чисми шәклиндә ишләдилән, бир әмтиә кими тәдавүл эдән истеһлак шейи дейилдир. Лакин һәр бир башга әмтиә кими, бу файдалы нәтичәнин дә

[6] *А. Чупров:* «Дәмир йол тәсәррүфаты». Москва, 1875-чи ил, сәһ. 69—70.

N Y 30 c

N Y 30 e

«Капиталын» II чилдинин әлјазмасындан Ф. Энкелс тәрәфиндән редактә эдилмиш вә үзү көчүрүлмүш бир сәһифәнин факсимилеси.

(Кичилдилмишдир.)

мүбадилә дәйәри она сәрф эдилмиш истеһсал үнсүрләринин (иш гүввәсинин вә истеһсал васитәләринин) дәйәри плюс нәглиййат сәнаеиндә ишләйән фәһләләрин изафи әмәйи илә яранмыш изафи дәйәрлә мүәййән олунур. Нәглиййат сәнаеинин вердийи файдалы нәтичәнин истеһлак эдилмәсинә кәлдикдә, о һәмчинин бу чәһәтчә дә башга әмтиәләрдән фәргләнмир. Әкәр бу файдалы нәтичә шәхси истеһлак үчүндүрсә, бунун дәйәри, истеһлак эдилмәклә бирликдә йох олур; әкәр мәһсулдар сурәтдә истеһлак эдилирсә, беләликлә онун өзү дашынмагда олан әмтиәләр үчүн истеһсал мәрһәләсидирсә, онун дәйәри әлавә бир дәйәр олараг әмтиәнин өзүнә кечир. Демәли, нәглиййат сәнаеи үчүн формул беләдир: $П - Ә <^{Иг}_{Ив} ... И - П'$, чүнки бурада, истеһсал просесиндән айры салына билән мәһсул дейил, истеһсал просесинин өзү пулла өдәнилир вә о өзү истеһлак олунур. Беләликлә, бурада биз нәчиб металларын истеһсалы үчүн олан, демәк олар, тамамилә эйни форманы көрүрүк, фәрг исә ялныз ондадыр ки, бурада $П'$ истеһсал просеси заманы һасил эдилмиш вә просесдән кәнар эдилмиш олан гызылын вә я күмүшүн натурал формасы дейил, бу просес заманы ярадылмыш файдалы нәтичәнин чеврилмиш формасыдыр.

Сәнае капиталы капиталын мөвчуд олмасынын элә бир еканә формасыдыр ки, бунда капиталын функсиясы ялныз изафи дәйәр вә я изафи мәһсул мәнимсәмәк дейил, һабелә бунлары яратмагдыр. Буна көрә дә истеһсалын капиталист характери мәһз сәнае капиталы илә бағлыдыр; сәнае капиталынын мөвчуд олмасына капиталистләрлә муздлу фәһләләр арасында синфи зиддиййәт дахилдир. Сәнае капиталы ичтимаи истеһсалы нә дәрәчә гаврайырса, техникада вә әмәк просесинин ичтимаи тәшкилиндә, бунунла бирликдә һабелә чәмиййәтин игтисади-тарихи типиндә бир о дәрәчә чеврилиш әмәлә кәлир. Кечиб кетмиш вә я тәнәззүлә мейл этмәкдә олан ичтимаи истеһсал укладлары ичәрисиндә сәнае капиталындан әввәл мөвчуд олмуш дикәр капитал нөвләри нәинки она табедир вә нәинки өз функсияларынын механизминдә сәнае капиталына уйғун сурәтдә дәйишилир, һабелә онлар бундан сонра ялныз сәнае капиталы әсасында һәрәкәт эдир, демәли бу тәмәл илә бирликдә яшайыр вә өлүр, даяныр вә йыхылыр. Пул капитал вә әмтиә капитал өз функсияларына көрә сәнае капиталы илә янашы олараг, айрыча саһибкарлыг саһәләринин дашыйычылары кими һәрәкәт этдикләри үчүн онлар анчаг, тәдавүл даирәсиндә сәнае капиталынын каһ гәбул этдийи, каһ да тәрк этдийи мүхтәлиф функсионал формаларын мөвчуд олмасынын ичтимаи әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә мүстәгиллийә чатан вә биртәрәфли инкишаф этмиш нөвләридир.

$П...П'$ дөвраны, бир тәрәфдән, үмуми әмтиә тәдавүлү илә чулғашыр, ондан харич олур, она дахил олур, онун бир һиссәсини

тәшкил эдир. Дикәр тәрәфдән, фәрди капиталист үчүн о, капитал дәйәрин хүсуси бир мүстәгил һәрәкәтини тәшкил эдир, — бу һәрәкәт гисмән үмуми әмтиә тәдавүлү дахилиндә, гисмән бундан кәнарда баш верир, лакин һәмишә өз мүстәгил характерини сахлайыр. Әввәлән, она көрә ки, тәдавүл даирәсиндә баш верән һәрәкәт фазаларынын һәр икиси, *П — Ә* вә *Ә′ — П′* фазалары капиталын һәрәкәт фазалары олмаг э'тибарилә, функсияча мүәййән характерә маликдир; *П — Ә* фазасында ахырынчы, *Ә*, өз натурал формасы чәһәтдән иш гүввәси вә истеһсал васитәләри шәклиндә мүәййәнләшмишдир; *Ә′ — П′*-дә капитал дәйәр + изафи дәйәр реаллашыр. Икинчиси, *И*, истеһсал просеси мәһсулдар истеһлакы әһатә эдир. Үчүнчүсү, пулун өз башланғыч нөгтәсинә гайытмасы *П...П′* һәрәкәтини, өзү өзүндә баша чатмыш бир дөврана чевирир.

Демәли, һәр бир фәрди капитал өз тәдавүлүнүн һәр ики ярысында, *П — Ә* вә *Ә′ — П′* әмәлийятларында, бир тәрәфдән, үмуми әмтиә тәдавүлүнүн акентидир вә бурада о каһ пул шәклиндә, каһ да әмтиә шәклиндә фәалиййәт көстәрир вә я говушмуш олур; беләликлә, фәрди капиталын өзү әмтиә аләминин үмуми метаморфозлары сырасында бир һәддир. Дикәр тәрәфдән, үмуми тәдавүл дахилиндә о, өз мүстәгил дөвраныны чызыр ки, бу дөвранда да истеһсал даирәси кечид мәрһәләси тәшкил эдир вә фәрди капитал өз башланғыч нөгтәсинә ону тәрк эдиркән малик олдуғу эйни формада гайыдыр. Капитал өз дөвраны чәрчивәсиндә, онун истеһсал просесиндәки реал метаморфозуну да әһатә эдән бу дөвранда өз дәйәринин кәмиййәтини дә дәйишдирир. О садәчә бир пул дәйәр кими дейил, артмыш, чохалмыш пул дәйәр кими гайыдыр.

Нәһайәт, әкәр *П — Ә...И...Ә′ — П′* дөвранына капитал дөвранынын сонралар тәдгиг эдәчәйимиз дикәр формалары илә янашы олараг, онун хүсуси формасы кими бахсаг, онун характерик чәһәти бунлардыр:

1) О, *пул капиталын дөвраныдыр,* чүнки сәнае капиталы өз пул формасында, пул капитал шәклиндә бүтүн просесин башланғыч нөгтәсини вә бу просесин гайытдығы нөгтәни тәшкил эдир. Формулун өзү көстәрир ки, пул бурада пул кими хәрчләнмир, ялныз аванс эдилир, буна көрә дә капиталын ялныз пул формасыны, пул капиталы тәшкил эдир. О, сонра, көстәрир ки, һәрәкәти мүәййән эдән мәгсәд истеһлак дәйәри дейил, мүбадилә дәйәридир. Мәһз дәйәрин пул формасы дәйәрин мүстәгил, дуюлан тәзаһүр формасы олдуғуна көрә, башланғыч вә сон нөгтәләри һәгиги пулдан ибарәт олан *П...П′* тәдавүл формасы капиталист истеһсалынын ичра олунмасы нийийәтини, пул әмәлә кәтирилмәсини ән айдын бир сурәтдә ифадә эдир. Истеһсал просеси пул

әмәлә кәтирмәк үчүн ялныз лабүд бир воситәчи вәсиләдир, лабүд бәладыр. { Буна көрә дә, капиталист истеһсал үсулуна малик олан бүтүн милләтләр вахташыры олараг эһтикар гызғынлығы дөврү кечирирләр вә бу заман онлар истеһсал просесинә әл атмадан пул әмәлә кәтирмәйә чалышырлар.}

2) Истеһсал мәрһәләси, *И* функсиясы бу дөвранда тәдавүлүн ики фазасы арасында фасилә тәшкил эдир ⟨ вә мәһз буна көрә дә *П* — *Ә*... *Ә′* — *П′* тәдавүлүндә анчаг воситәчи бир вәсиләдир вә бу өзү дә садә *П* — *Ә* — *П′* тәдавүлү үчүн ялныз воситәчи вәсиләдир ⟩. Капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә истеһсал просеси нәдирсә, дөвран просесинин бу формасынын өзүндә дә мәһз о чүр формал вә мүәййән сурәтдә тәмсил эдилмишдир: о, аванс эдилмиш дәйәрин артмасы үчүн садәчә бир воситәдир; демәли, варланма өзлүйүндә бурада истеһсалын мәгсәдидир.

3) Фазаларын ардычыл сырасы *П* — *Ә* фазасы илә башландығына көрә, тәдавүлүн икинчи һәдди *Ә′* — *П′*-дир; демәли, башланғыч нөгтәси *П*-дир, дәйәринин артмасыны көзләйән пул капиталдыр; сон нөгтә — *П′*-дир, дәйәрчә артмыш олан пул капитал *П* + *п*-дир, реаллашмыш капитал олан *П* бурада өз нәсли *п* илә бирликдә мөвчуддур. Бу һал *П* дөвраныны ики дикәр дөврандан, *И* вә *Ә′* дөвранларындан фәргләндирир, һәм дә ики чәһәтдән фәргләндирир. Фәрг, бир тәрәфдән, һәр ики кәнар һәддин пул формасында олмасыдыр; пул исә дәйәрин мөвчуд олмасынын мүстәгил, дуюлан формасыдыр, өз мүстәгил формасында мәһсул дәйәридир вә бу формада әмтиәләрин истеһлак дәйәринин һәр бир изи силинмиш олур. Дикәр тәрәфдән, *И*...*И* формасы һеч дә һөкмән *И*...*И′* (*И* + *и*)-йә чеврилмир, *Ә′*...*Ә′* формасында исә ики кәнар һәддин дәйәриндә үмумиййәтлә һеч бир фәрг көрүнмүр. — Демәли, *П*...*П′* формулу үчүн характерик чәһәт, бир тәрәфдән, одур ки, капитал дәйәр башланғыч нөгтәдир, артмыш капитал дәйәр исә сон нөгтәдир, белә ки, капитал дәйәрин аванс эдилмәси бүтүн әмәлиййатын воситәсидир, артмыш капитал дәйәр исә онун мәгсәдидир; дикәр тәрәфдән, характерик чәһәт одур ки, бу мүнасибәт пул формасында, дәйәрин мүстәгил формасында ифадә олунмушдур, буна көрә дә пул капитал пул доғуран пул ифадәси алыр. Изафи дәйәрин дәйәрлә ярадылмасы ялныз просесин башланғычы вә сону кими ифадә олунмаг дейил, һабелә билавоситә парлаг пул формасында ифадә олунмушдур.

4) *П* — *Ә* әмәлиййатынын әлавә вә сон фазасынын, *Ә′* — *П′*-ин нәтичәси олан *П′*, реаллашдырылмыш пул капитал, өз биринчи дөвраныны башларкән нә формада олмушса, инди дә тамамилә о формада олдуғуна көрә, бу дөврандан чыхдыгда о, артмыш (йығылмыш) пул капитал: *П′* = *П* + *п* кими енидән эйни дөвраны башлая биләр; һәр һалда, *П*...*П′* формасы көстәрмир ки,

дөвран тәкрар эдилдикдә *п*-нин тәдавүлү *П*-нин тәдавүлүндән айрылыр. Демәли, пул капиталын дөвраны бирдәфәлик шәклиндә, формал сурәтдә көтүрүлдүкдә, ялныз дәйәрин артмасы просесини вә йығым просесини ифадә эдир. Истеһлак бунда $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ васитәсилә, ялныз мәһсулдар истеһлак кими ифадә олунмушдур, фәрди капиталын бу дөвранында мәһз анчаг белә бир истеһлак әһатә олунур. *П — Иг* фәһлә тәрәфиндән *Иг — П*-дир, яхуд *Ә — П*-дир; демәли, онун шәхси истеһлакы үчүн васитә олан тәдавүлүн: *Иг — П — Ә* (яшайыш васитәләри) тәдавүлүнүн биринчи фазасыдыр. Икинчи фаза, *П — Ә,* даһа фәрди капиталын дөвранына дахил олмур; лакин бу дөвран һәмин икинчи фазая кәтириб чыхарыр, онун олмасыны фәрз эдир, зира бир һалда ки, фәһлә капиталистин истисмар эдәчәйи бир материал кими һәмишә базарда мөвчуд олмалыдыр, онда о һәр шейдән әввәл яшамалыдыр, демәли, өзүнү шәхси истеһлак васитәсилә яшатмалыдыр. Лакин бу истеһлакын өзү бурада анчаг, иш гүввәсинин капитал тәрәфиндән мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилмәси үчүн бир шәрт кими фәрз олунур, демәли, ялныз фәһләнин өз шәхси истеһлакы васитәсилә өзүнү бир иш гүввәси олараг яшатмасы вә тәкрар истеһсал этмәси үчүн лазым кәлдийи дәрәчәдә фәрз олунур. Дөврана дахил олан *Ив*-йә, әсл әмтиәләрә кәлдикдә, бунлар ялныз мәһсулдар истеһлак үчүн гидадыр. *Иг — П* әмәлийяты фәһләнин шәхси истеһлакы үчүн, яшайыш васитәләрини фәһләнин әт вә ганына чевирмәк үчүн бир васитәдир. Әлбәттә, капиталистин капиталист ролу ойнамасы үчүн о да мейданда олмалыдыр, демәли, о да яшамалы вә истеһлак этмәлидир. Лакин бунун үчүн капиталистә дә әслиндә анчаг фәһләйә лазым олан истеһлак гәдәр бир истеһлак лазымдыр, — тәдавүл просесинин һәмин формасы бундан артыг бир шей фәрз этмир. Бурада һәтта бу да формал сурәтдә ифадә олунмамышдыр, чүнки формул *П′* илә гуртарыр, демәли, артмыш пул капитал олараг енидән дәрһал фәалиййәтә башлая биләчәк бир нәтичә илә гуртарыр.

Ә′ — П′-дә *Ә′*-ин билаваситә сатышы вардыр; лакин бир тәрәф үчүн *Ә′ — П′*, сатгы олан шей дикәр тәрәф үчүн *П — Ә*-дир, алғыдыр; әмтиә гәт'и сатын алындыгда, анчаг онун истеһлак дәйәри үчүн сатын алыныр, ялныз ондан өтрү сатын алыныр ки, истеһлак просесинә (васитәчи мәрһәлә олан алғыны тәрк эдәрәк) дахил олсун, сатын алынан шейин тәбиәтиндән асылы олараг, бу я шәхси истеһлак, я да мәһсулдар истеһлак ола биләр. Лакин бу истеһлак, мәһсулу *Ә′*-дән ибарәт олан фәрди капиталын дөвранына дахил олмур; бу мәһсул ⟨ мәһз, сатылмалы олан белә әмтиә формасында дөврандан кәнар эдилир ⟩. *Ә′* билаваситә өзкәнин истеһлакы үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Буна көрә дә мерканти-

лизм системинин (бу системин әсасы *П — Ә...И...Ә′ — П′* формулундан ибарәтдир) тәфсирчиләриндә биз бу мөвзуда узун-узады тәблиғләрә раст кәлирик ки, айрыча бир капиталист дә анҹаг фәһлә гәдәр истеһлак этмәлидир вә капиталистләр милләти өз әмтиәләринин истеһлак олунмасыны вә үмумиййәтлә истеһлак просесини башга, даһа ахмаг милләтләрә вермәли, өзү исә мәһсулдар истеһлакы өзү үчүн һәят мәгсәди этмәлидир. Бу тәблиғләр өз форма вә мәзмуну ҹәһәтдән чох вахт, килсә башчыларынын бу ҹүр заһидлик вә'зләрини хатырладыр.

Демәли, капиталын дөвраны просеси тәдавүллә истеһсалын вәһдәтини тәшкил эдир, бунларын һәр икисини әһатә эдир. Ики фаза: *П — Ә, Ә′ — П′* фазалары тәдавүл әмәлиййатлары олдуғуна көрә, капиталын тәдавүлү үмуми әмтиә тәдавүлүнүн бир һиссәсини тәшкил эдир. Лакин бунлар капиталын дөвранында, — ялныз тәдавүл даирәсинә дейил, истеһсал даирәсинә дә аид олан бу дөвранда, — функсияҹа мүәййән бөлмәләр, мәрһәләләр тәшкил этдийинә көрә, капитал үмуми әмтиә тәдавүлү дахилиндә өз дөвраныны иҹра эдир. Биринҹи мәрһәләдә үмуми әмтиә тәдавүлү капиталын элә бир форма алмасына хидмәт эдир ки, бу формада о, мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрә билсин; икинҹи мәрһәләдә капиталын өз әмтиә формасыны тәрк этмәсинә хидмәт этсин, — чүнки бу формада о өз дөвраныны енидән башлая билмәзди, — эйни заманда буна хидмәт эдир ки, бир капитал олмаг э'тибарилә онун өз дөвраныны, онун үстүнә кәлмиш олан изафи дәйәрин тәдавүлүндән айырмаг имканы олсун.

Буна көрә пул капиталын дөвраны, сәнае капиталы дөвранынын тәзаһүр этдийи формалар ичәрисиндә ән биртәрәфли, бу сәбәбдән дә ән габарыг ифадә олунмуш вә ән характерик формадыр; сәнае капиталынын мәгсәди вә ону һәрәкәт этдирән сәбәб: дәйәрин артмасы, пул әмәлә кәтирилмәси вә йығым бурада элә бир шәкилдәдир (алыб сонра баһа сатмаг) ки, ачыгҹа нәзәрә чарпыр. Бу формада биринҹи фаза *П — Ә* олдуғундан, бурада һабелә о да ашкара чыхыр ки, мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләри әмтиә базарындан кәлир, һәмчинин үмумиййәтлә капиталист истеһсал просесинин тәдавүллә, тиҹарәтлә бағлы олдуғу ашкара чыхыр. Пул капиталын дөвраны тәкҹә әмтиә истеһсалы дейилдир: о өзү ялныз тәдавүлүн васитәсилә баш верир, тәдавүл олмасыны фәрз эдир. Бу артыг ондан айдын олур ки, тәдавүлә аид олан *П* формасы аванс эдилмиш капитал дәйәрин биринҹи вә саф формасыдыр, дөвранын дикәр ики формасында исә бу йохдур.

Пул капиталын дөвраны анҹаг она көрә һәмишә сәнае капиталынын үмуми ифадәси олараг галыр ки, аванс эдилмиш дә-

йәрин артмасыны һәмишә әһатә едир. *И...И* дөвранында капиталын пул ифадәси ялныз истеһсал үнсүрләринин гиймәти кими, демәли, ялныз һесаб пулунда ифадә олунмуш дәйәр кими мейдана чыхыр вә мүһасибатда о мәһз бу формада гейд олунур.

П...П′ она көрә сәнае капиталы дөвранынын хүсуси формасы олур ки, ени мейдана чыхан капитал әввәлчә пул шәклиндә аванс едилир, сонра енә эйни формада кери көтүрүлүр, — истәр бу һал бир истеһсал саһәсиндән дикәринә кечдикдә баш версин, истәрсә сәнае капиталы ишдән чыхдыгда. Бу форма, әввәлчә пул формасында аванс едилән изафи дәйәрин бир капитал кими фәалиййәт көстәрмәсини дә әһатә едир; бу чәһәт изафи дәйәрин өз төрәмиш олдуғу мүәссисәдә олмадан фәалиййәт көстәрдийи һалда ән айдын сурәтдә мейдана чыхыр. *П...П′* мә’лум бир капиталын биринчи дөвраны ола биләр; о, сон дөвран ола биләр; о, бүтүн ичтимаи капиталын формасы һесаб едилә биләр; о, илк дәфә гоюлан капиталын формасыдыр, — истәр бу капитал пул формасында ени йығылмыш капитал олсун, истәрсә дә бир истеһсал саһәсиндән башгасына кечирмәк мәгсәдилә бүтүнлүкдә пула чеврилмиш көһнә капитал.

Даим бүтүн дөвранлара хас олан бир форма олмаг е’тибарилә пул капитал һәмин дөвраны капиталда мәһз изафи дәйәр истеһсал едән һиссә олдуғу үчүн, дәйишән капитал олдуғу үчүн ичра едир. Әмәк һаггы аванс едилмәсинин нормал формасы онун пулла верилмәсидир; бу просес, гыса мүддәтләр кечдикчә, даим енидән башланмалыдыр, чүнки фәһлә бир тә’дийә илә о бири тә’дийә арасында ялныз чәтинликлә доланыр. Буна көрә дә капиталист даим фәһләйә пул капиталисти кими, онун капиталы исә пул капитал кими гаршы дурмалыдыр. Бурада, истеһсал васитәләри алынмасы вә истеһсал едилмиш әмтиәләрин сатылмасы әксинә олараг, тә’дийәләрин билаваситә вә я долайы өдәнилмәси һаллары баш верә билмәз (беле ки, пул капиталын чох һиссәси фе’лән ялныз әмтиә формасында олур, пул анчаг һесаб ваһидләри формасында олур, нәгд пул исә, нәтичә е’тибарилә, ялныз балансларын тәнләшмәси үчүн олур). Дикәр тәрәфдән, дәйишән капиталын кәтирдийи изафи дәйәрин бир һиссәсини капиталист өз шәхси истеһлакына сәрф едир ки, бу истеһлак да хырда сатыш тичарәти даирәсинә аиддир; капиталист бу һиссәни нәтичә е’тибарилә нәгд шәкилдә, изафи дәйәрин пул формасында хәрчләйир. Изафи дәйәрин бу һиссәсинин чох вә я аз олмасы иши әсла дәйишдирмир. Дәйишән капитал, әмәк һаггына сәрф олунан пул капитал (*П — Иг*) кими, *п* исә капиталистин шәхси тәләбатынын өдәнилмәсинә сәрф олунан изафи дәйәр кими даим енидән мейдана чыхыр. Демәли, *П*, аванс едилмиш дәйишән капиталын дәйәри, вә *п*, һәмин дәйәрин артымы, һөкмән пул формасында галыр вә онлар һәмин формада хәрчләнмәлидир.

$П' = П + п$ нәтиҹәсини верән $П — Ә...И... Ә' — П'$ формулу өз зaһири ҹәһәтинҹә алдадыҹыдыр, хәяли характер дашыйыр, бу исә ондан ирәли кәлир ки, аванс эдилмиш дәйәр вә артмыш дәйәр бурада өз эквивалент формасында, пулда мөвҹуддур. Бу формул дәйәрин артмасыны нәзәрә чарпдырмаг дейил, бу просесин *пул формасыны* нәзәрә чарпдырыр, тәдавүлдән, нәтиҹә э'тибарилә, пул формасында, әввәл аванс эдилмиш олдуғундан артыг дәйәр көтүрүлдүйүнү нәзәрә чарпдырыр, — демәли капиталистә мәхсус олан гызыл вә күмүш күтләсинин артдығыны нәзәрә чарпдырыр. Сиккә системи дейилән систем садәҹә иррасионал $П — Ә — П'$ формасынын, ялныз тәдавүл даирәсиндә давам эдән һәрәкәтин ифадәсидир; буна көрә дә һәр ики әмәлийят: 1) $П — Ә$, 2) $Ә — П'$ әмәлийятлары бу системдә ялныз белә изаһ олуна биләр ки, $Ә$ икинчи әмәлийятда өз дәйәриндән баһа сатылыр вә, демәли, $Ә$ сатын алындыгда тәдавүлә нә гәдәр пул бурахылмышдыса, тәдавүлдән о инди бундан артыг пул көтүрүр. Әксинә, $П — Ә...И...Ә' — П'$, мүстәсна форма олараг сабитләширкән, инкишаф этмиш меркантилизм системинин әсасыны тәшкил эдир ки, бу системин дә зәрури үнсүрү ялныз әмтиә тәдавүлү дейил, һабелә әмтиә истеһсалыдыр.

$П — Ә...И...Ә' — П'$ формулунун хәяли характери вә бу формула мүвафиг хәяли тәфсир, һәмин форма даһа даим тәкрар олунан ахычы бир форма олмайыб бирдәфәлик бир форма кими тәсбит олунанадәк галыр; демәли, о дөвранын формаларындан бири дейил, онун мүстәсна формасы һесаб олунан вахтадәк галыр. Лакин бу форма артыг өзлүйүндә башга формаларын олдуғуну көстәрир.

Әввәлән, бүтүн бу дөвран истеһсал просесинин өзүнүн капиталист характериндә олмасыны фәрз эдир вә, демәли, базис олмаг э'тибарилә бу истеһсал просесини онун ҹәмиййәтдә төрәтдийи спесифик вәзиййәтлә бирликдә фәрз эдир. $П — Ә = П — Ә <^{Иг}_{Ив}$; лакин $П — Иг$ муздлу фәһлә олмасыны фәрз эдир, буна көрә дә фәрз эдир ки, истеһсал васитәләри мәһсулдар капиталын бир һиссәсидир, демәли, фәрз эдир ки, әмәк просеси вә дәйәрин артмасы просеси, истеһсал просеси капиталын функсиясыдыр.

Икинчиси, әкәр $П...П'$ әмәлийяты тәкрар олунурса, онда пул формасына гайыдылмасы да, биринҹи мәрһәләдәки пул формасы кими ани олур. $П — Ә$ йох олуб өз ерини $И$-йә верир. Пулун даим тәкрар аванс эдилмәси, һабелә аванс эдилмиш мәбләғин даим пул шәклиндә гайытмасы өзү анҹаг, дөвранда йох олан моментләрдир.

Үчүнҹүсү,

$$П — Ә...И...Ә' — П'.\ П — Ә...И...Ә' — П'.\ П — Ә...\ И...\ \text{вә и. а.}$$

Дөвран артыг икинчи дәфә тәкрар олундугда, *П*-нин икинчи дөвраны гуртармамышдан әввәл *И...Ә′ — П′. П — Ә...И* дөвраны мейдана чыхыр; беләликлә, *П*-нин бүтүн сонракы дөвранларына *И...Ә′ — П — Ә...И* формасы нөгтейи-нәзәриндән бахмаг олар; онда, биринчи дөвранын биринчи фазасы олан *П — Ә* мәһсулдар капиталын даим тәкрар олунан дөвранынын ялныз ани һазырланмасы кими тәсәввүр олунур вә, илк дәфә пул капитал формасында гоюлан сәнае капиталындан бәһс олундугда, һәмин фаза доғрудан да белә бир һазырланмадан ибарәтдир.

Дикәр тәрәфдән, *И*-нин икинчи дөвраны битмәздән әввәл биринчи дөвран *Ә′ — П′. П — Ә...И...Ә′* (гысасы *Ә′ — Ә′*), әмтиә капиталын дөвраны баша чатмыш олур. Беләликлә, артыг биринчи формада дикәр ики форма да мөвчуддур вә, демәли, пул формасы йох олур, чүнки бу форма дәйәрин садәчә ифадәси дейил, онун эквивалент формада, пулда ифадәсидир.

Нәһайәт, әкәр биз ени мейдана чыхан, илк дәфә олараг *П — Ә...И...Ә′ — П′* дөвранындан кечән айрыча бир капиталы көтүрсәк, онда *П — Ә* һәмин айрыча капиталын ичра этдийи биринчи истеһсал просесинин һазырлыг фазасыдыр, онун сәләфидир. Демәли, бу *П — Ә* фазасыны истеһсал просеси фәрз этмәк дейил, ону ирәли сүрүр, яхуд буна сәбәб олур. Лакин бу ялныз һәмин айрыча капитала аиддир. Бир һалда ки, капиталист истеһсал үсулу фәрз олунур, демәли, чәмиййәтин вәзиййәти капиталист истеһсалы илә мүәййән эдилдийи бир шәраитдә сәнае капиталы дөвранынын үмуми формасы пул капиталын дөвраныдыр. Буна көрә дә капиталист истеһсал просеси prius [сәләф] кими фәрз олунур, — сәнае капиталынын илкин тәтбиг формасы олмаг э'тибарилә пул капиталын биринчи дөвранында олмаса да, бу дөвран чәрчивәсиндән кәнарда фәрз олунур. Капиталист истеһсал просесинин даим мөвчуд олмасы *И...И* дөвранынын даим енидән башланмасыны фәрз эдир. Биринчи мәрһәлә олан $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ мәрһәләсиндә бу илкин шәрт артыг ачыгча мейдана чыхыр, она көрә ки, бу әмәлийят, бир тәрәфдән, муздлу фәһләләр синфи олмасыны фәрз эдир, дикәр тәрәфдән дә, она көрә ки, истеһсал васитәләри алычысы үчүн биринчи мәрһәлә, *П — Ә* мәрһәләси олан шей бу истеһсал васитәләринин сатычысы үчүн *Ә′ — П′*-дир; демәли, *Ә′* әмтиә капитал олмасыны фәрз эдир, буна көрә, капиталист истеһсалынын нәтичәси кими әмтиәнин өзүнү дә фәрз эдир, — беләликлә, мәһсулдар капиталын фәалиййәтдә олмасыны фәрз эдир.

ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

МӘҺСУЛДАР КАПИТАЛЫН ДӨВРАНЫ.

Мәһсулдар капитал дөвранынын үмуми формулу беләдир: *И...Ә′ — П′ — Ә...И*. Бу дөвран мәһсулдар капиталын фәалиййәтинин вахташыры енидән башланмасы демәкдир, демәли, тәкрар истеһсалдыр, яхуд дәйәрин артмасы илә әлагәдар олан тәкрар истеһсал просеси олмаг э'тибарилә капиталын истеһсал просесидир, изафи дәйәрин ялныз истеһсалы дейил, һабелә вахташыры тәкрар истеһсалыдыр; өз мәһсулдар формасында олан сәнае капиталынын бирдәфәлик фәалиййәти дейил, вахташыры тәкрар олунан фәалиййәтидир, белә ки, енидән башланма артыг башланғыч нөгтә илә мүәййән олунур. *Ә′*-ин бир һиссәси (сәнае капиталынын тәтбиг олундуғу мүәййән һалларда, мүәййән саһәләрдә) өзүнүн бир әмтиә олараг чыхмыш олдуғу эйни әмәк просесинә истеһсал васитәләри шәклиндә енидән билависитә дахил ола биләр; бунун сайәсиндә ялныз, һәмин һиссәнин дәйәринин һәгиги пула вә я пул нишанларына чеврилмәси арадан галхыр, я да бу һиссә ялныз һесаб пулу шәклиндә өз мүстәгил ифадәсини тапыр. Дәйәрин бу һиссәси тәдавүлә дахил олмур. Беләликлә, истеһсал просесинә о дәйәрләр дахил олур ки, бунлар тәдавүл просесинә дахил олмасын. Бу эйнилә *Ә′*-ин капиталист тәрәфиндән in natura, изафи мәһсулун бир һиссәси кими истеһлак эдилән һиссәсинә дә аиддир. Лакин капиталист истеһсалы үчүн бу һиссәнин әһәмиййәти йохдур; ән чоху, ону бәлкә әкинчиликдә нәзәрә алмаг лазым кәлсин.

Бу формада дәрһал ики ҹәһәт нәзәрә чарпыр.

Әввәлән. Биринчи форма олан *П...П′* формасында истеһсал просеси, *И*-нин функсиясы пул капиталын тәдавүл просесини кәсдийи вә онун ики фазасы, *П — Ә* вә *Ә′ — П′* фазалары арасында ялныз бир васитәчи олдуғу һалда, бурада сәнае капиталынын бүтүн тәдавүл просеси, тәдавүл фазасы дахилиндә онун бүтүн һәрәкәти ялныз бир фасилә тәшкил эдир вә биринчи кәнар һәдд олараг дөвраны башлаян мәһсулдар капиталла, сон һәдд олараг дөвраны эйни формада, йә'ни һәрәкәти енидән башлая билдийи формада битирән мәһсулдар капитал арасында ялныз

васитәчи вәсилә олур. Әсл тәдавүл ялныз, енидән башланан вә бу енидән башланма сайәсиндә фасиләсиз олан тәкрар истеһсал үчүн васитәдир.

Икинчиси. Бүтүн тәдавүл, пул капитал дөвранында олдуғу форманын тамамилә әксинә олан бир формада тәзаһүр эдир. Орада форма, дәйәрин кәмиййәти бир кәнара гоюлса, беләиди: $П — Ә — П$ ($П — Ә$. $Ә — П$); бурада, енә дәйәрин кәмиййәти бир кәнара гоюлса, бу форма беләдир: $Ә — П — Ә$ ($Ә—П$. $П — Ә$), йә'ни садә әмтиә тәдавүлү формасыдыр.

1. САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ.

Һәр шейдән әввәл, тәдавүл даирәсиндә ики кәнар һәдд $И...И$ арасында чәрәян эдән $Ә' — П' — Ә$ просесини нәзәрдән кечирәк.

Бу тәдавүлүн башланғыч нөгтәси әмтиә капиталдыр: $Ә' = Ә + ә = И + ә$. Әмтиә капиталын функсиясы $Ә' — П'$ (әмтиә капиталда олан капитал дәйәрин $= И$-нин, инди $Ә$ әмтиәнин тәркиб һиссәси кими мөвчуд олан бу дәйәрин реаллашмасы, һабелә онда олан вә инди һәмин әмтиә күтләсинин $ә$ дәйәринә малик тәркиб һиссәси кими мөвчуд олан изафи дәйәрин реаллашмасы) дөвранын биринчи формасында нәзәрдән кечирилмишди. Лакин бу функсия орада, арасы кәсилмиш тәдавүлүн икинчи фазасыны вә бүтүн дөвранын сон фазасыны тәшкил эдирди. Бурада һәмин функсия дөвранын икинчи фазасыны, лакин тәдавүлүн биринчи фазасыны тәшкил эдир. Биринчи дөвран $П'$ илә гуртарыр вә, башланғычдакы $П$ кими, $П'$ дә енидән пул капитал олараг икинчи дөвраны башлая билдийинә көрә, $П'$-дәки $П$ илә $п$-нин (изафи дәйәрин) бундан сонра да биркә йолла кедәчәйини, яхуд һәрәсинин башга бир йол ахтарыб тапачағыны әввәлдә нәзәрдән кечирмәк лазым дейилди. Орада буну ялныз о һалда нәзәрдән кечирмәк лазым кәләрди ки, биз биринчи дөвранын сонрасыны, онун енидән башланмасыны изләмиш олайдыг. Лакин бурада, мәһсулдар капиталын дөвранындан бәһс олундуғу ердә, һәмин мәсәлә һәлл олунмалыдыр, чүнки чаваб онун артыг биринчи дөвраны мүәййән эдир вә $Ә' — П'$ бу дөвранда тәдавүлүн биринчи фазасыдыр ки, бу да $П — Ә$ васитәсилә тамамланмалыдыр. Формулун садә тәкрар истеһсалымы, йохса кениш мигясда тәкрар истеһсалы тәмсил этмәси мәсәләнин һәмин һәллиндән асылыдыр. Беләликлә, дөвранын характери мәсәләнин һәллинә уйғун олараг дәйишилир.

Беләликлә, һәр шейдән әввәл, мәһсулдар капиталын садә тәкрар истеһсалыны көтүрәк, һәм дә биринчи фәсилдә олдуғу кими, фәрз эдәк ки, шәраит дәйишилмәз галыр вә әмтиәләр өз дәйәринә алыныб сатылыр. Белә фәрз эдилдикдә, бүтүн изафи дәйәр капиталистин шәхси истеһлакына дахил олур. Әмтиә капитал

Ә′ пула чеврилдикдән сонра пул мәбләғинин капитал дәйәрдән ибарәт олан һиссәси сәнае капиталы дөвранында чәрәян этмәкдә галыр; дикәр һиссәси, пула чеврилмиш изафи дәйәр, үмуми әмтиә дөвранына дахил олур, капиталист тәрәфиндән башланан пул тәдавүлүнү тәшкил эдир, лакин о даһа капиталистин фәрди капиталынын тәдавүлү даирәсиндән кәнарда баш верир.

Бизим көтүрдүйүмүз мисалда әмтиә капитал *Ә′* 500 ф. ст. дәйәриндә 10 000 кирвәнкә ипликдән ибарәт иди; бундан 422 ф. ст. мәһсулдар капиталын дәйәридир; 8 440 кирвәнкә иплийин пул формасы олараг һәмин 422 ф. ст., капиталын *Ә′* тәрәфиндән башланмыш тәдавүлүнү давам этдирир, 1 560 кирвәнкә иплийин пул формасы олан 78 ф. ст. изафи дәйәр, әмтиә мәһсулунун әлавә һиссәси исә һәмин капиталын тәдавүлүндән чыхыр вә үмуми әмтиә тәдавүлү даирәсиндә айрыча бир йол кечир.

$$Ә' \begin{pmatrix} Ә \\ + \\ ә \end{pmatrix} \begin{matrix} - \\ - \\ - \end{matrix} П' \begin{pmatrix} П \\ + \\ п \end{pmatrix} \begin{matrix} - Ә < {}^{Иг}_{Ив} \\ \\ - ә \end{matrix}$$

п — *ә* пулла ичра олунан бир сыра алғылардан ибарәтдир; капиталист бу пулу я өз әмтиәләринә хәрчләйир, я да өз әзиз вүчуду вә я өз аиләси үчүн хидмәтләрә сәрф эдир. Бу алғылар айры-айрыдыр, мүхтәлиф вахтларда олур. Демәли, пул мүвәггәти олараг, чари истеһлак үчүн нәзәрдә тутулмуш пул эһтияты формасында олур, я да дәфинә формасында олур, — чүнки тәдавүлүнүн арасы кәсилән пул мәһз дәфинә формасында олур. Бу пулун тәдавүл васитәси олмаг функсиясы, — пул исә өз кечичи формасы олан дәфинә формасында да тәдавүл васитәси олараг галыр, — пул формасында олан капитал *П*-нин тәдавүлүнә дахил олмур. ⟨ Бу функсия фәрди капиталын дөвранындан доғур, лакин енидән она дахил олмур. ⟩ Пул бу һалда аванс эдилмәк дейил, хәрчләнир.

Биз фәрз этмишдик ки, аванс эдилмиш бүтүн капитал һәмишә бүтөвлүкдә бир фазадан дикәринә кечир; биз бурада да енә фәрз эдирик ки, *И* просесинин әмтиә мәһсулу өзүндә мәһсулдар капитал *И*-нин бүтүн дәйәрини = 422 ф. ст. плюс истеһсал просеси заманы ярадылмыш изафи дәйәри = 78 ф. ст. эһатә эдир. Бөлүнмәси мүмкүн олан әмтиә мәһсулунун көтүрүлдүйү бизим мисалда изафи дәйәр 1 560 кирвәнкә иплик формасындадыр, — нечә ки, 1 кирвәнкә иплик һесабилә көтүрүлдүкдә изафи дәйәр 2, 496 унсия иплик формасындадыр. Әксинә, әкәр әмтиә мәһсулу, мисал үчүн, 500 ф. стерлинглик бир машындан ибарәт олсайды вә онун дәйәр тәркиби дә эйни олсайды, онда бу машынын дәйәринин һеч олмазса бир һиссәси = 78 ф. ст. изафи дәйәрдән ибарәт оларды, лакин һәмин 78 ф. ст. ялныз бүтүн машында мөвчуд оларды;

машын сындырылмадан, беләликлә, машынын истеһлак дәйәри илә бирликдә онун дәйәри дә мәһв эдилмәдән, ону капитал дәйәр илә изафи дәйәрә айырмаг олмаз. Демәли, дәйәрин һәр ики тәркиб һиссәси ялныз фикирдә әмтиә чисминин тәркиб һиссәләриндә тәсәввүр эдилә биләр, лакин иплийин һәр кирвәнкәси 10 000 кирвәнкә әмтиәнин бир-бириндән айрыла билән мүстәгил үнсүрүнү тәшкил этдийи кими, $Ә'$ әмтиәнин мүстәгил үнсүрләри шәклиндә тәсәввүр эдилә билмәз. Биринчи һалда, n өз хүсуси тәдавүлүнү башлаяндан габаг, бүтүн мәһсул, әмтиә капитал, машын бүтүнлүкдә сатылмалыдыр. Әксинә, капиталист 8 440 кирвәнкәни сатдыгда, сонракы 1 560 кирвәнкәнин сатылмасы изафи дәйәрин $ә$ (1 560 кирвәнкә иплик) — n (78 ф. ст.) — $ә$ (истеһлак шейләри) формасында тамамилә мүстәгил бир тәдавүлүнү тәшкил эдәчәкдир. Лакин 10 000 кирвәнкәлик мәһсулун, иплийин айрылыгда һәр бир һиссәсинин дәйәр үнсүрләри дә, эйнилә бүтүн мәһсулун дәйәр үнсүрләри кими, мәһсулун һиссәләри илә тәмсил олуна биләр. Бу мәһсулу, 10 000 кирвәнкә иплийи сабит капитал (c) дәйәринә, 372 ф. ст. дәйәриндә олан 7 440 кирвәнкә иплийә; дәйишән капитал (v) дәйәринә, 50 ф. стерлинглик 1 000 кирвәнкә иплийә, вә изафи дәйәрә (m), 78 ф. стерлинглик 1 560 кирвәнкә иплийә бөлмәк олар. Там эйнилә иплийин һәр кирвәнкәсини: $c = 8{,}928$ пенс дәйәриндә 11,904 унсияя, $v = 1{,}200$ пенс дәйәриндә 1,600 унсия иплийә, $m = 1{,}872$ пенс дәйәриндә 2,496 унсия иплийә бөлмәк олар. Капиталист һәмчинин 10 000 кирвәнкәни ардычыл сурәтдә һиссә-һиссә сатараг, бу һиссәләрдәки изафи дәйәр үнсүрләрини тәдричлә истеһлак эдә биләр, о һабелә $c + v$ мәбләғини дә эйни тәдричиликлә реаллашдыра биләр. Лакин, ән нәһайәт, бу әмәлиййатда да фәрз олунур ки, бүтүн 10 000 кирвәнкә сатылмышдыр вә, демәли, 8 440 кирвәнкәнин сатылмасы илә c вә v дәйәри өдәнилмишдир (I китаб, VII фәсил, 2).

Һәр нечә олурса олсун, $Ә' — П'$ әмәлиййаты сайәсиндә, $Ә'$-дәки капитал дәйәр вә изафи дәйәр бир-бириндән айрыла билән шәкилдә мөвчуд олур, мүхтәлиф пул мәбләғләри шәклиндә мөвчуд олур; һәр ики һалда һәм $П$, һәм дә n, әввәлдә, $Ә'$-дә әмтиәнин анчаг гиймәти кими ялныз фикри ифадәйә малик олан дәйәрин һәгигәтән чеврилмиш формасыдыр.

$ә — n — ә$ садә әмтиә тәдавүлүдүр; онун биринчи фазасы $ә — n$ әмтиә капиталын $Ә'—П'$ тәдавүлүнә, демәли, капитал дөвранына дахил олур; онун әлавә фазасы $n — ә$ исә, әксинә, һәмин дөврандан кәнарда галыр, үмуми әмтиә тәдавүлүнүн бу дөврандан айрылмыш бир әмәлиййаты кими баш верир. $Ә'$ дөнүб $П'$ олдугдан сонра $Ә$ вә $ә$-нин, капитал дәйәр вә изафи дәйәрин тәдавүлү бир-бириндән айрылыр. Бурадан ашағыдакы ирәли кәлир:

Әввәлән. $Ә' — П' = Ә' — (П + п)$ әмәлийяты васитәсилә әмтиә капитал реаллашдырылдыгдан сонра, капитал дәйәр илә изафи дәйәрин һәрәкәтини, $Ә' — П'$-дә үмуми бир һәрәкәт олараг галан вә эйни бир әмтиә күтләси тәрәфиндән ичра олунан бу һәрәкәти бөлмәк имканы яраныр; инди бу дәйәрләрин һәр икиси айры-айры пул мәбләғләри формасында мүстәгиллик әлдә эдир.

Икинчиси. Әкәр бу бөлкү баш верир вә $п$ капиталистин кәлири олараг хәрчләнир, $П$ исә капитал дәйәрин функсионал формасы олараг өзүнүн дөвранла мүәййән олунан йолуну давам этдирирсә, онда биринчи әмәлийят $Ә' — П'$ сонракы $П — Ә$ вә $п — ә$ әмәлийятлары илә әлагәдар олараг ики мүхтәлиф тәдавүл шәклиндә: $Ә — П — Ә$ вә $ә — п — ә$ тәдавүлләри шәклиндә көстәрилә биләр; бу сыраларын һәр икиси өзүнүн үмуми формасы чәһәтдән ади әмтиә тәдавүлүнә аиддир.

Һәм дә тәчрүбәдә, бүтөв, бөлүнмәз әмтиә чисимләриндән бәһс олундугда, дәйәрин тәркиб һиссәләрини бир-бириндән фикрән айырырлар. Мәсәлән, тикинти ишләринин чоху кредит үсулу илә апарылдығы Лондон тикинти мүәссисәләриндә тикинти саһибкары тикинти пулуну эвин тикилмәси мәрһәләдән-мәрһәләйә чатдыгча алыр. Бу мәрһәләләрин һеч бири эв дейилдир, ялныз тикилмәк просесиндә олан кәләчәк эвин реал мөвчуд олан тәркиб һиссәсидир; демәли, бу, өзүнүн реаллығына бахмаяраг, бүтүн эвин ялныз фикрән тәсәввүр эдилән кәср һиссәсидир, лакин бу һәр һалда о гәдәр реалдыр ки, әлавә тикинти пулу бурахылмасы үчүн тә'минат ола билир. (Бу барәдә ашағыда, XII фәслә бах.)

Үчүнчүсү. Әкәр капитал дәйәрин вә изафи дәйәрин $Ә$ вә $П$-дә һәлә үмуми олараг галан һәрәкәти бир-бириндән ялныз гисмән айрылырса (йә'ни изафи дәйәрин бир һиссәси кәлир олмаяраг хәрчләнир) вә я һеч айрылмырса, капитал дәйәрин өзүндә һәлә онун дөвраны заманында, бу дөвран баша чатмамышдан, дәйишиклик әмәлә кәлир. Бизим мисалда мәһсулдар капиталын дәйәри 422 ф. стерлингә бәрабәр иди. Демәли, әкәр о, $П — Ә$ һәрәкәтини инди, мисал үчүн, 480 ф. ст. вә я 500 ф. ст. шәклиндә давам этдирирсә, дөвранын ахырынчы мәрһәләләрини кечиркән о һәмин мәрһәләләри әввәлки дәйәрдән 58 ф. ст. вә я 78 ф. ст. артыг бир дәйәр олараг кечәчәкдир. Бу эйни заманда, капиталын дәйәр гурулушунун дәйишилмәси илә әлагәдар ола биләр.

Тәдавүлүн икинчи мәрһәләси вә I дөвранын $(П...П')$ сон мәрһәләси олан $Ә' — П'$ бизим көтүрдүйүмүз дөвранда онун икинчи мәрһәләсидир вә әмтиә тәдавүлүнүн биринчи мәрһәләсидир. Демәли, тәдавүлдән бәһс олундугда, $Ә' — П'$ әмәлийяты $П'—Ә'$ илә тамамланмалыдыр. Лакин $Ә' — П'$ артыг нәинки дәйәрин артмасы просесини (бу һалда $И$ функсиясыны, биринчи мәрһәләни) баша чатдырмышдыр, һабелә онун нәтичәси олан әмтиә мәһсулу $Ә'$ дә реаллашдырылмышдыр. Демәли, $Ә' — П'$ әмәлийяты капи-

тал дәйәринин артмасы просесини гуртарыр, һәмчинин артмыш капитал дәйәрин мейдана чыхдығы әмтиә мәһсулунун реаллашдырылмасыны да гуртарыр.

Беләликлә, биз садә тәкрар истеһсал фәрз этдик, йә'ни фәрз этдик ки, *п — ә* тамамилә *П — Ә*-дән айрылыр. Һәр ики тәдавүл, һәм *ә — п — ә,* һәм дә *Ә — П — Ә* өз үмуми формасы чәһәтдән әмтиә тәдавүлүнә аиддир (буна көрә дә дәйәрчә ики кәнар һәдд арасында һеч бир фәрг ортая чыхмыр); буна көрә дә, вулгар игтисадын этдийи кими, асанлыгла белә бир нәтичәйә кәлмәк олар ки, куя капиталист истеһсал просеси садәчә олараг, бу вә я башга нөв истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан әмтиәләр, истеһлак дәйәрләри истеһсал этмәкдир вә куя капиталист бунлары ялныз, башга истеһлак дәйәринә малик әмтиәләрлә әвәз этмәк мәгсәдилә вә я, вулгар игтисадын янлыш иддиа этдийи кими, бу әмтиәләрә мүбадилә этмәк мәгсәдилә истеһсал эдирмиш.

Ә' лап әввәлдән әмтиә капитал кими мейдана чыхыр вә бүтүн просесин мәгсәди олан варланма (дәйәрин артмасы) капиталистин шәхси истеһлакыны, — изафи дәйәрин (демәли, һабелә капиталын) кәмиййәти илә бирликдә артан бу шәхси истеһлакы нәинки рәдд этмир, һәтта бунун олмасыны ачыгча фәрз эдир.

Истеһсал эдилмиш *ә* әмтиә (яхуд *Ә'* әмтиә мәһсулунун һәмин *ә* әмтиәйә мүвафиг олан фикри һиссәси) капиталистин кәлиринин тәдавүлүндә әслиндә ялныз, бу кәлири әввәлчә пула чевирмәйә, сонра да пулдан шәхси истеһлак үчүн олан бир сыра башга әмтиәләрә чевирмәйә хидмәт эдир. Лакин бурада кичик бир чәһәт нәзәрдән гачырылмамалыдыр: *ә* капиталистин һеч бир хәрч чәкмәдийи бир әмтиә дәйәрдир, изафи әмәйин тәчәссүмүдүр, буна көрә дә о әввәлчә әмтиә капитал *Ә'*-ин тәркиб һиссәси кими мейдана чыхыр. Демәли, артыг өз варлыгы э'тибарилә бу *ә,* өз просесини ичра эдән капитал дәйәрин дөвранына бағлыдыр; әкәр бу дөвран даянса вә я үмумиййәтлә мүәййән бир чәһәтдән позулса, онда нәинки *ә*-нин истеһлакы, һабелә эйни заманда, *ә*-нин мүгабили олан бир сыра әмтиәләрин сатышы да ихтисар олунур вә я һәтта тамамилә даяныр. Эйнилә *Ә' — П'* әмәлиййаты баш тутмадығы вә я *Ә'*-ин ялныз бир һиссәсини сатмаг мүмкүн олдуғу һалда да белә олур.

Биз көрдүк ки, капиталистин кәлиринин тәдавүлү олмаг э'тибарилә *ә — п — ә* ялныз о вахтадәк капиталын тәдавүлүнә дахил олур ки, *ә* дәйәр *Ә'* дәйәрин бир һиссәсини, йә'ни әмтиә капиталын функсионал формасында олан капиталын бир һиссәсини тәшкил этсин; лакин *п — ә*-дә мүстәгилләшдикдән сонра кәлирин тәдавүлү, капиталист тәрәфиндән аванс эдилмиш капиталдан төрәмиш олдуғуна бахмаяраг, өз долғун формасы олан *ә — п — ә* формасында һәмин аванс эдилмиш капиталын

һәрәкәтинә дахил олмур. Кәлирин тәдавүлү аванс эдилмиш капиталын тәдавүлү илә о ҹәһәтдән әлагәдардыр ки, капиталын мөвҹуд олмасы капиталистин мөвҹуд олмасыны фәрз эдир, капиталистин мөвҹуд олмасы исә изафи дәйәрин истеһлакы илә бағлыдыр.

Ә′, мәсәлән иплик, үмуми тәдавүлдә ялныз бир әмтиә кими һәрәкәт эдир; лакин капиталын тәдавүлүндә бир момент олмаг э'тибарилә *Ә′* бир *әмтиә капитал* кими, капитал дәйәрин каһ гәбул этдийи, каһ да тәрк этдийи формалардан бири кими һәрәкәт эдир. Иплик таҹирә сатылдыгдан сонра о, һансы капиталын мәһсулуну тәмсил эдирсә, бу капиталын дөвраны просесиндән чыхыр, лакин бунунла белә, бир әмтиә олмаг э'тибарилә енә дә үмуми тәдавүл даирәсиндә галыр. Һәмин әмтиә күтләсинин өзүнүн тәдавүлү енә дә давам эдир, һәрчәнд әйириҹи капиталынын мүстәгил дөвранында даһа бир момент тәшкил этмир. Беләликлә, капиталист тәрәфиндән тәдавүлә бурахылан әмтиә күтләсинин һәгигәтән ахырынҹы метаморфозу, *Ә — П* әмәлийяты, әмтиә күтләсинин гәт'и сурәтдә истеһлак даирәсинә чыхмасы бу әмтиә күтләсинин бир капиталистин әмтиә капиталы оларағ ишләдийи метаморфоздан мәкан вә заманча тамамилә айрыла биләр. Мә'лум капиталын тәдавүлү саһәсиндә баш вермиш олан эйни метаморфоз һәлә үмуми тәдавүл даирәсиндә иҹра эдилмәлидир.

Әкәр иплик өзү дә дикәр бир сәнае капиталынын дөвранына дахил олурса, иш әсла дәйишилмир. Үмуми тәдавүл һәм иҹтимаи капиталын мүхтәлиф мүстәгил һиссәләринин бир-бири илә чулгашан дөвранларыны, йә'ни һәм айры-айры капиталларын мәҹмууну, һәм дә базара капитал олмаяраг чыхарылан дәйәрләрин, йә'ни шәхси истеһлак даирәсинә дахил олан дәйәрләрин тәдавүлүнү әһатә эдир.

Әкәр биз $П' = П + п$ тәдавүлүнү нәзәрдән кечирсәк, үмуми тәдавүлүн бир һиссәси олан капитал дөвраны илә, мүстәгил дөвранын һиссәләрини тәшкил эдән дөвран арасындакы мүнасибәт дә гаршымыза чыхыр. *П*, пул капитал оларағ, капитал дөвраныны давам этдирир; *п*, кәлирин хәрҹләнмәси $(п — ә)$ олмаг э'тибарилә үмуми тәдавүлә дахил олур, лакин капиталын дөвранындан чыхыр. Капиталын дөвранына *п*-нин ялныз, әлавә пул капитал оларағ фәалийййәт көстәрән һиссәси дахил олур. *ә—п—ә* әмәлийятында пул ялныз бир сиккә кими ишләйир; бу тәдавүлдән мәгсәд капиталистин шәхси истеһлакыдыр. Вулгар игтисад кретинизми үчүн типик бир һалдыр ки, капиталын дөвранына дахил олмаян бу тәдавүлү, — ени яранмыш дәйәрин бир кәлир кими истеһлак олунан һиссәсинин тәдавүлүнү, — вулгар игтисад капитал үчүн характерик бир дөвран кими гәләмә верир.

Икинҹи фазада, *П — Ә* фазасында енә дә капитал дәйәр $П = И$ (бурада сәнае капиталы дөвраныны башлаян мәһсулдар

капиталын дәјәринә бәрабәрдир) гаршымыза чыхыр; бу, изафи дәјәрдән ајрылмыш, демәли, пул капитал дөвранынын биринчи, *П — Ә* мәрһәләсиндәки ејни дәјәр кәмиййәтиндә олан капитал дәјәрдир. Инди әмтиә капиталын чеврилмиш олдуғу пул капиталын функсиясы, ерин мүхтәлиф олдуғуна бахмајараг, енә дә ејнидир: *Ив* вә *Иг*-јә, истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чеврилир.

Беләликлә, капитал дәјәр әмтиә капитал *Ә′ — П′* функсиясында *ә — п* илә ејни заманда *Ә — П* фазасыны кечмишдир вә бунун ардынча әлавә $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ фазасына дахил олур; демәли, бүтүнлүкдә онун тәдавүлү беләдир: $Ә — П — Ә <^{Иг}_{Ив}$.

Әввәлән. I формада (*П...П′* дөвраны) пул капитал *П*, капитал дәјәрин аванс эдилмиш олдуғу ејни илкин формада олдуғу кими мејдана чыхыр; бурада о лап әввәлдән, *Ә′ —П′* тәдавүлүнүн биринчи фазасында әмтиә капиталын чеврилмиш олдуғу пул мәбләғинин бир һиссәси кими мејдана чыхыр, демәли, әмтиә мәһсулунун сатылмасы васитәсилә лап әввәлдән *И*-нин, мәһсулдар капиталын пул формасына чеврилмәси кими мејдана чыхыр. Пул капитал бурада лап әввәлдән капитал дәјәрин илкин вә сон формасы кими мөвчуд дејилдир, чүнки *Ә — П* фазасыны баша чатдыран *П — Ә* фазасы јалныз, пул формасынын икинчи дәфә тәрк эдилмәси сајәсиндә кечилә биләр. Буна көрә дә, *П — Ә*-нин ејни заманда *П — Иг* тәшкил едән һиссәси даһа, иш гүввәси сатын алынмасында ифадә олунан садәчә пул аванс етмәкдән ибарәт дејилдир; бурада пул элә аванс эдилир ки, иш гүввәсинә онун јаратмыш олдуғу әмтиә дәјәрин бир һиссәсини тәшкил едән 50 ф. ст. дәјәриндәки ејни 1 000 кирвәнкә иплик пул формасында аванс эдилир. Бурада фәһләјә аванс эдилән пул, фәһләнин өзү тәрәфиндән истеһсал эдилмиш әмтиәнин дәјәринин бир һиссәсинин јалныз чеврилмиш эквивалент формасыдыр. Артыг тәкчә бу сәбәбә көрә *П — Ә* әмәлийяты, *П — Иг* әмәлийяты олдуғу үчүн, һеч дә пул формасында олан әмтиәни истеһлак формасында олан әмтиә илә садәчә өдәмәк дејилдир, бу әмәлийятда өзлүйүндә үмуми әмтиә тәдавүлүндән асылы олмајан башга үнсүрләр дә вардыр.

П′ бурада *Ә′*-ин чеврилмиш формасыдыр, *Ә′* өзү исә *И*-нин кечмиш фәалиййәтинин, кечмиш истеһсал просесинин мәһсулудур; буна көрә дә бүтүн пул мәбләғи *П′* кечмиш әмәјин пул ифадәсидир. Бизим мисалда 10 000 кирвәнкә иплик = 500 ф. ст., әјирмә просесинин мәһсулуна; бундан 7 440 кирвәнкә иплик = аванс эдилмиш сабит капитал $c = 372$ ф. ст.; 1 000 кирвәнкә иплик = аванс эдилмиш дәјишән капитал $v = 50$ ф. ст. вә 1 560 кирвәнкә иплијә = изафи дәјәр $m = 78$ ф. ст. Әкәр бүтүн башга шәртләр ејни олмагла *П′*-дән јалныз илкин капитал = 422 ф. ст.

аванс эдилирсә, яхын һәфтәдә *П* — *Иг* әмәлийятында фәһләйә, бу һәфтә әрзиндә истеһсал эдилән 10 000 кирвәнкә иплийин ялныз бир һиссәси (мәһз 1 000 кирвәнкә иплийин пул дәйәри) аванс эдилмиш олачагдыр. *Ә* — *П* әмәлийятынын нәтичәси олмаг э'тибарилә пул һәмишә кечмиш әмәйин ифадәсини тәшкил эдир. Әкәр әмтиә базарында дәрһал әлавә *П* — *Ә* әмәлийяты баш верирсә, демәли *П* базарда олан нәгд әмтиәләр мүгабилиндә верилирсә, онда енә кечмиш әмәк бир формадан (пулдан) башга формая (әмтиәйә) чеврилир. Лакин *П* — *Ә* заман э'тибарилә *Ә* — *П*-дән фәрглидир. Мүстәсна һалларда бунлар эйни заманда баш верә биләр, мәсәлән, о һалларда ки, *П* — *Ә* әмәлийяты ичра эдән капиталист вә бу әмәлийятда *Ә* — *П* ичрачысы олан капиталист өз әмтиәләрини бир-биринә эйни заманда верир вә *П* сонра ялныз фәрги өдәйир. *Ә* — *П* әмәлийяты илә *П* — *Ә* әмәлийятынын ичра эдилмәси арасындакы мүддәт фәрги чох вә я аз ола биләр. *Ә* — *П* әмәлийятынын нәтичәси олмаг э'тибарилә *П* кечмиш әмәйи тәмсил эдирсә дә, бунунла белә, *П* — *Ә* әмәлийяты үчүн *П*, һәлә базарда мөвчуд олмаян вә ялныз кәләчәкдә базара чыхачаг әмтиәләрин чеврилмиш формасыны тәмсил эдә биләр; *П* — *Ә* әмәлийяты адәтән ялныз, ени *Ә* истеһсал эдилдикдән сонра баш верир. Эйнилә дә *П* һансы *Ә*-нин пул ифадәсидирсә, һәмин *Ә* илә бир заманда истеһсал олунан әмтиәләри тәмсил эдә биләр. Мәсәлән, *П* — *Ә* мүбадиләсиндә (истеһсал васитәләри алғысы) көмүр шахтадан чыхарылмамышдан габаг сатын алынмыш ола биләр. Әкәр *п* бир кәлир кими хәрчләнмәйәрәк, йығылмыш пул кими мөвчуд олса, о, һәлә кәлән ил истеһсал эдиләчәк памбығы тәмсил эдә биләр. Капиталистин кәлири хәрчләндикдә, *п* — *ә* әмәлийятында да белә олур. Там эйнилә дә *Иг*-нин әмәк һаггы = 50 ф. ст.; бу пул нәинки фәһләнин кечмиш әмәйинин пул формасыдыр, о һәмчинин эйни заманкы вә я кәләчәк әмәк үчүн, ялныз еничә реаллашдырылан вә я кәләчәкдә реаллашдырылмалы олан әмәк үчүн тәхсисат сәнәдидир. Фәһлә бу пула һәлә кәлән һәфтә һазырланачаг олан сүртук ала биләр. Бир чох лазыми яшайыш васитәләри мәһз беләдир, бунлар, хараб олмамаг үчүн, демәк олар өзләринин билаваситә истеһсал олундуғу заман истеһлак олунмалыдыр. Беләликлә фәһлә, она әмәк һаггы олараг верилән пулда өзүнүн вә я башга фәһләләрин кәләчәк әмәйинин чеврилмиш формасыны әлдә эдир. Фәһләнин кечмиш әмәйинин бир һиссәсини она вермәклә, капиталист һәмин фәһләйә өз кәләчәк әмәйини әлдә этмәси үчүн тәхсисат сәнәди вермиш олур. Фәһләнин эйни заманда сәрф этдийи вә я кәләчәкдә сәрф эдәчәйи өз әмәйи һәлә мейданда олмаян элә бир эһтият ярадыр ки, бу эһтиятдан онун кечмиш әмәйи үчүн она музд верилир. Эһтият яранмасы тәсәввүрү бурада тамамилә йох олур.

Икинчиси. $Ә - П - Ә < {}^{Иг}_{Ив}$ тәдавүлүндә эйни пул ики дәфәрини дәйишир: капиталист бу пулу әввәлчә бир сатычы кими әлдә эдир вә сонра бир алычы кими башгасына верир; әмтиәнин пул формасына чеврилмәси анчаг ондан өтрүдүр ки, о енә пул формасындан әмтиә формасына чеврилсин; буна көрә капиталын пул формасы, онун пул капитал шәклиндә мөвчуд олмасы, бу һәрәкәтдә ялныз ани бир моментдир; башга сөзлә десәк, һәрәкәт давам этдикчә, пул капитал, сатыналма васитәсидирсә, ялныз тәдавүл васитәси олур; эслиндә о ялныз бу һалда тә'дийә васитәси олур ки, капиталистләр бир-бириндән гаршылыглы сурәтдә әмтиә алсынлар, буна көрә дә ялныз тә'дийәләри баланслашдырмаг лазым кәлир.

Үчүнчүсү. Пул капитал истәр садә тәдавүл васитәси, истәрсә тә'дийә васитәси олсун, онун фәалиййәти Ә-ни *Иг* вә *Ив* үнсүрләри илә әвәз этмәкдә, йә'ни иплийи, мәһсулдар капиталын (кәлир кими истифадә эдилән изафи дәйәр чыхылмагла) нәтичәси олан әмтиә мәһсулуну һәмин мәһсулун истеһсал үнсүрләри илә әвәз этмәкдә ялныз васитәчи вәсиләдир; демәли, капитал дәйәрин өз әмтиә формасындан енә бу әмтиәнин ярадылмасы үнсүрләринә чеврилмәсиндә васитәчи вәсиләдир; демәли,ән нәһайәт, әмтиә капиталын енә мәһсулдар капитала чеврилмәсиндә васитәчи вәсиләдир.

Дөвранын нормал баш вермәси үчүн Ә′ өз дәйәринә вә тамамилә сатылмыш олмалыдыр. Сонра, Ә — П — Ә нәинки бир әмтиәнин башга бир әмтиә илә әвәз эдилмәсини, һабелә бунларын эйни дәйәр нисбәтләриндә әвәз олунмасыны да әһатә эдир. Биз фәрз этдик ки, әвәзэтмә мәһз бу чүр баш верир. Лакин һәгигәтдә истеһсал васитәләринин дәйәри дәйишилир; әмәк мәһсулдарлығындакы даими дәйишикликләр, — капиталист истеһсалынын характерик чәһәти олан бу дәйишикликләр нәтичәсиндә дәйәр нисбәтләринин арасы кәсилмәдән дәйишилмәси мәһз капиталист истеһсалына хас олан бир һалдыр. Бурада биз, истеһсал амилләринин дәйәриндәки бу дәйишиклийи садәчә гейд эдирик; бу сонра тәдгиг эдиләчәкдир. Истеһсал үнсүрләринин әмтиә мәһсулуна, *И*-нин Ә′-ә чеврилмәси истеһсал даирәсиндә баш верир; Ә′-ин енидән *И*-йә чеврилмәси тәдавүл даирәсиндә баш верир. Бу енидән чеврилмә садә әмтиә метаморфозу васитәсилә баш верир. Лакин өз мәзмуну э'тибарилә бу енидән чеврилмә, бир там кими көтүрүлән тәкрар истеһсал просесиндә бир момент тәшкил эдир. Ҝапиталын тәдавүл формасы олан Ә — П — Ә функсиячa мүәййән маддәләр мүбадиләсини әһатә эдир. Сонра, Ә — П — Ә чеврилмәси она сәбәб олур ки, Ә мүәййән мигдар әмтиәләрдән ибарәт Ә′-ин истеһсал үнсүрләринә бәрабәрдир вә һәмин үнсүрләрин дәйәрләринин гаршылыглы нисбәти әввәлдә олдуғу кими галыр. Демәли, бурада нәинки әмтиәләрин өз дәйәр-

ләринә ⟨ алынмасы вә ⟩ сатылмасы фәрз эдилир, һабелә фәрз эдилир ки, дөвран заманы бу әмтиәләрин дәйәриндә һеч бир дәйишиклик әмәлә кәлмир; әкс һалда просес нормал давам эдә билмәз.

П...П'-дә *П* капитал дәйәрин илкин формасыдыр; капитал дәйәр бу форманы анҹаг она көрә тәрк эдир ки, енидән бу форманы гәбул этсин. *И...Ә' — П' — Ә...И*-дә *П* ялныз просесдә гәбул эдилән вә сонра енә һәмин просес дахилиндә атылан бир формадыр. Пул формасы бурада капитал дәйәринин ялныз ани мүстәгил формасыдыр. Капитал *П'* формасында олдугда, бу формая кириб санки бир сүрфә һалы алмышкән, ону атмаға вә енә мәһсулдар капитал формасына чеврилмәйә чалышдығы кими, *Ә'* формасында олдугда да эйни бир чанфәшанлыгла пул формасы алмаға чан атыр. Бу капитал пул формасында галдыгча, капитал вәзифәси көрмүр вә буна көрә дә онун дәйәри артмыр; капитал ишсиз ятыб галыр. *П* бурада бир тәдавүл васитәси кими, лакин капиталын тәдавүлү васитәси кими һәрәкәт эдир. Капитал дәйәр дөвранынын биринчи формасында (пул капитал формасында) капитал дәйәрин пул формасынын малик олдуғу заһири мүстәгиллик бу икинчи формада йох олур, беләликлә дә һәмин икинчи форма I форманын тәнгиди олур вә ону анҹаг айрыча бир форма вәзиййәтинә салыр. Әкәр икинчи метаморфоз *П' — Ә* маниәйә раст кәлирсә (мәсәлән, базарда истеһсал васитәләри йохдурса), онда дөвран, тәкрар истеһсал просесинин ҹәрәяны кәсилир ки, капитал әмтиә капитал формасында ятыб галдығы һалда да тамамилә белә олур. Лакин фәрг дә вардыр: пул формасында олан капитал кечичи әмтиә формасындакы капиталдан чох даяныб көзләйә биләр. О, пул капитал кими фәалиййәт көстәрмәдийи заман пуллугдан чыхмыр; лакин о өз әмтиә капитал функсиясында һәддиндән артыг даяныб галырса, о, әмтиәликдән вә үмумиййәтлә истеһлак дәйәри олмагдан чыхыр. Икинчиси, пул формасында олдуғу заман о өз илкин формасы, мәһсулдар капитал формасы әвәзинә башга бир форма алмаг габилиййәтинә малик олур, *Ә'* формасында исә о үмумиййәтлә ериндән тәрпәнмәк игтидарында дейилдир.

Ә' — П' — Ә ялныз *Ә'* үчүн, онун формасына уйғун сурәтдә, тәдавүл әмәлиййатларыны әһатә эдир ки, бунлар да онун тәкрар истеһсал моментләридир; лакин *Ә' — П' — Ә*-нин иҹра олунмасы үчүн *Ә'*-ин чеврилдийи *Ә* һәгигәтән тәкрар истеһсал эдилмиш олмалыдыр; бу тәкрар истеһсал өзү дә енә тәкрар истеһсал просесиндән, *Ә'*-дә тәмсил олунмуш фәрди капиталын тәкрар истеһсалы просесинә гаршы харичи бир тәкрар истеһсал просесиндән асылыдыр.

I формада *П — Ә* $<\genfrac{}{}{0pt}{}{Ив}{Иг}$ әмәлиййаты пул капиталын мәһсулдар капитала ялныз биринчи чеврилмәсини һазырлайыр; II фор-

мада бу әмәлийят әмтиә капиталдан енә мәһсулдар капитала чеврилмәни һазырлайыр; демәли, сәнае капиталынын гоюлушу әввәлки кими галдыгда, әмтиә капиталын енә, өзүнүн яранмыш олдуғу эйни истеһсал үнсүрләринә чеврилмәсини һазырлайыр. Буна көрә дә бурада, I формада олдуғу кими, һәмин әмәлийят истеһсал просесинин һазырлыг фазасы олур, лакин артыг она гайытмаг, ону енидән башламаг фазасы олур, демәли, тәкрар истеһсал просесинин сәләфи, буна көрә дәйәрин артмасы просесинин дә тәкрар эдилмәсинин сәләфи олур.

Һәмчинин бир даһа гейд этмәк лазымдыр ки, *П — Иг* әмәлийяты садә әмтиә мүбадиләси дейилдир, изафи дәйәр истеһсалына хидмәт этмәли олан *Иг* әмтиәсинин сатын алынмасыдыр ки, бунун кими, *П — Ив* дә енә ялныз эйни мәгсәдин әлдә эдилмәси үчүн чисмән лазым кәлән бир әмәлийятдыр.

$П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ әмәлийятыны баша вурдугдан сонра *П* дөнүб мәһсулдар капитал, *И* олур вә енидән дөврана башлайыр.

Демәли, *И...Ә′ — П′ — Ә...И* формасы өз кениш шәклиндә беләдир:

$$И\ldots Ә'\begin{pmatrix} Ә \\ + \\ ә \end{pmatrix} \begin{matrix} - \\ \\ - \end{matrix} \begin{pmatrix} П \\ + \\ п \end{pmatrix} \begin{matrix} - Ә <^{Иг}_{Ив} \ldots И \\ \\ - ә \end{matrix}$$

Пул капиталын мәһсулдар капитала чеврилмәси, әмтиә истеһсал этмәк ⟨ һәм дә мәһз капиталистчәсинә әмтиә истеһсал этмәк ⟩ мәгсәдилә әмтиә алғысыдыр. Истеһлак анчаг бу мәһсулдар истеһлакдан ибарәт олдуғу һалда капиталын өзүнүн дөвранына дахил олур; бу истеһлакын шәрти ондан ибарәтдир ки, мәһсулдар сурәтдә истеһлак эдилән әмтиәләр васитәсилә изафи дәйәр ярадылыр. Бу исә, истеһсалчынын яшамасы мәгсәди үчүн олан истеһсалдан вә һәтта әмтиә истеһсалындан олдугча фәргли бир шейдир; беләликлә, изафи дәйәр истеһсал этмәкдән өтрү әмтиәни әмтиә илә әвәз этмәк, ялныз пул васитәсилә баш верән өзлүйүндә мәһсуллар мүбадиләсиндән тамамилә фәргли бир шейдир. Игтисадчылар исә иши белә гәләмә верирләр ки, ифрат истеһсалын мүмкүн олмадығыны сүбут этсинләр.

Иг вә *Ив*-йә чеврилмиш олан *П*-нин мәһсулдар истеһлакындан башга, дөвранда биринчи һәдд *П — Иг* вардыр ки, бу да фәһлә үчүн *Иг — П = Ә — П*-дир. Фәһлә тәрәфиндән башланан вә онун истеһлакыны әһатә эдән *Иг — П — Ә* тәдавүлүндән капитал дөвранына, *П — Иг*-нин нәтичәси олараг ялныз биринчи һәдд дахил олур. Икинчи әмәлийят, мәһз *П — Ә* әмәлийяты, фәрди капиталын тәдавүлүндән доғмуш олурса да, бу тәдавүлә дахил олмур. Лакин капиталистләр синфи үчүн фәһлә синфинин даим мөвчуд олмасы лазымдыр, буна көрә фәһләләрин, *П — Ә* әмәлийяты илә бағлы олан истеһлакы да лазымдыр.

Капитал дәйәр дөвранынын давам этмәси ҹәһәтдән, һабелә изафи дәйәрин капиталист тәрәфиндән истеһлак эдилмәси ҹәһәтдән $Ә' — П'$ әмәлийяты ялныз бир шейи көстәрир: $Ә'$ пула чеврилмиш, сатылмышдыр. Буну, әлбәттә, ялныз она көрә сатын алырлар ки, һәмин шей истеһлак дәйәридир вә, демәли, бу вә я башга нөв истеһлак үчүн, мәһсулдар вә я шәхси истеһлак үчүн ярарлыдыр. Лакин $Ә'$, мисал үчүн, иплийи сатын алмыш таҹирин әлиндә тәдавүлү давам этдирирсә, иплийи истеһсал эдиб ону таҹирә сатмыш олан фәрди капиталын дөвранынын давам этдирилмәсинә бунун әввәлдә һеч бир дәхли йохдур. Бүтүн просес давам эдир, бунунла бирликдә дә капиталистин вә фәһләнин һәмин просеслә бағлы олан шәхси истеһлакы давам эдир. Бу, бөһранларын өйрәнилмәсиндә мүһүм ҹәһәтдир.

$Ә'$ мәһз сатылдыгда, пула чеврилмиш олдугда, енә әмәк просесинин, демәли, һәмчинин тәкрар истеһсал просесинин дә реал амилләринә чеврилә биләр. $Ә'$ истәр сон истеһлакчы тәрәфиндән сатын алынмыш олсун, истәрсә дә ону алыб сатмаг истәйән бир таҹир тәрәфиндән сатын алынмыш олсун, бу һал иши билаваситә әсла дәйишдирмир. Капиталист истеһсалы тәрәфиндән ярадылан әмтиә күтләләринин мигдары бу истеһсалын мигясы илә вә ону даим кенишләндирмәк тәләбаты илә мүәййән олунур, һеч дә тәләб вә тәклифин габагҹадан мә'лум мигдары илә, өдәнилмәли олан тәләбатын мигдары илә мүәййән олунмур. Күтләви истеһсал үчүн билаваситә алыҹы, дикәр сәнае капиталистләриндән башга, ялныз топдан сатыш таҹири ола биләр. Тәкрар истеһсал просесиндән бурахылмыш маллар һәгигәтдә шәхси вә я мәһсулдар истеһлак даирәсинә кечмәмиш олса да, бу тәкрар истеһсал просеси мүәййән чәрчивә дахилиндә әввәлки мигясда вә я һәтта кениш мигясда баш верә биләр. Әмтиәләрин истеһлакы бу әмтиәләри төрәдән капиталын дөвранына дахил олмур. Мәсәлән, әкәр иплик сатылмышдырса, бу ипликдә тәмсил олунан капитал дәйәрин дөвраны, сатылмыш иплийин нәйә сәрф эдиләҹәйиндән асылы олмаяраг, енидән башлана биләр. Әкәр мәһсулу сатмаг мүмкүн олурса, онда, капиталист истеһсалчынын нөгтейинәзәриндән, һәр шей нормал давам эдир. Һәмин капиталист истеһсалчынын тәмсил этдийи капитал дәйәрин дөвраны кәсилмир. Бу просес кенишләндикдә исә, — бурая истеһсал васитәләринин мәһсулдар истеһлакынын кенишләнмәси дә дахилдир, — капиталын бу ҹүр тәкрар истеһсалы илә янашы олараг фәһләләрин шәхси истеһлакы (вә, демәли, тәләби) кенишләнә биләр, чүнки бу просес мәһсулдар истеһлакла башланыр вә бунун васитәсилә олур. Беләликлә, изафи дәйәр истеһсалы, бунунла бирликдә һабелә капиталистин шәхси истеһлакы да арта биләр, бүтүн тәкрар истеһсал просеси ән ҹошгун бир тәрәгги һалында ола биләр, — буна бахмаяраг, әмтиәләрин ҹох һиссәси ялныз

заһирән истеһлак даирәсинә кечмиш олар, һәгигәтдә исә сатылмайыб алверчиләрин әлиндә галар, демәли, һәгигәтдә һәлә енә дә базарда гала биләр. Лакин әмтиәләр бир-биринин ардынча ахын-ахын кәлир вә, нәһайәт, мә'лум олур ки, габагкы ахыны истеһлак ялныз заһирән һәзм етмишдир. Әмтиә капиталлар базарда ер үстүндә бир-бири илә гаршылыглы рәгабәт апарыр. Сонра кәләнләр ашағы гиймәтә сатырлар ки, анчаг сатсынлар. Габаг ахыб кәлән әмтиәләр һәлә сатылмамышкән, онларын пулуну вермәк муддәтләри чатыр. Бунларын саһибләри өзләрини сыныг чыхмыш е'лан етмәлидирләр, я да, тә'дийәләри өдәмәк үчүн нә гиймәтә олса сатмалыдырлар. Белә бир сатыш тәләбин һәгиги вәзиййәти илә әсла әлагәдар дейилдир. Бу сатыш ялныз *тә'дийәләрә олан тәләблә,* әмтиәни һөкмән пула чевирмәк зәрурәти илә мүәййән олунур. Онда бөһран башланыр. Бу бөһран истеһлакчы тәләбинин, шәхси истеһлак тәрәфиндән олан тәләбин билаваситә азалмасында дейил, капиталын капитала мүбадиләсинин азалмасында, капиталын тәкрар истеһсалы просесинин мәһдудлашмасында тәзаһүр едир.

Әкәр өз пул капитал функсиясыны, енә мәһсулдар капитала чеврилмәли олан капитал дәйәр функсиясыны еринә етирмәк үчүн *П*-нин чеврилдийи *Ив* вә *Иг* әмтиәләри, — әкәр бу әмтиәләр мүхтәлиф вахтларда сатын алыныр вә өдәнилирсә вә, демәли, *П* — *Ә* бир-бириндән сонра баш верән бир сыра алғы вә тә'дийәләрдән ибарәтдирсә, онда *П*-нин бир һиссәси *П* — *Ә* әмәлиййатыны ичра едиркән, онун дикәр һиссәси һәлә енә дә пул һалында галыр ки, сонра, просесин өз шәраити илә мүәййән олунан вахтда ейни заманда вә я ардычыл сурәтдә баш верән бир сыра *П* — *Ә* әмәлиййатлары үчүн хидмәт етсин. Бу һиссә ялныз мүвәггәти олараг тәдавүлдән кәнарда галмышдыр ки, мүәййән вахтда һәрәкәтә кәлсин, өз функсиясыны еринә етирмәйә башласын. Лакин бу һиссәнин еһтиятда сахланмасынын өзү дә, онун тәдавүлү илә мүәййән олунан вә тәдавүл үчүн нәзәрдә тутулан бир функсиядыр. Бу һалда о һиссәнин алғы вә тә'дийә фонду кими мөвчуд олмасы, онун һәрәкәтинин даянмасы, онун тәдавүлүндәки фасилә вәзиййәти дә әлә бир вәзиййәтдир ки, пул бу вәзиййәтдә икән пул капитал сифәтилә өз функсияларындан бирини ифа едир. Она көрә пул капитал сифәтилә дейирик ки, бу һалда һәтта мүвәггәти сүкунәт вәзиййәтиндә олан пул да пул капитал *П*-нин (*П'* — *п* = *П*) бир һиссәсидир, әмтиә капитал дәйәринин әлә бир гисминин һиссәсидир ки, бу гисим = *И*, дөвранда башланғыч нөгтә олан мәһсулдар капиталын дәйәринә бәрабәрдир. Дикәр тәрәфдән, тәдавүлдән чыхарылан бүтүн пул дәфинә формасында олур. Демәли, пулун бу дәфинә формасы бурада пул капиталын функсиясы олур, нечә ки, алғы васитәси вә я тә'дийә васитәси олан пулун функсиясы *П* — *Ә*-дә пул капиталын

функсиясы олур. Сәбәби будур ки, капитал дәйәр бурада пул формасындадыр, пул формасы бурада сәнае капиталынын вәзиййәтидир ки, бу да сәнае капиталы дөвранынын мәрһәләләриндән бириндә бу дөвранын үмуми әлагәсиндән ирәли кәлир. Лакин бурада эйни заманда енә белә бир чәһәтин дүзкүнлүйү ашкара чыхыр ки, пул капитал сәнае капиталынын дөвранында пул функсияларындан башга һеч бир функсия ифа этмир вә пулун бу функсиялары анчаг, һәмин дөвранын дикәр мәрһәләләри илә олан әлагәси сайәсиндә, һәмчинин капитал функсиялары әһәмиййәтинә маликдир.

П'-ин *п*-нин *П*-йә мүнасибәти кими, капиталист мүнасибәти кими тәмсил олунмасы пул капиталын дейил, әмтиә капитал *Ә'*-ин билаваситә функсиясыдыр, *Ә'* исә *ә* илә *Ә*-нин мүнасибәти шәклиндә анчаг истеһсал просесинин нәтичәсини, истеһсал просесиндә анчаг капитал дәйәрин өз-өзүнә артмыш олмасы нәтичәсини ифадә эдир.

Тәдавүл просесинин давамы маниәләрә раст кәлирсә, беләликлә дә *П* харичи шәраит нәтичәсиндә, базарын вәзиййәти вә и. а. нәтичәсиндә өз *П* — *Ә* функсиясыны даяндырмалы олурса вә, демәли, аз-чох узун бир мүддәт өз пул формасында галмаға мәчбур олурса, биз енә пулу дәфинә шәклиндә көрүрүк. Бу, садә әмтиә тәдавүлүндә, йә'ни *Ә* — *П*-дән *П* — *Ә*-йә кечилмәси харичи шәраит үзүндән кәсилдийи заман да белә олур. Бурада мәчбури сурәтдә дәфинә әмәлә кәлир. Беләликлә, бизим мисалда пул ишсиз ятыб галан, кизли пул капитал формасындадыр. Амма һәләлик биз даһа бунун үзәриндә даянмаячағыг.

Лакин һәр ики һалда пул капиталын өз пул һалында даянмасы һәрәкәтдәки фасиләнин нәтичәсидир, истәр бу һал мәгсәдә уйғун олсун вә я мәгсәдә уйғун олмасын, көнүллү олсун вә я көнүллү олмасын, капиталын функсияларындан ирәли кәлсин вә я бу функсиялара зидд олсун.

II. ЙЫҒЫМ ВӘ КЕНИШ МИГЯСДА ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ.

Истеһсал просесинин кенишләнә биләчәйи пропорсиялар өзбашына әмәлә кәлмәйиб буну техника тәләб этдийинә көрә, реаллашдырылан изафи дәйәр, капиталлашдырылмаг үчүн нәзәрдә тутулмуш олса да, чох заман ялныз бир нечә дөвранын тәкрар олунмасы васитәсилә элә бир мигдара чатыр (демәли, йығылыб элә бир мигдара чатмалыдыр) ки, бу һалда о доғрудан да әлавә капитал кими фәалиййәт көстәрә билир, я да өз просесини ичра эдән капитал дәйәр дөвранына дахил ола билир. Демәли, изафи дәйәр дәфинә һалында бәркийир вә бу формада о, кизли пул капитал тәшкил эдир. Она көрә кизли (latent) дейирик ки, пул

формасында галдыгча, о, капитал кими фәалиййәт көстәрә билмир[6a]. Демәли, дәфинә әмәлә кәлмәси бурада, капиталист йығымы просесинә дахил олан, онунла янашы кедән, лакин эйни заманда да ондан маһиййәтчә фәргли олан бир моментдир. Она көрә фәргли дейирик ки, кизли пул капиталын әмәлә кәлмәси тәкрар истеһсал просесинин өзүнү кенишләндирмир. Әксинә, кизли пул капитал бурада она көрә әмәлә кәлир ки, капиталист истеһсалчы өз истеһсалынын һәчмини билаваситә кенишләндирә билмир. Әкәр о өз изафи мәһсулуну, тәдавүлә ени гызыл вә я күмүш чыхаран гызыл вә я күмүш истеһсалчысына сатырса, яхуд — башга сөзлә десәк — милли изафи мәһсулун мүәййән бир һиссәсини мүбадилә эдиб хариҹдән әлавә гызыл вә я күмүш кәтирән таҹирә сатырса, онда капиталист истеһсалчынын кизли пул капиталы, гызыл вә я күмүш шәклиндә олан милли дәфинәни артырмыш олур. Бүтүн башга һалларда, мәсәлән, алычынын әлиндә тәдавүл васитәси олан 78 ф. ст. капиталистин әлиндә ялныз дәфинә формасы алыр; демәли, гызыл вә я күмүш шәклиндә олан милли дәфинә анҹаг енидән бөлүшдүрүлмүш олур.

Әкәр бизим капиталистин сөвдәләриндә пул, тә'дийә васитәси олараг ишләйирсә (белә ки, алычы алдығы әмтиәләрин пулуну анҹаг аз-чох узун бир мүддәтдән сонра верирсә), капиталлашдырылмаг үчүн нәзәрдә тутулан изафи мәһсул пула чеврилмәк дейил, борҹ тәәһһүдләринә, эквивалентә малик олмаг титулуна чеврилир ки, бу эквивалент дә я алычыда бәлкә вардыр, я да онда олачағы бәлкә ялныз нәзәрдә тутулур. Бу эквивалент, һазыркы дөврана аид олан тәкрар истеһсал просесинә дахил олмур, — фаизли кағызлара вә и. а. гоюлмуш пул да она дахил олмур, — һәрчәнд һәмин эквивалент башга бир фәрди сәнае капиталынын дөвранына дахил ола биләр.

Капиталист истеһсалынын бүтүн характери аванс эдилмиш капитал дәйәрин артмасы илә, демәли, биринчи нөвбәдә, мүмкүн гәдәр даһа чох изафи дәйәр истеһсалы илә мүәййән олунур; икинчиси исә (бах: I китаб, XXII фәсил), — капитал истеһсалы илә, демәли, изафи дәйәрин капитала чеврилмәси илә мүәййән олунур. Йығым, яхуд кениш мигясда истеһсал, — изафи дәйәр истеһсалынын даим кенишләндирилмәсинә, буна көрә дә капиталистин варланмасына хидмәт эдән, капиталистин шәхси мәгсәди олан вә капиталист истеһсалынын үмуми мейлләриндән бирини тәшкил эдән бу йығым, — биринчи китабда көстәрилди-

---

6a «Latent», «кизли» ифадәси физиканын кизли истилик һаггындакы тәсәввүрүндән көтүрүлмүшдүр; энеркиянын чеврилмәси нәзәриййәси инди һәмин тәсәввүрү демәк олар арадан галдырмышдыр. Буна көрә дә үчүнҹү бөлмәдә (сонракы мәтниндә) Маркс ону потенсиал энеркия һаггындакы тәсәввүрдән көтүрүлән ифадә илә әвәз эдир: «потенсиал капитал», яхуд, Д'Аламберин виртуал сүр'әтләри кими, «виртуал капитал». — *Ф. Э.*

йи кими, сонра өзүнүн инкишафы сайәсиндә һәр бир фәрди капиталист үчүн зәрурәтә чеврилир. Капиталын даим артмасы онун мүһафизә олунмасы шәртинә чеврилир. Лакин биз әввәлдә данышыланларын үзәринә даһа гайытмаячағыг.

Биз әввәлчә садә тәкрар истеһсалы нәзәрдән кечиртдик вә бунда бүтүн изафи дәйәрин кәлир кими сәрф олундуғу фәрз эдилирди. Нормал шәраитдә изафи дәйәрин бир һиссәси доғрудан да һәмишә кәлир кими сәрф олунмалы, дикәр һиссәси исә капиталлашдырылмалыдыр, һәм дә эсла фәрги йохдур ки, бу вә я дикәр бир мүәййән дөврдә истеһсал эдилмиш изафи дәйәрин каһ һамысы истеһлак олунур, каһ да һамысы капиталлашыр. Орта һесабла, — үмуми формул исә анчаг орта чәрәяны верә биләр, —һәр дәфә бунларын һәр икиси баш верир. Лакин формулу мүрәккәбләшдирмәмәк үчүн белә фәрз этмәк даһа яхшы оларды ки, изафи дәйәрин һамысы йығыма кедир. $И...Ә' — П' — Ә' < {}^{Иг}_{Ив}...И'$ тәдавүлү кениш мигясда, бөйүк дәйәрә малик капитал кими тәкрар истеһсал олунан вә сонра өзүнүн икинчи дөвраныны башлаян, яхуд, башга сөзлә десәк, артмыш мәһсулдар капитал кими енидән биринчи дөвраны башлаян мәһсулдар капиталы ифадә эдир. Бу икинчи дөвран башландыгда, биз башланғыч нөгтә олараг өз гаршымызда енә дә *И*-ни көрүрүк; лакин бу *И* биринчи *И*-дән мигдарча артыг олан мәһсулдар капиталдыр. Эйнилә дә *П...П'* формулунда икинчи дөвран *П'*-дән башландыгда, һәмин *П'* бир *П* кими, аванс эдилмиш мүәййән кәмиййәтли пул капитал кими фәалиййәт көстәрир; бу, биринчи дөвраны башламыш пул капиталдан мигдарча артыг олан пул капиталдыр; лакин о, аванс эдилмиш пул капитал функсиясыны еринә етирмәйә башладыгда, онун капиталлашмыш изафи дәйәр сайәсиндә артмасынын бүтүн изләри дәрһал йох олур. Дөвраны башлайыркән онун малик олдуғу пул капитал формасында онун бу йолла әмәлә кәлмәсинин изләри силинмиш олур. *И'* ени дөвранын башланғыч нөгтәси олдугда, о да белә олур.

Әкәр биз *И...И'*-и *П...П'* илә, яхуд биринчи дөвранла мүгайисә этсәк, көрәрик ки, бунлар эсла эйни маһиййәтдә дейилдир. Өзлүйүндә, айрыча бир дөвран кими көтүрүлән *П...П'* ялныз бир шейи ифадә эдир: *П*, пул капитал (яхуд өз дөвраныны пул капитал кими ичра эдән сәнае капиталы) пул төрәдән пулдур, дәйәр төрәдән дәйәрдир, о, изафи дәйәр истеһсал эдир. Әксинә, *И* дөвранында, биринчи мәрһәлә, истеһсал просеси мәрһәләси баша чатдыгда, дәйәрин артмасы просеси артыг баш вермиш олур, икинчи мәрһәлә *Ә' — П'* (тәдавүлүн биринчи мәрһәләси) гуртардыгда исә, капитал дәйәр + изафи дәйәр реаллашмыш пул капитал кими, *П'* кими мөвчуд олур ки, бу да биринчи дөвранда ахырынчы кәнар һәдд иди. Изафи дәйәрин истеһсал эдилмиш олдуғу, әввәлчә тәдгиг эдилән *И...И* формасында (74-чү

сәһифәдәки кениш формула бах) *ә — п — ә* васитәсилә ифадә олунмушду ки, бу да өзүнүн икинчи мәрһәләсиндә капиталын тәдавүлү даирәсиндән чыхыр вә изафи дәйәрин кәлир кими тәдавүлүнү тәшкил эдир. Бүтүн һәрәкәтин *И...И* шәклиндә ифадә олундуғу вә, демәли, һәр ики сон нөгтә арасында һеч бир дәйәр фәрги олмадығы бу формада, аванс эдилмиш дәйәрин артмасы, изафи дәйәр истеһсалы эйнилә *П...П′* әмәлийятындакы кими ифадә олунмушдур; ялныз *П...П′*-дә ахырынчы мәрһәлә вә дөвранын икинчи мәрһәләси олан *Ә′ — П′* әмәлийяты *И...И* тәдавүлүнүн биринчи мәрһәләси олур.

И...И′-дә *И′* изафи дәйәр истеһсал олундуғуну дейил, ону ифадә эдир ки, истеһсал эдилмиш изафи дәйәр капиталлашмышдыр, демәли, капитал йығымы баш вермишдир, буна көрә дә *И*-нин әксинә олараг *И′* илкин капитал дәйәр плюс капитал дәйәрин һәрәкәти сайәсиндә капиталын йығылмыш дәйәриндән ибарәтдир.

Һәм *П...П′*-ин садәчә сону олан *П′*, һәм дә, бүтүн бу дөвранларда олдуғу шәклиндә *Ә′*, өзлүйүндә көтүрүлдүкдә, һәрәкәти дейил, онун нәтичәсини: капитал дәйәрин әмтиә формасында вә я пул формасында реаллашмыш олан артмасыны ифадә эдир, буна көрә дә капитал дәйәри *П + п* кими, яхуд *Ә + ә* кими, йә'ни капитал дәйәрин өз нәсли олан изафи дәйәрә мүнасибәти шәклиндә ифадә эдир. Онлар бу нәтичәни артмыш капитал дәйәрин мүхтәлиф тәдавүл формалары шәклиндә ифадә эдир. Лакин дәйәрин әмәлә кәлән артмасынын өзү нә *Ә′* формасында, нә дә *П′* формасында нә пул капиталын, нә дә әмтиә капиталын функсиясы дейилдир. Пул капитал вә әмтиә капитал сәнае капиталынын мөвчуд олмасынын хүсуси мүхтәлиф формаларыдыр, мүхтәлиф үсулларыдыр ки, бунлар да онун мүхтәлиф функсияларына уйғун кәлир. Пул капитал ялныз пул функсияларыны, әмтиә капитал ялныз әмтиә функсияларыны еринә етирә биләр вә онларын арасындакы фәрг ялныз пулла әмтиә арасындакы фәргдир. Эйнилә дә сәнае капиталы өз мәһсулдар капитал формасында ялныз, үмумиййәтлә мәһсул ярадан һәр бир әмәк просесиндәки үнсүрләрдән: бир тәрәфдән, әмәйин чисми шәртләриндән (истеһсал васитәләриндән), дикәр тәрәфдән — мәһсулдар (мәгсәдәуйғун) фәалиййәт көстәрән иш гүввәсиндән ибарәт ола биләр. Сәнае капиталы истеһсал даирәсиндә ялныз, үмумиййәтлә истеһсал просесинә, демәли гейри-капиталист истеһсал просесинә уйғун тәркибә малик олдугда чәрәян эдә биләр; эйнилә тәдавүл даирәсиндә дә о ялныз, бу даирәйә уйғун олан ики формада: әмтиә вә пул формаларында мөвчуд ола биләр. Лакин истеһсал үнсүрләринин мәчмуу лап әввәлдән өзүнү мәһсулдар капитал кими көстәрир, чүнки иш гүввәси өзкәнин иш гүввәсидир вә капиталист башга әмтиәләрин

саһибләриндән өзү үчүн истеһсал васитәләри сатын алдығы кими, һәмин иш гүввәсини дә онун саһибиндән сатын алыр; буна көрә истеһсал просесинин өзү дә сәнае капиталынын мәһсулдар функсиясы кими мейдана чыхыр, пул вә әмтиә исә һәмин сәнае капиталынын тәдавүл формаларыдыр вә, демәли, пулун вә әмтиәнин функсиялары һәмин капиталын тәдавүл функсиялары олур, һәм дә бунлар я мәһсулдар капиталын функсиялары үчүн һазырлыг хидмәти көрүр, я да бу функсиялардан ирәли кәлир. Пулун функсиясы вә әмтиәнин функсиясы бурада анчаг она көрә эйни заманда пул капиталын вә әмтиә капиталын функсияларыдыр ки, онлар, сәнае капиталынын өз дөвраны просесинин мүхтәлиф мәрһәләләриндә ичра этмәли олдуғу функсияларын формалары олмаг чәһәтдән бир-бири илә бағлыдыр. Демәли, пулун пул характерини вә әмтиәнин әмтиә характерини көстәрән спесифик хассәләри вә функсиялары пулун вә әмтиәнин капитал олмаг хассәләринин нәтичәси һесаб этмәк дүзкүн олмазды вә һабелә, әксинә, мәһсулдар капиталын хассәләрини онун истеһсал васитәләри шәклиндә мөвчуд олмасы үсулунун нәтичәси һесаб этмәк дүзкүн олмаз.

П′ вә я *Ә′*-и *П* + *п*, *Ә* + *ә* шәклиндә, йә’ни капитал дәйәрин өз нәсли олан изафи дәйәрә мүнасибәти шәклиндә көтүрдүкдә, бу мүнасибәт бир дәфә пул формасында, башга бир дәфә исә әмтиә формасында ифадә олунур ки, бу да иши әсла дәйишдирмир. Демәли, бу мүнасибәт өзлүйүндә пула вә я өзлүйүндә әмтиәйә аид хассәләрдән вә функсиялардан ирәли кәлмир. Һәр ики һалда капитал үчүн характерик олан хассә, онун дәйәр төрәдән дәйәр олмасы хассәси ялныз нәтичә кими ифадә олунмушдур. *Ә′* һәмишә *И*-нин фәалиййәти мәһсулудур, *П′* исә *Ә′*-ин ялныз, сәнае капиталы дөвранында чеврилмиш олан формасыдыр. Буна көрә дә, реаллашдырылмыш пул капитал енидән пул капитал кими фәалиййәт көстәрмәйә башладыгда, о даһа *П′* = *П* + *п*-дәки капиталист мүнасибәтинин ифадәси олмур. *П*...*П′* кечилдикдән сонра вә *П′* енидән дөврана башладыгда *П′* даһа *П′* кими дейил, *П* кими һәрәкәт эдир, һәтта *П′*-дәки изафи дәйәрин һамысы капиталлашдыгда да беләдир. Бизим мисалда икинчи дөвран 500 ф. стерлинглик пул капитал илә башланыр, һалбуки биринчиси 422 ф. ст. илә башланмышды. Дөвраны башлаян пул капитал әввәлчә олдуғундан 78 ф. ст. артыгдыр; бу фәрг бир дөвраны дикәри илә мүгайисә этдикдә мөвчуддур; лакин һәр бир айрыча дөвран чәрчивәси дахилиндә бу мүгайисә үчүн ер олмур. Пул капитал олараг аванс эдилмиш вә 78 ф. стерлинги габагча изафи дәйәр кими мөвчуд олан 500 ф. ст., — дикәр капиталистин өз биринчи дөвраныны башларкән малик олдуғу 500 ф. стерлингин ойнадығы там эйни ролу ойнайыр. Мәһсулдар капиталын дөвранында да беләдир. Артмыш олан *И′* тәкрар олундугда, са̀дә

тәкрар истеһсал *И...И*-дәки *И* кими, садәчә бир *И* олараг мејдана чыхыр.

$П' - Ә' <^{Иг}_{Ив}$ мәрһәләсиндә кәмиііјәтин артмасы *Иг'* вә я *Ив'* васитәсилә дејил, јалныз *Ә'* васитәсилә гејд олунмушдур. *Ә*-нин *Иг* илә *Ив*-нин мәчмуу олдуғуна көрә, *Ә'* көстәрир ки, ондакы *Иг* илә *Ив*-нин мәчмуу башланғычдакы *И*-дә олдуғундан чохдур. Лакин, бундан әлавә, *Иг'* вә *Ив'* ишарәси сәһв дә олардыр, чүнки, бизим билдијимиз кими, капиталын артмасы илә онун дәјәр гурулушунун дәјишилмәси әлагәдардыр — јә'ни онун дәјәр гурулушу елә инкишаф едир ки, *Ив*-нин дәјәри артыр, *Иг*-нин дәјәри исә һәмишә нисби сурәтдә, чох заман исә һәтта мүтләг сурәтдә азалыр.

III. ПУЛ ЈЫҒЫМЫ.

п, пула чеврилмиш изафи дәјәр дәрһал енидән, өз һәрәкәт просесини ичра едән капитал дәјәрә битишә биләрми вә, беләликлә, *П'* тәркибиндә капитал *П* илә бирликдә дөвран просесинә дахил ола биләрми, — бу, *п*-нин садәчә мөвчуд олмасындан асылы олмајан шәраитлә мүәјјән олунур. Әкәр *п*, биринчи мүәссисә илә јанашы олараг тә'сис едилмәси нәзәрдә тутулан ени бир мүстәгил мүәссисәдә пул капитал сифәтилә ишләмәлидирсә, онда ајдындыр ки, *п* бу ишә јалныз, белә бир мүәссисә үчүн лазым олан минимум кәмијјәтә малик олдуғу һалда сәрф едилә биләр. Әкәр *п* әввәлдәки мүәссисәнин кенишләндирилмәсинә сәрф едилмәлидирсә, онда енә дә *И*-нин мадди амилләринин нисбәтләри вә онларын дәјәринин нисбәтләри *п*-нин мүәјјән минимум кәмијјәтдә олмасыны тәләб едир. Бу мүәссисәдә ишләјән бүтүн истеһсал васитәләри арасында мә'лум кејфијјәт нисбәти олмагдан әлавә, мүәјјән мигдар нисбәти, мүәјјән һәчм пропорсионаллығы да вардыр. Бу мадди нисбәтләр вә мәһсулдар капиталын тәркибиндәки амилләрин һәмин мадди нисбәтләрлә әлагәдар олан дәјәр нисбәтләри, мәһсулдар капиталын артымы олан *п*-ни әлавә истеһсал васитәләринә вә әлавә иш гүввәсинә, я да јалныз әлавә истеһсал васитәләринә чевирә билмәк үчүн *п*-нин чатмалы олдуғу минимум һәчми мүәјјән едир. Мәсәлән, әјиричи фабрикант ејни заманда мүвафиг мигдар дарама вә дидмә дәзкаһлары алмаса, өз ијләринин сајыны артыра билмәз, һәлә мүәссисәнин бу чүр кенишләндирилмәсилә әлагәдар олараг памбыға вә әмәк һаггына да артыг хәрч чәкилмәси бир јана галсын. Демәли, мүәссисәни кенишләндирмәк үчүн изафи дәјәр хејли мәбләғ тәшкил етмәлидир (адәтән ени хәрчләр һәр ијә 1 ф. ст. мүәјјән олунур). Нә гәдәр ки, *п* бу минимум мигдара чатмамышдыр, капитал әввәлчә бир нечә дәфә дөвраны тәкрар етмәлидир ки, онун ардычыл сурәтдә истеһсал етдији *п* нәһајәт *П* илә бирликдә, демәли,

$П' — Ә' < ^{Иг}_{Ив}$-дә ишләмәк имканы әлдә етсин. Һәтта, мисал үчүн әйирмә машынларынын һиссәләриндәки садәҹә дәйишиклик мәһсулдарлығын йүксәлмәсинә сәбәб олурса, бу дәйишикликләр әйирилән материалын артырылмасыны, әйирмәздән әввәл памбығын е'мал едилдийи машынларын күчләндирилмәсини тәләб едир, вә и. а. Демәли, аралыг дөврдә *п* йығылыр вә онун йығылмасы онун өз функсиясы дейил, *И...И*-нин тәкрарлары нәтиҹәсидир. Онун өз функсиясы о вахтадәк пул һалында галмагдыр ки, дәйәрин артмасынын тәкрар дөвранлары сайәсиндә, — демәли кәнардан, — кифайәт гәдәр артсын, беләликлә дә өзүнүн фәал ишләмәси үчүн лазым олан минимум кәмиййәтә чатсын: о ялныз бу кәмиййәтә чатдыгда, пул капитал *П*-нин фәалиййәтиндә иштирак едә биләр, — пул капитал кими, бу һалда исә, фәалиййәтдә олан пул капитал *П*-нин йығылмыш һиссәси кими иштирак едә биләр. Аралыг дөврдә *п* ялныз яранмагда, артмагда олан дәфинә формасында йығылыр вә мөвҹуд олур. Демәли, пул йығылмасы, дәфинә яранмасы бурада, һәгиги йығымла, сәнае капиталынын фәалиййәт мигясынын кенишләнмәси илә мүвәггәти олараг янашы кедән бир просесдир. Мүвәггәти олараг, кечиҹи бир сурәтдә янашы кедир, чүнки дәфинә һәлә дәфинә һалында галдыгҹа, о бир капитал кими фәалиййәт көстәрмир, дәйәрин артмасы просесиндә иштирак етмир, бир мәбләғ пул олараг галыр вә бу мәбләғ ялныз она көрә артыр ки, онун ярдымы олмадан әлдә едилән пул әйни сандыға гоюлур.

Дәфинә формасы садәҹә тәдавүлдә олмаян пулун формасыдыр, тәдавүлүнүн арасы кәсилмиш олан вә буна көрә дә өз пул формасында галан пулун формасыдыр. Дәфинәнин әмәлә кәлмәси просесинин өзүнә кәлдикдә, бу просес һәр ҹүр әмтиә истеһсалына хас олан бир һалдыр, мүстәгил бир мәгсәд кими исә о һәмин истеһсалын ялныз инкишаф етмәмиш формаларында, капитализмдән әввәлки формаларында рол ойнайыр. Лакин бизим мисалда дәфинә пул капиталын формасыдыр, дәфинәнин әмәлә кәлмәси исә капитал йығымы илә мүвәггәти олараг янашы кедән бир просесдир, чүнки — вә она көрә ки, — пул бурада *кизли пул капитал* кими һәрәкәт едир; дәфинә әмәлә кәлмәси, — пул формасында олан изафи дәйәрин дәфинә һалында галмасы, — бурада, изафи дәйәрин һәгигәтән фәалиййәт көстәрән капитала чеврилмәси үчүн капитал дөвранындан кәнарда баш верән функсияҹа мүәййән һазырлыг мәрһәләсидир. Демәли, өзүнүн дашымалы олдуғу бу вәзифәси сайәсиндә о, кизли пул капиталдыр; буна көрә, дәфинә һәмин просесә дахил оланадәк онун чатмалы олдуғу һәҹмләр дә һәр дәфә мәһсулдар капиталын дәйәр гурулушу илә мүәййән олунур. Лакин нә гәдәр ки, пул дәфинә һалындадыр, о һәлә пул капитал кими ишләмир вә ишсиз ятыб галан пул капиталдыр; сәбәби исә һеч дә, әввәлдә олдуғу кими, пулун функсиясынын арасы кә-

силмәси дейилдир, сәбәб одур ки, бу пул һәлә өз функсиясы үчүн һазыр дейилдир.

Биз бурада пул йығымыны онун илкин реал формасында, керчәк пул дәфинәси кими көтүрдүк. Лакин бу йығым садә борч сәнәдләри формасында, $Ә'$-и сатмыш капиталистин борч тәләбләри формасында да баш верә биләр. Башга формалара, йә'ни аралыг дөврдә дә кизли пул капитал пул доған пул шәклиндә, мәсәлән, һәр һансы бир банка гоюлуб фаиз кәтирән әманәтләр шәклиндә, вексел вә я һәр һансы чүр гиймәтли кағызлар шәклиндә мөвчуд олмасына кәлдикдә, һәмин формалар бурая аид дейилдир. Бу һалда пулда реаллашдырылмыш изафи дәйәр ону доғурмуш сәнае капиталынын дөвранындан кәнарда капиталын хүсуси функсияларыны ифа эдир: бу функсияларын, әввәлән, өзлүйүндә һәмин капиталын дөвранына һеч бир дәхли йохдур вә, икинчиси, капиталын элә функсияларыны фәрз эдир ки, бунлар да сәнае капиталынын функсияларындан фәрглидир вә бурада һәлә тәдгиг эдилмәмишдир.

IV. ЭҺТИЯТ ФОНДУ.

Изафи дәйәрин мөвчудлуг формасы олуб индичә нәзәрдән кечирдийимиз формада дәфинә пул йығымы фондудур, элә бир пул формасыдыр ки, капитал йығымы мүвәггәти олараг бу форманы алыр вә буна көрә дә һәмин форма өзү капитал йығымы үчүн шәрт олур. Лакин бу йығым фонду хүсуси әлавә хидмәтләр дә көстәрә биләр, йә'ни *И...И'* формасы алмадан вә, демәли, капиталист тәкрар истеһсалынын һәчмини кенишләндирмәдән капиталын дөвраны просесинә дахил ола биләр.

Әкәр $Ә' — П'$ просеси өз нормал мүддәтиндән артыг узанырса вә, демәли, әмтиә капиталын пул формасына чеврилмәси гейринормал сурәтдә ләнкийирсә, яхуд бу чеврилмә баш вердикдән сонра, мәсәлән, пул капиталын чеврилмәли олдуғу истеһсал васитәләринин гиймәти дөвранын башланғычындакы сәвиййәдән юхары галхырса, онда, йығым фонду кими мөвчуд олан дәфинә пул капиталын ерини вә я онун бир һиссәсинин ерини тутмаг үчүн ишләдилә биләр. Демәли, пул йығымы фонду дөвранын позулмасы һалларыны дүзәлтмәк үчүн эһтият фонду вәзифәсини ифа эдир.

Белә бир эһтият фонду олмаг э'тибарилә о, *И...И* дөвранында нәзәрдән кечирилмиш алғы васитәләри вә тә'дийә васитәләри фондундан фәргләнир. Бу васитәләр фәалиййәт көстәрән пул капиталын бир һиссәсидир (демәли, бу, үмумиййәтлә просесдә фәалиййәт көстәрән капитал дәйәрин бир һиссәсинин мөвчудлуг формаларыдыр) вә бу пул капиталын һиссәләри анчаг бир-биринин ардынча, мүхтәлиф мүддәтләрдә фәалиййәт көстәрмәйә

башлайыр. Истеһсал просесинин фасиләсиз кедишиндә даим эһтият пул капитал әмәлә кәлир, чүнки мисал үчүн, букүн тә'дийәләр дахил олмушдур, өдәниләси тә'дийәләр исә ялныз сонралар өдәниләҹәкдир, букүн чохлу мигдар әмтиә күтләси сатылмышдыр, сатын алынмалы олан чохлу мигдар әмтиә күтләси исә ялныз сонракы күнләрдә алынаҹагдыр; демәли, бу фасиләләр әрзиндә дөврииййә капиталынын бу вә я дикәр һиссәси даим пул формасында олур. Эһтият фонду исә, эксинә, һазырда фәалиййәт көстәрән капиталын, — даһа дүрүстү, пул капиталын тәркиб һиссәси дейилдир, о, өз йығымынын һазырлыг мәрһәләсиндә олан капиталын — һәлә фәал капитала чеврилмәмиш изафи дәйәрин тәркиб һиссәсидир. Һәм дә өзлүйүндә айдындыр ки, чәтин вәзиййәтдә капиталист һеч дә өз әлиндәки пулун нә кими мүәййән функсиялар ифа этдийини сорушмур, садәҹә әлиндә оланы ишләдир, — таки өз капиталынын дөвраны просесинин ҹәрәяныны давам этдирсин. Мәсәлән, бизим мисалда $П = 422$ ф. ст., $П' = 500$ ф. ст. Әкәр капиталын 422 ф. ст. олан бир һиссәси тә'дийә васитәләри вә алғы васитәләри фонду һалында, пул эһтияты һалында мөвҹуддурса, онда бурада фәрз олунур ки, шәраит дәйишмәз галдыгда, һәмин һиссә бүтүнлүклә дөврана дахил олаҹагдыр вә эйни заманда бу һиссә һәмин мәгсәд үчүн кифайәтдир. Лакин эһтият фонду 78 ф. стерлинглик изафи дәйәрин бир һиссәсидир; бу һиссә 422 ф. ст. дәйәриндә олан капиталын дөвраны просесинә ялныз о һалда дахил ола биләр ки, бу дөвран дәйишилмәз галмаян шәраитдә баш версин; ахы бу һиссә йығым фондунун бир һиссәсидир вә бурада о, тәкрар истеһсал мигясынын эсла кенишләнмәдийи бир шәраитдә мөвҹуддур.

Пул йығымы фонду кизли пул капиталын мөвҹуд олмасыдыр; демәли, пулун пул капитала чеврилмәсидир.

Мәһсулдар капитал дөвранынын, садә тәкрар истеһсалы вә кениш мигясда тәкрар истеһсалы эһатә эдән үмуми формулу беләдир:

$$И \ldots \overbrace{Ә'-П'}^{1} \cdot \overbrace{П-Ә}^{2} < \begin{matrix} Иг \\ Ив \end{matrix} \ldots И(И').$$

Әкәр $И = И$, онда 2)-дә $П = П' - п$; әкәр $И = И'$, онда 2)-дә $П$-нин кәмиййәти $П' - п$-дән чохдур, йә'ни $п$ бүтүнлүклә вә я гисмән пул капитала чеврилмишдир.

Мәһсулдар капиталын дөвраны элә бир формадыр ки, классик игтисад сәнае капиталынын дөвраны просесини һәмин формада тәдгиг эдир.

ҮЧҮНҸҮ ФӘСИЛ.

ӘМТИӘ КАПИТАЛЫН ДӨВРАНЫ.

Әмтиә капиталын дөвраны үчүн үмуми формул беләдир:

$$Ә' — П' — Ә...И...Ә'.$$

Ә' юхарыда тәдгиг эдилмиш ики дөвранын ялныз мәһсулу дейил, һабелә бунлар үчүн илкин шәртдир, чүнки бир капитал үчүн *П — Ә* олан шей артыг дикәри үчүн *Ә' — П'* олмасыны фәрз эдир, — һәр һалда она көрә ки, истеһсал васитәләринин бир һиссәсинин өзү, өз дөвраныны ичра эдән дикәр фәрди капиталларын әмтиә мәһсулудур. Мәсәлән, бизим мисалда көмүр, машынлар вә и. а. көмүр сәнаечисинин, капиталист машынгайыранын вә и. а. әмтиә капиталыдыр. Сонра, I фәслин 4-чү бөлмәсиндә көстәрилмишдир ки, *П...П'*-ин артыг биринчи тәкрарында, пул капиталын бу икинчи дөвраны гуртармамышдан әввәл, ялныз *И...И* дөвраны дейил, һабелә *Ә'...Ә'* дөвраны да ирәличәдән фәрз олунур.

Әкәр тәкрар истеһсал кениш мигясда ичра олунурса, онда ахырынчы *Ә'* башланғычдакы *Ә'*-дән чохдур, буна көрә дә ону бурада *Ә''* илә ишарә этмәк лазымдыр.

Үчүнчү форманын биринчи ики формадан фәрги өзүнү, әввәлән, онда көстәрир ки, бурада дөвран, өзүнүн һәр ики экс фазасы дахил олмагла бүтүн тәдавүллә башланыр, һалбуки I формада истеһсал просеси тәдавүлүн арасыны кәсир, II формада исә бүтүн тәдавүл, онун бир-бирини тамамлаян һәр ики фазасы истеһсал просеси үчүн ялныз васитәчи олур вә буна көрә дә *И...И* арасында васитәчи һәрәкәтдир. *П...П'*-дә тәдавүл формасы *П — Ә...Ә' — П' = П — Ә — П*-дир. *И...И*-дә тәдавүл формасы эксинәдир: *Ә' — П'. П — Ә = Ә — П — Ә. Ә'...Ә'*-дә тәдавүл дә бу ахырынчы формада олур.

Икинчиси. I вә II дөвранлар тәкрар олундугда, һәтта сон нөгтәләр *П'* вә *И'* тәкрар башланмыш дөвран үчүн башланғыч нөгтәләри олса да, енә дә, һәмин *П'* вә *И'*-ин истеһсал эдилдийи форма йох олур. *П' = П + п, И' = И + и* ени просеси енә *П* вә *И* кими башлайыр. III формада исә башланғыч нөгтәси *Ә*, һәтта дөвран әввәлки мигясда тәкрар башланса да, *Ә'* кими ишарә

олунмалыдыр. Бунун сәбәби ашағыдакыдыр. I формада, $П'$ өзлүйүндә ени дөвран ачдыгда, о дәрһал пул капитал $П$ кими, пул формасында аванс эдилән вә өз дәйәри чәһәтчә артмалы олан капитал дәйәр кими фәалиййәт көстәрир. Аванс эдилмиш пул капиталын, биринчи дөвран заманы әмәлә кәлән йығым сайәсиндә артмыш олан кәмиййәти чохалмышдыр. Лакин аванс эдилән пул капиталын кәмиййәти истәр 422 ф. стерлингә, истәрсә 500 ф. стерлингә бәрабәр олсун, — бу онун садәчә капитал дәйәр олмасыны әсла дәйишдирмир. $П'$ даһа өз дәйәри чәһәтчә артмыш олан вә я изафи дәйәрлә чохалмыш олан капитал кими, капиталист мүнасибәти кими мөвчуд дейилдир. О $(П')$ һәлә әввәлчә просесдә өз дәйәри чәһәтдән артмалыдыр. Бу, $И...И'$-ә дә аиддир; $И'$ бундан сонра да даим $И$ кими, изафи дәйәр истеһсал этмәли олан капитал дәйәр кими фәалиййәт көстәрмәли вә дөвраны тәкрар этмәлидир. — Әмтиә капиталын дөвраны исә, әксинә, садәчә капитал дәйәрлә дейил, әмтиә формасында артмыш олан капитал дәйәрлә башланыр, буна көрә дә лап әввәлдән о, ялныз әмтиә формасында олан капитал дәйәрин дейил, изафи дәйәрин дә дөвраныны әһатә эдир. Әкәр бу формада садә тәкрар истеһсал баш верирсә, онда сон нөгтәдә мейдана чыхан $Ә'$ дә башланғыч нөгтәдәки кәмиййәтдә олур. Әкәр капиталын дөвранына изафи дәйәрин бир һиссәси дахил олурса, онда ахырда $Ә'$ әвәзинә $Ә''$ мейдана чыхырса да, бөйүк кәмиййәтә малик $Ә'$ мейдана чыхырса да, сонракы дөвран енә дә $Ә'$-лә, ялныз әввәлки дөврандакындан артыг кәмиййәтә малик $Ә'$-лә башланыр вә өз ени дөвраныны, даһа артыг бир йығылмыш капитал дәйәрлә, буна көрә дә, ени ярадылмыш нисбәтән артыг изафи дәйәрлә башлайыр. Бүтүн һалларда $Ә'$ һәмишә дөвраны әмтиә капитал кими башлайыр ки, бу да = капитал дәйәр + изафи дәйәр.

$Ә'$ айрыча бир сәнае капиталынын дөвранында $Ә$ кими мейдана чыхдыгда һәмин капиталын формасы кими дейил, дикәр сәнае капиталынын формасы кими мейдана чыхыр, чүнки истеһсал васитәләри һәмин ахырынчы сәнае капиталынын мәһсулудур. Биринчи капиталын $П — Ә$ (йә'ни $П — Ив$) әмәлийяты һәмин икинчи капитал үчүн $Ә' — П'$-дир.

$П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ тәдавүл әмәлийятында $Иг$ вә $Ив$ эйни рол ойнайыр, чүнки онлар өз сатычыларынын әлиндә, бир һалда өз иш гүввәсини сатан фәһләләрин, дикәр һалда исә истеһсал васитәләринин мүлкиййәтчиси олуб бунлары сатанларын әлиндә әмтиәдир. Пулу бурада пул капитал кими фәалиййәт көстәрән алычы үчүн $Иг$ вә $Ив$, онлар ялныз, бу алычы онлары сатын алана гәдәр, демәли, онлар өзкәләринин әмтиәси олараг һәмин алычынын пул формасындакы капиталына гаршы дурдуғу мүддәтдә әмтиәдир; бурада $Ив$ илә $Иг$ арасындакы фәрг ялныз ондан ибарәтдир ки, $Ив$ өз сатычысынын әлиндә $= Ә'$, демәли, о, капитал ола биләр,

чүнки *Ив* сатычынын капиталынын әмтиә формасыдыр, һалбуки фәһлә үчүн *Иг* һәмишә ялныз әмтиәдир вә ялныз алычынын әлиндә, *И*-нин тәркиб һиссәси олараг капитала чеврилир.

Буна көрә *Ә′* һеч бир заман дөвраны садәчә бир *Ә* кими, капитал дәйәрин садәчә әмтиә формасы кими башлая билмәз. Әмтиә капитал олмаг э'тибарилә о һәмишә икили характердә олур. Истеһлак дәйәри нөгтейи-нәзәриндән о, *И*-нин фәалиййәти мәһсулудур — бу һалда ипликдир, — элә бир мәһсулдур ки, онун үнсүрләри олан вә тәдавүл даирәсиндән әмтиә сифәтилә кәлмиш олан *Иг* вә *Ив* һәмин мәһсулун ярадылмасы амилләри кими ишләйирди. Икинчиси, дәйәр нөгтейи-нәзәриндән *Ә′* капитал дәйәр *И*-нин мәһсулу плюс *И*-нин фәалиййәти нәтичәсиндә яранмыш изафи дәйәр *m*-дир.

Ә′-ин ялныз өз дөвранында онун һиссәси олан *Ә* = *И* = капитал дәйәр *Ә′*-ин изафи дәйәри дашыян һиссәсиндән айрыла биләр вә айрылмалыдыр; ⟨ демәли, капитал дәйәри дашыян әмтиә мәһсулу изафи дәйәри дашыян изафи мәһсулдан айрыла биләр вә айрылмалыдыр ⟩, — бу ики һиссә истәр, ипликдә олдуғу кими, фе'лән бир-бириндән айрыла билсин, истәрсә дә, машында олдуғу кими, айрыла билмәсин, фәрги йохдур. Һәр һалда *Ә′* дөнүб *П′* олан кими, бу дәйәрләр һәр дәфә бир-бириндән айрыла билир.

Әкәр бүтүн әмтиә мәһсулу, мисал үчүн, бизим 10 000 кирвәнкә иплик кими, екчинс мүстәгил һиссәләрдән ибарәт мәһсуллара айырмаг мүмкүндүрсә вә буна көрә дә *Ә′* — *П′* әмәлиййатыны бир-биринин ардынча баш вермиш сатгыларын мәчмуу кими тәмсил этдирмәк мүмкүндүрсә, онда әмтиә формасында олан капитал дәйәр *Ә* кими фәалиййәт көстәрә биләр, изафи дәйәр реаллашдырылдыгдан әввәл, демәли, бүтүнлүкдә *Ә′* реаллашдырылдыгдан әввәл *Ә′*-дән айрыла биләр.

500 ф. стерлинглик 10 000 кирвәнкә ипликдә 8 440 кирвәнкәнин дәйәри = 422 ф. ст., = изафи дәйәрдән айрылмыш капитал дәйәр. Әкәр капиталист ялныз 8 440 кирвәнкә иплийи 422 ф. стерлингә сатса, онда бу 8 440 кирвәнкә иплик *Ә*-ни, әмтиә формасында олан капитал дәйәри ифадә эдир; бундан башга енә һәмин *Ә′*-дә олан 1 560 кирвәнкә ипликдән ибарәт изафи мәһсул, = 78 ф. стерлинглик изафи дәйәр, тәдавүлә ялныз сонралар дахил олармды; капиталист, изафи мәһсулун дөвраны *ә* — *п* — *ә* баш вермәздән габаг $Ә — П — Ә < {}^{Иг}_{Ив}$ әмәлиййатыны ичра эдә биләрди.

Яхуд, әкәр капиталист әввәлчә 372 ф. ст. дәйәриндә 7 440 кирвәнкә иплийи, сонра исә 50 ф. ст. дәйәриндә 1 000 кирвәнкә иплийи сатсайды, *Ә*-нин биринчи һиссәси истеһсал васитәләрини (капиталын сабит һиссәси *c*) өдәйәрди, *Ә*-нин икинчи һиссәси исә капиталын дәйишән һиссәси *v*-ни, иш гүввәсини өдәйәрди, — сонра исә һәр шей әввәлчә олдуғу кими давам эдәрди.

Лакин бу чүр ардычыл сатгылар баш верирсә вә дөвранын шәраити буна йол верирсә, онда капиталист бүтүн $Ә'$-и $c + v + m$ үнсүрләринә бөлмәк әвәзинә, бу бөлкүнү $Ә'$-ин һәр һансы бир һиссәси үзәриндә дә ичра едә биләр.

Мәсәлән, $Ә'$-ин (10 000 кирвәнкә иплик = 500 ф. ст.) һиссәләри олмаг е'тибарилә капиталын сабит һиссәсинин нүмайәндәси олан 7 440 кирвәнкә иплик = 372 ф. ст. өз нөвбәсиндә ашағыдакы һиссәләрә бөлүнә биләр: 276,768 ф. ст. дәйәриндә 5 535,360 кирвәнкә иплийә — бу, капиталын ялныз сабит һиссәсини, 7 440 кирвәнкә иплийин истеһсалына сәрф эдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәрини өдәйир; 37,200 ф. ст. дәйәриндә 744 кирвәнкә иплийә — бу, ялныз дәйишән капиталы өдәйир; 58,032 ф. ст. дәйәриндә 1160,640 кирвәнкә иплийә — бу, изафи мәһсул оларағ изафи дәйәрин дашыйычысыдыр. Демәли, капиталист 7 440 кирвәнкәни сатдыгда 313,968 ф. ст. гиймәтиндә 6 279,360 кирвәнкә иплийи сатмагла һәмин 7 440 кирвәнкәдәки капитал дәйәри өдәйә биләр, 1 160,640 кирвәнкә изафи мәһсулун дәйәрини, = 58,032 ф. стерлинги исә кәлир оларағ хәрчләйә биләр.

Сонра о һабелә 1 000 кирвәнкә иплийи, = 50 ф. ст. = дәйишән капитал дәйәри дә бу чүр бөлүб онлары мүвафиг сурәтдә сата биләр: 37,200 ф. ст. дәйәриндә 744 кирвәнкә иплик бурада, 1 000 кирвәнкә ипликдәки сабит капитал дәйәрдир; 5,000 ф. ст. дәйәриндә 100 кирвәнкә иплик, капиталын енә дә һәмин 1 000 кирвәнкә ипликдәки дәйишән һиссәсидир, демәли, 42,200 ф. ст. дәйәриндә 844 кирвәнкә иплик 1 000 кирвәнкә ипликдәки капитал дәйәрин өдәнилмәсидир; нәһайәт, 7,800 ф. ст. дәйәриндә 156 кирвәнкә иплик ондакы изафи мәһсулу тәмсил эдир вә капиталист бу иплийи изафи мәһсул кими истеһлак едә биләр.

Нәһайәт, 78 ф. ст. дәйәриндә галан 1 560 кирвәнкә иплийи о, — әкәр сатгы баш тутса, — элә парчалая биләр ки, 58,032 ф. ст. дәйәриндә 1160,640 кирвәнкә иплийин сатылмасы 1 560 кирвәнкә ипликдәки истеһсал васитәләринин дәйәрини өдәсин, 7,800 ф. ст. дәйәриндә 156 кирвәнкә иплик исә дәйишән капиталын дәйәрини өдәсин; 1 316,640 кирвәнкә иплик = 65,832 ф. ст. бирликдә бүтүн капитал дәйәрин өдәнилмәсини тәшкил эдир; нәһайәт, 243,360 кирвәнкә мигдарында изафи мәһсул = 12,168 ф. ст. галыр ки, буну кәлир кими сәрф етмәк олар.

Ипликдәки c, v, m үнсүрләринин һәр бирини дә енә эйни тәркиб һиссәләринә айырмаг мүмкүн олдуғу кими, иплийин 1 шиллинг = 12 пенс дәйәриндә олан айрыча һәр бир кирвәнкәсини дә бу чүр парчаламаг олар.

$c = 0{,}744$	кирвәнкә	иплик	= 8,928	пенс.
$v = 0{,}100$	»	»	= 1,200	»
$m = 0{,}156$	»	»	= 1,872	»
$c+v+m = 1$	кирвәнкә	иплик	= 12	пенс.

Әкәр биз юхарыда көстәрилән айры-айры үч сатгынын нәтичәләрини топласаг, 10 000 кирвәнкә иплийин бирдәфәлик сатышындакы эйни нәтичә әлдә эдиләр.

Сабит капитал бу гәдәр олур:

1-чи сатгыда:	5 535,360	кирвәнкә иплик	= 276,768	ф. ст.
2-чи »	744,000	» »	= 37,200	» »
3-чү »	1 160,640	» »	= 58,032	» »
Екуну . . .	7 440	кирвәнкә иплик	= 372	ф. ст.

Дәйишән капитал:

1-чи сатгыда:	744,000	кирвәнкә иплик	= 37,200	ф. ст.
2-чи »	100,000	» »	= 5,000	» »
3-чү »	156,000	» »	= 7,800	» »
Екуну . .	1 000	кирвәнкә иплик	= 50	ф. ст.

Изафи дәйәр:

1-чи сатгыда:	1 160,640	кирвәнкә иплик	= 58,032	ф. ст.
2-чи »	156,000	» »	= 7,800	» »
3-чү »	243,360	» »	= 12,168	» »
Екуну . . .	1 560	кирвәнкә иплик	= 78	ф. ст.

Үмуми екун:

Сабит капитал	7 440	кирвәнкә иплик	= 372	ф. ст.
Дәйишән капитал	1 000	» »	= 50	» »
Изафи дәйәр	1 560	» »	= 78	» »
Екуну. . . .	10 000	кирвәнкә иплик	= 500	ф. ст.

Ә′ — П′ өзлүйүндә 10 000 кирвәнкә иплийин сатылмасындан башга бир шей дейилдир. Һәр чүр башга иплик кими, 10 000 кирвәнкә иплик дә әмтиәдир. Алычы үчүн әһәмиййәтли чәһәт иплийин кирвәнкәсинин 1 шиллинг, яхуд 10 000 кирвәнкәсинин 500 ф. ст. гиймәтиндә олмасыдыр. Әкәр о, сөвдә заманы дәйәрин тәркибинә диггәт етирирсә дә, бунунла ялныз һийләкәрчәсинә сүбут этмәк истәйир ки, иплийин 1 кирвәнкәсини 1 шиллингдән учуз да сатмаг оларды вә сатычы һәтта бу һалда да газанмыш олар. Лакин онун сатын алдығы әмтиәнин мигдары онун тәләбатындан асылыдыр; мәсәлән, әкәр о, тохучулуг мүәссисәси мүлкиййәтчисидирсә, онда сатын алдығы әмтиәнин мигдары она иплик сатан әйиричи фабрикантын капиталынын гурулушундан дейил, онун тохучулуг мүәссисәсиндә фәалиййәт көстәрән өз капиталынын гурулушундан асылыдыр. Ә′-ин, бир тәрәфдән, истеһсал про-

сесиндә истеһлак эдилмиш капиталы (йә'ни онун мүхтәлиф тәркиб һиссәләрини) өдәмәси үчүн, дикәр тәрәфдән исә, я изафи дәйәрин сәрф эдилмәсинә, я да капитал йығымына кетмәли олан изафи мәһсул вәзифәсини ифа этмәси үчүн олан пропорсиялар, — бу пропорсиялар ялныз, әмтиә формасы 10 000 кирвәнкә ипликдән ибарәт олан капиталын дөвраны просесиндә мөвчуд олур. Өзлүйүндә сатгы илә бу пропорсияларын һеч бир әлагәси йохдур. Бундан әлавә, бурада фәрз олунур ки, *Ә'* өз дәйәринә сатылыр вә, демәли, мәсәлә ялныз *Ә'*-ин әмтиә формасындан пул формасына чеврилмәси үзәриндәдир. Бу айрыча капиталын дөвранында функсионал форма — мәһсулдар капитал да бунун һесабына өдәнилмәлидир — олмаг э'тибарилә *Ә'* үчүн, әлбәттә, белә бир чәһәтин һәллэдичи әһәмиййәти вардыр ки, сатгы заманы дәйәрлә гиймәт бир-бириндән узаглашырмы вә нә дәрәчәдә узаглашыр; лакин бурада, ялныз форма фәргләри тәдгиг эдиләркән, һәмин мәсәлә үзәриндә даянмағымыза эһтияч йохдур.

I формада, *П — П'* формасында, истеһсал просеси капитал тәдавүлүнүн бир-бирини тамамлаян вә бир-биринә экс олан ики фазасы арасында кедир; о, сон фаза *Ә' — П'* башланмамышдан габаг гуртармыш олур. Пул бир капитал олараг әввәлчә истеһсал үнсүрләри үчүн аванс эдилир, һәмин үнсүрләрдән әмтиә мәһсулуна чеврилир, бу әмтиә мәһсулу да енә пула чеврилир. Бу — саһибкарлыг мүнасибәтләринин тамамилә биткин тсиклидир ки, бунун нәтичәси һәр шейә вә һәр кәсә ярарлы олан пулдур. Беләликлә, просесин тәкрар башланмасы ялныз имкан һалындадыр. *П...И...П'* һәм фәрди капитал әмәлиййатдан чыхарылдығы һалда онун функсияларынын ахырыны тәшкил эдән сон дөвран ола биләр, һәм дә илк дәфә өз функсиясынын ичрасыны башлаян фәрди капиталын биринчи дөвраны ола биләр. Бурада үмуми һәрәкәт *П...П'*-дир, мүәййән бир мәбләғ пулдан артыг мәбләғ пула доғру һәрәкәтдир.

II формада, *И...Ә' — П' — Ә...И (И')* формасында, бүтүн тәдавүл просеси биринчи *И*-нин ардынча вә икинчисиндән габагда кәлир; лакин бу просес I форманын эксинә олан бир гайдада чәрәян эдир. Биринчи *И* мәһсулдар капиталдыр вә онун функсиясы истеһсал просесидир ки, бу да онун ардынча кәлән тәдавүл просеси үчүн илкин шәртдир. Сонунчу *И* исә, эксинә, истеһсал просеси дейилдир; о анчаг, сәнае капиталынын икинчи дәфә өз мәһсулдар капитал формасында мөвчуд олмасыдыр. Һәм дә бу, тәдавүлүн сон фазасында баш вермиш олан чеврилмәнин, — капитал дәйәрин *Иг + Ив*-йә, бирләшдикдә мәһсулдар капиталын мөвчудлуг формасыны ярадан суб'ектив вә об'ектив амилләрә чеврилмәси нәтичәсидир. Капитал, истәр *И* олсун, истәрсә *И'*, ахырда енә элә бир формада мөвчуд олур ки, бу формада о енидән мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрмәлидир, истеһсал просеси-

ни ичра этмәлидир. Һәрәкәтин үмуми формасы, *И...И*, тәкрар истеһсал формасыдыр вә һеч дә, *П...П′*-ин көстәрдийи кими, дәйәрин артмасынын просес үчүн мәгсәд олдуғуну көстәрмир. Буна көрә дә һәмин форма мүәййән капиталист истеһсал просеси формасына классик игтисадын э'тина этмәмәси вә истеһсалы өзлүйүндә просес үчүн мәгсәд кими гәләмә вермәси имканыны хүсусилә асанлашдырыр; бу мәгсәд куя ондан ибарәтдир ки, мүмкүн гәдәр чох вә мүмкүн гәдәр учуз истеһсал эдилсин вә мәһсул гисмән истеһсалын енидән башланмасы *(П — Ә)* үчүн, гисмән дә истеһлак *(п — ә)* үчүн олан даһа мүхтәлиф башга мәһсуллара мүбадилә эдилсин. Һәм дә, *П* вә *п* бурада ялныз бир ан тәдавүл васитәси олдуғуна көрә, истәр пулун, истәрсә пул капиталын хүсусиййәтләри асанлыгла нәзәрдән гача билир вә бүтүн просес садә вә тәбии көрүнүр, йә'ни сәтһи расионализм тәбиилийинә малик олур. Һабелә әмтиә капиталы тәдгиг эдиркән бә'зән мәнфәәти унудурлар вә бүтүнлүкдә истеһсал дөвранындан бәһс олундугда, әмтиә капитал садәчә әмтиә кими көтүрүлүр, дәйәрин тәркиб һиссәләриндән бәһс олундугда исә, о, әмтиә капитал кими көтүрүлүр. Әлбәттә, йығым да истеһсалын гәләмә верилдийи кими гәләмә верилир.

III формада, *Ә′ — П′ — Ә...И...Ә′* формасында, дөвраны тәдавүл просесинин ики фазасы ачыр, һәм дә мәһз II формадакы гайдада, йә'ни *И...И* формасында ачыр; сонра *И* кәлир, һәм дә, I формада олдуғу кими, өз функсиясы илә, истеһсал просеси илә кәлир; бу истеһсал просесинин нәтичәси олан *Ә′* илә дөвран гуртарыр. II формада дөвран *И* илә, мәһсулдар капиталын садәчә тәкрар яшамасы, дирчәлмәси илә гуртардығы кими, бурада да *Ә′* илә, әмтиә капиталын тәкрар яшамасы илә гуртарыр; II формада капитал өз ахырынчы *И* формасында просеси енә дә истеһсал просеси олараг башламалы олдуғу кими, — эйнилә бурада да сәнае капиталы икинчи дәфә әмтиә капитал формасында мейдана кәлдикдән сонра, дөвран енидән тәдавүлүн *Ә′ — П′* фазасы илә башланмалыдыр. Дөвранын һәр ики формасы баша чатмамыш галыр, чүнки бу формалар *П′* илә, енидән *пула* чеврилмиш, артмыш капитал дәйәрлә баша чатмыр. Демәли, онларын һәр икиси давам этдирилмәлидир, буна көрә дә онлар тәкрар истеһсалы әһатә эдир. III формада бүтүн дөвран *Ә′...Ә′*-дир.

Үчүнчү форманы биринчи ики формадан фәргләндирән чәһәт будур ки, ялныз бу дөвранда дәйәрин артмасы просесинин башланғыч нөгтәсини, һәлә артмалы олан илкин капитал дәйәр дейил, артмыш олан капитал дәйәр тәшкил эдир. Бурада башланғыч нөгтәси капиталист мүнасибәти олан *Ә′*-дир; бу өзлүйүндә бүтүн дөврана мүәййәнэдичи тә'сир көстәрир, чүнки бу дөвран өзүнүн һәлә биринчи фазасында истәр капитал дәйәрин дөв-

ранызы, истәрсә изафи дәйәрин дөвраныны әһатә эдир; һәм дә изафи дәйәр, айрылыгда һәр бир дөвранда олмаса да, орта һесабла, гисмән кәлир кими хәрчләнмәлидир, *ә — п — ә* тәдавүлүндән кечмәлидир, гисмән дә капитал йығымы үнсүрү кими фәалиййәт көстәрмәлидир.

Ә′...Ә′ формасында бүтүн әмтиә мәһсулунун истеһлакы капиталын өз дөвранынын нормал кедиши үчүн бир шәрт кими фәрз олунур. Фәһләнин фәрди истеһлакы вә изафи мәһсулун йығыма кетмәли олмаян һиссәсинин фәрди истеһлакы бүтүн фәрди истеһлакы әһатә эдир. Буна көрә дә бүтүнлүкдә — һәм фәрди истеһлак кими, һәм дә мәһсулдар истеһлак кими, — көтүрүлән истеһлак *Ә′* үчүн шәрт олараг онун дөвранына дахил олур. Мәһсулдар истеһлак (фәһләнин фәрди истеһлакы да маһиййәтчә бураја дахилдир, чүнки мүәййән һүдуд дахилиндә иш гүввәси фәһләнин фәрди истеһлакынын даими мәһсулудур) билаваситә һәр бир фәрди капитал тәрәфиндән ичра олунур. Фәрди капиталистин яшамасы үчүн лазым кәлән истеһлак истисна олмагла, фәрди истеһлака исә һеч дә фәрди капиталистин әмәлийяты кими дейил, ялныз ичтимаи әмәлийят кими бахылыр.

I вә II формаларда бүтүн һәрәкәт аванс эдилмиш капитал дәйәрин һәрәкәти кими ифадә олунур. III формада, өз дәйәри чәһәтчә артмыш олан вә биркә әмтиә мәһсулу шәклиндә мейдана чыхан капитал башланғыч нөгтәси тәшкил эдир вә һәрәкәт эдән капитал формасында, әмтиә капитал формасында олур. О ялныз пула чеврилдикдән сонра бу һәрәкәт капиталын һәрәкәти илә кәлирин һәрәкәтинә айрылыр. Бу формада капиталын дөвранына һәм бүтүн ичтимаи мәһсулун бөлкүсү, һәм дә һәр чүр фәрди әмтиә капитал мәһсулунун хүсуси бөлкүсү дахил олур, — бир тәрәфдән, фәрди истеһлак фондуна, дикәр тәрәфдән исә, тәкрар истеһсал фондуна бөлкү дахил олур.

П...П′-дә *п*-нин тәкрар башланан дөврана дахил олачаг һиссәсинин кәмиййәтиндән асылы олараг, дөвранын кенишләнмәси имканы вардыр.

И...И-дә *И* енә эйни дәйәрлә, бәлкә һәтта даһа аз дәйәрлә ени дөвран башлая биләр, — буна бахмаяраг о енә дә кениш мигясда тәкрар истеһсалы тәмсил эдә биләр; мәсәлән, әмәйин мәһсулдарлығы артдығына көрә әмтиәнин үнсүрләри учузлашдыгда белә олур. Бунун тәрсинә олан һалда исә, өз дәйәри чәһәтчә артмыш олан мәһсулдар капитал, эксинә, мадди чәһәтчә мәһдудлашмыш мигясда тәкрар истеһсалы тәмсил эдә биләр, — мәсәлән, истеһсал үнсүрләри баһаландыгда белә олур. Бу эйнилә *Ә′...Ә′*-ә дә аиддир.

Ә′...Ә′-дә капиталын әмтиә формасында мөвчуд олмасы истеһсалын илкин шәртидир; енә илкин шәрт олмаг э'тибарилә о эйни дөвранда икинчи *Ә*-дән ибарәт олараг кери гайыдыр. Әкәр бу *Ә*

һәлә истеһсал олунмамышса вә я тәкрар истеһсал олунмамышса, онда дөвран чәтинләшир; бу Ә-нин чох гисми башга бир сәнае капиталынын *Ә′*-и кими тәкрар истеһсал олунмалыдыр. Бу дөвранда *Ә′* һәрәкәтин башланғыч нөгтәси, кечид нөгтәси вә сон нөгтәси кими мөвчуддур, — буна көрә дә о һәмишә мейданда олур. О, тәкрар истеһсал просесинин даими шәртидир.

Ә′...Ә′-и I вә II формалардан фәргләндирән даһа бир чәһәт вардыр. Һәр үч дөвранын беләбир үмуми чәһәти вардыр ки, капитал өз дөвраны просесини һансы формада башламышса, эйни формада да гуртарыр вә бунун сайәсиндә о енә башланғыч формасына кирәрәк бу формада енидән эйни дөвраны башлайыр. Башланғыч формасы *П, И, Ә′* һәмишә, капитал дәйәрин (III формада артыб она бирләшмиш изафи дәйәрлә бирликдә) аванс эдилдийи формадыр — демәли, дөвран чәһәтдән дәйәрин башланғыч формасыдыр; сон форма *П′, И, Ә′* исә һәмишә, дөврандакы кечмиш функсионал формалардан биринин чеврилмиш формасыдыр, о, башланғыч формасы дейилдир.

Беләликлә *П′* I-дә *Ә′*-ин чеврилмиш формасыдыр, сон *И* II-дә *П*-нин чеврилмиш формасыдыр (I-дә дә, II-дә дә бу чеврилмә садәчә олараг әмтиә тәдавүлү әмәлийятынын нәтичәсиндә, әмтиә илә пулун формал ердәйишмәси сайәсиндә әлдә эдилир); III-дә *Ә′ И*-нин, мәһсулдар капиталын чеврилмиш формасыдыр. Лакин бурада, III-дә чеврилмә, әввәлән, капиталын ялныз функсионал формасына дейил, онун дәйәр кәмиййәтинә дә аиддир; икинчиси исә, чеврилмә тәдавүл просесинә аид олан садәчә формал ердәйишмәнин нәтичәси дейил, һабелә истеһсал просесиндә мәһсулдар капиталын әмтиә тәркиб һиссәләринин истеһлак формасында вә дәйәриндә баш вермиш олан һәгиги чеврилмәнин нәтичәсидир.

Кәнар башланғыч формасы *П, И, Ә′* габагчадан һәр чүр дөвран үчүн — I, II вә III үчүн мөвчуд олан формадыр; ахырынчы һәддә енидән тәкрар олунан форма дөвранын өзүнүн бир сыра метаморфозлары нәтичәсиндә яраныр вә, демәли, бунлардан асылыдыр. Фәрди сәнае капиталы дөвранынын сон нөгтәси олмаг э'тибарилә *Ә′* ялныз, һәмин *Ә′*-и төрәтмиш олан эйни сәнае капиталынын тәдавүлә аид олмаян *И* формасыны фәрз эдир; I-дә сон нөгтә, *Ә′*-ин чеврилмиш формасы *(Ә′ — П′)*, олмаг э'тибарилә *П′* фәрз эдир ки, *П* алычынын әлиндәдир, *П...П′* дөвранындан кәнарда мөвчуддур вә ялныз *Ә′*-ин сатылмасы сайәсиндә һәмин дөврана чәлб олунур, бу дөвранын өзүнүн сон формасы олур. Беләликлә, II-дә сонунчу *И, Иг*-нин вә *Ив*-нин *(Ә)* кәнарда мөвчуд олмасыны вә онун дөвранына өзүнүн сон формасы кими, *П — Ә* сайәсиндә дахил олмасыны фәрз эдир. Лакин ахырынчы кәнар нөгтә бир яна гоюлса, онда нә фәрди пул капиталын дөвраны үмумиййәтлә пул капиталын мөвчуд олмасыны фәрз

эдир, нә дә фәрди мәһсулдар капиталын дөвраны мәһсулдар капитал дөвранларынын мөвчуд олмасыны фәрз эдир. I-дә *П* биринчи пул капитал, II-дә исә *И* — тарих мейданына чыхан биринчи мәһсулдар капитал ола биләр, лакин III-дә

$$Ә' \begin{cases} Ә- \\ -П' \\ \quad ә- \end{cases} \begin{cases} П-\dot{Ә}<^{Иг}_{Ив}\ldots И\ldots Ә' \\ \\ п-ә \end{cases}$$

Ә ики дәфә дөврандан кәнарда мөвчуд фәрз олунур. Биринчи дәфә $Ә' - П' - Ә <^{Иг}_{Ив}$ дөвранында. Бу *Ә*, *Ив*-дән ибарәт олдугда, сатычынын элиндә әмтиәдир; капиталист истеһсал просесинин мәһсулу олдугда, о өзү әмтиә капиталдыр; һәтта белә олмаса да, о, тачирин элиндә әмтиә капитал олур. Икинчи дәфә, *ә — п — ә*-дә, икинчи *ә*-дә; тамамилә эйнән бу да, сатын алына билмәк үчүн, әмтиә сифәтилә мөвчуд олмалыдыр. Һәр һалда *Иг* вә *Ив*, истәр бунлар әмтиә капитал олсун, истәрсә дә олмасын, *Ә'* кими әмтиәдирләр вә бир-биринә мүнасибәтләри әмтиә мүнасибәтидир. *ә — п — ә*-дәки икинчи *ә* дә бу вәзиййәтдә олур. Беләликлә, $Ә' = Ә\ (Иг + Ив)$ олдугда, әмтиәләр *Ә'*-ин өзүнүн әмәлә кәлмәси үнсүрләридир вә тәдавүлдә енә бу кими әмтиәләрлә әвәз олунмалыдыр; бунун эйни олараг *ә — п — ә*-дәки икинчи *ә* дә тәдавүлдә башга бу кими әмтиәләрлә әвәз олунмалыдыр.

Сонра, һөкмран истеһсал үсулу олмаг э'тибарилә капиталист истеһсал үсулу әсасында һәр бир әмтиә сатычынын элиндә әмтиә капитал олмалыдыр. Бу әмтиә тачирин элиндә әмтиә капитал олараг галыр, я да, әввәлдә әмтиә капитал дейилдисә, әмтиә капитала чеврилир. Яхуд — мисал үчүн, идхал шейләри кими — о элә бир әмтиә олмалыдыр ки, әввәлдәки әмтиә капиталы әвәз этсин, беләликлә дә һәмин әмтиә капитала ялныз башга бир мөвчудлуг формасы версин.

Мәһсулдар капитал *И*-ни тәшкил эдән әмтиә үнсүрләри *Иг* вә *Ив*, *И*-нин мөвчудлуг формаларына чеврилдикдә, онлар алынмыш олдуглары мүхтәлиф әмтиә базарларындакы шәкилләриндән башга бир шәклә дүшүр. Онлар инди бирләшмишләр вә ⟨ ялныз ⟩ белә бирләшмиш һалда мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрә билирләр.

Ә-нин ялныз бу III формада дөвранын өз дахилиндә *Ә* үчүн илкин шәрт олмасына сәбәб одур ки, дөвранын башланғыч нөгтәси әмтиә формасындакы капиталдыр. Дөвран *Ә'*-ин (о, бир капитал дәйәр кими фәалиййәт көстәрдикдә, — истәр изафи дәйәр әлавә олунмагла артмыш олсун, истәрсә артмыш олмасын, — фәрги йохдур) өз истеһсал үнсүрләрини тәшкил эдән әмтиәлә-

рә чеврилмәси илә башланыр. Лакин бу чеврилмә бүтүн *Ә — П — Ә(= Иг + Ив)* тәдавүл просесини әһатә эдир вә бу тәдавүл просесинин нәтичәсидир. Беләликлә, бурада *Ә* һәр ики кәнар нөгтәдә дурур, лакин өз *Ә* формасыны *П — Ә* әмәлийяты сайәсиндә кәнардан, әмтиә базары даирәсиндән әлдә эдән икинчи кәнар нөгтә дөвранын сон нөгтәси дейилдир, бу ялныз онун, тәдавүл просесини әһатә эдән биринчи ики мәрһәләсинин ахырынчы нөгтәсидир. Онун нәтичәси *И*-дир вә *И*-нин функсиясы, истеһсал просеси, бунун ардынча башланыр. Тәдавүл просесинин дейил, анчаг истеһсал просесинин нәтичәси олан *Ә′* дөвранын баша чатмасыдыр вә башланғыч нөгтәсиндәки эйни *Ә′* формасыны алыр. *П...П′, И...И*-дә сон нөгтәләр олан *П′* вә *И*, әксинә, тәдавүл просесинин билаваситә нәтичәләридир. Демәли, бурада ялныз дөвранын ахырында фәрз олунур ки, биринчи һалда *П′*, икинчи һалда исә *И* өзкәләрин әлиндәдир. Дөвран кәнар нөгтәләр арасында давам этдийинә көрә, нә бир һалда *П*, нә дә дикәр һалда *И*, — йә’ни нә *П*-нин өзкә пулу кими мөвчуд олмасы, нә дә *И*-нин өзкә истеһсал просеси кими мөвчуд олмасы, — һәмин дөвранлар үчүн илкин шәрт дейилдир. Әксинә, *Ә′...Ә′* фәрз эдир ки, *Ә (= Иг + Ив)* өзкә әмтиәләридир вә өзкәләрин әлиндәдир, бу әмтиәләр кириш тәдавүл просеси сайәсиндә дөврана чәлб олунур вә мәһсулдар капитала чеврилир, мәһсулдар капиталын фәалиййәти нәтичәсиндә исә *Ә′* енә дөвранын сон формасы олур.

Лакин *Ә′...Ә′* дөвраны өз даирәсиндә *Ә (= Иг + Ив)* формасында башга бир сәнае капиталынын мәһз мөвчуд олмасыны фәрз этдийинә көрә (*Ив* исә мүхтәлиф башга капиталлары, мәсәлән, бу һалда машынлары, көмүрү, яғы вә и. а. әһатә эдир), — артыг бу сәбәбә көрә она ялныз дөвранын *үмуми* формасы кими бахмаг дейил, — йә’ни һәр бир айрыча сәнае капиталынын (капиталын илк дәфә гоюлдуғу һаллар истисна олмагла) нәзәрдән кечирилә биләчәйи ичтимаи форма кими бахмаг дейил, демәли, ялныз бүтүн фәрди сәнае капиталлары үчүн үмуми олан бир һәрәкәт формасы кими бахмаг дейил, — буна эйни заманда фәрди капиталларын мәчмуунун, йә’ни капиталистләр синфинә мәхсус бүтүн капиталын һәрәкәти формасы кими бахмаг, элә бир һәрәкәт кими бахмаг лазым кәлир ки, буна нисбәтән һәр бир фәрди сәнае капиталынын һәрәкәти ялныз һәрәкәтин бир һиссәсидир вә бу һиссә дикәр капиталларын һәрәкәти илә чулгашыр вә бунларын һәрәкәти илә бағлыдыр. Мәсәлән, әкәр биз бир өлкәнин бүтүн иллик әмтиә мәһсулуну нәзәрдән кечиририксә вә бу мәһсулдан бир һиссәсинин бүтүн фәрди мүәссисәләрдәки мәһсулдар капиталы өдәмәси, дикәр һиссәсинин исә мүхтәлиф синифләрин фәрди истеһлакы даирәсинә кечмәси үчүн бир васитә олан һәрәкәти тәһлил эдириксә, онда биз *Ә′...Ә′*-и һәм бүтүнлүкдә ичтимаи капитала, һәм дә онун истеһсал этдийи изафи дәйәрә вә я изафи

мəhсула хас олан бир həрəкəт формасы кими нəзəрдəн кечирмиш олуруг. Ичтимаи капитал = фəрди капиталларын мəчмууна (бурая сəhмдар капиталлары да дахилдир, яхуд дөвлəт капиталы да дахилдир, чүнки hөкумəтлəр мə'дəн мүəссисəлəриндə, дəмир йолларда мəhсулдар муздлу əмəк тəтбиг эдирлəр вə, демəли, сəнае капиталистлəри функсияларыны ифа эдирлəр), ичтимаи капиталын үмуми həрəкəти исə = фəрди капиталларын həрəкəтлəринин чəбри мəчмууна. Бу белə бир чəhəти əсла арадан галдырмыр ки, айрыча бир фəрди капиталын həрəкəти олмаг э'тибарилə бу həрəкəт, ичтимаи капиталын үмуми həрəкəтинин бир hиссəси кими көтүрүлдүкдə, — йə'ни ичтимаи капиталын дикəр hиссəлəринин həрəкəтлəри илə əлагəдар сурəтдə көтүрүлдүкдə бүрузə вердийиндəн фəргли hаллар бүрузə верир. Бунунла бирликдə о элə проблемлəри həлл эдир ки, бунлары айрыча фəрди капиталын дөвраны нəзəрдəн кечирилəркəн həмин дөвранын нəтичəси олараг əлдə этмəк дейил, артыг həлл олунмуш фəрз этмəк лазымдыр.

Ə'...Ə' еканə дөврандыр ки, бурада əввəлдə аванс эдилмиш капитал дəйəр həрəкəтин башланғыч кəнар həддин анчаг бир hиссəсидир, белəликлə дə, бурада həрəкəт лап əввəлдəн көстəрир ки, о, сəнае капиталынын мəчму həрəкəтидир, мəhсулун ялныз мəhсулдар капиталы өдəйəн hиссəсинин дейил, həмчинин изафи мəhсул тəшкил эдəн вə адəт үзрə гисмəн кəлир кими хəрчлəнəн, гисмəн дə йығым үнсүрү олмаг үчүн нəзəрдə тутулан hиссəсинин дə həрəкəтидир. Изафи дəйəрин кəлир кими хəрчлəнмəси бу дөврана дахил олдуғу дəрəчəдə фəрди истеhлак да она дахил олур. Лакин фəрди истеhлак бир дə она көрə бурая дахил олур ки, башланғыч нөгтəси олан *Ə*, əмтиə, мүəййəн бир истеhлак шейи шəклиндə мөвчуд олур; капиталистчəсинə истеhсал олунмуш həр бир шей исə əмтиə капиталдыр, — истəр о өз истеhлак формасына көрə мəhсулдар истеhлак үчүн, истəр фəрди истеhлак үчүн, истəрсə бунларын həр икиси үчүн hазырланмыш олсун, — фəрги йохдур. *П...П'* ялныз бир чəhəти көстəрир ки, дəйəр, аванс эдилмиш капитал дəйəрин артмасы, бүтүн просесин мəгсəдидир; *И...И (И')* көстəрир ки, капитал истеhсалы просеси тəкрар истеhсал просесидир, həм дə мəhсулдар капиталын кəмиййəти əввəлки кими галыр вə я артыр (йығым); артыг өзүнүн башланғыч нөгтəсиндə капиталист əмтиə истеhсалы формасы характериндə олан *Ə'...Ə'* лап əввəлдəн həм мəhсулдар истеhлакы, həм дə фəрди истеhлакы əhатə эдир; мəhсулдар истеhлак, өзүнə дахил олан дəйəр артымы илə бирликдə, həмин формада həрəкəтин анчаг бир hиссəси олур. Нəhайəт, *Ə'* hеч бир ени истеhсал просесинə дахил ола билмəйəн бир истеhлак формасында мөвчуд ола билдийинə көрə, бу hал артыг габагчадан көстəрир ки, мəhсулун hиссəлəриндə *Ə'*-ин дəйəринин ифадə олунмуш мух-

тәлиф тәркиб һиссәләри, $Ә'...Ә'$-ин бүтүн ичтимаи капиталын һәрәкәт формасы кими, йохса фәрди сәнае капиталынын мүстәгил һәрәкәти кими көтүрүлмәсиндән асылы олараг, мүхтәлиф мөвге тутмалыдыр. Бу дөвран бүтүн өз хүсусиййәтләринә көрә бизи, садәчә фәрди капиталын айрыча дөвраны олмаг э'тибарилә она хас олан өз һүдудундан кәнара чыхарыр.

$Ә'...Ә'$ фигурунда әмтиә капиталын, йә'ни капиталистчәсинә истеһсал эдилмиш бүтүн мәһсулун һәрәкәти нәинки фәрди капиталын мүстәгил дөвраны үчүн илкин шәртдир, һабелә өзү дә һәмин дөвранла шәртләнир. Буна көрә дә һәмин фигурун спесификлийи баша дүшүлмүшсә, даһа ялныз буну көстәрмәклә кифайәтләнмәк олмаз ки, $Ә' — П'$ вә $П — Ә$ метаморфозлары, бир тәрәфдән, капиталын метаморфозунда функсияча мүәййән мәрһәләләрдир, дикәр тәрәфдән исә, үмуми әмтиә тәдавүлүнүн һиссәләридир. Бир фәрди капиталын метаморфозлары илә дикәр фәрди капиталларын метаморфозлары вә бүтүн мәһсулун фәрди истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси арасындакы чулгашманы айдын тәсвир этмәк лазым кәлир. Буна көрә дә фәрди сәнае капиталынын дөвраныны тәһлил эдәркән биз башлыча олараг биринчи ики форманы әсас көтүрүрүк.

$Ә'...Ә'$ дөвраны айрыча фәрди капиталын формасыдыр, мәсәлән, бичиндән бичинә һагг-һесаб апарылан әкинчиликдә беләдир. II фигурда башланғыч нөгтәси әкиндир, III фигурда исә бичиндир, яхуд, физиократларын дедийи кими, биринчидә avances, икинчидә reprises-дир. III фигурда капитал дәйәрин һәрәкәти лап әввәлдән үмуми мәһсуллар күтләсинин һәрәкәтинин бир һиссәсидир, һалбуки I вә II фигурларда $Ә'$-ин һәрәкәти айрыча капиталын һәрәкәтиндә ялныз бир момент тәшкил эдир.

III фигурда базарда әмтиәләр олмасы истеһсал вә тәкрар истеһсал просеси үчүн даими илкин шәртдир. Буна көрә дә, әсас диггәт һәмин фигура верилдикдә, элә кәлир ки, истеһсал просесинин бүтүн үнсүрләри әмтиә тәдавүлү даирәсиндән мейдана кәлир вә ялныз әмтиәләрдән ибарәтдир. Бу биртәрәфли анлайыш әмтиә үнсүрләриндән асылы олмаян истеһсал үнсүрләрини нәзәрдән гачырыр.

$Ә'...Ә'$-дә башланғыч нөгтәси бүтүн мәһсулдан (бүтүн дәйәрдән) ибарәт олдуғуна көрә, бурада мә'лум олур ки, мәһсулдарлыг дәйишилмәз галмагла кениш мигясда тәкрар истеһсал ялныз (харичи тичарәт бир кәнара гоюларса) изафи мәһсулун капиталлашдырылмалы олан һиссәсиндә әлавә мәһсулдар капиталын мадди үнсүрләри мөвчуд олдуғу һалда баш верә биләр; демәли мә'лум олур ки, бир илин истеһсалы кәлән илин истеһсалы үчүн илкин шәрт олдуғуна көрә, яхуд бу истеһсал бир ил әрзиндә, садә тәкрар истеһсал просеси илә янашы баш верә билдийинә көрә, изафи мәһсул билаваситә онун әлавә капитал олараг фәа-

лиййәт көстәрмәсинә имкан верән бир формада истеһсал олунур. Артмыш олан мәһсулдарлыг капиталын дәйәрини артырмадан онун ялныз маддәсини артыра биләр; лакин артмыш олан мәһсулдарлыг бунунла да дәйәрин артмасы үчүн әлавә материал яратмыш олур.

Ә'...Ә' Кенэнин Tableau économique-инин [Игтисади чәдвәлинин] әсасыны тәшкил эдир вә *П...П'* формасынын (меркантилизм системи анчаг һәмин формая әсасланырды) эксинә олараг, Кенэнин *И...И*-ни дейил, мәһз бу форманы сечиб көтүрмәси онун бөйүк вә дүзкүн бир дуйғусу олдуғуну көстәрир.

ДӨРДҮНҸҮ ФӘСИЛ.

ДӨВРАН ПРОСЕСИНИН ҮЧ ФИГУРУ.

Әкәр бүтүн тәдавүл просеси *Тәд.* илә ишарә олунурса, онда үч фигур белә көстәрилә биләр:

I. *П — Ә ...И ...Ә′ — П′*
II. *И ...Тәд ...И*
III. *Тәд...И (Ә′).*

Әкәр биз һәр үч форманы бирләшдирсәк, онда просесин бүтүн илкин шәртләри онун нәтиҹәси олур, онун өзүнүн яратдығы бир илкин шәрт олур, ⟨ онун бүтүн нәтиҹәләри исә онун илкин шәртләри олур ⟩ . Һәр бир момент башланғыҹ нөгтәсидир, кечид нөгтәсидир вә гайытма нөгтәсидир. Бүтөвлүкдә көтүрүлән просес истеһсал просеси илә тәдавүл просесинин вәһдәти кими тәсвир олунур: истеһсал просеси тәдавүл просесиндә васитәчи мәрһәлә олур вә эксинә.

Бүтүн үч дөвран үчүн үмуми ҹәһәт ашағыдакыдыр: дәйәрин артмасы мүәййәнэдиҹи мәгсәддир, нийййәтдир. I-дә бу, форманын өзүндә ифадә олунмушдур. II форма *И*-дән, дәйәрин артмасы просесинин өзүндән башланыр. III-дә дөвран артмыш дәйәрдән башланыр вә, һәрәкәт һәтта әввәлки мигясда тәкрар олунса да, енидән артмыш дәйәрлә гуртарыр.

Ә — П алычы үчүн *П — Ә* олдуғуна, *П — Ә* исә сатычы үчүн *Ә — П* олдуғуна көрә, капиталын тәдавүлү әмтиәнин ялныз ади метаморфозуну тәшкил эдир, онун барәсиндә шәрһ эдилмиш (I китаб, III фәсил, 2) вә тәдавүлдәки пулун мигдарыны мүәййән эдән ганунлар бурада өз әһәмиййәтини сахлайыр. Лакин ишин бу формал ҹәһәти үзәриндә даяныламайыб мүхтәлиф фәрди капиталларын метаморфозлары арасындакы реал әлагә, демәли әслиндә фәрди капиталларын дөвранларынын әлагәси бүтүн иҹтимаи капиталын тәкрар истеһсалы просесиндәки айры-айры һәрәкәтләрин әлагәси кими нәзәрдән кечирилсә, онда бу әлагәни пул вә әмтиә формаларынын садәҹә дәйишилмәси илә изаһ этмәк олмаз.

Даим һәрләнән даирәдә һәр бир нөгтә эйни заманда һәм башланғыҹ нөгтәси, һәм дә гайытма нөгтәсидир. Әкәр һәрләнмә

кәсилмишсә, онда һеч дә һәр бир башланғыч нөгтәси гайытма нөгтәси дейилдир. Мәсәлән, биз көрдүк ки, һәр бир айрыча дөвран дикәринин олмасыны (implicite) фәрз этмәкдән әлавә, дөвранын бир формада тәкрар олунмасы да башга формаларда дөвран олмасыны фәрз эдир. Беләликлә, бүтүн фәрг халис формал фәргдән вә я һәтта ялныз мүшаһидәчи үчүн мөвҹуд олан халис суб'ектив фәргдән ибарәт олур.

Бу дөвранлардан һәр бири мүхтәлиф фәрди сәнае капиталларынын олдуғу хүсуси бир һәрәкәт формасы кими нәзәрдән кечирилдикдә, бу фәрг дә һәмишә фәрди фәрг кими мөвҹуддур. Һәгигәтдә исә һәр бир фәрди сәнае капиталы эйни бир заманда үч дөвранын һамысында олур. Үч дөвран, үч нөв капиталын тәкрар истеһсал формалары фасиләсиз сурәтдә бир-бирилә янашы ҹәрәян эдир. Мәсәлән, капитал дәйәрин инди әмтиә капитал сифәтилә фәалиййәт көстәрән бир һиссәси пул капитала чеврилир, эйни заманда да дикәр һиссәси истеһсал просесиндән чыхыр вә тәдавүлә ени бир әмтиә капитал кими дахил олур. Беләликлә, даим даирәви Ә′...Ә′ формасы чызылыр; буну эйнән дикәр ики форма һаггында да сөйләмәк лазымдыр. Капиталын тәкрар истеһсалы өз формаларынын һәр бириндә вә өз мәрһәләләринин һәр бириндә, һәмин формаларын метаморфозу вә ардычыл сурәтдә үч мәрһәләдән кечмәси кими фасиләсиз баш верир. Демәли, бурада бүтүн дөвран онун үч формасынын керчәк вәһдәтидир.

Бизим тәдгигатымызда нәзәрдә тутулурду ки, бүтүн капитал дәйәр өзүнүн там һәҹминдә бүтүнлүклә каһ пул капитал кими, каһ мәһсулдар капитал кими, каһ да әмтиә капитал кими мейдана чыхыр. Мәсәлән, бизим 422 ф. ст. әввәлҹә бүтүнлүкдә пул капитал шәклиндә иди, сонра енә өзүнүн бүтүн һәҹминдә мәһсулдар капитала чеврилди вә, нәһайәт, әмтиә капитала: 500 ф. ст. дәйәриндә (о ҹүмләдән 78 ф. ст. изафи дәйәр) иплийә чеврилди. Мүхтәлиф мәрһәләләр бурада да эйни мигдар фасилә тәшкил эдир. Мәсәлән, нә гәдәр ки, 422 ф. ст. пул формасында галмагдадыр, йә'ни нә гәдәр ки, алғы әмәлиййатлары *П — Ә (Иг+Ив)* баш вермәмишдир, бүтүн капитал ялныз пул капитал кими мөвҹуд олур вә фәалиййәт көстәрир. О, мәһсулдар капитала чеврилдикдә, даһа нә пул капитал кими, нә дә әмтиә капитал кими фәалиййәт көстәрмир. Онун бүтүн тәдавүл просеси кәсилир, нечә ки, дикәр тәрәфдән, о, тәдавүлүн ики мәрһәләсиндән бириндә — *П* шәклиндә вә я *Ә′* шәклиндә — фәалиййәт көстәрдикдә, онун бүтүн истеһсал просеси кәсилир. Демәли, бу һалда *И...И* дөвраны мәһсулдар капиталын ялныз вахташыры бәрпа олунмасы демәк дейил, тәдавүл просеси кечилиб гуртаранадәк онун һабелә функсиясынын — истеһсал просесинин — кәсилмәси демәк оларды; беләликлә, истеһсал фасиләсиз давам этмәк әвәзинә, сычрайышларла давам эдәрди вә, тәдавүл просесинин ики мәрһәләсинин нә

дәрәчә сүр'әтлә вә я ләнк кетмәсиндән асылы олараг, ялныз гейри-мүәййән мүддәтләрдән сонра бәрпа олунарды. Мәсәлән, ялныз сифаришчиләр үчүн ишләйән вә ени сифаришләр алынана гәдәр истеһсал просесини кәсән Чин сәнәткары белә ишләйир.

Сөйләниләнләр ишдә, капиталын һәрәкәтдә олан һәр бир айрыча һиссәсинә аиддир вә капиталын бүтүн һиссәләри ардычыл сурәтдә бу һәрәкәти ичра эдир. Мәсәлән, 10 000 кирвәнкә иплик әйиричинин бир һәфтәлик мәһсулудур. Бу 10 000 кирвәнкә иплик бүтүнлүклә истеһсал даирәсиндән чыхыб тәдавүл даирәсинә дахил олур; бу ипликдә олан капитал дәйәрин һамысы пул капитала чеврилмәлидир вә бу капитал дәйәр пул капитал формасында олдугча, енидән истеһсал просесинә дахил ола билмәз; о әввәлчә тәдавүлә дахил олмалы вә енидән мәһсулдар капитал үнсүрләринә: *Иг* + *Ив*-йә чеврилмәлидир. Капиталын дөвраны просеси бир мәрһәләнин даим кәсилмәси, тәрк эдилмәсидир, сонракы мәрһәләйә дахил олмагдыр; бир форманы тәрк эдиб дикәр формада мөвчуд олмагдыр; бу мәрһәләләрдән һәр бири нәинки дикәри үчүн шәртдир, эйни заманда дикәрини рәдд эдир.

Лакин фасиләсизлик капиталист истеһсалынын характерик әламәтидир; бу фасиләсизлик капиталист истеһсалынын техника әсасы илә бағлыдыр, һәрчәнд бунун сөзсүз әлдә эдилмәси һеч дә һәмишә мүмкүн олмур. Көрәк һәгигәтдә иш нечә олур. Мәсәлән, 10 000 кирвәнкә иплик әмтиә капитал кими базара чыхдығы вә өзүнүн пула чеврилмәси әмәлийятыны ичра этдийи заман (бу пул истәр тә'дийә васитәси олсун, истәр алғы васитәси, истәрсә һәтта садәчә һесаб пулу олсун), истеһсал просесиндә онун ерини ени памбыг, көмүр вә и. а. тутур; демәли, бурада пул вә әмтиә формасындан гайыдыб мәһсулдар капитал формасына чеврилмә баш вермишдир вә бу да бир мәһсулдар капитал олараг өз функсиясына башлайыр; биринчи 10 000 кирвәнкә иплик пула чеврилмәкдә олдуғу заман, ондан әввәл истеһсал эдилмиш 10 000 кирвәнкә иплик артыг өз тәдавүлүнүн икинчи мәрһәләсини кечир вә енә пулдан мәһсулдар капитал үнсүрләринә чеврилир. Капиталын бүтүн һиссәләри нөвбә илә дөвран просесләриндән кечир, бу дөвранын эйни заманда мүхтәлиф мәрһәләләриндә олур. Беләликлә, сәнае капиталы фасиләсиз сурәтдә өз дөвраныны ичра эдәрәк, эйни заманда бу дөвранын бүтүн мәрһәләләриндә вә бу мәрһәләләрә уйғун олан мүхтәлиф функсионал формаларда олур. Илк дәфә әмтиә капиталдан пула чеврилән һиссә үчүн *Ә'...Ә'* дөвраны башланыр, һалбуки бир там кими һәрәкәтдә олан сәнае капиталы үчүн *Ә'... Ә'* дөвраны артыг кечилмишдир. Пул бир әл илә аванс эдилир, о бири әл илә алыныр; *П...П'* дөвранын бир нөгтәдә башланғычы эйни заманда дикәр нөгтәдә пулун гайытмасыдыр. Мәһсулдар капитал да бу һалдадыр.

Буна көрә дә сәнае капиталынын фасиләсиз давам едән керчәк дөвраны ялныз тәдавүл просеси илә истеһсал просесинин вәһдәти дейил, һабелә онун бүтүн үч дөвранынын вәһдәтидир. Лакин бу ялныз о заман белә бир вәһдәт ола билир ки, капиталын мүхтәлиф һиссәләринин һәрәси дөвранын бир-биринин далынча кәлән фазаларыны ардычыл сурәтдә кечә билсин вә бир фазадан, бир функсионал формадан дикәринә кечә билсин; демәли, һәмин һиссәләрин мәчмуу олан сәнае капиталы эйни заманда мүхтәлиф фазаларда вә функсияларда олсун, беләликлә дә, эйни заманда һәр үч дөвраны кечсин. Бир һиссәнин дикәринин ардынча кәлмәси бурада һиссәләрин бир-бирилә янашы мөвчуд олмасы илә, йә'ни капиталын бөлүнмәси илә бағлыдыр. Мәсәлән, шахәли фабрик системиндә мәһсул өз яранмасы просесинин даим мүхтәлиф пилләләриндә олур вә даим истеһсалын бир фазасындан дикәринә кечир. Фәрди сәнае капиталы капиталистин вәсаитиндән асылы олан вә һәр бир сәнае саһәси үчүн мә'лум минимумла мүәййән олунан мүәййән бир кәмиййәт тәшкил етдийинә көрә, һәмин капиталын бөлкүсүндә мүәййән әдәд пропорсиялары көзләнилмәлидир. Мөвчуд капиталын кәмиййәти истеһсал просесинин һәчми үчүн шәртдир, онун һәчми әмтиә вә пул капиталларын һәдәрини мүәййән едир, чүнки онлар истеһсал просеси илә янашы фәалиййәт көстәрир. Лакин капиталын мүхтәлиф һиссәләринин янашы мөвчуд олмасы, бунун да истеһсалын фасиләсизлийи үчүн сәбәб олмасы ялныз капиталын һиссәләринин һәрәкәти сайәсиндә мүмкүндүр ки, бу һәрәкәтдә һәмин һиссәләр бир-биринин ардынча дөвранын мүхтәлиф мәрһәләләриндән кечир. Капитал һиссәләринин бир-бирилә янашы мөвчуд олмасынын өзү ялныз онларын бир-биринин ардынча һәрәкәт етмәси нәтиҹәсидир. Мәсәлән, әкәр *Ә′ — П′* һәрәкәти бир һиссә үчүн даянса вә әмтиәни сатмаг мүмкүн олмаса, онда һәмин һиссәнин дөвраны кәсилир вә бу һиссәни истеһсал етмиш олан васитәләр енидән ону әвәз етмир; *Ә′* сифәтилә истеһсал просесиндән чыхан сонракы һиссәләрин функсионал дәйишилмәсини онлардан әввәлкиләр ләнкидир. Белә бир вәзиййәт бир мүддәт давам едирсә, истеһсал мәһдудлашыр вә бүтүн просес даяныр. Һиссәләрин ардычыл һәрәкәтинин һәр чүр даянмасы онларын бир-бирилә янашы мөвчуд олмасы гайдасыны позур; бир мәрһәләдәки һәр чүр даянма бүтүн дөвранда капиталын ялныз һәрәкәтдән галмыш олан һиссәсинин дейил, һабелә бүтүн фәрди капиталын дөвранында да чох вә я аз бир даянмая сәбәб олур.

Просесин сонра алдығы форма фазаларын ардычыллығы формасыдыр: капиталын ени фазая кечмәси капиталын о бири фазаны тәрк етмәси илә бағлыдыр. Буна көрә дә һәр бир хүсуси дөвранын һәм башланғыч нөгтәси, һәм дә гайытма нөгтәси капиталын функсионал формаларынын бириндән ибарәт олур. Дикәр

тәрәфдән, бир там олмаг э’тибарилә просес доғрудан да просесин фасиләсизлийини ифадә эдән мүхтәлиф формалардан ибарәт үч дөвранын вәһдәтидир. Бүтөвлүкдә дөвран капиталын һәр бир функсионал формасына нисбәтән бу форманын спесифик дөвраны демәкдир, һәм дә бу дөвранлардан һәр бири бүтүн просесин фасиләсизлийи үчүн сәбәб олур: бир функсионал форманын дөври һәрәкәти башгаларынын дөври һәрәкәтинә сәбәб олур. Истеһсал просесинин эйни заманда тәкрар истеһсал просеси олмасы, демәли, һабелә онун моментләриндән һәр биринин дөвраны просесини тәшкил этмәси бүтүн истеһсал просеси үчүн, хүсусилә дә ичтимаи капитал үчүн зәрури шәртдир. Капиталын мүхтәлиф һиссәләри ардычыл сурәтдә мүхтәлиф мәрһәләләрдән вә функсионал формалардан кечир. Бунун сайәсиндәдир ки, һәр бир функсионал форма, — капиталын кетдикчә ени-ени һиссәләри һәмин формада өз ифадәсини тапырса да, — башгалары илә эйни заманда өз дөвраныны ичра эдир. Капиталын бир һиссәси — лакин даим дәйишилән һиссәси — даим тәкрар истеһсал олунур, пула чеврилән әмтиә капитал шәклиндә олур; дикәр һиссәси мәһсулдар капитала чеврилән пул капитал шәклиндә олур; үчүнчү һиссәси әмтиә капитала чеврилән мәһсулдар капитал шәклиндә олур. Һәр үч форманын даим мөвчуд олмасы бүтүн капиталын өз дөвранында мәһз бу үч фазадан кечмәси илә әлдә эдилир.

Демәли, бир там олмаг э’тибарилә капитал эйни заманда өзүнүн мәканча бир-бирилә янашы ерләшән мүхтәлиф фазаларында олур. Лакин һәр бир һиссә нөвбә илә даим бир фазадан, бир функсионал формадан дикәринә кечир, бу йолла да нөвбә илә бүтүн формаларда фәалиййәт көстәрир. Беләликлә, һәмин формалар ахычы формалардыр вә бунларын эйни заманда мөвчуд олмасы онларын ардычыллығы васитәсилә әмәлә кәлир. Һәр бир форма дикәринин ардынча кедир вә ондан габагда олур, белә ки, капиталын бир һиссәсинин бир формая гайытмасы дикәр һиссәсинин дикәр формая гайытмасы илә бағлыдыр. Һәр һиссә фасиләсиз сурәтдә өз дөврийиәсини ичра эдир, лакин һәр дәфә капиталын дикәр бир һиссәси бу формада олур вә бу хүсуси дөврийиәләр бүтөвлүкдә просесин ялныз эйни заманда вә ардычыл сурәтдә баш верән моментләрини тәшкил эдир.

Юхарыда тәсвир эдилмиш олан фасиләлик әвәзинә, бүтүн просесин фасиләсизлийи ялныз үч дөвранын вәһдәтиндә әмәлә кәлир. Бир там кими көтүрүлән бүтүн ичтимаи капиталда һәмишә бу фасиләсизлик олур вә онун просеси һәмишә үч дөвранын вәһдәтиндән ибарәтдир.

Фәрди капиталлар үчүн тәкрар истеһсалын фасиләсизлийи бә’зән аз-чох дәрәчәдә позулур. Әввәлән, чох заман мүхтәлиф дөврләрдә дәйәр күтләләри мүхтәлиф мәрһәләләр вә функсионал

формалар үзрә гейри-бәрабәр һиссәләрлә бөлүнмүш олур. Икинчиси, истеһсал эдилән әмтиәнин характериндән асылы олараг, демәли, капитал гоюлмуш айрыча истеһсал даирәсиндән асылы олараг, һәмин һиссәләр мүхтәлиф шәкилдә бөлүнә биләр. Үчүнчүсү, истәр тәбии шәраитә көрә (экинчилик, сийәнәк балығы ову вә и. а.), истәрсә дә, мәсәлән, мөвсүм ишләри дейилән шәрти һаллара көрә илин мөвсүмләриндән асылы олан истеһсал саһәләриндә фасиләсизлик аз-чох дәрәчәдә позула биләр. Просес фабрикдә вә мә'дән ишиндә һәр ердән даһа мүнтәзәм вә бир шәкилдә кедир. Лакин истеһсал саһәләринин бу фәрги дөвран просесинин үмуми формаларында һеч бир фәргә сәбәб олмур.

Өз-өзүнә артан дәйәр олмаг э'тибарилә капитал нәинки синфи мүнасибәтләри әһатә эдир, нәинки чәмиййәтин мүәййән характерини — әмәйин муздлу әмәк кими мөвчуд олмасына әсасланан характерини әһатә эдир. Капитал бир һәрәкәтдир, дөвран просесидир ки, бу, мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечир вә бунун өзүндә дөвран просесинин үч мүхтәлиф формасы вардыр. Буна көрә дә капиталы сүкунәтдә олан бир шей кими дейил, ялныз бир һәрәкәт кими баша дүшмәк олар. Дәйәрин мүстәгил мөвчуд олмасына ялныз бир абстраксия кими баханлар унудурлар ки, сәнае капиталынын һәрәкәти in actu [фәалиййәтдә олан] һәмин абстраксиядыр. Дәйәр бурада мүхтәлиф формалардан кечир, мүхтәлиф һәрәкәтләр эдир вә бу һәрәкәтләрдә о сахланыр, эйни заманда да бөйүйүр, артыр. Бурада биз һәр шейдән әввәл һәрәкәтин садәчә формасыны арашдырдығымыза көрә, капитал дәйәрдә онун дөвраны просесиндә баш верә биләчәк ингилаблары нәзәрдән кечирмәйәчәйик: лакин айдындыр ки, дәйәрдәки бүтүн ингилаблара бахмаяраг, капиталист истеһсалы ялныз о замана гәдәр яшайыр вә яшамагда давам эдә биләр ки, капитал дәйәр артмагда олсун, йә'ни о, мүстәгилләшмиш бир дәйәр олмаг э'тибарилә өз дөвраны просесини давам этдирсин; демәли, о замана гәдәр ки, дәйәрдә баш верән ингилабларын тә'сири бу вә я башга бир үсулла арадан галдырылсын вә бунлар нейтраллашдырылсын. Капиталын һәрәкәтләри айрыча бир сәнае капиталистинин фәалиййәти кими элә тәзаһүр эдир ки, о, әмтиә вә әмәк алычысы кими, әмтиә сатычысы кими, мәһсулдар капиталист кими фәалиййәт көстәрир вә, демәли, өз фәалиййәти илә дөврана хидмәт эдир. Әкәр ичтимаи капиталын дәйәриндә ингилаб баш верирсә, онда белә ола биләр ки, һәмин капиталистин фәрди капиталы чеврилишин өһдәсиндән кәлә билмәсин вә мәһв олсун, чүнки о, дәйәрин бу дәйишилмәси шәраитинә уйғунлашмаг игтидарында дейилдир. Дәйәрдә ингилаблар нә гәдәр кәскинләшир вә тез-тез баш верирсә, мүстәгилләшмиш капитал дәйәрин автоматик, тәбиәтин кортәбии просес гүввәси илә тә'сир көстәрән һәрәкәти айрыча бир капиталистин габагкөрүчүлүйүнә вә нийййәтләринә бир о гәдәр ар-

тыг дәрәчәдә үстүн кәлир, нормал истеһсалын чәрәяны гейри-нормал эһтикара бир о гәдәр артыг дәрәчәдә табе олур, айры-айры капиталларын мөвчуд олмасы үчүн бир о гәдәр артыг тәһлүкә яраныр. Беләликлә, дәйәрдәки бу вахташыры ингилаблар онларын санки тәкзиб этмәли олдуғу шейи тәсдиг эдир, йә'ни тәсдиг эдир ки, капитал олмаг э'тибарилә дәйәр мүстәгил мөвчудлуг әлдә эдир вә өз һәрәкәти васитәсилә бу мөвчудлуғу сахлайыр вә мөһкәмләдир.

Һәрәкәтдә олан капиталын метаморфозларынын белә бир-биринин ардынча кәлмәси капиталын дәйәр кәмиййәтинин дөвранда баш верән дәйишикликләринин әввәлдәки дәйәрлә даими мүгайисәсини әһатә эдир. Әкәр дәйәр ярадан гүввәйә, иш гүввәсинә гаршы дәйәрин мүстәгиллик әлдә этмәси *П — Иг* (иш гүввәсинин сатын алынмасы) әмәлиййатында башланыр вә истеһсал просесиндә иш гүввәсинин истисмары кими һәята кечирсә, дәйәрин белә мүстәгиллик әлдә этмәси о дөвранда енидән тәзаһүр этмир ки, бурада пул, әмтиәләр, истеһсал үнсүрләри ялныз, һәрәкәт просесиндән кечән капитал дәйәрин бир-биринин ардынча кәлән формаларындан ибарәтдир, бурада дәйәрин әввәлки кәмиййәти капитал дәйәрин индики дәйишилмиш кәмиййәти илә мүгайисә олунур.

Дәйәрин мүстәгил мөвчудлуг әлдә этмәсини вә капиталист истеһсал үсулу үчүн бу мөвчудлуғун хүсусиййәт тәшкил этдиййини тәкзиб этмәйә чалышан, ондан бә'зи игтисадчыларын иллүзиясы кими бәһс эдән Бэйли дейир: «Дәйәр эйни заманда мөвчуд олан әмтиәләр арасында нисбәтдир, чүнки ялныз бу чүр әмтиәләри бир-биринә мүбадилә этмәк олар». О буну мүхтәлиф дөврләрдәки әмтиә дәйәрләрин мүгайисәсинә гаршы бир дәлил олараг ирәли сүрүр ки, бу мүгайисә дә һәр бир дөвр үчүн пул дәйәр дүрүст айдынлашдырылмыш олдугда, — ялныз эйни нөв әмтиәләр истеһсалы үчүн мүхтәлиф дөврләрдә тәләб олунан әмәк сәрфинин мүгайисәси кими бир шейдир. Бу фикир онун белә бир үмуми сәһв тәсәввүрүндән ирәли кәлир ки, мүбадилә дәйәри дәйәрә бәрабәрдир вә дәйәр формасы дәйәрин өзүдүр; демәли, әмтиә дәйәрләр мүбадилә дәйәрләри олараг фәал ишләмирсә, йә'ни онлары һәгигәтдә бир-биринә мүбадилә этмәк мүмкүн дейилсә, онлар мүгайисә эдилә билмәз. Беләликлә, о фикринә дә кәтирмир ки, бу дәйәр өз дөвранынын мүхтәлиф фазаларында, — бу фазалар исә һеч дә бир вахта дүшмүр, ялныз бир-биринин ардынча кәлир, — нә дәрәчәдә өзү өзүнүн эйни олараг галыр вә өзү өзү илә мүгайисә олунурса, бу дәйәр ялныз о дәрәчәдә бир капитал дәйәр кими вә я капитал кими фәалиййәт көстәрир.

Дөвран формулуну халис шәклиндә өйрәнмәк үчүн ялныз әмтиәләрин өз дәйәрләринә сатылмасы фәрзиййәсини дейил, һабелә ону да әсас тутмаг лазымдыр ки, бу һал башга шәртләр

әйни олмагла баш верир. Мәсәлән, *И...И* формасыны ондан асылы олмајараг көтүрәк ки, истеһсал просеси техникасында баш вериб мүәјјән капиталистин мәһсулдар капиталыны гијмәтдән сала билән һәр чүр ингилаблар олур, һабелә ондан асылы олмајараг көтүрәк ки, мәһсулдар капиталын дәјәр үнсүрләриндәки дәјишиклик гајыдыб мөвчуд әмтиә капиталын дәјәринә һәр чүр тә'сир көстәрә биләр, һәм дә белә бир әмтиә капитал еһтијаты варса, бу дәјәр арта вә ја азала биләр. Фәрз едәк ки, *Ә'*, 10 000 кирвәнкә иплик өз дәјәринә, 500 ф. стерлингә сатылачагдыр; 8 440 кирвәнкә, = 422 ф. ст., *Ә'*-дәки капитал дәјәри өдәјир. Лакин памбығын, көмүрүн вә и. а. дәјәри артмышса (биз бурада гијмәтләрин садәчә дәјишилмәси һалларыны нәзәрә алмырыг), онда, ола биләр, һәмин 422 ф. ст. мәһсулдар капитал үнсүрләрини тамамилә өдәмәк үчүн кифајәт етмәсин; әлавә пул капитал лазымдыр — пул капиталын башы бағланыр. Бу гијмәтләр дүшүрсә, әксинә, — пул капитал сәрбәстләшир. Просес јалныз о һалда там нормал давам едир ки, дәјәр нисбәтләри сабит галсын; һәгигәтдә просес о вахта гәдәр нормал давам едир ки, дөвранын тәкрарындакы позулма һаллары зәифләмәкдә олсун; позулма һаллары нә гәдәр чох артырса, сәнае капиталистинин бир о гәдәр чох пул капиталы олмалыдыр ки, һәмин позулма һаллары зәифләшәнәдәк көзләјә билсин; һәм дә капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә, һәр бир фәрди истеһсал просесинин мигјасы кенишләндијинә көрә, бунунла бирликдә исә аванс едиләси капиталын минимум кәмијјәти дә артдығына көрә, һабелә бир сыра башга сәбәбләр үзүндән сәнае капиталистинин функсијасы кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә — ајры-ајры вә ја шәрикли — бөјүк пул капиталистләринин инһисарына чеврилир.

Ери кәлмишкән гејд едәк ки, истеһсал үнсүрләринин дәјәри дәјишилирсә, *П...П'* формасы илә *И...И* вә *Ә'...Ә'* формасы арасында фәрг мејдана чыхыр.

Ени гојулан вә әввәлчә пул капитал кими мејдана чыхан капитал формулу *П...П'*-дә, истеһсал васитәләринин, мәсәлән хаммалын, јардымчы материалларын вә и. а. дәјәри дүшдүјү заман мүәјјән бөјүклүкдә бир мүәссисә ачмаг үчүн, дәјәр дүшмәздән габаг лазым олдуғундан аз пул капитал сәрф едилмәси тәләб олуначагдыр, чүнки истеһсал просесинин һәчми (мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәси дәјишилмәз галмагла), мөвчуд мигдар иш гүввәсинин ишләдә биләчәји истеһсал васитәләринин күтләсиндән вә гәдәриндән асылыдыр; лакин бунларын гәдәри нә истеһсал васитәләринин дәјәриндән, нә дә иш гүввәсинин дәјәриндән асылы дејилдир (иш гүввәсинин дәјәри јалныз дәјәрин артмасы кәмијјәтинә тә'сир көстәрир). Әксинә, мәһсулдар капитал үнсүрләри олан әмтиә истеһсалы үнсүрләринин дәјәри јүксәлирсә, мә'лум бөјүклүкдә бир мүәс-

сисә гурмаг үчүн даһа чох пул капитал тәләб олуначагдыр. Һәр ики һалда ялныз, ени гоюлмасы лазым кәлән пул капиталын кәмиййәтинә тохунулур; биринчи һалда пул капитал артыглыг эдир, икинчи һалда исә, мә'лум истеһсал саһәсиндә ени фәрди сәнае капиталларынын артмасы ади гайда илә кедирсә, пул капиталын башы бағланмыш олур.

И...И вә *Ә'...Ә'* дөвранлары ялныз она көрә *П...П'* шәклиндә тәсәввүр олунур ки, *И* вә *Ә'*-ин һәрәкәти эйни заманда йығымдыр, демәли она көрә ки, әлавә *п*, пул дөнүб пул капитал олур. Лакин бу бир кәнара гоюлса, онда мәһсулдар капитал үнсүрләри дәйәринин дәйишилмәси һәмин дөвранларда *П...П'*-дәкиндән башга чүр әкс олунур; биз бурада енә дә, капиталын истеһсал просесиндәки тәркиб һиссәләринә дәйәрин бу чүр дәйишилмәсинин көстәрдийи әкс тә'сири нәзәрдә тутмуруг. Бу һалда илкин мәсрәфә билаваситә тә'сир көстәрилмир, өзүнүн биринчи дөвранында дейил, өзүнүн тәкрар истеһсалы просесиндә олан сәнае капиталына билаваситә тә'сир көстәрилир; демәли, $Ә'...Ә <^{Ив}_{Иг}$-йә, әмтиә капиталын енидән өз истеһсал үнсүрләринә чеврилмәсинә тә'сир көстәрилир, зира һәмин үнсүрләр әмтиәләрдән ибарәтдир. Дәйәр дүшдүкдә (мүвафиг олараг гиймәтләр дүшдүкдә) үч һал ола биләр: тәкрар истеһсал просеси эйни һәчмдә давам эдир; бу һалда, индийәдәк олан пул капиталын бир һиссәси сәрбәстләшир вә пул капитал йығымы баш верир, һәрчәнд нә һәгиги йығым (кениш мигясда истеһсал) йохдур, нә дә *п*-нин (изафи дәйәрин) йығым фондуна чеврилмәси кими онун үчүн һазырлыг олан вә онунла янашы кедән просес йохдур; яхуд, техники пропорсиялар имкан верирсә, тәкрар истеһсал просесинин мигясы әввәлки шәраитдә ола биләчәйиндән даһа чох кенишләнир; я да даһа артыг мигдарда хам материал вә и. а. эһтиятлары яранмыш олур.

Әмтиә капиталы өдәйән үнсүрләрин дәйәри йүксәлдикдә әксинә олур. Тәкрар истеһсал онда даһа өз нормал һәчминдә баш вермир (мәсәлән, аз мүддәт ишләйирләр); я да, ону өз әввәлки һәчминдә давам этдирмәк үчүн әлавә пул капитал ишә дүшмәлидир (пул капиталын башы бағланыр); яхуд, пул йығымы фонду, — әкәр белә бир фонд мөвчуддурса, — бүтүнлүкдә вә я гисмән, тәкрар истеһсал просесинин кенишләнмәсинә дейил, онун әввәлки мигясда давам этдирилмәсинә хидмәт эдир. Бурада да пул капиталын башы бағланыр, фәрг анчаг ондадыр ки, бу һалда әлавә пул капитал кәнардан, пул базарындан дейил, сәнае капиталистинин өз вәсаитиндән әлдә эдилир.

Лакин *И...И, Ә'...Ә'* дөвранларында, бу вә я дикәр дәйишиклик әмәлә кәтирән чәһәтләрә дә тәсадүф олуна биләр. Мәсәлән, әкәр бизим иплик әйирән фабрикантын чохлу памбыг эһтияты вардырса (йә'ни онун мәһсулдар капиталынын хейли һиссәси

памбыг еһтияты формасындадырса), памбығын гиймәтинин дүшмәси нәтичәсиндә бу капиталистин мәһсулдар капиталынын бир һиссәси гиймәтдән дүшүр; гиймәтләр галхдыгда исә, әксинә, онун мәһсулдар капиталынын бу һиссәсинин дәйәри йүксәлир. Дикәр тәрәфдән, әкәр бу капиталист бөйүк дәйәр күтләләрини әмтиә капитал формасында, мәсәлән памбыг иплийиндә сабитләшдирмишсә, памбығын гиймәти дүшдүкдә, онун әмтиә капиталынын бир һиссәси, демәли үмумиййәтлә онун дөврандакы капиталынын бир һиссәси гиймәтдән дүшүр; памбығын гиймәти галхдыгда, бунун әксинә олур. Нәһайәт, $Ә' — П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ просесиндә ашағыдакы һал баш верир: әкәр $Ә' — П$ әмәлийяты, әмтиә капиталын реаллашдырылмасы, $Ә$ үнсүрләринин дәйәри дәйишмәздән габаг олмушса, онда капитала ялныз биринчи һалда көстәрилдийи кими, мәһз тәдавүлүн икинчи, $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ әмәлийятында тә'сир көстәрилир; бу дәйишилмә $Ә' — П$ просеси баша чатмаздан әввәл баш вердикдә исә, башга шәртләр эйни олмагла, памбығын гиймәтинин дүшмәси иплийин дә гиймәтинин мүвафиг сурәтдә дүшмәсинә сәбәб олур вә, әксинә, памбығын гиймәтинин галхмасы иплийин дә гиймәтинин галхмасына сәбәб олур. Эйни бир истеһсал саһәсинә гоюлмуш айры-айры мүхтәлиф капиталлара көстәрилән тә'сир, онларын мүхтәлиф шәраитдә олмасындан асылы олараг, чох мүхтәлиф ола биләр. Пул капиталын сәрбәстләшмәси вә тәсбитләшмәси дә һабелә тәдавүл просесинин мүддәтиндәки фәргләр нәтичәсиндә, демәли, тәдавүл сүр'әтиндәки фәргләр нәтичәсиндә баш верә биләр. Лакин бу даһа дөвриййәнин өйрәнилмәсинә аиддир. Бурада бизи ялныз $П...П'$ илә дөвран просесинин дикәр ики формасы арасында олан вә өзүнү мәһсулдар капиталын үнсүрләри дәйәринин дәйишилмәсиндә көстәрән һәгиги фәрг марагландырыр.

Инкишаф этмиш, демәли, һөкмран олан капиталист истеһсал үсулу дөврүндә, тәдавүлүн $П — Ә <^{Иг}_{Ив}$ бөлмәсиндә, $Ив$-ни — истеһсал васитәләрини тәшкил эдән әмтиәләрин чох һиссәсинин өзү, өз функсиясыны ифа эдән өзкә әмтиә капиталындан ибарәт олур. Демәли, сатычы нөгтейи-нәзәриндән бурада $Ә' — П'$, әмтиә капиталын пул капитала чеврилмәси баш верир. Лакин бунун мүтләг әһәмиййәти йохдур. Әксинә. Сәнае капиталынын я пул кими, я да әмтиә кими фәалиййәт көстәрдийи өз тәдавүл просесиндә, — о истәр пул капитал шәклиндә, истәрсә әмтиә капитал шәклиндә олсун, — онун дөвраны, эйни заманда әмтиә истеһсалы тәшкил эдән ән мүхтәлиф ичтимаи истеһсал үсуллары шәраитиндә истеһсал олунмуш әмтиәләрин тәдавүлү илә чарпазлашыр. Әмтиәләр истәр гулдарлыға әсасланан истеһсалын мәһсулу олсун, истәр кәндли истеһсалынын (чинлиләр, Һиндистан райотлары), ичма истеһсалынын (Һолландия Ост-Индиясы), дөвләт истеһсалынын (рус тарихинин әввәлки дөврләриндә тәсадүф олундуғу

кими, тәһкимчилик асылылығына әсасланан истеһсалын), я да ярымвәһши овчу халгларын истеһсалынын мәһсулу олсун вә и. а. — фәрги йохдур: һәмин мәһсулдар сәнае капиталынын тәзаһүр етдийи пула вә әмтиәләрә әмтиә вә пул кими гаршы дурур, һәмин сәнае капиталынын дөвранына вә әмтиә капиталдакы изафи дәйәр бир кәлир кими сәрф едилдикдә, һәмин изафи дәйәрин дөвранына дахил олур, — демәли, әмтиә капитал тәдавүлүнүн һәр ики ганадына дахил олур. Һәмин мәһсулларын яранмыш олдуғу истеһсал просесинин нә характердә олмасынын әһәмиййәти йохдур; бунлар базарда әмтиә сифәтилә ишләйир вә сәнае капиталынын дөвранына, һабелә сәнае капиталындакы изафи дәйәрин тәдавүлүнә әмтиә сифәтилә дахил олур. Буна көрә дә онларын әмәлә кәлмәсинин һәртәрәфли характери, базарын дүнйа базары кими мөвчуд олмасы, мәһз бу, сәнае капиталынын тәдавүл просесинин фәргләндиричи чәһәтини тәшкил едир. Өзкә әмтиәләри һаггында дейиләнләр эйни дәрәчәдә өзкә пулларына да аиддир: әмтиә капитал пула анчаг бир әмтиә олараг гаршы дурдуғу кими, бу пул да әмтиә капитала гаршы ялныз пул сифәтилә ишләйир; пул бурада дүнйа пулу кими ишләйир.

Лакин бурада ики чәһәти гейд етмәк лазымдыр.

Әввәлән. *П — Ив* әмәлиййаты ичра олунан кими, әмтиәләр *(Ив)* даһа әмтиәликдән чыхыр вә сәнае капиталынын өзүнүн *И*-дәки функсиясы формасында, мәһсулдар капитал формасында мөвчуд олмасы үсулларындан бириңә чеврилир. Лакин бунун нәтичәсиндә һәмин әмтиәләрин өзләринин әмәлә кәлмәсинин изләри йох олур; әмтиәләр ялныз сәнае капиталынын мөвчудлуг формасы кими мөвчуд олмагда давам едир, онлар сәнае капиталынын тәркибинә дахилдир. Лакин бурада белә бир чәһәт гүввәдә галыр ки, һәмин әмтиәләрин бәрпа едилмәси үчүн онлар тәкрар истеһсал олунмалыдыр вә бу чәһәтчә капиталист истеһсал үсулу өзүндән фәргли инкишаф мәрһәләсиндә олан истеһсал үсуллары илә әлагәдардыр. Амма капиталист истеһсал үсулунун мейли ондан ибарәтдир ки, бу истеһсал үсулу, мүмкүн олдугча, һәр чүр истеһсалы әмтиә истеһсалына чевирир; бунун үчүн башлыча васитә мәһз һәмин истеһсал үсулларыны онун тәдавүл просесинә чәлб етмәкдән ибарәтдир; инкишаф етмиш әмтиә истеһсалынын өзү артыг капиталист әмтиә истеһсалыдыр. Сәнае капиталынын мүдахиләси һәр ердә һәмин чеврилмәни вә онунла бирликдә бүтүн билаваситә истеһсалчыларын муздлу фәһләләрә чеврилмәсини сүр'әтләндирир.

Икинчиси. Сәнае капиталынын тәдавүл просесинә дахил олан әмтиәләр (иш гүввәсини тәкрар истеһсал етмәк үчүн дәйишән капиталын, — фәһләләрә верилдикдән сонра, — чеврилдийи зәрури яшайыш васитәләри дә бурая дахилдир) һәр нечә әмәлә кәлмиш олса да, онлары яратмыш олан истеһсал просеси һансы

бир ичтимаи формада олса да, онлар сәнае капиталынын өзүнә гаршы әмтиә капитал формасында, әмтиә-тичарәт капиталы, яхуд тачир капиталы формасында дурур; бу сонунчу капитал исә өз тәбиәтинә көрә, һәр чүр истеһсал үсулу шәраитиндә истеһсал олунмуш әмтиәләри әһатә эдир.

Капиталист истеһсал үсулу истеһсалын бөйүк һәчмдә олмасыны фәрз этдийи кими, эйнилә һөкмән сатышын да бөйүк һәчмдә олмасыны фәрз эдир, демәли, әмтиәләрин айры-айры истеһлакчылара дейил, тачирә сатылмасыны фәрз эдир. Һәмин истеһлакчы өзү мәһсулдар истеһлакчы, йә'ни сәнае капиталисти олдугда исә, демәли, бир истеһсал саһәсинин сәнае капиталы дикәр истеһсал саһәси үчүн истеһсал васитәләри вердикдә, беләликлә (сифариш вә и. а. формасында) һәмчинин бир капиталистин әмтиәләри бир чох башгаларына билаваситә сатылмыш олур. Һәр бир сәнае капиталисти бу чәһәтдән билаваситә сатычыдыр, өзү өзүнүн тачиридир, о һабелә әмтиәни тачирә сатдыгда да белә олур.

Тачир капиталынын функсиясы олмаг э'тибарилә әмтиә тичарәти капиталист истеһсалында фәрз олунур вә капиталист истеһсалы инкишаф этдикчә, о да кет-кедә даһа чох инкишаф эдир. Демәли, капиталист тәдавүл просесинин айры-айры тәрәфләрини ишыгландыраркән биз әмтиә тичарәтинин мөвчуд олдуғуну фәрз эдирик; капиталист тәдавүл просесинин үмуми тәһлилиндә исә, тачирин васитәчилийи олмадан билаваситә сатышы фәрз эдирик, чүнки тачирин васитәчилийи һәрәкәтин айры-айры чәһәтләрини пәрдәләйир.

Мәсәләни бир гәдәр садәләвһлүклә тәсәввүр эдән Сисмондийә мүрачиәт эдәк:

«Тичарәтдә хейли капитал да иштирак эдир ки, илк бахышда о, юхарыда инкишафындан бәһс этдийимиз капиталын бир һиссәси кими көрүнмүр. Маһуд алверчисинин мағазаларында долу олан маһудун дәйәри, иллик истеһсалын варлы тәрәфиндән йохсула онун ишләмәси үчүн әмәк һаггы шәклиндә верилән һиссәсиндән нә исә фәргли бир шей кими көрүнүр. Һалбуки тичарәт капиталы бураядәк бәһс этдийимиз капиталы чох вахт әвәз эдир. Сәрвәтин инкишафыны мүмкүн гәдәр даһа яхшы айдынлашдырмаг мәгсәдилә биз бу инкишафы онун [сәрвәтин] мейдана кәлдийи замандан истеһлак олундуғу заманадәк изләдик. Мәсәлән, маһуд истеһсалында ишләнән капитал һәмишә бир чүр тәсәввүр олунмушдур; истеһлакчынын кәлиринә мүбадилә олундугда о ики һиссәйә бөлүнүр: бу һиссәләрдән бири мәнфәәт формасында саһибкарын кәлирини тәшкил эдир, дикәр һиссәси исә, фәһләләрин маһуд һазырладыглары мүддәт үчүн верилән әмәк һаггы олараг фәһләнин кәлирини тәшкил эдир.

«Лакин үмуми мәнафе ачыгча тәләб эдирди ки, һәмин капиталын мүхтәлиф һиссәләри мүәййән функсиялары ифа эдәркән бир-бирини әвәз этсин, әкәр фабрикантла истеһлакчы арасында бүтүн әмтиә дөврийиәсинин реаллашдырылмасы үчүн йүз мин экю кифайәтдирсә, бу йүз мин экю фабрикант, топдан сатыш алверчиси вә хырда сатыш алверчиси арасында бәрабәр бөлүнсүн. Инди фабрикант капиталын үчдә бир һиссәси илә, кечмишдә бүтүн капитал васитәсилә истеһсал этдийи мигдарда әмтиә истеһсал эдә биләр, чүнки инди, мәһсул һазырланмыш олдуғу вә тезликлә сатылмасыны тәләб этдийи бир заманда, алычы-тачир, билаваситә истеһлакчылар сырасындан алычы тапылмасындан чох тез тапылыр. Өз тәрәфиндән, топдан сатыш алверчисинин капиталы да хырда алверчи һесабына хейли сүр'әтлә өдәнилмиш олур... Аванс эдилмиш әмәк һаггынын мәбләғи илә сонунчу истеһлакчынын вердийи алғы гиймәти арасындакы фәрг капиталын мәнфәәтини тәшкил эдир. Бу функсияларын мүстәгилләшдийи замандан э'тибарән һәмин мәнфәәт фабрикант, топдан сатыш алверчиси вә хырда сатыш алверчиси арасында бөлүнүр. Инди ишдә үч шәхс вә үч чүр капитал иштирак эдирсә дә, алынан нәтичә эйни олур» («Nouveaux Principes», I, сәһ. 159, 160). [Бах: Симонд де Сисмонди: «Сияси игтисадын ени әсаслары», I чилд. Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1936-чы ил, сәһ. 208, 209.] «Онларын {алверчиләрин} һамысы долайы йолла истеһсала көмәк эдир, чүнки истеһлак мәгсәди күдән истеһсал анчаг, һазырланмыш шей истеһлакчыя чатдырылдыгда баша чатмыш һесаб олуна биләр» (енә орада, сәһ. 157) [сәһ. 207].

Дөвранын үмуми формалары нәзәрдән кечириләркән вә үмумиййәтлә бүтүн бу икинчи китабда биз пул дедикдә, метал пуллары нәзәрдә тутуруг вә һәм айрылыгда анчаг мә'лум дөвләтләрә аид олан символик пуллары, садәчә дәйәр нишанларыны, һәм дә һәлә шәрһ этмәмиш олдуғумуз кредит пулларыны бир кәнара гоюруг. Тәдгигин бу чүр кедиши, әввәлән, тарихи ардычыллыға уйғундур: кредит пуллары капиталист истеһсалынын башланғыч дөврүндә һеч бир рол ойнамыр, я да анчаг чүз'и бир рол ойнайыр. Икинчиси, тәдгигин бу чүр кетмәли олмасы нәзәри чәһәтдән онунла әсасландырылыр ки, кредит пулларынын тәдавүлүнә даир индийәдәк Тук вә башгалары тәрәфиндән апарылмыш олан тәнгиди тәдгигләрин һамысы онлары енә халис метал тәдавүлү шәраитиндә вәзиййәтин нечә олачағыны тәдгиг этмәйә гайытмаға мәчбур этмишдир. Лакин унутмамаг лазымдыр ки, метал пул һәм алғы васитәси, һәм дә тә'дийә васитәси кими ишләйә биләр. Садә олмаг үчүн, биз үмумиййәтлә бу II китабда метал пулу ялныз биринчи функсионал формада көтүрүрүк.

Сәнае капиталынын тәдавүл просеси, онун фәрди дөвраны просесинин ялныз бир һиссәсини тәшкил эдән бу просес габагда

шәрһ эдилмиш (I китаб, III фәсил) үмуми ганунларла мүәййән олунур, чүнки бу просес үмуми әмтиә тәдавүлү чәрчивәсиндәки ялныз бир сыра әмәлиййатлардан ибарәтдир. Пул нә гәдәр тез дөвр эдирсә, демәли, һәр бир айрыча капитал өзүнүн әмтиә вә я пул метаморфозлары сырасыны нә гәдәр тез кечирсә, эйни мигдар пул, мәсәлән 500 ф. ст., бир о гәдәр чох сәнае капиталларыны (яхуд — башга сөзлә десәк — әмтиә капиталлар формасында олан фәрди капиталлары) нөвбә илә тәдавүлә чәлб эдир. Бунун сайәсиндәдир ки, пул бир тә'дийә васитәси сифәтилә нә гәдәр чох ишләйирсә, — демәли, мәсәлән, әмтиә капиталы онун истеһсал васитәләри илә өдәйиркән нә гәдәр чох дәрәчәдә ялныз фәрги вермәк лазым кәлирсә вә, мәсәлән, әмәк һаггы вериләркән тә'дийә мүддәтләри нә гәдәр гыса олурса, эйни капитал дәйәр күтләси өз тәдавүлү үчүн бир о гәдәр аз пул тәләб эдир. Дикәр тәрәфдән, әкәр тәдавүл сүр'әти вә бүтүн башга шәраит дәйишмәз фәрз олунурса, онда пул капитал шәклиндә тәдавүл этмәли олан пулун мигдары әмтиә гиймәтләринин екуну илә (әмтиәләрин мигдарына вурулмуш гиймәт) мүәййән олунур, яхуд, әмтиәләрин мигдары вә дәйәрләри мә'лумдурса, онда пулун өз дәйәри илә мүәййән олунур.

Лакин үмуми әмтиә тәдавүлүнүн ганунлары ялныз о һалда гүввәдә галыр ки, капиталын тәдавүл просеси бир сыра садә тәдавүл әмәлиййатларындан ибарәт олсун вә о һалда гүввәдән дүшүр ки, һәмин әмәлиййатлар фәрди сәнае капиталларынын дөвранынын функсияча мүәййән мәрһәләләриндән ибарәт олсун.

Буну айдынлашдырмагдан өтрү ән яхшысы одур ки, тәдавүл просесини онун ашағыда көстәрилән ики формадакы гырылмаз элагәси һалында нәзәрдән кечирәк:

$$\text{II)}\ И\ldots Ә' \begin{cases} Ә- \\ -П' \\ ә- \end{cases} \begin{cases} П-Ә<^{Иг}_{Ив}\ldots И\ (И') \\ \\ п-ә \end{cases}$$

$$\text{III)}\ Ә' \qquad \begin{cases} Ә- \\ -П' \\ ә- \end{cases} \begin{cases} П-Ә<^{Иг}_{Ив}\ldots И\ldots Ә' \\ \\ п-ә \end{cases}$$

Тәдавүл просеси (истәр *Ә — П — Ә* шәклиндә, истәрсә *П — Ә — П* шәклиндә олсун), үмумиййәтлә бир сыра тәдавүл әмәлиййатларындан ибарәт олдуғуна көрә ялныз, бир-биринә экс олан ики сыра әмтиә метаморфозларыны тәшкил эдир ки, бунлардан да айрылыгда һәр бир метаморфоз өзкә әмтиәсинин, яхуд һәмин әмтиәйә гаршы дуран өзкә пулунун экс метаморфозуну фәрз эдир.

Әмтиә саһиби тәрәфиндә *Ә — П* олан әмәлиййат алычы тәрәфиндә *П — Ә* әмәлиййатыдыр; бир әмтиәнин *Ә — П*-дә биринчи метаморфозу *П* шәклиндә мейдана чыхан дикәр әмтиәнин икинчи метаморфозудур; *П — Ә* әмәлиййатында бунун әксинә олур. Демәли, әмтиә метаморфозунун бир мәрһәләсиндә онун, дикәр әмтиәнин дикәр мәрһәләдәки метаморфозу илә чулгашмасы һаггында көстәрилмиш оланлар капиталын тәдавүлүнә дә аиддир, чүнки капиталист алычы вә сатычы сифәтилә фәалиййәт көстәрир, буна көрә дә онун капиталы өзкә әмтиәсинә гаршы дуран пул сифәтилә, я да өзкә пулуна гаршы дуран әмтиә сифәтилә фәалиййәт көстәрир. Лакин әмтиә метаморфозларынын бу чулгашмасы эйни заманда капитал метаморфозларынын чулгашмасынын ифадәси дейилдир.

Әввәлән, көрдүйүмүз кими, *П — Ә (Ив)* мүхтәлиф фәрди капиталларын метаморфозларынын чулгашмасындан ибарәт ола биләр. Мәсәлән, иплик, памбыг әйирән фабрикантын әмтиә капиталы, гисмән көмүрлә өдәнилир. Онун капиталынын бир һиссәси пул формасындадыр вә бу формадан әмтиә формасына чеврилир, һалбуки капиталист көмүр сәнаечисинин капиталы әмтиә формасындадыр вә буна көрә дә пул формасына чеврилир; бурада эйни бир тәдавүл әмәлиййатында (мүхтәлиф истеһсал саһәләринә мәнсуб олан) ики сәнае капиталынын бир-биринә әкс метаморфозлары тәмсил олунмушдур, демәли, һәмин капиталларын бир сыра метаморфозларынын чулгашмасы тәмсил олунмушдур. Лакин көрдүйүмүз кими, *П*-нин чеврилдийи *Ив* һеч дә һөкмән гәт'и мә'нада әмтиә капитал, йә'ни сәнае капиталынын функсионал формасы, капиталист тәрәфиндән истеһсал эдилмиш әмтиә капитал олмалы дейилдир. Бурада һәмишә бир тәрәфдә *П — Ә*, о бири тәрәфдә *Ә — П* олур, лакин һеч дә һәмишә капиталларын метаморфозларынын чулгашмасы олмур. Сонра, *П — Иг*, иш гүввәсинин сатын алынмасы, һеч заман капиталларын метаморфозларынын чулгашмасындан ибарәт олмур, чүнки иш гүввәси фәһләнин әмтиәси олса да, о ялныз капиталистә сатылдыгдан сонра капитал олур. Дикәр тәрәфдән, *Ә′ — П′* просесиндә *П′* һөкмән әмтиә капиталын чеврилмиш формасы олмалы дейилдир; о, пула чеврилмиш олан иш гүввәси әмтиәсини (әмәк һаггы) вә я мүстәгил фәһләнин, гулун, тәһкимлинин, ичмаын истеһсал этдийи вә пула чеврилмиш мәһсулу ифадә эдә биләр.

Лакин, икинчиси, фәрди капиталын тәдавүл просесиндә баш верән һәр бир метаморфозун ойнадығы функсияча мүәййән ролу ифа этмәк үчүн һеч дә тәләб олунмур ки, һәмин метаморфоз башга бир капиталын дөвранында мүвафиг бир әкс метаморфоз тәшкил этсин, — әлбәттә, бурада фәрз эдилир ки, дүня базарынын бүтүн истеһсалы капиталистчәсинә апарылыр. Мәсәлән,

И...И дөвранында *Ә'*-и пула чевирән *П'* алычы тәрәфиндә ялныз онун пула чеврилмиш изафи дәйәри ола биләр (әмтиә — истеһлак шейи олдугда); яхуд $П' — Ә' <_{Ив}^{Иг}$ -дә (демәли, капитал бурая йығылмыш һалда дахил олур) *Ив* сатычысы үчүн *П'* онун капиталынын дөвранына, онун аванс этдийи капиталын өдәнилмәси кими дахил ола биләр вә я *П'* һәмин сатычынын капиталындан кәлирин хәрчләнмәси кими айрылдыгда, онун капиталынын дөвранына һәтта һеч дахил олмая да биләр.

Демәли, бүтүн ичтимаи капиталын, — айры-айры капиталлар исә буна гаршы ялныз онун мүстәгил фәалиййәт көстәрән тәркиб һиссәләридир, — мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин бир-бирини тәдавүл просесиндә гаршылыглы сурәтдә нечә әвәз этмәси мәсәләси, бу мәсәлә — истәр капиталдан бәһс олунсун, истәрсә изафи дәйәрдән — әмтиә тәдавүлү метаморфозларынын садә чулгашмаларыны, һәм капитал тәдавүлү үчүн, һәм дә һәр чүр башга әмтиә тәдавүлү үчүн үмуми олан бу чулгашмалары тәдгиг этмәклә һәлл олунмур; бу мәсәлә башга бир тәдгигат үсулу тәләб эдир. Индийәдәк бурада элә ибарәләрлә кифайәтләнмишләр ки, бунлар яхындан тәһлил эдилсә, бунларда ялныз һәр чүр әмтиә тәдавүлүнә хас олан метаморфоз чулгашмаларынын тәдгигиндән әлдә эдилмиш гейри-мүәййән тәсәввүрләрдән башга бир шей йохдур.

Сәнае капиталынын, демәли капиталист истеһсалынын да, дөвран просесинин ән габарыг хүсусиййәтләриндән бири бундан ибарәтдир ки, бир тәрәфдән, мәһсулдар капиталы тәшкил эдән үнсүрләр әмтиә базарындан әлдә эдилмәли вә әмтиә базары васитәсилә даим тәкрар олунмалыдыр, даим әмтиә олараг сатын алынмалыдыр, дикәр тәрәфдән дә, әмәк просесинин мәһсулу бу просесдән әмтиә олараг чыхыр вә һәр дәфә енидән әмтиә олараг сатылмалыдыр. Мәсәлән, Ашағы Шотландиянын мүасир фермерини континентин көһнә гайдалы хырда кәндлиси илә мүгайисә эдәк. Биринчиси бүтүн өз мәһсулуну сатыр, буна көрә дә базарда һәмин мәһсулун бүтүн үнсүрләринин, һәтта тохумун ерини долдурмалыдыр; икинчиси өз мәһсулунун ән чох һиссәсини билаваситә истеһлак эдир, мүмкүн гәдәр аз алыр вә сатыр, мүмкүн гәдәр аләтләри, палтары вә и. а. өзү һазырлайыр.

Буна әсасән натурал тәсәррүфаты, пул тәсәррүфатыны вә кредит тәсәррүфатыны ичтимаи истеһсал һәрәкәтинин үч характерик игтисади формасы кими бир-биринә гаршы гоюрдулар.

Әввәлән, бу үч форма һеч дә инкишафын бәрабәр әһәмиййәтли фазалары дейилдир. Кредит тәсәррүфаты дейилән шейин өзү анчаг пул тәсәррүфатынын формасыдыр, чүнки бу адларын һәр икиси истеһсалчыларын өз арасындакы мүбадилә функсияларыны вә я мүбадилә үсулларыны ифадә эдир. Инкишаф этмиш ка-

питалист истеһсалында пул тәсәррүфаты кредит тәсәррүфатынын ялныз әсасыдыр. Беләликлә, пул тәсәррүфаты вә кредит тәсәррүфаты капиталист истеһсалы инкишафынын ялныз мүхтәлиф пилләләринә уйғундур, лакин натурал тәсәррүфатын әксинә олараг һеч дә мүбадиләнин айры-айры мүстәгил формалары дейилдир. Эйнилә дә һаглы олараг, натурал тәсәррүфатын мүхтәлиф формаларыны, бәрабәр әһәмиййәтли формалар кими, һәмин ики формая гаршы гоймаг оларды.

Икинчиси, пул тәсәррүфаты, кредит тәсәррүфаты категорияларында фәргләндиричи әламәт олараг тәсәррүфат дейил, йә'ни истеһсал просесинин өзү дейил, мүхтәлиф истеһсал акентләри вә я истеһсалчылар арасында тәсәррүфата уйғун мүбадилә үсулу көстәрилдийинә вә көтүрүлдүйүнә көрә, биринчи категория нәзәрдән кечирилдикдә дә бу чүр этмәк лазым кәләрди. Демәли, натурал тәсәррүфат әвәзинә мүбадилә тәсәррүфаты алынмыш оларды. Тамамилә гапалы натурал тәсәррүфат, мәсәлән, инкләрин Перу дөвләти, һәмин категориялардан һеч биринә уйғун кәлмәзди.

Үчүнчүсү, пул тәсәррүфаты һәр чүр әмтиә тәсәррүфатына аиддир вә мәһсул ән мүхтәлиф ичтимаи истеһсал организмләриндә әмтиә шәклиндә мейдана кәлир. Демәли, бу һалда капиталист истеһсалынын фәргләндиричи чәһәти ялныз, мәһсулун әмтиә олараг, тичарәт шейи олараг нә һәчмдә истеһсал эдилмәсиндән ибарәт оларды, демәли, һәмин мәһсулу тәшкил эдән үнсүрләрин бир тичарәт шейи олараг, бир әмтиә олараг енидән, мәһсулун бурахылдығы тәсәррүфата нә һәчмдә гайытмасындан ибарәт оларды.

Әслиндә капиталист истеһсалы истеһсалын үмуми формасы олмуш әмтиә истеһсалыдыр; лакин онун белә олмасына вә инкишаф этдикчә даһа артыг дәрәчәдә белә олмасына сәбәб ялныз одур ки, бурада әмәк өзү әмтиә олур, чүнки фәһлә әмәйи, йә'ни өз иш гүввәсинин функсиясыны сатыр, һәм дә бизим дүшүндүйүмүз кими, онун тәкрар истеһсал хәрчләри илә муәййән олунан өз дәйәринә сатыр. Әмәк нә дәрәчәдә муздлу әмәк олурса, истеһсалчы бир о дәрәчәдә сәнае капиталисти олур; буна көрә капиталист истеһсалы (демәли, әмтиә истеһсалы да) ялныз о заман өзүнү там һәчмдә көстәрир ки, билаваситә кәнд истеһсалчысы да муздлу фәһлә олсун. Капиталистлә муздлу фәһлә арасындакы мүнасибәтдә пул мүнасибәти, алычы илә сатычынын мүнасибәти истеһсалын өзүнә имманент сурәтдә хас олан бир мүнасибәт олур. Лакин бу мүнасибәт өз әсасы э'тибарилә истеһсалын ичтимаи характери үзәриндә дурур, мүбадилә үсулунун ичтимаи характери үзәриндә дурмур; әксинә, ахырынчы биринчидән ирәли кәлир. Лакин, бүтүн диггәтин коммерсия фырылдаглары ишләдилмәсинә верилдийи буржуа көрүш даирәси үчүн мәһз белә

бир бахыш уйғун кәлир ки, истеһсал үсулунун характери она мүвафиг олан мүбадилә үсулунун әсасы дейил, әксинәдир[7].

Капиталист тәдавүлә пул формасында, орадан чыхардығындан аз дәйәр бурахыр, чүнки тәдавүлә әмтиә формасында, орадан әмтиә формасында чыхардығындан чох дәйәр бурахыр. Капиталист капиталын садәҹә шәхси тәҹәссүмү олараг фәалиййәт көстәрдийинә көрә, йә'ни сәнае капиталисти функсияларыны ифа етдийинә көрә, онун тәклиф етдийи әмтиә дәйәрләр һәмишә онун әмтиә дәйәрләрә олан тәләбиндән чохдур. Бу ҹәһәтдән, онун тәклиф вә тәләби бир-бирини өдәмиш олсайды, бу о демәк оларды ки, онун капиталы өз дәйәри е'тибарилә артмыр; капитал бир мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрмәзди, мәһсулдар капитал, өз үзәринә изафи дәйәр кәтирмәмиш олан бир әмтиә капитала чевриләрди; о, истеһсал просеси заманы иш гүввәсиндән әмтиә формасында изафи дәйәр әлдә етмәзди, демәли, үмумиййәтлә бир капитал кими фәалиййәт көстәрмәзди. Капиталист доғрудан да «алдығындан баһа сатмалыдыр»; лакин капиталист буна ялныз она көрә наил ола билир ки, сатын алдығы учуз әмтиәни, — чүнки бу әмтиәдә аз дәйәр вардыр, — капиталист истеһсал просеси васитәсилә даһа артыг мигдарда дәйәри олан әмтиәйә, демәли даһа баһалы әмтиәйә чевирир. Онун баһа сатмасына сәбәб һеч дә өз әмтиәсини дәйәриндән артығына сатмасы дейил, сәбәб одур ки, сатдығы әмтиәнин дәйәри һәмин әмтиәнин истеһсал үнсүрләринин дәйәрләри мәҹмууундан артыгдыр.

Капиталистин тәклифи илә тәләби арасындакы фәрг нә гәдәр бөйүкдүрсә, йә'ни онун тәклиф етдийи әмтиә дәйәрин, тәләб етдийи әмтиә дәйәрдән артығы нә гәдәр чохдурса, онун өз капиталындан әлдә етдийи дәйәр артымы нормасы да бир о гәдәр чохдур. Онун мәгсәди тәләблә тәклифин бир-бирини өдәмәси дейил, будур ки, бунлар бир-бирини өдәмәсин, онун тәклифи тәләбини өдәмәкдән артыг олсун.

Айрыча бир капиталист үчүн гүввәдә олан ҹәһәт капиталистләр синфи үчүн дә гүввәдә галыр.

Капиталист сәнае капиталыны ялныз садәҹә тәмсил етдикдә, онун тәләби анҹаг истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә тәләбдән ибарәт олур. Онун *Ив*-йә олан тәләби, бу *Ив*-дәки дәйәр ҹәһәтдән нәзәрдән кечирилдикдә, онун аванс етдийи капиталдан аздыр; о өз капиталынын дәйәриндән аз дәйәрә, буна көрә дә базара чыхардығы әмтиә капиталын дәйәриндән даһа аз бир дәйәрә истеһсал васитәләри сатын алыр.

---

[7] Бурая гәдәр V әлязмасыдыр; фәслин ахырынадәк давам едән парча 1877-ҹи ил вә я 1878-ҹи ил дәфтәриндә, китаблардан көтүрүлмүш парчалар ичәрисиндә олан бир гейддир.

Онун тәрәфиндән иш гүввәсинә олан тәләбә кәлдикдә, дәйәр чәһәтдән бу тәләбин һәчми, онун дәйишән капиталынын бүтүн капиталына нисбәти илә мүәййән олунур, демәли $= v : K$, буна көрә дә капиталист истеһсалында иш гүввәсинә олан тәләб онун тәрәфиндән истеһсал васитәләринә олан тәләбә нисбәтән аз дәрәчәдә артыр. Капиталист кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә *Иг* алычысындан даһа чох, *Ив* алычысы олур.

Фәһлә өз әмәк һаггыны әсасән яшайыш васитәләринә, һәм дә башлыча олараг зәрури яшайыш васитәләринә чевирдийинә көрә, капиталист тәрәфиндән иш гүввәсинә олан тәләб долайысы илә эйни заманда да фәһлә синфинин истеһлак этдийи истеһлак шейләринә олан тәләбдир. Лакин бу тәләб v-йә бәрабәрдир, v-дән бирчә атом гәдәр дә артыг дейилдир (әкәр фәһлә өз әмәк һаггындан гәнаәт эдиб йығырса, — биз бурада һәр чүр кредит мүнасибәтләрини зәрури олараг бир кәнара гоюруг, — бу о демәкдир ки, о өз әмәк һаггынын бир һиссәсини дәфинәйә чевирир вә pro tanto [бу дәрәчәдә] о даһа тәләб верән бир шәхс кими, бир алычы кими мейдана чыхмыр). Капиталист тәрәфиндән олан тәләбин максимум һәдди$=K=c+v$, онун тәклифи исә$=c+v+m$; демәли, әкәр онун әмтиә капиталынын гурулушу $80_c + 20_v + 20_m$-дирсә, онда онун тәләби $= 80_c + 20_v$ -дир, йә'ни өз дәйәри чәһәтдән нәзәрдән кечирилән тәләб онун тәклифиндән $^1/_5$ гәдәр аздыр. Капиталистин истеһсал этдийи m күтләнин фаиз нисбәти (мәнфәәт нормасы) нә гәдәр чохдурса, онун тәләби өз тәклифинә нисбәтән бир о гәдәр аз олур. Һәрчәнд истеһсал тәрәгги этдикчә, капиталист тәрәфиндән иш гүввәсинә олан тәләб, демәли, долайысы илә һәмчинин зәрури яшайыш васитәләринә олан тәләб онун тәрәфиндән истеһсал васитәләринә олан тәләбә нисбәтән прогрессив сурәтдә азалыр, бунунла белә, дикәр тәрәфдән, унутмамаг лазымдыр ки, капиталист тәрәфиндән *Ив*-йә олан тәләб һәмишә онун капиталындан аздыр. Беләликлә, капиталист тәрәфиндән истеһсал васитәләринә олан тәләб һәмин истеһсал васитәләрини она верән, бәрабәр мигдар капиталла вә башга шәртләр эйни олмагла ишләйән капиталистин әмтиә мәһсулундан дәйәрчә лабүд сурәтдә һәмишә аздыр. Һәгигәтдә бир капиталист дейил, бир чох капиталист олмасы вәзиййәти әсла дәйишдирмир. Фәрз эдәк ки, онун капиталы = 1 000 ф. ст., капиталын сабит һиссәси = 800 ф. ст.; бу һалда онун бүтүн капиталистләрә тәләби=800 ф. ст.; бу капиталистләр бирликдә исә өзләринин 1 000 ф. стерлинги илә (бу мәбләғдән онларын һәрәсинә айрылыгда нә гәдәр дүшсә дә вә онун бүтүн капиталындан бунларын һәр биринин пайына дүшән мәбләғ нә гәдәр олса да), мәнфәәт нормасы бәрабәр олмагла, 1 200 ф. ст. дәйәриндә истеһсал васитәләри верирләр; демәли, онун тәләби бунларын тәклифинин ялныз $^2/_3$

һиссәсини өдәйир, онун бүтүн өз тәләби исә, дәйәр кәмиййәтинә көрә, онун өз тәклифинин ялныз $^4/_5$ һиссәсинә бәрабәрдир.

Инди биз, габаға кечәрәк, эйни заманда капиталын дөвриййәсини дә нәзәрдән кечирмәлийик. Фәрз эдәк ки, бир капиталистин бүтүн капиталы = 5 000 ф. ст., бундан 4 000 ф. ст. әсас капиталдыр вә 1 000 ф. ст. дөвриййә капиталыдыр; габагда фәрз этдийимизә көрә, һәмин $1\,000 = 800_c + 200_v$. Онун бүтүн капиталынын илдә бир дәфә дөвр этмәси үчүн онун дөвриййә капиталы илдә беш дәфә дөвр этмәлидир; бу һалда онун әмтиә мәһсулу = 6 000 ф. ст., демәли, онун аванс этдийи капиталдан 1 000 ф. ст. артыгдыр, бу исә изафи дәйәрин енә әввәлки нисбәтини верир: $5\,000\ K : 1\,000_m = 100_{(c+v)} : 20_m$. Беләликлә, бу дөвриййә капиталистин бүтүн тәләбинин онун бүтүн тәклифинә нисбәтиндә һеч бир шейи дәйишдирмир: биринчи ахырынчыдан $^1/_5$ гәдәр аз олараг галыр.

Тутаг ки, онун әсас капиталы һәр 10 илдә бир бәрпа эдилмәлидир. Демәли, капиталист һәр ил $^1/_{10}$ = 400 ф. ст. амортизасия эдир. Бунун нәтиҹәсиндә инди онун малик олдуғу дәйәр анҹаг әсас капитал һалындакы 3 600 ф. ст. + пул һалындакы 400 ф. стерлингдән ибарәтдир. Әкәр тә'мирә эһтияҹ олурса вә бу тә'мир орта һәҹмдән артыг олмурса, һәмин тә'мир хәрҹи капитал гоймагдан башга бир шей дейилдир вә буну капиталист ялныз сонралар гоюр. Биз мәсәләни белә көтүрә биләрик ки, капиталист өз гойдуғу капиталын иллик әмтиә мәһсулуна дахил олан дәйәрини мүәййән эдиркән, әввәлҹәдән тә'мир хәрҹини дә бурая дахил этмишдир, белә ки, капитал дәйәрин $^1/_{10}$ һиссәсинә бәрабәр олан амортизасияда һәмин хәрҹ дә вардыр. (Әкәр һәгигәтдә онун тә'мирә олан тәләбаты ортадан ашағы дәрәҹәдәдирсә, бу, капиталист үчүн хейирдир, ортадан юхары дәрәҹәдәдирсә, бу онун үчүн зәрәрдир. Лакин, эйни бир сәнае саһәсиндә мәшғул олан бүтүн капиталистләр синфи үчүн бу хейир вә зәрәрләр тәнләшир.) Һәр һалда, бу капиталистин бүтүн капиталы илдә бир дәфә дөвр этмәклә онун иллик тәләби 5 000 ф. стерлингә бәрабәр галырса да, йә'ни онун әввәлдә аванс этдийи капитал дәйәрә бәрабәрдирсә дә, бунунла белә, һәмин тәләб капиталын дөвриййә һиссәсинә нисбәтән артыр, капиталын әсас һиссәсинә нисбәтән исә даим азалыр.

Инди тәкрар истеһсала кечәк. Фәрз эдәк ки, капиталист бүтүн изафи дәйәр m-ни шәхсән истеһлак эдир вә ялныз илкин капитал K кими бир кәмиййәти енидән мәһсулдар капитала чевирир. Бу һалда капиталистин тәләби дәйәрҹә онун тәклифинә бәрабәрдир. Лакин онун капиталынын һәрәкәти ҹәһәтдән белә дейилдир; бир капиталист олмаг э'тибарилә онун тәләби өз тәклифинин (дәйәр кәмиййәти ҹәһәтдән) ялныз $^4/_5$ һиссәси гәдәрдир; $^1/_5$

һиссәсини о, бир капиталист кими, өз капиталист функсияларына көрә дейил, өз шәхси тәләбаты вә я зөвгү үчүн истеһлак эдир. Онун һесабы фаиз рәгәмләри илә беләдир:

Бир капиталист кими онун тәләби	= 100,	тәклифи = 120
Зөвглә яшамағы севән бир адам кими онун тәләби	= 20,	тәклифи = —
Чәми тәләб	= 120,	тәклиф = 120

Бу фәрзиййә белә бир фәрзиййәйә бәрабәрдир ки, капиталист истеһсалы йохдур, буна көрә сәнае капиталистинин өзү дә йохдур: нийййәт варланманын өзүндән ибарәт дейил, шәхси истеһлакдан ибарәтдир дейә фәрз этмәк капитализмин әсасынын өзүнү арадан галдырыр.

Лакин белә фәрз этмәк техники чәһәтдән дә мүмкүн дейилдир. Капиталист нәинки эһтият капиталы топламалыдыр ки, гиймәтләрин дәйишилмәсиндән өзүнү горусун вә алғы-сатгы үчүн ән әлверишли конюнктураны көзләмәйә имканы олсун; о, капитал йығмалыдыр ки, беләликлә истеһсалы кенишләндирсин вә өз мәһсулдар организминдә техники тәкмилләшдирмәләр тәтбиг этсин.

Капитал йығмаг үчүн о һәр шейдән әввәл тәдавүлдән ахыб әлинә кәлән изафи дәйәрин бир һиссәсини тәдавүлдән пул формасында көтүрмәли вә ону дәфинә олараг о вахта гәдәр артырмалыдыр ки, бунун мигдары көһнә мүәссисәни кенишләндирмәк үчүн вә я көһнә мүәссисә илә янашы ени мүәссисә ачмаг үчүн лазым олан мигдара чатсын. Нә гәдәр ки, дәфинә ярадылмасы давам эдир, о вахтадәк бунун яранмасы капиталистин тәләбини артырмыр; пул һәрәкәтдән салынмышдыр; бу пул базара чыхарылмыш әмтиәнин әвәзиндә базардан көтүрүлән пул эквивалентин мүгабилиндә мүбадилә йолу илә әмтиә базарындан әмтиә шәклиндә һеч бир эквивалент кәтирмир.

Бурада кредит бир кәнара гоюлур; мәсәлән, капиталистин пул йығдыгча бу пулу фаиз алмаг үчүн банкда чари һесаба гоймасы кими бир һал исә кредит саһәсинә аиддир.

БЕШИНҸИ ФӘСИЛ.

ТӘДАВҮЛ ВАХТЫ[8].

Истеһсал даирәсиндән вә тәдавүл даирәсинин ики фазасындан капитал, көрдүйүмүз кими, вахт э'тибарилә ардыҹыл сурәтдә кечир. Истеһсал даирәсиндә капиталын галдығы мүддәт онун истеһсал вахтыны, тәдавүл даирәсиндә галдығы мүддәт исә онун ҹәрәян вахтыны вә я тәдавүл вахтыны тәшкил эдир. Буна көрә дә капиталын өз дөвраныны кечдийи бүтүн вахт истеһсал вахты илә тәдавүл вахтынын мәҹмууна бәрабәрдир.

Истеһсал вахты, тәбии олараг, әмәк просеси дөврүнү әһатә эдир, лакин бу дөвр бүтүн истеһсал вахтыны әһатә этмир. Һәр шейдән әввәл хатырладаг ки, сабит капиталын бир һиссәси әмәк васитәләри шәклиндә олур, мәсәлән, машынлар, тикилиләр вә и. а.; бунлар өз варлығынын лап сонунадәк, даим енидән тәкрар олунан эйни әмәк просесләриндә ишләйир. Әмәк просесинин вахташыры олараг, мәсәлән кечәләр, арасынын кәсилмәси һәмин әмәк васитәләринин ишләмәсиндә фасилә ярадырса да, онларын истеһсал ериндә олмасында фасилә яратмыр. Бунлар ялныз ишләдикләри заман дейил, ишләмәдикләри заман да орада галмагда давам эдир. Дикәр тәрәфдән, капиталистин мүәййән мигдар һазыр хаммал вә ярдымчы материал эһтияты олмалыдыр ки, базар тәрәфиндән күндәлик әмтиә тәклифиндәки тәсадүфләрдән асылы олмаяраг, аз-чох бир мүддәт әрзиндә истеһсал просеси габагҹадан мүәййән олунмуш мигясда давам этсин. Һәмин хаммал вә и. а. эһтияты мәһсулдар сурәтдә ялныз тәдричлә, яваш-яваш истеһлак олунур. Бурадан онун истеһсал вахты[9] илә онун ишләнмәси вахты арасындакы фәрг ирәли кәлир. Демәли, истеһсал васитәләринин истеһсал вахты үмумиййәтлә: 1) бунларын бир истеһсал васитәси олараг ишләдийи, йә'ни истеһсал просесиндә хидмәт этдийи вахты; 2) истеһсал просесинин, демәли, бу

[8] Бурадан IV әлязмасы кәлир.

[9] Истеһсал вахты бурада фәал мә'нада көтүрүлмүшдүр: истеһсал васитәләри үчүн истеһсал вахты бурада, онларын истеһсал эдилмәси вахты дейил, әмтиә мәһсулунун истеһсал олунмасы просесиндә онларын иштирак этмәси вахтыдыр. — *Ф. Э.*

просесә дахил эдилмиш истеһсал васитәләринин фәалиййәтинин дә даяндығы мүддәтдәки фасиләләри; 3) истеһсал васитәләри просесин шәртләри сифәтилә һазыр олса да, демәли мәһсулдар капитал олса да, бунларын һәләлик истеһсал просесинә дахил олмадығы вахты әһатә эдир.

Индийәдәк нәзәрдән кечирилән фәрг мәһсулдар капиталын истеһсал даирәсиндә олдуғу вахтла онун истеһсал просесиндә олдуғу вахт арасындакы фәргдир. Лакин истеһсал просесинин өзү әмәк просесиндә, буна көрә әмәк вахтында да фасиләләрә сәбәб ола биләр, элә интерваллара сәбәб ола биләр ки, бу заман әмәк чисми, даһа инсан әмәйи тәтбиг эдилмәдән, физики просесләрин тә'сири алтына верилмиш олур. Бу һалда истеһсал просеси, буна көрә истеһсал васитәләринин ишләмәси дә давам эдир, һәрчәнд әмәк просеси, демәли, истеһсал васитәләринин бир әмәк васитәси кими ишләмәси дә даянмыш олур. Биз буну ерә сәпилмиш тохумун, чахыр анбарында гычгырмагда олан шәрабын, бир чох мануфактураларда, мәсәлән, әмәк материалыны кимйәви просесләрдән кечирән көн заводларында һәмин материалын тимсалында көрүрүк. Бурада истеһсал вахты әмәк вахтындан чохдур. Һәр икиси арасындакы фәрг истеһсал вахтынын әмәк вахтындан артыг олмасындадыр. Бу артыглыг һәмишә ондан ирәли кәлир ки, я мәһсулдар капитал истеһсал даирәсиндә *кизли* һалда галараг, истеһсал просесинин өзүндә фәалиййәт көстәрмир, я да истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрир, лакин әмәк просесиндә олмур.

Кизли мәһсулдар капиталын, истеһсал просеси үчүн ялныз бир шәрт олараг сахланмыш һиссәси, мәсәлән, әйирмә мүәссисәсиндәки памбыг, көмүр вә и. а., нә мәһсул ярадан амил кими, нә дә дәйәр ярадан амил кими ишләмир. Бу һиссә фәалиййәтсиз ятыб галан бир капиталдыр, һәрчәнд белә бир фәалиййәтсизлик истеһсал просесинин фасиләсиз чәрәян этмәси үчүн зәрури шәртдир. Мәһсулдар эһтиятын (кизли капиталын) сахланмасы үчүн лазым олан биналар, апаратлар вә и. а. истеһсал просесинин шәртләридир вә буна көрә дә аванс эдилмиш мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләридир. Бунлар өзләринин илкин мәрһәләдә мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләрини сахламаг функсиясыны ифа эдир. Бу илкин мәрһәләдә әмәк просесләри лазым кәлдийинә көрә, һәмин просесләр хам материалы вә и. а. баһалашдырыр, лакин бунлар мәһсулдар әмәкдир вә изафи дәйәр ярадыр, чүнки һәр чүр башга муздлу әмәк кими, бу әмәйин дә бир һиссәсинин һаггы верилмир. Бүтүн истеһсал просесиндәки нормал фасиләләр, демәли, мәһсулдар капиталын фәалиййәт көстәрмәдийи заман әрзиндәки фасиләләр нә дәйәр, нә дә изафи дәйәр ятмыр. Бурадан исә кечә дә ишләмәйә мәчбур этмәк чәһди ирәли кәлир (I китаб, VIII фәсил, 4). Әмәк вахтындакы бу фасиләләр — истеһсал просеси вахтынын өзүндә әмәк чисминин кечирмәли

олдуғу һәмин фасиләләр нә дәйәр, нә дә изафи дәйәр яратмыр; лакин онлар мәһсулун яранмасына көмәк эдир, онун һәятынын бир һиссәсини тәшкил эдир, мәһсулун кечмәли олдуғу бир просесдир. Апаратларын вә и. а. дәйәри бунларын ишләдийи бүтүн вахта мүвафиг сурәтдә мәһсулун үзәринә кечир; мәһсул бу истеһсал мәрһәләсинә әмәйин өзү тәрәфиндән кечирилмишдир вә, памбығын мәһсула дахил олмаян, лакин енә дә өз дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирән һиссәсинин тозланмасы кими, һәмин апаратлардан истифадә эдилмәси дә истеһсал үчүн эйни дәрәҹәдә шәртдир. Кизли капиталын дикәр һиссәси, мәсәлән, тикилиләр, машынлар вә и. а., йә'ни истеһсал просесинин ялныз нормал фасиләләри нәтиҹәси оларag фәалиййәтиндә фасилә әмәлә кәлән әмәк васитәләри, — истеһсалын ихтисары, бөһранлар вә и. а. нәтиҹәсиндәки гейри-нормал фасиләләр халис зәрәрдир, — кизли капиталын бу һиссәси, ярадылан мәһсула дахил олмаса да, өз дәйәрини мәһсула әлавә эдир; бу һиссәнин мәһсула әлавә этдийи бүтүн дәйәр һәмин һиссәнин мөвҹуд олмасынын орта мүддәти илә мүәййән олунур; бу һиссә һәм фәалиййәт көстәрдийи заман, һәм дә фәалиййәт көстәрмәдийи заман истеһлак дәйәрини итирдийинә көрә, өз дәйәрини итирмиш олур.

Нәһайәт, капиталын, әмәк просесиндә фасилә әмәлә кәлдийинә бахмаяраг истеһсал просесиндә галмагда давам эдән сабит һиссәсинин дәйәри истеһсал просеси нәтиҹәсиндә енидән мейдана кәлир. Бурада әмәк өзү истеһсал васитәләрини элә бир шәраитә салмышдыр ки, һәмин шәраит сайәсиндә истеһсал васитәләри өз-өзүнә бир сыра мә'лум тәбии просесләрдән кечир вә бу просесләр сайәсиндә мүәййән файдалы нәтиҹә алыныр, яхуд онларын истеһлак дәйәринин формасы дәйишилир. Әмәк истеһсал васитәләрини доғрудан да мәгсәдәуйғун сурәтдә, истеһсал васитәләри кими ишләтдикдә, һәмишә бу истеһсал васитәләринин дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирир. Истәр әмәк бу файдалы нәтиҹәни әлдә этмәк үчүн әмәк васитәләринин ярдымы илә әмәк ҹисминә фасиләсиз тә'сир көстәрмәли олсун, истәрсә о ялныз тәкан вериб истеһсал васитәләрини элә бир шәраитә салмалы олсун ки, һәмин шәраит сайәсиндә истеһсал васитәләри даһа әмәйин тә'сири олмадан, тәбиәт просесләри нәтиҹәсиндә өз-өзүнә, габагҹадан нәзәрдә тутулдуғу кими өз шәклини дәйишдирсин, — бунун нәтиҹәсиндә вәзиййәт әсла дәйишилмир.

Истеһсал вахтынын әмәк вахтындан артығы һәр нәйә әсасланса да, — истәр она әсаслансын ки, истеһсал васитәләри ялныз кизли мәһсулдар капитал тәшкил эдир, демәли һәлә һәгиги истеһсал просеси әрәфәсиндәдир, истәрсә она әсаслансын ки, истеһсал просеси заманы онларын өз фәалиййәтиндә һәмин просесин даянмасы һаллары үзүндән фасиләләр әмәлә кәлир, я да, нәһайәт, она әсаслансын ки, истеһсал просесинин өзү әмәк про-

сесиндә фасиләләрә сәбәб олур, — бу һалларын һеч бириндә истеһсал васитәләри элә бир фәалиййәтдә олмур ки, бунлар әмәк сорсун. Әкәр онлар әмәк сормурса, демәли, изафи дәйәр дә сормур. Буна көрә дә дәйәрин артмасы просесинин ичрасы һәмин просесин даяндығы бу һаллардан нә гәдәр айрылмаз олса да, мәһсулдар капитал өз истеһсалында әмәк вахтындан артыг кечирдийи вахт әрзиндә онун дәйәри артмыр. Айдындыр ки, истеһсал вахты илә әмәк вахты бир-биринә нә гәдәр чох уйғун кәлирсә, мүәййән мәһсулдар капиталын мүәййән заман әрзиндәки мәһсулдарлығы вә дәйәринин артмасы бир о гәдәр чох олур. Бурадан да капиталист истеһсалынын белә бир мейли ирәли кәлир ки, истеһсал вахтынын әмәк вахтындан артығыны мүмкүн гәдәр гысалтсын. Лакин капиталын истеһсал вахты әмәк вахтындан фәргли ола билсә дә, бунунла белә, истеһсал вахты һәмишә әмәк вахтыны әһатә эдир вә биринчинин икинчидән артыг олмасы һәтта истеһсал просеси үчүн шәртдир. Демәли, истеһсал вахты һәмишә элә бир вахтдыр ки, һәмин заман әрзиндә капитал истеһлак дәйәрләри истеһсал эдир вә өз дәйәри чәһәтдән артыр, йә'ни мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрир, һәрчәнд истеһсал вахты һәмчинин капиталын я кизли вәзиййәтдә галдығы, я да өз дәйәрини артырмадан мәһсул истеһсал этдийи вахты да әһатә эдир.

Капитал тәдавүл даирәсиндә әмтиә капитал вә пул капитал шәклиндә олур. Капиталын тәдавүлүнүн ики просеси ондан ибарәтдир ки, о, әмтиә формасындан пул формасына вә пул формасындан әмтиә формасына чеврилир. Әмтиәнин пула чеврилмәсинин бурада эйни заманда әмтиәдәки изафи дәйәрин реаллашдырылмасындан ибарәт олмасы вә пулун әмтиәйә чеврилмәсинин эйни заманда капитал дәйәрин өз истеһсал үнсүрләри формасына чеврилмәсиндән вә я тәкрар чеврилмәсиндән ибарәт олмасы белә бир чәһәти әсла дәйишдирмир ки, тәдавүл просесләри олмаг э'тибарилә һәмин просесләр әмтиәләрин садә метаморфозу просесләридир.

Тәдавүл вахты илә истеһсал вахты бир-бирини гаршылыглы сурәтдә истисна эдир. Капитал өз тәдавүл вахты әрзиндә мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрмир вә буна көрә дә нә әмтиә, нә дә изафи дәйәр истеһсал этмир. Әкәр биз дөвраны онун ән садә формасында, йә'ни бүтүн капитал дәйәрин һәр дәфә бирдән-бирә бир фазадан дикәринә кечдийи формада нәзәрдән кечиририксә, онда айдындыр ки, истеһсал просеси, демәли капиталын дәйәринин өз-өзүнә артмасы да, онун тәдавүлү давам этдийи вахтда кәсилир вә, тәдавүлүн давам этмәси мүддәтиндән асылы олараг, истеһсал просеси даһа сүр'әтлә вә я даһа яваш тәкрарланачагдыр. Әксинә, әкәр капиталын мүхтәлиф һиссәләри дөвраны бир-бири-

нин ардынча ичра эдирсә, беләликлә дә бүтүн капитал дәйәрин дөвраны ардычыл сурәтдә бу дәйәрин айры-айры һиссәләринин дөвранында баш верирсә, онда айдындыр ки, капитал дәйәрин тәркиб һиссәләринин даим тәдавүл даирәсиндә галдығы вахт нә гәдәр узун олурса, онун даим истеһсал даирәсиндә фәалиййәт көстәрән һиссәси бир о гәдәр аз олачагдыр. Буна көрә дә тәдавүл вахтынын узанмасы вә я гысалмасы истеһсал вахтынын гысалмасы вә я узанмасы үчүн, я да мүәййән кәмиййәтли бир капиталын мәһсулдар капитал кими нә дәрәчәдә фәалиййәт көстәрмәси үчүн мәнфи һәдд ролу ойнайыр. Капиталын тәдавүл метаморфозлары әслиндә нә гәдәр артыг бир дәрәчәдә ялныз идеал метаморфозлардан ибарәт олурса, йә'ни тәдавүл вахты нә гәдәр артыг бир дәрәчәдә $= 0$ олурса вә я сыфра яхынлашырса, капитал бир о гәдәр чох фәалиййәт көстәрир, онун мәһсулдарлығы вә онун дәйәринин өз-өзүнә артмасы бир о гәдәр йүксәк олур. Мәсәлән, әкәр капиталист сифаришлә ишләйир, мәһсулу верәндә баһасыны алыр вә бу алдығыны она өзүнүн истеһсалы васитәләри илә верирләрсә, онда тәдавүл вахты сыфра яхынлашыр.

Беләликлә, капиталын тәдавүл вахты үмумиййәтлә онун истеһсал вахтыны, буна көрә һабелә дәйәрин артмасы просесини мәһдудлашдырыр. Һәм дә бу просеси тәдавүл вахтынын узунлуғуна пропорсионал сурәтдә мәһдудлашдырыр. Бу вахтын узунлуғу исә ән мүхтәлиф дәрәчәдә арта биләр вә я әскилә биләр, буна көрә дә капиталын истеһсал вахтыны чох мүхтәлиф дәрәчәдә мәһдудлашдыра биләр. Лакин сияси игтисад ялныз *заһири чәһәти,* йә'ни анчаг тәдавүл вахтынын үмумиййәтлә капиталын дәйәрчә артмасы просесинә тә'сирини көрүр. Сияси игтисад бу мәнфи тә'сири мүсбәт тә'сир кими гәбул эдир, чүнки онун нәтичәләри мүсбәтдир. Сияси игтисад һәмин заһири чәһәтдән хүсусилә она көрә бәрк япышыр ки, һәмин чәһәт куя буну сүбут эдир: капиталда дәйәри өз-өзүнә артыран, капиталын истеһсал просесиндән асылы олмаян, буна көрә әмәйин истисмарындан да асылы олмаян сиррли бир булаг вардыр вә һәмин булаг она тәдавүл даирәсиндән ахыб кәлир. Сонралар биз көрәчәйик ки, һәтта элми игтисад да өзүнүн бу заһири чәһәтлә алданмасына йол верир. Бу заһири чәһәт, енә дә көстәриләчәйи кими, мүхтәлиф һадисәләрдә өзүнә даяг тапыр: 1) Мәнфәәтин капиталист үсулу илә һесабланмасы; бурада мәнфи сәбәб мүсбәт сәбәб кими көрүнүр, чүнки ялныз тәдавүл вахтынын мүхтәлиф олдуғу мүхтәлиф тәтбиг даирәләриндәки капиталлар үчүн тәдавүлүн даһа узун вахт давам этмәси гиймәтләрин артырылмасындан өтрү әсас олур, — бир сөзлә, мәнфәәтин тәнләшмәси әсасларындан бири олур. 2) Тәдавүл вахты дөвриййә вахтында ялныз бир момент тәшкил эдир; дөвриййә вахты исә истеһсал вахтыны вә я тәкрар истеһсал вахтыны әһатә эдир. Һәгигәтдә истеһсал вахтынын тө-

рәтдийи шей тәдавүл вахтындан төрәйән бир шей кими көрүнүр. 3) Әмтиәләрин дәйишән капитала (әмәк һаггына) чеврилмәси бунларын габагча пула чеврилмәси илә бағлыдыр. Демәли, капитал йығымында әлавә дәйишән капитала чеврилмә тәдавүл даирәсиндә баш верир вә я тәдавүл вахты олур. Буна көрә дә элә кәлир ки, мәһз бу тәдавүл вахтынын сайәсиндә йығым баш вермишдир.

Тәдавүл даирәсиндә капитал, бу вә я дикәр бир ардычыллыгла, ики әкс фаза кечир: *Ә — П* вә *П — Ә*. Беләликлә, онун тәдавүл вахты да ики һиссәйә айрылыр: онун әмтиәдән пула чеврилмәси үчүн тәләб олунан вахт вә онун пулдан әмтиәйә чеврилмәси үчүн тәләб олунан вахт. Артыг садә әмтиә тәдавүлүнүн тәһлилиндән (I китаб, III фәсил) мә'лумдур ки, *Ә — П,* сатгы, онун метаморфозунун ән чәтин һиссәсидир вә буна көрә дә, ади шәраитдә, тәдавүл вахтынын чох һиссәсини тәшкил эдир. Пулда тәчәссүм этмиш дәйәр өзүнүн элә бир формасында олур ки, буну һәр заман башга бир формая чевирмәк олар. Дәйәр әмтиәдә тәчәссүм этдикдә исә, о ялныз пула чеврилмәк васитәсилә һәмин формая, билаваситә мүбадилә эдилә билән вә буна көрә дә һәр заман фәалиййәтә һазыр олан бу формая кирә биләр. Һалбуки капиталын тәдавүлү просесиндә, онун *П — Ә* фазасында мәсәлә капиталын элә әмтиәләрә чеврилмәси үзәриндәдир ки, бу әмтиәләр мүәййән мүәссисәдә мәһсулдар капиталын мүәййән үнсүрләрини тәшкил эдир. Элә ола биләр ки, базарда истеһсал васитәләри йохдур вә бунлары һәлә истеһсал этмәк, яхуд узаг базарлардан кәтиртмәк лазымдыр, я да истеһсал васитәләринин ади тәклифиндә позулмалар, гиймәтләрин дәйишилмәси вә и. а. баш вермишдир, — бир сөзлә, элә чохлу һаллар раст кәлә биләр ки, бунлары *П — Ә* формасынын садәчә дәйишилмәсиндә көрмәк мүмкүн дейилдир, лакин бунлар тәдавүл фазасынын бу һиссәси үчүн дә каһ чох, каһ да аз вахт сәрф олунмасыны тәләб эдир. *Ә — П* вә *П — Ә* заман э'тибарилә бөлүнмүш олдуғу кими, мәкан э'тибарилә дә бөлүнмүш ола биләр, алғы базары илә сатгы базары мәканча мүхтәлиф базарлар ола биләр. Мәсәлән, фабрикләрдә тәдарүкчү илә сатычы чох заман һәтта ики айрыча шәхсдән ибарәт олур. Әмтиә истеһсалында тәдавүл дә истеһсалын өзү гәдәр зәруридир, демәли, тәдавүл акентләри дә истеһсал акентләри гәдәр зәруридир. Тәкрар истеһсал просеси капиталын һәр ики функсиясыны әһатә эдир, демәли бу функсияларын истәр капиталистин өзү тәрәфиндән, истәрсә муздлу фәһлә тәрәфиндән, капиталистин акенти тәрәфиндән тәмсил олунмасы зәрурәтини дә әһатә эдир. Лакин бу һал тәдавүл акентләрини истеһсал акентләри илә гарышдырмаг үчүн, һабелә әмтиә капитал вә пул капитал функсияларыны мәһсулдар капитал функсиялары илә гарышдырмаг үчүн һеч дә әсас дейилдир. Тәдавүл акентлә-

ринин һаггыны истеһсал акентләри өдәмәлидир. Әкәр бир-бириндән алан вә бири дикәринә сатан капиталистләр бу әмәлийятда нә мәһсул, нә дә дәйәр яратмырларса, бу һал, онларын өз ишләринин һәчминин онлара алғы-сатгы функсияларыны өзкәләрә тапшырмаг имканы вермәси вә я онлары буна мәчбур этмәси нәтичәсиндә әсла дәйишилмир. Бә'зи мүәссисәләрдә тәдарүкчүләрә вә сатычылара һагг олараг тант'ема, мәнфәәтдән пай верилир. Онларын һаггыны куя истеһлакчыларын вермәси ибарәси һеч бир шейи изаһ этмир. Онларын һаггы ялныз о мә'нада истеһлакчылар тәрәфиндән верилә биләр ки, һәмин истеһлакчыларын өзләри истеһсал акентләри олмаг э'тибарилә әмтиә шәклиндә эквивалент истеһсал эдирләр, я да бу эквиваленти бу вә я дикәр юридик титул әсасында (сәнае ширкәтләринин үзвләри вә и. а. олдугларына көрә) вә я шәхси хидмәт әсасында башга истеһсал акентләриндән мәнимсәйирләр.

Ә — П илә *П — Ә* арасында, әмтиә вә пул формасы арасындакы фәргдә әсла әлагәдар олмаян, истеһсалын капиталист характериндән ирәли кәлән бир фәрг вардыр. Һәм *Ә — П*, һәм дә *П — Ә* өзлүйүндә мүәййән дәйәрин бир формадан дикәринә садәчә чеврилмәсидир. Лакин *Ә′ — П′* эйни заманда *Ә′*-дәки изафи дәйәрин реаллашдырылмасыдыр. *П — Ә*-дә белә дейилдир. Буна көрә дә сатгы алғыдан мүһүмдүр. Нормал шәраитдә *П — Ә П*-дә ифадә олунмуш дәйәрин артмасы үчүн зәрури әмәлийятдыр, лакин изафи дәйәрин реаллашдырылмасы дейилдир, бу, изафи дәйәрин истеһсалында сон әмәлийят дейил, онун үчүн бир киришдир.

Әмтиә капиталын тәдавүлү *Ә′ — П′* үчүн мүәййән һәдләр гоян — әмтиәләрин мөвчудлуг формасыдыр, онларын истеһлак дәйәрләри кими мөвчуд олмасыдыр. Истеһлак дәйәрләри өз тәбиәти э'тибарилә кечичидир. Буна көрә дә әкәр мүәййән вахт әрзиндә онлар, нә үчүн истеһсал эдилмиш олдугларындан асылы олараг, мәһсулдар вә я фәрди истеһлак даирәсинә дахил олмаса; башга сөзлә, онлар мүәййән вахт әрзиндә сатылмаса, хараб олур вә өз истеһлак дәйәри илә бирликдә өзләринин мүбадилә дәйәри дашыйычысы олмаг хассәсини дә итирир. Бунлардакы капитал дәйәр бунун үстүнә кәлмиш изафи дәйәрлә бирликдә итир. Истеһлак дәйәрләри ялныз она көрә илләр узуну һифз олунан вә өз-өзүнә артан капитал дәйәрин дашыйычысы олараг галыр ки, бу истеһлак дәйәрләри арасы кәсилмәдән тәзәләниб тәкрар истеһсал эдиләрәк, һәмин нөв вә я башга бир нөв ени истеһлак дәйәрләри илә әвәз олунур. Лакин онларын һазыр әмтиә формасында сатылмасы, демәли, онларын сатгы васитәсилә мәһсулдар вә я фәрди истеһлака дахил олмасы, онларын тәкрар истеһсалы үчүн даим тәзәләнән шәртдир. Онлар мүәййән вахт әрзиндә өз көһнә истеһлак формасыны дәйишдирмәлидир ки, ени истеһлак

формасында мөвчуд олмагда давам этсин. Мүбадилә дәйәри тәчәссүм этдийи әмтиә чисминин ялныз бу чүр даим ениләшмәси васитәсилә һифз олунур. Мүхтәлиф әмтиәләрин истеһлак дәйәрләри даһа тез вә я даһа яваш хараб олур; буна көрә дә онларын истеһсалы илә истеһлакы арасында даһа узун вә я даһа гыса бир вахт кечә биләр. Демәли, онлар, мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысында галмадан, аз-чох узун бир заман әрзиндә әмтиә капитал шәклиндә *Ә — П* тәдавүл фазасында гала биләр, аз-чох узун бир тәдавүл вахты әрзиндә әмтиә шәклиндә гала биләр. Әмтиә капиталын тәдавүл вахтынын һәдди, әмтиә чисминин өзүнүн хараб олмасындан асылы олан бу һәдд, тәдавүл вахтынын бу һиссәсинин мүтләг һәддидир, яхуд әмтиә капиталын бир әмтиә капитал кими мөвчуд ола биләчәйи тәдавүл вахтынын мүтләг һәддидир. Әмтиә нә гәдәр тез хараблашан бир әмтиә олурса, о нә гәдәр тез истеһлак эдилмәлидирсә, демәли, истеһсал олундугдан сонра нә гәдәр тез сатылмалыдырса, о өз истеһсал эдилдийи ердән бир о гәдәр аз узаглаша биләр, демәли, онун тәдавүл даирәси мәканча бир о гәдәр мәһдуддур, онун сатыш базары бир о гәдәр артыг дәрәчәдә ерли характер дашыйыр. Буна көрә дә әмтиә нә гәдәр тез хараб олурса, онун бир әмтиә кими тәдавүлү үчүн мүтләг һәдд, онун өз физики хассәләриндән асылы олан бу һәдд нә гәдәр мәһдуддурса, о, капиталист истеһсалы үчүн бир о гәдәр аз ярарлы олан бир шейдир. Капиталист истеһсалы бу кими бир әмтиәни ялныз сых әһалиси олан ерләрдә, я да, нәглийят васитәләринин инкишафы илә әлагәдар олараг мәсафәләр гысалдыгча гаврая биләр. Сых әһалиси олан ерләрдә һәр һансы бир әмтиә истеһсалынын аз мигдар әлләрдә тәмәркүзләшмәси исә ири пивә заводларынын, суд фермаларынын вә и. а. мә'мулаты үчүн дә нисбәтән бөйүк базар ярада биләр.

АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ.

ТӘДАВҮЛ ХӘРЧЛӘРИ.

I. ХАЛИС ТӘДАВҮЛ ХӘРЧЛӘРИ.

1. Алғы вә сатгы вахты.

Капитал формасынын әмтиәдән пула вә пулдан әмтиәйә чеврилмәләри эйни заманда капиталистин тичарәт сөвдәләридир: алғы вә сатгы әмәлийятларыдыр. Капитал формасынын бу чеврилмәләринин баш вердийи вахт суб'ектив чәһәтдән, капиталистин нөгтейи-нәзәриндән, сатгы вә алғы вахтыдыр, капиталистин базарда сатычы вә алычы кими һәрәкәт этдийи вахтдыр. Капиталын тәдавүл этдийи вахт онун тәкрар истеһсал эдилдийи вахтын зәрури һиссәсидир; эйнилә дә капиталистин алғы вә сатгы илә мәшғул олдуғу, базарда вурнухдуғу вахт онун бир капиталист кими, йә'ни шәхсләшмиш капитал кими һәрәкәт этдийи вахтын зәрури һиссәсидир. Һәмин вахт онун иш көрдүйү вахтын бир һиссәсидир.

Биз әмтиәләрин өз дәйәринә алыныб сатылдығыны фәрз этдийимизә көрә, бу әмәлийятларда анчаг, эйни бир дәйәрин бир формадан башга формая, әмтиә формасындан пул формасына вә пул формасындан әмтиә формасына чеврилмәсиндән бәһс олунур, — анчаг һалын дәйишилмәсиндән бәһс олунур. Әкәр әмтиәләр өз дәйәрләринә сатылырса, онда дәйәр кәмиййәти һәм алычынын, һәм дә сатычынын әлиндә дәйишилмәз галыр; онун анчаг варлыг формасы дәйишилир. Йох әкәр әмтиәләр өз дәйәрләринә сатылмырса, онда формасы чеврилмиш дәйәрләрин мәчмуу дәйишилмәз галыр: бир тәрәф үчүн плюс олан, дикәр тәрәф үчүн минус олачагдыр.

Лакин *Ә — П* вә *П — Ә* метаморфозлары алычы илә сатычы арасында баш верән алвер сөвдәләридир; онларын разылыға кәлмәси үчүн вахт лазымдыр, хүсусән она көрә ки, бурада мүбаризә кедир вә бу мүбаризәдә тәрәфләрдән һәр бири дикәринә зәрәр вурмаға чалышыр; ишбазлар үз-үзә дурмуш олурлар, «when greek meets greek then comes the tug of war» [«юнан юнана раст кәлдикдә исә, гызғын вурушма баш верир»]. Һалын дәйишдирилмәси вахт вә иш гүввәси тәләб эдир, лакин дәйәр яратмаг үчүн дейил, дәйәри бир формадан башгасына чевирмәк үчүн тәләб

эдир. Бу заман һәр ики тәрәфин артыг мигдарда дәйәр мәнимсәмәйә чалышмасы иши әсла дәйишдирмир. Һәр ики тәрәфин бәдниййәтлә шиширтдийи бу әмәк дә, мүһакимә просесинә сәрф эдилән әмәк мүбаһисә об'ектинин дәйәрини артырмадығы кими, һеч бир дәйәр яратмыр. Бүтөвлүкдә капиталист истеһсал просесинин зәрури бир моменти олан бу әмәйин ролу, — һәм дә бу просес тәдавүлү дә әһатә эдир, яхуд онунла әһатә олунур, — бу әмәйин ролу эйнилә, мәсәлән, истилик вермәк үчүн ишләдилән мүәййән бир маддә янаркән баш верән ишин ролу кимидир. Бу янма иши, янма просесинин зәрури бир моменти олса да, истилик яратмыр. Мәсәлән, көмүрү бир яначаг кими ишләтмәк үчүн мән ону оксикенлә бирләшдирмәлийәм вә бу заман ону бәрк һалдан газ һалына кечирмәлийәм (чүнки янма нәтичәси олан карбон газында көмүр газ һалындадыр), демәли мән физики варлыг формасыны вә я физики һалы дәйишдирмәлийәм. Ени бирләшмә баш верәндән әввәл, бәрк бир чисим һалында бирләшмиш олан карбон молекуллары бир-бириндән айрылмалы вә карбон молекуллары да өзүнүн айры-айры атомларына парчаланмалыдыр. Бүтүн бунлар мүәййән энеркия сәрф эдилмәклә баша кәлир вә, беләликлә, һәмин энеркия истилийә чеврилмәк дейил, ондан көтүрүлүр. Буна көрә дә, әкәр әмтиә саһибләри капиталист дейил, билаваситә мүстәгил истеһсалчылардырса, онда алғы вә сатгыя онларын сәрф этдикләри вахт онларын иш вахтындан кедир. Бах буна көрә дә онлар һәмишә (истәр гәдимләрдә, истәрсә орта әсрләрдә) бу чүр әмәлийятлары байрам күнләринә салмаға чалышмышлар.

Гапиталистләрин әлиндә әмтиәләрин чеврилмәсинин нә кими бир дәрәчәйә чатмасы, әлбәттә, дәйәр яратмаян, ялныз дәйәр формасынын дәйишилмәси үчүн васитә олан бу әмәйи дәйәрләр истеһсал эдән әмәйә чевирә билмәз. Һәмин әмәйин бу чүр чеврилмәси мө'чүзәси һабелә өзкәсинә һәвалә этмәк нәтичәсиндә дә, йә'ни сәнае капиталистләринин бу «янма ишини» өзләри ичра этмәк әвәзинә, ону музд вердикләри үчүнчү шәхсләрин хүсуси пешәсинә дөндәрмәләри нәтичәсиндә дә әсла баш верә билмәз. Әлбәттә, бу үчүнчү шәхсләр өз иш гүввәләрини һәмин капиталистләрин ала көзләринә ашиг олуб онларын сәрәнчамына вермәзләр. Һәр һалда, мүәййән бир торпаг саһиби янында гуллуг эдән рента топлайычысы үчүн, яхуд банк гуллугчусу үчүн фәрги йохдур ки, онларын әмәйи нә рентанын, нә дә кисәләр долусу башга бир банка кечирилән гызыл күлчәләринин дәйәр кәмиййәтини бир груш да олса артырмыр.}[10]

Алғы вә сатгы, өзү үчүн ишләмәйә өзкәләри мәчбур эдән капиталистин башлыча функсиясы олур. Гапиталист бир чохлары-

---

[10] Мө'тәризә ичәрисиндәкиләр VIII әлязмасынын ахырындакы гейддән көтүрүлмүшдүр.

нын мәһсулуну мәнимсәдийинә көрә, ону кениш бир иҹтимаи мигјасда мәнимсәдийинә көрә, һәмин мәһсулу һабелә эйни мигјасда сатмалы, сонра енә дә пулдан истеһсал үнсүрләринә чевирмәлидир. Лакин әввәлләрдәки кими, енә дә алғы вә сатгы вахты дәйәр јаратмыр. Бурада тиҹарәт капиталынын фәалиййәти иллүзия доғурур. Лакин буну һәтта чох мүфәссәл арашдырмаға киришилмәсә дә, өз-өзүнә айдындыр ки, өзлүйүндә мәһсулдар олмаян, амма тәкрар истеһсалын зәрури моменти олан мүәййән бир функсия, әмәк бөлкүсү нәтиҹәсиндә бир чох адамын јардымчы функсиясындан аз бир мигдар адамын хүсуси функсиясына, онларын хүсуси пешәсинә чеврилирсә, бунун нәтиҹәсиндә функсияларын өз характери дәйишилмәз. Ола билсин ки, таҹир (бурада садәҹә олараг, әмтиәләрин формасыны дәйишдирмәк акенти кими, ялныз алычы вә сатычы кими көтүрүлән таҹир) өз әмәлиййатлары илә *бир чох* истеһсалчынын алғы вә сатгыя сәрф этдийи вахты ихтисар эдир. Бу һалда таҹири, гүввәнин файдасыз сәрфини азалдан вә я истеһсал үчүн бош вахт галмасына көмәк эдән бир машын һесаб этмәк олар[11].

Мәсәләни садәләшдирмәк үчүн (чүнки таҹири бир капиталист кими вә тиҹарәт капиталыны биз анҹаг сонралар нәзәрдән кечирәҹәйик) фәрз эдәк ки, алғы вә сатгы үчүн олан акент өз әмәйини сатан бир адамдыр. О өз иш гүввәсини вә өз иш вахтыны бу *Ә — П* вә *П — Ә* әмәлиййатларына сәрф эдир. Демәли, башга бириси, мәсәлән, әйирмәклә вә я һәбб һазырламагла јашадығы кими, о да бунунла јашайыр. Тәкрар истеһсал просесиндә о, зәрури ⟨ һәрчәнд гейри-мәһсулдар функсия ⟩ ифа эдир, чүнки тәкрар истеһсал просесинин өзүнә гейри-мәһсулдар функсиялар да дахилдир. О да һәр бир башгасы кими ишләйир, лакин онун әмәйинин мәзмуну нә дәйәр јарадыр, нә дә мәһсул. О өзү истеһсалын **faux frais**-нә [гейри-мәһсулдар хәрҹләринә] аиддир. Онун файда-

---

11 «Тиҹарәт хәрҹләри, зәрури хәрҹләр олса да, зәрәрли мәсрәф сайылмалыдыр» (*Quesnay*: «Analyse du Tableau Économique». In Daire, «Physiocrates», I һиссә, Paris 1846, сәһ. 71). Кенэйә көрә, алверчиләр арасындакы рәгабәтин, алверчиләри «аз мүкафатла, яхуд газанҹла кифайәтләнмәйә» мәҹбур этмәк сайәсиндә вердийи «мәнфәәт»..., «ҹидди десәк, биринчи әлдән олан сатычы үчүн вә алычы-истеһлакчы үчүн *иткинин гаршысыны алмагдан* (*privation de perte*) башга бир шей дейилдир. Иткинин гаршысынын алынмасы исә, тиҹарәт васитәсилә әлдә эдилән *реал мәһсул* вә я сәрвәт артымы дейилдир, анҹаг бу шәртлә ки, тиҹарәт дашынма үчүн чәкилән хәрҹләрдән асылы олмајараг вә я бу хәрҹләрлә јанашы көтүрүлүб садәҹә бир мүбадилә һесаб эдилсин» (сәһ. 145—146). [Мүгайисә эт: *Кенэ:* «Сечилмиш әрләр». Мәҹмуә. 1896-чы ил нәшри. «Тиҹарәт һаггында», сәһ. 150.] «Тиҹарәт хәрҹләри һәмишә мәһсул сатанын һесабына өдәнилир; әкәр аралыг хәрҹләр олмасайды, мәһсул үчүн алычыларын вердийи гиймәтин һамысы мәһсул сатычысына чатмыш оларды» (163). Мүлкиййәтчиләр вә истеһсалчылар «salariants» — һагг верәндирләр; таҹирләр — « salariés », һагг алан, муздла тутуландырлар (сәһ. 164) (*Quesnay*: «Problèmes économiques», in Daire, «Physiocrates», I һиссә, Paris 1846).

вермәси бунунла олмур ки, гейри-мәһсулдар функсияны мәһсулдар функсияя вә я гейри-мәһсулдар әмәйи мәһсулдар әмәйә чевирир. Функсиянын бир шәхсдән дикәринә бу чүр кечирилмәси нәтичәсиндә белә бир чеврилмә баш верә билсәйди, бу бир мө'чүзә оларды. Әксинә, онун файда вермәси бунунла олур ки, онун фәалиййәти сайәсиндә чәмиййәтин иш гүввәсинин вә иш вахтынын даһа аз һиссәси бу гейри-мәһсулдар функсияя сәрф олунур. Бундан әлавә, фәрз едәк ки, о, нисбәтән яхшы әмәк һаггы алан фәһлә олса да, садәчә муздлу фәһләдир. Онун әмәйинә һәр нечә һагг верилсә дә, муздлу фәһлә олараг о өз вахтынын бир һиссәсини һавайы ишләйир. Ола билсин ки, о һәр күн, сәккиз саатда ярадылмыш дәйәри алыр, лакин он саат ишләйир. Онун сәккиз саатлыг зәрури әмәйи кими, ики саатлыг изафи әмәйи дә дәйәр истеһсал етмир, һәрчәнд бу зәрури әмәк нәтичәсиндә она ичтимаи мәһсулун бир һиссәси чатыр. Әввәлән, әкәр ичтимаи чәһәтдән бахылса, әввәлки кими инди дә иш гүввәси бүтүн он саат әрзиндә анчаг бу тәдавүл функсиясына сәрф едилир. Иш гүввәси гейри бир шейә, мәһсулдар әмәйә сәрф едилмир. Лакин, икинчиси, бу ики саатлыг изафи әмәк һәмин мүддәтдә ишләмиш шәхс тәрәфиндән сәрф едилмиш олса да, чәмиййәт бу әмәйин һаггыны өдәмир. Бу әмәк чәмиййәтә һеч бир әлавә мәһсул вә я әлавә дәйәр вермир. Лакин бу шәхсин тәмсил етдийи тәдавүл хәрчләри бешдә бир гәдәр азалыр: он саатдан сәккиз саата енир. Акенти һәмин шәхсдән ибарәт олан һәгиги тәдавүл вахтынын бешдә бир һиссәси үчүн чәмиййәт һеч бир еквивалент вермир. Лакин бу акентләри капиталист ишләдирсә, һаггы өдәнилмәйән ики саат *онун* капиталынын тәдавүлүнә сәрф едилиб онун кәлириндән чыхылан хәрчләри азалдыр. Гапиталист үчүн бу — мүсбәт газанчдыр, чүнки онун капиталынын дәйәрчә артмасынын мәнфи һәдләри даралыр. Нә гәдәр ки, хырда мүстәгил әмтиә истеһсалчылары өз вахтларынын бир һиссәсини алғыя вә сатгыя сәрф едирләр, сәрф едилән бу вахт я онларын мәһсулдар фәалиййәтинин анчаг фасиләләриндә сәрф едилән вахтдыр, я да онларын истеһсал вахты һесабына кедән вахтдыр.

Буна сәрф едилән вахт, һәр бир шәраитдә, тәдавүл хәрчләридир вә бу хәрчләр өз чеврилмәсини кечирән дәйәрләрә һеч бир шей әлавә етмир. Бу — дәйәрләри әмтиә формасындан пул формасына чевирмәк үчүн зәрури олан хәрчләрдир. Нә гәдәр ки, капиталист әмтиә истеһсалчысы тәдавүл акентидир, билаваситә әмтиә истеһсалчысындан анчаг онунла фәргләнир ки, даһа бөйүк өлчүдә сатыр вә алыр, буна көрә дә даһа бөйүк мигясда тәдавүл акенти олараг фәалиййәт көстәрир. Лакин мүәссисәнин һәчми ону муздлу фәһлә олараг хүсуси тәдавүл акентләри сатын алмаға (муздла тутмаға) мәчбур едир вә я буна имкан верирсә, бундан ишин маһиййәти дәйишилмир. Иш гүввәси вә

иш вахты мүәййән дәрәҹәйә гәдәр тәдавүл просесинә (әкәр бу просес садәҹә форма дәйишмәсидирсә) сәрф эдилмәлидир. Лакин инди бу мәсрәф әлавә капитал мәсрәфидир; дәйишән капиталын бир һиссәсини ялныз тәдавүл даирәсиндә фәалиййәтдә олан һәмин иш гүввәләринин сатын алынмасына сәрф этмәк лазым кәлир. Капиталын белә аванс эдилмәси нә мәһсул, нә дә дәйәр яратмыр. О, аванс эдилмиш капиталын мәһсулдар фәалиййәти һәҹмини pro tanto азалдыр. Бу она бәнзәр ки, мәһсулун бир һиссәси мәһсулун галан һиссәсини алыб сатан бир машына чеврилмиш олсун. Бу машын мәһсулдан кедир. О, тәдавүлә сәрф эдилән иш гүввәсини вә и. а. азалда биләрсә дә, истеһсал просесинә көмәк этмир. О, тәдавүл хәрҹләринин садәҹә бир һиссәсидир.

2. Китаб сахланмасы.

Әсл алғы вә сатгылардан башга, китаб сахланмасына да иш вахты сәрф эдилир; китаб сахланмасына, бундан башга, маддиләшмиш әмәк дә сәрф олунур: перо, мүрәккәб, кағыз, стол, контор хәрҹләри. Демәли, бу функсияя, бир тәрәфдән, иш гүввәси, дикәр тәрәфдән, әмәк васитәләри сәрф эдилир. Бу мәсәлә дә эйнилә алғы вә сатгыя сәрф эдилән вахт мәсәләси кимидир.

Өз дөвранларында бир вәһдәт олан капитал, истәр истеһсал даирәсиндә, истәрсә тәдавүл даирәсинин ики фазасында һәрәкәтдә олан бир дәйәр олмаг э'тибарилә капитал, — белә бир вәһдәт олан капитал анҹаг идеал сурәтдә, һесаб пуллары шәклиндә ән әввәл әмтиә истеһсалчысынын вә я капиталист әмтиә истеһсалчысынын зеһниндә мөвҹуддур. Гиймәтләрин мүәййән эдилмәси вә я әмтиә гиймәтләринин һесабланмасы (калкулясия) да дахил олмагла һесаб китаблары сахланмасында бу һәрәкәт гейд олунур вә нәзарәт алтына алыныр. Беләликлә, истеһсалын һәрәкәти вә хүсусән дәйәрин артмасы, — һәм дә әмтиәләр ялныз дәйәр дашыйыҹысы кими, дәйәр олмаг э'тибарилә идеал варлығы һесаб пулларында гейд эдилән шейләрин адлары кими мейдана чыхыр, — тәсәввүрдә символик шәкил алыр. Нә гәдәр ки, айрыҹа бир әмтиә истеһсалчысы өз һесаб китабыны анҹаг өз зеһниндә сахлайыр (мәсәлән, кәндли кими; һесаб китабы сахлаян фермери ялныз капиталист әкинчилийи мейдана кәтирир), яхуд өз хәрҹләри вә кәлирләри, тә'дийә мүддәтләри вә и. а. китабыны анҹаг иш арасы, истеһсалдан бош галан вахтларда сахлайыр, о вахта гәдәр айдындыр ки, бу функсия вә она сәрф эдилән әмәк васитәләри, мәсәлән, кағыз вә с., иш вахтынын вә әмәк васитәләринин әлавә мәсрәфидир, доғрудур, бунлар зәруридир, лакин һәм онун мәһсулдар сәрф эдә биләҹәйи вахтдан, һәм дә әсл истеһсал просесиндә ишләнән, мәһсул вә дәйәр ярадылмасында иштирак эдән

әмәк васитәләриндән чыхылыр[12]. Функсиянын өзүнүн тәбиәти нә бу функсиянын капиталист әмтиә истеһсалчысы әлиндә тәмәркүзләшиб бир чох хырда әмтиә истеһсалчыларынын функсиясындан *бир* капиталистин функсиясына, бөйүк өлчүдә олан истеһсал просесиндәки функсияя чеврилмәси үзүндән алдығы мигяс нәтиҹәсиндә дәйишилмир; нә мәһсулдар функсияларын әлавәси олмуш олдуғу һалда, бу функсиялардан айрылмаг нәтиҹәсиндә, нә дә бүтүнлүкдә хүсуси акентләрә тапшырылыб бунларын мүстәгил функсиясына чеврилмәк нәтиҹәсиндә дәйишилмир.

Әмәк бөлкүсү, мүәййән бир функсиянын мүстәгил функсияя чеврилмәси һәлә һеч дә ону мәһсул вә дәйәр истеһсал едән функсияя чевирмир, бу шәртлә ки, о өзлүйүндә, демәли, һәлә мүстәгиллийә чатдығы вахта гәдәр белә бир функсия олмамыш олсун. Өз капиталыны енидә ишә салан капиталист кәрәк капиталын бир һиссәсини муздла мүһасиб вә и. а. тутмаға вә китаб сахламаг үчүн вәсаит алмаға сәрф етсин. Әкәр онун капиталы артыг инди фәалиййәт көстәрмәкдәдирсә, өз даими тәкрар истеһсалы просесиндәдирсә, онда капиталист әмтиә мәһсулунун бир һиссәсини пула чевирмәклә бәрабәр, әмтиә мәһсулунун һәмин һиссәсини даим гайтарыб мүһасибә, контор ишчиләринә вә с. чевирмәлидир. Ҝапиталын бу һиссәси истеһсал просесиндән кәнар олур вә тәдавүл хәрҹләринә, үмуми варидатдан чыхылан һиссәләрә мәнсуб олур. (Әйнилә буну ялныз һәмин функсия үчүн тәтбиг едилән иш гүввәсинин өзү барәсиндә дә сөйләмәк лазымдыр.)

Ҝитаб сахланмасы хәрҹләри илә, йә'ни иш вахтынын гейримәһсулдар сурәтдә буна сәрф едилмәси илә, садәҹә олараг алғы вә сатгыя вахт сәрф едилмәси арасында һәр һалда бир гәдәр фәрг вардыр. Бу сонунҹулар истеһсал просесинин ялныз мүәййән иҹтимаи формасындан, онун әмтиә истеһсалы просеси олмасындан ирәли кәлир. Просес нә гәдәр чох иҹтимаи мигяс алыб халис фәрди характерини итирирсә, һәмин просес үзәриндә нәзарәт вә ону фикрән үмумиләшдирмәк васитәси олмаг е'тибарилә китаб сахланмасы бир о гәдәр зәрури олур. Беләликлә, капиталист истеһсалы шәраитиндә китаб сахланмасы, дағыныг сәнәт вә кәндли истеһсалындакындан даһа зәруридир, иҹтимаи истеһсал

---

[12] Орта әсрләрдә биз кәнд тәсәррүфатында анҹаг монастырларда китаб сахланмасына тәсадүф едирик. Лакин биз артыг гәдим һинд иҹмаларында әкинчилик үчүн мүһасиб олдуғуну көрдүк (I китаб). Бурада китаб сахламаг иҹмаын вәзифәли шәхси үчүн хүсуси бир функсия едилмишдир. Белә әмәк бөлкүсү нәтиҹәсиндә вахта, әмәйә вә хәрҹләрә гәнаәт едилир, лакин истеһсал вә истеһсала даир китаб сахланмасы да, кәминин йүкләнмәси вә йүк үчүн гәбз тәртиб едилмәси кими мүхтәлиф шейләр олараг галыр. Мүһасибин шәхсиндә иҹмаын иш гүввәсинин бир һиссәси истеһсалдан узаглашдырылмышдыр вә онун фәалиййәти илә әлагәдар олан хәрҹләр онун өз әмәйи илә дейил, иҹма мәһсулундан чыхылан һиссә илә өдәнилир. Ҝапиталистин мүһасиби мәсәләси дә mutatis mutandis һинд иҹмаынын мүһасиби мәсәләси кимидир. (II әлязмасындан.)

шəраитиндə, капиталист истеһсалындакындан даһа зəруридир. Лакин истеһсал тəмəркүзлəшдикҹə китаб сахланмасы хəрҹлəри азалыр, һəм дə бу иш нə гəдəр кениш даирəдə ичтимаи һесабдарлыға чеврилирсə, һəмин хəрҹлəр бир о гəдəр чох азалыр.

Бурада мəсəлə анҹаг формалар метаморфозундан ирəли кəлəн тəдавүл хəрҹлəринин ялныз үмуми характери үзəриндəдир. Бурада һəмин хəрҹлəрин бүтүн тəфəррүат формаларындан бəһс этмəк артыгдыр. Лакин формаларын халис чеврилмəси саһəсинə аид олан вə, демəли, истеһсал просесинин мүəййəн ичтимаи формасындан ирəли кəлəн бу ⟨ функсияларын ⟩, фəрди əмтиə истеһсалчысы үчүн анҹаг өтəри вə азачыг нəзəрə чарпан моментлəр олуб онун мəһсулдар функсиялары илə янашы кедəн вə я бунларла чулгашан һəмин функсияларын күтлəви тəдавүл хəрҹлəри олараг мейдана чыхдыгда нə гəдəр һейрəтли ола билмəси, — пулун садəҹə тəһвил алынмасы вə верилмəси тимсалында, һəмин əмəлиййатларын айрылыб банкын вə и. а., яхуд фəрди мүəссисəдə кассирин айрыҹа функсиясы олараг бөйүк мигясда тəмəркүзлəшмəси тимсалында айдын көрүнүр. Лакин мөһкəм ядда сахламаг лазымдыр ки, бу тəдавүл хəрҹлəри өз шəклини дəйишдирдийи һалда, өз характерини дəйишдирмир.

3. Пул.

Һəр һансы бир мəһсул истəр əмтиə олараг, истəрсə дə əмтиə олмаяраг истеһсал эдилсин, о һəмишə сəрвəтин мадди формасыдыр, шəхси вə я мəһсулдар истеһлак үчүн олан истеһлак дəйəридир. Əмтиə олмаг э'тибарилə онун дəйəри идеал сурəтдə гиймəтдə мөвҹуддур ки, бу гиймəт дə онун һəгиги истеһлак формасында һеч бир шейи дəйишдирмир. Гызыл вə күмүш кими мүəййəн əмтиəлəрин пул олараг ишлəмəси вə пул олараг анҹаг тəдавүл просесиндə галмасы (пул һəтта дəфинə, эһтият вə и. а. шəклиндə дə, кизли формада олса да, енə тəдавүл даирəсиндə галыр) бүтүнлүклə, истеһсал просесинин мүəййəн ичтимаи формасынын, əмтиə истеһсалы просесинин мəһсулудур. Əмтиə капиталист истеһсалы əсасында мəһсулун үмуми формасы олдуғундан; мəһсулун чох бөйүк күтлəси əмтиə олараг истеһсал эдилдийиндəн, буна көрə дə пул формасы алмалы олдуғундан; демəли, əмтиə күтлəси, йə'ни ичтимаи сəрвəтин əмтиə олараг ишлəйəн һиссəси даим артдығындан, — бурада, тəдавүл васитəлəри, тə'дийə васитəлəри, эһтият вə и. а. олараг ишлəйəн гызыл вə күмүшүн мигдары да артыр. Пул олараг ишлəйəн бу əмтиəлəр нə фəрди, нə дə мəһсулдар истеһлака дахил олмур. Бу элə бир формада сабитлəшмиш ичтимаи əмəкдир ки, бу формада о ялныз тəдавүл үчүн бир машын олур. Ичтимаи сəрвəтин бир һиссəсинин бу гейримəһсулдар формада галмасындан əлавə, пулун ашынмасы даим

пулун еринин долдурулмасыны вә я мәһсул формасында ичтимаи әмәйин кетдикчә даһа чох мигдарынын даһа артыг мигдар гызыл вә күмүшә чеврилмәсини тәләб эдир. Капиталистчәсинә инкишаф этмиш милләтләрдә бу ишин хәрчләри бөйүк һәчмләрә чатыр, чүнки сәрвәтин пул формасында олан һиссәси үмумиййәтлә кенишдир. Пул әмтиәләр олмаг э'тибарилә гызыл вә күмүш чәмиййәт үчүн ялныз истеһсалын ичтимаи формасындан ирәли кәлән тәдавүл хәрчләридир. Бу, үмумиййәтлә әмтиә истеһсалынын, хүсусилә дә капиталист истеһсалынын faux frais-идир [гейри-мәһсулдар хәрчләридир] вә әмтиә истеһсалы инкишаф этдикчә, бу хәрчләр дә артыр. Бу, ичтимаи сәрвәтин, тәдавүл просесинә гурбан верилмәси лазым кәлән һиссәсидир[13].

II. САХЛАМА ХӘРЧЛӘРИ.

Дәйәр формасынын садәчә дәйишилмәсиндән, халис шәкилдә көтүрүлән тәдавүлдән ирәли кәлән тәдавүл хәрчләри әмтиәләрин дәйәринә дахил олмур. Капиталын бу чүр сәрф олунан һиссәләри ⟨ капиталисти нәзәрдә тутсаг, мәһсулдар сәрф эдилән капиталдан садәчә чыхылан һиссәләрдир, бүтүн чәмиййәт нәзәрдә тутулдугда исә, гейри-мәһсулдар сәрф эдилән иш гүввәсидир ⟩. Инди нәзәрдән кечирәчәйимиз тәдавүл хәрчләри исә башга тәбиәтлидир. Бу хәрчләр тәдавүлдә анчаг давам эдән вә, демәли, тәдавүл формасы үзүндән мәһсулдар характери ялныз көлкәдә галан истеһсал просесләри илә бағлы ола биләр. Дикәр тәрәфдән, ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән, һәмин хәрчләр халис хәрч ола биләр, чанлы вә я маддиләшмиш әмәйин гейри-мәһсулдар хәрчләнмәси ола биләр, лакин мәһз бунун сайәсиндә һәмин хәрчләр элә чәкилә билир ки, фәрди капиталистләр үчүн дәйәр ярадыр, онларын әмтиәсинин сатыш гиймәти үзәринә артым кәтирир. Бу артыг ондан ирәли кәлир ки, белә хәрчләр мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә мүхтәлифдир, бә'зән исә эйни бир истеһсал даирәси дахилиндә мүхтәлиф фәрди капиталлар үчүн дә мүхтәлифдир. Әмтиәнин гиймәти үзәринә артым кәтирән һәмин хәрчләр фәрди капиталистләрә нә гәдәр дүшмәсинә мүвафиг сурәтдә бөлүнүр. Лакин дәйәр әлавә эдән һәр бир әмәк изафи дәйәр дә әлавә эдә биләр вә капиталист истеһсалы әсасында һәмишә изафи дәйәр әлавә эдәчәкдир, чүнки онун ядратдығы дәйәр онун өз кәмиййә-

---

13 «Өлкәдә тәдавүл эдән пул өлкәнин капиталынын мүәййән һиссәсидир ки, бу һиссә һәмин капиталын галан һиссәсинин мәһсулдарлығыны асанлашдырмаг вә я артырмаг үчүн тамамилә истеһсалдан чыхарылмышдыр; демәли, сәрвәтин мүәййән мәбләғи һәр һансы бир башга истеһсалы асанлашдырмаг мәгсәдилә машын гайрылмасы үчүн нечә зәруридирсә, гызылын тәдавүл васитәси ролу ойная билмәси үчүн дә эләчә зәруридир» («Economist», V чилд, сәһ. 520).

тиндән, онун яратдығы изафи дәйәр исә — капиталистин ону нә дәрәҹәдә өдәмәсиндән асылыдыр. Беләликлә, әмтиәнин истеһлак дәйәринә һеч бир шей әлавә етмәйәрәк ону баһалашдыран вә, ҹәмиййәт нөгтейи-нәзәриндән, истеһсалын faux frais-инә [гейри-мәһсулдар хәрҹләринә] аид олан хәрҹләр фәрди капиталистләр үчүн варланма мәнбәи ола биләр. Дикәр тәрәфдән, әмтиәләрин гиймәти үзәринә һәмин тәдавүл хәрҹләринин кәтирдийи артымын бу хәрҹләри анҹаг бәрабәр сурәтдә бөлмәси нәтиҹәсиндә бу хәрҹләр өзүнүн гейри-мәһсулдар хәрҹ олмаг характерини итирмир. Мәсәлән, сығорта ҹәмиййәтләри фәрди капиталистләрин иткиләрини бүтүн капиталистләр синфи арасында бөлүр. Лакин бу һеч дә, һәмин йолла тәнләшдирилән иткиләрин бүтүн иҹтимаи капитал үчүн енә әввәлки кими итки олараг галмасына мане олмур.

1. Үмумиййәтлә еһтият әмәлә кәлмәси.

Мәһсул әмтиә капитал шәклиндә мөвҹуд олдуғу вә я базарда галдығы вахтда, йә'ни тәрк етдийи истеһсал просеси илә, дахил олдуғу истеһлак просеси арасындакы бүтүн аралыг вахтда әмтиә еһтияты олур. Базарда әмтиә олараг вә, демәли, еһтият шәклиндә әмтиә капитал һәр дөвранда ики дәфә өзүнү көстәрир: бир дәфә, һәрәкәтдә олан вә дөвраны нәзәрдән кечирилән капиталын әмтиә мәһсулу олараг өзүнү көстәрир; бир дәфә дә, әксинә, башга бир капиталын әмтиә мәһсулу олараг, алыныб мәһсулдар капитала чеврилә билмәк үчүн базарда мөвҹуд олмасы лазым кәлән бир мәһсул олараг өзүнү көстәрир. Әлбәттә, ола биләр ки, бу сонунҹу әмтиә капитал анҹаг сифаришлә истеһсал олунур. Белә олдугда, онун истеһсал едилдийи бүтүн вахт әрзиндә фасилә әмәлә кәлир. Лакин истеһсал вә тәкрар истеһсал просесинин кедиши тәләб едир ки, муәййән әмтиә (истеһсал васитәләри) күтләси даим базарда олсун вә, демәли, еһтият шәклиндә олсун. Эйнилә дә мәһсулдар капитала иш гүввәси сатын алынмасы да дахилдир вә пул формасы бурада чох һиссәсини фәһләнин базарда тапмалы олдуғу яшайыш васитәләринин анҹаг дәйәр формасыдыр. Бу параграфда биз бу мәсәләдән даһа әтрафлы бәһс едәҹәйик. Лакин артыг бурада ашағыдакылар айдындыр. Әкәр һәрәкәтдә олан вә әмтиә мәһсулуна чеврилиб инди сатылмалы олан, йә'ни енә дә пула чеврилмәли олан, демәли, инди базарда бир әмтиә капитал кими фәалиййәт көстәрән капитал дәйәр нөгтейи-нәзәриндән янашыларса, онда әмтиә капиталын бир еһтият һалында олмасы онун мәгсәдәуйғун олмаяраг мәҹбурән базарда галмасы демәкдир. Сатгы нә гәдәр тез баш верирсә, тәкрар истеһсал просеси бир о гәдәр тез ҹәрәян едир. $Ә' — П'$ формасынын чеврилмәсиндәки ләнкимә капиталын дөвранында баш вермәли олан һәгиги маддәләр мүбадиләсинә вә һәмин ка-

питалын енә дә бир мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрмәсинә мане олур. Дикәр тәрәфдән, базарда даим әмтиә олмасы, әмтиә эһтияты, *П — Ә* үчүн элә бир шәртдир ки, онсуз нә тәкрар истеһсал просеси чәрәян эдә биләр, нә дә ени вә я әлавә капитал тәтбиг эдилә биләр.

Әмтиә капиталын базарда әмтиә эһтияты олараг гала билмәси үчүн мүхтәлиф тикилиләр, мағазалар, әмтиә сахланан ерләр, әмтиә амбарлары тәләб олунур, демәли, сабит капитал сәрф олунмасы, һабелә әмтиәләри әмтиә сахланан ерләрә йығмаг үчүн лазым олан иш гүввәсинин һаггынын верилмәси тәләб олунур. Бундан башга, әмтиәләр хараб олур вә тәбиәтин зәрәрли тә'сирләринә дүчар олур. Онлары бундан горумаг үчүн гисмән шей формасында әмәк васитәләринә, гисмән дә иш гүввәсинә әлавә капитал сәрф этмәк лазым кәлир[14].

Демәли, капиталын өз әмтиә капитал формасында вә, демәли, әмтиә эһтияты формасында галмасы хәрч чәкилмәсинә сәбәб олур ки, бу хәрч истеһсал даирәсинә дейил, ⟨ тәдавүл даирәсинә ⟩ аиддир, буна көрә дә тәдавүл хәрчи сайылыр. Бу тәдавүл хәрчләринин I бәнддә көстәрилән хәрчләрдән фәрги ондадыр ки, бунлар мүәййән дәрәчәдә әмтиәләрин дәйәринә дахил олур вә, демәли, әмтиәләри баһалашдырыр. Һәр һалда, әмтиә эһтиятынын сахланмасына вә горунмасына хидмәт эдән капитал вә иш гүввәси билаваситә истеһсал просесиндән чыхыр. Дикәр тәрәфдән, бурая гоюлан капиталлар, о чүмләдән капиталын тәркиб һиссәси олан иш гүввәси ичтимаи мәһсулдан өдәнилмәлидир. Буна көрә онларын мәсрәфи дә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин азалмасы кими тә'сир көстәрир, белә ки, мүәййән бир файдалы нәтичә әлдә этмәк үчүн даһа чох мигдар капитал вә әмәк тәләб олунур. Бунлар *әлавә хәрчләрдир.*

Бир һалда ки, әмтиә эһтияты әмәлә кәлмәсинин тәләб этдийи тәдавүл хәрчләри ялныз әлдә олан дәйәрләрин әмтиә формасындан пул формасына чеврилдийи дөврүн узунлуғундан ирәли кәлир, демәли, бир һалда ки, тәдавүл хәрчләри истеһсал просесинин ялныз мүәййән ичтимаи формасындан (мәһсулун ялныз әмтиә олараг истеһсал эдилмәсиндән, буна көрә дә пула чеврилмәли

---

[14] 1841-чи илдә Корбет буғданын 9 айлыг бир мөвсүм әрзиндә сахланмасы хәрчләрини һесабламышдыр; буғда өз мигдарынын ½%-ини итирир, 3%-и буғданын гиймәт фаизинә кедир, 2%-и амбарларын кирайә эдилмәсинә, 1%-и долдурма вә дашыма һаггына, ½%-и бошалтма әмәйинә кедир, екуну 7%, йә'ни буғданын гиймәти 50 шиллинг олдугда, һәр квартерә 3 шиллинг 6 пенс (*Th. Corbet*: «An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.». London 1841 [сәһ. 140]). Ливерпул тачирләри тәрәфиндән дәмир йол комиссиясы гаршысында верилән мә'лумата көрә, тахылын сахланмасы үчүн чәкилән (халис) гейри-мәһсулдар хәрчләр 1865-чи илдә айда һәр квартерә 2 пенс, яхуд һәр тона 9—10 пенс олмушдур («Royal Commission on Railways», 1867, Evidence, сәһ. 19, № 331).

олмасындан) ирәли кәлир, онда һәмин хәрҹләр өз характери е'тибарилә I бәнддә көстәрилән тәдавүл хәрҹләринә мүтабигдир. Дикәр тәрәфдән, бурада әмтиәләрин дәйәринин олдуғу кими галмасына вә я артмасына сәбәб будур: истеһлак дәйәри, мәһсулун өзү елә бир мүәййән ҹисми шәраитә дүшүр ки, бу шәраит капитал сәрфи доғурур вә о өзү елә әмәлиййатлардан кечир ки, бу әмәлиййатлар васитәсилә истеһлак дәйәрләринә әлавә әмәк тә'сир көстәрир. Әмтиә дәйәрләринин һесабланмасы, бу просеси гейд етмәк үчүн китаблар сахланмасы, алғы вә сатгы әмәлиййатлары исә, әксинә, әмтиә дәйәрини дашыян истеһлак дәйәринә тә'сир көстәрмир. Бу хәрҹләр әмтиә дәйәринин анҹаг формасы илә әлагәдардыр. Фәрз етдийимиз һалда, еһтият ярадылмасы (бу һалда мәҹбури олараг еһтият ярадылмасы) үчүн чәкилән һәмин әлавә хәрҹләр анҹаг форма чеврилмәсинин ләнкимәсиндән вә бу чеврилмәнин зәруриллийиндән ирәли кәлир; буна бахмаяраг, һәмин хәрҹләр I бәнддә нәзәрдән кечирдийимиз әлавә хәрҹләрдән һәр һалда онунла фәргләнир ки, онларын мәгсәди дәйәрин формасыны чевирмәк дейил, мәһсул олмаг е'тибарилә, истеһлак дәйәри олмаг е'тибарилә әмтиәдә мөвҹуд олан дәйәри, буна көрә дә ялныз мәһсулу сахламаг, истеһлак дәйәринин өзүнү сахламаг васитәсилә сахланыла билән дәйәри сахламагдыр. Истеһлак дәйәри бурада нә йүксәлмир, нә дә артмыр. Әксинә, азалыр. Лакин онун азалмасы мүәййән һәдләр ичәрисинә алыныр, беләликлә дә о сахланылыр. Әмтиәдә олан аванс едилмиш дәйәр дә бурада йүксәлмир, лакин она ени әмәк, һәм маддиләшмиш, һәм дә ҹанлы әмәк әлавә олунур.

Сонра, нәзәрдән кечирмәк лазымдыр ки, һәмин хәрҹләр нә дәрәҹәдә үмумиййәтлә әмтиә истеһсалынын вә үмуми мүтләг формада олан әмтиә истеһсалынын, йә'ни капиталист әмтиә истеһсалынын спесифик характериндән ирәли кәлир; дикәр тәрәфдән, һәмин хәрҹләр нә дәрәҹәдә һәр бир иҹтимаи истеһсала хасдыр, бурада исә, ялныз капиталист истеһсалы шәраитиндә хүсуси шәкил, хүсуси тәзаһүр формасы алыр.

А. Смит belә әсассыз бир нөгтейи-нәзәрдә дурурду ки, еһтият әмәлә кәлмәси капиталист истеһсалынын характерик хүсусиййәтләриндән биридир[15]. Сонракы игтисадчылар, мәсәлән Лалор кими игтисадчылар исә, әксинә, иддиа едирләр ки, капиталист истеһсалы инкишаф етдикҹә, еһтият яранмасы азалыр. Сисмонди һәтта буну да капиталист истеһсалынын көлкәли ҹәһәти һесаб едир.

Һәгигәтдә еһтият үч формада: мәһсулдар капитал формасында, фәрди истеһлак фонду формасында вә әмтиә еһтияты, яхуд әмтиә капитал формасында мөвҹуд олур. Бир формада олан еһтият артдыгда, дикәр формада олан еһтият нисбәтән азалыр,

[15] Book II. Introduction.

һәрчәнд о өз мүтләг кәмиййәти чәһәтдән эйни заманда һәр үч формада арта биләр.

Өзлүйүндә айдындыр ки, истеһсал билаваситә инсанларын өз истеһлакыны өдәмәйә хидмәт этдийи, мәһсулун анчаг чүз'и бир дәрәчәдә мүбадилә вә я сатгы үчүн истеһсал эдилдийи, демәли, ичтимаи мәһсулун гәт'иййән әмтиә формасы алмадығы, яхуд онун ялныз чүз'и бир һиссәсинин белә бир форма алдығы ердә әмтиә формасында олан эһтият, яхуд әмтиә эһтияты сәрвәтин анчаг чүз'и вә нәзәрә чарпмаян бир һиссәсини тәшкил эдир. Истеһлак фондуна кәлдикдә, о бурада нисбәтән бөйүкдүр, хүсусән әсл яшайыш васитәләри фонду бөйүкдүр. Ялныз гәдим кәнд тәсәррүфатыны хатырлатмаг кифайәтдир. Бурада мәһсулун ән бөйүк һиссәси, әмтиә эһтияты әмәлә кәтирмәдән — мәһз өз саһибинин әлиндә галдығына көрә, — билаваситә эһтият истеһсал васитәләринә, яхуд эһтият яшайыш васитәләринә чеврилир. Һәмин һиссә әмтиә эһтияты формасы алмыр, мәһз буна көрә дә, Смитин фикринчә, белә бир истеһсал үсулуна әсасланан чәмиййәтләрдә һеч бир эһтият олмур. А. Смит эһтият формасыны эһтиятын өзү илә гарышдырыр вә күман эдир ки, индийәдәк чәмиййәт һәр күн сабаһкы күнүн тәсадүфләринә үмид бағлайыб яшамышдыр[16]. Бу, садәдил бир анлашылмазлыгдыр.

Мәһсулдар капитал формасындакы эһтият артыг, истеһсал просесиндә вә я, һәр һалда, истеһсалчынын әлиндә олан, йә'ни кизли шәкилдә артыг, истеһсал просесиндә олан истеһсал васитәләри формасында мөвчуд олур. Биз әввәлдә көрдүк ки, әмәк мәһсулдарлығы инкишаф этдикчә вә, демәли, әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсини бүтүн әввәлки истеһсал үсулларындан даһа артыг инкишаф этдирән капиталист истеһсал үсулу инкишаф этдикчә, әмәк васитәләри формасында һәмишәлик истеһсал просесинә дахил олмуш вә орада чох вә я аз узун мүддәт әрзиндә

[16] А. Смит хәял эдир ки, эһтият әмәлә кәлмәси анчаг, мәһсулун әмтиәйә вә истеһлак эһтиятынын әмтиә эһтиятына чеврилмәсиндән доғур. Һәгигәтдә исә бу форма дәйишилмәси, өз истеһлакы үчүн истеһсалдан әмтиә истеһсалына кечилдийи заман истеһсалчыларын тәсәррүфатында чох бөйүк бөһранлар доғурур. Һиндистанда сон заманларадәк, мәсәлән, белә бир «адәт галмышдыр ки, амбарлара чохлу мигдар тахыл йығырлар, бу тахыл мүгабилиндә исә боллуг илләриндә аз пул әлдә этмәк мүмкүн олур» (Return. Bengal and Orissa Famine. H. of C. 1867, I, сәһ. 230, № 74). Америкадакы вәтәндаш мүһарибәси нәтичәсиндә памбыг, чут вә и. а. үчүн тәләбин тәфләтән күчләнмәси Һиндистанын бир чох ерләриндә дүйү әкилмәсинин олдугча азалмасына, дүйүнүн гиймәтинин галхмасына вә истеһсалчыларын көһнә дүйү эһтиятларыны сатмасына сәбәб олду. Бундан әлавә, 1864—1866-чы илләрдә Австралияя, Мадагаскара вә и. а. мисилсиз дәрәчәдә дүйү ихрач олунмушду. Бу сәбәбдән дә 1866-чы илдә шиддәтли ачлыг баш вермиш вә бу ачлыг бир тәк Орисса маһалында 1 милйон адамын өлүмүнә баис олмушду (l. с., 174, 175, 213, 214 вә III: «Papers relating to the Famine in Behar», сәһ. 32, 33, бурада ачлығын сәбәбләри сырасында «көһнә эһтиятларын түкәнмәси» гейд олунур). (II әлязмасындан.)

даим енидән ишләйән истеһсал васитәләри күтләси (тикилиләр, машынлар вә и. а.) даим артыр; биз һәмчинин көрдүк ки, бу истеһсал васитәләринин артмасы әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин инкишафынын һәм илкин шәрти, һәм дә нәтичәсидир. Бу формада сәрвәтин ялныз мүтләг артмасы дейил, нисби артмасы да (мүгайисә эт: I китаб, XXIII фәсил, 2) һәр шейдән әввәл капиталист истеһсал үсулу үчүн характерикдир. Сабит капиталын madди варлыг формалары, истеһсал васитәләри, бир тәк бу гәбил әмәк васитәләриндән ибарәт олмайыб һәмчинин ән мүхтәлиф э'мал пилләләриндә олан әмәк материалындан вә ярдымчы материаллардан ибарәтдир. Истеһсал мигясынын артмасы илә вә кооперасия, әмәк бөлкүсү, машынлар тәтбиги вә и. а. васитәсилә әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси илә бирликдә, күндәлик тәкрар истеһсал просесинә дахил олан хаммал, ярдымчы материаллар вә и. а күтләси дә артыр. Бу үнсүрләр истеһсал ериндә мөвчуд олмалыдыр. Беләликлә, мәһсулдар капитал формасында олан бу эһтиятын гәдәри мүтләг мә'нада артыр. Истеһсал просесинин фасиләсиз давам этмәси үчүн — һәмин эһтиятын һәр күнмү, йохса мүәййән мүддәтләрдә бәрпа эдилмәсиндән гәт'иййән асылы олмаяраг — истеһсал ериндә һәмишә чохлу, мәсәлән, һәр күн вә я һәр һәфтә ишләдилдийиндән артыг хаммал вә и. а. эһтияты мөвчуд олмалыдыр. Просесин фасиләсизлийи тәләб эдир ки, она лазым олан шәртләрин мөвчудлуғу нә һәр күнкү алғыларда баш верә биләчәк фасиләләрдән асылы олмасын, нә дә бундан асылы олмасын ки, әмтиә мәһсулу һәр күн вә я һәр һәфтә сатылыр, буна көрә дә ялныз гейри-мүнтәзәм сурәтдә енидән өз истеһсалы үнсүрләринә чеврилә билир. Беләликлә, айдындыр ки, мәһсулдар капитал чох мүхтәлиф мигдарларда кизли һалда ола биләр, яхуд эһтият тәшкил эдә биләр. Мәсәлән, әйиричи фабрикантын үч айлығамы, йохса бир айлыға памбыг вә я көмүр эһтияты тәдарүк этмәли олмасынын бөйүк фәрги вардыр. Беләликлә, мүмкүндүр ки, бу эһтият мүтләг мә'нада артса да, нисби мә'нада азалсын.

Бу, мүхтәлиф шәртләрдән асылыдыр, һәмин шәртләрин исә һамысы маһиййәтчә, истеһсал просесиндә һеч вахт фасилә әмәлә кәлмәмәси үчүн лазым олан хаммал күтләсинин даһа сүр'әтлә, даһа мүнтәзәм вә э'тибарлы шәкилдә чатдырыла билмәсиндән ибарәтдир. Бу шәртләрә нә гәдәр аз әмәл эдиләрсә, демәли, хаммалын чатдырылмасы нә гәдәр аз э'тибарлы, аз мүнтәзәм вә аз сүр'әтли оларса, истеһсалчыда мәһсулдар капиталын кизли һиссәси, йә'ни һәлә өзүнүн э'мал олунмасыны көзләйән хаммал эһтияты вә и. а. бир о гәдәр чох олмалыдыр. Бу шәртләр вә, демәли, бу формада олан эһтиятын өзүнүн гәдәри дә капиталист истеһсалынын вә буна көрә дә ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәсинин инкишаф сәвиййәсинә әкс нисбәтдәдир.

Бунунла белә, бурада еһтиятын азалмасы кими көрүнән (мәсәлән, Лалор үчүн көрүнән) шеј гисмән јалныз әмтиә капитал формасындакы еһтиятын, јә'ни әсл әмтиә еһтиятынын азалмасыдыр. Демәли, бу, ејни еһтиятын анҹаг формасынын дәјишилмәсидир. Мәсәлән, әкәр бир өлкәдә һәр күн истеһсал олунан көмүрүн мигдары чохдурса, демәли, әкәр көмүр истеһсалынын һәҹми вә енеркијасы бөјүкдүрсә, онда әјиричи фабриканта өз истеһсалынын фасиләсизлијини тә'мин етмәк үчүн бөјүк көмүр анбарлары лазым дејилдир. Көмүрүн даим вә мүнтәзәм сурәтдә јенидән кәтирилмәси буну лүзумсуз едир. Икинҹиси, бир просесин мәһсулунун дикәр просесә истеһсал васитәләри олараг кечмәси сүр'әти нәглијјат вә рабитә васитәләринин инкишафындан асылыдыр. Нәглијјатын уҹузлуғу бурада бөјүк рол ојнајыр. Мәсәлән, көмүрүн мә'дәндән әјирмәханаја даим тәкрар дашынмасы, нәглијјатын нисбәтән уҹуз олдуғу шәраитдә даһа узун мүддәт үчүн даһа чох мигдарда көмүрлә тәҹһиз олунмаға нисбәтән баһа баша кәләрди. Индијәдәк нәзәрдән кечирилән бу ҹәһәтләрин һәр икиси истеһсал просесинин өзү илә бағлыдыр. Үчүнҹүсү, кредит системинин инкишафы тә'сир көстәрир. Әјиричи өз памбыг, көмүр вә и. а. еһтијатларыны бәрпа етмәкдә өз иплијини билаваситә сатмагдан нә гәдәр аз асылыдырса, — кредит системи нә гәдәр чох инкишаф етмиш олурса, бу билаваситә асылылыг да бир о гәдәр аз олур, — иплијин ејни мигјасда фасиләсиз истеһсалыны тә'мин етмәк үчүн, ону иплијин сатылмасындакы тәсадүфләрдән асылы етмәмәк үчүн онун һәмин еһтијатларынын нисби кәмијјәти бир о гәдәр аз ола биләр. Лакин, дөрдүнҹүсү, бир чох хаммал, јарымфабрикат вә и. а. нөвләринин истеһсалы үчүн даһа узун мүддәтләр тәләб олунур. Бу хүсусән әкинчилијин вердији бүтүн хаммал нөвләринә аиддир. Демәли, истеһсал просесиндә фасилә әмәлә кәлмәмәсиндән өтрү, јени мәһсул көһнәсинин јерини долдура билмәдији бүтүн мүддәт үчүн бу материаллардан мүәјјән еһтијат олмалыдыр. Әкәр сәнаје капиталистинин әлиндә бу еһтијат азалырса, бу анҹаг о демәкдир ки, һәмин еһтијат таҹирин әлиндә әмтиә еһтијаты формасында артыр. Нәглијјат васитәләринин инкишафы, лимана кәтирилиб орада галан памбығы, мәсәлән Ливерпулдан Манчестерә тез дашымаға имкан верир. Беләликлә, фабрикант тәләбата көрә өз памбыг еһтијатыны нисбәтән хырда һиссәләрлә бәрпа едә биләр. Лакин бунун әвәзиндә һәмин памбығын даһа бөјүк күтләси әмтиә еһтијаты шәклиндә Ливерпул таҹирләринин әлиндә олаҹагдыр. Демәли, бурада анҹаг еһтијатын формасы дәјишилир ки, буну да Лалор вә башгалары нәзәрдән гачырырлар. Иҹтимаи капитал көтүрүлдүкдә исә, һәр ики һалда ејни мигдар мәһсул еһтијат формасында мөвҹуд олур. Нәглијјат васитәләри инкишаф етдикҹә, ајрыҹа бир өлкә үчүн, мәсәлән, бир иллик еһтијат шәклиндә тәдарүк едилмәли

олан зәрури күтләнин гәдәри азалыр. Әкәр Америка илә Инкилтәрә арасында чохлу параход вә елкәнли кәми ишләйирсә, Инкилтәрәдә памбыг еһтиятыны тез-тез бәрпа етмәк мүмкүн олар, беләликлә дә Инкилтәрәдә галмалы олан памбыг еһтиятынын орта мигдары азалыр. Дүня базарынын инкишафы вә бунунла әлагәдар олараг ейни бир мәһсулун әлдә едилмәси мәнбәләринин сайҹа чохалмасы да ейни тә'сир көстәрир. Мәһсул мүхтәлиф өлкәләрдән вә мүхтәлиф мүддәтләрдә һиссә-һиссә кәтирилир.

2. *Әсл әмтиә еһтияты.*

Биз артыг көрдүк ки, капиталист истеһсалы әсасында әмтиә мәһсулун үмуми формасы олур, һәм дә бу истеһсал һәҹм вә дәринлик е'тибарилә нә гәдәр чох инкишаф едирсә, әмтиә бир о гәдәр артыг дәрәҹәдә мәһсулун үмуми формасы олур. Демәли, һәтта истеһсалын һәҹми дәйишилмәз галдыгда да, мәһсулун әмтиә шәклиндә мөвҹуд олан һиссәси, әввәлки истеһсал үсуллары заманы, яхуд капиталист истеһсал үсулу заманындакы ашағы инкишаф пилләсиндә олдуғундан хейли артыг олур. Лакин һәр бир әмтиә вә, демәли, һәр бир әмтиә капитал да, — бу исә ялныз, капитал дәйәрин мөвҹудлуг формасы олан әмтиәдир, — һәр бир әмтиә, әкәр билаваситә өз истеһсалы даирәсиндән мәһсулдар вә я фәрди истеһлак даирәсинә кечмирсә, йә'ни һәр бир әмтиә базарда олдуғу мүддәтдә, әмтиә еһтияты үнсүрү тәшкил едир. Буна көрә дә капиталист истеһсалы инкишаф етдикҹә, истеһсалын һәҹми әввәлдәки кими галса да, өзлүйүндә әмтиә еһтияты да артыр (йә'ни мәһсулун әмтиә формасынын тәкләнмәси вә тәсбит олунмасы артыр). Биз артыг көрдүк ки, бу, анҹаг еһтиятын формасынын дәйишилмәсидир: бир тәрәфдә әмтиә формасындакы еһтият анҹаг она көрә артыр ки, о бири тәрәфдә, истеһсал вә я истеһлак үчүн билаваситә еһтият формасында, бу еһтият азалыр. Бу, еһтиятын анҹаг дәйишилмиш иҹтимаи формасыдыр. Әкәр бунунла бәрабәр, бүтүн иҹтимаи мәһсула нисбәтән әмтиә еһтиятынын ялныз нисби кәмиййәти дейил, онун мүтләг кәмиййәти дә артырса, буна сәбәб одур ки, капиталист истеһсалы инкишаф етдикҹә, бүтүн мәһсул күтләси дә артыр.

Капиталист истеһсалы инкишаф етдикҹә, истеһсалын мигясыны мәһсула олан билаваситә тәләб кет-кедә даһа аз мүәййән едир вә фәрди капиталистин әлиндә олан капиталын гәдәри, онун капиталынын өз дәйәри е'тибарилә артмаға олан мейли вә онун истеһсал просесинин фасиләсиз давам едиб кенишләнмәси зәрурәти кет-кедә даһа чох мүәййән едир. Бунунла бәрабәр һәр бир айрыҹа истеһсал саһәсиндә мәһсулун базарда әмтиә шәклиндә олан вә я сатыш ахтаран күтләси һөкмән артыр. Чох вә я аз узун

бир мүддәтә әмтиә капитал формасына кирмиш капитал күтләси артыр. Буна көрә дә әмтиә еһтияты артыр.

Нәһайәт, чәмиййәтин даһа бөйүк һиссәси муздлу фәһләләрә, күн рузусу илә яшаян, өз әмәк һаггыны һәфтәдә бир дәфә алыб һәр күн хәрчләйән, демәли, еһтият шәклиндә яшайыш васитәләри тапмалы олан адамлара чеврилир. Бу еһтиятын айры-айры үнсүрләри һәр нечә дәйишилсә дә, бүтүн еһтиятын һәмишә һәрәкәтдә гала билмәси үчүн бу үнсүрләрин бир һиссәси һәмишә һәрәкәтсиз галмалыдыр.

Бүтүн бу моментләр истеһсал формасындан вә онун тәләб етдийи, тәдавүл просесиндә мәһсулун кечирмәли олдуғу форма чеврилмәсиндән ирәли кәлир.

Мәһсуллар еһтиятынын ичтимаи формасы һәр нечә олса да, онун сахланмасы хәрч тәләб едир: мәһсулу сахламаг үчүн тикилиләр, амбарлар вә и. а. тәләб едир; һәмчинин мәһсулун тәбиәтиндән асылы олараг, зәрәрли тә'сирләрин гаршысыны алмаг үчүн сәрф едилмәли олан чох вә я аз әмәк вә истеһсал васитәләри тәләб едир. Еһтиятларын ичтимаи тәмәркүзләшмәси нә гәдәр йүксәк олурса, бу хәрчләр нисбәтән бир о гәдәр аз олур. Бу мәсрәфләр һәмишә ичтимаи әмәйин маддиләшмиш вә я чанлы формада олан бир һиссәсини тәшкил едир, — демәли, капиталист истеһсалында бунлар капиталын мәсрәфләридир, — бунлар мәһсулун ярадылмасында иштирак етмир, буна көрә дә мәһсулдан чыхыр. Бунлар, ичтимаи сәрвәтин бу әлавә хәрчләри лабүддүр. Истәр ичтимаи мәһсулун әмтиә еһтияты үнсүрү шәклиндә мөвчуд олмасы истеһсалын ялныз ичтимаи формасындан, демәли, әмтиә формасындан вә бу форманын зәрури чеврилмәләриндән ирәли кәлсин, истәрсә әмтиә еһтиятыны биз мәһсуллар еһтиятынын, бүтүн чәмиййәтләрә хас олан бу еһтиятын хүсуси формасы һесаб едәк, — һәтта бу еһтият *әмтиә* еһтияты формасында олмаса да, йә'ни тәдавүл просесинә аид олан бу мәһсуллар еһтияты формасында олмаса да, — һәмин әлавә хәрчләр ичтимаи мәһсулу горумаг хәрчләридир.

Инди суал олунур ки, бу хәрчләр әмтиәләрин дәйәринә нә дәрәчәдә дахилдир?

Капиталист, истеһсал васитәләри вә иш гүввәси үчүн аванс едилмиш өз капиталыны мәһсула, сатылмаг үчүн нәзәрдә тутулан һазыр әмтиәләр күтләсинә чевирдикдә вә һәмин күтлә сатылмайыб амбарларда галдыгда, мүвафиг мүддәт әрзиндә нәинки онун капиталынын ялныз өз дәйәри чәһәтдән артмасы просеси даянмыш олур. Һәмин еһтиятын тикилиләрдә сахланмасы хәрчләри, һабелә әлавә әмәк вә и. а. хәрчләри билаваситә иткидир. Әкәр капиталист нәһайәт кәлиб чыхмыш олан алычыя десәйди ки: мәним әмтиәм алты ай сатылмамышдыр вә бу алты ай әрзиндә онун сахланмасы нәинки ялныз филан гәдәр капиталымын

бош ятыб галмасына, һәтта, бундан әлавә, x мигдарда әлавә хәрҹ чәкмәйә дә сәбәб олмушдур, — капиталист белә десәйди, алычы она күләрди. Алычы дейәр ки, tant pis pour vous [сизин үчүн даһа пис]. Сизин яныныздакы башга сатычынын әмтиәси анҹаг сырағакүн һазырланмышдыр. Сизин әмтиәниз пасмандадыр вә, йәгин ки, бу вахт әрзиндә аз-чох хараб олмушдур. Буна көрә дә сиз өз рәгибиниздән учуз сатмалысыныз. — Әмтиә истеһсалчысы истәр өз әмтиәсинин һәгиги истеһсалчысы олсун, истәрсә капиталист истеһсалчысы олсун, йә'ни әслиндә һәгиги истеһсалчылары анҹаг тәмсил етсин, — әмтиәнин мөвҹудлуг шәртләри бундан зәррә гәдәр дәйишилмир. О өз шейини пула чевирмәлидир. Бу шейин әмтиә формасында ятыб галмасы үзүндән капиталистин чәкдийи әлавә хәрҹләр онун шәхси ишләри саһәсинә аиддир вә онун алычысына бу ишләрин һеч бир дәхли йохдур. Алычы онун әмтиәсинин тәдавүл вахтынын һаггыны өдәмир. Һәтта дәйәрдә баш вермиш вә я көзләнилән ингилаб заманы капиталист өз әмтиәсини гәсдән базардан кәнарда сахладығы һалларда да, — белә һалларда да, онун өз әлавә хәрҹләрини реаллашдыра билмәси ялныз бу ингилабын һәгигәтән баш вермәсиндән, — капиталистин эһтикарынын дүзкүн олмасындан вә я олмамасындан асылыдыр. Лакин дәйәрдәки ингилаб онун әлавә хәрҹләр чәкмәсинин нәтиҹәси дейилдир. Беләликлә, эһтият әмәлә кәлмәси тәдавүлүн даянмасы демәк олдуғу үчүн, бундан доған әлавә хәрҹләр әмтиәйә һеч бир дәйәр әлавә етмир. Дикәр тәрәфдән, капитал тәдавүл даирәсиндә олмадан, чох вә я аз узун мүддәт әрзиндә өз әмтиә формасында олмадан һеч бир эһтият мөвҹуд ола билмәз; демәли, пул эһтияты әмәлә кәлмәдән пул тәдавүлү мүмкүн олмадығы кими, эйнилә дә тәдавүл даянмадан эһтият әмәлә кәлә билмәз. Беләликлә, әмтиә эһтияты олмадан әмтиә тәдавүлү мүмкүн дейилдир. Әкәр эһтият әмәлә кәтирмәк $Ә' — П'$-дә капиталист үчүн зәрури олмурса, $П — Ә$-дә онун үчүн зәрури олур; онун әмтиә капиталы үчүн дейилсә, ондан өтрү истеһсал васитәләри вә онун фәһләләриндән өтрү яшайыш васитәләри истеһсал едән башга капиталистләрин әмтиә капиталы үчүн зәрури олур.

Белә кәлир ки, эһтиятын көнүллү, йохса гейри-көнүллү оларағ әмәлә кәлмәси, йә'ни әмтиә истеһсалчысынын гәсдәнми эһтият сахламасы, йохса әмтиә сатышына тәдавүл просесинин өз шәраитинин көстәрдийи мүгавимәт үзүндән истеһсалчынын әмтиәләринин эһтият әмәлә кәтирмәси нәтиҹәсиндә ишин маһиййәти дәйишә билмәз. Һәр һалда бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн, эһтиятын көнүллү әмәлә кәлмәсинин гейри-көнүллү әмәлә кәлмәсиндән нә илә фәргләндийини билмәк файдалыдыр. Эһтиятын гейри-көнүллү әмәлә кәлмәси тәдавүлдәки ләнкимәдән ирәли кәлир, яхуд капиталистин кәләҹәйи көрмәсиндән асылы олмаяраг вә онун

ирадәсинә зидд олараг тәдавүлдә баш верән ләнкимәйә мүтабигдир. Әһтиятын көнүллү әмәлә кәлмәсинин нә кими хүсусиййәтләри вар? Һәр ики һалда сатычы өз әмтиәсини мүмкүн гәдәр тез сатмаға чалышыр. О даим мәһсулу әмтиә кими тәклиф эдир. Әкәр о сатмагдан имтина эдәрсә, онда мәһсул әмтиә эһтиятынын һәгиги (ἐνεργεἰα) дейил, ялныз мүмкүн олан (δυνάμει) үнсүрүнү тәшкил эдәр. Һәр ики һалда өзлүйүндә әмтиә һәмин сатычы үчүн ялныз мүбадилә дәйәринин дашыйычысыдыр вә өзүнүн бу кейфиййәтиндә ялныз әмтиә формасыны өз үзәриндән атмаг васитәсилә вә атандан сонра, пул формасы аландан сонра фәалиййәт көстәрә биләр.

Әмтиә эһтияты мүәййән мүддәт әрзиндә тәләбин һәчмини өдәмәк үчүн мүәййән мигдара чатмалыдыр. Бурада алычылар даирәсинин даим кенишләнәчәйини нәзәрдә тутмаг лазым кәлир. Мәсәлән, бир күнлүйә кифайәт этмәк үчүн, базардакы әмтиәләрин бир һиссәси ахыб кетдийи, пула чеврилдийи һалда, дикәр һиссәси даим әмтиә формасында ятыб галмалыдыр. Һәм дә ятыб галан һиссә, — дикәр һиссә ахыб кетдийи һалда, — даим азалыр, нечә ки, бүтүн эһтият сатылыб гуртарана гәдәр эһтиятын өзүнүн һәчми азалыр. Беләликлә, бурада әмтиәләрин ләнкимәси әмтиәнин сатылмасында зәрури шәрт олараг һесаба алынмышдыр. Сонра, онун һәчми сатышын орта һәчминдән вә я тәләбин орта һәчминдән артыг олмалыдыр. Йохса тәләбин орта һәчминдән артыг галан һиссәси тә'мин олуна билмәзди. Дикәр тәрәфдән, эһтият даим сатылмагда олдуғуна көрә, даим бәрпа олунмалыдыр. Бу, нәтичә э'тибарилә ялныз әмтиә истеһсал эдилмәси, кәтирилмәси васитәсилә бәрпа олунур. Әмтиәнин харичдән кәтирилиб-кәтирилмәмәси иши әсла дәйишдирмир. Бәрпа олунмаг әмтиәләрин тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олунан вахтын узунлуғундан асылыдыр. Әмтиә эһтияты бүтүн бу мүддәт үчүн кифайәт этмәлидир. Әмтиә эһтиятынын өз әввәлки истеһсалчыларынын әлиндә галмайыб топдан сатыш тачириндән башламыш хырда сатыш тачиринә гәдәр мүхтәлиф амбарлардан кечмәси ишин маһиййәтини дейил, онун ялныз харичи тәзаһүрүнү дәйишдирир. Әмтиә мәһсулдар вә я фәрди истеһлак даирәсинә дахил олана гәдәр чәмиййәт нөгтейи-нәзәриндән капиталын бир һиссәси һәр ики һалда әмтиә эһтияты формасында галыр. Истеһсалчы өзү истеһсалдан билаваситә асылылығыны арадан галдырмаг вә өзүнә даими алычылар тә'мин этмәк үчүн амбарда о гәдәр әмтиә эһтияты сахламаға чалышыр ки, бу эһтият һәмин әмтиәйә олан орта тәләбә мүвафиг олсун. Истеһсал дөврләринә уйғун сурәтдә алғы мүддәтләри мүәййән олунур; әмтиәләр өз гәбилиндән олан ени нүсхәләрлә әвәз олунана гәдәр чох вә я аз мүддәт әрзиндә эһтият тәшкил эдир. Ялныз belә эһтият әмәлә кәтирилмәси васитәсилә тәдавүл просесинин, буна көрә һәмчинин тәдавүл просесини

дә әһатә эдән тәкрар истеһсал просесинин даимилийи вә фасиләсизлийи тә'мин эдилир.

Хатырлатмаг лазымдыр ки, *Ә* һәлә базарда олса да, *Ә* истеһсалчылары үчүн *Ә′* — *П′* артыг ичра олуна биләр. Әкәр истеһсалчы өзү өз әмтиәсини гәт'и истеһлакчыя сатылана гәдәр өз амбарларында сахламаг истәсәйди, онда ики гат капитал һәрәкәтә кәтирмәли оларды: бирини әмтиә истеһсалчысы кими, бирини дә тачир кими. Эһтият әмәлә кәтирилмәси хәрчләри истәр әмтиә истеһсалчыларынын үзәринә, истәрсә *А*-дан башламыш *Z*-ә гәдәр бир сыра тачирләрин үзәринә дүшсүн, — бундан әмтиәнин өзү үчүн — о истәр айрыча бир әмтиә кими көтүрүлсүн, истәрсә ичтимаи капиталын тәркиб һиссәси кими — вәзиййәт әсла дәйишилмир.

Бир һалда ки, әмтиә эһтияты ичтимаи истеһсалын мүәййән мигясы шәраитиндә әмтиә эһтияты формасында мөвчуд олмаса да, һәр һалда я мәһсулдар эһтият (истеһсалын кизли фонду), я да истеһлак фонду (истеһлак шейләри эһтияты) һалында мөвчуд олачаг эһтиятын ялныз әмтиә формасындан башга бир шей дейилдир, — онда эһтиятын сахланмасына чәкилән хәрчләр, демәли эһтият әмәлә кәтирилмәси хәрчләри дә, — йә'ни бу мәгсәдлә сәрф эдилән маддиләшмиш вә я чанлы әмәк дә, — ичтимаи истеһсал фондуну, яхуд ичтимаи истеһлак фондуну сахламаг хәрчләринин садәчә мүәййән бир формасыдыр. Әмтиә дәйәринин эһтияты сахламаг хәрчләри үзүндән йүксәлмәси ялныз, бу хәрчләри мүхтәлиф әмтиәләр арасында pro rato [пропорсионал] бөлүр, чүнки бу хәрчләр мүхтәлиф әмтиә нөвләри үчүн мүхтәлифдир. Эһтият әмәлә кәтирилмәси хәрчләри, ичтимаи сәрвәтин варлығы үчүн шәрт олса да, әввәлки кими енә ичтимаи сәрвәтдән чыхан һиссә олараг галыр.

Әмтиә эһтияты әмтиә тәдавүлү үчүн шәрт олдуғуна көрә вә һәтта әмтиә тәдавүлүндә зәрури сурәтдә мейдана чыхан бир форма олдуғуна көрә, демәли, бу заһири дурғунлуг һәрәкәтин өзүнүн формасы олдуғуна көрә, — пул эһтиятынын әмәлә кәлмәси пул тәдавүлү үчүн шәрт олдуғу кими, — ялныз буна көрә һәмин дурғунлуг нормал бир һалдыр. Әксинә, әкәр тәдавүл амбарларында ләнкийән әмтиәләр истеһсалын сонракы далғасы үчүн ер бошалтмырса, беләликлә дә амбарлар долуб дашырса, онда тәдавүлүн явашымасы үзүндән әмтиә эһтияты артыр, нечә ки, пул тәдавүлү явашыдыгда, дәфинәнин мигдары артыр. Һәм дә бу ләнкимә истәр сәнае капиталистләринин амбарларында баш версин, истәрсә тачирин амбарларында — фәрги йохдур. Белә олдугда, әмтиә эһтияты даһа фасиләсиз сатыш үчүн шәрт дейил, әмтиәләри сата билмәмәйин нәтичәсидир. Хәрчләр олдуғу кими галыр, лакин инди бу хәрчләр анчаг формадан, мәһз әмтиәләри пула чевирмәк зәрурәтиндән вә бу метаморфозун чәтинлийиндән

ирәли кәлдийинә көрә, бу хәрчләр әмтиәнин дәйәринә дахил олмур, дәйәрин реаллашдырылмасында дәйәрдән чыхан һиссә олур, дәйәрин иткиси олур. Нормал вә анормал эһтият формалары бир-бириндән формача фәргләнмәдийинә көрә вә һәр икиси тәдавүлүн даянмасы демәк олдуғуна көрә, бу һалларын бири дикәринин еринә гәбул олуна биләр. Бунлар истеһсал акентләринин өзләрини хүсусән она көрә асанлыгла янылда биләр ки, истеһсалчынын тачирләрә кечмиш олан әмтиәләринин тәдавүл просеси даянмыш олса да, онун капиталынын тәдавүл просеси әввәлки гайдада давам эдә биләр. Әкәр истеһсал вә истеһлакын һәчми артырса, башга шәртләр эйнилә галдыгда, әмтиә эһтияты да артыр. Бу эһтият әввәлки сүр'әтлә тәзәләнир вә һәзм эдилир, лакин онун һәчми даһа бөйүк олур. Беләликлә, тәдавүлүн даянмасы нәтичәсиндә әмтиә эһтиятынын һәдсиз дәрәчә шишмиш олан һәчми сәһв олараг тәкрар истеһсал просесинин кенишләнмәси әламәти һесаб эдилә биләр; кредит системи инкишаф этдикчә һәгиги һәрәкәт мистикләшдирилә билдикдә, һәмин сәһв хүсусилә мүмкүн олур.

Эһтият әмәлә кәтирилмәси хәрчләри 1) мәһсул күтләсинин мигдарча азалмасындан (мәсәлән, ун эһтияты олдугда); 2) кейфиййәтин хараблашмасындан; 3) эһтияты сахламаг үчүн лазым олан маддиләшмиш вә я чанлы әмәкдән ибарәтдир.

III. НӘГЛИЙЯТ ХӘРЧЛӘРИ.

Бурада тәдавүл хәрчләринин бүтүн тәфәррүатындан, мәсәлән, габлама, чешидләмә вә и. а. бәһс этмәйә эһтияч йохдур. Үмуми ганун ондан ибарәтдир ки, *ялныз әмтиә формасынын чеврилмәсиндән ирәли кәлән бүтүн тәдавүл хәрчләри әмтиәйә һеч бир дәйәр әлавә этмир.* Бу садәчә олараг дәйәри реаллашдырмаг хәрчләридир, яхуд дәйәри бир формадан башга формая кечирмәк үчүн зәрури олан хәрчләрдир. Буна сәрф олунан капитал (онун идарәсиндә олан әмәк дә дахил олмагла) капиталист истеһсалынын faux frais-синә [гейри-мәһсулдар хәрчләринә] аиддир. Бу хәрчләр нәтичә э'тибарилә изафи мәһсулдан өдәнилмәлидир вә бүтүн капиталистләр синфи көтүрүләрсә, изафи дәйәрдән вә я изафи мәһсулдан чыхан һиссәдир: нечә ки, яшайыш васитәләри алмаг үчүн фәһләйә лазым олан вахт онун үчүн итирилмиш вахтдыр. Лакин нәглийят хәрчләри чох мүһүм рол ойнайыр, она көрә дә бурада онларын үзәриндә бир гәдәр даянмаг лазымдыр.

Капиталын дөвранында вә бу дөвранын бир һиссәсини тәшкил эдән әмтиә метаморфозу просесиндә ичтимаи әмәк маддәләри мүбадилә олунур. Бу маддәләр мүбадиләси мәһсулларын ердәйишмәсинә, онларын һәгигәтән бир ердән башга ерә кечмәсинә сәбәб ола биләр. Лакин әмтиәләрин тәдавүлү онларын физики

ердәйишмәси олмадан да баш верә биләр, әмтиә тәдавүлү олмадан вә һәтта мәһсулларын билаваситә мүбадиләси олмадан да мәһсуллар дашына биләр. *А*-нын *В*-йә сатдығы эв бир әмтиә кими тәдавүл эдир, лакин о өз ериндә фарағат дурур. Һәрәкәт этдирилә билән әмтиә дәйәрләри, мәсәлән памбыг вә я чугун, бир йығын мүхтәлиф тәдавүл просесиндән кечдийи, мөһтәкирләр тәрәфиндән алыныб енә сатылдығы бир заманда енә әввәлки кими әмтиә амбарында галмагда давам эдир[17]. Һәгигәтдә бурада шейин өзү дейил, шейин анчаг мүлкиййәт титулу өз ерини дәйишир. Дикәр тәрәфдән, мәсәлән инкләр дөвләтиндә, ичтимаи мәһсул бир әмтиә олараг тәдавүл этмәсә дә вә мүбадилә тичарәти васитәсилә бөлүшдүрүлмәсә дә, орада нәглиййат сәнаеи бөйүк рол ойнайырды.

Буна көрә дә, капиталист истеһсалы әсасында нәглиййат сәнаеи тәдавүл хәрчләринин сәбәби кими тәсәввүр эдилирсә дә, һәмин хәрчләрин бу хүсуси тәзаһүр формасы иши әсла дәйишдирмир.

Мәһсулун мигдары онун дашынмасы нәтичәсиндә артмыр. Дашынма нәтичәси олараг мәһсулларын тәбии хассәләриндә баш верән бүтүн дәйишикликләр, бә'зи истисналарла, дүшүнүлмүш файдалы нәтичә дейил, лабүд бир бәладыр. Лакин шейләрин истеһлак дәйәри онларын анчаг истеһлакында реаллашыр, онларын истеһлакы исә онларын еринин дәйишилмәсини, демәли, нәглиййат сәнаеинин әлавә истеһсал просесини зәрури эдә биләр. Нәглиййат сәнаеинә гоюлан мәһсулдар капитал, беләликлә, гисмән нәглиййат васитәләринин дәйәрини кечирмәк нәтичәсиндә, гисмән дә нәглиййатдакы әмәйин дәйәр әлавә этмәси нәтичәсиндә, дашынан мәһсула дәйәр әлавә эдир. Бу сонунчу дәйәр әлавәси, үмумиййәтлә капиталист истеһсалында олдуғу кими, әмәк һаггынын өдәнилмәсинә вә изафи дәйәрә бөлүнүр.

Һәр бир истеһсал просесиндә әмәк чисминин ердәйишмәси вә бунун үчүн лазым олан әмәк васитәләри вә иш гүввәси бөйүк рол ойнайыр, — мәсәлән, памбыг дарандығы э'малатханадан әйирмәханая кедир, көмүр шахтадан ерин үстүнә галхыр. Һазыр мәһсул һазыр әмтиә шәклиндә бир мүстәгил истеһсал ериндән мәканча аралы башга бир истеһсал еринә кечдикдә дә эйни һал баш верир, лакин даһа бөйүк мигясда баш верир. Мәһсулларын бир истеһсал ериндән башгасына дашынмасынын ардынча, һазыр мәһсулларын истеһсал даирәсиндән истеһлак даирәсинә дашынмасы кәлир. Мәһсул анчаг о заман истеһлак үчүн һазыр олур ки, бу ердәйишмәни баша вурмуш олсун.

Бундан әввәл көстәрилдийи кими, әмтиә истеһсалынын үмуми гануну беләдир: әмәк мәһсулдарлығы әмәйин яратдығы дәйәрә

---

17 Шторх белә бир тәдавүлү « factice » [сүн'и] тәдавүл адландырыр.

экс нисбәтдәдир. Бу, һәр һансы башга сәнаеә аид олдуғу кими, нәглийят сәнаеинә дә аиддир. Әмтиәни мүәййән мәсафәйә дашымаг үчүн нә гәдәр аз мигдарда чансыз вә чанлы әмәк тәләб олунурса, әмәйин мәһсулдар гүввәси бир о гәдәр йүксәк олур вә эксинә[18].

Башга шәртләр эйни олдугда, нәглийят тәрәфиндән әмтиәләрә әлавә олунан дәйәрин мүтләг кәмиййәти нәглийят сәнаеинин мәһсулдар гүввәсинә тәрс пропорсионалдыр вә әмтиәләрин апарылдығы мәсафәләрә дүз пропорсионалдыр.

Башга шәртләр эйни олдугда, әмтиә гиймәтинә нәглийят хәрчләринин әлавә этдийи нисби дәйәр һиссәси әмтиәнин апарылдығы мәсафәйә вә чәкисинә дүз пропорсионалдыр ⟨ вә онун дәйәринә тәрс пропорсионалдыр ⟩ . Лакин бунун шәклини дәйишән бир чох һаллар вардыр. Дашыма, мәсәлән, чох вә я аз чидди эһтият тәдбирләри тәләб эдир, она көрә дә, мәһсулун сынма, хараб олма вә партлама хассәсинә көрә чох вә я аз әмәк вә әмәк васитәләри сәрф олунмасыны тәләб эдир. Бу саһәдә дәмир йол магнатлары әфсанәви нөвләр ичад этмәкдә ботаникләрдән вә я зоологлардан даһа бөйүк даһилик көстәрирләр. Мәсәлән, Инкилтәрә дәмир йолларында гәбул эдилмиш әмтиә тәснифаты йығын-йығын чилдләр тәшкил эдир вә өз үмуми принсипи э'тибарилә, әмтиәләрин тәбии хассәләринин бүтүн бөйүк мүхтәлифлийини нәглийят нөгтейи-нәзәриндән эйни дәрәчәдә сайсыз-һесабсыз эйбләрә вә даһа артыг пул гопармаг үчүн бәһанәләрә чевирмәк мейлинә әсасланыр. «Һәр crate-ы (мүәййән тутумлу габлама гутусу) 11 ф. стерлингә олан шишә сәнаеин мүвәффәгиййәтләри вә шишә веркисинин ләғв эдилмәси нәтичәсиндә инди чәми 2 ф. стерлингәдир, лакин нәглийят хәрчләри енә әввәлки кими йүксәкдир вә каналларла дашындыгда даһа йүксәк олмушдур. Әввәлләр Бирминһамдан 50 мил мәсафәйә шишә вә миналама үчүн ишләдилән шишә әмтиәләри көндәрилмәси һәр

---

[18] Рикардо Сэйдән ситат кәтирир; Сэй тичарәтин сәбабыны онда көрүр ки, тичарәт мәһсуллары баһалашдырыр, яхуд онларын дәйәрини нәглийят хәрчләри илә йүксәлдир. Сэй дейир: «Тичарәт бизә әмтиәни һасил эдилдийи ердә әлдә этмәк вә истеһлак эдиләчәйи ерә чатдырмаг имканы верир. Буна көрә дә тичарәт бизә әмтиәнин дәйәрини, онун бир ердәки гиймәти илә башга ердәки гиймәти арасында олан бүтүн фәрг мигдарында артырмаг имканы верир» (Сэй, II чилд, сәһ. 458). Рикардо бу барәдә дейир: «Доғрудур, лакин бу әлавә дәйәр нечә әлавә олунур? Истеһсал хәрчләринә, әввәлән, дашыма хәрчләрини, икинчиси, тачирин сәрф этдийи капитал үчүн мәнфәәти әлавә этмәк йолу илә. Демәли, әмтиәни баһалашдыран сәбәб, һәр һансы бир башга әмтиәни баһалашдыран эйни сәбәбдир, чүнки әмтиә һәлә истеһлакчы тәрәфиндән алынмадан әввәл онун истеһсалына вә дашынмасына даһа чох әмәк сәрф эдилмиш олур. Лакин бу һеч дә тичарәтин үстүнлүкләриндән бири дейилдир» (*Ricardo:* «Principles of Pol. Econ.», 3-чү нәшри. London 1821, сәһ. 309—310). [Бах: *Рикардо:* «Сияси игтисад әсаслары», Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 165.]

тон үчүн 10 шиллингә баша кәлирди. Инди һәмин әмтиәнин көврәклийи үзүндән ону дашымағын мәс'улиййәтли олмасы бәһанәсилә нәглийят гиймәти үч гат артырылмышдыр. Лакин дәмир йол идарәси мәһз һәгигәтән сындырдыгларынын пулуну вермир»[19]. Сонра, дашыма хәрчләринин әмтиәйә әлавә этдийи нисби дәйәр һиссәсинин әмтиәнин дәйәринә тәрс пропорсионал олмасы дәмир йол магнатларына, әмтиәләр үчүн онларын дәйәринә дүз пропорсионал олан тариф гоймаг үчүн хүсуси бир бәһанә верир. Сәнаечиләрин вә тачирләрин бу барәдәки шикайәтләри һәмин мә'рузәдәки шаһид ифадәләринин һәр сәһифәсиндә тәкрар олунур.

Капиталист истеһсал үсулу һәм нәглийят вә рабитә васитәләрини инкишаф этдирмәк йолу илә, һәм дә нәглийяты тәмәркүзләшдирмәк, онун мигясыны артырмаг йолу илә айры-айры әмтиәләр үчүн нәглийят хәрчләрини азалдыр. Һәмин үсул һәм чанлы, һәм дә маддиләшмиш ичтимаи әмәйин әмтиә дашынмасына сәрф олунан һиссәсини артырыр, — она көрә артырыр ки, әввәлән, бүтүн мәһсулларын чох бөйүк әксәриййәтини әмтиәйә чевирир, икинчиси дә, ерли базарлары узаг базарларла әвәз эдир.

Әмтиәләрин чәрәяны, йә'ни мәкан дахилиндә һәгигәтән бир ердән башга ерә кечмәси әмтиәләрин дашынмасы васитәсилә баша кәлир. Бир тәрәфдән, нәглийят сәнаеи истеһсалын мүстәгил саһәсини, буна көрә дә мәһсулдар капитал гоюлушунун айрыча даирәсини тәшкил эдир. Лакин, дикәр тәрәфдән, һәмин сәнае онунла фәргләнир ки, тәдавүл просеси чәрчивәси *дахилиндә* вә тәдавүл просеси *үчүн* истеһсал просесинин давамыдыр.

---

[19] «Royal Commission on Railways», сәһ. 31, № 630.

ИКИНЧИ БӨЛМӘ.

КАПИТАЛЫН ДӨВРИЙЙӘСИ.

ЕДДИНЧИ ФӘСИЛ.

ДӨВРИЙЙӘ ВАХТЫ ВӘ ДӨВРИЙЙӘЛӘРИН САЙЫ.

Көрдүйүмүз кими, мүәййән капиталын бүтүн тәдавүл вахты онун тәдавүл вахты илә онун истеһсал вахтынын мәчмууна бәрабәрдир. Бу, капитал дәйәрин мүәййән формада аванс эдилдийи андан башлаяраг, һәрәкәт эдән капитал дәйәрин енә эйни формада гайытдығы ана гәдәр кечән мүддәтдир.

Капиталист истеһсалыны мүәййән эдән мәгсәд һәмишә, аванс эдилмиш дәйәрин артмасындан ибарәтдир, — истәр бу аванс эдилән дәйәр өз мүстәгил формасында, йә'ни пул формасында, истәрсә әмтиә шәклиндә аванс эдилмиш олсун, белә ки, онун дәйәр формасы аванс эдилмиш әмтиәләрин гиймәтиндә анчаг идеал мүстәгиллик алмыш олур. Һәр ики һалда бу капитал дәйәр өз дөвранында мүхтәлиф мөвчудлуг формаларындан кечир. Онун өзү илә эйнилийи капиталистин китабларында вә я һесаб пулу формасында гейд олунур.

Биз истәр *П...П'* формасыны, истәрсә *И...И* формасыны көтүрәк, бу формаларын һәр икиси буну ифадә эдир: 1) аванс эдилмиш дәйәр капитал дәйәр кими фәалиййәт көстәрмиш вә өз-өзүнә артмышдыр; 2) просес гуртаранда һәмин дәйәр, бу просеси башладыгдакы формасына гайытмышдыр. Аванс эдилмиш *П* дәйәрин артмасы вә эйни заманда капиталын бу формая (пул формасына) гайытмасы *П...П'*-дә айдын сурәтдә мейдана чыхыр. Лакин икинчи формада да эйни һал баш верир. Доғрудан да, *И*-нин башланғыч нөгтәси истеһсал үнсүрләринин, мүәййән дәйәрли әмтиәләрин олмасыдыр; форма бу дәйәрин артмасыны *(Ә'* вә *П')* вә илкин формая гайытмасыны әһатә эдир, чүнки аванс эдилмиш

дәйәр икинчи *И*-дә енә дә, өзүнүн башланғычда аванс эдилмиш олдуғу форманы, истеһсал үнсүрләри формасыны алыр.

Әввәлдә биз көрдүк: «Истеһсал капиталист формасында олан-да, тәкрар истеһсал да эйни формада олур. Капиталист истеһсал үсулунда әмәк просеси анчаг дәйәрин артмасы просеси үчүн бир васитә олдуғу кими, тәкрар истеһсал да анчаг, аванс эдилмиш дәйәри капитал кими, йә'ни артмагда олан дәйәр кими тәкрар истеһсал этмәк үчүн бир васитәдир» (I китаб, XXI фәсил). [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 484].

Үч форма: I) *П...П′*; II) *И...И* вә III) *Ә′...Ә′* бир-бириндән ашағыдакыларла фәргләнир: II формада *(И...И)* просесин бәрпасы, тәкрар истеһсал просеси керчәк просес кими, I формада исә анчаг мүмкүн бир просес кими ифадә олунмушдур. Лакин бу формаларын һәр икиси III формадан онунла фәргләнир ки, аванс эдилмиш капитал дәйәр — истәр пул шәклиндә, истәрсә истеһсалын мадди үнсүрләри шәклиндә аванс эдилмиш олсун — башланғыч нөгтәсидир, буна көрә дә һәмчинин гайытма нөгтәсидир. *П...П′*-дә гайытма $П' = П + п$-дә ифадә олунур. Әкәр просес әввәлки һәчмдә тәкрар олунурса, онда башланғыч нөгтәси енә дә *П* олур вә *п* она дахил олмур, о бизә анчаг буну көстәрир ки, *П* капитал олараг дәйәрчә өз-өзүнә артмыш, буна көрә дә изафи дәйәр *п*-ни төрәтмиш, лакин ону өзүндән айры салмышдыр. *И...И* формасында башланғыч нөгтәси енә дә, *И* истеһсал үнсүрләри формасында аванс эдилмиш капитал дәйәрдән ибарәтдир. Аванс эдилмиш дәйәрин артмасы да бу формададыр. Әкәр садә тәкрар истеһсал баш верирсә, онда эйни капитал дәйәр эйни *И* формасында енидән өз һәрәкәтинә башлайыр. Йығым баш вердикдә исә, инди просеси артмыш капитал дәйәр олараг *И′* (дәйәр кәмиййәтинә көрә $= П' = Ә'$) башлайыр. Лакин просеси, кечән дәфәкиндән даһа бөйүк кәмиййәтдә капитал дәйәр олса да, аванс эдилмиш капитал дәйәр өз әввәлки формасында енидән башлайыр. III формада, әксинә, капитал дәйәр просеси аванс эдилмиш дәйәр кими дейил, артыг бөйүмүш олан дәйәр кими, әмтиәләр шәклиндә олан бүтүн сәрвәт олараг башлайыр ки, онун ялныз бир һиссәсини аванс эдилмиш капитал дәйәр тәшкил эдир. Сонунчу форма китабын үчүнчү бөлмәси үчүн мүһүмдүр, һәмин бөлмәдә айры-айры капиталларын һәрәкәти бүтүн ичтимаи капиталын һәрәкәти илә әлагәдар олараг көтүрүлүр. Лакин капиталын дөвриййәси тәдгиг эдилдийи заман бу үчүнчү формадан истифадә этмәк лазым кәлмир, чүнки капиталын дөвриййәси һәмишә, истәр пул формасында, истәрсә әмтиә формасында капитал дәйәр аванс эдилмәсилә башланыр вә һәмишә, чәрәян эдән капитал дәйәрин өз аванс эдилдийи формасында гайытмасыны нәзәрдә тутур. Әкәр башлыча диггәт дөвриййәнин изафи дәйәр яранмасына көстәрдийи тә'сирә верилмишсә, онда

I вә II дөвранларын биринчисиндән, дөврийјәнин мәһсул ярнмасына тә'сириндән бәһс олундугда исә — икинчисиндән истифадә этмәк лазымдыр.

Игтисадчылар дөвранларын мүхтәлиф формалары арасына һәдд гоймаяраг, онлары капиталын дөврийјәсинә өз мүнасибәти нөгтейи-нәзәриндән айрылыгда тәдгиг этмәмишләр. Адәтән *П...П′* формасы көтүрүлүр, чүнки о айрыча капиталист үзәриндә һөкмрандыр вә, пул башланғыч нөгтәси вәзифәсини анчаг һесаб пулу шәклиндә ифа этсә дә, капиталистә өз һагг-һесабында хидмәт эдир. Башгалары истеһсал үнсүрләри формасындакы мәсрәфи әсас көтүрүрләр вә һәрәкәти гайытма башландығы вахта гәдәр тәдгиг эдирләр, һәм дә бу гайытманын формасы, онун әмтиәдәми, йохса пулда баш вермәси һаггында һеч данышыг да йохдур. Мәсәлән: «Игтисади тсикл,... йә'ни мәсрәфләр эдилдийи вахтдан башлаяраг гайытма баш вердийи вахта гәдәр истеһсалын бүтүн кедиши. Экинчиликдә экин вахты игтисади тсиклин башланғычы, бичин исә — ахырыдыр» («Economic Cycle... the whole course of production, from the time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting its ending». — S. P. Newman: «Elements of Pol. Econ.». Andover and New York, сәһ. 81). Башгалары *Ә′*-дән (III формадан) башлайырлар: «Һесаб этмәк олар ки, истеһсал әлагәләри аләми бир даирә үзрә һәрәкәт эдир, биз бу даирәни игтисади тсикл адландырачағыг вә элә ки, мүәссисә өз әмәлийятларынын ардычыл сырасыны баша вурандан сонра енә дөврийјәнин башландығы нөгтәйә кәлиб чатды, онда һәр бир дөврийјә дә бу даирәдә баша чатмыш олур. Башланғыч нөгтәси о нөгтәни һесаб этмәк олар ки, тә'дийәләр капиталистә кәлмәйә башлайыр вә бунларын васитәсилә капиталистин капиталы өзүнә гайыдыр; бу нөгтәдән башлаяраг капиталист енидән буна кечир ки, өзү үчүн фәһлә топласын вә әмәк һаггы шәклиндә онларын яшайыш васитәләрини, яхуд, даһа доғрусу, һәмин васитәләри әлдә этмәк үчүн зәрури олан гүвәни онларын арасында бөлүшдүрсүн; онларын һазырладығы вә өзүнүн истеһсал этдийи шейләри онлардан әлдә этсин; бу шейләри базара еритсин вә орада бунлары сатараг әмтиәләр мүгабилиндә әлдә эдилән пулдан бүтүн өз капитал мәсрәфләрини өдәйиб бу һәрәкәтләр сырасынын дөвраныны баша чатдырсын» (Th. Chalmers: «On Pol. Econ.», 2-чи нәшри. London 1832, сәһ. 84 вә сонракылар).

Айрыча капиталист тәрәфиндән мүәййән бир истеһсал саһәсинә гоюлан бүтүн капитал дәйәр өз һәрәкәтиндә дөвран этдикдән сонра енидән өз әввәлки формасында олур вә эйни просеси енидән тәкрар эдә биләр. Дәйәрин әбәдиләшмәси вә капитал дәйәр олараг артмагда давам этмәси үчүн о һәмин дөвраны тәкрар этмәлидир. Капиталын һәятында айрыча бир дөвран даим тәкрар

олунан ялныз бир бөлмәдир, демәли, дөврдүр. *П...П′* дөврүнүн ахырында капитал енә дә пул капитал формасында олур вә бу пул капитал бир сыра форма чеврилмәләриндән кечәчәкдир, бу исә тәкрар истеһсал просесини, яхуд дәйәрин артмасы просесини дә әһатә эдир. *И...И* дөврү баша чатдыгда, капитал енә, онун дөвранынын бәрпа эдилмәси үчүн шәрт олан истеһсал үнсүрләри формасында олур. Айрыча бир әмәлийят кими дейил, вахташыры просес кими мүәййән олунан капитал дөвраныны капиталын дөврийийәси дейилир. Бу дөврийийәнин узунлуғу онун истеһсал вахтынын вә тәдавүл вахтынын чәми илә мүәййән олунур. Бу вахтын чәми капиталын дөврийийәси вахтыдыр. Демәли, о, бүтүн капитал дәйәр дөвранынын бир дөврү илә сонракы дөврү арасында олан вахты әһатә эдир; о, капиталын һәят просесиндәки вахташырылығы, яхуд, истәсәниз, дәйәрин артмасы просесинин вә я эйни бир капитал дәйәрин истеһсалы просесинин бәрпасы, тәкрары вахтыны гейд эдир.

Айрыча бир капитал үчүн дөврийийә вахтыны сүр'әтләндирә вә я ихтисар эдә билән фәрди сәркүзәштләр бир кәнара гоюлса, дөврийийә вахты капитал гоюлушунун айры-айры даирәләринин мүхтәлифлийиндән асылы оларағ үмумиййәтлә мүхтәлифдир.

Иш гүввәсинин функсиясы үчүн тәбии өлчү ваһиди иш күнүндән ибарәт олдуғу кими, фәалиййәт көстәрән капиталын дөврийийәләри үчүн дә тәбии өлчү ваһиди илдир. Белә бир өлчү ваһидинин тәбии базиси ондан ибарәтдир ки, капиталист истеһсалынын вәтәни олан мүлайим гуршагда торпағын ән мүһүм бәһрәләри иллик мәһсуллардыр.

Әкәр биз дөврийийә вахтынын өлчү ваһиди олан или *Д*, мүәййән капиталын дөврийийә вахтыны *д*, онун дөврийийәләри сайыны *n* адландырсаг, онда $n = \frac{Д}{д}$. Демәли, мәсәлән, әкәр *д* дөврийийә вахты 3 ай олса, онда $n = {}^{12}/_{3} = 4$; капитал илдә 4 дөврийийә кечир, яхуд дөрд дәфә дөвр эдир. Әкәр $д = 18$ ая, онда $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$, яхуд капитал илдә өз дөврийийә вахтынын анчаг ${}^{2}/_{3}$ һиссәсини кечмиш олур. Әкәр онун дөврийийә вахты бир нечә илдирсә, онда, демәли, бир или бир нечә дәфә көтүрмәклә һесабланыр.

Капиталист үчүн онун капиталынын дөврийийә вахты элә бир вахтдыр ки, о өз капиталыны, дәйәрчә артмаг вә өз илк формасына гайытмаг үчүн һәмин вахта аванс этмәли олур.

Истеһсал просесинә вә дәйәрин артмасы просесинә дөврийийәнин көстәрдийи тә'сири даһа яхындан тәдгиг этмәйә кечәндән әввәл, тәдавүл просесиндән капитала янашан вә онун дөврийийә формасына тә'сир көстәрән ики ени форманы көздән кечирмәк лазымдыр.

СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ.

ӘСАС КАПИТАЛ ВӘ ДӨВРИЙИЙӘ КАПИТАЛЫ.

I. ФОРМА ФӘРГЛӘРИ.

I китабын VI фәслиндә биз көрдүк ки, сабит капиталын бир һиссәси истеһсал просесинә кирәркән малик олдуғу мүәййән истеһлак формасыны сахлайыр вә ярадылмасына ярдым этдийи мәһсуллара нисбәтән һәмин формада галыр. Чох вә я аз узун дөврләр әрзиндә, даим тәкрар олунан әмәк просесләриндә сабит капиталын бу һиссәси даим эйни функсиялары еринә етирир. Мәсәлән, иш үчүн тикилиләр, машынлар вә и. а., гысасы, *әмәк васитәләри* ады алтында бирләшдирдийимиз нә варса, һамысы бу гәбилдәндир. Сабит капиталын бу һиссәси өз истеһлак дәйәри илә бирликдә нә өлчүдә өз мүбадилә дәйәрини итирирсә, һәмин өлчүдә дә мәһсула дәйәр кечирир. Дәйәрин беlә кечирилмәси, яхуд мәһсулун ярадылмасында иштирак эдән истеһсал васитәләринин дәйәринин мәһсула бу чүр кечмәси орта һагг-һесабла мүәййән олунур; о, истеһсал васитәләринин ишләмәсинин орта мүддәти илә өлчүлүр, бу мүддәт исә истеһсал васитәләри истеһсал просесинә дахил олдуғу андан башлаяраг онларын тамамилә ашыначағы, ярарсызлашачағы, эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз эдилмәли олачағы, тәкрар истеһсал эдилмәли олачағы ана гәдәр олан вахты әһатә эдир.

Беләликлә, сабит капиталын бу һиссәсинин — әсл әмәк васитәләринин — хүсусиййәти ашағыдакылардан ибарәтдир.

Капиталын бир һиссәси сабит капитал, йә'ни истеһсал васитәләри формасында аванс эдилир вә бу истеһсал васитәләри, әмәк просесинә дахил оларкән малик олдуглары мүстәгил истеһлак формасыны сахладыглары вахтадәк әмәк просеси амилләри кими ишләйир. Һазыр мәһсул вә, демәли, мәһсул әмәлә кәтирилмәси амилләри мәһсула чеврилмиш олдугда, истеһсал просесиндән кәнара атылыр ки, истеһсал даирәсиндән әмтиә олараг тәдавүл даирәсинә кечсин. Әмәк васитәләри, эксинә, бир дәфә истеһсал даирәсинә дахил олдугда, даһа һеч вахт орадан чыхмыр. Әмәк васитәләрини истеһсал даирәсинә онларын функсиясы мөһкәм бағлайыр. Аванс эдилмиш капитал дәйәрин бир һиссәси истеһсал просесиндә әмәк васитәләринин функсиясы илә мүәййән олу-

нан бу формада *тәсбит олунур*. Әмәк васитәләри ишләдикчә вә бунун нәтичәсиндә ашындыгча, онларын дәйәринин бир һиссәси мәһсула кечир, дикәр һиссәси исә әмәк васитәләриндә тәсбит олунуб галыр вә, демәли, истеһсал просесиндә галыр. Бу сурәтлә тәсбит олунан дәйәр, әмәк васитәләри өз вәзифәсини еринә етириб гуртарана гәдәр даим азалыр; буна көрә дә онларын дәйәри чох вә я аз узун бир дөвр әрзиндә, бир сыра даим тәкрар олунан әмәк просесләриндән чыхан мәһсул күтләсинин үзәринә кечир. Лакин нә гәдәр ки, әмәк васитәси һәлә бир әмәк васитәси олараг ишләйир, демәли, нә гәдәр ки, һәлә ону эйни гәбилдән олан ени нүсхәси илә әвәз этмәк лазым кәлмир, бу мүддәтдә сабит капиталын дәйәри даим бу әмәк васитәсиндә тәсбит олунуб галыр, һалбуки онда әввәлчә тәсбит олунмуш дәйәрин дикәр һиссәси мәһсула кечир, буна көрә дә эмтиә эһтиятынын тәркиб һиссәси кими тәдавүл эдир. Әмәк васитәләринин өмрү нә гәдәр узун олса, онлар нә гәдәр ләнк ашынса, сабит капитал дәйәр бу истеһлак формасында бир о гәдәр узун мүддәт тәсбит олунуб галыр. Лакин әмәк васитәләринин өмүр сүрмәси дәрәчәси нә гәдәр олса да, онларын өз дәйәрини кечирмәси дәрәчәси әмәк васитәләринин ишләмәсинин үмуми мүддәтинә һәмишә тәрс пропорсионалдыр. Әкәр бәрабәр дәйәрли ики машындан бири беш илдә, дикәри исә он илдә ашынырса, бәрабәр вахт әрзиндә биринчиси мәһсула икинчисиндән ики гат артыг дәйәр кечирир.

Капитал дәйәрин әмәк васитәләриндә тәсбит олунмуш бу һиссәси дә һәр һансы бир башга һиссәси кими тәдавүл эдир. Биз үмумиййәтлә кәрдүк ки, бүтүн капитал дәйәр даими тәдавүлдәдир, буна көрә дә бүтүн капитал бу мә'нада дөврийиә капиталыдыр. Лакин капиталын бурада нәзәрдән кечирилән һиссәсинин тәдавүлү хүсуси бир тәдавүлдүр. Әввәлән, о өз истеһлак формасында тәдавүл этмир, онун анчаг дәйәри тәдавүл эдир, һәм дә ялныз тәдричән, һиссә-һиссә тәдавүл эдир, капиталын нәзәрдән кечирилән һиссәсиндән эмтиә олараг тәдавүл эдән мәһсула кечдийи өлчүдә тәдавүл эдир. Бу һиссәнин ишләдийи бүтүн мүддәт әрзиндә онун дәйәринин бир гисми онда тәсбит олунуб галыр, истеһсалына ярдым этдийи эмтиәләрә гаршы өз мүстәгиллийини сахлайыр. Белә бир хүсусиййәт сайәсиндә сабит капиталын бу һиссәси *әсас* [fixes] *капитал* формасы алыр. Бунун эксинә олараг, истеһсал просесинә аванс эдилмиш капиталын бүтүн башга мадди тәркиб һиссәләри *дөврийиә капиталы,* яхуд *ахычы капитал* [zirkulierendes oder flüssiges Kapital] тәшкил эдир.

Истеһсал васитәләринин бир һиссәси, — мәһз әмәк васитәләри ишләйәркән өзләринин истеһлак этдийи ярдымчы материаллар, мәсәлән, бухар машынынын истеһлак этдийи даш көмүр, яхуд анчаг просесә көмәк эдән ярдымчы материаллар, мәсәлән ишыг газы вә и. а., — истеһсал васитәләринин бу һиссәси мәһсула мад-

ди шәкилдә дахил олмур. Ялныз онун дәйәри мәһсулун дәйәринин бир һиссәсини тәшкил эдир. Мәһсул өз тәдавүлүндә белә истеһсал васитәләринин дәйәрини дә тәдавүлә дахил эдир. Онларын бу хүсусиййәти әсас капиталда да вардыр. Лакин һәмин васитәләр дахил олдуглары һәр бир әмәк просесиндә бүтүнлүклә сәрф олунур, буна көрә дә һәр бир ени әмәк просеси үчүн онлары эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә бүтүнлүкдә әвәз этмәк лазым кәлир. Һәмин васитәләр ишләйәркән өз мүстәгил истеһлак формасыны сахламыр. Демәли, һәмин васитәләрин ишләдийи вахтда капитал дәйәрин һеч бир һиссәси өз әввәлки истеһлак шәклиндә, белә истеһсал васитәләринин натурал формасында тәсбит олунуб галмыр. Ярдымчы материалларын бу һиссәсинин мәһсула мадди шәкилдә дахил олмамасы, лакин мәһсулун дәйәринә ялныз өз дәйәри э'тибарилә, мәһсулун дәйәринин бир һиссәси олараг дахил олмасы, һабелә бунунла әлагәдар олараг белә материалларын ишләмәсинин истеһсал даирәсиндә сабитләшмәси, — бу һал, мәсәлән, Рамсей кими бә'зи игтисадчыларын (эйни заманда әсас капиталла сабит капиталы гарышдырараг) һәмин материаллары әсас капитал категориясына аид этмәсинә сәбәб олмушдур.

Истеһсал васитәләринин мәһсула мадди шәкилдә дахил олан һиссәси, демәли хаммал вә и. а., бунун сайәсиндә гисмән элә формалар алыр ки, һәмин формаларда о сонра истеһлак шейләри олараг фәрди истеһлака дахил ола биләр. Әсл әмәк васитәләри, әсас капиталын мадди дашыйычылары анчаг мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур вә фәрди истеһлака дахил ола билмир, чүнки онлар мәһсула, яхуд ярадылмасына ярдым этдикләри истеһлак дәйәринә дахил олмур, әксинә, өзләри тамамилә ишләниб сырадан чыхана гәдәр даим һәмин истеһлак дәйәринә гаршы өз мүстәгил формасыны сахлайыр. Нәглиййат васитәләри бир истисна тәшкил эдир. Нәглиййат васитәләри мәһсулдар сурәтдә ишләйәркән, демәли, истеһсал даирәсиндә оларкән, — дашымада, — вердийи файдалы нәтичә эйни заманда фәрди истеһлака да, мәсәлән минийин фәрди истеһлакына дахил олур. Бу һалда миник, башга истеһлак шейләриндән истифадә этмәк һаггыны вердийи кими, бу истеһлакын да һаггыны верир. Биз көрдүк ки, мәсәлән, кимя сәнаеиндә олдуғу кими, хам материалла ярдымчы маддәләр бә'зән бир-бирилә говушур. Әмәк васитәләри, ярдымчы вә хам материал да белә олур. Мәсәлән, экинчиликдә торпағы яхшылашдырмаг үчүн сәрф олунан маддәләр мәһсул ярадан амилләр олараг гисмән мәһсула дахил олур. Дикәр тәрәфдән, онлар узун мүддәт, мәсәлән 4—5 ил әрзиндә тә'сир көстәрир. Буна көрә дә онларын бир гисми мәһсула мадди шәкилдә дахил олур, бунунла да өз дәйәрини мәһсула кечирир, һалбуки дикәр гисми көһнә истеһлак формасында галараг, өз дәйәрини дә һәмин формада тәс-

бит эдир. О енә әввәлки кими истеһсал васитәләри олараг галыр, буна көрә дә әсас капитал формасыны сахлайыр. Иш һейваны олмаг э'тибарилә өкүз әсас капиталдыр. Лакин о емәйә вериләндикдә, даһа әмәк васитәси вә, демәли, әсас капитал кими фәалиййәт көстәрмир.

Капитал дәйәрин истеһсал васитәләринә сәрф олунан һиссәсинә әсас капитал характери верән шей, ялныз капиталын бу һиссәсинин хүсуси тәдавүл үсулундан ирәли кәлир. Бу хүсуси тәдавүл үсулу әмәк васитәләринин өз дәйәрини мәһсула кечирдийи хүсуси үсулдан, яхуд әмәк васитәләринин дәйәр ярадан амилләр олараг истеһсал просеси заманы ойнадығы хүсуси ролдан ирәли кәлир. Бу үсул өзү дә әмәк просесиндә мүхтәлиф әмәк васитәләринин ишләмәси хүсусиййәтләриндән ирәли кәлир.

Мә'лумдур ки, эйни бир истеһлак дәйәри бир әмәк просесиндән мәһсул олараг чыхыб башга бир әмәк просесинә истеһсал васитәси олараг дахил олур. Истеһсал просесиндә мәһсулун ялныз, әмәк васитәси олараг ишләмәси ону әсас капитала чевирир. Мәһсул просесдән еничә чыхдыгда исә, эксинә, о һәлә һеч дә әсас капитал дейилдир. Мәсәлән, машынгайыран фабрикантын мәһсулу вә я әмтиәси олан машын онун әмтиә капиталына аиддир. Бу машын анчаг алычынын, ону мәһсулдар сурәтдә тәтбиг эдән капиталистин әлиндә әсас капитал олур.

Башга шәртләр эйни олдугда, әсас капиталын тәсбити дәрәчәси әмәк васитәләринин өмрү илә бирликдә артыр. Әмәк васитәләриндә тәсбит олунмуш капитал дәйәр илә, тәкрар әмәк просесләриндә бу дәйәрин мәһсула кечән һиссәси арасындакы фәргин бөйүклүйү мәһз әмәк васитәләринин бу өмрүндән асылыдыр. Дәйәрин белә кечирилмәси нә гәдәр яваш олурса, — әмәк васитәләриндән дәйәр исә һәр дәфә эйни бир әмәк просеси тәкрар олундугда кечир, — тәсбит олунмуш капитал бир о гәдәр бөйүк олур, истеһсал просесиндә тәтбиг олунан капиталла орада истеһлак олунан капитал арасындакы фәрг бир о гәдәр бөйүк олур. Бу фәрг арадан галхдыгда, бу о демәкдир ки, әмәк васитәләри өз дөврүнү кечирмиш вә өз истеһлак дәйәри илә бирликдә өз дәйәрини итирмишдир. Һәмин васитәләр даһа дәйәр дашыйычысы дейилдир. Сабит капиталын һәр бир башга мадди дашыйычысы кими, әмәк васитәләри дә өз истеһлак дәйәри илә бирликдә өз дәйәрини нә дәрәчәдә итирирсә, өз дәйәрини мәһсула ялныз о дәрәчәдә вердийинә көрә, айдындыр ки, һәмин васитәләрин истеһлак дәйәри нә гәдәр яваш итирилирсә, онлар истеһсал просесиндә нә гәдәр чох галырса, сабит капитал дәйәрин онларда тәсбит олунуб галдығы вахт бир о гәдәр узун олур.

Әкәр сөзүн әсл мә'насында әмәк васитәләри олмаян истеһсал васитәләри, мәсәлән ярдымчы материал, хаммал, ярымфабрикат вә и. а., — әкәр бу истеһсал васитәләри дәйәр кечирмәк чәһәтдән

вә, буна көрә, өз дәйәринин тәдавүл үсулу ҹәһәтдән дә әмәк васитәләринин тутдуғу кими бир мөвге тутурса, онда бунлар да әсас капиталын мадди дашыйычысы, онун мөвҹудлуг формасы олур. Торпаға күбрәләр верилмәсинә даир юхарыда көстәрилмиш һал бу гәбилдәндир; бу күбрәләр торпаға елә кимйәви тәркиб һиссәләри верир ки, һәмин һиссәләрин тә'сири бир чох истеһсал дөврләрини вә я бир чох илләри әһатә эдир. Бурада дәйәрин бир һиссәси мәһсулла бирликдә өз мүстәгил формасында, яхуд әсас капитал формасында өз мөвҹудлуғуну давам этдирир, һалбуки дәйәрин дикәр һиссәси мәһсула кечир, буна көрә онунла бирликдә тәдавүл эдир. Бу һалда мәһсула ялныз әсас капитал дәйәринин бир һиссәси дейил, дахилиндә дәйәрин бу һиссәсинин мөвҹуд олдуғу истеһлак дәйәри, субстансия да кечир.

Әсас янылманы — әсас капитал вә дөврийyә капиталы категорияларынын сабит вә дәйишән капитал категориялары илә гарышдырылмасыны бир кәнара гойдугда, анлайышларын кечмиш тә'рифиндә игтисадчылардакы долашыглыг һәр шейдән әввәл ашағыдакына әсасланыр.

Әмәк васитәләринин өз натурал формасына көрә малик олдуғу мүәййән хассәләри онлар билаваситә әсас капиталын хассәләринә чевирирләр, һеч олмазса физики һәрәкәтсизлик, мәсәлән эвин физики һәрәкәтсизлийи бу гәбилдәндир. Лакин ахы чох асанлыгла көстәрмәк оларды ки, өзлүйүндә һәмчинин әсас капитал олан башга әмәк васитәләриндә бунун әксинә олан хассәләр вардыр, мәсәлән, һеч олмазса кәминин физики ҹәһәтдән һәрәкәтдә олмасы.

Яхуд, дәйәр тәдавүлү илә бағлы олан игтисади форма мүәййәнлийини онлар шейин өзүнә аид олан хассә илә гарышдырырлар: елә бил ки, өзлүйүндә үмумиййәтлә капитал олмаян вә ялныз мүәййән ичтимаи мүнасибәтләр дахилиндә капитала чеврилән шейләр артыг *өзлүйүндә,* өз тәбиәтинә көрә, бу вә я башга бир мүәййән формада капитал ола биләрмиш, әсас капитал вә я дөврийyә капиталы ола биләрмиш. I китабын V фәслиндә биз көрдүк ки, әмәк просеси һәр һансы ичтимаи шәраитдә баш версә дә, һәр бир әмәк просесиндә истеһсал васитәләри һәмишә әмәк васитәләринә вә әмәк чисминә бөлүнүр. Лакин ялныз капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә әмәк васитәләри дә, әмәк чисми дә капитал олур, һәм дә, бундан әввәлки бөлмәдә мүәййән эдилдийи кими, «мәһсулдар капитал» олур. Бунунла бәрабәр, әмәк васитәләри илә әмәк чисми арасында әмәк просесинин тәбиәти үзүндән ирәли кәлән фәрг ени формада — әсас капиталла дөврийyә капиталынын фәрги формасында экс олунур. Әмәк васитәси олараг ишләйән бир шей ялныз һәмин вахтдан э'тибарән әсас капитал олур. Әкәр бу шей өз мадди хассәләринә көрә, әмәк васитәси функсияларындан гейри функсияларда да хидмәт эдә билирсә,

онда о өз функсияларынын фәргиндән асылы олараг әсас капитал олур, я да олмур. Һейван иш һейваны ролунда әсас капиталдыр; этлийә вермәк үчүн бәсләнән һейван хам материалдыр вә нәтичә э'тибарилә мәһсул олараг тәдавүлә дахил олур, — демәли, о, әсас капитал дейил, дөвриййә капиталыдыр.

Һәр һансы бир истеһсал васитәсинин, бир-бирилә гаршылыглы сурәтдә бағлы олан, фасиләсиз олан, буна көрә дә истеһсал вахтыны, йә'ни мәһсулун һазырланмасы үчүн лазым олан бүтүн истеһсал вахтыны тәшкил эдән тәкрар эмәк просесләриндә узун мүддәт садәчә тәсбит олунмуш вәзиййәтдә галмасы, — бу вәзиййәт, әсас капитал кими, капиталистдән чох вә я аз узун мүддәт үчүн капитал аванс этмәйи тәләб эдир, лакин онун капиталынын мүвафиг һиссәсини һәлә әсас капитал этмир. Мәсәлән, тохум һеч дә әсас капитал дейилдир, о ялныз, демәк олар бир ил узуну истеһсал просесиндә тәсбит олунан хам материалдыр. Нә гәдәр ки, һәр бир капитал мәһсулдар капитал олараг фәалиййәт көстәрир, һәмин мүддәтдә истеһсал просесиндә тәсбит олунмушдур; демәли, мәһсулдар капиталын бүтүн үнсүрләри дә — бу үнсүрләрин натурал формасы, функсиялары вә дәйәринин тәдавүл үсулу һәр нә чүр олса да — бүтүн бу үнсүрләр истеһсал просесиндә тәсбит олунмушдур. Истеһсал просесинин вә я истәнилән файдалы нәтичәнин нөвүндән асылы олараг һәмин тәсбит олунма истәр чох, истәрсә аз мүддәт давам этсин, — әсас капиталла дөвриййә капиталы арасындакы фәрги бу яратмыр[20].

Әмәк васитәләринин бир һиссәси, о чүмләдән әмәйин үмуми шәртләри дә, я һәмин һиссә әмәк васитәси олараг истеһсал просесинә дахил олдугда, я да, мәсәлән машынлар кими, мәһсулдар функсия дашымаға һазырландыгда, мүәййән бир ерә тәһким олунур. Яхуд әмәк васитәләринин бир һиссәси лап әввәлдән һәрәкәтсиз, ер илә бағлы формада истеһсал олунур, мәсәлән, торпағын яхшылашдырылмасы, фабрик биналары, домна собалары, каналлар, дәмир йоллар вә и. а. Әмәк васитәләринин ишләмәли олдуғу истеһсал просесинә даими тәһким олунмасы бурада эйни заманда өзүнүн физики мөвчудлуг үсулу илә дә шәртләнир. Дикәр тәрәфдән, әмәк васитәләри физики чәһәтдән даим өз ерини дәйишә биләр, һәрәкәт эдә биләр вә, буна бахмаяраг, даим истеһсал просесиндә ола биләр, мәсәлән, локомотив, кәми, иш һейваны вә и. а. Биринчи һалда һәрәкәтсизлик әмәк васитәләринә әсас капитал характери вермир, икинчи һалда исә һәрәкәтдә олмаг әмәк васитәләрини һәмин характердән мәһрум этмир. Лакин әмәк васитәләринин бир ерә тәһким эдилмиш олмасы, торпагда көк салмыш олмасы әсас капиталын бу

---

[20] Әсас капиталы вә дөвриййә капиталыны мүәййән этмәк чох чәтин олдуғуна көрә, чәнаб Лоренс Штейн зәнн эдир ки, бу фәрги анчаг шәрһин даһа асанлашдырылмасы үчүн дахил эдирләр.

һиссәсинә милләтләрин игтисадийятында хүсуси рол верир. Онлары харичә көндәрмәк олмаз, онлар дүня базарында әмтиә кими тәдавүл едә билмәз. Бу әсас капиталын мүлкиййәт титуллары дәйишилә биләр, онлары алмаг вә сатмаг олар, буна көрә дә онлар идеал сурәтдә тәдавүлә дахил ола биләр. Бу мүлкиййәт титуллары, мәсәлән сәһм формасында, һәтта харичи базарларда да тәдавүл едә биләр. Лакин бу чүр әсас капиталын мүлкиййәтчиси олан шәхсләрин дәйишилмәси нәтичәсиндә мүәййән бир өлкә сәрвәтинин һәрәкәтсиз, мадди шәкилдә тәсбит олунмуш һиссәсинин һәмин сәрвәтин һәрәкәтдә олан һиссәсинә нисбәти дәйишилмир[21].

Әсас капиталын спесифик тәдавүлүндән дөвриййәнин спесификлийи ирәли кәлир. Әсас капиталын ашынма нәтичәсиндә өз натурал формасында итирдийи дәйәр һиссәси мәһсулун дәйәринин бир һиссәси кими тәдавүл едир. Тәдавүл васитәсилә мәһсул әмтиәдән пула чеврилир; демәли, әмәк васитәләри дәйәринин мәһсул тәрәфиндән тәдавүлә апарылан һиссәси дә пула чеврилир, һәм дә дәйәрин бу һиссәси, истеһсал просесиндә мүәййән әмәк васитәсинин дәйәр дашыйычылығындан чыхдығы дәрәчәдә пул шәклиндә тәдавүл просесиндән дамчы-дамчы сызыр. Демәли, бу әмәк васитәсинин дәйәри инди ики чүр мөвчуд олур. Онун бир һиссәси әмәк васитәләринин истеһлак формасы вә я натурал формасы илә бағлы олараг, истеһсал просесинә мәхсус олараг галыр, дикәр һиссәси исә ондан пул шәклиндә айрылыр. Әмәк васитәләри дәйәриндән һәмин васитәләрин натурал формасында мөвчуд олан һиссә өз ишләмәси кедишиндә даим азалыр, һалбуки дәйәрин пул формасына чеврилмиш һиссәси о вахта гәдәр даим артыр ки, нәһайәт әмәк васитәләри өз дөврүнү баша вурсун вә онларын бүтүн дәйәри әмәк васитәләринин чәсәдиндән айрылыб пула чеврилсин. Бурада мәһсулдар капиталын бу үнсүрүнүн дөвриййәсиндәки спесификлик тәзаһүр едир. Онун дәйәринин пула чеврилмәси бу дәйәрин дашыйычысы олан әмтиәнин пул сүрфәсинә чеврилмәси илә янашы кедир. Лакин онун пул формасындан гайыдыб истеһлак формасына чеврилмәси әмтиәнин гайыдыб өз истеһсалынын башга үнсүрләринә чеврилмәсиндән айрылыр вә әмәк васитәләринин өз тәкрар истеһсалы дөврү илә, йә'ни әмәк васитәләринин өз дөврүнү баша вурдуғу вә буна көрә дә онлары эйни гәбилдән олан башга нүсхәләрлә әвәз етмәк лазым кәлдийи вахтла мүәййән олунур. Бир машынын дәйәри, фәрз едәк ки, 10 000 ф. ст. олуб онун ишләмәси мүддәти, мәсәлән, 10 илдирсә, онда һәмин машын үчүн әввәлчә аванс едилмиш дәйәрин дөвриййә дөврү 10 ил олар. Һәмин дөвр гуртарана гәдәр ону бәрпа етмәк лазым кәлмир; о өз натурал

21 Бурая гәдәр IV әлязмасыдыр. — Бурадан II әлязмасы кәлир.

формасында ишләмәкдә давам эдир. Һалбуки онун дәйәри, фасиләсиз истеһсалына машынын хидмәт этдийи әмтиәләрин дәйәринин бир һиссәси олараг һиссә-һиссә тәдавүлә дахил олур вә беләликлә о вахта гәдәр тәдричән пула чеврилир ки, нәһайәт, 10 ил гуртардыгда, бүтүнлүклә пула чеврилмиш олур, сонра да гайыдыб пулдан машына чеврилир вә, демәли, өз дөврийјәсини баша вурмуш олур. Тәкрар истеһсалын бу моменти кәлиб чатана гәдәр машынын дәйәри эһтият пул фонду формасында тәдричән йығылыр.

Мәһсулдар капиталын галан үнсүрләри гисмән, хаммалда вә ярдымчы материалларда олан сабит капитал үнсүрләриндән, гисмән дә иш гүввәсинә сәрф олунмуш дәйишән капиталдан ибарәтдир.

Әмәк просесинин вә дәйәрин артмасы просесинин тәһлили (I китаб, V фәсил) көстәрди ки, мәһсулдар капиталын бу мүхтәлиф тәркиб һиссәләри мәһсулун әмәлә кәлмәсиндә вә дәйәрин әмәлә кәлмәсиндә тамамилә мүхтәлиф рол ойнайыр. Сабит капиталын ярдымчы материаллардан вә хаммалдан ибарәт олан һиссәсинин дәйәри, — онун әмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссәсинин дәйәри кими, — садәчә олараг мәһсула кечирилмиш дәйәр кими енидән мәһсулун дәйәриндә мейдана чыхыр, һалбуки иш гүввәси әмәк просеси васитәсилә өз дәйәринин эквивалентини мәһсула әлавә эдир, яхуд өз дәйәрини һәгигәтән тәкрар истеһсал эдир. Сонра, ярдымчы материалларын бир һиссәси — яначаг олан көмүр, ишыг газы вә и. а. — мәһсула мадди шәкилдә дахил олмадан әмәк просесиндә истеһлак олунур, һалбуки һәмин материалларын дикәр һиссәси мәһсула мадди шәкилдә дахил олур вә онун субстансиясы материалыны тәшкил эдир. Лакин тәдавүл үчүн вә, демәли, дөврийјә үсуллары үчүн дә бүтүн бу фәргләрин әһәмиййәти йохдур. Әкәр мүәййән бир мәһсулун әмәлә кәлмәсиндә ярдымчы материаллар вә хаммал бүтүнлүкдә истеһлак олунурса, онда бунлар бүтүн өз дәйәрини тамамилә мәһсула кечирир. Буна көрә дә һәмин дәйәр мәһсул тәрәфиндән бүтүнлүклә тәдавүлә дахил эдилир, пула чеврилир, пулдан исә енә әмтиә истеһсалы үнсүрләринә чеврилир. Дәйәрин бу һиссәсинин дөврийјәси һеч дә әсас капиталын дөврийјәси кими кәсилмир, фасиләсиз сурәтдә онун формаларынын бүтүн дөвранындан кечир, беләликлә дә, мәһсулдар капиталын бу үнсүрләри даим in natura бәрпа олунур.

Мәһсулдар капиталын иш гүввәсинә сәрф олунан дәйишән тәркиб һиссәсинә кәлдикдә, иш гүввәси мүәййән мүддәтә алыныр. Капиталист иш гүввәсини алыб истеһсал просесинә дахил этдикдә, о, капиталистин капиталынын тәркиб һиссәсини, капиталын мәһз дәйишән тәркиб һиссәсини тәшкил эдир. Иш гүввәси һәр күн мүәййән мүддәт ишләйир вә бу мүддәтдә мәһсула ялныз

бүтүн өз күндәлик дәйәрини дейил, мүәййән артыг изафи дәйәр дә әлавә эдир ки, биз ону бурада һәләлик бир кәнара гоюруг. Иш гүввәси алындыгдан вә, мәсәлән, бир һәфтә әрзиндә ишләдикдән сонра, онун алынмасы һәр мүәййән мүддәтдән бир даим тәкрар олунмалыдыр. Иш гүввәси дәйәринин һәмин гүввә тәрәфиндән өз ишләдийи мүддәтдә даим мәһсула бирләшдирилән вә мәһсулун тәдавүлү нәтичәсиндә пула чеврилән эквиваленти даим енә пулдан гайыдыб иш гүввәсинә чеврилмәлидир, яхуд даим өз формаларынын там дөвранындан кечмәлидир, йә'ни фасиләсиз истеһсалын дөвраны гырылмамасы үчүн даим дөвр этмәлидир.

Демәли, мәһсулдар капитал дәйәринин иш гүввәсинә аванс эдилмиш һиссәси бүтүнлүклә мәһсула кечир (биз бурада изафи дәйәри даим бир кәнара гоюруг), тәдавүл даирәсинә аид олан һәр ики метаморфозу мәһсулла бирликдә кечирир вә белә даим бәрпа олунмаг сайәсиндә даим истеһсал просесинә дахил эдилмиш һалда олараг галыр. Буна көрә дә, галан чәһәтләрдән, дәйәр әмәлә кәтирмәкдә иш гүввәси сабит капиталын *әсас* капитал *тәшкил этмәйән* тәркиб һиссәләриндән нә гәдәр фәргләнсә дә, дәйәрин бу дөвриййә үсулу иш гүввәси илә һәмин тәркиб һиссәләри үчүн үмумидир вә әсас капитала әксдир. Мәһсулдар капиталын бу тәркиб һиссәләри, — мәһз онун дәйәринин иш гүввәсинә вә әсас капитал тәшкил этмәйән истеһсал васитәләринә сәрф олунан һиссәләри, — өз дөвриййәсинин характериндәки бу үмумилик нәтичәсиндә әсас капитала *дөвриййә* капиталы, яхуд *ахычы* капитал олараг гаршы дурур.

Әввәлдә көрдүйүмүз кими, иш гүввәсинин истеһлакы мүгабилиндә капиталистин фәһләйә вердийи пул һәгигәтдә фәһләнин зәрури яшайыш васитәләринин анчаг үмуми эквивалент формасыдыр. Одур ки, дәйишән капитал да madди чәһәтчә яшайыш васитәләриндән ибарәтдир. Лакин бурада, дөвриййә нәзәрдән кечириләркән, формадан бәһс олунур. Капиталист фәһләнин яшайыш васитәләрини дейил, иш гүввәсинин өзүнү сатын алыр. Онун капиталынын дәйишән һиссәсини фәһләнин яшайыш васитәләри дейил, фәһләнин фәалиййәтдә өзүнү тәзаһүр этдирән иш гүввәси тәшкил эдир. Әмәк просесиндә капиталист фәһләнин яшайыш васитәләрини дейил, иш гүввәсинин өзүнү мәһсулдар сурәтдә истеһлак эдир. Фәһлә өз иш гүввәси мүгабилиндә алдығы пулу өзү яшайыш васитәләринә чевирир ки, сонра ону гайтарыб иш гүввәсинә чевирсин, өз яшайышыны давам этдирсин: лап нечә ки, мәсәлән, капиталист пула сатдығы әмтиәдә олан изафи дәйәрин бир һиссәсини өзү үчүн яшайыш васитәләринә чевирир, — һәм дә буна бахмаяраг әсла демәк олмаз ки, капиталистин әмтиәсини алан шәхс бунун мүгабилиндә куя она яшайыш васитәләри верир. Һәтта фәһләйә әмәк һаггынын бир һиссәси яшайыш васитәләри шәклиндә, in natura верилдикдә дә, бу һәмин момент

үчүн икинчи сөвдә олачагдыр. Фәһлә өз иш гүввәсини мүәййән гиймәтә сатыр, һәм дә тәрәфләр разылашырлар ки, гиймәтин бир һиссәсини фәһлә яшайыш васитәләри шәклиндә алачагдыр. Өдәмәнин бунунла анчаг формасы дәйишилир, лакин фәһләнин һәгигәтдә өз иш гүввәсини сатмасы факты дәйишилмир. Бу даһа фәһлә илә капиталист арасында дейил, әмтиә алычысы олан фәһлә илә әмтиә сатычысы олан капиталист арасында баш верән икинчи сөвдәдир; биринчи сөвдәдә, эксинә, фәһлә әмтиәнин (өз иш гүввәсинин) сатычысы, капиталист исә алычыдыр, бу тамамилә она бәнзәр ки, капиталист өз әмтиәсини, мәсәлән машыны дәмир заводуна сатыб әвәзиндә башга әмтиә, дәмир алмаг истәсин. Демәли, фәһләнин яшайыш васитәләринин өзү вә онун иш гүввәси дейил, мәһсулдар капиталын дәйәринин о һиссәси әсас капиталын эксинә олараг дөвриййә капиталы олур ки, бу һиссә иш гүввәсинә сәрф олунур вә өз дөвриййәсинин формасы сайәсиндә бу характери алыр; бу характер онунла сабит капиталын бә'зи тәркиб һиссәләри үчүн дә үмуми вә һәмин капиталын бә'зи дикәр тәркиб һиссәләринин эксинәдир.

Дөвриййә капиталынын дәйәри — иш гүввәсиндә вә истеһсал васитәләриндә — ялныз мәһсулун һазырландығы мүддәтә аванс эдилир, һәм дә әсас капиталын гәдәри илә мүәййән олунан истеһсал мигясына мүвафиг сурәтдә аванс эдилир. Бу дәйәр бүтүнлүклә мәһсула дахил олур, буна көрә дә мәһсулун сатылмасы сайәсиндә енидән бүтүнлүклә тәдавүлдән гайыдыр вә енидән аванс эдилә биләр. Капиталын дөвриййә тәркиб һиссәсини тәшкил эдән иш гүввәси вә истеһсал васитәләри һазыр мәһсулун истеһсалы үчүн вә сатылмасы үчүн лазым олдуғу дәрәчәдә тәдавүлдән көтүрүлүр, лакин бунлар енидән алынмаг васитәсилә, пул формасындан енидән истеһсал үнсүрләринә чеврилмәк васитәсилә даим әвәз олунмалы вә бәрпа эдилмәлидир. Бунларын һәр бир айрыча һалда базардан көтүрүлән күтләси әсас капитал үнсүрләриндән аз олур, лакин буна көрә дә онлары даһа тез-тез енидән көтүрмәк лазым кәлир, одур ки, онлара сәрф олунмуш капиталын аванс эдилмәси нисбәтән гыса мүддәтдән бир тәкрар олунур. Бу даими тәкрар олунма онларын бүтүн өз дәйәринин тәдавүл этдийи ⟨даими мәһсул дөвриййәси⟩ васитәсилә баш верир. Нәһайәт, онлар ялныз өз дәйәри э'тибарилә дейил, өз натурал формасы э'тибарилә дә арасы кәсилмәдән бүтүн метаморфозлар дөвраныны кечир; әмтиәдән онлар даим енә һәмин әмтиәнин истеһсал үнсүрләринә чеврилир.

Иш гүввәси өз дәйәри илә бирликдә даим мәһсула һаггы өдәнилмәмиш әмәйин тәчәссүмү олан изафи дәйәр әлавә эдир. Демәли, һазыр мәһсул даим тәдавүлә изафи дәйәр кәтирир ки, бу да, мәһсул дәйәринин галан үнсүрләри кими, мәһсулла бирликдә пула чеврилир. Лакин изафи дәйәри биз һәләлик бир кәнара

гоюруг, чүнки инди бурада сөһбәт өз дөврийиәсини капитал дәйәрлә бир заманда ичра эдән изафи дәйәр үзәриндә дейил, һәр шейдән әввәл капитал дәйәрин дөврийиәси үзәриндәдир.

Юхарыда дейиләнләрдән бу нәтичә чыхыр:

1. Әсас капиталын вә дөврийиә капиталынын форма муәййәнлийи ялныз, истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрән капитал дәйәрин, яхуд *мәһсулдар капиталын* дөврийиәси фәргләриндән ирәли кәлир. Бу дөврийиә фәрги өзү дә, мәһсул дәйәринин истеһсалында мәһсулдар капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин иштиракы фәргләриндән дейил, яхуд дәйәрин артмасы просесиндә онларын ролунун хүсусиййәтләриндән дейил, һәмин тәркиб һиссәләринин өз дәйәрини мәһсула кечирмәси үсулундакы фәргләрдән ирәли кәлир. Нәһайәт, мәһсула дәйәрин кечирилмәсиндәки фәргләр, буна көрә дә бу дәйәри мәһсулун тәдавүлә дахил этмәси вә мәһсулун метаморфозлары нәтичәсиндә һәмин дәйәрин өз әввәлки натурал формасында бәрпа олунмасы үсулларындакы фәрг, — бу фәргләр о мадди формалардакы фәргләрдән ирәли кәлир ки, мәһсулдар капитал һәмин формаларда мөвчуд олур вә айрыча бир мәһсулун әмәлә кәлмәсиндә онларын бир һиссәси бүтүнлүклә истеһлак эдилир, дикәр һиссәсиндән исә анчаг тәдричән истифадә олунур. Демәли, ялныз мәһсулдар капитал әсас капиталла дөврийиә капиталына бөлүнә биләр. Әксинә, сәнае капиталынын мөвчудлуғунун дикәр ики үсулу үчүн, демәли нә әмтиә капитал үчүн, нә дә пул капитал үчүн бу әкслик мөвчуд дейилдир, һәмин әкслик бу ики форма илә мәһсулдар капитал арасында да мөвчуд дейилдир. Бу әкслик анчаг *мәһсулдар капитал* үчүн *вә онун һүдләри дахилиндә* мөвчуддур. Пул капитал вә әмтиә капитал бир капитал олараг фәалиййәт көстәрмиш олдугда, — онлар нә гәдәр сүр'әтлә тәдавүл этсә дә, әсас капиталын әксинә олараг, анчаг о шәртлә дөврийиә капиталы ола биләр ки, мәһсулдар капиталын дөврийиә тәркиб һиссәләринә чеврилмиш олсун. Лакин капиталын бу ики формасы тәдавүл даирәсиндә мөвчуд олдуғуна көрә, көрәчәйимиз кими, А. Смит заманындан бәри игтисад онлары мәһсулдар капиталын дөврийиә һиссәси илә бир арая гатмаг, онлары «дөврийиә капиталы» категориясында бирләшдирмәк мейлиндән өзүнү сахлая билмәмишдир. Һәгигәтдә пул капитал вә әмтиә капитал әсас капиталын әксинә олараг дөврийиә капиталы дейил, мәһсулдар капиталын әксинә олараг тәдавүл капиталыдыр.

2. Капиталын әсас тәркиб һиссәсинин дөврийиәси вә, демәли, бунун үчүн лазым олан дөврийиә вахты да капиталын дөврийиә тәркиб һиссәләринин бир нечә дөврийиәсини эһатә эдир. Әсас капиталын анчаг бир дөвр эдәчәйи вахт әрзиндә дөврийиә капиталы бир нечә дөвр эдә билир. Мәһсулдар капитал дәйәринин тәркиб һиссәләриндән бири анчаг бу шәртлә әсас капитал формасы муәййәнлийи алыр ки, ону тәшкил эдән истеһсал васи-

тәләри мәһсулун һазырланыб бир әмтиә кими истеһсал просесиндән чыхарылачағы мүддәт әрзиндә бүтүнлүклә истеһлак эдилмир. Дәйәрин мүвафиг һиссәси енә дә әввәлки кими, һифз олунмуш көһнә истеһлак формасы илә бағлы галмалыдыр, һалбуки дикәр һиссәсини һазыр мәһсул тәдавүлә апарыр, һәм дә мәһсулун тәдавүлү эйни заманда, капиталын әсас һиссәсинин эксинә олараг, дөвриййә һиссәсинин бүтүн дәйәринин тәдавүлүдүр.

3. Мәһсулдар капиталын дәйәринин әсас капитала сәрф олунан һиссәси бүтүнлүкдә, бирдән-бирә, истеһсал васитәләринин әсас капиталдан ибарәт олан һиссәсинин фәалиййәт көстәрәчәйи бүтүн мүддәт үчүн аванс эдилир. Демәли, капиталист бу дәйәри бир дәфәдә тәдавүлә бурахыр; лакин һәмин дәйәр тәдавүлдән ялныз тәдричлә, һиссә-һиссә кери көтүрүлүр, әсас капиталын истеһсал олунан әмтиәләрә һиссә-һиссә гатдығы дәйәр һиссәләринин реаллашдырылмасы васитәсилә көтүрүлүр. Дикәр тәрәфдән, мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләриндән биринин тәсбит олундуғу истеһсал васитәләринин өзү тәдавүлдән бир дәфәдә көтүрүлүр вә ишләйәчәйи бүтүн мүддәт үчүн истеһсал просесинә дахил олур. Лакин һәмин истеһсал васитәләри бу мүддәт әрзиндә эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз олунмағы тәләб этмир, тәкрар истеһсал олунмағы тәләб этмир. Онлар тәдавүлә бурахылан әмтиәләрин әмәлә кәлмәсиндә чох вә я аз узун мүддәт әрзиндә иштирак этмәкдә давам эдир, лакин өзүнүн бәрпа олунмасы үнсүрләрини тәдавүлдән көтүрмүр. Демәли, онлар бу мүддәт әрзиндә капиталист тәрәфиндән тәкрар аванслар тәләб этмир. Нәһайәт, әсас капитала сәрф эдилмиш капитал дәйәр ону тәчәссүм этдирән истеһсал васитәләринин ишләдийи мүддәтдә өз формалары дөвранындан мадди шәкилдә дейил, ялныз өз дәйәри илә кечир, һәм дә ялныз һиссә-һиссә вә тәдричлә кечир. Йә'ни әсас капиталын дәйәринин бир һиссәси фасиләсиз олараг әмтиәнин дәйәринин бир һиссәси кими тәдавүл эдир вә пула чеврилир, лакин пулдан гайыдыб өз әввәлки натурал формасына чеврилмир. Пул ялныз ахырда ⟨ дөвриййә дөврүнүн ахырында ⟩ , истеһсал васитәләриндән бүтүнлүклә истифадә эдилмиш олдуғу заман гайыдыб истеһсал васитәләринин натурал формасына чеврилир.

4. Истеһсал просесинин фасиләсиз давам этмәси үчүн дөвриййә капиталы үнсүрләри дә әсас капиталын үнсүрләри кими бу просесдә даим тәсбит олунмалыдыр. Лакин биринчинин беләтәсбит олунмуш үнсүрләри даим in natura бәрпа олунур (истеһсал васитәләри эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә, иш гүввәси — даим тәкрар олунан алғы васитәсилә әвәз олунур); әсас капитал үнсүрләринә кәлдикдә, эксинә, бунлар бүтүн өз мөвчудлуг мүддәтиндә өзләри бәрпа олунмур вә онларын алғы әмәлиййатыны тәкрар этмәк лазым кәлмир. Истеһсал просесиндә һәмишә хаммал вә ярдымчы материаллар олур, лакин онларын көһнәләри

һазыр мәһсулун әмәлә кәлмәсинә бүтүнлүклә сәрф эдилдикчә, һәмишә эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрлә әвәз олунур. Эйнилә истеһсал просесиндә даим иш гүввәси дә олур, — лакин ялныз өз алғы әмәлийятынын даим тәкрар олунмасы нәтичәсиндә олур, алғы әмәлийятынын тәкрар олунмасы илә бирликдә исә чох вахт шәхсләр дә дәйишилир. Әксинә, дөвриййә капиталынын тәкрар олунан дөвриййәләринин давам этдийи бүтүн мүддәтдә, тәкрар олунан истеһсал просесләриндә эйни биналар, машынлар вә и. а. ишләмәкдә давам эдир.

II. ӘСАС КАПИТАЛЫН ТӘРКИБ ҺИССӘЛӘРИ, ӨДӘНИЛМӘСИ, ТӘ'МИРИ, ЙЫҒЫМЫ.

Эйни бир ишә гоюлмуш капиталда әсас капиталын айры-айры үнсүрләринин өмрү мүхтәлиф олур, буна көрә онларын дөвриййә вахты да мүхтәлифдир. Мәсәлән, дәмир йолда релс, шпал, торпаг ишләри, стансия биналары, көрпүләр, тунелләр, локомотивләр вә вагонларын ишләмә мүддәти, буна көрә тәкрар истеһсал вахты да мүхтәлифдир вә, демәли, капиталын бунлара аванс эдилмиш һиссәләринин дөвриййә вахты да мүхтәлифдир. Биналар, платформалар, су амбарлары, йол кәсишмәси көрпүләри, тунелләр, торпаг ярғанлары вә ятаглары, — гысасы, инкилис дәмир йол тәсәррүфатында works of art адланан һәр шей узун илләр әрзиндә бәрпа олунмағы тәләб этмир. Ән чох ашынан шейләр — йолдакы релсләр вә локомотивләрлә вагонлардыр (rolling stock).

Мүасир дәмир йолларын чәкилдийи илк заманлар, әмәли ишлә мәшғул олан көркәмли мүһәндисләрин шәрик олдуглары белә бир әгидә һөкм сүрүрдү ки, куя дәмир йол өз мөһкәмлийи э'тибарилә һәмишәликдир вә релсләрин ашынмасы о гәдәр чүз'идир ки, ишин малиййә вә әмәли чәһәтиндән бәһс олундугда, ону нәзәрә алмамаг олар; яхшы релсләрин өмрү 100—150 ил мүәййән эдилирди. Лакин тезликлә мә'лум олду ки, релсин өмрү, әлбәттә, локомотивләрин сүр'этиндән, гатарларын чәкисиндән вә сайындан, релсләрин өз галынлығындан вә бир чох башга әлавә шәртләрдән асылы олараг, орта һесабла 20 илдән артыг дейилдир. Айры-айры стансиялар, бөйүк рабитә мәркәзләри яхынлығында релсләр һәтта һәр ил ашыныр. 1867-чи илә яхын полад релсләр тәтбиг этмәйә башладылар; бу релсләр дәмир релсләрдән демәк олар ики гат баһадыр, лакин онларын өмрү дә ики дәфәдән чох узундур. Ағач шпалларын өмрү 12—15 илдир. Локомотив вә вагонлара кәлдикдә, миник вагонлары йүк вагонларындан хейли

яваш ашыныр. Локомотивләрин өмрү 1867-чи илдә 10—12 ил мүәййән эдилирди.

Ашынмая сәбәб, әввәлән, истифадәнин өзүдүр. Үмумиййәтлә, релсләр гатарларын сайына пропорсионал бир сүр'әтлә ашыныр (R. C., № 17645)[22]. Сүр'әт артдыгда ашынма, сүр'әтин квадратындан бөйүк пропорсияда артмыш, йә'ни гатарларын сүр'әти ики гат артдыгда, ашынма дөрд дәфәдән дә чох артмышдыр (R. C., № 17046).

Сонра, ашынмая сәбәб тәбиәт гүввәләринин тә'сиридир. Мәсәлән, шпаллар ялныз ашынмагдан дейил, чүрүмәкдән дә хараб олур. «Йолун сахланмасы хәрчләри гатарларын һәрәкәтиндән доған ашынмадан чох, һаванын тә'сир көстәрдийи ағачын, дәмирин вә тикинти материалынын кейфиййәтиндән асылыдыр. Сәрт бир гыш айынын йола вурдуғу зәрәр там бир иллик һәрәкәтин вурдуғу зәрәрдән чох олур». (R. P. Williams: «On the Maintenance of Permanent Way». 1867-чи илин пайызында Institute of Civil Engineers-дә мә'рузә).

Нәһайәт, бүтүн ири сәнаедә олдуғу кими, бурада мә'нәви ашынма да өз ролуну ойнайыр: 10 ил кечәндән сонра адәтән 30 000 ф. стерлингә о гәдәр вагон вә локомотив алмаг олар ки, бунларын дәйәри әввәлләр 40 000 ф. стерлинг иди. Беләликлә, бу материалын истеһлак дәйәри гәт'иййән азалмадығы һалда, онун базар гиймәтинин 25%-әдәк азалачағыны нәзәрдә тутмаг лазым кәлир (Lardner: «Railway Economy»).

«Борулу көрпүләр өз индики формасында бәрпа олунмур» (чүнки инди белә көрпүләрин даһа яхшы формалары вардыр). «Онларын ади тә'мири, айры-айры һиссәләринин кәнар эдилиб дәйишдирилмәси мәгсәдәуйғун дейилдир» (W. P. Adams: «Roads and Rails». London 1862). Сәнаеин тәрәггиси сайәсиндә әмәк васитәләриндә адәтән даими чеврилишләр олур. Буна көрә дә онлар өз әввәлки формасында дейил, чеврилиш әмәлә кәлдийи формада әвәз эдилир. Бир тәрәфдән, әсас капитал күтләсинин ишә мүәййән натурал формада гоюлмасы вә орта һесабла мүәййән мүддәт һәмин формада өмүр сүрмәли олмасы ени машынларын вә и. а. анчаг тәдричлә тәтбиг эдилмәсинә сәбәб олур, буна көрә дә тәкмилләшдирилмиш әмәк васитәләринин сүр'әтлә вә һәр ердә тәтбиг олунмасы үчүн маниә тәшкил эдир. Лакин, дикәр тәрәфдән, рәгабәт мүбаризәси, хүсусән һәлледичи чеврилишләр заманы бу мүбаризә көһнә әмәк васитәләрини, онлар һәлә өз әчәли илә өләнәдәк, ени әмәк васитәләри илә әвәз этмәйә мәчбур эдир. Кениш ичтимаи мигясда мүәссисәләрин аваданлығыны белә

[22] R. C. ишарәси илә гейд олунан ситатлар бу әсәрдән көтүрүлмүшдүр: «Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence taken before the Commissioners, presented to both Houses of Parliament». London 1867. — Суаллар вә чаваблар нөмрәләнмишдир; һәмин нөмрәләр бурада верилмишдир.

вахтындан әввәл тәзәләмәйә мәчбур эдән сәбәбләр башлыча олараг фәлакәтләрдир, бөһранлардыр.

Ашынма (мә'нәви ашынманы бир кәнара гоюруг) дәйәрин о һиссәсидир ки, әсас капитал өзүндән истифадә олунмасы нәтичәсиндә ону тәдричлә мәһсула верир, — өз истеһлак дәйәрини итирдийи орта дәрәчәдә верир.

Бу истифадә гисмән elә бир характер дашыйыр ки, әсас капиталын орта һесабла мүәййән өмрү олур; о, һәмин мүддәтә бүтүнлүклә аванс эдилир; һәмин мүддәт гуртардыгда, бүтүнлүклә әвәз эдилмәли олур. Чанлы әмәк васитәләри үчүн, мәсәлән ат үчүн тәкрар истеһсал вахтыны тәбиәт өзү көстәрир. Әмәк васитәси олмаг э'тибарилә атын орта һесабла өмрү тәбиәт ганунлары илә мүәййән эдилир. Вахт баша чатдыгда, ахырадәк истифадә олунмуш нүсхәләри ениләри илә әвәз этмәк лазым кәлир. Ат гисмән әвәз эдилә билмәз, анчаг ени ат илә әвәз олуна биләр.

Әсас капиталын дикәр үнсүрләри вахташыры вә я гисмән бәрпа олунмаға йол верир. Бурада гисмән вә я вахташыры өдәмә илә ишин тәдричлә кенишләндирилмәси арасына һәдд гоймаг лазымдыр.

Әсас капиталын бир һиссәси елә екчинс тәркиб үнсүрләриндән ибарәтдир ки, бунларын өмрү бәрабәр дейилдир вә бунлар мүхтәлиф мүддәтләрдә гисмән бәрпа олунур. Мәсәлән, стансияларын яхынлығындакы релсләри хәттин башга ерләриндәки релсләрдән даһа тез-тез бәрпа этмәк лазым кәлир. Шпал мәсәләси дә беләдир; Ларднерин дедийинә көрә, 50-чи илләрдә Белчика дәмир йолларында һәр ил шпалларын 8%-ини бәрпа этмәк лазым кәлирди, демәли, бүтүн шпаллар 12 ил әрзиндә бәрпа эдилирди. Беләликлә, бурада вәзиййәт беләдир: әсас капиталын мүәййән нөвү үчүн мүәййән мәбләғ, мәсәлән, 10 илә аванс эдилир. Бу хәрч бирдән чәкилир. Лакин бу әсас капиталын мүәййән һиссәси — дәйәри мәһсулун дәйәринә дахил олан вә бу мәһсулла бирликдә пула чеврилән һиссәси — һәр ил in natura бәрпа олунур, һалбуки дикәр һиссәси өз әввәлки натурал формасында мөвчуд олмагда давам эдир. Онун мәһз белә бирдән сәрф олунмасы вә натурал формада ялныз гисмән тәкрар истеһсал олунмасы әсас капитал олараг һәмин капиталы дөврийyә капиталындан фәргләндирир.

Әсас капиталын дикәр үнсүрләри екчинс олмаян, гейри-бәрабәр мүддәтләрдә ашынан вә буна көрә дә эйни бир вахтда өдәнилмәли олмаян һиссәләрдән ибарәтдир. Машынлар мәһз бу гәбилдәндир. Әсас капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин мүхтәлиф өмүр сүрмәси һаггында индичә дедикләримиз эйнилә бу әсас капиталын үнсүрү олараг ишләйән эйни бир машынын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин өмрүнүн узунлуғуна да аиддир.

Гисмән бәрпа эдилмәк кедишиндә истеһсалын тәдричлә кенишләнмәси һалларына кәлдикдә, ашағыдакылары гейд эдәк. Әсас капитал, көрдүйүмүз кими, истеһсал просесиндә in natura фәалиййәт көстәрмәкдә давам этсә дә, онун дәйәринин бир һиссәси — орта ашынма дәрәчәси илә мүәййән олунан һиссәси — мәһсулла бирликдә тәдавүл эдир, пула чеврилир, капиталын in natura тәкрар истеһсалы вахты чатдыгда, капиталын өдәнилмәсинә хидмәт эдән эһтият пул фондунун үнсүрүнү тәшкил эдир. Беләликлә, әсас капитал дәйәринин пула чеврилән бу һиссәси ишин кенишләндирилмәсинә, яхуд машынлары тәкмилләшдириб онларын сәмәрәсини артырмаға хидмәт эдә биләр. Беләликлә, һәр мүәййән мүддәтдән бир тәкрар истеһсал, һәм дә она ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән бахыларса, кениш мигясда тәкрар истеһсал баш верир: истеһсал мейданы кенишләндирилирсә, экстенсив шәкилдә кениш тәкрар истеһсал; даһа сәмәрәли истеһсал васитәләри тәтбиг эдилирсә, интенсив шәкилдә кениш тәкрар истеһсал баш верир. Кениш мигясда белә тәкрар истеһсал йығымдан — изафи дәйәрин капитала чеврилмәсиндән ирәли кәлмир, дәйәрин чеврилиб әввәлки шәклә дүшмәсиндән ирәли кәлир, һәм дә бу дәйәр әсас капиталын чисминдән бир будаг кими пул формасында айрылыб эйни гәбилдән олан ени — әлавә вә я даһа сәмәрәли әсас капитала чеврилмиш олур. Айдындыр ки, мүәссисәнин белә тәдричлә артмаға гадир олуб олмамасы вә нә дәрәчәдә гадир олмасы гисмән һәмин мүәссисәнин хүсуси тәбиәтиндән асылыдыр; демәли, эһтият фондунун, беләликлә, эйни ишә гоюла билмәси үчүн һәмин фондун нә һәчмдә йығылмалы олмасыны вә бунун нә кими мүддәтләрдә ишә гоюла билмәсини дә енә мүәссисәнин тәбиәти мүәййән эдир. Дикәр тәрәфдән, мөвчуд машынларын һиссәләрини тәкмилләшдирмәк имканына кәлдикдә, бу, әлбәттә, тәкмилләшдирмәнин характериндән вә машынын өз конструксиясындан асылыдыр. Лакин бу чәһәти, мәсәлән, дәмир йол тикилиләриндә лап әввәлдән нә дәрәчәдә нәзәрдә тутмаг лазым кәлдийини Адамс көстәрир: «Бүтүн конструксия ары пәтәйиндә һөкм сүрән принсипә: һәдсиз кенишләнмә габилиййәтинә уйғунлашдырылмалыдыр. Чох самбаллы вә хүсусән симметрик тикилиләр кенишләндирмә заманы сөкүлмәли олурса, бунларын һамысы зәрәр кәтирир» (сәһ. 123).

Бу ән чох, әлдә олан ердән асылыдыр. Бә'зи тикилиләрдә үстдән мәртәбәләр тикмәк мүмкүндүр, башгаларында кәнара доғру кенишләнмә лазым кәлир, демәли артыг ер тәләб олунур. Капиталист истеһсалы шәраитиндә, бир тәрәфдән, чохлу вәсаит исраф олунур, дикәр тәрәфдән, иш тәдричлә кенишләндирилдикдә, бир чох һалларда кәнара доғру (гисмән иш гүввәсинин зәрәринә олараг) белә сәмәрәсиз кенишләнмә мүшаһидә олунур; сәбәби дә одур ки, бурада һеч бир шей ичтимаи план үзрә эдилмир, һәр

шей сонсуз дәрәчә мүхтәлиф чәһәтләрдән, васитәләрдән вә и. а. асылыдыр ки, айрыча бир капиталист дә бунларла һесаблашыр. Бурадан да мәһсулдар гүвәләрин чох бөйүк исрафы мейдана кәлир.

Пул эһтият фондунун (йә'ни әсас капиталын енидән пула чеврилмиш олан һиссәсинин) белә һиссә-һиссә гоюлушу әкинчиликдә ән асанлыгла мүмкүн олур. Әрази чәһәтдән һәдләри олан истеһсал саһәси бурада капиталы тәдричлә һәзм этмәйә ән артыг дәрәчәдә гадирдир. Эйни һал, тәбии тәкрар истеһсалда да, мәсәлән малдарлыгда баш верир.

Әсас капитал саз галмаг үчүн хүсуси хәрчләр тәләб эдир. Сахланманы гисмән әмәк просесинин өзү ичра эдир, әсас капитал әмәк просесиндә фәалиййәт көстәрмирсә, хараб олур (бах: I китаб, VI фәсил вә XIII фәсил: ишләнмәмәк нәтичәсиндә машынларын ашынмасы). Буна көрә дә, ичарә эдилмиш торпаг саһәләри өлкәдәки ади үсулла бечәрилмәдикдә, инкилис гануну буну ачыгча зәрәр вурма (waste) һесаб эдир (W. A. Holdsworth, Barrister at Law: «The Law of Landlord and Tenant». London 1857, сәһ. 96). Әмәк просесиндә ишләнмәкдән ирәли кәлән бу сахлама, чанлы әмәйин тәбиәтинин һавайы олараг вердийи бир һәдиййәдир. Әмәйин белә сахлайычы гүввәсинин икили характери вардыр. Әмәк, бир тәрәфдән, әмәк материалларынын дәйәрини мәһсула кечирәрәк бу дәйәри сахлайыр; дикәр тәрәфдән, әмәк васитәләринин дәйәрини мәһсула кечирмәдикдә, бунунла белә, онларын истеһлак дәйәрини сахламагла, истеһсал просесиндә ишләмәйә мәчбур этмәклә, онларын дәйәрини дә сахлайыр.

Лакин әсас капитал саз һалда сахланмаг үчүн билаваситә әмәк сәрф олунмасыны да тәләб эдир. Машынлары һәр мүәййән вахтдан бир тәмизләмәк лазымдыр. Бурада мәсәлә әлавә әмәк үзәриндәдир, бунсуз машынлар ишләдилмәйә ярарсыз олар; мәсәлә истеһсал просесиндән айрылмаз олан зәрәрли тәбиәт тә'сирләринин садәчә олараг гаршысыны алмаг, демәли, машынлары сөзүн әсл мә'насында ишә ярарлы вәзиййәтдә сахламаг үзәриндәдир. Өзлүйүндә айдын олдуғу кими, әсас капиталын нормал өмүр сүрдүйү мүддәт мүәййән эдиликән нәзәрдә тутулур ки, онун һәмин мүддәтдә нормал фәалиййәт көстәрә билмәси үчүн лазым олан шәраит ярадылачагдыр, нечә ки, инсанын орта һесабла 30 ил яшадығы нәзәрә алындыгда, онун ююнмасы да фәрз эдилир. Демәли, бурада мәсәлә машында олан әмәйин ерини долдурмаг үзәриндә дейилдир, — мәсәлә машынын ишләдилмәси нәтичәсиндә зәрури олан даими әлавә әмәк үзәриндәдир. Бурада мәсәлә машынын көрдүйү иш үзәриндә дейил, машына тәтбиг эдилән әмәк үзәриндәдир вә бу әмәк үчүн машын истеһсал акенти дейил, хам материалдыр. Бу әмәйә сәрф эдилән капитал, — һәрчәнд бу капитал әслиндә мәһсулу әмәлә кәтирән әмәк просесинә дахил дейилдир,

— дөврийјә капиталына аиддир. Истеһсалда даим белә әмәк сәрф етмәк лазым кәлир, буна көрә онун дәјәрини дә даим мәһсулун дәјәри өдәмәлидир. Бу әмәјә сәрф олунан капитал дөврийјә капиталындан үмуми әлавә хәрҹләри өдәмәли олан вә орта иллик һагг-һесаба уйғун шәкилдә бөлүшдүрүләрәк, јени јарадылмыш дәјәрин үзәринә әлавә едилмәли олан һиссәјә аиддир. Биз көрдүк ки, әсл сәнаедә бу тәмизләмә ишини фәһләләр пулсуз, тәнәффүс заманы көрүрләр, лакин мәһз бу сәбәбдән һәмин иши чох һалларда истеһсал просесинин өз кедишиндә дә көрүрләр, бәдбәхт һадисәләрин чоху да мәһз бурадан ирәли кәлир. Мәһсулун гиймәтиндә бу әмәјин һаггы өдәнилмир. Бу мә'нада истеһлакчы ону һавайы әлдә едир. Дикәр тәрәфдән, беләликлә, капиталист өз машынынын сахламаг хәрҹләрини гәнаәт етмиш олур. Буна фәһлә өз ҹаныны гоюр вә капиталын өз-өзүнү сахламасы сирләриндән бири дә мәһз бундан ибарәтдир; бу исә әслиндә фәһләнин машын һаггындакы юридик иддиаларыны әсасландырыр вә фәһләни һәтта буржуа һүгугу нөгтеји-нәзәриндән дә машын саһибинин шәрикинә чевирир. Лакин машыны тәмизләмәк үчүн истеһсал просесиндән кәнар етмәк лазым кәлдији вә буна көрә дә машыны иш арасында тәмизләмәк мүмкүн олмадығы мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә, — мәсәлән, локомотивләрин тәмизләнмәси беләдир, — сахламаг үчүн сәрф едилән һәмин әмәк ҹари хәрҹләрә аиддир, јә'ни дөврийјә капиталынын үнсүрүнү тәшкил едир. Ән чоху үч күн ишләјәндән сонра локомотиви депоя көндәриб орада тәмизләмәк лазымдыр; газаны јаркән корламамаг үчүн ону габагҹа соютмаг лазымдыр (R. C., № 17823).

Әсл тә'мир, яхуд тә'мир ишләри әлә капитал вә әмәк сәрф олунмасыны тәләб едир ки, бунлар әввәлҹә аванс едилмиш капиталда йохдур вә, демәли, әсас капиталын дәјәринин тәдриҹлә өдәнилмәси кими бир мәнбәдән өдәнилиб верилә билмәз — һәр һалда һеч дә һәмишә белә едилә билмәз. Мәсәлән, әкәр әсас капиталын дәјәри = 10 000 ф. ст., онун өмрүнүн үмуми узунлуғу исә = 10 ил олса, онда бу 10 000 ф. ст. 10 ил кечәндән сонра бүтүнлүкля пула чевриләрәк, јалныз әввәлҹә гоюлмуш капиталын дәјәрини өдәјир, лакин һәмин мүддәтдә тә'мир ишләри үчүн јенидән әлавә едилән капиталы вә я әмәји өдәмир. Бу, дәјәрин әлавә тәркиб һиссәсидир, бу да һәмчинин бирдән аванс едилмир, тәләбатдан асылы олараг аванс едилир, онун аванс едилмәсиндәки мүхтәлиф вахтларын кәлиб чатмасы исә ишин өз тәбиәтинә көрә тәсадүфидир. Һәр бир әсас капитал сонралар әмәк васитәләринә вә иш гүввәсинә белә әлавә, һиссә-һиссә капитал сәрф олунмасыны тәләб едир.

Машынларын вә и. а. айры-айры һиссәләринин хараб олмасы ишин тәбиәтинә көрә тәсадүфидир, буна көрә онун тәләб етдији

тә'мирләр дә тәсадүфидир. Лакин бу тә'мир ишләринин чох вә я аз даими характердә олан вә әсас капиталын өмрүнүн мүхтәлиф дөврләринә дүшән ики нөвү башгаларындан сечилир: бунлар ушаглыг хәстәликләридир вә сайча бундан чох-чох артыг олуб орта өмүр мүддәтини кечмиш яш хәстәликләридир. Мәсәлән, машын истеһсал просесинә кирәркән онун конструксиясы нә гәдәр мүкәммәл олса да, тәчрүбәдә ишләдилдийи заман онда нөгсанлар ашкара чыхыр вә бу нөгсанлары әлавә әмәклә дүзәлтмәк лазым кәлир. Дикәр тәрәфдән, машын өз орта яшыны нә гәдәр чох кечмиш олурса, демәли нормал ашынма нә гәдәр чох артырса, машынын гайрылдығы материалдан нә гәдәр чох истифадә олунурса вә бу материал нә гәдәр чох гочалыб зәифләйирсә, машын өз орта өмүр мүддәтини баша вурана гәдәр ону яшатмаг үчүн лазым кәлән тә'мир ишләри бир о гәдәр чох вә бир о гәдәр бөйүк олур; нечә ки, гоча бир адам вахтындан әввәл өлмәмәк үчүн тибби ярдыма, кәнчлик гүввәсилә чошан бир адамдан артыг хәрч чәкмәли олур. Демәли, тә'мир ишләринин тәсадүфи характердә олмасына бахмаяраг, бу ишләр әсас капиталын өмрүнүн мүхтәлиф дөврләри арасында гейри-бәрабәр бөлүнүр.

Истәр бундан, истәрсә үмумиййәтлә машынын тәләб етдийи тә'мир ишләринин тәсадүфи характердә олмасындан ашағыдакы нәтичә чыхыр:

Бир тәрәфдән, тә'мирә сәбәб олан һалларын өзү тәсадүфи олдуғу кими, тә'мир ишләриндән өтрү иш гүввәсинә вә әмәк васитәләринә чәкилән һәгиги хәрчләр дә тәсадүфидир; лазым олан тә'мирин һәчми әсас капиталын өмрүнүн мүхтәлиф дөврләри арасында гейри-бәрабәр бөлүнүр. Дикәр тәрәфдән, әсас капиталын өмрүнүн орта мүддәти мүәййән эдиләркән фәрз олунур ки, о даим фәал вәзиййәтдә сахланыр — гисмән тәмизләмә васитәсилә (биналарын тәмиз сахланмасы да бурая аиддир), гисмән дә һәр дәфә тәләб олундугда тә'мир этмәк васитәсилә сахланыр. Әсас капиталын ашынмасы илә әлагәдар олараг дәйәрин кечирилмәси һәмин капиталын өмрүнүн орта мүддәтинә көрә һесабланыр, лакин бу орта мүддәт өзү дә мүәййән эдиләркән нәзәрә алыныр ки, ону давам этдирмәк үчүн даим әлавә капитал аванс эдиләчәкдир.

Дикәр тәрәфдән, эйни дәрәчәдә айдындыр ки, әлавә капитал вә әмәк сәрф олунмасы сайәсиндә әлавә эдилән бу дәйәр, һәмин капитал вә әмәйин сәрф олунмасы илә бир заманда әмтиәләрин гиймәтинә дахил ола билмәз. Мәсәлән, әкәр бу һәфтә әйиричинин чархы сынмышса вә я гайышы гырылмышса, бу һәфтә әрзиндә о өз иплийини кечән һәфтәдәкиндән баһа сата билмәз. Айрыча бир фабрикдә баш верән бу бәдбәхтлик үзүндән әйирмәнин үмуми хәрчләри әсла дәйишилмәмишдир. Үмумиййәтлә олдуғу кими, бурада да дәйәрин мүәййән эдилмәсини орта кәмиййәт һәлл

эдир. Белә бәдбәхт һадисәләрин орта мигдарыны вә мүәййән истеһсал саһәсинә гоюлмуш әсас капиталын орта өмрү әрзиндә сахлама вә тә'мир үчүн лазым олан ишләрин орта һәчмини тәчрүбә көстәрир. Бу орта хәрч орта өмүр мүддәтинә бөлүнүр вә мүвафиг һиссәләрлә мәһсулун гиймәтинә әлавә олунур, демәли, мәһсулун сатылмасы васитәсилә өдәнилир.

Бу сурәтлә өдәнилән әлавә капитал дөвриййә капиталына аиддир, һәрчәнд мүвафиг мәсрәфләр гейри-мүнтәзәм характер дашыйыр. Машынларын хараб олмуш һәр бир ерини дәрһал тә'мир этмәк сон дәрәчә әһәмиййәтли олдуғуна көрә, нисбәтән бөйүк олан һәр бир фабрикдә әсл фабрик фәһләләри илә янашы олараг, хүсуси мүһәндисләр, харратлар, механикләр, чилинкәрләр вә с. һей'әти олур. Бунларын әмәк һаггы дәйишән капиталын бир һиссәсини тәшкил эдир вә бунларын әмәйинин дәйәри бөлүнүб мәһсулун үзәринә кәлир. Дикәр тәрәфдән, истеһсал васитәләри үчүн лазым олан хәрчләр орта һагг-һесабла мүәййән эдилир вә буна мүвафиг олараг даим мәһсулун дәйәринин бир һиссәси кими мәһсула дахил олур, һәрчәнд һәмин хәрчләр әслиндә гейри-мүнтәзәм вахтларда аванс эдилир, буна көрә дә гейри-мүнтәзәм вахтларда мәһсула вә буна мүвафиг олараг әсас капитала дахил олур. Әсл тә'мирә хәрчләнән бу капитал бә'зи чәһәтләрдән хүсуси нөв капиталдыр: ону нә дөвриййә капиталына, нә дә әсас капитала аид этмәк олмаз, лакин, чари хәрчләр категориясына мәхсус олдуғу үчүн, һәр һалда даһа чох биринчийә аид этмәк олар.

Китаб сахламаг үсулу, әлбәттә, һесабы чәкилән шейләрин һәгиги нисбәтиндә һеч бир шейи дәйишдирмир. Лакин буну гейд этмәк мүһүмдүр ки, бир чох истеһсал саһәләриндә әсас капиталын тә'мири вә һәгиги ашынмасы хәрчләри адәтән ашағыдакы гайдада бирликдә һесабланыр. Тутаг ки, аванс эдилмиш капитал 10 000 ф. стерлингдир, онун өмрүнүн узунлуғу 15 илдир; бу шәраитдә иллик ашынма $666^2/_3$ ф. ст. олачагдыр. Лакин бунун әвәзиндә ашынманы чәми 10 ил үчүн нәзәрдә тутурлар, йә'ни истеһсал олунан әмтиәләрин гиймәтинә һәр ил әсас капиталын ашынмасы үчүн $666^2/_3$ әвәзиндә 1 000 ф. ст. әлавә эдирләр; йә'ни тә'мир ишләри вә и. а. үчүн $333^1/_3$ ф. ст. мигдарында эһтият ярадылыр (10 вә 15 рәгәмләри анчаг мисал үчүн көтүрүлмүшдүр). Демәли, тә'мирә орта һесабла элә бир мәбләғ хәрчләнир ки, әсас капитал бу тә'мирлә 15 ил өмүр этсин. Әлбәттә, белә бир һесаблама үсулу әсас капиталын вә тә'мирә хәрчләнән әлавә капиталын мүхтәлиф категориялар тәшкил этмәсинә мане олмур. Бу чүр һагг-һесаблар әсасында, мәсәлән, белә гәбул эдилир ки, пароходларын сахланмасы вә өдәнмәси үчүн хәрчләрә эдилән минимал әлавә илдә 15%-дир, демәли, тәкрар истеһсал вахты = $6^2/_3$ илә. 60-чы илләрдә инкилис Peninsular and Oriental C°.

сынын идарә һеј'әти бу иш үчүн иллик хәрҹләри 16% һесабламышды ки, бу да $6^1/_3$ иллик тәкрар истеһсал вахтына мүтабигдир. Дәмир јолларда локомотивин өмрү орта һесабла 10 илдир, лакин тә'мир нәзәрә алындыгда ашынма $12^1/_2$% мүәјјән эдилир ки, бу да локомотивин өмрүнү 8 илә ендирир. Миник вә јүк вагонлары үчүн ашынма 9% һесаб эдилир, демәли, бунларын өмрү $11^1/_9$ ил мүәјјән олунур.

Эвләрин вә башга об'ектләрин, — өз мүлкиjjәтчиләри үчүн әсас капитал олан вә онларын тәрәфиндән белә бир капитал олараг кирајәјә верилән бу об'ектләрин, — кирајә эдилмәсинә даир бағлашмалар һаггындакы ганунларда һесаб эдилир ки, заман, тәбиәт тә'сирләри вә, нәһајәт, нормал истифадә нәтиҹәсиндәки нормал ашынма илә эвин нормал өмрү вә ондан нормал истифадә мүддәтиндә ара бир лазым кәлән тәсадүфи тә'мир арасында һәр ердә фәрг вардыр. Биринҹи гисим тә'мир бир гајда олараг мүлкиjjәтчинин, икинҹиси исә кирајәчинин үзәринә дүшүр. Тә'мир ишләри, сонра, ади тә'мир вә әсаслы тә'мир ишләринә бөлүнүр. Әсаслы тә'мир ишләри әсас капиталын өз натурал формасында гисмән бәрпасы демәкдир вә, әкәр бағлашма ачыгҹа эксини тәләб этмирсә, онда бу да мүлкиjjәтчинин үзәринә дүшүр. Мәсәлән, инкилис һүгугуна көрә:

«Әсаслы тә'мир кечирмәдән мүмкүн олдуғу дәрәҹәдә кирајәчи анҹаг тикилиләри илбәил күләјин вә јағышын ичәри кечмәјәҹәји һалда сахламаға борҹлудур; үмумиjjәтлә о анҹаг, ади тә'мир адландырыла биләҹәк тә'мирләрин гајғысына галмаға борҹлудур. Лакин һәтта бу саһәдә дә, кирајәчи тәрәфиндән тәһвил алындығы анда бинанын мүвафиг һиссәләринин тәзәлик дәрәҹәсини вә үмуми вәзиjjәтини нәзәрә алмаг лазым кәлир: кирајәчи нә көһнә вә ишләнмиш материалы ениси илә әвәз этмәјә, нә дә заман кечдикҹә вә мүнтәзәм истифадә олунмаг нәтиҹәсиндә лабүд сурәтдә гијмәтдән дүшмәјин әвәзини өдәмәјә борҹлу дејилдир» (Holdsworth: «Law of Landlord and Tenant», сәһ. 90, 91).

Фөвгәл'адә тәбиәт һадисәләри, јанғын, дашгын вә и. а. нәтиҹәсиндә баш верән дағынтылара аид *сығорта* һәм ашынманын өдәнилмәсиндән, һәм дә сахлама вә тә'мир ишләриндән тамамилә фәрглидир. Сығорта изафи дәјәрдән өдәнилмәлидир вә һәмин дәјәрдән кедир. Јахуд, мәсәләјә бүтүн ҹәмиjjәт нөгтеји-нәзәриндән бахылдыгда, кәрәк һәмишә әлавә истеһсал олсун, јә'ни мөвҹуд сәрвәтин садәҹә өдәнилмәси вә тәкрар истеһсалы үчүн тәләб олундуғундан даһа кениш өлчүдә истеһсал олсун; әкәр әһалинин артмасы тамамилә бир кәнара гојуларса, һәмин әлавә истеһсал ондан өтрү лазымдыр ки, тәсадүфи һалларын вә тәбиәт гүввәләринин төрәтдији фөвгәл'адә дағынтыны өдәмәк үчүн әлдә истеһсал васитәләри олсун.

Өдәмә үчүн лазым олан капиталын тәҹрүбәдә анҹаг ҹүз'и бир һиссәси еһтият пул фонду һалында олур. Ән мүһүм һиссәсини истеһсалын өз һәҹминин кенишләндирилмәси тәшкил едир; бу кенишләндирмә исә гисмән һәгиги кенишләндирмәдир, гисмән дә, — әсас капитал истеһсал олундуғу истеһсал саһәләриндә, — истеһсалын нормал кәмиййәтдә олмасы үчүн зәрури шәртдир. Мәсәлән, машынгайырма фабрики бу мүлаһизә илә тикилир ки, бир тәрәфдән, онун алычыларынын фабрикләри һәр ил кенишләндириләҹәк вә, дикәр тәрәфдән, һәмин фабрикләрин бир һиссәси даим бүтүнлүклә вә я гисмән тәкрар истеһсал олунмағы тәләб едәҹәкдир.

Һәм ашынма, һәм дә тә'мир хәрҹләри ичтимаи орта нормая мүвафиг олараг мүәййән едилдикдә, үмумиййәтлә десәк, ейни бир шәраитдә ейни бир истеһсал саһәсинә гоюлмуш һәтта бәрабәр кәмиййәтли капиталлар үчүн дә лабүд сурәтдә бөйүк фәргләр мейдана чыхыр. Тәҹрүбәдә бир капиталистин машыны вә и. а. орта мүддәтдән артыг өмүр едир, дикәр капиталистинки исә о гәдәр чох өмүр етмир. Тә'мир хәрҹләри бириндә орта кәмиййәтдән юхарыдыр, дикәриндә ашағыдыр вә и. а. Лакин әмтәәләрин гиймәтинә, ашынма вә тә'мир хәрҹләри илә мүәййән едилән әлавә һәр икисиндә ейнидир: ону орта кәмиййәт үзрә мүәййән едирләр. Беләликлә, гиймәтин үзәринә едилән бу әлавә нәтиҹәсиндә бириси һәгигәтдә әлавә олараг хәрҹләдийиндән артыг, дикәри исә әскик әлдә едир. Иш гүввәсинин бәрабәр истисмар олунмасына бахмаяраг, ейни бир истеһсал саһәсиндә мүхтәлиф капиталистләрин мәнфәәтини мүхтәлиф едән бүтүн башга һаллар кими, бу да изафи дәйәрин әсл тәбиәтини баша дүшмәйи чәтинләшдирмәйә көмәк едир.

Әсл тә'мирлә өдәмә арасында, сахлама хәрҹләри илә бәрпа хәрҹләри арасында олан һәдд чох вә я аз дәрәҹәдә шәртидир. Бу сәбәбдән дә, мәсәлән, дәмир йол иши саһәсиндә даим мүбаһисә кедир ки, мүәййән хәрҹләр тә'мирдир, йохса өдәмә, онлары ҹари хәрҹләрдән өдәмәк лазымдыр, йохса әсас капиталдан. Тә'мир хәрҹләрини кәлир һесабына язмаг әвәзинә капитал һесабына язмаг елә бир мә'лум васитәдир ки, онун көмәйи илә дәмир йол идарәләри өз дивидендләрини сүн'и сурәтдә галдырырлар. Лакин бу саһәдә дә тәҹрүбә артыг чох мүһүм даяг нөгтәләри яратмышдыр. Мәсәлән, дәмир йолун өмрүнүн илк дөврүндә көрүлән әлавә ишләр «һеч дә тә'мир дейилдир; һәмин ишләри дәмир йолун чәкилмәсинин мүһүм бир үнсүрү һесаб етмәк лазымдыр, демәли, һәмин ишләр капиталын һесабына олмалыдыр, чүнки бунлар ашынмадан вә һәрәкәтин нормал тә'сириндән ирәли кәлмир, бунлар тикилинин әввәлдә лабүд сурәтдә мүкәммәл олмамасы нәтиҹәсиндә мейдана кәлир» (Lardner, l. c., сәһ. 40). «Әксинә, еканә дүзкүн метод ондан ибарәтдир ки, мүвафиг мәбләғин һәгигәтдә

хәрчләниб-хәрчләнмәмәсиндән асылы олмаяраг, кәлир әлдә этмәклә зәрури сурәтдә бағлы олан гиймәтдәндүшмә һәр илин кәлири һесабына аид эдилсин» (Captain Fitzmaurice: «Committee of Inquiry on Caledonian Railway», «Money Market Review»-дә енидән чап эдилмишдир, 1867).

Әкинчиликдә әсас капиталын өдәнилмәси илә сахланылмасыны фәргләндирмәк әмәли олараг гейри-мүмкүн вә мә'насыздыр, һеч олмазса она көрә ки, әкинчилик һәлә бухар гүввәси тәтбиг этмир. «Комплект аваданлыг (чүрбәчүр әкинчилик вә башга әмәк аләтләри вә тәсәррүфат ләвазиматы) олдугда, лакин һәддән артыг чох олмадыгда, аваданлығын иллик ашынмасы вә сахланма хәрчләри, әмәлә кәлән шәраитин мүхтәлифлийиндән асылы олараг, адәтән орта һесабла илкин капиталын 15—25%-и мигдарында мүәййән эдилир» (Kirchhof: «Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre». Berlin 1852, сәһ. 137).

Дәмир йолун локомотив вә вагонларындан бәһс олундугда, тә'мирлә өдәмәни фәргләндирмәк гәт'ийјән мүмкүн олмур. «Биз локомотив вә вагонлары әлимиздә олдуғу мигдарда горуюб сахлайырыг. Нә гәдәр локомотивимиз варса, о гәдәрини горуюб сахлайырыг. Әкәр бир мүддәтдән сонра локомотив ярарсыз һала дүшүр вә енисини гайырмаг даһа әлверишли олурса, онда биз кәлир һесабына енисини гайырырыг, һәм дә көһнә машындан галан материалларын дәйәрини, әлбәттә, кәлир һесабына дахил эдирик... Олдугча чох шей галыр... Чархлар, охлар, газан вә и. а. галыр, бир сөзлә — көһнә локомотивин хейли һиссәси галыр» (T. Gooch: «Chairman of Great Western Railway C°», R. C., № 17327—29). — «Тә'мир этмәк — бәрпа этмәк демәкдир; «өдәмәк» сөзү мәним үчүн мөвчуд дейилдир...; бир һалда ки, дәмир йол чәмиййәти вагон вә я локомотив алмышдыр, бунлары элә тә'мир этмәлидир ки, бунлар әбәди хидмәт эдә билсин» (17784). «Локомотив хәрчләрини биз һәр инкилис мили үчүн 8 ½ пенс мүәййән эдирик. Бу 8 ½ пенслә биз һәмишә локомотивләри горуюб сахламалыйыг. Биз өз машынларымызы бәрпа эдирик. Әкәр сиз енидән машын алмаг истәсәниз, онда лазым олдуғундан артыг пул хәрчләйәрсиниз... Көһнә машында һәмишә бир чүт чарх, ох вә я башга ярарлы һиссә тапылар; бу да учуз гиймәтә, тамамилә ени машын кими яхшы бир машын гайырмаға имкан верир» (17790). «Инди мән һәр һәфтә ени локомотив, йә'ни ениси кими яхшы бир локомотив истеһсал эдирәм, чүнки бу локомотивин газаны, силиндри вә чәрчивәси енидир». (17823. Archibald Sturrock: «Locomotive Superintendent of Great Northern Railway», R. C.-дә, 1867).

Вагонлар да бунун кими: «Бир мүддәтдән сонра локомотив вә вагон эһтияты даим бәрпа олунур: каһ ени чархлар салыныр, каһ ени чәрчивә гайрылыр. Һәрәкәтин әсасландығы вә ән чох

ашынан һиссәләр белә тәдричлә бәрпа олунур; беләликлә машынлар вә вагонлар элә тә'мир эдилә биләр ки, онларын бир чохунда көһнә материалын һеч изи дә галмаз... Һәтта бунлар тә'мир үчүн тамамилә ярарсыз һала дүшдүкдә дә, көһнә вагонлардан вә я локомотивләрдән айры-айры һиссәләр сечилиб көтүрүлүр вә, беләликлә, онлар йол үчүн һеч вахт тамамилә итиб кетмир. Буна көрә дә, тәдавүл эдән капитал даими тәкрар истеһсал һалында олур; дәмир йол хәтти үчүн мүәййән вахтда, — мәһз бүтүн хәтт енидән чәкилдийи заман, — бирдән көрүлмәли олан ишләр локомотив вә вагонлар үчүн тәдричлә, илбәил көрүлүр. Локомотив вә вагонлар әбәди һәят сүрүр, бунлар даим чаванлашдырылыр» (Lardner, сәһ. 115—116).

Бурада Ларднерин дәмир йол һаггында тәсвир этдийи шәкилдә бу просес айрыча бир фабрикдә мүшаһидә эдилмир, лакин о бизә, бүтөвлүкдә көтүрүлән мүәййән бир сәнае саһәси дахилиндә, яхуд үмумиййәтлә, ичтимаи мигясда нәзәрдән кечирилән бүтүн истеһсал дахилиндә әсас капиталын тә'мирлә чулгашмыш һалда даим һиссә-һиссә тәкрар истеһсал эдилмәси мәнзәрәсини верир.

Маһир идарәләрин дивиденд әлдә этмәк үчүн тә'мир вә өдәмә анлайышларындан нечә кениш даирәдә истифадә эдә билдикләрини көстәрән даһа бир факт. Р. П. Вилямсын юхарыда ситат кәтирилән мә'рузәсинә көрә, Инкилтәрәнин мүхтәлиф дәмир йол чәмиййәтләри дәмир йол хәттинин вә тикилиләринин тә'мири үчүн вә сахланма хәрчләри үчүн кәлир һесабындан бир сыра илләр әрзиндә (хәттин һәр инкилис мили үчүн илдә) орта һесабла ашағыдакы мәбләғләри силмишләр:

London and North Western	370	ф. ст.
Midland	225	» »
London and South Western	257	» »
Great Northern	360	» »
Lancashire and Yorkshire	377	» »
South Eastern	263	» »
Brighton	266	» »
Manchester and Sheffield	200	» »

Бу фәргләрин анчаг ән чүз'и бир һиссәси һәгигәтән чәкилмиш хәрчләрин фәргиндән ирәли кәлир: һәмин фәргләр демәк олар анчаг һесаблама үсулунун фәргләриндән, хәрч маддәләринин капитал һесабынамы, йохса кәлир һесабына язылмасындан ирәли кәлир. Вилямс ачыгча дейир: «Хәрчләри көстәрмәк үчүн кичик рәгәм она көрә көтүрүлүр ки, бу, яхшы дивиденд үчүн лазымдыр, бөйүк рәгәм исә она көрә көстәрилир ки, буна давам кәтирә биләчәк йүксәк кәлир вардыр».

Ашынма вә буна көрә онун өдәнмәси дә мүәййән һалларда, әмәли олараг сыфра яхынлашан бир кәмиййәтдә көстәрилмиш олур, белә ки, тәкчә бир тә'мир хәрчләри һесаба алыныр. Сонра Ларднерин дәмир йоллардакы works of art һаггында дедикләри үмумиййәтлә, каналлар, кәми тә'мири заводлары, дәмир вә даш көрпүләр вә и. а. кими бүтүн мөһкәм тикилиләрә дә аиддир. «Заманын узун тә'сири нәтиҹәсиндә чох мөһкәм тикилиләрдә дә әмәлә кәлән ашынма нисбәтән гыса мүддәтләр әрзиндә, демәк олар, нәзәрә чарпмаян бир дәрәҹәдә тә'сир көстәрир; лакин хейли заман, мәсәлән йүз илләр кечәндән сонра о һәтта ән мөһкәм тикилиләрин дә бүтүнлүклә вә я гисмән бәрпа олунмасыны зәрури эдир. Нәзәрә чарпмаян бу ашынманын дәмир йолун башга һиссәләринин даһа чох һисс олунан ашынмасына нисбәтини, сәма ҹисимләринин һәрәкәтиндә әсрләр әрзиндә баш верән дәйишикликләрин вахташыры дәйишикликләрә олан нисбәти илә мүгайисә этмәк олар. Йолун мөһкәм тикилиләринә — көрпүләрә, тунелләрә, йол кәсишмәси көрпүләринә вә и. а. — заманын тә'сири әсрләр мүддәтиндә баш верән ашынма адландырыла биләҹәк ашынманын нүмунәсини верир. Тә'мир вә өдәмә васитәсилә даһа гыса мүддәтләрдә ләғв эдилән даһа сүр'әтли вә нәзәрә чарпан гиймәтдәндүшмә вахташыры баш верән дәйишикликләрин эйнидир. Һәтта нисбәтән мөһкәм тикилиләрин үз тәрәфинә заман кечдикҹә вурулан тәсадүфи зәрәрин өдәнилмәси дә иллик тә'мир хәрҹләринә дахилдир; лакин белә бир тә'мирдән асылы олмаяраг онлара да заман өз тә'сирини көстәрмәмиш олмур вә ән нәһайәт, нә гәдәр кеч олса да, элә бир вахт кәлиб чатмалыдыр ки, һәмин тикилиләрин вәзиййәти онларын енидән ярадылмасыны тәләб эдәр. Һәр һалда, ишин малиййә вә игтисади ҹәһәтинә кәлдикдә, һәмин вахт о гәдәр кеч кәлиб чата биләр ки, әмәли һагг-һесаб заманы ону нәзәрә алмаг лазым кәлмир» (Lardner, l. c., сәһ. 38, 39).

Бу, әсрләр бою мөһкәм галан бүтүн белә тикилиләрә аиддир вә, демәли, онлар үчүн аванс эдилмиш капиталы тәдриҹлә, онлар ашындыгҹа өдәмәк лазым кәлмир, ялныз онларын саз сахланмасы вә тә'мири үчүн чәкилән иллик орта хәрҹләри мәһсулун гиймәти үзәринә кечирмәк лазым кәлир.

Көрдүйүмүз кими, әсас капиталын ашынмасыны өдәмәк үчүн илбәил, яхуд һәтта даһа тез-тез гайыдан пулун бөйүк һиссәси енидән һәмин капиталын натурал формасына чеврилир; бунунла белә, һәр бир айрыча капиталистә әсас капиталын о һиссәси үчүн амортизасия фонду лазымдыр ки, һәмин һиссәнин тәкрар истеһсалы вахты ялныз бир сыра илләр кечәндән сонра бирдән кәлиб чатыр вә бу заман ону бүтүнлүклә өдәмәк лазым кәлир. Әсас капиталын хейли тәркиб һиссәси артыг өз хассәсинә көрә гисмән тәкрар истеһсал олунмаг имканы вермир. Бундан әлавә, гисмән

тәкрар истеһсал белә бир үсулла баш вердикдә ки, гиймәтдән дүшмүш тәркибә һәр гыса мүддәтдән бир ениси әлавә олунур, онда бу өдәмәни мүмкүн этмәк үчүн, һәмин истеһсал саһәсинин спесифик характериндән асылы олараг, ирәличәдән чох вә я аз мигдарда пул йығмаг лазымдыр. Бундан өтрү һәр һансы бир истәнилән пул мәбләғи кифайәт дейилдир, — бундан өтрү мүәййән мигдар пул мәбләғи тәләб олунур.

Әкәр биз буна, сонралар бәһс эдиләчәк кредит системини тамамилә кәнара гоюб ялныз садә пул тәдавүлүнү нәзәрдә тутмагла бахсаг, онда һәрәкәт механизми белә олар: әкәр чәмиййәтдә олан пулун бир һиссәси һәмишә фәалиййәтсиз һалда, дәфинә формасында галырса, дикәр һиссәси дә тәдавүл васитәси олараг, яхуд тәдавүл эдән пул үчүн билаваситә эһтият фондудурса, онда бүтүн пул күтләсинин дәфинәйә вә тәдавүл васитәләринә бөлүндүйү пропорсия даим дәйишилир. Бу, биринчи китабда көстәрилмишдир (III фәсил, 3а). Бизим мисалда нисбәтән ири бир капиталистин нисбәтән бөйүк дәфинә шәклиндә йығмалы олдуғу пул, әсас капитал алындығы заман бирдән тәдавүлә бурахылыр. Сонра һәмин пул чәмиййәтдә енидән өз-өзүнә тәдавүл васитәләринә вә дәфинәйә бөлүнүр. Әсас капиталын өз ашынмасына мүвафиг олан дәйәринин өз башланғыч нөгтәси олмаг э'тибарилә гайытдығы амортизасия фонду сайәсиндә тәдавүлдәки пулун бир һиссәси о капиталистин әлиндә чох вә я аз узун мүддәт енидән дәфинә тәшкил эдир ки, онун дәфинәси әсас капитал алындығы заман әлиндән чыхыб тәдавүл васитәсинә чеврилмишди. Бурада биз чәмиййәтдә мөвчуд олан вә каһ тәдавүл васитәси кими ишләнән, сонра да енә тәдавүлдәки пул күтләсиндән айрылан дәфинәнин даим дәйишилән бөлкүсүнү көрүрүк. Кредит системи ири сәнаеин вә капиталист истеһсалынын инкишафы илә һөкмән янашы олараг инкишаф этдикчә, пул даһа дәфинә кими дейил, капитал кими ишләйир, лакин өз мүлкиййәтчисинин әлиндә дейил, сәрәнчамына кечдийи башга капиталистин әлиндә ишләйир.

ДОГГУЗУНҸУ ФӘСИЛ.

АВАНС ЭДИЛМИШ ҜАПИТАЛЫН ҮМУМИ ДӨВРИЙЙӘСИ. ДӨВРИЙЙӘ ТСИҜЛЛӘРИ.

Биз көрдүк ки, мәһсулдар капиталын әсас вә дөвриййә тәркиб һиссәләри мүхтәлиф үсулла дөвр эдир вә онларын дөвриййә дөврләри мүхтәлиф олур вә эйни бир мүәссисәдә әсас капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин дөвриййә дөврләри дә, бу һиссәләрин өз өмрүнүн вә, демәли, өз тәкрар истеһсалынын мүхтәлиф мүддәт давам этмәсиндән асылы олараг, мүхтәлиф олур. (Эйни бир мүәссисәдә дөвриййә капиталынын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин дөвриййәсиндәки һәгиги вә я заһири фәргләр һаггында бу фәслин ахырында 6 рәгәминдән сонра языланлара бах.)

1. Аванс эдилмиш капиталын үмуми дөвриййәси онун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин орта дөвриййәсидир; һесаблама үсулу — ашағыдадыр. Мәсәлә ялныз мүхтәлиф мүддәтләр үзәриндә олдугда, әлбәттә, онлардан орта рәгәм һасил этмәкдән даһа садә бир шей йохдур; лакин

2. бурада ялныз кәмиййәт фәрги дейил, кейфиййәт фәрги дә вардыр.

Истеһсал просесинә дахил олан дөвриййә капиталы бүтүн өз дәйәрини мәһсулун үзәринә кечирир, буна көрә дә, истеһсал просесинин фасиләсиз давам этмәси үчүн о даим in natura, мәһсулун сатылмасы васитәсилә өдәнилмәлидир. Истеһсал просесинә дахил олан әсас капитал өз дәйәринин анҹаг бир һиссәсини (ашынма) мәһсулун үзәринә кечирир вә, ашынмая бахмаяраг, истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдир; буна көрә дә о ялныз чох вә я аз узун мүддәтдән бир, һәр һалда дөвриййә капиталы гәдәр тез-тез олмаяраг in natura бәрпа олунмасыны тәләб эдир. Бу өдәмә зәрурәти, тәкрар истеһсал мүддәти әсас капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләри үчүн нәинки ялныз мигдарҹа мүхтәлифдир: көрдүйүмүз кими, чохиллик әсас капиталын даһа узун мүддәт өмүр эдән бир һиссәси һәр ил, яхуд даһа гыса мүддәтләрдән бир бәрпа олунуб гисмән көһнә әсас капитала in natura әлавә олуна биләр; башга хассәләри олан әсас капитала кәлдикдә исә, эксинә, о ялныз бирдән, өз өмрүнү баша вурандан сонра өдәнилә биләр.

Буна көрә дә әсас капиталын мүхтәлиф һиссәләринин хүсуси дөврийјәләрини әлә екчинс дөврийјә формасындан ибарәт фәрз этмәк лазымдыр ки, бунлар бир-бириндән ялныз кәмийјәтчә, дөврийјәнин узунлуғу чәһәтдән фәргләнсин.

Әкәр биз *И...И*-ни — фасиләсиз истеһсал просеси формасыны башланғыч нөгтә олараг көтүрсәк, онда һәмин кейфийјәт эйнилийи ола билмәз: *И*-нин мүәййән үнсүрләри даим in natura өдәнилмәлидир, башгалары исә йох. Лакин *П...П′* формасы, шүбһәсиз, белә бир дөврийјә эйнилийини верир. Мәсәлән, 10 000 ф. ст. дәйәриндә бир машын көтүрәк, онун өмрү 10 илдир, демәли илдә $^1/_{10}$ = 1 000 ф. ст. енидән пула чеврилир. Бу 1 000 ф. ст. бир ил әрзиндә пул капиталдан мәһсулдар капитала, сонра әмтиә капитала, бу сонунчудан да енә пул капитала чеврилмишдир. Һәмин мәбләғ өз илкин пул формасына гайытмышдыр, дөврийјә капиталынын гайытдығы кими гайытмышдыр, — бу шәртлә ки, дөврийјә капиталыны биз пул формасында нәзәрдән кечирәк, — һәм дә бурада гәт'ийјән фәрги йохдур ки, 1 000 ф. стерлинглик пул капитал илин ахырында енә дә мүәййән бир машынын натурал формасына чевриләчәкдир, я йох. Буна көрә дә биз аванс эдилмиш мәһсулдар капиталын үмуми дөврийјәсини һесаблаяркән, онун бүтүн үнсүрләрини пул формасында тәсбит эдирик, белә ки, пул формасына гайытмаг дөврийјәнин баша чатмасы демәк олур. Биз белә бир фәрзийјәни әсас көтүрүрүк ки, дәйәр һәмишә пул шәклиндә аванс эдилир, һәтта фасиләсиз истеһсал просеси нәзәрдә тутулдугда вә дәйәрин бу пул формасы анчаг һесаб пулундан ибарәт олдугда да, белә олур. Мәһз бу үсулла биз орта кәмийјәт һасил эдә биләрик.

3. Бундан о нәтичә чыхыр ки, һәтта аванс эдилмиш мәһсулдар капиталын ән чох һиссәси, өз тәкрар истеһсал вахтынын вә, демәли, дөврийјә вахтынын чохиллик тсикли әһатә этдийи әсас капиталдан ибарәт олса да, ил бою дөвр эдән капитал дәйәр енә дә аванс эдилмиш капиталын үмуми дәйәриндән артыг ола биләр; бу онун нәтичәсидир ки, дөврийјә капиталы илдә бир нечә дөвр эдир.

Тутаг ки, әсас капитал = 80 000 ф. ст., онун тәкрар истеһсалы вахты = 10 ил, белә ки, 8 000 ф. ст. һәр ил өз пул формасына гайыдыр, яхуд әсас капитал илдә өз дөврийјәсинин $^1/_{10}$-ни баша вурур. Тутаг ки, дөврийјә капиталы = 20 000 ф. ст. вә о, илдә беш дөвр эдир. Демәли, бүтүн капитал = 100 000 ф. ст. Дөвр этмиш әсас капитал = 8 000 ф. ст.; дөвр этмиш дөврийјә капиталы = 20 000 × 5 = 100 000 ф. ст. Демәли, ил әрзиндә дөвр этмиш капитал = 108 000 ф. ст., — аванс эдилмиш капиталдан 8 000 ф. ст. артыгдыр. $1 + {^2/_{25}}$ капитал дөвр этмишдир.

4. Демәли, аванс эдилмиш капиталын *дәйәринин дөврийјәси* онун керчәк тәкрар истеһсалындан, яхуд онун тәркиб һиссәләри-

нин реал дөврийјәсиндән заман е'тибарилә айрылыр. Мәсәлән, тутаг ки, 4 000 ф. стерлинглик бир капитал илдә беш дәфә дөвр едир. Бу һалда, дөвр етмиш капитал = 4 000×5 = 20 000 ф. ст. Лакин енидән аванс едилмәк үчүн һәр дөврийјәнин ахырында башга бир шеј дејил, мәһз әввәлдә аванс едилмиш 4 000 ф. стерлинглик капитал гајыдыр. Онун капитал олараг дөнә-дөнә фәалијјәт көстәрдији дөврийјә дөврләринин сајы онун кәмијјәтини дәјишдирмир (изафи дәјәр бир кәнара гојулур).

Беләликлә, 3 рәгәми илә көстәрилән мисалда, фәрз едилдијинә көрә, илин ахырында капиталистин әлинә ашағыдакы мәбләғләр гајытмыш олур: а) 20 000 ф. стерлинглик бир дәјәр мәбләғи; буну капиталист енидән капиталын дөврийјә тәркиб һиссәләринә сәрф едир вә b) 8 000 ф. стерлинглик бир мәбләғ; ашынма нәтичәсиндә бу мәбләғ аванс едилмиш әсас капиталын дәјәриндән айрылмышдыр; һәм дә бу заман истеһсал просесиндә әввәлки кими енә һәмин әсас капитал галыр, лакин бунун дәјәри 80 000 ф. стерлингдән азалыб 72 000 ф. стерлингә енмишдир. Демәли, истеһсал просесинин даһа доггуз ил давам етдирилмәси тәләб олунур, — аванс едилмиш әсас капитал јалныз о вахт өз өмрүнү баша вурмуш олар, даһа мәһсул вә дәјәр јарадычысы кими фәалијјәт көстәрмәз вә өз еринин долдурулмасыны тәләб едәр. Беләликлә, аванс едилмиш капитал дәјәр мүәјјән дөврийјәләр тсикли, мәсәлән бу һалда он дәнә иллик дөврийјәдән ибарәт бир тсикл кечмәлидир, — вә бу тсикл тәтбиг олунан әсас капиталын мөвчуд олмасы мүддәти илә, демәли, тәкрар истеһсал вахты вә я дөврийјә вахты илә мүәјјән олунур.

Беләликлә, тәтбиг олунан әсас капиталын дәјәр һәчми вә онун өмрү капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә нә дәрәчәдә артырса, сәнаеин вә капитал гојулмуш һәр бир хүсуси саһәдә сәнае капиталынын өмрү дә о дәрәчәдә инкишаф едиб чохиллик, — мәсәлән, орта һесабла он иллик бир өмүр олур. Әкәр, бир тәрәфдән, әсас капиталын инкишафы онун өмрүнү узадырса, дикәр тәрәфдән, истеһсал васитәләриндәки даими чеврилишләр — капиталист истеһсал үсулу инкишаф етдикчә даим артан бу чеврилишләр — нәтичәсиндә онун өмрү гысалыр. Истеһсал васитәләринин дәјишдирилмәси вә онлары даим өдәмәк зәрурәти дә бунунла әлагәдардыр, чүнки истеһсал васитәләри физики чәһәтдән өз өмрүнү баша вурандан чох әввәл мә'нәви чәһәтдән ашынмыш олур. Һесаб етмәк олар ки, ири сәнаеин һәлледичи саһәләриндә бу өмүр тсикли инди орта һесабла он илдир. Лакин бурада мәсәлә мүәјјән рәгәмдә дејилдир. Һәр һалда ашағыдакы чәһәт ајдындыр: капиталын өз әсас тәркиб һиссәси илә тәсбит олундуғу вә бир-бирилә бағлы олан дөврийјәләрин бир сыра илләри әһатә едән бу тсиклиндә вахташыры бөһранларын мадди

әсасы вардыр, һәм дә тсиклин кедишиндә ишкүзар һәят [Geschäft] ардычыл олараг зәифләмә, орта чанланма, сүр'әтлә кенишләнмә вә бөһран дөврләри кечирир. Капиталын гоюлдуғу дөврләр чох мүхтәлиф олса да вә эйни вахтда олмаса да, бунунла белә, бөһран һәмишә ени бөйүк капитал гоюлушлары үчүн башланғыч нөгтә тәшкил эдир. Демәли, әкәр чәмиййәт бүтөвлүкдә көтүрүлсә, бөһран сонракы дөвриййәләр тсикли үчүн чох вә я аз дәрәчәдә ени мадди әсас ярадыр[22a].

5. Дөвриййәни һесабламa үсулуна кәлдикдә, бир американ игтисадчысына мүрачиәт эдәк:

«Бә'зи истеһсал саһәләриндә аванс эдилмиш бүтүн капитал ил әрзиндә бир нечә дәфә гайыда билир, яхуд дөвр эдә билир; бә'зи башга саһәләрдә бир һиссә илдә бир дәфәдән артыг дөвр эдир, башга һиссә исә о гәдәр сүр'әтлә дөвр этмир. Капиталист өз мәнфәәтини бүтүн капиталынын өз әлиндән кәлиб кечмәси вә я бир дәфә дөвр этмәси үчүн тәләб олунан орта дөврә мүвафиг мүәййән этмәли олур. Фәрз эдәк ки, бириси мүәййән бир мүәссисәдә өз капиталынын ярысыны он илдә бир дәфә бәрпа олунан тикилиләрә вә машынлара, дөрддә бирини — ики илдә бир дәфә бәрпа олунан аләтләрә вә и. а. сәрф этмишдир, әмәк һаггына вә хаммала сәрф эдилән сонунчу дөрддә бир һиссә илдә ики дәфә дөвр эдир. Тутаг ки, онун бүтүн капиталы 50 000 доллардыр. Онда онун иллик мәсрәфи бу гәдәр олачагдыр:

50 000 : 2 = 10	илдә	25 000	доллар = 1	илдә	2 500	доллар.
50 000 : 4 = 2	»	12 500	» = »	»	6 250	»
50 000 : 4 = $^1/_2$	»	12 500	» = »	»	25 000	»
				1 илдә =	33 750	доллар.

Демәли, бүтүн капиталын бир дәфә дөвр этдийи орта мүддәт 16 айдыр... Башга бир һал көтүрәк: тутаг ки, 50 000 долларлыг бүтүн капиталын дөрддә бир һиссәси 10 илдә дөвр эдир; дикәр дөрддә бир һиссәси 1 илдә; галан ярысы илдә ики дәфә. Онда иллик мәсрәф бу гәдәр олачагдыр:

12 500 : 10 =	1 250	доллар.
12 500 =	12 500	»
25 000 × 2 =	50 000	»
1 илдә дөвр этмишдир =	63 750	доллар.

(Scrope: «Pol. Econ.», Alonzo Potter нәшри, New York 1841, сәһ. 142, 143).

[22a] «Шәһәр истеһсалы бир нечә күнү әһатә эдән дөвриййә илә әлагәдардыр: кәнд истеһсалы, эксинә, илләри әһатә эдән дөвриййә илә әлагәдардыр» (*Adam G. Müller:* «Die Elemente der Staatskunst». Berlin 1809, III, сәһ. 178). Сәнае вә әкинчилик һаггында романтиканын садәдил тәсәввүрү беләдир.

6. Капиталын мүхтәлиф һиссәләринин дөвриййәсиндәки керчәк вә заһири фәргләр. — Енә һәмин Скроп һәмин ердә дейир: «Фабрикантын, кәнд тәсәррүфатчысынын вә я тачирин әмәк һаггы вермәйә сәрф етдийи капитал ән сүр'әтлә тәдавүл эдир, чүнки, әмәк һаггы һәр һәфтә верилирсә, бу капитал ола биләр һәфтәдә бир дәфә дөвр этсин, сәбәби дә одур ки, сатгыдан, яхуд өдәнилмиш һесабнамәләрдән кәлән пул да һәмчинин һәфтәдә бир дәфә дахил олур. Хаммала вә я һазыр әмтиә эһтиятларына сәрф эдилмиш капитал аз сүр'әтлә тәдавүл эдир; хаммалын алынмасы илә әмтиәләрин сатылмасы арасында нә гәдәр вахт кечмәсиндән асылы олараг, һәмин капитал илдә ики вә я дөрд дәфә дөвр эдә биләр, — биз фәрз эдирик ки, алғы вә сатғылар үзрә кредит бәрабәр мүддәтә верилир. Аләт вә машынларда олан капитал даһа яваш тәдавүл эдир, чүнки ола биләр орта һесабла о беш вә я он илдә анчаг бир дәфә дөвр этсин, йә'ни истеһлак олунсун вә бәрпа эдилсин; һәм дә бә'зи аләтләрдән бир нечә әмәлийятдан сонра тамам истифадә эдилмиш олачағына бахмаяраг, беләолур. Биналара вә тикилиләрә, мәсәлән, фабрикләрә, мағазалара, мал сахланан ерләрә, амбарлара, йоллара, суварма гурғуларына вә и. а. гоюлан капитала кәлдикдә, элә көрүнүр ки, куя о үмумиййәтлә аз гала һеч тәдавүл этмир. Лакин һәгигәтдә, истеһсала ярдым эдән бу капитал гоюлушлары да эйнилә әввәлчә көстәрилән капиталлар кими ашыныр вә истеһсалчынын өз әмәлийятыны давам этдирә билмәси үчүн онлар тәкрар истеһсал олунмалыдыр. Фәрг анчаг бундадыр ки, онлар галанларындан яваш истеһлак олунур вә тәкрар истеһсал эдилир... Онлара гоюлан капитал ола биләр анчаг 20 вә я 50 илдә дөвр эдир» [сәһ. 141—142].

Бурада Скроп дөвриййә капиталынын мүәййән һиссәләринин һәрәкәтиндә фәрди капиталист үчүн тә'дийә мүддәтләри вә кредит мүнасибәтләри илә бағлы олан фәрги капиталын тәбиәтиндән ирәли кәлән дөвриййәләр фәрги илә гарышдырыр. О дейир ки, һәр һәфтә әмәк һаггы өдәнилән сатгы вә я һесабнамәләрдән һәр һәфтә кәлән пулдан верилмәлидир. Әввәлән, бурада гейд этмәк лазымдыр ки, һәтта әмәк һаггы барәсиндә дә, тә'дийә мүддәтинин узунлуғундан, йә'ни фәһләнин капиталистә кредит вермәйә мәчбур олдуғу вахтын узунлуғундан асылы олараг фәргләр вардыр; демәли, әмәк һаггынын һансы мүддәтдә: һәфтәдә, айда, үч айда, ярым илдә бир вә и. а. верилмәсиндән асылы олараг фәргләр вардыр. Әввәлдә шәрһ эдилмиш белә бир ганун бурада тәтбиг олунур: «Зәрури тә'дийә васитәләри (йә'ни бирдән аванс эдилмәси лазым кәлән пул капитал) күтләси тә'дийә дөврләринин узунлуғуна тәрс нисбәтдәдир» (I китаб, III фәсил, 3b). [Мүгайисә эт: К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 96—97.]

Икинчиси, һәфтәлик мәһсула, онун истеһсалы заманы һәмин һәфтә ичиндәки әмәјин әлавә етдији бир тәк ени дәјәр дејил, һәмин мүддәтдә мәһсула сәрф едилән хаммалын вә јардымчы материалларын дәјәри дә бүтүнлүклә дахилдир. Мәһсулла бирликдә ондакы бу дәјәр дә тәдавүл едир. Бу мәһсулун сатылмасы нәтиҹәсиндә һәмин дәјәр пул формасы алыр вә инди јенидән ејни истеһсал үнсүрләринә чеврилмәлидир. Бу ејнилә һәм иш гүввәсинә, һәм дә хаммала вә јардымчы материаллара аиддир. Лакин артыг биз (VI фәсил, II, 1) көрдүк ки, истеһсалын фасиләсизлији истеһсал васитәләри еһтијаты, — мүхтәлиф истеһсал саһәләри үчүн мүхтәлиф олан, ејни бир саһәдә исә дөвријјә капиталынын бу үнсүрүнүн мүхтәлиф тәркиб һиссәләри үчүн, мәсәлән, көмүр вә памбыг үчүн јенә дә мүхтәлиф олан еһтијат тәләб едир. Буна көрә һәмин материаллары даим in natura әвәз етмәк лазым кәлсә дә, бунлары даим јенидән сатын алмаг лазым дејилдир. Алғынын нә гәдәр тез-тез тәкрар олунмасы топланмыш еһтијатын гәдәриндән, бу еһтијатын, истифадә олунуб гуртаранадәк, нә мүддәтә кифајәт едәҹәјиндән асылыдыр. Иш гүввәсинә кәлдикдә, бурада belә бир еһтијат јаранмыр. Капиталын әмәјә сәрф олунмуш һиссәсинин јенә пула чеврилмәси јардымчы материала вә хаммала сәрф едилмиш һиссәнин јенә пула чеврилмәси илә бирликдә баш верир. Лакин пулун јенә дә, бир тәрәфдән, иш гүввәсинә, дикәр тәрәфдән дә, хаммала чеврилмәси ајрылыгда баш верир, чүнки алғы вә тә'дијә мүддәтләри бу ики тәркиб һиссәси үчүн мүхтәлифдир: бунлардан бири, мәһсулдар еһтијат олараг, нисбәтән узун мүддәтләрдән бир алыныр, дикәри, иш гүввәси исә нисбәтән гыса мүддәтләрдән бир, мәсәлән, һәр һәфтә алыныр. Дикәр тәрәфдән, капиталистин әлиндә истеһсал еһтијатындан әлавә һазыр әмтиәләр еһтијаты олмалыдыр. Сатгы чәтинликләрини вә и. а. бир кәнара гојаг. Тутаг ки, мәсәлән, сифаришлә мүәјјән мигдар әмтиә истеһсал етмәк лазымдыр. Онун сон һиссәси истеһсал едилмәкдә икән, онун һазыр һиссәси бүтүн сифариш јеринә јетириләнә гәдәр амбарларда галыр. Дөвријјә капиталынын дөвријјәсиндә башга фәргләр о һалда мејдана кәлир ки, онун бә'зи үнсүрләри истеһсал просесинин һазырлыг мәрһәләсиндә (ағаҹын гурудулмасы вә и. а.) башгаларындан чох галсын.

Скропун бурада истинад етдији кредит системи, һабелә тиҹарәт капиталы ајрыҹа бир капиталист үчүн дөвријјәнин шәклини дәјишдирир. Иҹтимаи мигјасда исә онлар бунун шәклини јалныз о дәрәҹәдә дәјишдирир ки, тәкҹә истеһсалы дејил, истеһлакы да сүр'әтләндирмиш олсун.

ОНУНЧУ ФӘСИЛ.

ӘСАС КАПИТАЛ ВӘ ДӨВРИЙЙӘ КАПИТАЛЫ НӘЗӘРИЙЙӘЛӘРИ. ФИЗИОКРАТЛАР ВӘ АДАМ СМИТ.

Кенэдә әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы фәрг avances primitives илә [илкин авансларла] avances annuelles [иллик аванслар] арасындакы фәрг кими мейдана чыхыр. Кенэ дүзкүн олараг бу фәрги ялныз мәһсулдар капитал, йә'ни билаваситә истеһсал просесинә дахил эдилмиш капитал чәрчивәсиндә мөвчуд олан бир фәрг кими тәсвир эдир. Кенэ үчүн еканә һәгигәтән мәһсулдар капитал исә экинчиликдә тәтбиг эдилән капитал, йә'ни фермерин капиталы олдуғуна көрә, һәмин фәргләр дә ялныз фермерин капиталына аид фәргләрдән ибарәт олур. Енә бурадан айдын олур ки, нә сәбәбә Кенэ капиталын бир һиссәси үчүн иллик дөврийјә дөврүнү, дикәр һиссәси үчүн — даһа узун (он иллик) бир дөврү көтүрүр. Физиократларын нәзәрийјәси даһа да инкишаф этдикчә, онлар бу фәргләри эйни заманда башга капитал нөвләринә дә, үмумийјәтлә сәнае капиталына аид этмәйә башладылар. Иллик авансларла чохиллик аванслар арасындакы фәрг чәмийјәт үчүн о гәдәр мүһүмдүр ки, бир чох игтисадчылар һәтта Адам Смитдән сонра да бу тә'рифә гайытмышлар.

Авансларын һәр ики нөвү арасында анчаг о заман фәрг әмәлә кәлир ки, аванс эдилмиш пул мәһсулдар капиталын үнсүрләринә чеврилмиш олсун. Һәмин фәрг ялныз мәһсулдар капитал чәрчивәсиндә мөвчуддур. Буна көрә дә пулу илкин, яхуд иллик авансларa аид этмәк Кенэнин ағлына кәлмир. Истеһсал үчүн аванслар олараг, — йә'ни мәһсулдар капитал олараг, — авансларын һәр ики нөвү һәм пула, һәм дә базарда олан әмтиәләрә гаршы дурур. Сонра, Кенэ мәһсулдар капиталын бу ики үнсүрү арасындакы фәрги дүзкүн олараг һазыр мәһсул дәйәринә һәмин үнсүрләрин дахил олмасы үсулларынын фәргиндән, демәли, онларын дәйәринин мәһсул дәйәри илә бирликдә тәдавүл этмәси үсулларынын фәргиндән, буна көрә дә онларын өдәнилмәси вә я тәкрар

истеһсал эдилмәси үсулларынын фәргиндән ибарәт фәрз эдир, һәм дә үнсүрләрдән биринин дәйәри һәр ил бүтүнлүклә, дикәринин дәйәри исә һиссә-һиссә, даһа узун мүддәтләр әрзиндә өдәнилир[23].

Бу мәсәләдә Адам Смитин әлдә этдийи еканә тәрәгги көстәрилән категорияларын үмумиләшдирилмәсиндән ибарәтдир. Адам Смит һәмин категориялары даһа ялныз капиталын хүсуси формасына, фермер капиталына дейил, мәһсулдар капиталын үмумиййәтлә һәр бир формасына аид эдир. Бурадан артыг өзлүйүндә беля бир нәтичә чыхыр ки, иллик дөврийјә илә чохиллик дөврийјә арасында олан вә экинчиликдән көтүрүлмүш фәргин еринә үмумиййәтлә мүхтәлиф мүддәтли дөврийјәләрин фәрги мейдана чыхыр, һәм дә әсас капиталын дөврийјәси һәмишә дөврийјә капиталынын бир дәфәдән артыг дөврийјәсини әһатә эдир, — фәрги йохдур, бу дөврийјә истәр бир ил, истәр бир илдән артыг, истәрсә бир илдән аз давам этсин. Беләликлә, Смитдә avances annuelles [иллик аванслар] дөврийјә капиталына, avances primitives [илкин аванслар] исә әсас капитала чеврилир. Лакин онун ирәлийә атдығы аддым мәһз категорияларын белә үмумиләшдирилмәси илә битир. Буну нечә этмәкдә исә о, Кенэдән чох керидә дурур.

Онун өз тәдгигатына башларкән ишләтдийи габа эмпирик үсулун өзү анлашылмазлыг доғурур: «Капитал өз саһибинә кәлир вә я мәнфәәт вермәк үчүн ики мүхтәлиф үсулла тәтбиг эдилә биләр» («Wealth of Nations», II китаб, I фәсил, сәһ. 189. Aberdeen нәшри, 1848). [Бах: Адам Смит: «Халглар сәрвәти», I чилд, Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 231.]

Дәйәрин капитал кими ишләмәси, өз саһибинә изафи дәйәр вермәси үчүн дәйәр тәтбиг эдилә билмәси үсуллары да капитал гоюлушу даирәләри кими эйнилә мүхтәлифдир, эйнилә чохчәһәтлидир. Бу мәсәлә капитал гоюла билән мүхтәлиф истеһсал саһә-

---

23 Мүгайисә эт: *Quesnay*: «Analyse du Tableau Économique» («Physiocrates», Daire нәшри, I һиссә, Paris 1846). Биз орада, мәсәлән, бу сөзләри охуюруг: «Иллик аванслар һәр ил экинчилик ишләринә чәкилән хәрчләрдән ибарәтдир. Бу аванслар экинчилик аваданлығы фонду тәшкил эдән илкин авансларлан фәргләндирилмәлидир» (сәһ. 59). Сонракы физиократлар чох вахт авансары ачыгча капитал адландырырлар: «Capital ou avances».—*Dupont de Nemours*: «Origine et Progrès d'une science nouvelle», 1767 (Daire, I, сәһ. 291); сонра Ле Трон языр: «Чох вә я аз узун мүддәт яшаян әмәк мәһсуллары милләт үчүн әһәмиййәтли бир сәрвәт фондудур вә бу фонд өзүнүн иллик тәкрар истеһсалындан асылы дейилдир; бу фонд узун мүддәт әрзиндә йығылмыш вә әввәлләр сәнае тәрәфиндән өдәнилән бир *капиталдыр*, — фасиләсиз бәрпа олунан вә артан капиталдыр» (Daire, II, сәһ. 928). — Түрго артыг мүнтәзәм сурәтдә «аванслар» әвәзиндә капитал сөзүнү ишләдир вә мануфактурачыларын авансларыны фермерләрин аванслары илә даһа долғун эйниләшдирир (*Turgot*: «Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses», 1766).

ләри мәсәләсидир. Лакин белә ифадә эдилән мәсәлә даһа ирәлиләрә кедир. О белә бир мәсәләни дә эһатә эдир ки, дәйәр һәтта мәһсулдар капитал кими тәтбиг эдилмиш олмаса да, о нечә өз саһиби үчүн, мәсәлән, фаиз кәтирән капитал, тичарәт капиталы вә с. олараг капитал функсиясыны еринә етирә биләр. Беләликлә, биз бурада тәһлилин әсл мөвзуундан, мәһз белә бир мәсәләдән сон дәрәчә узаглашмыш олдуг ки, *мәһсулдар* капиталын өз мухтәлиф үнсүрләринә бөлүнмәси, онун тәтбиг олундуғу даирәләрин мухтәлифлийиндән асылы олмаяраг, онун дөврийјәсинә нә йолла тә'сир көстәрир.

Адам Смит билаваситә бунун ардынҹа давам эдиб дейир: «Әввәлән, о, торпағын бечәрилмәсинә, мәһсул э'малына вә я мәнфәәтлә сатмаг мәгсәдилә эмтиә алынмасына сәрф эдилә биләр». [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 231.] А. Смит бурада анҹаг ону иддиа эдир ки, капитал әкинчиликдә, мануфактурада вә тичарәтдә үмумиййәтлә сәрф эдилә биләр. Демәли, о анҹаг капитал гоюлушунун мухтәлиф даирәләриндән, һәм дә, тичарәтдә олдуғу кими, капиталын билаваситә истеһсал просесинә дахил олмадығы, демәли, мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрмәдийи даирәләрдән бәһс эдир. Бунунла о, мәһсулдар капиталын айры-айры һиссәләринин фәргини вә дөврийјәнин характеринә онларын тә'сирини мүәййән эдәркән физиократларын әсасландығы зәмини тәрк этмиш олур. Бундан әлавә, о, дәрһал тичарәт капиталыны мисал кәтирир, һәрчәнд бу ердә ялныз, мәһсул вә дәйәр ярадылмасы просесиндә *мәһсулдар* капиталын һиссәләринин фәргләриндән бәһс олунур ки, бу фәргләр өзү дә капиталын дөврийјәсиндә вә тәкрар истеһсалында фәргләр доғурур.

О давам эдиб дейир: «Бу чүр тәтбиг эдилән капитал, өз саһибинин әлиндә галдыгча вә я өз әввәлки формасыны сахладыгча, өз саһибинә кәлир вә я мәнфәәт вермир». [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 231.] «Бу чүр тәтбиг эдилән капитал»! Бәс ахы А. Смит кәнд тәсәррүфатына вә я сәнаеә гоюлан капиталдан бәһс эдир вә сонра иддиа эдир ки, бу чүр гоюлмуш капитал әсас капитал илә дөврийјә капиталына бөлүнүр! Демәли, капиталын көстәрилән үсулла сәрф эдилмәси өзлүйүндә ону нә әсас капитал, нә дә дөврийјә капиталы эдә билмәз.

Лакин бәлкә о демәк истәйир ки, эмтиәләр истеһсал этмәк вә бу эмтиәләри мәнфәәтлә сатмаг үчүн тәтбиг эдилән капитал эмтиәйә чевриләрәк сатылмалыдыр вә сатылмаг васитәсилә, әввәлән, сатычынын мүлкиййәтиндән алычынын мүлкиййәтинә кечмәлидир, икинчиси, өз эмтиә натурал формасыны пул формасы илә әвәз этмәлидир, буна көрә дә капитал өз саһибинин әлиндә галдыгча, яхуд — өз саһиби үчүн — эйни форманы сахладыгча, өз саһиби

үчүн файдасыздыр? Лакин онда бүтүн мәсәлә анчаг бундан ибарәт олур: әввәлдә мәһсулдар капитал формасында, истеһсал просесинә мәхсус формада фәалиййәт көстәрән эйни капитал дәйәр инди әмтиә капитал вә пул капитал олараг, — тәдавүл просесинә хас олан формаларда, — фәалиййәт көстәрир, буна көрә дә о даһа нә әсас капиталдыр, нә дә дөвриййә капиталы. Һәм дә бу, эйни дәрәчәдә истәр хаммал вә ярдымчы материаллар, демәли, дөвриййә капиталы тәрәфиндән әлавә эдилән, истәрсә әмәк васитәләринин ашынмасы нәтичәсиндә әлавә олунан, демәли, әсас капитал тәрәфиндән әлавә эдилән дәйәр үнсүрләринә аиддир. Беләликлә, биз бурада да әсас капитал илә дөвриййә капиталы арасындакы фәргин айдынлашдырылмасына бир аддым да яхынлашмадыг.

Сонра: «Тачир өз әмтиәләрини пула сатмайынча, бу әмтиәләр она кәлир вә я мәнфәәт вермир, пул исә өз нөвбәсиндә әмтиәйә дәйишдирилмәдикчә, тачирә аз файда верәр. Тачирин капиталы даим бир формада онун әлиндән кедиб башга формада онун әлинә гайыдыр вә ялныз бу чүр тәдавүл, яхуд ардычыл мүбадиләләр йолу илә һәмин капитал тачирә бир мәнфәәт верә биләр. Она көрә дә бу чүр капиталлары тамамилә дүзкүн олараг дөвриййә капиталлары адландырмаг олар». [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 231.]

Мәним *тәдавүл капиталы* адландырмағы тәклиф этдийим шейи А. Смит бурада дөвриййә капиталы адландырыр. Бу, тәдавүл просесинә, мүбадилә васитәсилә баш верән формалар дәйишилмәсинә (маддәнин дәйишилмәси вә саһибин дәйишилмәси) хас олан формадакы капиталдыр, демәли, бу, мәһсулдар капиталын, истеһсал просесинә хас олан капитал формасынын эксинә олараг әмтиә капитал вә пул капиталдыр. Бу, сәнае капиталистинин өз капиталыны бөлдүйү ики мүхтәлиф нөв дейилдир, аванс эдилмиш эйни капитал дәйәрин өз curriculum vitae [һәят йолуну] кечәркән ардычыл сурәтдә даим енидән алдығы вә тәрк этдийи мүхтәлиф формалардыр. А. Смит, — физиократлара нисбәтән керийә доғру бөйүк бир аддым атараг, — буну, өз дөвранынын ардычыл мәрһәләләриндән кечән капитал дәйәрин тәдавүл һәдләри дахилиндә баш верән, капитал дәйәр *мәһсулдар* капитал формасында олдуғу заман баш верән, һәм дә мәһсулдар капиталын мүхтәлиф үнсүрләринин дәйәр ярадылмасы просесиндә мүхтәлиф үсулла иштирак этмәси вә өз дәйәрини мәһз мәһсула кечирмәси сайәсиндә баш верән форма фәргләри илә гарышдырыр. Бир тәрәфдән мәһсулдар капиталы тәдавүл даирәсиндә олан капитал (әмтиә капитал вә пул капитал) илә, дикәр тәрәфдән дә әсас капиталы дөвриййә капиталы илә гарышдырмагдан ибарәт бу әсас гарышдырманын доғурдуғу нәтичәләри биз сонралар

нәзәрдән кечирәчәйик. Әсас капитал үчүн аванс эдилән капитал дәйәр дә эйнилә дөврийјә капиталы үчүн аванс эдилән дәйәр кими мәһсулла бирликдә тәдавүл эдир вә, әмтиә капиталын тәдавүлү сайәсиндә биринчи дә икинчи кими эйнилә пул капитала чеврилир. Фәрг анчаг бундан ирәли кәлир ки, әсас капиталын дәйәри һиссә-һиссә тәдавүл эдир вә, демәли, чох вә я аз узун мүддәтләр әрзиндә енә һиссә-һиссә өдәнилмәлидир, өз натурал формасында тәкрар истеһсал олунмалыдыр.

Дөврийјә капиталы дедикдә, А. Смитин бурада тәдавүл капиталындан, йә'ни тәдавүл просесинә аид формаларындакы капитал дәйәрдән (әмтиә капитал вә пул капиталдан) башга бир шейи нәзәрдә тутмадығыны онун әсла яхшы көтүрмәдийи бир мисал сүбут эдир. О, мисал олараг, әсла истеһсал просесинә аид олмайыб ялныз тәдавүл даирәсиндә мөвчуд олан, ялныз тәдавүл капиталындан ибарәт олан капитал нөвүнү көтүрүр: о, тичарәт капиталыны көтүрүр.

Капиталын үмумиййәтлә мәһсулдар капитал олдуғу бир мисалла башламағын нә гәдәр мә'насыз олдуғуну бунун ардынча Смит өзү сөйләйир: «Мәсәлән, тачирин капиталы бүтүнлүклә дөврийјә капиталыдыр». [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 232.] Лакин дөврийјә капиталы илә әсас капитал арасындакы фәргин өзү, сонра көрәчәйимиз кими, ахы мәһсулдар капиталын өз чәрчивәси дахилиндә олан мүһүм фәргләрдән ирәли кәлир. А. Смит, бир тәрәфдән, физиократларын мүәййән этдийи фәрги, дикәр тәрәфдән, капитал дәйәрин өз дөвраны просесиндә алдығы формаларын фәргини нәзәрдә тутур. О бунларын һәр икисини бир ерә гатыб гарышдырыр.

Лакин тамамилә анлашылмаз галыр ки, пул формасы илә әмтиә формасынын бир-бирини әвәз этмәси нәтичәсиндә, дәйәрин садәчә бу формаларын бириндән дикәринә чеврилмәси нәтичәсиндә нечә ола биләр мәнфәәт әмәлә кәлә билсин. Бурада изаһат исә гәт'ийјән мүмкүн дейилдир, чүнки Смит ялныз тәдавүл даирәсиндә фәалиййәт көстәрән тичарәт капиталындан башлайыр. Биз буна һәлә гайыдачағыг, һәләлик исә гулаг асаг көрәк әсас капитал һаггында о нә дейир:

«Икинчиси, капитал торпағын яхшылашдырылмасына, бир саһибин әлиндән башгасынын әлинә кечмәдән вә я даһа тәдавүл этмәдән кәлир вә я мәнфәәт верән файдалы машынлар алынмасына, яхуд башга бу кими шейләр алынмасына сәрф эдилә биләр. Буна көрә дә белә капиталлары тамамилә һаглы олараг әсас капитал адландырмаг олар. Мүхтәлиф сәнәтләрдә тәтбиг эдилән әсас капиталларла дөврийјә капиталлары арасында чох мүхтәлиф нисбәт олмалыдыр... Һәр бир сәнәткарын вә я мануфактурачынын капиталынын бир һиссәси онун сәнәт аләтинә гоюлмалы-

дыр. Һәм дә бу һиссә бә'зи сәнәтләрдә чох чүз'идир, башгаларында исә чох бөйүкдүр... Лакин буна мүгабил бүтүн белә сәнәткарсаһибкарларын капиталынын даһа чох һиссәси онларын ишчиләринин әмәк һаггы вә я онларын ишләтдикләри материалларын гиймәти шәклиндә тәдавүл эдир вә онларын мә'мулатынын гиймәтиндә онлар үчүн бир гәдәр мәнфәәтлә өдәнилир». [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 232.]

Мәнфәәт мәнбәинә ушагчасына садәдил тә'риф верилмәси һәлә бир яна галсын, зәифлик вә долашыглыг артыг бундан көрүнүр: машынгайыран фабрикант үчүн машын, мәсәлән, әмтиә капитал кими тәдавүл эдән, демәли, А. Смитин сөзләри илә десәк, «айрылан, саһибини дәйишән, даһа да тәдавүл эдән» бир мәһсулдур. Бу һалда, онун өз тә'рифинә көрә, машын әсас капитал дейил, дөвриййә капиталы оларды. Долашыглыг енә дә ондан ирәли кәлир ки, Смит әсас капитал илә дөвриййә капиталы арасында олан вә мәһсулдар капиталын мүхтәлиф үнсүрләринин мүхтәлиф тәдавүл үсулларындан ирәли кәлән фәрги истеһсал просеси даирәсиндә *мәһсулдар* капитал кими, тәдавүл даирәсиндә исә тәдавүл капиталы кими, йә'ни әмтиә капитал вә я пул капитал кими фәалиййәт көстәрән эйни бир капиталын кечдийи формаларын фәргләри илә гарышдырыр. Беләликлә, капиталын һәят просесиндә тутдуглары мөвгедән асылы олараг эйни шейләр, А. Смитә көрә, һәм әсас капитал кими (әмәк васитәләри, мәһсулдар капиталын үнсүрләри кими), һәм дә «дөвриййә» капиталы, әмтиә капиталы кими (истеһсал даирәсиндән чыхарылыб тәдавүл даирәсинә салынан бир мәһсул кими) фәалиййәт көстәрә биләр.

Лакин А. Смит бирдән-бирә капиталын бөлүнмәсинин лап әсасларыны дәйишдирир вә бир нечә сәтир ирәлидә бүтүн тәдгигаты нәдән башламышдыса, она зидд чыхыр. Биз бу чүмләни нәзәрдә тутуруг: «Капитал өз саһибинә кәлир вә я мәнфәәт вермәк үчүн ики мүхтәлиф үсулла тәтбиг эдилә биләр», йә'ни ону я дөвриййә капиталы кими, я да әсас капитал кими тәтбиг этмәк олар. Йәгин ки, бурада, мәсәлән, я сәнаеә, я да әкинчилийә гоюла билән капиталлар кими мүхтәлиф вә бир-бириндән асылы олмаян капиталларын тәтбиг эдилмәсиндәки мүхтәлиф үсуллар нәзәрдә тутулур. Лакин сонра бу сөзләри охуюруг: «Мүхтәлиф сәнәтләрдә тәтбиг олунан әсас капиталларла дөвриййә капиталлары арасында чох мүхтәлиф нисбәт олмалыдыр». Инди әсас капитал вә дөвриййә капиталы даһа мүхтәлиф мүстәгил капитал гоюлушлары дейил, эйни бир мәһсулдар капиталын мүхтәлиф һиссәләридир ки, бунлар капитал гоюлушунун мүхтәлиф даирәләриндә һәмин капиталын үмуми дәйәринин мүхтәлиф һиссәләрини тәшкил эдир. Демәли, бунлар *мәһсулдар* капиталын өзүнүн мүвафиг бөлүнмәсиндән ирәли кәлән, буна көрә дә анчаг бу капитал үчүн

мөвчуд олан фәргләрдир. Лакин буна енидән белә бир һал зидд олур ки, тичарәт капиталы ялныз дөврийјә капиталы адландырылыб әсас капитала гаршы гоюлур, — Смитин сөзләрини яда салаг: «мәсәлән, тачирин капиталы бүтүнлүклә дөврийјә капиталыдыр». Һәгигәтдә бу анчаг тәдавүл даирәсиндә фәалийјәт көстәрән капиталдыр вә белә бир капитал олараг, истеһсал просесиндә тәтбиг эдилән мәһсулдар капитала үмумийјәтлә гаршы дурур, лакин мәһз буна көрә дә о, мәһсулдар капиталын ахычы (дөврийјә) тәркиб һиссәси олараг мәһсулдар капиталын әсас тәркиб һиссәсинә гаршы гоюла билмәз.

Смитин кәтирдийи мисалларда о, әмәк аләтләрини әсас капитал олараг мүәййән эдир, әмәк һаггына вә хаммала, о чүмләдән («мәһсулларын гиймәтиндә мәнфәәтлә бирликдә өдәнилән») ярдымчы материаллара гоюлмуш капитал һиссәсини исә дөврийјә капиталы олараг мүәййән эдир.

Беләликлә, бурада Смит үчүн ән әввәл башланғыч нөгтәси әмәк просесинин мүхтәлиф тәркиб үнсүрләридир: бир тәрәфдән, иш гүввәси (әмәк) вә хаммал, дикәр тәрәфдән, әмәк аләтләри. Лакин әмәк просесинин бу тәркиб үнсүрләри капиталын тәркиб һиссәләридир, чүнки онлара капитал кими фәалийјәт көстәрмәли олан мүәййән мәбләғ дәйәр сәрф эдилмишдир. Она көрә дә бунлар *мәһсулдар* капиталын, йә'ни истеһсал просесиндә фәалийјәт көстәрән капиталын мадди үнсүрләридир, онун мөвчудлуг үсулларыдыр. Бәс нәйә көрә онун бир һиссәси әсас капитал адланыр? Она көрә ки, «капиталын бә'зи һиссәләри әмәк аләтләриндә тәсбит эдилмәлидир». Бәс ахы онун дикәр һиссәси дә әмәк һаггында вә хаммалда «тәсбит эдилмишдир». Сонра, машынлар, «әмәк аләтләри... вә бу кими шейләр... саһибини дәйишмәдән, даһа тәдавүл этмәдән кәлир вә я мәнфәәт верир. Буна көрә дә белә капиталлар үчүн ән мүнасиб ад әсас капиталдыр».

Мисал үчүн мә'дән ишини көтүрәк. Бурада хам материал һеч тәтбиг эдилмир, чүнки әмәк чисми, мәсәлән, мис тәбиәтин мәһсулудур вә әмәйин көмәйи илә һәлә мәнимсәнилмәлидир. Һәлә ялныз һасил эдилмәли олан мис элә бир просесин мәһсулудур ки, һәмин просесдән сонра о, әмтиә кими, мүвафиг сурәтдә әмтиә капитал кими тәдавүл эдәчәк вә, нәһайәт, мәһсулдар капитал үнсүрү олачагдыр. Мисә капитал дәйәрин һеч бир һиссәси гоюлмамышдыр. Дикәр тәрәфдән, истеһсал просесинин башга үнсүрләри, иш гүввәси вә ярдымчы материаллар, мәсәлән көмүр, су вә саирә дә, мәһсула мадди шәкилдә дахил олмур. Көмүр тамамилә истеһлак эдилир вә онун анчаг дәйәри мәһсула дахил олур, нечә ки, мәһсула машынын вә с. дәйәринин бир һиссәси дахил олур. Нәһайәт, машын кими, фәһлә дә мәһсула, мисә гаршы өз мүстәгиллийини сахлайыр. Ялныз фәһләнин әмәйи илә истеһсал олунмуш дәйәр инди мисин дәйәринин тәркиб һиссәсидир. Белә-

ликлә, бу мисалда мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләриндән һеч бири саһибини (masters) дәйишмир вә һеч бири даһа тәдавүл этмир, чүнки онлардан һеч бири мәһсула мадди шәкилдә дахил олмур. Бурада дөвриййә капиталы үчүн даһа нә ер галыр? А. Смитин өз тә'рифинә көрә, мис мә'дәнләринин ишләдилмәсинә тәтбиг эдилән бүтүн капитал ялныз әсас капиталдан ибарәт оларды.

Дикәр тәрәфдән, мәһсулун субстансиясыны тәшкил эдән хаммал, сонра да, мәһсула ялныз дәйәр ҹәһәтдән дейил, физики ҹәһәтдән дә дахил олан ярдымчы материаллар, мәсәлән истилик үчүн даш көмүр ишләдән сәнаеи көтүрәк. Мәһсул илә, мәсәлән иплик илә бирликдә, онун һазырландығы хаммал, памбыг өз саһибини дәйишир вә истеһсал просесиндән истеһлак просесинә кечир. Лакин нә гәдәр ки, памбыг мәһсулдар капиталын үнсүрү кими ишләйир, саһиби ону сатмаг дейил, э'мал эдир, ондан иплик гайырмаға мәҹбур эдир. Памбығын саһиби ону әлиндән бурахмыр. Яхуд, А. Смитин кобудҹа янлыш вә баяғы ифадәсини ишләтсәк, мүлкиййәтчи мәһсулла видалашмагла, ону өз саһибини дәйишмәйә, яхуд тәдавүлә кирмәйә мәҹбур этмәклә, мәнфәәт көтүрмүр. Машынлары тәдавүлә бурахмадығы кими, о өз материалларыны да тәдавүлә бурахмыр. Бунлар әйиричи машынлар вә фабрик бpůvodналары кими истеһсал просесиндә тәсбит олунмушдур. Ахы мәһсулдар капиталын бир һиссәси әмәк васитәләри формасында олдуғу кими, көмүр, памбыг вә с. формасында да даим тәсбит олунмалыдыр. Фәрг анҹаг ондадыр ки, мәсәлән, бир һәфтә әрзиндәки иплик истеһсалы үчүн зәрури олан памбыг, көмүр вә с. бүтүнлүклә бир һәфтәлик мәһсулун истеһсалына сәрф эдилир вә, демәли, памбығын, көмүрүн вә с. ени нүсхәләри илә даим өдәнилмәлидир; беләликлә, мәһсулдар капиталын бу үнсүрләри өз нөвүнә көрә эйнән галса да, даим эйни гәбилдән олан ени нүсхәләрдән ибарәт олур, һалбуки эйни бир айрыҹа әйирмә машыны, эйни бир айрыҹа фабрик бинасы өз гәбилиндән олан ени нүсхәләрлә әвәз эдилмәдән там бир сыра тәкрар һәфтәлик истеһсал просесләриндә иштирак этмәкдә давам эдир. Мәһсулдар капиталын үнсүрләри олмаг э'тибарилә онун бүтүн тәркиб һиссәләри истеһсал просесиндә даим тәсбит олунмушдур, чүнки бунлар олмадан һәмин просес үмумиййәтлә баш верә дә билмәз. Һәм дә мәһсулдар капиталын бүтүн үнсүрләри, әсас вә дөвриййә үнсүрләри мәһсулдар капитал тәшкил эдәрәк, эйнилә тәдавүл капиталына, йә'ни әмтиә капитала вә пул капитала гаршы дурур.

Бу эйнилә иш гүввәсинә дә аиддир. Мәһсулдар капиталын бир һиссәси даим иш гүввәсиндә тәсбит эдилмәлидир, һәм дә эйни бир капиталист эйни машынлар ишләтдийи кими, чох вә я аз узун мүддәт әрзиндә, бир-биринин эйни олан иш гүввәләри ишләдир. Иш

гүввәси илә машын арасындакы фәрг онда дейилдир ки, машын һәмишәлийә алыныр (мәсәлән, машынын пулу мөһләтлә верилдикдә белә олмур), фәһлә исә йох, фәрг ондадыр ки, фәһләнин сәрф етдийи әмәк бүтүнлүклә мәһсулун дәйәринә дахил олдуғу һалда, машынын дәйәри мәһсула ялныз һиссә-һиссә кечир.

Смит мүхтәлиф тә'рифләри гарышдырыб әсас капиталын әксинә олараг дөвриййә капиталына ашағыдакы сөзләрлә характеристика верир: «Бу чүр сәрф эдилән капитал өз саһибинин әлиндә галдыгча, яхуд өз әввәлки формасыны сахладыгча, өз саһибинә кәлир, яхуд мәнфәәт вермир». О, әмтиәнин халис формал метаморфозуну, тәдавүл даирәсиндә мәһсулун, әмтиә капиталын кечирдийи вә әмтиәләрин әлдән-әлә кечмәси үчүн васитә олан бу метаморфозу истеһсал просеси әрзиндә мәһсулдар капиталын мүхтәлиф һиссәләринин кечирдийи физики метаморфозла эйниләшдирир. Әмтиәнин пула вә пулун әмтиәйә чеврилмәсини, алғы вә сатгыны о бурада, даһа һеч бир мүлаһизә еритмәдән, истеһсал үнсүрләринин мәһсула чеврилмәси илә гарышдырыр. Онун мисал көстәрдийи дөвриййә капиталы әмтиәдән пула, пулдан да әмтиәйә чеврилән тачир капиталыдыр; бу, әмтиә тәдавүлүнә хас олан форма дәйишилмәсидир: *Ә — П — Ә*. Лакин тәдавүл просесиндәки белә бир форма дәйишилмәсинин фәалиййәтдәки сәнае капиталы үчүн әһәмиййәти ондадыр ки, пулун енә чеврилдийи әмтиәләр истеһсал үнсүрләридир (әмәк васитәләри вә иш гүввәси); демәли, көстәрилән форма дәйишилмәси васитәсилә сәнае капиталынын фәалиййәтиндә фасиләсизлик яраныр, истеһсал просеси фасиләсиз бир просес кими, яхуд тәкрар истеһсал просеси кими давам эдир. Бүтүн бу форма дәйишилмәси *тәдавүлдә* баш верир; мәһз бу форма дәйишилмәси әмтиәләрин һәгигәтән бир әлдән башга әлә кечмәси үчүн васитә олур. Мәһсулдар капиталын өз истеһсал просеси чәрчивәсиндә кечирдийи метаморфозлар исә, әксинә, *әмәк просесинә* хас олан, истеһсал үнсүрләрини истеһсал эдилмәси нәзәрдә тутулмуш мәһсула чевирмәк үчүн лазым олан метаморфозлардыр. А. Смит ондан данышыр ки, истеһсал васитәләринин бир һиссәси (әсл мә'нада әмәк васитәләри) өз натурал формасыны дәйишдирмәдән, ялныз тәдричлә ашынараг, әмәк просесиндә хидмәт эдир (буну исә о янлыш олараг бу сөзләрлә ифадә эдир: «өз саһибинә мәнфәәт верир»); һалбуки дикәр һиссәси, материаллар дәйишилир вә мәһз бу дәйишилмә нәтичәсиндә өзләринин истеһсал васитәси олмаг вәзифәсини еринә етирир. Лакин әмәк просесиндә мәһсулдар капитал үнсүрләринин ифа этдийи бу мүхтәлиф рол әсас капитал илә гейри-әсас капитал арасындакы фәргин өзүнү дейил, онун ялныз башланғыч нөгтәсини тәшкил эдир; бу артыг ондан айдын олур ки, һәмин фәрг эйни дәрәчәдә бүтүн истеһсал үсуллары үчүн, капиталист вә гейри-капиталист истеһсал үсуллары үчүн мөвчуддур. Лакин бу

мүхтәлиф мадди мүнасибәтә *дәйәрин* мәһсул үзәринә *кечмәсинин* мүхтәлиф үсуллары мүвафигдир, бу үсулларын өзүнә дә енә, мәһсулун сатылмасы васитәсилә дәйәрин өдәнилмәсинин мүхтәлиф үсуллары мүвафигдир; бизим ахтардығымыз фәрг дә мәһз бу сонунчулардан ибарәтдир. Беләликлә, капиталын әсас капитал олмасына сәбәб о дейилдир ки, капитал әмәк васитәләриндә тәсбит олунмушдур, сәбәб одур ки, онун әмәк васитәләринә гоюлмуш дәйәринин бир һиссәси һәмин васитәләрдә тәсбит олунмуш һалда галыр, һалбуки дикәр һиссәси мәһсул дәйәринин тәркиб һиссәси олараг тәдавүл эдир.

«Әкәр о (капитал) кәләчәкдә мәнфәәт көтүрмәк үчүн сәрф эдилирсә, я саһибинин әлиндә галмагла, я да башга әлә кечмәклә һәмин мәнфәәти әлдә этмәлидир. Биринчи һалда бу, әсас капитал, икинчи һалда дөврийиә капиталы олачагдыр» (сәһ. 189). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 237.]

Бурада һәр шейдән әввәл мәнфәәт һаггында габа эмпирик тәсәввүр нәзәрә чарпыр ки, бу да орта капиталистин сәтһи бахышларыны әкс этдирир вә А. Смитин даһа дәрин эзотерик бахышларына тамамилә зиддир. Мәһсулун гиймәтиндә һәм материалларын гиймәти, һәм дә иш гүввәсинин гиймәти өдәнилир, лакин эйни заманда, әмәк аләтләринин ашынмасы нәтичәси олараг әмәк аләтләри дәйәринин мәһсула кечән һиссәси дә өдәнилир. Бу өдәнмәдән һәлә һеч бир һалда мәнфәәт әмәлә кәлмир. Мәһсул сатыларкән, онун истеһсалы үчүн аванс эдилмиш дәйәрин бүтүнлүкләми, йохса һиссә-һиссә, бир дәфәдәми, йохса тәдричлә өдәнилмәсиндән асылы олараг өдәнилмәнин анчаг үсулу вә вахты дәйишилә биләр; лакин һәр ики һалда о, сәрф эдилмиш дәйәрин өдәнилмәси олараг галыр вә гәт'иййән изафи дәйәр ярадылмасына чеврилмир. Бурада белә бир ади тәсәввүр әсас тәшкил эдир ки, изафи дәйәр, — бир һалда ки, о ялныз мәһсулун сатылмасы йолу илә, онун тәдавүлү йолу илә реаллашыр, — анчаг сатгыдан, тәдавүлдән әмәлә кәлә биләр. Һәгигәтдә мәнфәәтин әмәлә кәлмәсинин куя мүхтәлиф олан үсуллары бу һалда анчаг белә бир фактын дүзкүн олмаян ифадәсидир ки, мәһсулдар капиталын мүхтәлиф үнсүрләри мүхтәлиф рол ойнайыр, мәһсулдар үнсүрләр олараг әмәк просесиндә һеч дә эйни шәкилдә фәалиййәт көстәрмир. Ән нәһайәт, бу фәргләр әмәк просесиндән вә я дәйәрин артмасы просесиндән, мәһсулдар капиталын өзүнүн функсиясындан һасил эдилмир, капиталын бир һиссәсини бир чәһәтдән, дикәр һиссәсини башга чәһәтдән файдалы һесаб эдән айрыча бир капиталист үчүн ялныз суб'ектив әһәмиййәти олан фәргләр кими мейдана чыхыр.

Кенә исә, әксинә, бу фәргләри тәкрар истеһсал просесинин өзүндән вә онун зәрури ганунауйғунлугларындан һасил эдирди. Бу просесин фасиләсиз давам этмәси үчүн, бир илдә истеһсал

олунмуш мәһсулун дәйәри иллик авансларын дәйәрини бүтүнлүклә өдәмәлидир, һалбуки әсас капиталын [Anlagekapital] дәйәри һиссә-һиссә өдәнилмәлидир, белә ки, һәмин дәйәр анчаг бир сыра илләр әрзиндә, мәсәлән он ил әрзиндә өдәнилир вә, демәли, бүтүнлүклә тәкрар истеһсал олунур (енә һәмин нөвдән олан ени нүсхә илә әвәз олунур). Беләликлә, А. Смит Кенэйә нисбәтән керийә доғру бөйүк бир аддым атмыш олур.

Демәли, әсас капитала тә'риф вермәк үчүн А. Смитин әлиндә анчаг бир шей галыр: о да әмәк васитәләридир ки, бунлар, ярадылмасына көмәк этдикләри мәһсулларын әксинә олараг, истеһсал просесиндә өз формасыны дәйишмир вә ярарсыз һала дүшәнә гәдәр истеһсала хидмәт эдир. Бурада унудулур ки, мәһсулдар капиталын бүтүн үнсүрләри өз натурал формасында (әмәк васитәләри, материаллар вә иш гүввәси олараг) даим мәһсула, һәм дә әмтиә олараг тәдавүл эдән мәһсула гаршы дурур; һәмчинин унудулур ки, материаллардан вә иш гүввәсиндән ибарәт олан һиссә илә әмәк васитәләриндән ибарәт олан һиссә арасындакы фәрг иш гүввәси чәһәтдән анчаг ондан ибарәтдир ки, иш гүввәси даим енидән сатын алыныр (әмәк васитәләринин алындығы кими, мөвчуд олдуғу бүтүн мүддәт үчүн алынмыр); материаллар чәһәтдән исә фәрг анчаг ондан ибарәтдир ки, әмәк просесиндә эйни нөвдән вә бир-биринин эйни олан нүсхәләр дейил, даим дәйишилән нүсхәләр ишләйир. Бунунла бәрабәр асанлыгла белә бир иллүзия яраныр ки, гуя әсас капиталын дәйәри тәдавүлә дахил дейилдир, һалбуки А. Смит, әлбәттә, даһа әввәл көстәрмишди ки, әсас капиталын ашынмасы мәһсулларын гиймәтинин бир һиссәсини тәшкил эдир.

А. Смит дөврийјә капиталыны әсас капитала гаршы гояраг белә бир чәһәти айдынлашдырмыр: бу әкслик ялныз она көрә мөвчуддур ки, дөврийјә капиталы мәһсулдар капиталын, *бүтүнлүклә* мәһсул дәйәриндән өдәнилмәли олан, демәли, мәһсулун метаморфозларында бүтүнлүклә иштирак этмәли олан һиссәсини тәшкил эдир, һалбуки әсас капиталда бу йохдур. Бунун әвәзиндә А. Смит дөврийјә капиталыны истеһсал даирәсиндән тәдавүл даирәсинә кечәркән, әмтиә капитал вә пул капитал кими мейдана чыхаркән капиталын алдығы формаларла гарышдырыр. Лакин бу формаларын һәр икиси, әмтиә капитал вә пул капитал мәһсулдар капиталын эйни дәрәчәдә һәм дөврийјә, һәм дә әсас һиссәсинин дәйәринин дашыйычысыдыр. Онларын һәр икиси, әсас капиталын әксинә олараг дөврийјә капиталы (ахычы капитал) дейил, мәһсулдар капиталын әксинә олараг тәдавүл капиталыдыр.

Нәһайәт, гуя әсас капиталын истеһсал просесиндә галмагла мәнфәәт яратмасы, дөврийјә капиталынын исә истеһсал просесини тәрк этмәклә вә тәдавүл даирәсиндә чәрәян этмәклә мәнфәәт

яратмасы кими гәт'иййән доғру олмаян тәсәввүр белә бир нәтичәйә кәтириб чыхарыр: дәйишән капиталын вә сабит капиталдан дөврийјә һиссәсинин *дөврийјәдә* алдығы эйни форма *дәйәрин артмасы* вә изафи дәйәр яранмасы просесиндә онларын арасындакы мүһүм фәргин үстүнү өртүр вә, беләликлә, капиталист истеһсалынын бүтүн сирри даһа артыг пәрдәләнир. Үмуми ад олан «дөврийјә капиталы» ады бу мүһүм фәрги йох эдир. Сонракы игтисадчылар бу чәһәтдән даһа ирәлиләрә кедәрәк, сабит капитал илә дәйишән капитал арасында дейил, әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы экслийи көстәрмиш, ону мүһүм вә еканә фәргләндириләси экслик оларag мүәййән этмишләр.

Әсас капиталы вә дөврийјә капиталыны А. Смит капитал гоюлушунун өзлүйүндә һәр бири мәнфәәт верән ики мүхтәлиф үсулу адландырараг дейир: «Дөврийјә капиталынын ярдымы олмадан һеч бир әсас капитал һеч бир кәлир верә билмәз. Машынларын вә истеһсал аләтләринин э'мал этмәси үчүн материал вә бунлары ишләдән фәһләләр үчүн яшайыш васитәләри верән дөврийјә капиталы олмадан ән файдалы машынлар вә истеһсал аләтләри һеч бир шей истеһсал эдә билмәз» (сәһ. 188). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 235.]

Бурада мә'лум олур ки, «мәнфәәт верир», «кәлир верир» вә с. бу кими әввәлки ифадәләр нә демәкдир; бунлар мәһз о демәкдир ки, капиталын һәр ики һиссәси мәһсул ярадычысыдыр.

Инди А. Смит белә бир мисал кәтирир: «Фермерин капиталынын экинчилик аләтләринә сәрф эдилән һиссәси әсас капиталдыр, онун фәһләләринин әмәк һаггына вә сахланмасына сәрф эдилән һиссәси исә дөврийјә капиталы олар». (Бурада әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы фәрг доғру оларag ялныз мүхтәлиф тәдавүлдән, мәһсуллдар капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин мүхтәлиф дөврийјәсиндән ибарәт эдилир.) «Фермер биринчисиндән ону өз ихтиярында сахламагла, икинчисиндән исә онунла видалашмагла мәнфәәт көтүрүр. Онун иш һейванынын гиймәти, яхуд дәйәри әсас капиталдыр» (бурада енә доғру чәһәт будур ки, фәрг үчүн мадди үнсүрләр дейил, дәйәр әсас көтүрүлүр), «эйнилә дә онун тәсәррүфат аләтләринин гиймәти; мал-гаранын сахланмасына сәрф эдилән ем, һабелә фәһләләрин сахланмасына сәрф эдилән вәсаит дөврийјә капиталыдыр. Фермер иш һейванларыны өз ихтиярында сахламагла мәнфәәт көтүрүр; емдән мәнфәәти исә, онунла видалашмагла көтүрүр». (Фермер мал-гаранын емини сахлайыр, ону сатмыр. Фермер ону мәһз мал-гара үчүн ем оларag истеһлак эдиб мал-гаранын өзүнү исә бир әмәк аләти кими истеһлак эдир. Фәрг анчаг бундадыр ки, мал-гаранын сахланмасы үчүн олан ем бүтүнлүклә истеһлак эдилир вә даим билавасит экинчилик мәһсулундан, яхуд онун

сатылмасы васитәсилә өдәнилмәлидир; һалбуки мал-гаранын өзү ялныз, онун айры-айры нүсхәләри ишә ярарсыз һала кәлдикчә әвәз эдилир.) «Ишләтмәк үчүн дейил, сатмаг үчүн алынан вә емләниб бәсләнән мал-гаранын гиймәти дә, сахланма хәрчләри дә дөвриййә капиталыдыр. Фермер ону сатмагла өз мәнфәәтини көтүрүр». (Һәр бир әмтиә истеһсалчысы вә, демәли, капиталист истеһсалчы да өз мәһсулуну, өз истеһсал просесинин нәтичәсини сатыр, лакин бунун нәтичәсиндә онун мәһсулу һәлә онун *мәһсулдар* капиталынын нә әсас һиссәси, нә дә дөвриййә һиссәси олмур. Әксинә, онун мәһсулу инди, истеһсал просесиндән чыхарылдығы вә әмтиә капитал кими ишләмәли олдуғу формададыр. Емләниб бәсләнән мал-гара истеһсал просесиндә әмәк аләтләри кими, иш һейваны кими дейил, хам материал кими ишләйир. Буна көрә дә о, мәһсула субстансия кими дахил олур вә онун бүтүн дәйәри, һабелә ярдымчы материалларын {емин} дәйәри бүтүнлүкдә мәһсула кечир. Мәһз буна көрә о, мәһсулдар капиталын дөвриййә һиссәсидир; һеч дә она көрә йох ки, сатылмыш мәһсул — емләниб бәсләнән мал-гара — бурада хаммал илә, йә'ни һәлә емләниб бәсләнмәмиш мал-гара илә эйни натурал формададыр. Бу ахырынчы һал тамамилә тәсадүфи бир һалдыр. Эйни заманда А. Смит бу мисалдан көрә биләрди ки, истеһсал үнсүрүнүн бу вә я дикәр мадди характери дейил, онун ялныз истеһсал просесиндәки функциясы онда олан дәйәрин әсас дәйәр, яхуд дөвриййә дәйәри олмасыны мүәййән эдир.) «Һәмчинин тохумун бүтүн дәйәри дә әслиндә әсас капиталдыр. Тохум даим амбардан тарлая вә тарладан амбара кечсә дә, һеч вахт саһибини дәйишмир, демәли, әсл мә'нада тәдавүл этмир. Фермер өз мәнфәәтини тохумун сатылмасындан дейил, чохалмасындан көтүрүр». [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 232—233.]

Смитин мүәййән этдийи фәргин бүтүн мә'насызлығы бурада хүсусилә айдын мейдана чыхыр. Онун нәзәриййәсинә көрә, әкәр change of masters [саһибин дәйишилмәси] олмаса иди, йә'ни әкәр тохум билаваситә иллик мәһсулдан өдәнилирсә, билаваситә мәһсулдан тутулурса, онда тохум әсас капитал оларды. Лакин бүтүн мәһсул сатылырса вә онун дәйәринин бир һиссәси башга саһибдән тохум алынмасына сәрф эдилирсә, онда әксинә, тохум дөвриййә капиталы оларды. Бир һалда change of masters [саһибин дәйишилмәси] баш верир, дикәр һалда йох. Смит бурада енә дөвриййә капиталыны әмтиә капитал илә гарышдырыр. Мәһсул әмтиә капиталын мадди дашыйычысыдыр. Лакин бу дашыйычы, әлбәттә, мәһсулун анчаг һәгигәтән тәдавүлә дахил олан вә өзүнүн мәһсул сифәтилә чыхдығы эйни истеһсал просесинә енә дә билаваситә истеһсал васитәләри сифәтилә дахил олмаян һиссәсидир.

Тохум истәр билаваситә мәһсулун бир һиссәси олараг сахланылсын, истәрсә бүтүн мәһсул сатылсын вә онун дәйәринин бир һиссәси кәнардан алынмыш тохума чеврилсин, һәр ики һалда ялныз дәйәр өдәнилир вә бу өдәнилмә васитәсилә һеч бир мәнфәәт ярадылмыр. Бир һалда тохум мәһсулун галан һиссәси илә бирликдә әмтиә олараг тәдавүлә дахил олур, дикәр һалда аванс эдилмиш капиталын дәйәринин тәркиб һиссәси олараг ялныз мүһасибатда гейд олунур. Лакин һәр ики һалда тохум мәһсулдар капиталын дөврийийә тәркиб һиссәси олараг галыр. Мәһсул һазырланаркәң тохум бүтүнлүклә истеһлак олунур вә бүтүнлүкдә ондан өдәнилмәлидир ки, тәкрар истеһсал мүмкүн олсун.

«Демәли, хам материал вә ярдымчы маддәләр истеһлак дәйәрләри олараг әмәк просесинә дахил оларкән дашыдыглары мүстәгил форманы итирир. Әсл әмәк васитәләриндә мәсәлә башгадыр. Аләт, машын, фабрик бинасы, чәлләк вә и. а. әмәк просесиндә анчаг о вахтадәк хидмәт эдир ки, өз илк формасыны итирмәмиш олсун, әмәк просесинә сабаһ да дүнәнки формада дахил ола билсин. Бу әмәк васитәләри бүтүн өмүрләри, әмәк просеси мүддәтиндә мәһсула гаршы өз мүстәгил формасыны сахладыгы кими, өләндән сонра да сахлайыр. Машынларын, аләтләрин, э'малатханаларын вә и. а. чәсәди, бунларын васитәсилә яранмыш мәһсуллардан айрылыгда енә әввәлки кими яшайыр». («Капитал», I китаб, VI фәсил). [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 152.]

Мәһсул әмәлә кәтирмәк үчүн истеһсал васитәләринин тәтбиг эдилмәсинин бу мүхтәлиф үсулларыны — бә'зи истеһсал васитәләринин мәһсула нисбәтән өз мүстәгил формасыны сахладыгы, башгаларынын исә ону дәйишдирдийи вә я тамамилә итирдийи үсуллары, — әмәк просеси һәтта һеч бир мүбадилә олмадан, әмтиә истеһсалы олмадан, ялныз өз тәләбатыны, мәсәлән, патриархал аиләнин тәләбатыны өдәмәк үчүн олса да, өзлүйүндә әмәк просесинә хас олан һәмин фәрги А. Смит янлыш гәләмә верир, чүнки о, әввәлән, бурая әсла дәхли олмаян мәнфәәт категориясыны, истеһсал васитәләриндән бә'зиләринин өз формасыны сахламагла, бә'зиләринин исә ону итирмәклә өз саһибинә вердийи бу мәнфәәти арая гатыр; икинчиси, о, әмәк просесиндә истеһсал үнсүрләринин бир һиссәсинин дәйишилмәсини мәһсулларын мүбадиләсинә, әмтиәләрин тәдавүлүнә (алгы вә сатгыя) хас олан вә тәдавүлдәки әмтиәләр үзәриндә мүлкиййәтин кечмәсини дә эһатә эдән форма дәйишиклийи илә гарышдырыр.

Дөврийийәдә фәрз эдилир ки, тәкрар истеһсал тәдавүлүн васитәсилә, йә'ни мәһсулун сатылмасы, онун пула чеврилмәси вә пулдан енә онун истеһсал үнсүрләринә чеврилмәси васитәсилә баш верир. Лакин капиталист саһибкарын өз мәһсулунун бир һиссәси өзүндән өтрү енидән билаваситә истеһсал васитәси

хидмәти көрдүйү үчүн, истеһсалчы санки өзү мәһсулу өзүнә сатыр вә һәмин әмәлиййат онун мүһасибатында мәһз бу шәкилдә гейд олунур. Демәли, тәкрар истеһсалын бу һиссәси тәдавүл васитәсилә дейил, билаваситә баш верир. Лакин мәһсулун бу сурәтлә енидән истеһсал васитәси хидмәти көрән һиссәси әсас капиталы дейил, дөвриййә капиталыны өдәйир, она көрә ки, 1) капиталын мүвафиг һиссәсинин дәйәри бүтүнлүклә мәһсула дахил олур вә 2) она көрә ки, һәмин мәһсул һиссәси ени мәһсулун ени нүсхәсиндән in natura бүтүнлүклә өдәнилмәлидир.

А. Смит бизә дөвриййә капиталынын вә әсас капиталын нәдән ибарәт олдуғуну сөйләйир. О, әсас капиталы тәшкил эдән вә дөвриййә капиталыны тәшкил эдән шейләри, мадди үнсүрләри елә сайыб көстәрир ки, дейәсән бу вәзифә шейләрә мадди чәһәтдән, тәбиәтән хасдыр, әксинә, капиталист истеһсал просесиндә һәмин шейләрин мүәййән функсияларындан ирәли кәлмир. Лакин енә һәмин фәсилдә (II китаб, I фәсил) о гейд эдир ки, һәрчәнд билаваситә истеһлак үчүн олан мүәййән бир шей, мәсәлән, яшайыш эви «өз саһибинә кәлир верә биләр вә, беләликлә, ондан өтрү *капитал функсиясыны* еринә етирә биләр, лакин о, чәмиййәтә һеч бир кәлир верә билмәз, яхуд ондан өтрү капитал функсиясыны еринә етирә билмәз, һәм дә бүтүн халгын кәлири һеч вахт бу йолла азачыг да олса арта билмәз» (сәһ. 186). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 233.] Демәли, А. Смит бурада тамамилә айдын сурәтдә белә бир фикир сөйләйир ки, капитал олмаг хассәси шейләрә өзлүйүндә хас дейилдир вә һәр һансы шәраитдә онлара хас дейилдир, шәраитдән асылы олараг шейләрин каһ еринә етирдийи, каһ да еринә етирмәдийи бир функсиядыр. Лакин үмумиййәтлә капитал һаггында доғру олан чәһәтләр капиталын бөлмәләри һаггында да доғрудур.

Эйни шейләр истеһсал просесиндә дашыдыглары функсиядан асылы олараг дөвриййә капиталынын вә я әсас капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил эдир. Мәсәлән, мал-гара иш һейваны (әмәк васитәси) олдугда, әсас капиталын мадди тәчәссүмүдүр; әтлик үчүн емләниб бәсләндикдә (хам материал) исә, әксинә, фермерин дөвриййә капиталынын тәркиб һиссәсидир. Дикәр тәрәфдән, эйни бир шей каһ мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәси олараг ишләйә биләр, каһ да билаваситә истеһлак фондуна аид ола биләр. Мәсәлән, бина иш бинасы олараг ишләндикдә, мәһсулдар капиталын әсас һиссәсидир; яшайыш эви олараг ишләндикдә исә, һеч дә капитал формасында олмур, садәчә яшайыш эвидир. Эйни әмәк васитәләри бир чох һалларда каһ истеһсал васитәләри кими, каһ да истеһлак шейләри кими ишләйә биләр.

Смитин бахышларындан доған сәһвләрдән бири будур: әсас капиталын вә дөвриййә капиталынын характерик хассәләри

шейләрә аид хассәләр һесаб эдилир. Артыг әмәк просесинин тәһлили («Капитал», I китаб, V фәсил) көстәрир ки, әмәк васитәләринә, әмәк материалына вә мәһсула верилән тә'рифләр эйни бир шейин һәмин просесдә ойнадыгы мүхтәлиф роллардан асылы олараг нечә дәйишилир. Лакин әсас вә гейри-әсас капитала верилән тә'рифләр дә әмәк просесиндә вә, демәли, дәйәр ярадылмасы просесиндә бу үнсүрләрин ойнадыгы мүәййән ролларa әсасланыр.

Бундан әлавә, әсас капиталын вә дөврийјә капиталынын ибарәт олдуғу шейләр сайылыб көстәрилдикдә тамамилә айдын олур ки, А. Смит капиталын әсас вә дөврийјә тәркиб һиссәләри арасындакы фәрги, анҹаг мәһсулдар капитал (өз мәһсулдар формасындакы капитал) үчүн һәгиги вә мә'ная малик олан бу фәрги мәһсулдар капитал илә капитала өз тәдавүл просесиндә хас олан формалар, йә'ни әмтиә капитал вә пул капитал арасындакы фәрг илә гарышдырыр. О енә һәмин ердә (сәһ. 187, 188) дейир: «Беләликлә, дөврийјә капиталы... мүвафиг сатычыларын әлиндә олан һәр ҹүр әрзагдан, материаллардан вә һазыр мә'мулатдан, һабелә онларын тәдавүлү вә бөлкүсү үчүн лазым олан пулдан ибарәтдир...» [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт иҹтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-ҹи ил, сәһ. 235.] — Һәгигәтдә исә биз яхындан бахсаг көрәрик ки, юхарыда дейиләнләрин әксинә олараг, бурада дөврийјә капиталы енә дә пул капитал вә әмтиә капитал илә эйниләшдирилир, йә'ни капиталын элә ики формасы илә эйниләшдирилир ки, бунлар әсла истеһсал просесинә аид дейилдир, бунлар әсас капиталын әксинә олан дөврийјә капиталы (ахычы капитал) тәшкил этмәк дейил, мәһсулдар капиталын әксинә олан тәдавүл капиталы тәшкил эдир. Ялныз бу капитал формалары илә *янашы олараг* сонра мәһсулдар капиталын материаллар (хаммал, яхуд ярыфабрикатлар) үчүн аванс эдилмиш вә һәгигәтән истеһсал просесинә дахил эдилмиш тәркиб һиссәләриндән бәһс олунур. А. Смит дейир:

«...Ҹәмиййәтин бүтүн эһтиятынын тәбии олараг бөлүндүйү үч һиссәдән үчүнҹүсү вә ахырынҹысы дөврийјә капиталыдыр; бу капиталын хүсусиййәти ондадыр ки, о ялныз тәдавүл просесиндә вә я саһибләрини дәйишмәклә кәлир верир. Беләликлә о, дөрд һиссәдән ибарәтдир: 1) пулдан...» (Лакин пул һеч вахт истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрән мәһсулдар капиталын формасы дейилдир. Пул һәмишә ялныз капиталын өз тәдавүл просесиндә алдығы формалардан биридир); «2) гәссабын, чодарын, фермерин әлиндә олан... вә онларын сатыб мәнфәәт көтүрмәк үмидиндә олдуглары әрзаг эһтиятларындан...» — вә «3) кейим, эв мүхәлләфаты, биналар һазырланмасы үчүн нәзәрдә тутулан, лакин һәлә ишә гәт'и сәрф эдилмәйән вә кәнд тәсәррүфатчыларынын, фабрикантларын, дәрзиләрин, маһудчуларын, тахта-шалбан алвер-

чиләринин, харратларын вә дүлкәрләрин, кәрпич кәсәнләрин вә с. әлиндә галан тамамилә хам вә я аз-чох э'мал олунмуш материаллардан» вә, нәһайәт, «4) һазырланылыб гуртармыш, лакин һәлә тачирин вә я фабрикантын әлиндә олан мә'мулатдан». [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 235.]

2-чи вә 4-чү бәндләрдә истеһсал просесиндән мәһсул олараг чыхарылмыш вә сатылмалы олан мәһсуллардан башга һеч бир шей йохдур; бир сөзлә, бунлар ялныз әмтиә олараг, буна көрә дә мүвафиг сурәтдә әмтиә капитал олараг ишләйән, демәли, элә бир формада олан вә просесдә элә бир мөвге тутан мәһсуллардыр ки, бунлар ән ахырда нә үчүн тә'йин эдилмиш олсалар да, йә'ни хидмәт этмәли олдуглары мәгсәдә (истеһлак дәйәринә) мүвафиг олараг ән нәһайәт фәрди вә я мәһсулдар истеһлака дахил олсалар да, мәһсулдар капиталын үнсүрүнү тәшкил этмирләр. Бу мәһсуллар 2-чи бәнддә ейинти шейләридир, 4-чү бәнддә бүтүн башга һазыр мәһсуллардыр, демәли, бунлар енә дә һазыр әмәк васитәләриндән вә я һазыр истеһлак шейләриндән (2-чи бәнддә олан ейинти шейләринә нисбәтән башга шейләрдән) ибарәтдир.

Әкәр А. Смит бурада тачирдән дә данышырса, бу анчаг онун бүтүн долашыглығыны ашкара чыхарыр. Бир һалда ки, истеһсалчы өз мәһсулуну тачирә сатмышдыр, мәһсул даһа онун капиталынын үмумиййәтлә һеч бир формасыны тәшкил эдә билмәз. Доғрудур, чәмиййәт нөгтейи-нәзәриндән бу һәлә енә әмтиә капиталдыр, һәрчәнд о даһа өз истеһсалчысынын әлиндә дейил, башга әлләрдәдир; лакин о мәһз әмтиә капитал олдуғу үчүн нә әсас капитал, нә дә дөвриййә капиталы ола билмәз.

Истеһсалчынын билаваситә өз истеһлакы үчүн нәзәрдә тутулмаян һәр бир истеһсалда мәһсул әмтиә кими тәдавүл этмәлидир, йә'ни сатылмалыдыр, бундан да мәгсәд һәмин йолла мәнфәәт көтүрмәк дейил, истеһсалчынын үмумиййәтлә яшая билмәсидир. Капиталист истеһсалы шәраитиндә буна бир дә о чәһәт әлавә олунур ки, әмтиә сатылдыгда, әмтиәдәки изафи дәйәр дә реаллашыр. Әмтиә шәклиндә мәһсул истеһсал просесиндән чыхыр, буна көрә дә о даһа истеһсал просесинин нә әсас үнсүрү, нә дә дөвриййә үнсүрү дейилдир.

Һәм дә А. Смит бурада өзү өзүнү тәкзиб эдир. Һазыр мәһсулларын мадди формасы вә я истеһлак дәйәри, онларын файдалы нәтичәси нечә олурса олсун, бүтүн һазыр мәһсуллар бурада әмтиә капиталдыр, йә'ни тәдавүл просесинә аид формалардан бириндә олан капиталдыр. Бу формада олан һәмин мәһсуллар әсла өз саһибинин мәһсулдар капиталынын тәркиб һиссәләри дейилдир; бу һал, әлбәттә, һәмин мәһсуллар сатылдыгда, өз алычысынын әлиндә мәһсулдар капиталын, фәрги йохдур, истәр дөвриййә ка-

питалынын, истәрсә әсас капиталын тәркиб һиссәләри *олмасына* гәт'иййән мане олмур. Беләликлә, бурада ашкар олур ки, мәһсулдар капиталын әксинә олараг мүәййән вахт әрзиндә базарда әмтиә капитал кими мейдана чыхан әйни шейләр, сонра, базардан көтүрүлдүкдә, мәһсулдар капиталын әсас вә я дөврийјә һиссәси кими ишләйә биләр вә я ишләмәйә биләр.

Иплик әйирән фабрикантын мәһсулу — иплик — онун капиталынын әмтиә формасыдыр, ондан өтрү әмтиә капиталдыр. Иплик енидән нә әмәк материалы ролунда, нә дә әмәк васитәси ролунда онун мәһсулдар капиталынын тәркиб һиссәси кими ишләйә билмәз. Лакин бу иплийи алмыш олан тохучулуг фабрики саһибинин әлиндә иплик онун мәһсулдар капиталынын дөврийјә тәркиб һиссәләриндән бири олараг һәмин капитала дахил едилир. Әйиричи үчүн иплик онун һәм әсас, һәм дә дөврийјә капиталынын бир һиссәсинин дәйәринин дашыйычысыдыр (изафи дәйәри биз бир кәнара гоюруг). Әйнилә дә машын фабрикантынын мәһсулу олан машын һәмин фабрикант үчүн онун капиталынын әмтиә формасыдыр, ондан өтрү әмтиә капиталдыр; һәм дә о һәмин формада галдығы мүддәтдә нә дөврийјә капиталы, нә дә әсас капитал дейилдир. Машын ону өз истеһсалында тәтбиг едән фабрикантлардан биринә сатылдыгда, мәһсулдар капиталын әсас һиссәси олур. Мәһсул һәтта элә бир истеһлак формасында олса ки, өзүнүн еничә чыхмыш олдуғу әйни просесә бир истеһсал васитәси олараг гисмән енидән дахил ола билсин, мәсәлән, көмүр истеһсалына көмүрүн дахил олдуғу кими, — һәтта бурада да көмүр мәһсулунун мәһз сатылмаг үчүн нәзәрдә тутулан һиссәси нә дөврийјә капиталы, нә дә әсас капитал дейилдир, әмтиә капиталдыр.

Дикәр тәрәфдән, мәһсул элә бир истеһлак формасында ола биләр ки, бу форма ону, мәһсулдар капиталын һәр һансы бир үнсүрү олмаг, истәр әмәк материалы, истәрсә әмәк васитәләри олмаг үчүн тамамилә ярарсыз едәр. Мәсәлән, бә'зи яшайыш васитәләри беләдир. Бунунла белә, мәһсул өз истеһсалчылары үчүн һәр һалда әмтиә капиталдыр, һәм әсас капиталын, һәм дә дөврийјә капиталынын дәйәринин дашыйычысыдыр, — өз истеһсалы үчүн тәтбиг олунмуш капиталын бүтүнлүкләми, йохса һиссә-һиссә өдәнилмәли олачағындан, һәмин капиталын өз дәйәрини мәһсула бүтүнлүкләми, йохса һиссә-һиссә кечирмәсиндән асылы олараг биринчинин вә я икинчинин дәйәринин дашыйычысыдыр.

Смитдәки 3-чү бәнддә хам материал (хаммал, ярыфабрикат, ярдымчы материал), бир тәрәфдән, мәһсулдар капитала дахил едилмиш олан тәркиб һиссәси кими дейил, әслиндә, үмумиййәтлә ичтимаи мәһсулун ибарәт олдуғу истеһлак дәйәрләринин ялныз хүсуси бир нөвү кими гейд олунур, ичтимаи мәһсулун 2-чи вә 4-чү бәндләрдәки башга мадди үнсүрләри илә, яшайыш васитәләри

вә с. илә янашы олараг, хүсуси әмтиәләр нөвү кими гейд олунур. Дикәр тәрәфдән, һәмин хам материаллар мәһсулдар капитала дахил эдилмиш кими вә, демәли, бу капиталын истеһсалчы әлиндә олан үнсүрләри кими көстәрилир. Долашыглыг онда ашкара чыхыр ки, бунлар каһ истеһсалчынын әлиндә («чодарларын, мануфактурачыларын әлиндә» вә и. а.), каһ да, дикәр тәрәфдән, тачирләрин («хырда сатыш алверчиләринин, маһуд, тикинти тахта-шалбаны алверчиләринин» вә и. а.) әлиндә ишләйән хам материал кими көстәрилир, һәм дә бунлар тачирләр үчүн мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләри дейил, ялныз әмтиә капиталдыр.

Һәгигәтдә А. Смит дөврийјә капиталынын үнсүрләрини беләсайыб көстәрәркән әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасында олан вә ялныз мәһсулдар капитал үчүн һәгиги олан фәрги тамамилә унудур. Әмтиә капиталы вә пул капиталы, йә'ни тәдавүл просесинә мәхсус бу һәр ики капитал формасыны исә о, әксинә, мәһсулдар капитала гаршы гоюр, лакин буну да шүурсуз эдир.

Нәһайәт, характерик чәһәт будур ки, А. Смит дөврийјә капиталынын тәркиб һиссәләрини көстәрәркән иш гүввәсини унудур. Бунун да ики сәбәби вардыр.

Биз индичә көрдүк ки, әкәр пул капиталы бир кәнара гойсаг, дөврийјә капиталы, Смитә көрә, әмтиә капиталын анчаг башга адыдыр. Лакин иш гүввәси базарда тәдавүл этдикдә, о, капитал дейилдир, әмтиә капиталын һәр һансы бир формасы дейилдир. О һеч капитал дейилдир; фәһлә исә, базара әмтиә, йә'ни өз чаныны чыхарырса да, капиталист дейилдир. Иш гүввәси ялныз сатыландан вә истеһсал просесинә дахил эдиләндән сонра, — демәли, ялныз даһа әмтиә олараг тәдавүл эдиб гуртардыгдан сонра, — мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәси олур, йә'ни: изафи дәйәр мәнбәи олараг дәйишән капитал олур, она сәрф эдилән капитал дәйәрин дөврийјәсинә гаршы мәһсулдар капиталын дөврийјә тәркиб һиссәси олур. Смит бурада дөврийјә капиталыны әмтиә капитал илә гарышдырдығына көрә, иш гүввәсини өзүнүн дөврийјә капиталы сырасына дахил эдә билмир. Буна көрә дә онун әсәриндә дәйишән капитал фәһләнин өз әмәк һаггына алдығы әмтиәләр формасында, яшайыш васитәләри формасында мейдана чыхыр. Әмәк һаггына сәрф эдилән капитал дәйәр бу формада, Смитә көрә, дөврийјә капиталына аиддир. Лакин истеһсал просесинә дахил эдилән — иш гүввәсидир, фәһлә өзүдүр, фәһләнин өзүнү яшатмаг үчүн ишләтдийи яшайыш васитәләри дейилдир. Һәм дә биз артыг көрдүк (I китаб, XXI фәсил) ки, ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән, фәрди истеһлак васитәсилә фәһләнин өзүнүн тәкрар истеһсалы да ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы просесинә аиддир. Лакин буну, бурада тәдгиг этдийимиз айрыча, өз чәрчивәси дахилиндә чәрәян эдән истеһ-

сал просеси һаггында сөйләмәк олмаз. Смитин әсас капитал сырасында көстәрдийи «acquired and useful abilities» (сәһ. 187) [«әлдә эдилмиш вә файдалы габилиййәтләр»] һәгигәтдә дөврийјә капиталынын тәркиб һиссәләридир, чүнки бу, муздлу фәһләнин «abilities»-идир [габилиййәтләридир] вә фәһлә өз әмәйини онун «abilities»-и илә бирликдә сатыр.

Смитин бөйүк сәһви бундадыр ки, бүтүн ичтимаи сәрвәти о ашағыдакылара бөлүр: 1. билаваситә истеһлак фонду, 2. әсас капитал, 3. дөврийјә капиталы. Юхарыда көстәриләнләрә әсасән бүтүн сәрвәти бунлара бөлмәк лазым иди: 1. истеһлак фонду; онун айры-айры һиссәләри һәмишә капитал кими фәалиййәт көстәрә *билсә дә,* о эсла фәалиййәт көстәрән ичтимаи капиталын бир һиссәси дейилдир вә 2. капитал. Буна әсасән, сәрвәтин бир һиссәси капитал кими, дикәр һиссәси гейри-капитал кими, яхуд истеһлак фонду кими фәалиййәт көстәрир. Демәли, һәр бир мәмәли һейванын я эркәк, я да диши олмасы зәрури олдуғу кими, һәр бир капиталын да бурада я әсас капитал, я да дөврийјә капиталы олмасы кими гәт'и бир зәрурәт мейдана чыхыр. Лакин биз көрдүк ки, әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы әкслик ялныз *мәһсулдар* капитал үнсүрләринә тәтбиг олуна биләр, демәли, бу үнсүрләрлә янашы һәлә чох бөйүк бир капитал күтләси — әмтиә капитал вә пул капитал вардыр, бу капитал күтләси элә бир формададыр ки, бу формада о нә әсас капитал, нә дә дөврийјә капиталы *ола билмәз.*

Капитализм әсасында ичтимаи истеһсалын бүтүн мәһсул күтләси, — мәһсулун сатылмадан вә я алынмадан айры-айры капиталист истеһсалчылар тәрәфиндән өз натурал формасында, билаваситә истеһсал васитәләри олараг енидән сәрф эдилән һиссәси истисна олмагла, — базарда әмтиә капитал олараг тәдавүл этдийинә көрә, айдындыр ки, мәһсулдар капиталын һәм әсас вә дөврийјә үнсүрләри, һәм дә истеһлак фондунун бүтүн үнсүрләри әмтиә капиталдан әлдә эдилмәлидир. Әслиндә бу о демәкдир ки, капиталист истеһсалы әсасында истеһсал васитәләри вә истеһлак шейләри, һәтта сонралар истеһлак шейләри вә я истеһсал васитәләри хидмәти көрмәли олсалар да, әввәлҹә әмтиә капитал олараг мейдана чыхыр; эйнилә һәтта иш гүввәси дә базарда, әмтиә капитал шәклиндә олмаса да, әмтиә шәклиндә олур.

Бурадан А. Смитин ашағыдакы ени долашыглығы мейдана чыхыр. О дейир:

«Бу дөрд һиссәдән» («тәдавүл эдән» капиталын, йә'ни тәдавүл просесинә аид әмтиә капитал вә пул капитал формаларындакы капиталын; — бу ики һиссә она көрә дөрд һиссәйә чеврилир ки, Смит әмтиә капиталын тәркиб һиссәләрини енә дә мадди әламәтләр әсасында фәргләндирир), — «бу дөрд һиссәдән үч һиссәси, йә'ни әрзаг, материаллар вә һазыр мә'мулат һәр ил, яхуд

илдән чох вә я аз узун сүрән дөврләрдә мүнтәзәм сурәтдә дөврийјә капиталындан көтүрүлүр вә әсас капитала, яхуд билаваситә истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан эһтиятлара гоюлур. Һәр бир әсас капитал әввәлчә дөврийјә капиталындан әмәлә кәлир вә енә һәмин мәнбәдән даим тамамланмасыны тәләб эдир. Бүтүн файдалы машынлар вә истеһсал аләтләри әввәлчә дөврийјә капиталындан әмәлә кәлир; бу капитал һәмин машын вә аләтләрин һазырландығы материаллары вә онлары һазырлаян фәһләләр үчүн яшайыш васитәләри верир. Онларын даим тә'мир эдилмәси үчүн дә эйнилә һәмин нөвдән олан капитал лазымдыр» (сәһ. 188). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 235.]

Мәһсулун истеһсалчылар тәрәфиндән енә билаваситә истеһсал васитәләри оларағ сәрф эдилән һиссәси истисна олмагла, капиталист истеһсалы үчүн ашағыдакы үмуми мүддәа гүввәдәдир: бүтүн мәһсуллар, истәр өз натурал формасына көрә, өз истеһлак дәйәринә көрә мәһсулдар капиталын (истеһсал просесинин) үнсүрләри кими, йә'ни истеһсал васитәләри кими вә, демәли, мәһсулдар капиталын әсас вә я дөврийјә үнсүрләри кими фәалиййәт көстәрмәли олсун вә көстәрә билсин, истәрсә мәһсулдар истеһлак васитәләри кими дейил, ялныз фәрди истеһлак васитәләри кими хидмәт эдә билсин, — бундан асылы олмаяраг, бүтүн мәһсуллар базара әмтиә оларағ дахил олур вә буна көрә дә капиталист үчүн онун капиталынын әмтиә формасы оларағ, әмтиә капитал оларағ тәдавүл эдир. Бүтүн мәһсуллар әмтиә оларағ базара чыхарылыр; буна көрә дә бүтүн истеһсал вә истеһлак васитәләри, бүтүн мәһсулдар вә фәрди истеһлак үнсүрләри енә базардан алғы васитәсилә әмтиә оларағ көтүрүлмәлидир. Бу труизм, әлбәттә, доғрудур. Демәли, бу, мәһсулдар капиталын һәм әсас, һәм дә дөврийјә үнсүрләринә, бүтүн формалардакы әмәк васитәләринә вә әмәк материалларына эйни дәрәчәдә аиддир. (Смит бурада һәлә яддан чыхарыр ки, мәһсулдар капиталын тәбиәт тәрәфиндән верилмиш, демәли мәһсул олмаян үнсүрләри вардыр.) Машын да эйнилә памбыг кими базарда сатын алыныр. Лакин бурадан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, һәр бир әсас капитал әввәлдә дөврийјә капиталындан әмәлә кәлир, — бу нәтичә анчаг Смит тәрәфиндән тәдавүл капиталынын дөврийјә капиталы илә, яхуд ахычы капитал илә, йә'ни әсас капитал олмаян капитал илә гарышдырылмасындан чыхыр. Һәм дә Смит өзү өзүнү тәкзиб эдир. Онун өз сөзләринә көрә, әмтиә олмаг э'тибарилә машынлар 4-чү бәнддә көстәрилән дөврийјә капиталынын бир һиссәсини тәшкил эдир. Беләликлә, машынларын дөврийјә капиталындан әмәлә кәлмәси анчаг буну көстәрир ки, онлар бир машын кими ишләмәйә башлаяндан әввәл әмтиә капитал кими ишләмишдир, лакин онлар мадди чәһәтдән өзләри өзләриндән әмәлә кәлмишләр; эйнилә дә

əйиричи фабрикантын капиталынын дөврийјə үнсүрү олмаг э'тибарилə памбыг базарда тəдавүл едəн памбыгдан əмəлə кəлир. Лакин Смит шəрһинин сонрасында əсас капиталы дөврийјə капиталындан һасил едир вə бундан өтрү она əсасланырса ки, машынгайырма үчүн əмəк вə хам материаллар лазымдыр, онда, əввəлəн, машынлар гайырмаг үчүн һəмчинин əмəк васитəлəри, јə'ни əсас капитал да лазымдыр вə, икинчиси, хам материаллар һазырламаг үчүн дə енə əсас капитал, машынлар вə и. а. лазымдыр, чүнки мəһсулдар капитала һəмишə əмəк васитəлəри дахилдир, лакин һеч дə һəмишə əмəк материалы дахил дејилдир. Смит өзү дəрһал бунун ардынча дејир: «Торпаг, мə'дəнлəр вə балыг ову бунлардан истифадə етмəк үчүн дə һəм əсас капитал, һəм дə дөврийјə капиталы тəлəб едир» (демəли, о разылашыр ки, хам материаллар истеһсал етмəк үчүн тəкчə дөврийјə капиталы дејил, əсас капитал да лазымдыр); «вə» (бурада ени бир јанылма баш верир) «онларын мəһсулу јалныз бу капиталлары дејил, *чəмийјəтин үмумийјəтлə бүтүн капиталларыны* да мəнфəəти илə бирликдə өдəјир» (сəһ. 188). [Бах: А. Смит: «Халглар сəрвəти». Дөвлəт ичтимаи-игтисади əдəбийјат нəшрийјаты, 1935-чи ил, сəһ. 236.] Бу əслə доғру дејилдир. Бунларын мəһсулу бүтүн галан истеһсал саһəлəри үчүн хам материал, јардымчы материаллар вə и. а. верир. Лакин бунларын дəјəри бүтүн башга ичтимаи капиталларын дəјəрини өдəмир; о анчаг өз капитал дəјəрини (+ изафи дəјəри) өдəјир. Бурада А. Смитдə енə физиократларын тə'сири өзүнү көстəрир.

Ичтимаи нөгтейи-нəзəрдəн доғрудур ки, əмтиə капиталын јалныз əмəк васитəлəри хидмəти көрə билəчəк мəһсуллардан ибарəт һиссəси һəгигəтəн тез вə ја кеч əмəк васитəлəри олараг фəалийјəт көстəрəчəкдир, — бу шəртлə ки, һəмин һиссə үмумийјəтлə тамам файдасыз олараг истеһсал едилмиш олмасын, сатылмамыш галмасын; башга сөзлə, капиталист истеһсалы əсасында бу чүр мəһсуллар, əмтиəликдəн чыхдыгда, өз вəзифəлəринə көрə, ичтимаи мəһсулдар капиталын əсас һиссəсинин һəгиги үнсүрлəри олур.

Бурада биз мəһсулун натурал формасындан ирəли кəлəн бир фəрг көрүрүк.

Мəсəлəн, əйиричи машын əйирмə үчүн ишлəдилмирсə, истеһсал үнсүрү олараг ишлəдилмирсə, демəли, капитализм нөгтейи-нəзəриндəн мəһсулдар капиталын əсас һиссəси кими ишлəмирсə, онда əйиричи машынын истеһлак дəјəри олмур. Лакин əйиричи машын дашынардыр. О, истеһсал едилдийи өлкəдəн ихрач едилə билəр вə башга өлкəдə сатылыб билаваситə вə ја долајы јолла хам материаллара вə с., јахуд шампанскийə мүбадилə едилə билəр. Бу һалда машын өз истеһсал едилдийи өлкəдə анчаг əмтиə капитал кими ишлəјир, лакин — һəтта сатыландан сонра да — гəт'ийјəн əсас капитал кими ишлəмир.

Торпагла әлагәдар олдугларына көрә мүәййән бир ерлә бағлы олан вә буна көрә дә анчаг ериндә истифадә эдилә билән мәһсуллар, мәсәлән фабрик биналары, дәмир йоллар, көрпүләр, тунелләр, кәми тә'мири заводлары вә с., мелиорасиялар вә и. а., — бүтүн белә мәһсуллар исә, эксинә, мөвчуд олдуглары шәкилдә физики чәһәтдән ихрач эдилә билмәз. Онлар дашынмаздыр. Онлар я һеч тәтбиг эдилмир, я да, сатылдыгда, өз истеһсал эдилмиш олдуғу өлкәдә әсас капитал олараг ишләмәлидир. Эһтикар үчүн, сатмаг мәгсәдилә фабрикләр тикдирән, яхуд торпаг саһәләрини яхшылашдыран капиталист истеһсалчысы үчүн ⟨ яхуд коммерсия мәгсәдилә дәмир йоллар чәкдирән вә көрпүләр салдыран подратчы үчүн ⟩ һәмин шейләр онларын әмтиә капиталынын формасыдыр, демәли, А. Смитә көрә, дөвриййә капиталынын формасыдыр. Лакин бүтүн чәмиййәт нөгтейи-нәзәриндән бахылан бу шейләр, файдасыз галмамаг үчүн, ән нәһайәт өз өлкәсиндә әсас капитал кими ишләмәлидир, өз олдуглары ердә тәсбит эдилмиш истеһсал просесиндә ишләмәлидир. Бурадан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, дашынмаз шейләр артыг өзлүйүндә әсас капиталдыр; онлар, мәсәлән, яшайыш эвләри истеһлак фондуна аид ола биләр вә, беләликлә, үмумиййәтлә ичтимаи капиталын тәркибинә дахил олмая биләр, лакин ичтимаи сәрвәтин бир үнсүрүнү тәшкил эдә биләр ки, капитал да бу ичтимаи сәрвәтин анчаг бир һиссәсидир. Смитин ифадәсини ишләтсәк, бу шейләрин истеһсалчысы бунлары сатмаг васитәсилә мәнфәәт көтүрүр. Демәли, бунлар дөвриййә капиталыдыр! Бунлардан истифадә эдән адам, бунларын сон алычысы бунлары ялныз истеһсал просесиндә тәтбиг этмәклә бунлардан истифадә эдә биләр. Беләликлә, бунлар әсас капиталдыр!

Мәсәлән, дәмир йолун мүлкиййәт титулу һәр күн әлдән-әлә кечә биләр вә онун саһибләри һәмин титулу һәтта харичдә сатмаг йолу илә мәнфәәт көтүрә биләрләр, — белә ки, дәмир йолун өзүнүн эксинә олараг, дәмир йолун мүлкиййәт титулу ихрач эдилә биләр. Бунунла белә, бу шейләр өзү ерләшдирилмиш олдуғу өлкәдә я бош ерә ятыб галмалы, я да мәһсулдар капиталын әсас һиссәси олараг ишләмәлидир. Эйнилә дә, *A* фабрикант өз фабрикини *B* фабриканта сатмаг йолу илә мәнфәәт көтүрә биләр, лакин бу һеч дә фабрикин әввәлләр олдуғу кими инди дә әсас капитал олараг ишләмәсинә мане олмур.

Беләликлә, мүәййән бир ерлә бағлы олан, торпагдан айрылмаз олан әмәк васитәләри, өз истеһсалчысы үчүн әмтиә капитал олараг ишләйирсә дә, *онун* әсас капиталынын (капиталист үчүн бу әсас капитал биналар тикдирмәкдән, дәмир йоллар чәкдирмәкдән вә с. өтрү она лазым кәлән әмәк васитәләриндән ибарәтдир) үнсүрләрини тәшкил этмирсә дә, өз вәзифәсинә көрә өлкәнин өзүндә лабүд сурәтдә әсас капитал кими ишләмәлидир. Лакин

бурадан әсла буна әкс нәтичә чыхмыр ки, куя әсас капитал лабүд сурәтдә дашынмаз шейләрдән ибарәт олмалыдыр. Кәми вә я локомотив анчаг һәрәкәтдә оларкән иш көрүр; лакин бунлар енә дә — өз истеһсалчысы үчүн дейил, онлардан истифадә едәнләр үчүн, — әсас капитал олараг ишләйир. Дикәр тәрәфдән, мәһсулдар капиталын дөврийјә тәркиб һиссәләри о шейләрдир ки, бунлар истеһсал просесиндә һәгигәтән тәсбит едилмишдир, бүтүн өз өмрүнү бу просес дахилиндә баша вурур вә, бир дәфә истеһсал просесинә кирдими, даһа һеч вахт ораны тәрк етмир, — мәсәлән, истеһсал просесиндә машынын ишләтдийи көмүр, фабрик бинасыны ишыгландырмаг үчүн олан газ вә с. Һәмин шейләрин дөврийјәјә аид олмасына сәбәб о дейилдир ки, бунлар мәһсулла бирликдә физики чәһәтдән истеһсал просесини тәрк едир вә әмтиә олараг тәдавүл едир; сәбәб одур ки, онларын дәјәри, истеһсалына ярдым етдикләри әмтиәнин дәјәринә бүтүнлүклә дахил олур вә, демәли, әмтиәнин сатылмасы йолу илә бүтүнлүклә өдәнилмәлидир.

А. Смитдән индичә ситат кәтирилән ердә бу чүмләни дә гейд етмәк лазым кәлир: «Онлары» (машынлары вә и. а.) «һазырлаян фәһләләр үчүн яшайыш васитәләри... верән дөврийјә капиталы».

Капиталын әмәк һаггы шәклиндә аванс едилмиш һиссәси физиократларда дүзкүн олараг avances primitives-ин [илкин авансларын] әксинә avances annuelles [иллик аванслар] адланыр. Дикәр тәрәфдән, онларда иш гүввәсинин өзү дейил, кәнд тәсәррүфат фәһләләринә верилән яшайыш васитәләри (Смитин дедийи кими, «фәһләләрин хәрчи») фермер тәрәфиндән тәтбиг едилән мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәси кими көтүрүлүр. Бу онларын спесифик доктринасы илә сых әлагәдардыр. Даһа доғрусу, онларда әмәйин мәһсула вердийи дәјәр һиссәси (ейнилә дә хам материалларын, әмәк аләтләринин вә сабит капитала аид башга мадди тәркиб һиссәләринин мәһсула вердийи дәјәр һиссәси) ялныз, фәһләләрә верилмиш олан вә онларын өзләрини иш гүввәси кими яшатмаг үчүн истеһлак етмәли олдуглары яшайыш васитәләринин дәјәринә бәрабәр көтүрүлүр. Физиократларын сабит капитал илә дәйишән капитал арасындакы фәрги ашкара чыхармасына онларын өз доктринасы имкан вермирди. Әкәр изафи дәјәри әмәк истеһсал едирсә (өз гиймәтини тәкрар истеһсал етмәкдән әлавә), онда буну әкинчиликдә олдуғу кими, ейнилә сәнаедә дә истеһсал едир. Лакин физиократларын системинә көрә, әмәк изафи дәјәри ялныз бир истеһсал саһәсиндә, әкинчиликдә истеһсал етдийи үчүн, изафи дәјәр әмәкдән дейил, тәбиәтин бу саһәдәки хүсуси фәалиййәтиндән (көмәйиндән) әмәлә кәлир. Ялныз буна көрә дә физиократлар үчүн әкинчиликдәки әмәк, бүтүн башга әмәк нөвләриндән фәргли олараг, мәһсулдар әмәкдир.

А. Смит фәһләләрин яшайыш васитәләрини әсас капиталын әксинә олараг дөврийјә капиталы кими муәййән эдир:

1. О, дөврийјә капиталыны әсас капитала әкс гоюб тәдавүл даирәсинә аид капитал формалары илә, тәдавүл капиталы илә гарышдырдығына көрә; бу гарышдырманы исә сонракы игтисадчылар ондан тәнгидсиз олараг көтүрмүшләр. Буна көрә дә о, әмтиә капиталы мәһсулдар капиталын дөврийјә тәркиб һиссәси илә гарышдырыр; һәм дә өзлүйүндә айдындыр ки, ичтимаи мәһсулун әмтиә формасы алдығы ердә фәһләләрин, һабелә фәһлә олмаянларын яшайыш васитәләри, материаллар, һабелә әмәк васитәләринин өзү, анчаг әмтиә капиталдан әлдә эдилә биләр.

2. Лакин физиократларын тәсәввүрләри Смитин өз нәзәриййәсинин эзотерик — һәгигәтән элми — һиссәсинә зидд олса да, һәмин тәсәввүрләр Смитдә арабир өзүнү көстәрир.

Аванс эдилмиш капитал үмумиййәтлә мәһсулдар капитала чеврилир, йә'ни элә истеһсал үнсүрләри формасыны алыр ки, бунлар өзләри әввәлки әмәйин мәһсулудур (иш гүввәси дә бурая аиддир). Истеһсал просесиндә о ялныз бу формада фәалиййәт көстәрә биләр. Һәм дә әкәр капиталын дәйишән һиссәсинин чеврилдийи иш гүввәсинин өзүнүн еринә фәһләнин яшайыш васитәләри гоюлса, онда айдындыр ки, өзлүйүндә һәмин яшайыш васитәләри дә, дәйәр яранмасы просесиндә мәһсулдар капиталын башга үнсүрләринин, хам материалларын, иш һейванлары үчүн яшайыш васитәләринин вә с. ойнадығы эйни ролу ойнайыр. Буна әсасән Смит, физиократларын йолу илә кедәрәк, юхарыда ситат кәтирилән ердә онлары бир чәркәйә гоюр. Яшайыш васитәләри өзлүйүндә өз дәйәрини артыра билмәз, яхуд она изафи дәйәр әлавә эдә билмәз. Онларын дәйәри, һабелә мәһсулдар капиталын башга үнсүрләринин дәйәри, мәһсулун дәйәриндә анчаг енидән мейдана чыха биләр. Яшайыш васитәләри мәһсула өзләринин малик олдуғундан артыг дәйәр әлавә эдә билмәз. Әмәк васитәләриндән ибарәт олан әсас капиталдан яшайыш васитәләринин фәрги, хам материал, ярымфабрикатлар вә с. кими, ялныз ондадыр ки, яшайыш васитәләриндән (һәр һалда онлары өдәйән капиталист үчүн), ярадылмасында бунларын иштирак этдийи мәһсулун истеһсалында бүтүнлүклә истифадә эдилир, демәли, онларын дәйәри бүтүнлүклә өдәнилмәлидир, һалбуки әсас капитал һаггында бу анчаг тәдричлә, һиссә-һиссә баш верир. Демәли, мәһсулдар капиталын, иш гүввәсинә (яхуд фәһләнин яшайыш васитәләринә) аванс эдилмиш һиссәси инди мәһсулдар капиталын башга мадди үнсүрләриндән әмәк вә дәйәрин артмасы просесиндә өз ролуна көрә дейил, анчаг мадди чәһәтдән фәргләнир. О ялныз буна көрә фәргләнир ки, мәһсулу әмәлә кәтирән об'ектив амилләрин әсас капитал категориясына аид олан бир һиссәсиндән фәргли олараг, мәһсулу әмәлә кәтирән об'ектив амилләрин (Сми-

тин ишләтдийи үмуми адла десәк, materials [материалларын]) башга һиссәси илә бирликдә дөврийјә капиталы категориясына дахил олур.

Капиталын әмәк һаггына сәрф эдилмиш һиссәси мәһсулдар капиталын дөврийјә һиссәсинә аиддирсә вә мәһсулдар капиталын әсас һиссәсинин эксинә олараг, мәһсулу әмәлә кәтирән мадди амилләрин бир һиссәси илә, хаммал вә и. а. илә бирликдә ахычылыг хассәсинә маликдирсә, бу чәһәтин, дәйәр артмасы просесиндә сабит капиталын эксинә олараг дәйишән капиталын ойнадығы рол илә һеч бир әлагәси йохдур. Бурада анчаг ондан бәһс олунур ки, аванс эдилмиш капитал дәйәрин бу һиссәси тәдавүлүн васитәсилә мәһсулун дәйәриндән нечә өдәнилмәлидир вә буна көрә дә тәдавүл просеси васитәсилә бәрпа олунмалыдыр, йә'ни тәкрар истеһсал эдилмәлидир. Иш гүввәсинин тәкрар сатын алынмасы әмәлийјатлары тәдавүл просесинә аиддир. Лакин иш гүввәсинә сәрф эдилмиш дәйәр анчаг истеһсал просесиндә мүәййән, сабит кәмиййәтдән (фәһлә үчүн дейил, капиталист үчүн) дәйишән кәмиййәтә чеврилир, — вә, демәли, аванс эдилмиш дәйәр үмумиййәтлә анчаг бунун сайәсиндә капитал дәйәрә, капитала, өзлүйүндә артан дәйәрә чеврилир. Лакин, Смитин һесаб этдийи кими, иш гүввәсинә сәрф эдилән дәйәри дейил, фәһләнин яшайыш васитәләринә сәрф эдилән дәйәри мәһсулдар капиталын дөврийјә тәркиб һиссәси һесаб этдикләринә көрә, — буна көрә дәйишән капитал илә сабит капитал арасындакы фәрги баша дүшмәк вә, демәли, үмумиййәтлә капиталист истеһсал просесини баша дүшмәк мүмкүн олмур. Капиталын бу һиссәсинә, мәһсул ярадылмасындакы мадди амилләр үчүн сәрф эдилмиш сабит капиталын эксинә олараг, дәйишән капитал тә'рифи верилмәси бурада белә бир тә'рифлә тамам пәрдәләнмишдир ки, капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилән һиссәси дөврийјәдәки ролуна көрә мәһсулдар капиталын дөврийјә һиссәсинә аиддир. Бу пәрдәләнмә онунла тамамланыр ки, мәһсулдар капиталын үнсүрү олараг иш гүввәси әвәзинә фәһләнин яшайыш васитәләри көстәрилир. Иш гүввәси дәйәринин пул шәклиндәми, йохса билавасит, яшайыш васитәләри шәклиндә аванс эдилмәси ишин маһиййәтини дәйишдирмир. Һәрчәнд капиталист истеһсалы әсасында бу сонунчу һал, әлбәттә, ялныз бир истисна олараг баш верә биләр[24].

Беләликлә, дөврийјә капиталына верилән тә'рифин А. Смит тәрәфиндән иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал дәйәр үчүн

---

[24] Дәйәрин артмасы просесиндә иш гүввәсинин ролуну баша дүшмәк йолуну А. Смитин өз үзүнә нә дәрәчәдә бағладығыны, фәһләләрин әмәйини тамамилә физиократларда олдуғу кими һейванларын ишләмәсинә бәрабәр тутан белә бир чүмлә сүбут эдир: «Онун (фермерин) ялныз фәһләләри — муздурлары дейил, онун иш һейванлары да мәһсулдар ишчиләрдир» (II китаб, V фәсил, сәһ. 243). [Бах: *А. Смит:* «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 307.]

һәллэдичи бир тә'риф олараг тәтбиг эдилмәси, — физиократларын гойдуғу шәртләр нәзәрә алынмадан физиократларын вердийи тә'рифин тәтбиг эдилмәси, — сайәсиндә Смит өз хәләфләрини сағ-саламат кәтириб капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш бу һиссәсини дәйишән капитал олараг дәрк этмәйин тамамилә гейри-мүмкүн олмасына чыхармышдыр. А. Смитин өзү тәрәфиндән башга ерләрдә сәпәләнмиш олан нисбәтән дәрин вә дүзкүн фикирләр үстүн кәлмәди — мәһз бу сәһв галиб кәлди. Бундан әлавә, сонракы мүәллифләр даһа ирәлиләрә кетмишләр; капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәсинә верилән һәллэдичи тә'риф онлар үчүн ялныз бундан ибарәт дейилдир ки, һәмин һиссә әсас капиталын әксинә олараг дөврийјә капиталыдыр, — онлар дөврийјә капиталынын әсас характеристикасыны һәмин капиталын мәһз фәһләләрин яшайыш васитәләринә сәрф эдилмәсиндә көрүрләр. Бурадан да лабүд олараг, зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәт иш фондунун сабит кәмиййәт олмасы нәзәриййәси ирәли кәлир ки, бу сабит кәмиййәт, бир тәрәфдән, ичтимаи мәһсулда фәһләләрин пайыны физики чәһәтдән мәһдудлашдырыр, дикәр тәрәфдән дә, о бүтүнлүклә иш гүввәси алынмасына сәрф эдилмәлидир.

———

ОН БИРИНЧИ ФӘСИЛ.

ӘСАС КАПИТАЛ ВӘ ДӨВРИЙЙӘ КАПИТАЛЫ НӘЗӘРИЙЙӘЛӘРИ. РИКАРДО.

Рикардо әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы фәрги анчаг онун үчүн гейд эдир ки, дәйәрин гайдасындан истисналары, йә'ни әмәк һаггы нормасынын гиймәтә тә'сир этдийи һаллары айдынлашдырсын. Бу барәдә биз анчаг III китабда бәһс эдәчәйик.

Лакин айдың олмаян әсас чәһәт артыг лап әввәлдән ашағыдакы мүгайисәдә ашкара чыхыр. «Әсас капиталын өмрүнүн узунлуғундакы бу фәрг вә һәмин ики капитал нөвүнүн гураша билдийи пропорсияларын мүхтәлифлийи»[25]. [Мүгайисә эт: Рикардо: «Сияси игтисад әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 19.]

Биз бу ики капитал нөвүнүн һансылар олдуғуну суал этдикдә исә, ашағыдакы мә'лум олур: «Бундан әлавә, әмәйин һаггыны вермәк үчүн олан капитал илә аләтләрә, машынлара вә биналара гоюлмуш капитал арасындакы пропорсиялар чох мүхтәлиф шәкилдә гураша биләр»[26] [енә орада]. Демәли, әсас капитал = әмәк васитәләринә вә дөврийјә капиталы = әмәйә сәрф эдилмиш капитала. «Әмәйин хәрчини чәкмәк» үчүн олан капитал, артыг бу өзү А. Смитдән көтүрүлмүш вулгар бир ифадәдир. Дөврийјә капиталы бурада, бир тәрәфдән, дәйишән капитал илә, йә'ни мәһсулдар капиталын әмәйә сәрф эдилмиш һиссәси илә гарышдырылыр. Лакин, дикәр тәрәфдән, гаршыгойма дәйәрин артмасы просесиндән көтүрүлмәк дейил — сабит капитал вә дәйишән капитал, — тәдавүл просесиндән көтүрүлдүйүнә көрә (Смитин көһнә долашыглығы), нәтичәдә икигат янлыш тә'рифләр алыныр.

Әввәлән. Әсас капиталын өмрүнүн узунлуғундакы фәрг илә сабит вә дәйишән һиссәдән ибарәт капиталын гурулушундакы

---

[25] «This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined». — «Principles», сәһ. 25.

[26] «The proportions too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined». — L. c.

фәрг бурада әйни мә'налы һесаб эдилир. Лакин бу сонунчу фәрг изафи дәйәрин истеһсалындакы фәрги мүәййән эдир; биринчи фәрг, әксинә, дәйәрин артмасы просесиндән бәһс олундугда, ялныз о үсуллара аиддир ки, бунларын көмәйилә истеһсал васитәләринин мүәййән дәйәри мәһсула кечир; тәдавүл просеси нәзәрдә тутулдугда исә, һәмин фәрг ялныз сәрф эдилмиш капиталын бәрпасы дөврүнә, яхуд, башга сөзлә десәк, капиталын аванс эдилдийи дөврә аиддир. Әкәр биз капиталист истеһсал просесинин дахили һәрәкәтини ашкара чыхармаг әвәзинә, ялныз гәрарлашмыш һаллары нәзәрдән кечирсәк, онда бу фәргләр һәгигәтән туш кәләр. Ичтимаи изафи дәйәр мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гоюлмуш капиталлар арасында бөлүндүкдә, капиталын аванс эдилдийи дөврләрдәки фәргләр дә (мәсәлән, әсас капиталын өмрүнүн мүхтәлиф узунлуғу), капиталын үзви гурулушундакы фәргләр дә (демәли, сабит капиталын вә дәйишән капиталын тәдавүлүндәки фәрг дә) өз тә'сирини көстәрир. Бунларын һәр икиси үмуми мәнфәәт нормасынын тәнләшмәсинә вә дәйәрин истеһсал гиймәтинә чеврилмәсинә әйни дәрәчәдә ярдым эдир.

Икинчиси. Тәдавүл просеси нөгтейи-нәзәриндән бир тәрәфдә әмәк васитәләри: әсас капитал, о бири тәрәфдә исә әмәк материалы вә әмәк һаггы: дөвриййә капиталы дурур. Әмәк просеси вә дәйәрин артмасы просеси нөгтейи-нәзәриндән исә, әксинә, бир тәрәфдә истеһсал васитәләри (әмәк васитәләри вә әмәк материалы), сабит капитал; о бири тәрәфдә дә иш гүввәси, дәйишән капитал дурур. Капиталын үзви гурулушу үчүн («Капитал», I китаб, XXIII фәсил, 2) гәт'иййән фәрги йохдур ки, мүәййән мигдар сабит капитал дәйәри хейли мигдар әмәк васитәләриндән вә аз мигдар әмәк материалынданмы ибарәтдир, йохса, әксинә, хейли мигдар әмәк материалындан вә аз мигдар әмәк васитәләриндән ибарәтдир: капиталын үзви гурулушуну бүтүнлүклә, истеһсал васитәләринә сәрф эдилмиш капитал илә иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал арасындакы нисбәт мүәййән эдир. Әксинә: тәдавүл просеси нөгтейи-нәзәриндән, әсас капитал илә дөвриййә капиталы арасындакы фәрг нөгтейи-нәзәриндән дә әйнилә фәрги йохдур ки, мүәййән мигдар дөвриййә капиталы дәйәри әмәк материалына вә әмәк һаггына һансы нисбәтдә бөлүнүр. Бир нөгтейи-нәзәрдән әмәк материалы әмәк васитәләри илә бир категорияя дүшүр вә иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал дәйәрә гаршы дурур. Дикәр нөгтейи-нәзәрдән капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәси капиталын әмәк материалына сәрф эдилмиш һиссәси илә бирликдә бир сырада бирләшир вә капиталын әмәк васитәләринә сәрф эдилмиш һиссәсинә гаршы дурур.

Буна көрә Рикардода капитал дәйәрин әмәк материалына (хаммала вә ярдымчы материаллара) сәрф эдилмиш һиссәси нә бир тәрәфдә, нә дә о бири тәрәфдә мейдана чыхмыр. О тамамилә

йох олур. О, әсас капитал категориясына уйғун кәлмир, чүнки о өз тәдавүл үсулу чәһәтдән капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәсинә тамамилә уйғун кәлир. Дикәр тәрәфдән, о, дөвриййә капиталына аид эдилә билмәз, чүнки әсас капитал илә дөвриййә капиталынын бир-биринә гаршы гојулмасыны сабит капитал илә дәйишән капиталын бир-биринә гаршы гојулмасы илә эйниләшдирмәк бунунла бирликдә өзлүйүндә арадан галхмыш олары. Һалбуки Рикардо бу ики гаршыгојманын А. Смитдә өтәри нәзәрә чарпан эйниләшдирилмәсини динмәзчә гәбул эдир. Рикардода о гәдәр гүввәтли бир мәнтиг инстинкти вардыр ки, буну һисс этмәйә билмәзди, буна көрә дә Рикардода капиталын бу көстәрилән һиссәси бүсбүтүн йох олур.

Бурада гейд этмәк лазымдыр ки, сияси игтисадын дедийи кими, капиталист, әмәк һаггына сәрф эдилән капиталы әмәк һаггынын, мәсәлән, һәр һәфтә, һәр ай, үч айда бир дәфә вә с. верилмәсиндән асылы олараг мүхтәлиф мүддәтләр үзрә аванс эдир. Һәгигәтдә иш мәһз әксинәдир. Фәһлә әмәк һаггынын она һәр һәфтә, һәр ай, йохса үч айда бир верилмәсиндән асылы олараг, өз әмәйини капиталистә бир һәфтәлийә, бир айлыға, үч айлыға аванс верир. Әкәр капиталист иш гүввәсини ишләдәндән сонра онун һаггыны вермәк әвәзинә иш гүввәсини *сатын алсайды*; демәли, әкәр о, фәһләнин бир күнлүк, һәфтәлик, айлыг вә я үч айлыг әмәк һаггыны она габагчадан версәйди, онда һәмин мүддәтләр үчүн аванс эдилмәк барәсиндә данышыг ола биләрди. Лакин капиталист, әмәйи онун давам этмәли *олдуғу* мүддәтә алмаг вә һаггыны өдәмәк әвәзиндә, әмәк *артыг*, күнләр, һәфтәләр вә айларла давам эдәндән сонра онун һаггыны өдәдийинә көрә, биз үмумиййәтлә капиталист quid pro quo-су көрүрүк: фәһләнин капиталистә әмәк шәклиндә вердийи аванс капиталистин фәһләйә пул шәклиндә вердийи аванса чеврилир. Капиталист мәһсулун өзүнү, яхуд онун дәйәрини (онда тәчәссүм эдән изафи дәйәрлә бирликдә), мәһсулун һазырланмасы үчүн лазым олан вахтын мүхтәлиф узунлуғундан, һабелә онун тәдавүлү үчүн лазым олан вахтын мүхтәлиф узунлуғундан асылы олараг ялныз чох вә я аз узун бир мүддәт кечәндән сонра тәдавүлдән кери алыр вә я реаллашдырырса, — бундан мәсәлә гәт'иййән дәйишмир. Сатычы үчүн һәр һалда гәт'иййән фәрги йохдур ки, алычы онун әмтиәсилә нә этмәк фикриндәдир. Машынын дәйәри капиталистә тәдавүл просесиндән анчаг тәдричлә, һиссә-һиссә гайыдыб кәлдийи һалда, онун бүтүн дәйәрини капиталистин бирдән аванс этмәли олмасы нәтичәсиндә машын капиталистә учуз баша кәлмир; эйниле дә, памбығын дәйәринин ондан һазырланмыш мәһсулун дәйәринә бүтүнлүклә дахил олмасы вә, демәли, мәһсул сатылдыгда памбығын дәйәринин бүтүнлүклә вә бирдән өдәнилмәси нәтичәсиндә капиталист памбыг үчүн артыг пул вермир.

Рикардоя гайыдаг.

1. Дәйишән капиталын характерик хүсусиййәти ондан ибарәтдир ки, бурада капиталын мүәййән, мә'лум (демәли, өзлүйүндә сабит) бир һиссәси, мә'лум бир дәйәр мәбләғи (фәрз эдилир ки, о, иш гүввәсинин дәйәринә бәрабәрдир, һәрчәнд бу һалда фәрги йохдур ки, әмәк һаггы иш гүввәсинин дәйәринә бәрабәрдир, ондан артыгдыр, йохса әскикдир) дәйәрҹә өзлүйүндә артан, дәйәр ярадан гүввәйә, — иш гүввәсинә мүбадилә эдилир вә бу иш гүввәси нәинки капиталистин вердийи дәйәри тәкрар истеһсал эдир, эйни заманда да изафи дәйәр ярадыр, әввәлдә мөвҹуд олмаян, әвәзиндә һеч бир эквивалент верилмәмиш олан бир дәйәр ярадыр. Капиталын әмәк һаггына сәрф эдилмиш һиссәсинин бу характерик хассәси, дәйишән капитал олмаг э'тибарилә ону сабит капиталдан toto coelo [бүтөвлүкдә] фәргләндирән бу хассә, капиталын әмәк һаггына сәрф эдилмиш һиссәсинә ялныз тәдавүл просеси нөгтейи-нәзәриндән бахылдыгда вә, беләликлә, әмәк васитәләринә сәрф эдилмиш әсас капиталын әксинә оларaг дөвриййә капиталы кими көстәрилдикдә, йох олур. Бу артыг ондан ирәли кәлир ки, капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәси о заман эйни бир сырада — дөвриййә капиталы сырасында — сабит капиталын әмәк материалына сәрф эдилмиш һиссәси илә бирләшдирилир вә сабит капиталын дикәр һиссәсинә гаршы гоюлур, йә'ни әмәк васитәләринә сәрф эдилмиш һиссәсинә гаршы гоюлур. Изафи дәйәр, йә'ни тәтбиг эдилән дәйәр мәбләғини мәһз капитала чевирән шәрт бурада тамамилә нәзәрдән кечирилмәмиш галыр. Белә бир факт да нәзәрдән кечирилмәмиш галыр ки, әмәк һаггына сәрф эдилмиш капиталын мәһсула вердийи дәйәр һиссәси енидән истеһсал эдилмишдир (демәли, һәгигәтән тәкрар истеһсал эдилмишдир), һалбуки хам материалын мәһсула вердийи дәйәр һиссәси енидән истеһсал эдилмәмишдир, һәгигәтән тәкрар истеһсал эдилмәмишдир, ялныз мәһсулун дәйәриндә сахланылмышдыр, мүһафизә олунмушдур, буна көрә дә енидән мәһсулун дәйәринин тәркиб һиссәси кими ялныз мейдана чыхыр. Дөвриййә капиталы илә әсас капитал арасында әкслик нөгтейи-нәзәриндән инди тәсәввүр эдилдийи һалындакы фәрг ялныз бундан ибарәтдир: әмтиә истеһсалы үчүн тәтбиг эдилмиш әмәк васитәләринин дәйәри әмтиәнин дәйәринә ялныз һиссә-һиссә дахил олур вә буна көрә әмтиә сатылдыгда енә һиссә-һиссә өдәнилир, демәли, үмумиййәтлә ялныз һиссә-һиссә вә тәдричлә өдәнилир. Дикәр тәрәфдән, әмтиә истеһсалы үчүн тәтбиг эдилмиш иш гүввәсинин вә әмәк ҹисимләринин (хаммалын вә с.) дәйәри бүтүнлүклә әмтиәйә дахил олур вә буна көрә әмтиә сатылдыгда бүтүнлүклә өдәнилир. Бу мә'нада, тәдавүл просеси ҹәһәтдән капиталын бир һиссәси әсас капитал, о бири һиссәси ахычы капитал, яхуд дөвриййә капиталы олур. Һәр ики һалда мәсәлә мә'лум,

аванс эдилмиш дәйәрин мәһсула кечирилмәси вә мәһсулу сатмаг васитәсилә һәмин дәйәрин енидән өдәнилмәси үзәриндәдир. Инди фәрг анчаг ондадыр ки, дәйәрин белә кечирилмәси вә, демәли, дәйәрин өдәнилмәси дә бә'зи һалларда һиссә-һиссә вә тәдричлә, башга һалларда исә бирдән баш верир. Бунунла бәрабәр, дәйишән капитал илә сабит капитал арасындакы әсаслы фәрг силинир, демәли, изафи дәйәр әмәлә кәлмәсинин вә капиталист истеһсалынын бүтүн сирри пәрдәләнир, йә'ни мүәййән дәйәрләри вә бу дәйәрләрин тәчәссүм этдийи шейләри капитала чевирән шәртләр пәрдәләнир. Капиталын бүтүн тәркиб һиссәләри бурада анчаг өз тәдавүл үсулу чәһәтдән фәргләнир (әмтиә тәдавүлү исә, әлбәттә, анчаг мөвчуд олан мүәййән дәйәрләрә аиддир); бурада хүсуси тәдавүл үсулу һәм әмәк һаггына сәрф эдилмиш капитала, һәм дә — капиталын әмәк васитәләринә сәрф эдилмиш һиссәсинин әксинә олараг — хаммала, ярымфабрикатлара, ярдымчы материаллара сәрф эдилмиш һиссәсинә аиддир.

Бурадан айдындыр ки, нә сәбәбә буржуа сияси игтисады Смит тәрәфиндән «сабит капитал вә дәйишән капитал» категорияларынын «әсас капитал вә дөврийиә капиталы» категориялары илә гарышдырылмасыны инстинктив сурәтдә давам этдирмиш вә бу долашыглығы һеч бир тәнгидсиз там йүз ил әрзиндә нәслдән-нәслә кечирмишдир. Буржуа сияси игтисады үчүн капиталын әмәк һаггына сәрф эдилмиш һиссәси капиталын хаммала сәрф эдилмиш һиссәсиндән даһа әсла фәргләнмир вә сабит капиталдан ялныз формал чәһәтчә — ялныз мәһсулла бирликдә һиссә-һиссәми, йохса бүтөвлүкдә тәдавүл этмәси илә фәргләнир. Беләликлә, капиталист истеһсалынын вә, демәли, капиталист истисмарынын да һәгиги һәрәкәтини баша дүшмәк үчүн зәрури олан тәмәл бир зәрбә илә дағыдылыр. Беләликлә, иш анчаг аванс эдилмиш дәйәрин енидән мейдана чыхмасындан ибарәт эдилир.

А. Смитдән тәнгидсиз көтүрүлмүш бу долашыглыг Рикардоя өз нәзәриййәсини ардычыл шәрһ этмәкдә мане олур. Һәмин долашыглыг Рикардой нәинки сонракы мәддаһлардан артыг, — анлайышларын долашыглығы бу мәддаһларын мәгсәдләринә һәтта ярдым эдир, — А. Смитин өзүнә дә мане олдуғундан артыг мане олур, чүнки А. Смитин әксинә олараг Рикардо, экзотерик А. Смитин әлейһинә әслиндә А. Смитин эзотерик нәзәриййәси ардынча кедәрәк, дәйәри вә изафи дәйәри даһа ардычыл вә даһа кәскин шәрһ эдир.

Физиократларда бу долашыглыгдан һеч әсәр дә йохдур. Avances annuelles илә avances primitives арасындакы фәрг капиталын, һәм дә хүсуси олараг әкинчилик капиталынын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин тәкрар истеһсалынын ялныз мүхтәлиф дөврләринә аиддир; һалбуки изафи дәйәр истеһсалына онларын бахышлары онларын нәзәриййәсинин бу фәргләндирмәдән асылы

олмаян бир һиссәсини, һәм дә өзләринин нәзәриййә үчүн лап әсас олараг ирәли сүрдүкләри һиссәсини тәшкил эдир. Изафи дәйәрин әмәлә кәлмәси бурада өзлүйүндә капитала дейил, капиталын анчаг бир мүәййән истеһсал даирәсинә, әкинчилийә иснад верилир.

2. Дәйишән капиталы мүәййән этмәк үчүн, — демәли, һәр һансы бир дәйәр мәбләғини капитала чевирмәк үчүн, — ән мүһүм чәһәт ондан ибарәтдир ки, капиталист мүәййән, мә'лум (вә бу мә'нада сабит) дәйәр кәмиййәтини ⟨ иш гүввәсинә мүбадилә эдир; дәйәри о, дәйәр ярадан гүввәйә мүбадилә эдир ⟩; мүәййән мигдар дәйәр — дәйәрин истеһсалына, дәйәрин өзлүйүндә артмасы просесинә мүбадилә эдилир. Капиталист фәһләнин һаггыны истәр пулла, истәр яшайыш васитәләри илә версин, — бундан һәмин мүһүм тә'риф әсла дәйишилмир. Ялныз капиталистин аванс этдийи дәйәрин мөвчудлуг үсулу дәйишилир ки, бу дәйәр дә бир һалда пул формасы алыр вә фәһлә бу пула базарда өз яшайыш васитәләрини сатын алыр, башга һалда исә һәмин дәйәр фәһләнин билаваситә истеһлак этдийи яшайыш васитәләри формасыны алыр. Инкишаф этмиш капиталист истеһсалы һәгигәтдә тәләб эдир ки, фәһләнин һаггы пулла верилсин, чүнки капиталист истеһсалы үмумиййәтлә тәдавүл просесинин васитәчи олдуғу истеһсал просеси олмасыны тәләб эдир, йә'ни пул тәсәррүфаты олмасыны тәләб эдир. Лакин изафи дәйәрин ярадылмасы — вә, демәли, аванс эдилмиш дәйәр мәбләғинин капиталлашмасы — әмәк һаггынын, яхуд иш гүввәси алынмасына сәрф эдилмиш капиталын нә пул формасындан, нә дә натурал формасындан ирәли кәлмир. О, дәйәрин дәйәр ярадан гүввәйә мүбадиләсиндән, сабит кәмиййәтин дәйишән кәмиййәтә чеврилмәсиндән ирәли кәлир.

Әмәк васитәләринин чох вә я аз тәсбит эдилмиш олмасы онларын өмрүнүн узунлуғундан, йә'ни физики хассәләриндән асылыдыр. Башга шәртләр эйни олмагла, әмәк васитәләри өз өмрүнүн узунлуғундан асылы олараг сүр'әтлә, яхуд яваш-яваш ашыныр, демәли, әсас капитал олараг даһа узун вә я даһа гыса мүддәт әрзиндә ишләйир. Лакин онларын әсас капитал олараг ишләмәси тәкчә бу физики хассәдән, өмрүнүн узунлуғундан асылы олмагла галмыр. Метал фабрикләриндәки хаммалын да өмрү, онун э'малында ишләнән машынларын өмрү гәдәрдир вә һәмин машынларын көн, ағач вә с. кими бир чох тәркиб һиссәләринин өмрүндән узундур. Бунунла белә, хаммал хидмәти көрән метал дөвриййә капиталынын бир һиссәсидир, ишләмәкдә олан вә бәлкә дә һәмин металын өзүндән гайрылмыш олан әмәк васитәси исә әсас капиталын бир һиссәсидир. Беләликлә, бурада мәсәлә маддәнин физики тәбиәтиндә дейилдир; эйни металын бир дәфә әсас капитал сырасына, икинчи дәфә дөвриййә капиталы сырасына дахил эдилмәси һәмин металын аз вә я чох мөһкәмлийи нәтичәси дейилдир. Бу фәрг, әксинә, истеһсал просесиндә онун бир һалда

әмәк чисми, дикәр һалда әмәк васитәси олараг ойнадығы ролдан ирәли кәлир.

Истеһсал просесиндә әмәк васитәси функсиясы, үмумиййәтлә десәк, тәләб эдир ки, һәмин васитә чох вә я аз узун бир мүддәт әрзиндә әмәк просеслериндә дөнә-дөнә тәкрар тәтбиг эдилсин. Беләликлә, онун материалынын чох вә я аз өмрү олмасыны онун функсиясы өзү тәләб эдир. Лакин онун һазырландығы материалын өмрүнүн узунлуғу өзлүйүндә ону әсас капитал этмир. Эйни бир маддә хам материал вәзифәси ифа этдикдә дөврийјә капиталы олур; буна көрә дә әмтиә капитал илә мәһсулдар капитал арасындакы фәрги дөврийјә капиталы илә әсас капитал арасындакы фәрглә гарышдыран игтисадчыларда эйни бир маддә, эйни бир машын мәһсул кими көтүрүлдүкдә дөврийјә капиталы олур, әмәк васитәси кими көтүрүлдүкдә исә әсас капитал олур.

Лакин һәрчәнд әмәк васитәсинин әсас капитал олмасына сәбәб онун гайрылдығы маддәнин мөһкәмлийи дейилдир, бунунла белә, онун әмәк васитәси олмаг ролу тәләб эдир ки, о, нисбәтән мөһкәм материалдан олсун. Демәли, онун маддәсинин өмрүнүн узунлуғу онун әмәк васитәси олараг ишләмәси үчүн шәртдир, бунунла да бирликдә ону әсас капитал эдән тәдавүл үсулунун мадди әсасыдыр. Башга шәртләр эйни олмагла, онун материалынын чох вә я аз ашынмасы ону чох вә я аз дәрәчәдә һәрәкәтсиз эдир вә, демәли, онун әсас капитал олмаг кейфиййәти илә хейли әлагәдардыр.

Йох әкәр капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәсинә ялныз дөврийјә капиталы нөгтейи-нәзәриндән бахылырса вә, демәли, әсас капитала гаршы гоюлурса; буна көрә дә әкәр сабит капитал илә дәйишән капитал арасындакы фәргләр әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы фәргләрлә гарышдырылырса, — онда, — зәнн эдилсә ки, әмәк васитәсинин мадди реаллығы онун әсас капитал олмаг характеринин мүһүм әсасыны тәшкил эдир, — әсас капиталын әксинә олараг дөврийјә капиталынын характерини иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капиталын мадди реаллығындан һасил этмәк, сонра да енидән дөврийјә капиталыны дәйишән капиталын мадди реаллығы васитәсилә мүәййән этмәк тәбиидир.

Әмәк һаггына сәрф эдилмиш капиталын һәгиги материалы әмәк өзүдүр: өзүнү фәалиййәтдә көстәрән, дәйәр ярадан иш гүввәсидир, капиталистин маддиләшмиш чансыз әмәйә мүбадилә эдиб өз капиталына дахил этдийи чанлы әмәкдир ки, бунун сайәсиндә капиталистин әлиндәки дәйәр өзлүйүндә артан дәйәрә чеврилир. Лакин капиталист бу өзлүйүндә артма габилиййәтини сатмыр. Онун әмәк васитәләри кими, бу габилиййәт дә һәмишә онун мәһсулдар капиталынын ялныз тәркиб һиссәсидир, лакин һеч дә онун әмтиә капиталынын, мәсәлән, онун сатдығы һазыр

мәһсуллар олдуғу кими, тәркиб һиссәси дейилдир. Истеһсал просесиндә, мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләри олмаг э'тибарилә әмәк васитәләри әсас капитал олараг иш гүввәсинә гаршы дурмур, әмәк материалы вә ярдымчы маддәләр исә дөвриййә капиталы олмаг э'тибарилә она мүтабиг олмур; әмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән иш гүввәси бунларын һәр икисинә шәхси амилин мадди амилләрә гаршы дурдуғу кими гаршы дурур. Дәйәрин артмасы просеси нөгтейи-нәзәриндән бунларын һәр икиси иш гүввәсинә, сабит капиталын дәйишән капитала гаршы дурдуғу кими гаршы дурур. Яхуд, бир һалда ки, мадди фәргдән бәһс олунур, бир һалда ки, һәмин фәрг тәдавүл просесинә тә'сир көстәрир, — онда мәсәлә белә бир шәкил алыр: маддиләшмиш әмәкдән башга бир шей олмаян дәйәрин тәбиәтиндән вә маддиләшмәкдә олан әмәкдән башга бир шей олмайыб фәалиййәт көстәрән иш гүввәсинин тәбиәтиндән мә'лум олур ки, иш гүввәси фәалиййәтдә олдуғу мүддәт әрзиндә арасы кәсилмәдән дәйәр вә изафи дәйәр ярадыр, — һәм дә иш гүввәси тәрәфиндә һәрәкәт олан, дәйәр ярадылмасы олан шей, иш гүввәсинин мәһсулу тәрәфиндә сүкунәт формасында олан ярадылмыш дәйәрдир. Әкәр иш гүввәси артыг өзүнү фәалиййәтдә көстәрмишдирсә, онда даһа капитал, бир тәрәфдән, иш гүввәсиндән вә, дикәр тәрәфдән, истеһсал васитәләриндән ибарәт дейилдир. Иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал дәйәр инди (+изафи дәйәр) мәһсула әлавә эдилмиш дәйәрдир. Просеси тәкрар этмәк үчүн мәһсулу сатмаг вә әлдә эдилән пула енә вә енә иш гүввәси сатын алыб ону мәһсулдар капитала дахил этмәк лазымдыр. Бу, капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәсинә, һабелә әмәк материалына вә с. сәрф эдилмиш һиссәләринә, әмәк васитәләриндә тәсбит эдилиб галан капиталын әксинә олараг, дөвриййә капиталы характери верир.

Дикәр тәрәфдән, әкәр дөвриййә капиталынын икинчи тә'рифини, сабит капиталын бир һиссәсинә дә (хаммал вә ярдымчы материаллар) аид олан бу тә'рифи капиталын иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәсинин мүһүм тә'рифинә чевирсәк, — йә'ни әкәр белә һесаб эдилсә ки, иш гүввәсинә сәрф олунан дәйәр һәмин иш гүввәсинин истеһлак эдилмәси нәтиҹәсиндә һазырланан мәһсулун үзәринә, әсас капиталда олдуғу кими тәдриҹлә вә һиссә-һиссә дейил, бүтүнлүклә кечир, демәли, мәһсул сатылдыгда бу дәйәр дә бүтүнлүклә өдәнилмәлидир, — онда капиталын әмәк һаггына сәрф эдилмиш һиссәси дә мадди ҹәһәтҹә фәалиййәтдә олан иш гүввәсиндән ибарәт олмаг дейил, фәһләнин өз әмәк һаггына сатын алдығы мадди үнсүрләрдән, йә'ни иҹтимаи әмтиә капитал ичәрисиндән фәһләнин истеһлакына дахил олан һиссәдән, — яшайыш васитәләриндән ибарәт олмалыдыр. Бу һалда әсас капитал нисбәтән яваш ашынан, буна көрә дә тез-тез бәрпа

эдилмәли олмаян әмәк васитәләриндән, иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал исә ⟨ аз мүддәт өмүр эдән ⟩, буна көрә дә даһа тез бәрпа олунмасыны тәләб эдән яшайыш васитәләриндән ибарәтдир.

Лакин даһа тез вә даһа яваш ашынма һәдләри силиниб кедир.

«Фәһләнин истеһлак этдийи емәк вә палтар, онун ишләдийи бина, иш заманы истифадә этдийи аләтләр кечичи характердәдир. Лакин бу мүхтәлиф капиталларын истеһсалда хидмәт эдә билдийи мүддәтдә чох бөйүк фәрг вардыр: бухар машыны кәмидән, кәми фәһләнин палтарындан, фәһләнин палтары исә онун истеһлак этдийи емәкдән узун мүддәт хидмәт эдир»[27]. [Бах: Рикардо: «Сияси игтисад әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 19.]

Бурада Рикардо фәһләнин яшадығы эви, онун мебелини, онун истеһлак аләтләрини — бычаг, чәнкәл, габ-гачаг вә саирәни, өмүр узунлуғу мә'насында һамысы әмәк васитәләри кими эйни характердә олан бу шейләри унудур. Эйни шейләр, эйни гәбилдән олан шейләр бир һалда истеһлак шейләри, башга һалда әмәк васитәләри кими мейдана чыхыр.

Рикардонун дедийинә көрә, фәрг бундан ибарәтдир: «Капитал өзүнүн тезми ашынмасындан вә тез-тезми тәкрар истеһсал тәләб этмәсиндән, йохса яваш истеһлак эдилмәсиндән асылы олараг я дөвриййә капиталына, я да әсас капитала аид эдилир»[28]. [Мүгайисә эт: Рикардо: «Сияси игтисад әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 19.]

О буна бир гейд эдир. «Бу айырма мүһүм дейилдир, бурада дүрүст олараг фәргләндиричи хәтт чәкилә билмәз»[29] [енә орада].

Беләликлә, биз сағ-саламат енә физиократлара кәлиб чыхдыг; физиократлара көрә, avances annuelles илә avances primitives арасындакы фәрг тәтбиг эдилмиш капиталын истеһлак мүддәтиндәки вә, демәли, тәкрар истеһсал мүддәтиндәки фәрг иди. Лакин онларда ичтимаи истеһсал үчүн мүһүм бир феномени ифадә эдән вә «Tableau économique»-дә [«Игтисади чәдвәлдә»] тәдавүл просеси илә дә әлагәләндирилән шей, бурада ялныз суб'ектив вә,

---

[27] «The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes». Ricardo, etc., сәһ. 26.

[28] «According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or fixed capital» [сәһ. 26].

[29] «A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn» [сәһ. 26].

Рикардонун өзүнүн дедийинә көрә, кәрәксиз бир фәргләндирмәдир.

Бир һалда ки, капиталын әмәйә сәрф эдилмиш һиссәси капиталын әмәк васитәләринә сәрф эдилмиш һиссәсиндән ялныз өз тәкрар истеһсал дөврү илә, демәли, өз тәдавүл мүддәти илә фәргләнир; бир һалда ки, бир һиссә яшайыш васитәләриндән ибарәт олдуғу кими, дикәр һиссә дә әмәк васитәләриндән ибарәтдир, белә ки, сонунчулар биринчиләрдән ялныз өмрүнүн даһа аз олмасы илә фәргләнир вә, әлбәттә, биринчиләрин дә өмрү мүхтәлиф дәрәчәләрдәдир, — бир һалда ки, бу беләдир, онда иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал илә истеһсал васитәләринә сәрф эдилмиш капитал арасындакы differentia specifica [спесифик фәрг], тәбии олараг, тамамилә силиниб кедир.

Бу, Рикардонун дәйәр һаггындакы нәзәриййәсинә, һәмчинин онун әслиндә изафи дәйәр нәзәриййәси олан мәнфәәт нәзәриййәсинә тамамилә зиддир. О, әсас капитал илә дөврийјә капиталы арасындакы фәрги үмумиййәтлә ялныз о чәһәтдән нәзәрдән кечирир ки, мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә онларын арасындакы мүхтәлиф кәмиййәт нисбәтләри, капиталлар кәмиййәтчә бәрабәр олдугда, дәйәр ганунуна тә'сир көстәрир; о мәһз буну нәзәрдән кечирир ки, әмәк һаггынын артмасы вә я азалмасы белә шәраитдә мәһсулун гиймәтиндә нечә экс олунур. Лакин һәтта бу тәдгигатын мәһдуд чәрчивәләри дахилиндә дә о, әсас капиталы вә дөврийјә капиталыны сабит капиталла вә дәйишән капиталла гарышдырмаг үзүндән чох бөйүк сәһвләр бурахыр вә һәгигәтдә өз тәдгигатында тамамилә янлыш бир әсаса архаланыр. Йә'ни 1) бир һалда ки, капитал дәйәрин иш гүввәсинә сәрф эдилмиш һиссәси дөврийјә капиталы илә эйниләшдирилир, онда дөврийјә капиталынын өзүнүн тә'рифләри, хүсусилә дә капиталын әмәйә сәрф эдилмиш һиссәсини онунла эйниләшдирән шәртләр янлыш шәрһ эдилир; 2) капиталын әмәйә сәрф эдилмиш һиссәсинин дәйишән капитал олдуғуну билдирән тә'риф илә һәмин һиссәни әсас капиталын әксинә олараг дөврийјә капиталы һесаб эдән тә'риф бир-бирилә гарышдырылыр.

Артыг лап әввәлдән айдындыр ки, иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитала дөврийјә капиталы вә я ахычы капитал тә'рифи верилмәси икинчи бир тә'рифдир ки, бу тә'рифдә онун истеһсал просесиндәки differentia specifica-сы силинир, чүнки белә бир тә'рифдә, бир тәрәфдән, әмәйә вә хаммала вә с. сәрф эдилмиш капиталларын әһәмиййәти эйнидир; сабит капитал һиссәсини дәйишән капитал илә эйниләшдирән рубрика, сабит капиталын әксинә олараг дәйишән капиталын differentia specifica-сыны гәт'иййән нәзәрә алмыр. Дикәр тәрәфдән, капиталын әмәйә вә әмәк васитәләринә сәрф эдилмиш һиссәләри бир-биринә гаршы гоюлса да, әсла о чәһәтдән гаршы гоюлмур ки, бунлар дәйәр истеһсалына

там мүхтәлиф үсулла дахил олур, јалныз о чәһәтдән гаршы гоюлур ки, бунларын һәр икиси өз мә'лум дәйәрини мәһсула кечирир, лакин мүхтәлиф мүддәт әрзиндә кечирир.

Бүтүн бу һалларда мәсәлә анчаг онун үзәриндәдир ки, әмтиәнин истеһсалы просесиндә сәрф эдилмиш мүәййән дәйәр, — истәр әмәк һаггы олсун, истәр хаммалын гиймәти, истәрсә әмәк васитәләринин гиймәти, — мәһсула *нечә* кечирилир, демәли, мәһсулун көмәйи илә о нә чүр тәдавүл эдир вә мәһсулун сатылмасы васитәсилә нечә өз башланғыч нөгтәсинә гайыдыр, яхуд өдәнилир. Бурада еканә фәрг бу «*нечә*» үзәриндәдир, бу дәйәрин кечирилмәсинин вә, демәли, тәдавүлүнүн хүсуси үсулу үзәриндәдир.

Иш гүввәсинин бағлашма илә габагчадан мүәййән эдилмиш гиймәти һәм пулла, һәм дә яшайыш васитәләри илә верилә биләр, — һәр ики һалда онун характери дәйишилмәз галыр, һәр ики һалда о, габагчадан мүәййән эдилмиш, мә'лум бир гиймәтдир. Лакин әмәк һаггы пул илә верилдикдә, айдындыр ки, пул, ялныз дәйәри дейил, һәтта маддәсинин өзү дә истеһсал просесинә дахил олан истеһсал васитәләри кими өзлүйүндә истеһсал просесинә дахил олмур. Йох әкәр фәһләнин өз әмәк һаггына сатын алдығы яшайыш васитәләри дөврийиә капиталынын шей формасы кими, хаммал вә с. илә билаваситә эйниләшдирилиб әмәк васитәләринә гаршы гоюлурса, онда иш башга бир көркәм алыр. Әкәр бә'зи шейләрин, йә'ни истеһсал васитәләринин дәйәри әмәк просесиндә мәһсула кечирсә, башга шейләрин, йә'ни яшайыш васитәләринин дәйәри, онлары истеһлак этмиш олан иш гүввәсиндә енидән тәзаһүр эдир вә иш гүввәсинин фәалиййәти йолу илә енә дә мәһсула кечир. Һәр ики һалда эйнилә, истеһсал заманы аванс эдилмиш дәйәрләрин мәһсулда садәчә тәкрар мейдана кәлмәсиндән бәһс олунур. (Физиократлар буну чидди сайырдылар, буна көрә дә сәнае әмәйинин изафи дәйәр истеһсал этмәк габилиййәтини инкар эдирдиләр.) Мәсәлән, Уэйленд артыг ситат кәтирилән ердә языр: «Капиталын енидән мәһз һансы формада мейдана кәлмәсинин фәрги йохдур... инсанларын яшайышы вә фираванлығы үчүн зәрури олан мүхтәлиф емәк, палтар вә мәнзил нөвләри дә һәмчинин дәйишилир. Онлар заман кечдикчә истеһлак олунур вә онларын дәйәри енидән мейдана кәлир» вә и. а. («Elements of Polit. Econ.», сәһ. 31, 32). Истеһсал васитәләри вә яшайыш васитәләри шәклиндә истеһсал үчүн аванс эдилмиш капитал дәйәрләр мәһсулун дәйәриндә эйнилә енидән мейдана кәлир. Бу йолла капиталист истеһсал просесинин халис бир мистерияя чеврилмәси сағ-саламат әлдә эдилир вә мәһсулда олан изафи дәйәрин мәншәи тамамилә көздән итмиш олур.

Сонра, бунунла да буржуа сияси игтисадына хас олан фетишизм — ичтимаи истеһсал просесинин шейләрә вердийи ичтимаи-игтисади характери шейләрин өз тәбиәтиндән доған тәбии харак-

терә чевирән фетишизм баша чатдырылмыш олур. Мәсәлән, «әмәк васитәләри әсас капиталдыр» дейән тә'риф зиддиййәтләрә вә долашыглыға сәбәб олан схоластик бир тә'рифдир. Әмәк просеси өйрәниләркән («Капитал», I китаб, V фәсил) көстәрилмишди ки, мадди үнсүрләрин әмәк васитәләри, әмәк материалы, йохса мәһсул шәклиндә мейдана чыхмасы тамамилә һәмин мадди үнсүрләрин һәр бир айрыча һалда мүәййән әмәк просесиндә ойнадығы ролдан, онларын функсиясындан асылыдыр. Эйнилә дә әмәк васитәләри ялныз о һалда, әввәлән, әсас капиталдыр ки, истеһсал просеси үмумиййәтлә капиталист истеһсал просеси олсун вә, демәли, истеһсал васитәләри — үмумиййәтлә капитал олсун, онларда капиталын игтисади мүәййәнлийи, ичтимаи характери олсун; икинчиси дә, бунлар ялныз о һалда әсас капиталдыр ки, өз дәйәрини мүәййән сурәтлә мәһсула кечирсин. Әкәр белә дейилдирсә, бунлар әсас капитал олмайыб әмәк васитәләри олараг галыр. Эйнилә дә ярдымчы материаллар, мәсәлән күбрә өз дәйәрини әмәк васитәләринин чох һиссәси кими кечирирсә, онда бунлар, әмәк васитәләри олмайыб әсас капитал олур. Бурада элә тә'рифләрдән бәһс олунмур ки, шейләр бу тә'рифләр чәрчивәсинә салына билсин. Мәсәлә мүәййән категорияларда өз ифадәсини тапмалы олан мүәййән функсиялар үзәриндәдир.

Бир һалда ки, өзлүйүндә яшайыш васитәләринә һәр бир шәраитдә, әмәк һаггына сәрф эдилмиш капитал олмаг хассәси иснад верилир, онда бу «әмәйи давам этдирмәк», to support labour (Рикардо, сәһ. 25) хассәси һәмин «дөвриййә» капиталына хас олан бир характерә чеврилир. Демәли, белә чыхыр ки, әкәр яшайыш васитәләри «капитал» олмасайды, иш гүввәсини яшада билмәзди; һалбуки онларын капитал характери мәһз, өзкә әмәйи васитәсилә *капиталы* давам этдирмәк хассәсиндән ирәли кәлир.

Әкәр өзлүйүндә яшайыш васитәләри дөвриййә капиталыдырса, — бу сонунчу әмәк һаггына чеврилләндән сонра, — онда бурадан, даһа сонра, белә бир нәтичә чыхыр ки, әмәк һаггынын гәдәри фәһләләрин сайы илә мөвчуд дөвриййә капиталы күтләси арасындакы нисбәтдән асылыдыр, — бу, игтисадчыларын севдийи мүддәадыр; һалбуки һәгигәтдә фәһләнин базардан алдығы яшайыш васитәләри күтләси вә капиталистин өз истеһлакы үчүн онун әлиндә олан яшайыш васитәләри күтләси изафи дәйәрлә әмәйин гиймәти арасындакы нисбәтдән асылыдыр.

Рикардо, һабелә Бартон да[29а], дәйишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәти һәр ердә дөвриййә капиталы илә әсас капитал арасындакы нисбәтлә гарышдырыр. Биз сонралар

[29а] «Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society». London 1817. (Мүвафиг ер I китабда ситат кәтирилмишдир, сәһ. 655, чыхыш 79). [*К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 548—549, чыхыш 79.]

көрәчәйик ки, бунун сайәсиндә онун мәнфәәт нормасы һаггындакы тәдгиги нечә янлыш йола дүшүр.

Сонра, Рикардо әсас капитал илә дөврийә капиталы арасындакы фәрги дөврийә просесиндә тамамилә башга сәбәбләр үзүндән доған фәргләрлә эйниләшдирир. О языр: «Һәмчинин гейд этмәк лазымдыр ки, дөврийә капиталы чох гейри-бәрабәр мүддәтләрдә дөвр эдә биләр вә я өз саһибинә гайыда биләр. Фермерин экин үчүн сатын алдығы буғда чөрәкчинин чөрәк биширмәк үчүн алдығы буғдая нисбәтән әсас капиталдыр. Бириси буғданы торпаға сәпир вә ону бир илдән тез кери көтүрә билмәз, дикәри буғданы үйүдүб ун эдә биләр, өз алычыларына чөрәк шәклиндә сата биләр вә бир һәфтәдән сонра онун капиталы эйни иши тәкрар этмәк үчүн, яхуд һәр һансы бир башга ишә башламаг үчүн азад ола биләр»[30]. [Бах: Рикардо: «Сияси игтисад әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 19.]

Бурада характерик чәһәт одур ки, буғда тохум олмаг э'тибарилә яшайыш васитәси дейил, хам материалдырса да, әввәлән, дөврийә капиталына аид эдилир, чүнки о өзлүйүндә ейинти мәһсулудур вә, икинчиси, о, әсас капитала аид эдилир, чүнки онун гайытмасы там бир ил чәкир. Лакин мүәййән бир истеһсал васитәсини әсас капитал эдән чәһәт, онун даһа яваш вә я даһа тез гайытмасы дейил, онун дәйәринин мәһсула кечирилмәсинин мүәййән үсулудур.

Беләликлә, А. Смитдән башланан долашыглыг ашағыдакы нәтичәләрә кәтириб чыхарыр:

1. Әсас капитал илә дөврийә капиталы арасындакы фәрг мәһсулдар капитал илә әмтиә капитал арасындакы фәрглә гарышдырылыр. Мәсәлән, эйни бир машын әмтиә олараг базардадырса, дөврийә капиталыдыр вә истеһсал просесинә дахил эдилмишдирсә, әсас капиталдыр. Бурада тамамилә анлашылмаз галыр ки, нәйә көрә мүәййән бир капитал нөвү һәр һансы бир башга капитал нөвүндән артыг дәрәчәдә әсас капитал вә я дөврийә капиталы олмалыдыр.

2. Һәр бир дөврийә капиталы әмәк һаггына сәрф эдилмиш вә я сәрф эдилмәли олан капиталла эйниләшдирилир. Мәсәлән, бах: Ч. Ст. Милл вә башгалары.

---

[30] «It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week» (сәһ. 26, 27).

3. Дәйишән капитал илә сабит капитал арасындакы фәрг, — артыг Бартон, Рикардо вә башгалары тәрәфиндән дөвриййә капиталы илә әсас капитал арасындакы фәрг илә гарышдырылан бу фәрг, ән нәһайәт, тамамилә бу сонунчу фәргә мүнчәр едилир. Мәсәлән, Рамсейә бах; Рамсейдә бүтүн истеһсал васитәләри, хаммал вә и. а., ейнилә дә әмәк васитәләри әсас капиталдыр вә ялныз әмәк һаггына сәрф едилмиш капитал дөвриййә капиталыдыр. Лакин мәһз бу формада мүнчәр етмәк үзүндән сабит капитал илә дәйишән капитал арасындакы һәгиги фәрг анлашылмаз галыр.

4. Һәр шейи сон дәрәчә мәһдуд бир банкир приказчики нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг едән ән ени инкилис вә хүсусән Шотландия игтисадчыларында, Маклеод, Паттерсон вә башгаларында әсас капитал илә дөвриййә капиталы арасындакы фәрг money at call илә money not at call (ирәличәдән хәбәрдарлыг едилмәдән кери алынан пул әманәтләри илә ялныз ирәличәдән хәбәрдарлыг едиләндән сонра верилән пул әманәтләри) арасындакы фәргә чеврилир.

ОН ИКИНЧИ ФӘСИЛ.

ИШ ДӨВРҮ.

Эйни узунлугда иш күнү, мәсәлән, он саатлыг әмәк просеси мүәййән эдилмиш ики истеһсал саһәси көтүрәк; тутаг ки, бунлардан бири памбыгәйирмә иши, бири дә паравозгайырма заводудур. Бир саһәдә һәр күн, һәр һәфтә мүәййән мигдарда һазыр мәһсул, памбыг иплийи чыхарылыр; дикәр саһәдә бир һазыр мәһсул, бир паравоз яратмаг үчүн әмәк просеси, ола билсин, там үч ай әрзиндә тәкрар олунмалыдыр. Бир һалда мәһсул өз тәбиәтинә көрә бөлүнә билән мәһсулдур вә эйни бир иш һәр күн вә я һәр һәфтә енидән тәкрар олунур. Дикәр һалда әмәк просеси фасиләсиздир, чох вә я аз әһәмиййәтли мигдар күндәлик әмәк просесләрини әһатә эдир ки, бу просесләр бирликдә, өз әмәлийятларынын фасиләсизлийи илә ялныз чох вә я аз узун бир мүддәт кечәндән сонра һазыр мәһсул верир. Бурада әмәк просесинин күндәлик узунлуғу эйни олса да, бунунла белә, истеһсал әмәлийятынын узунлуғунда, йә'ни һазыр мәһсул яратмаг, ону әмтиә олараг базара көндәрмәк вә, демәли, мәһсулдар капиталдан әмтиә капитала чевирмәк үчүн лазым олан тәкрар әмәк просесләринин узунлуғунда чох мүһүм фәрг мүшаһидә олунур. Беләликлә, әсас капитал илә дөвриййә капиталы арасындакы фәргин буна һеч бир дәхли йохдур. Көстәрилән фәрг, һәр ики истеһсал саһәсиндә әсас капитал илә дөвриййә капиталы тамамилә эйни пропорсияларда тәтбиг эдилдикдә дә галарды.

Истеһсал әмәлийятынын узунлуғундакы бу фәргләр ялныз мүхтәлиф истеһсал даирәләри арасында дейил, һазырланмалы олан мәһсулун һәчминдән асылы олараг, эйни истеһсал даирәси дахилиндә дә мүшаһидә олунур. Ади бир яшайыш эви кениш бир фабрикдән даһа гыса мүддәтдә тикилә биләр вә буна көрә дә даһа аз мигдар фасиләсиз әмәк просеси тәләб эдир. Әкәр локомотив гайрылмасы үч ай чәкирсә, зиреһли кәми гайрылмасы бир ил вә я бир нечә ил чәкир. Тахыл истеһсалы бир илә гәдәр, гарамал истеһсалы бир нечә ил вахт алыр, мешә етишдирилмәси 12 илдән 100 илә гәдәр бир дөврү әһатә эдә биләр; торпаг йол бир нечә айда салына биләр, дәмир йол чәкилмәси чох илләр тә-

ләб эдир; ади бир халча, ола билсин, бир һәфтәдә һазырланыр, гобелен там илләр бою һазырланыр вә и. а. Беләликлә, истеһсал әмәлийятынын узунлуғундакы фәргләр сонсуздур.

Истеһсал әмәлийятларынын узунлуғундакы фәрг, бәрабәр капитал сәрф эдилдикдә йәгин ки, капитал дөвриййәсинин сүр'әтиндә фәрг доғурмалыдыр, йә'ни мә'лум капиталын аванс эдилдийи дөврләрдә фәрг доғурмалыдыр. Фәрз эдәк ки, машында иплик әйирән мүәссисә илә паравозгайыран завод бәрабәр мигдарда капиталлар тәтбиг эдир, фәрз эдәк ки, капиталын сабит капитал илә дәйишән капитала, һабелә әсас вә дөвриййә тәркиб һиссәләринә бөлүнмәси һәр ики һалда эйнидир; нәһайәт, фәрз эдәк ки, иш күнүнүн узунлуғу бәрабәрдир вә зәрури әмәклә изафи әмәйә бәрабәр пропорсияда бөлүнүр. Сонра, тәдавүл просесиндән ирәли кәлән вә бу мисала дәхли олмаян бүтүн чәһәтләри кәнар этмәк үчүн фәрз эдәк ки, иплик вә паравозлар сифариш үзрә гайрылыр вә һазыр мәһсул тәһвил верилән кими, пулу өдәнилир. Әйиричи фабрикант һәфтәнин ахырында һазыр иплийи тәһвил верәрәк (биз бурада изафи дәйәри бир кәнара гоюруг), ишә гойдуғу дөвриййә капиталыны, бунунла да бирликдә әсас капиталын ашынан вә иплийин дәйәринә кечән һиссәсини кери алыр. Демәли, о енә һәмин капиталла эйни дөвраны енидән тәкрар эдә биләр. О өз дөвриййәсини баша чатдырмышдыр. Паравоз фабриканты исә, әксинә, үч ай әрзиндә һәр һәфтә әмәк һаггына вә хам материала ени капитал сәрф этмәлидир вә ялныз үч ай кечдикдә, паравоз тәһвил вериләндән сонра, һәмин мүддәт ичәрисиндә тәдричлә эйни бир истеһсал әмәлийятына, эйни әмтиәнин гайрылмасына сәрф эдилмиш дөвриййә капиталы енә дә элә бир форма алыр ки, һәмин формада енидән өз дөвраныны башлая биләр; эйнилә дә, һәмин үч ай әрзиндә машынларын ашынмасы анчаг инди өдәнилир. Бирисинин мәсрәфи бир һәфтәлик олур, дикәринин мәсрәфи 12-йә вурулмуш һәфтәлик мәсрәфә бәрабәрдир. Бүтүн галан шәртләрин бәрабәр олдуғу фәрз эдилдикдә, биринин сәрәнчамында дикәрининкиндән он ики гат артыг дөвриййә капиталы олмалыдыр.

Һәр һәфтә аванс эдилән капиталларын бәрабәр олмасынын бурада һеч бир әһәмиййәти йохдур. Аванс эдилмиш капитал нә гәдәр олурса олсун, бир һалда о анчаг бир һәфтәлийә, дикәр һалда исә он ики һәфтәлийә аванс эдилир вә ялныз бу мүддәтләр кечәндән сонра ону енә ишә салыб эйни әмәлийяты тәкрар этмәк вә я һәр һансы бир башга әмәлийята башламаг олар.

Дөвриййәнин сүр'әтиндә вә я айры-айры капиталларын аванс эдилмәли олдуғу мүддәтдәки фәрг, — бу мүддәт гуртарана гәдәр эйни капитал дәйәр ени әмәк просесинә вә я дәйәрин артмасынын ени просесинә хидмәт эдә билмәз, — һәмин фәрг бурада ашағыдакылардан ирәли кәлир.

Фәрз эдәк ки, паравоз вә я һәр һансы бир башга машын гайрылмасы 100 иш күнүнә баша кәлир. Һәм айырмада, һәм дә машынгайырмада чалышан фәһләләр үчүн бу 100 иш күнү, фәрз эдилдийинә әсасән, бир-биринин ардынча кәлән 100 айры-айры он саатлыг әмәк просесләриндән ибарәт фасиләли (diskrete) бир кәмиййәт тәшкил эдир. Лакин мәһсул үчүн — машын үчүн — 100 иш күнү фасиләсиз бир кәмиййәт тәшкил эдир, нечә дейәрләр, 1 000 иш саатындан ибарәт бир иш күнү, бүтөв бир истеһсал әмәлиййаты тәшкил эдир. Сайча чох вә я аз олуб бир-бирилә әлагәдар олан бир сыра ардычыл иш күнләриндән ибарәт белә бир иш күнүнү мән *иш дөврү* адландырырам. Иш күнү дедикдә, биз фәһләнин һәр күн өз иш гүввәсини сәрф этмәли олдуғу, онун һәр күн ишләмәли олдуғу иш вахтынын узунлуғуну нәзәрдә тутуруг. Йох әкәр биз, әксинә, иш дөврүндән данышырыгса, бу мүәййән истеһсал саһәсиндә һазыр мәһсул әлдә этмәк үчүн лазым кәлән вә бир-бирилә бағлы олан мүәййән мигдар иш күнү демәкдир. Бурада һәр бир иш күнүнүн мәһсулу ялныз натамам мәһсулдур; о, күндән-күнә һазырланмагда давам этмәлидир, та ки, чох вә я аз узун бир иш вахты дөврүнүн ахырында нәһайәт өз биткин шәклини алсын, һазыр истеһлак дәйәри олсун.

Буна көрә дә ичтимаи истеһсал просесиндә баш верән фасиләләр, позулма һаллары, мәсәлән, бөһранлар нәтичәсиндә баш верән бу һаллар, өз тәбиәтинә көрә бөлүнә билән әмәк мәһсулларына вә өз истеһсалы үчүн аз-чох узун, әлагәли әмәк дөврү тәләб эдән әмәк мәһсулларына тамамилә мүхтәлиф тә’сир көстәрир. Бир һалда мүәййән мигдар иплийин, көмүрүн вә с. бу күнкү истеһсалынын ардынча сабаһ иплийин, көмүрүн вә с. ени истеһсалы кәлмәйәчәкдир. Кәмиләр, биналар, дәмир йоллар вә с. мәсәләси исә башгадыр. Бурада нәинки ишин арасы кәсилир, һәтта әлагәли истеһсал әмәлиййатынын да арасы кәсилир. Әкәр тикинти даһа ирәлиләмирсә, онда бунун истеһсалында сәрф эдилмиш истеһсал васитәләри вә әмәк һәдәрә кетмиш олур. Әкәр тикинти һәтта сонрадан давам этдирилсә дә, арада кечән дөврдә һөкмән бә’зи корланмалар баш верәчәкдир.

Мәһсул там еткин һала кәләнә гәдәр әсас капиталын һәр күн мәһсула вердийи дәйәр һиссәси бүтүн иш дөврү әрзиндә санки лай-лай йығылыр. Бурада эйни заманда әсас капитал илә дөвриййә капиталы арасындакы фәргин әмәли чәһәтдән мүһүм олдуғу ашкара чыхыр. Әсас капитал истеһсал просеси үчүн нисбәтән узун мүддәтә аванс эдилир вә бәлкә дә узун илләрдән ибарәт ола биләчәк һәмин дөвр гуртарана гәдәр бу капиталы бәрпа этмәк лазым кәлмир. Бухар машыны өз дәйәрини һәр күн һиссә-һиссә иплийә, фасиләли әмәк просеси мәһсулуна кечирирми, йохса һәмин дәйәри үч ай әрзиндә локомотивә, фасиләсиз истеһсал әмәлиййаты мәһсулуна верир, — бу һал бухар машыны алынмасы

үчүн лазым олан капиталын сәрф эдилмәсинә əсла тә'сир көстәрмир. Онун дәйәри бир һалда кичик һиссәләрлә, мәсәлән, һәр һәфтә, дикәр һалда бөйүк һиссәләрлә, мәсәлән, һәр үч айда бир керийә ахыб кәлир. Лакин һәр ики һалда бухар машыны чәми бир дәфә, мәсәлән, 20 илдән бир бәрпа олунур. Бир һалда ки, мәһсулун сатылмасы йолу илә бухар машыны дәйәринин һиссә-һиссә кери гайытдығы һәр бир айрыча дөвр машынын өзүнүн өмүр этдийи мүддәтдән гысадыр, онда машын там бир сыра иш дөврләри әрзиндә истеһсал просесиндә ишләмәкдә давам эдир.

Аванс эдилмиш капиталын дөвриййә тәркиб һиссәләри мәсәләси башгадыр. Бу һәфтә үчүн сатын алынмыш иш гүввәси бу һәфтә әрзиндә сәрф эдилмиш вә мәһсулда маддиләшмишдир. Онун һаггы бу һәфтәнин ахырында өдәнилмәлидир. Һәм дә иш гүввәсинә капиталын беләә сәрф эдилмәси үч ай әрзиндә һәр һәфтә тәкрар олунур, белә ки, капиталын бу һиссәсинин һәмин һәфтә сәрф эдилмәси капиталисти кәлән һәфтә енидән әмәк сатын алмаг зәрурәтиндән хилас этмир. Иш гүввәсинин муздуну өдәмәк үчүн һәр һәфтә ени әлавә капитал сәрф эдилмәлидир вә әкәр бүтүн кредит мүнасибәтләри бир кәнара гоюлса, капиталист, әмәк һаггыны əслиндә анчаг һәфтәлик һиссәләрлә өдәмәли олса да, онун үч айлыг әмәк һаггы вермәйә имканы олмалыдыр. Бу эйнилә дөвриййә капиталынын дикәр һиссәсинә, хаммала вә ярдымчы материаллара да аиддир. Әмәк лай-лай кәлиб мәһсулун үзәринә кечир. Ялныз сәрф эдилмиш иш гүввәсинин дәйәри дейил, изафи дәйәр дә әмәк просеси әрзиндә фасиләсиз олараг мәһсулун үзәринә, лакин һәлә һазыр олмаян, һәлә һазыр әмтиә формасы алмамыш олан вә, демәли, тәдавүл эдә билмәйән мәһсулун үзәринә кечир. Бу эйнилә, хаммалдан вә ярдымчы материаллардан санки лай-лай кәлиб мәһсул үзәринә кечән капитал дәйәрә дә аиддир.

Иш дөврүнүн чох вә я аз узун олмасындан асылы олараг, — бу исә һазырланан мәһсулун спесифик тәбиәти илә, йә'ни мәһсул һазырланаркән күдүлән файдалы мәгсәдлә мүәййән олунур, — даим әлавә дөвриййә капиталы (әмәк һаггы, хаммал вә ярдымчы материаллар) сәрф эдилмәси лазымдыр, һәм дә бунларын һеч бир һиссәси тәдавүл эдә билән формада олмур вә, демәли, эйни бир әмәлийятын тәкрар олунмасына хидмәт эдә билмәз; әксинә, һәр һиссә яранмагда олан мәһсулун тәркиб һиссәси олараг истеһсал даирәсиндә ардычыл сурәтдә тәсбит эдилир, мәһсулдар капитал формасында бағланыб галыр. Лакин дөвриййә вахты истеһсал вахты илә капиталын тәдавүлү вахтынын мәчмууна бәрабәрдир. Беләликлә, истеһсал вахтынын узанмасы да капиталын дөвриййә сүр'әтини тәдавүл вахтынын узанмасы нәтичәсиндә олдуғу гәдәр азалдыр. Лакин бу һалда ики чәһәтә диггәт верилмәлидир.

Биринчиси: истеһсал даирәсиндә даһа узун мүддәт галмаг. Мәсәлән, биринчи һәфтәдә әмәйә, хам материаллара вә и. а. аванс эдилмиш капитал, эйнилә дә әсас капиталын дәйәринин мәһсул үзәринә кечән һиссәләри бүтүн үч айлыг дөвр әрзиндә истеһсал даирәсиндә бағланмыш һалда галыр вә һәлә әмәлә кәлмәкдә олан, һәлә һазыр олмаян мәһсула дахил олдуглары үчүн һәлә әмтиә олараг тәдавүл просесинә кирә билмир.

Икинчиси: истеһсал әмәлийяты үчүн тәләб олунан иш дөврү үч ай давам этдийинә көрә вә һәгигәтдә анчаг бир әлагәли әмәк просеси тәшкил этдийинә көрә, һәр һәфтә дөврийә капиталынын ени һиссәси өзүндән әввәлкиләрин үстүнә кәлмәлидир. Беләликлә, иш дөврү узандыгча, далбадал аванс эдилмиш әлавә капиталлар күтләси артыр.

Биз фәрз этмишдик ки, ипликәйирмә фабрикинә вә машынгайырма заводуна гоюлмуш капиталлар кәмиййәтчә бәрабәрдир, бу капиталлар бәрабәр пропорсияда сабит капитала вә дәйишән капитала, һабелә әсас капитала вә дөврийә капиталына бөлүнүр, иш күнләринин узунлуғу бәрабәрдир, — бир сөзлә, иш дөврүнүн узунлуғундан башга, бүтүн шәртләр бәрабәрдир. Биринчи һәфтә әрзиндә мәсрәфләр һәр ики һалда бәрабәр мигдардадыр, лакин әйиричи фабрикантын мәһсулу сатыла биләр, әлдә эдилән пула ени иш гүввәси, ени хаммал вә и. а. алына биләр, бир сөзлә, истеһсал енә һәмин мигясда давам этдирилә биләр. Машын фабриканты исә, әксинә, биринчи һәфтә сәрф эдилән дөврийә капиталыны ялныз үч ай кечәндән сонра, өз мәһсулу артыг тамамилә һазыр олдугда, пула чевириб һәмин капиталла ени әмәлийятлара башлая биләр. Беләликлә, әввәлән, фәрг сәрф эдилмиш эйни мигдар капиталын керийә ахыб кәлмәсинә аиддир. Икинчиси, үч ай әрзиндә әйирмә фабрикиндә вә машынгайырма заводунда бәрабәр мигдарда мәһсулдар капиталлар тәтбиг эдилмишдир, лакин капитал мәсрәфинин кәмиййәти әйиричи фабрикант илә машынгайыран үчүн тамамилә мүхтәлифдир, чүнки эйни капитал бир һалда тез бәрпа олунур вә, демәли, эйни әмәлийяты енидән тәкрар эдә биләр; дикәр һалда ялныз нисбәтән яваш бәрпа олунур вә, демәли, о бәрпа олунан вахтадәк ени мигдар капиталлар даим көһнәләринин үстүнә кәлмәлидир. Беләликлә, капиталын мүәййән һиссәләринин бәрпа олундуғу дөврләр мүхтәлифдир, яхуд капиталын аванс эдилдийи дөврләр мүхтәлифдир; һәмчинин иш просесинин узунлуғундан асылы олараг аванс эдилмәли олан капитал күтләләри дә (һәр күн вә һәр һәфтә бәрабәр капиталлар тәтбиг эдилсә дә) мүхтәлифдир. Бу чәһәт она көрә гейд эдилмәлидир ки, бә'зи һалларда, мәсәлән, кәлән фәсилдә нәзәрдән кечирәчәйимиз һалларда, капиталын аванс эдилдийи вахтын узунлуғу, аванс эдилән капиталын пропорсионал сурәтдә артмасыны тәләб этмәдән арта биләр. Капитал

даһа узун мүддәтә аванс эдилмәлидир вә капиталын даһа әһәмиййәтли мигдарлары мәһсулдар капитал формасында бағланыб галыр.

Капиталист истеһсалынын аз инкишаф этмиш пилләләриндә, узун иш дөврү вә, демәли, узун мүддәтә бөйүк капитал мәсрәфи тәләб эдән ишләр, — хүсусилә дә бунлар ялныз бөйүк мигясда көрүлә биләрсә, — я һеч капиталист үсулу илә дейил, чәмиййәт вә я дөвләт һесабына көрүлүр, мәсәлән, йол, канал чәкилмәси вә с. (ишчи гүввәсиндән бәһс олунса, кечмишдә бу ишләрин чох һиссәси мәчбури әмәклә көрдүрүлүрдү). Я да, һазырланмасы үчүн нисбәтән узун иш дөврү тәләб эдән мәһсулларын ялныз чүз'и бир һиссәси капиталистләрин өз һесабына гайрылыр. Мәсәлән, эв тикилдикдә, эви өзү үчүн тикдирән шәхс тикинти ишләри көрән саһибкара ара бир аванс верир. Беләликлә, һәмин шәхс эвин пулуну әслиндә һиссә-һиссә, истеһсал просеси ирәлиләдикчә өдәмиш олур. Инкишаф этмиш капитализм дөвүндә, бир тәрәфдән, әһәмиййәтли капитал күтләләринин айры-айры шәхсләр әлинә топландығы заман, дикәр тәрәфдән дә, айры-айры капиталистләрлә янашы олараг, бирләшмиш капиталист (сәһмдар чәмиййәти) мейдана кәлдикдә вә эйни заманда кредит иши инкишаф этдикдә исә, әксинә, тикинти ишләри көрән капиталист саһибкар ялныз бир истисна олараг айры-айры шәхсләр үчүн сифаришлә эв тикир. Айры-айры капиталистләрин иши подрат үсулу илә дәмир йоллар чәкмәкдән ибарәт олдуғу кими, онун да иши базар үчүн там бир сыра эвләр, бүтөв шәһәр мәһәлләләри тикмәкдән ибарәтдир.

Капиталист истеһсалынын Лондонда эв тикилишиндә нечә бир чеврилиш әмәлә кәтирдийи, бир саһибкарын 1857-чи илдә банклар һаггында комиссияя вердийи ифадәләрдән бизә мә'лум олур. Онун дедийинә көрә, һәлә онун кәнчлийиндә эвләр адәтән сифаришлә тикилирмиш, һәм дә хәрчләр саһибкара тәдричлә, тикинтинин айры-айры мәрһәләләри гуртардыгча верилирмиш. Эһтикар мәгсәди илә анчаг чох аз тикилирмиш; саһибкарлар бу ишә башлыча олараг анчаг өз фәһләләрини мүнтәзәм сурәтдә иш илә тә'мин этмәк, беләликлә дә, онлары дағылышмаға гоймамаг үчүн кириширмишләр. Сон 40 илдә бунларын һамысы дәйишилмишдир. Сифаришлә ишләйәнләр чох аздыр. Тәзә эвә эһтиячы олан бир шәхс эһтикар мәгсәдилә тикилмиш вә я һәлә тикилмәкдә олан эвләрдән бирини сечиб көтүрмәлидир. Саһибкар инди даһа сифаришчиләр үчүн дейил, базар үчүн ишләйир. Һәр бир башга сәнаечи кими, онун да базарда һазыр әмтиәләри олмалыдыр. Әввәлләр саһибкар сатмаг үчүн бирдән чәми үч-дөрд эв тикдирирди, инди о, бөйүк бир торпаг саһәси сатын алмалы (йә'ни, континент ифадәси илә десәк, адәтән 99 илә ичарәйә көтүрмәли) вә бурада 100 вә я 200 эв тикдирмәлидир, беләликлә, өз вариййәтиндән ийирми — әлли

дәфә баһа олан бир ишә киришмәлидир. Вәсаит киров илә әлдә эдилир, һәм дә айры-айры эвләрин тикилиши нә өлчүдә ирәлиләйирсә, пул да саһибкара о өлчүдә кәлиб чатыр. Авансларын верилмәсини ләнкидән бөһран баш вердикдә, адәтән бүтүн иш позулур; ән яхшы һалда эвләрин тикилмәси даһа әлверишли вахт кәлиб чатана гәдәр ярымчыг галыр, ән пис һалда исә мүзаидә илә яры гиймәтинә сатылыр. Инди һеч бир саһибкар эһтикар мәгсәдилә, һәм дә бөйүк мигясда эһтикар мәгсәдилә, эв тикдирмәдән кечинә билмәз. Тикинтинин өзүндән кәлән мәнфәәт сон дәрәчә чүз'идир; башлыча хейир торпаг рентасынын йүксәлдилмәсиндән вә тикинти саһәсинин мәһарәтлә сечилиб истифадә эдилмәсиндән ибарәтдир. Бүтүн Белгравия вә Тибурния, һәмчинин Лондонун әтрафындакы минләрлә вилла, эвә олан тәләби габагчадан нәзәрә алан беләә бир эһтикар йолу илә тикилмишдир. («Report from the Select Committee on Bank Acts»-дан мүхтәсәр игтибас. I һиссә, 1857. Evidence, 5413—5418, 5435—5436-чы суаллар.)

Чох узун иш дөврү вә кениш мигясда тәшкил олунмағы тәләб эдән ишләрин еринә етирилмәси ялныз о заман бүтүнлүклә капиталист сәнаеинин әлинә кечир ки, капиталын тәмәркүзләшмәси артыг чох әһәмиййәтли дәрәчәйә чатмыш олсун вә, дикәр тәрәфдән, кредит системинин инкишафы капиталистә мүнасиб йол ачсын, өз капиталы әвәзинә өзкә капиталыны аванс этмәк вә, демәли, өзкә капиталы һесабына риск этмәк имканы версин. Лакин өзлүйүндә айдындыр ки, бир һалда капиталын ону истеһсал үчүн аванс эдән шәхсин өзүнүнкү олмасы, башга һалда исә онун өзүнүнкү олмамасы капиталын дөвриййә сүр'әтинә вә дөвриййә вахтына һеч бир тә'сир көстәрмир.

Һәр бир айрыча иш күнүнүн мәһсулуну артыран шәртләр, мәсәлән, кооперасия, әмәк бөлкүсү, машын тәтбиги эйни заманда бир-бирилә әлагәдар истеһсал әмәлийяты шәраитиндә иш дөврүнү гысалдыр. Мәсәлән, машынлар эвләрин, көрпүләрин вә с. тикилмәси дөврүнү гысалдыр; бичин машынлары, дөйүм машынлары вә с. етишмиш дәни һазыр әмтиәйә чевирмәк үчүн лазым олан иш дөврүнү гысалдыр. Тәкмилләшдирилмиш кәмигайырма кәмиләрин сүр'әтини артырараг, кәмичилийә сәрф эдилмиш капиталын дөвриййәси вахтыны гысалдыр. Лакин бу яхшылашдырмалар иш дөврүнү вә онунла да бирликдә дөвриййә капиталынын аванс эдилмәли олдуғу вахты гысалдараг, адәтән даһа артыг әсас капитал сәрф эдилмәси илә әлагәдар олур. Дикәр тәрәфдән, бә'зи саһәләрдә иш дөврү кооперасиянын садәчә кенишләндирилмәси васитәсилә гысалдыла биләр; мәсәлән, бир чох ерләрдә бирдән ишә киришән бөйүк фәһлә ордулары аяға галдырылдыгда, дәмир йол чәкилиши мүддәти гысалыр. Бурада дөвриййә вахты, аванс эдилмиш капиталын артмасы

сайәсиндә гысалыр. Капиталистин командасы алтында даһа чох истеһсал васитәси вә даһа чох иш гүввәси бирләшдирилмәлидир.

Беләликлә, иш дөврүнүн гысалмасы ән чох һалларда, даһа гыса мүддәтә аванс эдилән капиталын артырылмасы илә әлагәдардыр, белә ки, капиталын аванс эдилдийи мүддәт гысалдыгча, аванс эдилән капитал күтләси артыр. Буна көрә дә хатырлатмаг лазымдыр ки, үмумиййәтлә ичтимаи капитал күтләси нә гәдәр олурса олсун, бүтүн иш ондан асылыдыр ки, истеһсал васитәләри вә яшайыш васитәләри, яхуд онлара сәрәнчам эдилмәси айры-айры капиталистләрин әлиндә нә дәрәчәдә сәпәләнмиш вә я чәмләнмишдир, — демәли, капиталын тәмәркүзләшмәси нә дәрәчәйә чатмышдыр. Кредит, капиталын бир әлдә тәмәркүзләшмәсинә көмәк этдийиндән, ону сүр'әтләндириб йүксәлтдийиндән, иш дөврүнүн вә, демәли, дөврийиә вахтынын да гысалмасына көмәк эдир.

Истәр фасиләсиз, истәрсә фасиләли иш дөврүнүн мүәййән тәбии шәраитдән ирәли кәлдийи истеһсал саһәләриндә онун юхарыда көстәрилән васитәләрлә гысалдылмасы мүмкүн дейилдир. «Даһа сүр'әтли дөврийиә ифадәси тахыл йығымына тәтбиг эдилә билмәз, чүнки бурада илдә анчаг бир дөврийиә мүмкүндүр. Малдарлыға кәлдикдә, биз садәчә сорушмаг истәрдик ки, ики вә я үч яшар гоюнларын вә дөрд, яхуд беш яшар өкүзләрин дөврийиәсини нечә сүр'әтләндирмәк олар?» (W. Walter Good: «Political, Agricultural and Commercial Fallacies». London 1866, сәһ. 325.)

Мүмкүн гәдәр тезликлә сәрбәст пул (мәсәлән, верки, торпаг рентасы вә с. кими мөһкәм мүәййән эдилмиш тә'дийәләр үчүн) әлдә этмәк зәрурәти бу мәсәләнин элә бир шәкилдә һәлл эдилмәсинә сәбәб олур ки, әкинчилийә бөйүк зәрәр вурулмагла, мәсәлән, малгара игтисади чәһәтдән нормал яша чатандан әввәл сатылыр вә кәсилир; бу һал нәтичә э'тибарилә әтин гиймәтинин галхмасына да сәбәб олур. «Кечмишдә башлыча олараг мал-гара бәсләйиб көкәлтмәклә мәшғул олан вә яйда Midland counties отлағындан, гышда исә шәрг графлыгларынын гышлагларындан истифадә эдән адамлар... тахыл гиймәтләринин дәйишилмәси вә ашағы дүшмәси нәтичәсиндә о дәрәчәдә тәнәззүл этмишләр ки, инди яғ вә пендирин гиймәтинин йүксәклийиндән хейир көтүрә билдикдә севинирләр; яғы онлар һәр һәфтә базара чыхарырлар ки, чари хәрчләрини өдәсинләр; пендир мүгабилиндә бинәкдардан аванс алырлар; бинәкдар исә, мәһсул дашынмаға ярарлы олан кими дәрһал онлардан алыр, һәм дә, әлбәттә, өзүнүн гойдуғу гиймәтә алыр. Енә һәмин сәбәбә көрә, һәмчинин кәнд тәсәррүфатыны сияси игтисад ганунлары идарә этдийинә көрә, әввәлләрдә сүдчүлүк тәсәррүфаты илә мәшғул олан маһаллардан бәсләниб көкәлдилмәк үчүн чәнуба көндәрилән бузовлар инди чох вахт 8—9 күнлүйүндә күтләви һалда Бирминһам, Манчестер, Ливерпул вә башга бөйүк

гоншу шәһәрләрин саллагханаларында кәсилир. Әкәр сәмәнийә верки гоюлмасайды, нәинки ичарәдарлар даһа чох мәнфәәт көтүрәрдиләр вә, беләликлә, чаван мал-гараны бөйүйүб ағырлашана гәдәр өзләриндә сахлая биләрдиләр, һәтта инәйи олмаян адамлар да бузовлары емләмәк үчүн сүд әвәзинә сәмәни ишләдәрдиләр вә чаван мал-гаранын индики мүдһиш чатышмазлығы хейли дәрәчәдә арадан галдырылмыш оларды. Инди исә, һәмин хырда тәсәррүфатчылара бузовлары сахлайыб көкәлтмәк мәсләһәт көрүлдүкдә, онлар белә чаваб верирләр: Биз чох яхшы билирик ки, сүд илә емләмәк хейир верәрди, лакин, әввәлән, биз бунун үчүн нәгд пул хәрчләмәли олардыг, бу исә бизә мүйәссәр дейилдир, икинчиси дә, биз һәмин пуллары енидән әлимизә кәтирмәк үчүн чох көзләмәли олардыг, һалбуки сүдчүлүк тәсәррүфаты олдугда, биз һәмин пуллары дәрһал әлдә эдирик» (енә орада, сәһ. 11, 12).

Әкәр дөврийyәнин узанмасы һәтта хейли хырда инкилис фермерләри үчүн дә бу чүр нәтичәләр доғурурса, онда асанлыгла тәсәввүр этмәк олар ки, бу, континентдәки хырда кәндлиләр арасында нә кими чәтинликләр төрәтмәлидир.

Иш дөврүнүн узунлуғуна вә, демәли, тәдавүлдән өтрү ярарлы әмтиә һазырламаг үчүн лазым олан вахтын узунлуғуна мүвафиг олараг, дәйәрин санки лай-лай әсас капиталдан мәһсулун үзәринә кечирилән һиссәси йығылыр вә дәйәрин бу һиссәсинин керийә ахыб кәлмәси явашыйыр. Лакин бу явашыма енидән әсас капитал сәрф эдилмәсинә сәбәб олмур. Машынын ашынан һиссәсинин пул формасында әвәзинин керийә даһа яваш, яхуд даһа сүр'әтлә ахыб кәлмәсиндән асылы олмаяраг, машын истеһсал просесиндә ишләмәкдә давам эдир. Дөврийyә капиталы мәсәләси исә башгадыр. Иш дөврүнүн узунлуғуна мүвафиг олараг, нәинки гоюлмуш капитал даһа узун мүддәт бағланмыш һалда галмалыдыр, һәмчинин әмәк һаггына, хаммала вә ярдымчы материаллара даим ени капитал аванс эдилмәлидир. Беләликлә, керийә ахыб кәлмәнин явашымасы әсас капитал илә дөврийyә капиталына мүхтәлиф тә'сир көстәрир. Керийә ахыб кәлмә истәр яваш олсун, истәрсә сүр'әтли, — әсас капитал өз фәалиййәтиндә давам эдир. Дөврийyә капиталы исә, керийә ахыб кәлмә яваш олдугда, эксинә, өз фәалиййәт габилиййәтини итирир; чүнки о сатылмамыш вә я һазыр олмаян, сатылмаға һәлә ярарлы олмаян мәһсул формасында тәсбит олунмушдур вә ону *in natura* бәрпа этмәк үчүн әлавә капитал йохдур. — «Кәндли ачлыг чәкдийи һалда, онун мал-гарасы ейиб көкәлир. Яғыш яғдымы, отлагларда чохлу ем битир. Һинд кәндлиси өз көк өкүзүнүн янында ачындан өләр. Мөвһумат тәләбләри айрыча бир фәрдә гаршы сәртдир, лакин һәмин тәләбләр бүтүнлүкдә чәмиййәти горумаг мәгсәди күдүр; иш һейванларынын горуnуб сахланмасы әкинчилийин саһ-

манлы давам этмәсини, бунунла да кәләчәк яшайыш васитәләринин вә кәләчәк сәрвәтин мәнбәләрини тә'мин эдир. Һиндистанда инсан иткисинин ерини долдурмаг өкүз иткисинин ерини долдурмагдан асандыр, — бу бәлкә дә гәддар вә кәдәрли көрүнүр, лакин бу беләдир» (Return, East India, Madras and Orissa Famine № 4, сәһ. 44). Манара-Дарма-Сестранын ашағыдакы кәламыны бунунла мүгайисә эдин: «Қаһинин вә я инәйин һәятыны горумаг мәгсәдилә, гәнимәт күдмәдән, әвәзсиз олараг чандан кечмәк... алчаг доғулмуш бу тайфалар үчүн сәадәт тә'мин эдә биләр» (X фәсил, § 62).

Әлбәттә, базара беш яшар бир һейван чыхармаг онун беш яшы тамам оландан әввәл әсла мүмкүн дейилдир. Лакин мүәййән чәрчивә дахилиндә, һейванлара бахылмасы үсулларыны дәйишдирмәклә, онлары гаршыя гоюлан мәгсәд үчүн даһа гыса мүддәтдә һазырламаг мүмкүндүр. Бэкуэлл мәһз буна наил олмушду. Әввәлләр инкилис гоюнлары, һәмчинин һәлә 1855-чи илдә франсыз гоюнлары, дөрд вә я беш яшындан әввәл кәсилмәйә ярамырды. Бэкуэллин системи үзрә, гоюн бир илдә бәсләниб көкәлдилә биләр вә һәр һалда ики ил баша чатмадан тамамилә бөйүйүр. Дишлей-Грэнчдә фермер олан Бэкуэлл сә'йлә сечмә йолу илә гоюнларын сүмүк скелетини онларын яшамасы үчүн зәрури олан минимума чатдырмышды. Онун гоюнларына Нүлейстер гоюнлары ады верилмишди. «Әввәлләр бир гоюнун бәсләниб көкәлдилмәси үчүн тәләб олунан мүддәтдә инди гоюнчу базара үч гоюн чыхарыб сата биләр, бу гоюнлар бойча һүндүр олмаса да, көвдәчә энлидир, көкдүр, онларын ән чох әт верән һиссәләри даһа чох инкишаф этмишдир, сүмүкләри исә ялныз аяг үстә дура билмәк үчүн лазым олдуғу гәдәрдир, онларын демәк олар бүтүн эһтияты тәкчә әтдән ибарәтдир» (Lavergne: «The Rural Economy of England etc.», 1855, сәһ. 20). [Бах: Леонс де-Лаверн: «Инкилтәрәдә, Шотландияда вә Ирландияда кәнд тәсәрруфаты». М., 1859-чу ил, сәһ. 17.]

Иш дөврүнү гысалдан методлар мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә чох мүхтәлиф дәрәчәдә тәтбиг олуна биләр вә мүхтәлиф иш дөврләринин узунлуғундакы фәрги һеч дә йох эдә билмәз. Мәсәлән, бизим мисалда ени иш машынларынын тәтбиги бир паравозун гайрылмасы үчүн зәрури олан иш дөврүнү мүтләг мә'нада гысалда биләр. Лакин тәкмилләшдирилмиш әйирмә просеси һәр күн вә һәр һәфтә верилән һазыр мәһсулу эйни заманда даһа сүр'әтлә артырырса, онда нисби олараг, әйирмәйә нисбәтән машынгайырма саһәсиндә иш дөврүнүн узунлуғу артачагдыр.

ОН ҮЧҮНЧҮ ФӘСИЛ.

ИСТЕҺСАЛ ВАХТЫ.

Иш вахты һәмишә истеһсал вахтыдыр, йә'ни элә бир вахтдыр ки, бу вахт әрзиндә капитал истеһсал даирәсиндә бағлы олур. Капиталын истеһсал просесиндә олдуғу вахт исә, эксинә, һеч дә һәмишә бу сәбәбдән һөкмән иш вахты олмур.

Бурада иш гүввәсинин өзүнүн тәбии һәдләри илә бағлы олараг әмәк просесиндә баш верән фасиләләрдән бәһс олунмур, һәрчәнд биз көрдүк ки, әсас капиталын — фабрик биналарынын, машынларын вә с. — әмәк просесиндәки фасиләләр заманы ишләдилмәмәси фактынын тәкчә өзү әмәк просесинин гейри-тәбии йолла узадылмасында вә фасиләсиз күндүз вә кечә иши тәтбиг эдилмәсиндә нечә мүһүм бир мүлаһизәдир. Бурада әмәк просесинин узунлуғундан асылы олмаян, мәһсулун өз тәбиәти вә онун һазырланмасы үсулу илә бағлы олан фасиләдән бәһс олунур, элә бир фасиләдән бәһс олунур ки, бу фасилә әрзиндә әмәк чисми чох вә я аз узун мүддәтли тәбии просесләрдән кечирилир, физики, кимйәви, физиоложи дәйишикликләрә уғрамалыдыр вә һәмин фасилә заманы әмәк просеси тамамилә вә я гисмән даяндырылыр.

Мәсәлән, тәзә шәраб бир мүддәт гычгырдылмалыдыр вә сонра енә бир мүддәт сахланмалыдыр ки, мүәййән камиллик дәрәчәсинә чатсын. Бир чох истеһсал саһәләриндә, мәсәлән, дүлүзчүлүк ишиндә олдуғу кими, мәһсул гурудулмалыдыр, яхуд, мәсәлән, ағартма ишиндә олдуғу кими, мәһсула онун кимйәви хассәләрини дәйишдирән мүәййән тә'сирләр көстәрилмәлидир. Пайызлыг буғда етишмәк үчүн там 9 ай тәләб эдир. Әкин илә бичин арасындакы мүддәтдә әмәк просесинин, демәк олар, тамамилә арасы кәсилир. Мешәчиликдә сәпин вә ондан өтрү лазыми һазырлыг ишләри гуртарандан сонра тохумун һазыр мәһсула чеврилмәси үчүн бәлкә дә там йүз ил лазымдыр; бүтүн бу мүддәт әрзиндә тохумлара ялныз нисбәтән чүз'и әмәк сәрф эдилмәси лазым кәлир.

Бүтүн бу һалларда истеһсал вахтынын чох һиссәси әрзиндә әлавә әмәк ялныз надир һалларда тәтбиг эдилир. Бундан әввәлки фәсилдә тәсвир эдилән вә артыг истеһсал просесинә гоюлмуш

капитала ени әлавә капитал вә әмәк артырылмасыны тәләб эдән шәртләр бурада ялныз чох вә я аз узун фасиләләрлә һәята кечирилир.

Беләликлә, бүтүн бу һалларда, аванс эдилмиш капиталын истеһсал вахты ики дөврдән ибарәтдир: биринчи дөвр капиталын әмәк просесиндә олдуғу дөврдүр; икинчи дөвр капиталын мөвчудлуг формасынын — һәлә һазыр олмаян мәһсул формасынын, — әмәк просесиндә олмадан тәбии просесләрин тә’сири алтына верилдийи дөврдүр. Бу дөврләрин һәр икисинин гисмән чарпазлаша билмәси, бир-биринин ичәрисинә кечә билмәси нәтичәсиндә мәсәлә әсла дәйишилмир. Иш дөврү илә истеһсал дөврү бурада бир-бирилә дүз кәлмир. Истеһсал дөврү иш дөврүндән узундур. Мәһсул ялныз истеһсал дөврү гуртардыгда һазыр олур, етишмиш олур вә, демәли, мәһсулдар капитал формасындан әмтиә капитал формасына чеврилә биләр. Демәли, истеһсал вахтынын иш вахты тәшкил этмәйән һиссәсинин узунлуғуна мүвафиг олараг капиталын дөвриййә дөврү дә узаныр. Бир һалда ки, иш вахтына нисбәтән артыг олан истеһсал вахты, тахылын етишмәси, палыд ағачынын бой атмасы вә с. һалларында мүәййән олдуғу кими, мөвчуд тәбиәт ганунлары әсасында һәмишәлик мүәййән дейилдир, — дөврийййә дөврү чох заман истеһсал вахтынын сүн’и сурәтдә гысалдылмасы васитәсилә чох вә я аз гысалдыла биләр. Мәсәлән, чәмәндә ағартмаг әвәзинә кимйәви ағартма тәтбиг эдилмәси, гурутма просесләриндә даһа мүкәммәл гурудучу апаратлар тәтбиг эдилмәси бу кими нәтичәләр верир. Ашылама ишиндә, көһнә үсула көрә ашы туршусунун көнүн чанына кечмәси үчүн 6—18 ай тәләб эдилирдисә, һава насосу тәтбиг эдилдикдә, бу әмәлийятын мүддәти гысалыб $1^1/_2$—2 ая энмишдир (J. G. Courcelle-Seneuil: «Traité théorique et pratique des Entreprises industrielles etc. Paris 1857», 2-чи нәшри). 1780-чи илдә кәшф эдилмиш пудлингләмәдән башламыш һазыркы Бессемер просесинә вә о вахтдан бәри тәтбиг эдилмиш ән ени методлара гәдәр ахырынчы 100 ил әрзиндә дәмир истеһсалынын — хүсусән чугуну полада чевирмәйин — тарихи ялныз тәбии просеслэрдән ибарәт олан истеһсал вахтынын сүн’и сурәтдә гысалдылмасынын ән көркәмли нүмунәсини көстәрир. Истеһсал вахты сон дәрәчә гысалмыш, лакин әсас капитал гоюлушу да эйни дәрәчәдә артмышдыр.

Америкада чәкмә галыблары гайрылмасы истеһсал вахтынын иш вахтындан фәргли олмасынын айрыча бир нүмунәсини верир. Бурадакы әлавә хәрчләрин бир чоху ондан ирәли кәлир ки, һазыр галыбын сонралар әйилмәмәси вә өз формасыны дәйишдирмәмәси үчүн ағач 18 ая гәдәр бир мүддәт әрзиндә гурудулмалыдыр. Бу мүддәт әрзиндә ағач һеч бир башга әмәк просесиндән кечирилмир. Беләликлә, ишә гоюлмуш капиталын дөвриййә дөврү, тәк-

чә галыбларын өзүнүн гайрылмасы үчүн лазым олан вахт илә дейил, һәмчинин капиталын гурумагда олан ағачда ятыб галмалы олдуғу вахт илә дә мүәййән олунур. Ағач әсл мә'нада әмәк просесинә кирмәк имканы алана гәдәр 18 ай истеһсал просесиндә олмалыдыр. Бу мисал эйни заманда көстәрир ки, тәдавүл даирәсиндә дейил, истеһсал просесиндәки шәртләрдән асылы олараг бүтүн дөврийиә капиталынын мүхтәлиф һиссәләринин дөврийиә дөврләри нә гәдәр мүхтәлиф ола биләр.

Истеһсал вахты илә иш вахты арасындакы фәрг кәнд тәсәррүфатында хүсусилә айдын мейдана чыхыр. Бизим мө'тәдил иглимдә торпаг илдә бир дәфә мәһсул верир. Истеһсал дөврүнүн (пайызлыг әкин үчүн орта һесабла доггуз айлыг дөврүн) гысалмасы вә я узанмасы өзү дә илләрин әлверишли олуб олмамасындан асылыдыр, буна көрә дә сөзүн әсл мә'насында сәнаедә олдуғу кими ирәличәдән дүрүст мүәййән эдилиб нәзарәт алтына алына билмир. Ялныз сүд, пендир вә с. кими гейри-әсас мәһсуллар даим нисбәтән гыса дөврләрдә истеһсал эдилә вә сатыла биләр. Лакин бурада иш вахты бу шәкилдәдир: «Дәйишилән иглим шәраитиндән вә өз тә'сирини көстәрән башга шәраитдән асылы олараг, Алманиянын мүхтәлиф ерләриндә үч башлыча әмәк дөврү үчүн иш күнләринин сайы орта һесабла белә гәбул эдилә биләр: яз дөврү үчүн, мартын ортасындан вә я апрелин әввәлиндән майын ортасына гәдәр, 50—60 иш күнү; яй дөврү үчүн, июнун әввәлиндән августун ахырынадәк, 65—80; пайыз дөврү үчүн, сентябрын әввәлиндән октябрын ахырынадәк, яхуд ноябрын ортасына вә я ахырынадәк, 55—75 иш күнү. Гыша, мәсәлән күбрә апармаг, одун дашымаг, базара кедиб-кәлмәк, тикинти материаллары кәтирмәк вә с. кими ялныз бу вахт көрүлә билән ишләр дүшүр» (F. Kirchhof: «Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre». Dresden 1852, сәһ. 160).

Буна көрә дә иглим нә гәдәр әлверишсиз олурса, кәнд тәсәррүфатында иш дөврү бир о гәдәр гыса олур, демәли, капиталын вә әмәйин сәрф эдилдийи вахт да бир о гәдәр гыса олур. Мәсәлән, Русия. Орада бә'зи шимал вилайәтләриндә тарла ишләри илдә анчаг 130—150 күн әрзиндә мүмкүндүр. Асанлыгла тәсәввүр этмәк олар ки, Русиянын Авропа һиссәсиндә яшаян 65 милйон әһалидән 50 милйону алты вә я сәккиз гыш айы әрзиндә, һәр чүр тарла ишләри даяндырылмалы олдуғу заман мәшғәләсиз галсайды, Русия үчүн бу нечә бир итки оларды. 10 500 фабрикдә ишләйән 200 000 кәндли бир яна галсын, Русиянын бүтүн кәндләриндә эв сәнаеи инкишаф этмишдир. Элә кәндләр вардыр ки, орада бүтүн кәндлиләр нәслдән-нәслә тохучу, көнчү, чәкмәчи, чилинкәр, бычагчы вә с. олур; бу һал хүсусилә Москва, Владимир, Калуга, Кострома вә Петербург губернияларында мүшаһидә олунур. Ери кәлмишкән дейәк ки, бу эв сәнаеи кетдикчә даһа артыг

бир дәрәчәдә капиталист истеһсалына хидмәт этмәйә мәчбур олур: мәсәлән, тохучулара ериш вә аргачы бинәкдарлар я билаваситә, я да тичарәт акентләри васитәсилә верирләр («Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, 86, 87). Бурадан көрүнүр ки, истеһсал дөврү илә иш дөврүнүн — һәм дә онлардан сонунчусу биринчисинин анчаг бир һиссәсидир — бир-бириндән фәргли олмасы екинчилийи ярдымчы кәнд сәнәтләри илә бирләшдирмәк үчүн тәбии бир әсасдыр вә, дикәр тәрәфдән, кәнд сәнәтләри өзү дә әввәлчә бурая бинәкдар сифәтилә дахил олан капиталистләр үчүн даяг нөгтәси верир. Сонралар капиталист истеһсалы мануфактуранын екинчиликдән айрылмасыны баша чатдырдыгда, кәнд фәһләси кетдикчә даһа артыг бир дәрәчәдә халис тәсадүфи ярдымчы мәшғәләләрдән асылы олур, бу сәбәбдән дә онун вәзиййәти писләшир. Сонралар көрәчәйимиз кими, дөвриййәдәки бүтүн фәргләр капитал үчүн силинир, фәһлә үчүн исә — йох.

Әсл сәнае саһәләринин чохунда, мәсәлән, мә'дән ишиндә, нәглиййатда вә с., истеһсал бәрабәр давам эдир, илдән-илә бәрабәр иш вахты сәрф эдилир вә — екәр гиймәтләрин галхыб-энмәси, ишчиллик һәятынын кедишиндәки позулмалар вә с. гейри-нормал фасиләләр олараг бир кәнара гоюлса, — күндәлик тәдавүл просесинә дахил олан капитал үчүн мәсрәфләр дә заман е'тибарилә һәмчинин бәрабәр бөлүнүр. Эйнилә дә, базарын башга шәраити дәйишилмәз галдыгда, дөвриййә капиталынын бир илдә керийә ахыб кәлмәси вә я онун бәрпа олунмасы да бәрабәр вахт кечдикчә баш верир. Иш вахты истеһсал вахтынын ялныз бир һиссәсини тәшкил эдән саһәләрдә исә, әксинә, илин мүхтәлиф дөврләриндә дөвриййә капиталы чох гейри-бәрабәр сәрф эдилир, һалбуки онун керийә ахыб кәлмәси ялныз бирдән, тәбии шәраитин мүәййән этдийи заман баш верир. Беләликлә, бурада ишин мигясы бәрабәр олдуғу, йә'ни аванс эдилмиш дөвриййә капиталынын мигдары бәрабәр олдуғу бир шәраитдә һәмин капитал, иш дөврләринин фасиләсиз олдуғу мүәссисәләрдәкиндән даһа бөйүк күтлә һалында вә даһа узун мүддәтә бирдән аванс эдилмәлидир. Бурада әсас капиталын өмрү дә онун һәгигәтән мәһсулдар шәкилдә фәалиййәтдә олдуғу мүддәтдән хейли артыг фәргләнир. Өзлүйүндә айдындыр ки, иш вахты илә истеһсал вахты арасында фәрг олдуғу һалларда, тәтбиг эдилмиш әсас капиталын истеһлакы вахты да даим чох вә я аз узун мүддәтләр үчүн кәсилир, — мәсәлән, екинчиликдә иш һейванлары, әмәк аләтләри вә машынлар бу вәзиййәтдәдир. Әкәр бу әсас капитал иш һейванларындан ибарәтдирсә, демәли, о, һәм һейванлар ишләдийи заман, һәм дә ишләмәдийи заман ем вә с. үчүн даим бәрабәр вә я тәгрибән бәрабәр мигдарда мәсрәф тәләб эдир. Чансыз әмәк васитәләринә кәлдикдә, бу-

рада да онларын ишләдилмәмәси бир гәдәр гиймәтдән дүшмәйә сәбәб олур. Демәли, әкәр дәйәрин мәһсула кечмәси ялныз әсас капиталын фәалиййәт көстәрдийи вахт үчүн дейил, онун өз дәйәрини итирдийи вахт үчүн дә һесабланырса, мәһсул үмумиййәтлә баһалашыр. Бу истеһсал саһәләриндә әсас капиталын фәалиййәтсизлийи, истәр чари хәрчләрлә бағлы олсун, истәрсә олмасын, мәсәлән, әйирмә заманы мүәййән мигдар памбығын тәләф олмасы кими, һәмин капиталын нормал тәтбиг эдилмәси үчүн шәртдир; эйнилә дә, нормал техники шәраитдә баш верән һәр бир әмәк просесиндә гейри-мәһсулдар, лакин лабүд сурәтдә иш гүввәси сәрф эдилмәси дә тамамилә мәһсулдар сурәтдә иш гүввәси сәрф эдилмәси кими һесаба дахил олур. Әмәк васитәләринин, хаммалын вә иш гүввәсинин гейри-мәһсулдар сәрф олунмасыны азалдан һәр бир тәкмилләшдирмә эйни заманда мәһсулун дәйәрини дә азалдыр.

Кәнд тәсәррүфатында бирликдә һәм нисбәтән узун иш дөврү олур, һәм дә иш вахты илә истеһсал вахты арасында бөйүк фәрг. Һодскин бу барәдә һаглы олараг дейир: «Кәнд тәсәррүфат мәһсуллары һазырламаг үчүн лазым олан вахт илә, башга әмәк саһәләриндә тәләб олунан вахт арасындакы фәрг» (һәм дә о бурада иш вахтыны истеһсал вахтындан фәргләндирмир) «кәнд тәсәррүфатчыларынын чох бөйүк асылылығынын башлыча сәбәбидир. Онлар өз әмтиәләрини бир илдән тез базара чыхара билмирләр. Бүтүн бу müддәт әрзиндә онлар чәкмәчидән, дәрзидән, дәмирчидән, араба гайырандан вә башга мүхтәлиф истеһсалчылардан онларын бир нечә күндә вә я бир нечә һәфтәдә һазырлана билән мәһсулларыны, эһтиячлары олдуғу үчүн, нисйә алмалыдырлар. Бу тәбии шәраит нәтичәсиндә вә башга әмәк саһәләриндә сәрвәтин даһа сүр'әтлә артмасы нәтичәсиндә, бүтүн дөвләтин торпағыны инһисара алмыш вә буна үстәлик олараг ганунверичилик инһисарыны да өз әлләринә алмыш торпаг мүлкиййәтчиләри енә дә өзләрини, өз нөкәрләрини вә ичарәдарларыны өлкәдә ән чох асылы адамлар олмаг вәзиййәтиндән хилас этмәйә гадир дейилдирләр» (Thomas Hodgskin: «Popular Political Economy». London 1827, сәһ. 147, гейд).

Әкинчиликдә, бир тәрәфдән, әмәк һаггына вә әмәк васитәләринә сәрф эдилән вәсаитин ил бою бәрабәр бөлүнмәси үчүн, дикәр тәрәфдән, мәсәлән, эйни бир ил әрзиндә мүхтәлиф вахтларда бичин имканы верән мүхтәлиф биткиләр экининдә олдуғу кими, дөвриййә вахтынын гысалмасы үчүн олан бүтүн методлар, — бүтүн бу методлар истеһсала гоюлан вә әмәк һаггына, күбрәйә, тохума вә с. сәрф эдилән дөвриййә капиталынын артырылмасыны тәләб эдир. Һерик шумлу үчтарлалы тәсәррүфатдан һерик шумсуз нөвбәли экин тәсәррүфатына кечилдикдә белә олур. Фландрияда cultures dérobées шәраитиндә белә олур. «Cultures dérobées

шәраитиндә көкүмейвәләр тәтбиг эдилир; эйни бир тарла әввәлчә инсанын тәләбатыны өдәмәк үчүн тахыл, кәтан, яғ чичәйи верир, бичиндән сонра исә орада мал-гарая ем үчүн көкүмейвәләр экилир. Гарамалын даим пәйәдә сахланмасына имкан верән бу системдә хейли күбрә йығылыр вә беләликлә дә һәмин систем нөвбәли экин тәсәррүфаты үчүн әсас олур. Гумсал ерләрдә бүтүн экин саһәсинин үчдә бир һиссәсиндән чохунда cultures dérobées ишләдилир; нәтичәдә экин саһәси санки үчдә бир гәдәр артмыш олур». Көкүмейвәләрлә бәрабәр үчярпаг вә башга ем отлары да экилир. «Белә бир интенсивлик дәрәчәсинә чатдырылмыш олан вә бостан биткисинә кечән экинчилик, өзлүйүндә айдын олдуғу кими, нисбәтән чох капитал гоюлмасыны тәләб эдир. Инкилтәрәдә һәр һектара капитал гоюлушу 250 франк һесаб олунур. Фландрияда бизим кәндлиләр һәр һектара 500 франк капитал гоюлмасыны йәгин ки, чох чүз'и һесаб эдәрдиләр» («Essais sur l'Économie Rurale de la Belgique par Émile de Laveleye». Paris 1863, сәһ. 45, 46, 48).

Нәһайәт, мешәчилийи көтүрәк. — «Мешә истеһсалы галан истеһсалларын чохундан онунла әһәмиййәтли дәрәчәдә фәргләнир ки, бу һалда тәбиәт гүввәси мүстәгил фәалиййәт көстәрир вә тәбии тәзәләнмә заманы инсан гүввәси вә я капитал сәрф эдилмәси тәләб олунмур. Мешәләрин һәтта сүн'и салындығы ерләрдә дә, тәбиәт гүввәләринин фәалиййәтинә нисбәтән инсан гүввәси вә капитал анчаг чүз'и дәрәчәдә тәтбиг олунур. Бундан әлавә, мешә тахылын битмәдийи вә я тахыл истеһсалынын әлверишли олмадығы торпагларда вә ерләрдә яхшы әмәлә кәлир. Лакин мешә салынмасы эйни заманда, тәсәррүфат дүзкүн гурулдугда, тахыл экининдән даһа кениш саһә тәләб эдир, чүнки хырда парселләр шәраитиндә мешәни дүзкүн саһәләрә бөлмәк олмаз, гейри-әсас кәлирләр көтүрүлмәси демәк олар мүмкүн олмур, мешәләри горумаг даһа чәтин олур вә и. а. Лакин истеһсал просеси элә узун мүддәтләрлә әлагәдардыр ки, хүсуси тәсәррүфатын планлары чәрчивәсиндән, айры-айры һалларда һәтта инсан өмрү чәрчивәсиндән кәнара чыхыр. Мешә саһәләри әлдә эдилмәсинә сәрф олунан капитал» (ичтимаи истеһсал шәраитиндә бу капитал лазым кәлмир вә мәсәлә анчаг ондан ибарәт олур ки, чәмиййәт мешә салынмасы үчүн экин ериндән вә отлагдан нә гәдәр торпаг айыра биләр) «ялныз узун мүддәт кечәндән сонра нәзәрә чарпачаг бәһрә верир вә ялныз гисмән дөвр эдир, бә'зи ағач нөвләри экилдикдә исә капиталын тамам дөвр этмәси 150 илә гәдәр вахт тәләб эдир. Бундан әлавә, дүзкүн гурулан мешә тәсәррүфаты тәләб эдир ки, мешәдә һәр ил истифадә эдилдийинә нисбәтән даим 10—40 дәфә артыг ағач эһтияты олсун. Буна көрә дә башга кәлири олмаян вә ялныз бөйүк мешә саһәси олан бир шәхс дүзкүн гурулан мешә тәсәррүфаты сахлая билмәз» (Kirchhof, сәһ. 58).

Истеһсал вахтынын узун олмасы (бурая анҹаг нисбәтән аз иш вахты дахилдир) вә онунла әлагәдар олараг дөврийјә дөврләринин узунлуғу мешәчилијин хүсуси мүәссисәләр үчүн вә, демәли, капиталист мүәссисәләри үчүн әлверишсиз эдир, — айрыҹа бир капиталистин јериндә ассосиасијалашмыш капиталист дурса да, мә'лумдур ки, капиталист истеһсалы өз маһијјәтинә көрә хүсуси истеһсалдыр. Үмумијјәтлә мәдәнијјәтин вә сәнаеин инкишафы чохдан бәри мешәләрин мәһв эдилмәсиндә өзүнү о гәдәр гызғын көстәрмишдир ки, мешәләри горумаг вә мешә салмаг үчүн онун көрдүјү бүтүн ишләр буна нисбәтән тамамилә ҹүз'и бир кәмијјәтдир.

Кирхһофдан јухарыда кәтирилән ситатын бу јери хүсусилә диггәтәлајигдир: «Бундан әлавә, дүзкүн гурулан мешә тәсәррүфаты тәләб эдир ки, мешәдә һәр ил истифадә эдилдијинә нисбәтән даим 10—40 дәфә артыг ағаҹ эһтијаты олсун». Бу о демәкдир ки, 10—40 вә даһа чох илә бир дөврийјә дүшүр.

Малдарлыгда да ејнилә беләдир. Сүрүнүн бир һиссәси (малгара эһтијаты) истеһсал просесиндә галыр, онун дикәр һиссәси исә һәр иллик мәһсул олараг сатылыр. Әсас капитал, машынлар, иш һејванлары вә с. кими, бурада да ејнилә капиталын һәр ил анҹаг бир һиссәси дөвр эдир. Бу капитал истеһсал просесиндә узун мүддәт үчүн тәсбит эдилмиш вә буна көрә дә бүтүн капиталын дөврийјәсини ләнкидән бир капитал олса да, бунунла белә, гәт'и мә'нада әсас капитал дејилдир.

Бурада эһтијат адланан шеј — мүәјјән мигдарда ағаҹ вә ја мал-гара — шәрти мә'нада (ејни заманда әмәк васитәләри вә әмәк материалы олараг) истеһсал просесиндәдир; онун тәкрар истеһсалынын тәбии шәртләринә мувафиг олараг, дүзкүн гурулан тәсәррүфат шәраитиндә, онун хејли һиссәси бу формада, эһтијат шәклиндә олмалыдыр.

Дөврийјәјә бу ҹүр тә'сир көстәрән элә бир башга эһтијат нөвү дә вардыр ки, о јалныз потенсиал мәһсулдар капиталдыр, лакин тәсәррүфатын өз тәбиәтинә көрә чох вә ја аз әһәмијјәтли күтләләр һалында јығылмалыдыр вә, демәли, фәал истеһсал просесинә јалныз хырда-хырда дахил олса да, истеһсал үчүн нисбәтән узун мүддәтә аванс эдилмәлидир. Бурая, мәсәлән, һәлә тарлаја дашынмамыш олан күбрә, һәмчинин дән, гуру от вә и. а., һабелә мал-гара истеһсалына дахил олан јашајыш васитәләри эһтијатлары аиддир. «Мүәссисә капиталынын хејли һиссәси тәсәррүфат эһтијатларындан ибарәтдир. Лакин бу сонунҹуларын сахланмасы үчүн зәрури олан горума тәдбирләринә лазыми диггәтлә әмәл эдилмәдикдә, онлар өз дәјәрини чох вә ја аз дәрәҹәдә итирә биләр; нәзарәтин кифајәтсизлији үзүндән мәһсул эһтијатларынын бир һиссәси тәсәррүфат үчүн һәтта тамамилә итирилә биләр. Она көрә дә бурада амбарлар, эһтијат сахланылан јерләр вә зирзәми-

ләр үзәриндә хүсусилә чидди нәзарәт тәләб олунур, эйнилә дә эһтият сахландығы биналары мөһкәм бағламаг, эйни заманда да онлары тәмиз сахламаг, һавасыны дәйишмәк вә и. а. лазымдыр; тахылы вә амбарларда сахланан башга мәһсуллары арабир лазымынча чевирмәк, картофу, чуғундуру һәм шахтадан, һәм дә судан вә чүрүмәкдән горумаг лазымдыр» (Kirchhof, сәһ. 292). «Өз тәсәррүфатынын тәләбаты, хүсусилә дә мал-гаранын сахланылмасы үчүн тәләб олунан вәсаит һесабланаркән, — һәм дә бөлкү мәһсулдан вә мәгсәддән асылы олараг кечирилир, — ялныз мә'лум тәләбатын өдәнилмәсини нәзәрдә тутмаг дейил, һәмчинин ирәличәдән нәзәрә алынмамыш бә'зи һаллар үчүн мүәййән эһтият галмасына да чалышмаг лазымдыр. Әкәр бурада өз тәсәррүфатынын мәһсуллары илә тәләбатын тамам өдәнилә билмәдийи ашкар олса, ән әввәл фикирләшмәк лазымдыр ки, кәсири башга мәһсулларла (сурогатларла) өдәмәк олмазмы, яхуд, һеч олмазса, чатышмаянларын ерини мүмкүн гәдәр учуз алынан мәһсулларла долдурмаг олмазмы. Мәсәлән, әкәр гуру от чатышмадығы ашкар олса, ону күләш гатгылы көкләрлә әвәз этмәк олар. Үмумиййәтлә бурада мүхтәлиф мәһсулларын нәйә сәрф эдилмәли олмасы илә вә базар гиймәтилә даим һесаблашмаг вә истеһлак мәсәләсини буна уйғун һәлл этмәк лазымдыр; мәсәлән, әкәр юлаф баһадырса, һалбуки нохудун вә човдарын гиймәти нисбәтән ашағыдырса, онда атлара верилән емдә юлафын бир һиссәсини нохуд вә я човдар илә әвәз этмәк вә бунун нәтичәсиндә галан юлафы сатмаг хейирли олар» (енә орада, сәһ. 300).

Юхарыда, эһтиятларын әмәлә кәлмәси нәзәрдән кечирилдикдә артыг көстәрилмишди ки, мүәййән мигдарда, чох вә я аз мигдарда потенсиал мәһсулдар капитал, йә'ни истеһсал үчүн айрылан мүәййән мигдар истеһсал васитәләри олмалыдыр ки, бунлар чох вә я аз күтләдән ибарәт олараг эһтиятда галмалы вә истеһсал просесинә ялныз аз-аз дахил олмалыдыр. Һәм дә бу заман артыг көстәрилмишди ки, мүәййән һәчмли мә'лум бир мүәссисәдә вә я капиталист истеһсалында бу истеһсал эһтиятынын мигдары онун бәрпа этмәйин чох вә я аз чәтин олмасындан, әмтиә алынан базарларын нисбәтән яхынлығындан, нәглийят вә рабитә васитәләринин инкишафындан вә и. а. асылыдыр. Бүтүн бу чәһәтләр мәһсулдар эһтият формасында мөвчуд олмасы лазым кәлән капитал минимумуна тә'сир көстәрир, демәли, капиталларын аванс эдилмәли олдуғу вахтын узунлуғуна вә бир дәфә үчүн аванс эдилән капитал күтләсинин мигдарларына тә'сир көстәрир. Беләликлә, дөврийййә дә тә'сир көстәрән бу мигдарлар дөврийййә капиталынын мәһсулдар эһтият формасында, садәчә потенсиал мәһсулдар капитал олараг тәсбит эдилдийи вахтын чох вә я аз узун олмасы илә бағлы олур. Дикәр тәрәфдән, бу даянма тезликлә өдәнмәнин

чох вә я аз мүмкүн олмасындан, базар шәраитиндән вә с. асылы олдуғуна көрә, о өзү тәдавүл вахты илә, тәдавүл даирәсинә аид олан амилләрлә бағлы олур. «Сонра, әл аләтләри, гәлбир, зәнбил, кәндир, тәкәр яғы, мых вә и. а. кими аваданлыг шейләрини вә я ләвазиматы яхынлыгда тез тапыб алмаг нә гәдәр чәтин оларса, онлардан бир о гәдәр чох мигдарда еһтиятда олмалыдыр ки, лазым кәлдикдә әвәз эдилсин. Нәһайәт, һәр ил гыш мүддәтиндә бүтүн аваданлыг диггәтлә көздән кечирилмәлидир, һәм дә дәрһал чалышмаг лазымдыр ки, онлар лазымынча тамамлансын вә сазлансын. Үмумиййәтлә дедикдә, аваданлыг еһтиячлары үчүн нә гәдәр чох еһтият лазым олмасы башлыча олараг ерли шәраитдән асылыдыр. Өз ериндә вә я яхынлыгда дүкан вә усталар олдуғу ерләрә нисбәтән, яхынлыгда сәнәткарлар вә дүканлар олмадығы ерләрдә даһа бөйүк еһтиятлар сахланмалыдыр. Лакин башга шәртләр бәрабәр олдугда, лазыми еһтиятлар нисбәтән әһәмиййәтли мигдарда бирдән алынырса, адәтән алғынын учузлашмасы кими бир хейир көтүрүлмүш олур, бунун үчүн әлверишли вахт сечилдикдә, бу хүсусилә хейирли олур; доғрудур, бурада мүәссисәнин дөвриййә капиталындан бирдән элә әһәмиййәтли бир мәбләғ көтүрүлүр ки, бунсуз тәсәррүфат һеч дә һәмишә асанлыгла кечинә билмәз» (Kirchhof, сәһ. 301).

Истеһсал вахты илә иш вахты арасында фәрг, көрдүйүмүз кими, чох мүхтәлиф һалларда әмәлә кәлә биләр. Дөвриййә капиталы әсл мә'нада әмәк просесинә дахил оландан әввәл истеһсал дөврүндә ола биләр (галыб гайырылмасы); о я әсл мә'нада иш просесиндән кечәндән сонра истеһсал дөврүндәдир (шәраб, сәпин); я да иш вахты бә'зи ерләрдә истеһсал вахтынын арасыны кәсир (әкинчилик, мешәчилик); тәдавүл эдә билән мәһсулун чох һиссәси фәал истеһсал просесиндә галыр, һалбуки онун мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә аз һиссәси һәр иллик тәдавүлә дахил олур (мешәчилик вә малдарлыг); дөвриййә капиталынын потенсиал мәһсулдар капитал формасында сәрф эдилмәли олдуғу вә, демәли, капиталын даһа чох вә я даһа аз күтләсинин бирдән сәрф эдилмәли олдуғу мүддәтин чох вә я аз узун олмасы гисмән истеһсал просесинин өз характери илә бағлыдыр (әкинчилик), гисмән дә базарларын яхынлығындан вә и. а. асылыдыр, — бир сөзлә, тәдавүл даирәсинә аид олан сәбәбләрдән асылыдыр.

Сонралар (III китаб) биз көрәчәйик ки, иш вахтындан фәргли олан истеһсал вахтыны иш вахты илә эйниләшдирмәк чәһди, — өзү дә дәйәр нәзәриййәсини дүзкүн тәтбиг этмәмәкдән ирәли кәлән бу чәһд нәтичәсиндә Мак Куллох, Чемс Милл вә башгалары нә кими мә'насыз нәзәриййәләрә кәлиб чыхмышлар.

Әввәлдә нәзәрдән кечирдийимиз дөврийјә тсикли истеһсал просесинә аванс эдилмиш әсас капиталын өмрү илә мүәййән олунур. Бу тсикл бир сыра чох вә я аз илләри әһатә этдийинә көрә, әсас капиталын ил бою мүвафиг өлчүдә тәкрар олунан бир сыра иллик дөврийјәләрини дә әһатә эдир.

Әкинчиликдә белә бир дөврийјә тсикли тарлачылыг системи илә мүәййән олунур. «Ичарә мүддәтинин узунлуғу, һәр һалда, тәтбиг эдилән тарлачылыг системинә мүвафиг дөврийјә вахтындан гыса олмамалыдыр, — демәли, үчтарлалы тәсәррүфат системиндә бурада һәмишә 3, 6, 9 вә и. а. рәгәмләрини көрүрүк. Әкәр һерик шумлу үчтарлалы систем гәбул эдилмишдирсә, онда алты ил әрзиндә һәр тарла дөрд дәфә әкилир, һәм дә әкилән илләрдә орада пайызлыг вә я язлыг битки әкилир, бир дә әкәр торпағын хассәләри имкан верир вә я тәләб эдирсә, онда ардычыл сурәтдә буғда вә човдар, арпа вә юлаф әкилир. Тахылын һәр нөвү эйни бир торпагда башга нөвләриндән чох вә я аз мәһсул верир, һәрәсинин башга дәйәри олур вә һәрәси башга гиймәтлә сатылыр. Буна көрә дә һәр бир әкин илиндә тарладан көтүрүлән кәлир башга олурса, онда бүтүн дөврийјәнин биринчи ярысында (биринчи үч илдә) кәлир дә икинчи ярысындакы кәлир гәдәр олмаячагдыр. Һәтта дөврийјә вахтынын биринчи вә икинчи ярысындакы орта кәлир дә бәрабәр олмаячагдыр, чүнки мүнбитлик бир тәк торпағын кейфиййәтиндән дейил, һавадан да асылыдыр; һәмчинин, гиймәтләр дә эн мүхтәлиф шәраитлә мүәййән олунур. Әкәр инди биз бүтүн алты иллик дөврийјә дәврүндәки орта мүнбитлийи вә орта гиймәтләри нәзәрдә тутуб тарланын кәлирини һесабласаг, онда дөврийјәнин һәм биринчи, һәм дә икинчи дөврү үчүн иллик кәлирин үмуми рәгәмини алмыш оларыг. Әкәр дөврийјә вахтынын анчаг ярысынын, йә'ни анчаг үч илин мәдахилини һесабласаг, онда белә олмаз, чүнки онда кәлирин үмуми рәгәмләри дүз кәлмәз. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, үчтарлалы тәсәррүфат олдугда, ичарә мүддәтинин узунлуғу эн азы алты ил мүәййән эдилмәлидир. Лакин һәм ичарәдар үчүн, һәм дә торпаг саһиби үчүн хейли даһа яхшы олар ки, ичарә мүддәти бир нечә гат ичарә мүддәтиндән ибарәт олсун {sic!} вә, беләликлә, үчтарлалыгда алты әвәзинә 12, 18 вә даһа чох ил, еддитарлалыгда 7 әвәзинә 14, 28 ил мүәййән эдилсин» (Kirchhof, сәһ. 117, 118).

(Әлязмасынын бу еринде белә язылмышдыр: «Инкилтәрәдә нөвбәли әкин тәсәррүфаты. Бурада гейд вермәли».)

ОН ДӨРДҮНЧҮ ФӘСИЛ.

ТӘДАВҮЛ ВАХТЫ.

Индийәдәк нәзәрдән кечирдийимиз вә мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гоюлмуш мүхтәлиф капиталларын дөвриййә дөврләринин мүхтәлифлийинә, буна көрә һәмчинин капиталын аванс эдилмәли олдуғу вахтын мүхтәлифлийинә кәтириб чыхаран бүтүн һаллар истеһсал просесинин өзүндә әсас капитал илә дөвриййә капиталынын фәрги, иш дөврләринин фәрги вә и. а. олараг эмәлә кәлир. Лакин капиталын дөвриййә вахты онун истеһсал вахты илә тәдавүлү, яхуд чәрәяны вахтынын мәчмууна бәрабәрдир. Буна көрә дә өзлүйүндә айдындыр ки, тәдавүл вахтынын мүхтәлиф узунлуғу дөвриййә вахтыны вә, демәли, дөвриййә дөврүнүн узунлуғуну да мүхтәлиф эдир. Бу о заман көзкөрәти айдын олур ки, дөвриййәнин шәклини дәйишән бүтүн башга шәртләр бәрабәр олдуғу һалда, ялныз тәдавүл вахтлары мүхтәлиф олан ики мүхтәлиф капитал гоюлушу мүгайисә эдилсин, яхуд әсас капиталла дөвриййә капиталынын нисбәти мүәййән олан, иш дөврү вә и. а. мә'лум олан мүәййән капитал көтүрүлсүн вә фәрзиййә йолу илә онун ялныз тәдавүл вахты дәйишдирилсин.

Тәдавүл вахтынын бир һиссәси — нисбәтән ән мүһүм һиссәси — сатгы вахтындан, капиталын әмтиә капитал вәзийyәтиндә олдуғу мүддәтдән ибарәтдир. Бу мүддәтин нисби узунлуғуна мүвафиг олараг тәдавүл вахты, буна көрә һәмчинин үмумиййәтлә дөвриййә дөврү дә узаныр вә я гысалыр. Сахлама хәрчләри вә и. а. нәтичәсиндә дә әлавә капитал сәрф эдилмәси лазым кәлә биләр. Өзлүйүндә айдындыр ки, һазыр әмтиәләри сатмаг үчүн лазым олан вахт эйни бир саһәдә айры-айры капиталистләр үчүн чох мүхтәлиф ола биләр, демәли, ялныз мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гоюлмуш капиталлар күтләси үчүн дейил, һәгигәтдә эйни бир истеһсал даирәсинә гоюлмуш бүтүн капиталын ялныз тәкләнмиш һиссәләри олан мүхтәлиф мүстәгил капиталлар үчүн дә мүхтәлиф ола биләр. Башга шәртләр эйни олдугда, эйни бир фәрди капитал үчүн сатгы дөврү базар мүнасибәтләриндәки үмуми тәрәддүдләрә вә я һәмин мүнасибәтләрин айрыча бир истеһсал саһәси үчүн олан тәрәддүдләринә уйғун сурәтдә дәйишиләчәкдир. Инди биз даһа бунун үзәриндә даянмаячағыг. Анчаг

садә бир факты гейд эдәк: мүхтәлиф истеһсал саһәләринә гоюлмуш капиталларын дөврийјә дөврләринин мүхтәлифлийинә сәбәб олан үмумиййәтлә бүтүн һаллар, — әкәр бу һаллар фәрди сурәтдә тә'сир көстәрирсә (мәсәлән, әкәр бир капиталистин өз рәгибиндән даһа тез сатмаг имканы вардырса; әкәр бириси иш дөврүнү гысалдан методлары дикәриндән даһа чох тәтбиг эдирсә вә и. а.), — енә дә онунла нәтичәләнир ки, эйни бир саһәдә [Geschäftszweig] мүхтәлиф фәрди капиталларын дөврийјәси мүхтәлиф олур.

Даим сатгы вахтынын, буна көрә дә үмумиййәтлә дөврийјә вахтынын мүхтәлифлийинә кәтириб чыхаран сәбәбләрдән бири әмтиәнин сатылдығы базарын әмтиә там һазыр шәклә салынан ердән узаг олмасыдыр. Капитал базара кәлиб чатана гәдәр бүтүн өз сәяһәти мүддәтиндә әмтиә капитал һалында бағланыб галмыш олур; әкәр әмтиә сифаришлә истеһсал эдилирсә, онда тәһвил вериләнәдәк бу һалда галыр; әкәр сифаришлә истеһсал эдилмирсә, онда базара кәлиб чатанадәк олан сәяһәт мүддәтинә әмтиәнин сатылмаг үчүн базарда ятыб галдығы мүддәт дә әлавә олунур. Рабитә вә нәглийят васитәләринин яхшылашмасы әмтиәләрин сәяһәт мүддәтини мүтләг мә'нада гысалдыр, лакин мүхтәлиф базарлара сәяһәт эдән мүхтәлиф әмтиә капиталларын, яхуд һәтта эйни әмтиә капиталын мүхтәлиф һиссәләринин тәдавүлү вахтында бу сәяһәтдән доған нисби фәргләри йох этмир. Мәсәлән, дашыма вахтыны гысалдан тәкмилләшдирилмиш елкәнли кәмиләр вә бухар кәмиләри һәм яхын, һәм дә узаг лиманлара гәдәр кедиб чатмаг вахтыны гысалдыр. Нисби фәрг чох вахт азалмыш олса да, галыр. Лакин нәглийят вә рабитә васитәләринин инкишафы нәтичәсиндә нисби фәргләр чоғрафи мәсафәләрә уйғун олмаян бир үсулла дәйишилә биләр. Мәсәлән, истеһсал мәнтәгәсиндән дахилдәки башлыча әһали мәркәзинә кедән дәмир йол чоғрафи чәһәтдән яхын олан, лакин дәмир йолу олмаян бир дахили мәнтәгәни чоғрафи чәһәтдән даһа узаг мәсафәдәки бир мәнтәгәдән мүтләг вә я нисби мә'нада даһа узаг эдә биләр; бунун эйни олараг вә эйни сәбәб үзүндән истеһсал ерләринин даһа бөйүк сатыш базарларына гәдәр олан һәтта нисби мәсафәси дә дәйишилә биләр; бу сәбәбдәндир ки, нәглийят вә рабитә васитәләри дәйишилдикдә, көһнә истеһсал мәркәзләри сүгут эдир вә ениләри мейдана кәлир. (Узаг мәсафәләрә дашыманын гыса мәсафәйә дашымадан нисби мә'нада даһа чох учузлуғу да буна әлавә олунур.) Нәглийят васитәләринин инкишафы илә бәрабәр нәинки дашыма сүр'әти артыр вә бунун нәтичәсиндә мәсафә узаглығы вахт э'тибарилә азалыр. Нәинки рабитә васитәләри күтләси инкишаф эдир, белә ки, мәсәлән, эйни бир лимана бирдән бир чох кәми йола дүшүр, ики мәнтәгә арасында мүхтәлиф дәмир йолларла бир нечә гатар бирдән һәрәкәт эдир, һәтта, мәсәлән, һәфтә-

нин мүхтәлиф күнләриндә Ливерпулдан Ню-Йорка йүк кәмиләри далбадал йола дүшүр, яхуд кечә-күндүз мүхтәлиф саатларда Манчестердән Лондона йүк гатарлары кедир. Һәрчәнд бу сонунчу һал нәтичәсиндә рабитә васитәләринин мөвчуд дашыма габилиййәти шәраитиндә мүтләг сүр'әт — демәли, тәдавүл вахтынын мүвафиг һиссәси дә — дәйишилмәз галыр, лакин ардычыл әмтиә мигдарлары далбадал кәлән даһа гыса мүддәтләр әрзиндә йола салыныб далбадал базара кәлә биләр, бөйүк күтләләрлә йола салынмағы көзләйән потенсиал әмтиә капитал шәклиндә йығылыб галмаз. Буна көрә кери гайытма да далбадал кәлән даһа гыса мүддәтләрә бөлүнүр, белә ки, даим бир һиссә пул капитала чеврилир, дикәр һиссә исә әмтиә капитал шәклиндә тәдавүл едир. Керийә гайытманын далбадал кәлән бир нечә дөврә белә бөлүнмәси сайәсиндә бүтүн тәдавүл вахты гысалыр, буна көрә дөвриййә дә гысалыр. Һәр шейдән әввәл нәглиййат васитәләринин фәалиййәт интенсивлийи чох вә я аз дәрәчәдә йүксәлир; мәсәлән, бир тәрәфдән, истеһсал мәнтәгәси кет-кедә даһа артыг истеһсал етдикчә, бөйүйүб даһа ири истеһсал мәркәзинә чеврилдикчә дәмир йол гатарларынын сайы артыр, һәм дә артыг мөвчуд олан сатыш базары истигамәтиндә, демәли, ири истеһсал вә әһали мәркәзләри, ихрач портлары вә и. а. истигамәтиндә артыр. Лакин, дикәр тәрәфдән, рабитәнин белә хүсусилә асан олмасы вә бунун сайәсиндә сүр'әтләнмиш капитал дөвриййәси (бир һалда ки, бу дөвриййә тәдавүл вахтындан ирәли кәлир), әксинә, бир тәрәфдән, истеһсал мәркәзләринин вә, дикәр тәрәфдән, сатыш базарларынын сүр'әтлә тәмәркүзләшмәсинә сәбәб олур. Инсан вә капитал күтләсинин мүәййән мәнтәгәләрдә белә сүр'әтлә тәмәркүзләшмәси илә бәрабәр һәмин капитал күтләләринин аз әлләрдә тәмәркүзләшмәси артыр. Ейни заманда рабитә васитәләриндәки дәйишикликләр нәтичәсиндә истеһсал вә базар мәнтәгәләринин нисби мөвгеинин дәйишилмәси үзүндән онларын енидән ери дәйишилир вә онлар башга ерә көчүр. Бөйүк йол вә я канал үстүндә олмасы сайәсиндә хүсуси үстүнлүкләри олмуш мүәййән бир истеһсал ери инди, ялныз нисбәтән бөйүк фасиләләрлә ишләйән еканә бир дәмир йол хәтти яхынлығында галмыш олур, һалбуки әввәлләр башлыча рабитә йолларындан тамамилә кәнарда олан башга бир ер инди бир нечә йолун айрычына дүшмүш олур. Икинчи ер инкишаф едир, биринчиси исә тәнәззүл едир. Беләликлә, нәглиййат васитәләриндәки дәйишиклик әмтиә тәдавүлү вахтында, алғы вә сатгы шәраитиндә вә и. а. ерли фәргләр доғурур, я да артыг мөвчуд олан ерли фәргләри башга чүр бөлүшдүрүр. Капиталын дөвриййәси үчүн бу чәһәтин мүһүм олдуғу, мүхтәлиф ерләрин тачир вә сәнаечи нүмайәндәләринин дәмир йол идарәләри илә мүбаһисәләриндә ашкара чыхыр. (Мәсәлән, бах: «Railway Committee»-нин юхарыда ситат кәтирилән Абы китабы.)

Өз мәһсулларынын характеринә көрә башлыҹа олараг ерли сатыш үчүн олан бүтүн истеһсал саһәләри, мәсәлән, пивә заводлары буна көрә башлыҹа әһали мәркәзләриндә инкишаф едиб олдугҹа бөйүйүр. Капиталын даһа сүр'әтли дөвриййәси бурада истеһсалын бә'зи шәртләринин, тикинти еринин вә с. чох баһалығыны гисмән таразлашдырыр.

Әкәр, бир тәрәфдән, капиталист истеһсалы тәрәгги етдикҹә, нәглиййат вә рабитә васитәләринин инкишафы мүәййән мигдар әмтиә үчүн тәдавүл вахтыны гысалдырса, енә һәмин тәрәгги, һабелә нәглиййат вә рабитә васитәләринин инкишафы сайәсиндә әмәлә кәлән шәраит кетдикҹә даһа узаг базарлар үчүн, — бир сөзлә, дүнйа базары үчүн ишләмәк зәрурәтини доғурур. Узаг мәнтәгәләрә көндәрилән вә йолда олан әмтиә күтләси сон дәрәҹә артыр, буна көрә дә иҹтимаи капиталын даһа узун мүддәт әрзиндә даим әмтиә капитал мәрһәләсиндә, тәдавүл вахты чәрчивәсиндә галан һиссәси дә мүтләг вә нисби мә'нада артыр. Ейни заманда иҹтимаи сәрвәтин, билаваситә истеһсал васитәси олмаг әвәзинә нәглиййат вә рабитә васитәләринә, һабелә онларын фәалиййәти үчүн тәләб олунан әсас капитала вә дөвриййә капиталына сәрф едилән һиссәси дә артыр.

Әмтиәнин истеһсал ериндән сатыш еринә сәяһәтинин нисбәтән узун сүрмәси тәдавүл вахтынын ялныз биринҹи һиссәсиндә, сатгы вахтында дейил, икинҹи һиссәсиндә дә, пулун енә мәһсулдар капитал үнсүрләринә чеврилмәсиндә, алғы вахтында да мүхтәлифлик төрәдир. Мәсәлән, әмтиә Һиндистана көндәрилир. Бу, мәсәлән, дөрд ай чәкир. Фәрз едәк ки, сатгы вахты = 0, йә'ни әмтиә сифаришлә көндәрилир вә кәлиб чатдыгда, онун пулу истеһсалчынын акентинә верилир. Пулун керийә көндәрилмәси (һансы формада көндәрилмәсинин бурада фәрги йохдур) енә дә дөрд ай чәкир. Беләликлә, һәмин капитал енә мәһсулдар капитал олараг фәалиййәт көстәрмәк имканы тапана гәдәр вә, демәли, ейни әмәлийят тәкрар едилә биләнә гәдәр үмумиййәтлә сәккиз ай кечир. Дөврийиәдә бу сурәтлә әмәлә кәлән мүхтәлифлик кредитин мүхтәлиф мүддәтләри үчүн мадди әсаслардан бирини тәшкил едир, нечә ки, мәсәлән, Венесияда вә Кенуйада олдуғу кими дәниз тиҹарәти үмумиййәтлә кредит системинин өзүнүн мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. «1847-ҹи ил бөһраны о заманкы банклара вә тиҹарәт фирмаларына һинд вә Чин векселләринин өдәнилмәси мүддәтләрини (һәмин өлкәләрлә Авропа арасында векселләрин мүбадиләси үчүн лазым олан вахты) ихтисар етмәйә, вексели язылдығы вахтдан 10 ай сонра өдәмәк гайдасы әвәзинә бу вахты азалдыб, тәгдим олундуғу вахтдан 6 ай сонра өдәмәк гайдасы гоймаға имкан верди; инди, бундан 20 ил кечәндән сонра, рабитәнин сүр'әтләнмәси вә телеграф ярадылмасы илә әлагәдар олараг, һәмин вахты даһа да ихтисар етмәк, вексели тәгдим олунан вахт-

дан 6 ай сонра өдәмәк гайдасы әвәзинә, ону язылдығы вахтдан 4 ай сонра өдәмәк гайдасы гоймаг лазым кәлди ки, бу да тәгдим олунандан 4 ай сонра өдәмәк гайдасы гоймаг үчүн илк аддымдыр. Кәлкүттәдән чыхан елкән кәмисинин Үмид Бурну әтрафындан кечиб Лондона кәлмәси орта һесабла 90 күндән аз чәкир. Вексел тәгдим олунандан дөрд ай сонра өдәмәк мүддәти кәмининин тәхминән 150 күн йол кетмәсинә мүвафиг олардыр. Вексели тәгдим олунандан 6 ай сонра өдәмәк кими индики мүддәт тәхминән 210 күнлүк йола мүвафигдир» («London Economist», 16 июн 1866-чы ил). — Әксинә, «Бразилия өдәмә мүддәти һәлә енә дә, вексел тәгдим олунандан сонра ики вә үч ай мүәййән эдилир, Антверпендән (Лондона) верилән векселләр языландан сонра 3 айлыға верилир, һәтта Манчестер вә Бредфорд Лондона вексели 3 айлыға вә даһа узун мүддәтә верир. Беләликлә, данышмасыз сазиш үзрә тачирә кифайәт гәдәр имкан верилир ки, өз әмтиәсини, онун үстүнә язылмыш векселләрин мүддәти гуртарандан әввәл олмаса да, һәр һалда буна яхын бир вахтда реаллашдырсын. Буна көрә дә һинд векселләринин мүддәти һәддән артыг узун дейилдир. Лондонда чох вахт үч айлыг тә'дийә мөһләти илә сатылан Һиндистан мәһсуллары, — әкәр сатгы үчүн бир гәдәр вахт әлавә эдиләрсә, — беш айдан гыса бир мүддәт әрзиндә реаллашдырыла билмир; Һиндистанда мәһсулун алынмасы илә инкилис амбарларына тәһвил верилмәси арасында да орта һесабла беш ай кечир. Биз бурада он айлыг бир дөвр көрүрүк, һалбуки әмтиә мүгабилиндә верилмиш векселләрин мүддәти едди айдан артыг олмур» (енә орада, 30 июн 1866-чы ил). «Башлыча олараг Һиндистан вә Чин илә әлагәдә олан беш бөйүк Лондон банкы, һабелә Парис Comptoir d'Escompte 1866-чы ил июлун 2-дә билдирмишдир ки, онларын Шәргдәки филиал шө'бәләри вә акентликләри 1867-чи ил январын 1-дән э'тибарән анчаг о векселләри алыб сатачаглар ки, бунлар тәгдим олундуғу вахтдан сонра ән чоху дөрд айлыға верилмиш олсун» (енә орада, 7 июл 1866-чы ил). Лакин бу азалтма мүйәссәр олмады вә ону ләғв этмәк лазым кәлди. (О вахтдан бәри Сүвейш каналы бүтүн бунлары ингилабиләшдирмишдир.)

Айдындыр ки, әмтиәләрин тәдавүл вахты даһа узун олдугда, базарда сатыш гиймәтләринин дәйишилмәси риски артмыш олур, чүнки гиймәтләрин дәйишилә биләчәйи дөвр узаныр.

Тәдавүл вахтында олан фәрг, — гисмән эйни бир истеһсал саһәсиндәки айры-айры мүхтәлиф капиталлар арасында олан фәрди фәрг, гисмән дә дәрһал нәгд пул верилмәдийи һалларда мүхтәлиф тә'дийә мүддәтләриндән асылы олараг мүхтәлиф саһәләр арасында олан фәрг, — бу фәрг алғы вә сатгы заманы мүхтәлиф тә'дийә мүддәтләриндән ирәли кәлир. Кредит иши үчүн мүһүм олан бу мәсәләдән биз бурада даһа мүфәссәл бәһс этмәйәчәйик.

Дөврийјә вахтындакы фәргләр һәмчинин капиталист истеһсалынын һәчми вә мигјасы илә јанашы олараг артан тәчһиз сөвдәләринин кәмиййәтиндән асылыдыр. Сатычы илә алычы арасында сөвдә олан тәчһиз мүгавиләси базара, тәдавүл даирәсинә аид бир әмәлиййатдыр. Демәли, дөврийјә вахтында бурадан ирәли кәлән фәргләр тәдавүл даирәсиндән ирәли кәлир, лакин бу фәргләр билаваситә истеһсал даирәсиндә экс олунур, һәм дә тә'дийә мүддәтләриндән вә башга кредит шәртләриндән әсла асылы олмадан, демәли, нәгд пул верилдикдә дә экс олунур. Мәсәлән, көмүр, памбыг, иплик вә и. а. бөлүнән мәһсуллардыр. Һәр күн мүәййән мигдар һазыр мәһсул верир. Лакин әкәр әйиричи фабрикант вә ја көмүр мә'дәни саһиби о гәдәр мәһсул күтләси илә тәчһиз этмәйи өһдәсинә көтүрүрсә ки, бу, мәсәлән, дөрд һәфтәлик вә ја алты һәфтәлик далбадал кәлән иш күнләри дөврү тәләб эдир, онда капиталы аванс этмәк лазым кәлдийи вахтын узунлуғу үчүн бунун мә'насы тамамилә она бәнзәр ки, бу әмәк просесиндә дөрд вә ја алты һәфтәлик фасиләсиз иш дөврү тәтбиг эдилмиш олсун. Әлбәттә, бурада фәрз эдилир ки, сифариш эдилмиш бүтүн мәһсул күтләси бирдән верилмәлидир, јахуд онун пулу јалныз бүтүн мәһсул вериләндән сонра өдәниләчәкдир. Беләликлә, айрылыгда көтүрүлән һәр күн өзүнүн мүәййән мигдар һазыр мәһсулуну вермиш олур. Лакин һәр анда бу һазыр күтлә, бағлашма үзрә верилмәли олан күтләнин анчаг бир һиссәсини тәшкил эдир. Бу һалда, сифариш эдилмиш әмтиәнин һазырланмыш һиссәси истеһсал просесиндә олмаса да, һәр һалда јалныз потенсиал капитал олараг амбарда јатыб галыр.

Инди тәдавүл вахтынын икинчи дөврүнә: алғы вахтына вә ја капиталын пул формасындан енә мәһсулдар капитал үнсүрләринә чеврилдийи дөврә кечәк. Бу дөвр әрзиндә капитал аз-чох узун мүддәт өзүнүн пул капитал вәзиййәтиндә галмалы, демәли, аванс эдилмиш бүтүн капиталын бир һиссәси, даим дәйишилән үнсүрләрдән ибарәт олса да, арасы кәсилмәдән пул капитал һалында галмалыдыр. Мүәййән бир мүәссисәдә бүтүн аванс эдилмиш капиталын, мәсәлән, 100 ф. ст.$\times n$ мигдары пул капитал формасында олмалыдыр, һәм дә 100 ф. ст. $\times$ n-ин бүтүн тәркиб һиссәләри арасы кәсилмәдән мәһсулдар капитала чеврилдийи һалда, бу мәбләғ енә дә, тәдавүлдән, реаллашдырылмыш әмтиә капиталдан ахыб кәлән мәбләғлә даим енидән тамамланыр. Беләликлә, аванс эдилмиш капитал дәйәринин мүәййән һиссәси даим пул капитал һалында, демәли, онун истеһсалы даирәсинә дейил, тәдавүлү даирәсинә аид формада олур.

Биз артыг көрдүк ки, базарын узаглығы үзүндән, капиталын әмтиә капитал формасында бағланыб галдығы вахтын узанмасы пулун керийә ахыб кәлмәсинин ләнкимәсинә билаваситә тә'сир көстәрир, демәли, капиталын пул капиталдан мәһсулдар капитала чеврилмәсини дә ләнкидир.

Сонра, әмтиәләр алынмасына кәлдикдә, биз (VI фәсил) көрдүк ки, алғы үчүн лазым олан вахт, хам материал алындығы башлыча мәнбәләрин чох вә я аз узаглығы хам материалы нисбәтән узун дөврләр үчүн алмаға вә ону мәһсулдар эһтият шәклиндә, кизли вә я потенсиал мәһсулдар капитал шәклиндә, һәмишә истеһлака ярарлы һалда сахламаға мәҹбур эдир; беләликлә, истеһсал мигясы эйни олдугда, бу һаллар бирдән аванс эдилмәси лазым кәлән капитал күтләсини вә онун аванс эдилмәли олдуғу вахты артырыр.

Базара нисбәтән чохлу хам материал күтләси чыхарылдығы — чох вә я аз узун — дөврләр дә мүхтәлиф саһибкарлыг саһәләриндә эйни тә'сири көстәрир. Мәсәлән, Лондонда һәр үч айдан бир бөйүк юн мүзайидәләри кечирилир вә бунлар бүтүн юн базарына һәллэдичи тә'сир көстәрир; памбыг базары исә, әксинә, һәмишә мүнтәзәм олмаса да, үмумиййәтлә мәһсулдан-мәһсула гәдәр арасы кәсилмәдән бәрпа олунур. Белә дөврләр бу хаммалын алынмасынын башлыча мүддәтләрини мүәййән эдир вә хүсусән истеһсалын бу үнсүрләринә чох вә я аз узун мүддәтләр үчүн вәсаит аванс эдилмәсини тәләб эдән эһтикар мәгсәдли алғылара тә'сир эдир, — истеһсал олунмуш әмтиәләрин тәбиәти эһтикар мәгсәдилә, гәсдән, чох вә я аз узун мүддәт мәһсулу потенсиал әмтиә капитал формасында сахламаға нечә тә'сир эдирсә, бу да эйнилә о ҹүр тә'сир эдир. «Демәли, кәнд тәсәррүфатчысы да мүәййән дәрәҹәйә гәдәр мөһтәкир олмалыдыр, буна көрә дә заманын тәләбләрини нәзәрә алараг өз мәһсулларыны сатмагдан чәкинмәлидир»... Бунун ардынча бә'зи үмуми гайдалар көстәрилир... «Лакин мәһсуллар сатыларкән ән башлычасы һәр һалда шәхсдән, мәһсулун өзүндән вә ердән асылыдыр. Адамын зирәклик вә хошбахтлыгдан (!) башга, кифайәт гәдәр капиталы да олса, гиймәтләр чох ашағы олдугда, о өз йығдығы тахылы һәтта там бир ил ятырдыб сахласа, ону мәзәммәт этмәк лазым кәлмир; капиталы вә я үмумиййәтлә (!) эһтикар дамары олмаян бир адам исә, әксинә, ади бир орта гиймәт тапмаға чалышачаг вә, демәли, фүрсәт дүшән кими сатмалы олачагдыр. Юн бир илдән артыг ятырылыб сахланса, бу демәк олар һәмишә анҹаг зәрәр вурур, тахыл вә яғлы битки тохумлары исә өз хассәләринә вә кейфиййәтинә зәрәр дәймәдән бир нечә ил сахланыла биләр. Гиймәтләри гыса мүддәтдә адәтән чох галхыб-дүшән мәһсулларын, мәсәлән яғлы битки тохуму, мая сармашығы, дараг гангалы вә с. гиймәтләри өз истеһсал гиймәтләриндән ашағы олдуғу илләрдә онлары тамамилә һаглы олараг ятырыб сахлайырлар. Әтлик мал-гара кими сахланмасына һәр күн хәрҹ чәкмәк лазым кәлән шейләрин, яхуд мейвә, картоф вә и. а. кими хараб ола билән шейләрин сатылмасыны әсла ләнкитмәк олмаз. Бә'зи ерләрдә мәһсул илин мүәййән вахтында орта һесабла ән ашағы гиймәтлә, башга вахт-

да исә, əксинә, ән юхары гиймәтлә сатылыр. Мәсәлән, тахылын орта гиймәти бә'зи ерләрдә Мартын күнү әрәфәсиндә, милад илә пасха арасы мүддәтдәкиндән ашағы олур. Сонра, бә'зи ерләрдә бә'зи мәһсуллары анчаг мүәййән вахтда яхшы сатмаг олур, мәсәлән, ярмаркадан кәнарда юн тичарәтинин адәтән чох чүз'и олдуғу ерләрдә юну юн ярмаркаларында яхшы сатмаг олур вә и. а.» (Kirchhof, сәһ. 302).

Тәдавүл вахтынын икинчи ярысыны, пулун енидән мәһсулдар капитал үнсүрләринә чеврилдийи вахты нәзәрдән кечирәркән нәинки өзлүйүндә көтүрүлән бу чеврилмәни, нәинки мәһсулун сатылдығы базарын узаглығындан асылы олараг пулун керийә гайыда билмәси вахтыны нәзәрә алмаг лазымдыр; һәр шейдән әввәл, аванс эдилмиш капиталын, даим пул формасында, пул капитал һалында олмасы лазым кәлән һиссәсинин гәдәрини дә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Һәр чүр эһтикары бир кәнара гойдугда, даим мәһсулдар эһтият шәклиндә мейданда олмасы лазым кәлән әмтиәләрин нә гәдәр алынмасы һәмин эһтияты бәрпа этмәк мүддәтләриндән асылыдыр, демәли, өз нөвбәсиндә базар шәраитиндән асылы олан, буна көрә дә мүхтәлиф хам материаллар үчүн мүхтәлиф олан һаллардан асылыдыр вә и. а.; беләликлә, бурада арабир нисбәтән чох мигдарда пулу бирдән аванс этмәк лазым кәлир. Капиталын дөврийјәсинә мүвафиг олараг пул керийә тез вә я яваш, лакин һәмишә һиссә-һиссә ахыб кәлир. Пулун бир һиссәси, — мәһз енә дә әмәк һаггына чеврилән һиссәси, — эйни бир даимиликлә гыса мүддәтләрдән бир енидән сәрф эдилир. Лакин енидән хам материала вә с. чеврилмәли олан дикәр һиссәси алғы үчүн вә я тә'дийә үчүн эһтият фонду олараг нисбәтән узун мүддәт әрзиндә йығылмалыдыр. Демәли, бу һиссә, өзлүйүндә онун мигдары даим дәйишилсә дә, пул капитал формасында мөвчуд олур.

Биз кәлән фәсилдә көрәчәйик ки, нә сурәтлә башга сәбәбләр — бунлар истәр истеһсал просесиндән, истәрсә тәдавүл просесиндән ирәли кәлсин, — аванс эдилмиш капиталын мүәййән һиссәсинин пул формасында олмасыны зәрури эдир. Үмумиййәтлә исә игтисадчыларын белә бир чәһәти унутмаға чох мейл көстәрдикләрини гейд этмәк лазымдыр ки, мүәссисәдә зәрури олан капиталын бир һиссәси нәинки ардычыл сурәтдә үч формадан: пул капитал, мәһсулдар капитал вә әмтиә капитал формасындан кечир, һәтта онун мүхтәлиф һиссәләри, бу һиссәләрин нисби кәмиййәти даим дәйишилсә дә, һәмишә бир-биринин янында бу үч формада мөвчуд олур. Игтисадчылар мәһз даим пул капитал шәклиндә мөвчуд олан һиссәни унудурлар, һалбуки мәһз бу чәһәт буржуа тәсәррүфатыны баша дүшмәк үчүн чох мүһүмдүр вә буна көрә тәчрүбәдә дә өзүнү көстәрир.

ОН БЕШИНЧИ ФӘСИЛ.

АВАНС ЭДИЛМИШ ҜАПИТАЛЫН ҜӘМИЙЙӘТИНӘ ДӨВРИЙЙӘ ВАХТЫНЫН ТӘ'СИРИ.

Бу фәсилдә вә бундан сонракы он алтынчы фәсилдә биз капиталын дәйәрчә артмасына дөвриййә вахтынын тә'сирини тәдгиг эдирик.

Мәсәлән, доггуз һәфтәлик иш дөврүнүн мәһсулу олан бир әмтиә капитал көтүрәк. Һәләлик биз мәһсулун дәйәринин һәм әсас капиталын орта ашынмасы нәтиҹәсиндә бу мәһсула кечмиш олан һиссәсини, һәм дә истеһсал просеси заманы онун үстүнә кәлмиш олан изафи дәйәри бир кәнара гояг, белә ки, һәмин мәһсулун дәйәри онун истеһсалы үчүн аванс эдилмиш дөвриййә капиталынын, йә'ни әмәк һаггынын вә мәһсул истеһсалына сәрф эдилмиш хаммалын вә ярдымчы материалларын дәйәринә бәрабәр олачагдыр. Фәрз эдәк ки, бу дәйәр 900 ф. стерлингә бәрабәрдир, белә ки, һәфтәлик мәсрәф 100 ф. стерлингә чатыр. Демәли, бурада иш дөврү илә дүз кәлән истеһсал дөврү 9 һәфтә тәшкил эдир. Һәм дә биз бурада истәр бөлүнмәз мәһсул үчүн иш дөврүндән, истәрсә бөлүнән мәһсул үчүн фасиләсиз иш дөврүндән бәһс олундуғуну фәрз эдәк, — бунун фәрги йохдур; 9 һәфтәлик әмәйә баша кәлмиш бөлүнән мәһсул бирдән базара чыхарылдыгда, юхарыдакы ҹәһәтин фәрги олмур. Тәдавүл вахты үч һәфтә давам эдир. Демәли, бүтүн дөвриййә дөврү 12 һәфтә чәкир. 9 һәфтә баша чатдыгда, аванс эдилмиш мәһсулдар капитал әмтиә капитала чеврилир, лакин сонра даһа үч һәфтә тәдавүл дөврүндә олур. Демәли, ени истеһсал дөврү енидән анчаг 13-чү һәфтәнин әввәлиндә башлана биләр, истеһсал да үч һәфтәлийә, яхуд бүтүн дөвриййә дөврүнүн дөрддә бир һиссәси әрзиндә даянмалы оларды. Бурада енә фәрги йохдур, истәр фәрз эдилсин ки, бу, орта һесабла әмтиә сатылана гәдәр узаныр, истәрсә фәрз эдилсин ки, бу вахт базарын узаглығы илә, я да сатылмыш әмтиә үчүн олан тә'дийә мүддәтләри илә бағлыдыр. Әкәр һәр үч айдан бир истеһсал үч һәфтәлийә даянырса, онда бир ил әрзиндә $3 \times 4 = 12$ һәфтә $= 3$ ай $=$ иллик дөвриййә дөврүнүн $^1/_4$-и әрзиндә даяныр. Буна көрә дә истеһсалы һәфтәдән-һәфтәйә фасиләсиз олараг бәрабәр һәчмдә давам этдирмәк анчаг ики усулла мүмкүндүр.

Я истеһсал мигясы elә кичилдилмәлидир ки, 900 ф. стерлинг илә һәм иш дөврү әрзиндә, һәм дә биринчи дөврийјәнин тәдавүл вахты әрзиндә ишин тамамилә мүнтәзәм кетмәси тә'мин эдилсин. Онда 10-чу һәфтә башландыгда, икинчи иш дөврү, демәли, икинчи дөврийјә дөврү дә башланыр, — биринчи дөврийјә дөврү гуртарандан әввәл башланыр, чүнки дөврийјә дөврү он ики һәфтә, иш дөврү исә доггуз һәфтәдир. 900 ф. ст. 12 һәфтәјә бөлүндүкдә, һәр һәфтәјә 75 ф. ст. дүшүр. Һәр шейдән әввәл айдындыр ки, мүәссисә мигясынын белә кичилдилмәси әсас капиталын мигдарынын дәйишилмәсини фәрз эдир, демәли, үмумиййәтлә мүәссисәйә капитал гоюлушунун азалдылмасыны фәрз эдир. Сонра, мә'лум олмур ки, үмумиййәтлә белә бир азалма ола биләрми, чүнки мүхтәлиф мүәссисәләрдә истеһсалын инкишафына мүвафиг олараг, мүәййән бир нормал капитал гоюлушу минимуму вардыр вә әкәр мәсрәф һәмин минимумдан ашағы оларса, онда айрыча бир мүәссисә рәгабәтә давам кәтирә билмәз. Капиталист истеһсалы инкишаф этдикдә бу нормал минимумун өзү дә даим артыр вә, демәли, сабит дейилдир. Лакин һәр дәфә мә'лум олан нормал минимум илә даим кенишләнән нормал максимум арасында чохлу ара пилләләр, — чох мүхтәлиф дәрәчәдә капитал гоюлушуна йол верән аралыг вардыр. Буна көрә дә һәмин аралыг чәрчивәси дахилиндә азалма мүмкүндүр вә һәр дәфә онун һәдди мүәййән нормал минимумдан ибарәтдир. — Истеһсалда әнкәл олдугда, базарлар артыгламасилә долдугда, хаммал баһалашдыгда вә с. — бир һалда ки, әсас капиталын кәмиййәти мә'лумдур, — дөврийјә капиталынын нормал сәрфи иш вахтыны мәһдудлашдырмаг васитәсилә азалдылыр, белә ки, иш, мәсәлән, анчаг ярым күн көрүлүр; эйнилә дә, чичәкләнмә заманлары, әсас капиталын кәмиййәти эйни галмагла, дөврийјә капиталынын һәддән артыг кенишләнмәси гисмән иш вахтыны узатмаг йолу илә, гисмән дә ону интенсивләшдирмәк йолу илә баш верир. Белә дәйишикликләр олачағы ирәличәдән нәзәрдә тутулан мүәссисәләрдә ишә гисмән юхарыда көстәрилән васитәләрлә, гисмән дә эйни заманда даһа чох фәһлә ишләдилмәси йолу илә көмәк этмәйә чалышырлар ки, бу да эһтият әсас капиталын, мәсәлән, дәмир йолларда эһтият локомотивләрин вә и. а. тәтбиг эдилмәси илә әлагәдардыр. Лакин бурада, нормал мүнасибәтләр олдуғуну фәрз эдәрәк, биз белә гейри-нормал дәйишикликләри нәзәрә алмаячағыг.

Беләликлә, истеһсалы фасиләсиз этмәк үчүн бурада эйни дөврийјә капиталы мәсрәфини даһа узун вахт үчүн, 9 һәфтә әвәзинә 12 һәфтә үчүн бөлмәк лазым кәлир. Демәли һәр бир мүәййән мүддәт әрзиндә, азалдылмыш мәһсулдар капитал фәалиййәт көстәрир; мәһсулдар капиталын дөврийјә һиссәси 100-дән 75-ә, яхуд дөрддә бир гәдәр азалдылмышдыр. Доггуз һәфтәлик иш дөврү әрзиндә фәалиййәт көстәрән мәһсулдар капиталын азалдығы

бүтүн мәбләғ 25×9 = 225 ф. ст., яхуд 900 ф. стерлингин дөрддә бир һиссәсини тәшкил едир. Лакин тәдавүл вахтынын дөврийјә дөврүнә нисбәти енә әввәлки кими $^3/_{12} = ^1/_4$-дир. Бундан белә нәтичә чыхыр: әмтиә капитала чеврилмиш мәһсулдар капиталын тәдавүл етдији вахт әрзиндә истеһсалын арасы кәсилмәмәсинә, истеһсалын һәфтәләр узуну фасиләсиз давам етмәсинә, — бундан өтрү хүсуси дөврийјә капиталы јохдурса, — буна анчаг истеһсалы кичилтмәк јолу илә, фәалијјәт көстәрән мәһсулдар капиталын дөврийјә тәркиб һиссәсини азалтмаг јолу илә наил олмаг мүмкүндүр. Тәдавүл вахты әрзиндә истеһсалын давам етдирилмәси үчүн капиталын беләликлә сәрбәстләшән дөврийјә һиссәсинин аванс едилмиш бүтүн дөврийјә капиталына нисбәти тәдавүл вахтынын дөврийјә дөврүнә нисбәти кимидир. Артыг гејд етдијимиз кими, бу анчаг елә истеһсал саһәләринә аиддир ки, орада әмәк просеси һәфтәләр узуну ејни мигјасда давам едир, демәли, орада, һеч дә әкинчиликдә олдуғу кими, мүхтәлиф иш дөврләриндә мүхтәлиф мигдар капитал сәрф етмәк лазым кәлмир.

Әксинә, әкәр биз фәрз етсәк ки, мүәссисәнин характеринә көрә истеһсалын мигјасыны кичилтмәк, буна көрә дә һәр һәфтә аванс едилән дөврийјә капиталынын мигдарыны кичилтмәк имканы јохдур, онда истеһсалын фасиләсизлији анчаг әлавә дөврийјә капиталы васитәсилә, јухарыда көстәрилән һалда әлавә 300 ф. ст. гојмаг васитәсилә әлдә едилә биләр. Он ики һәфтәлик дөврийјә дөврү әрзиндә далбадал 1 200 ф. ст. аванс едиләчәкдир, 3 һәфтә 12 һәфтәнин дөрддә бир һиссәсини тәшкил етдији кими, бунун да 300-ү дөрддә бир һиссә тәшкил едәчәкдир. 9 һәфтәлик иш дөврү гуртардығда, 900 ф. стерлинглик капитал дәјәр мәһсулдар капитал формасындан әмтиә капитал формасына чеврилир. Онун иш дөврү гуртармышдыр, лакин ејни капитал илә бәрпа едилә билмир. Үч һәфтә әрзиндә бу капитал, нә гәдәр ки, әмтиә капитал олараг фәалијјәт көстәриб тәдавүл даирәсиндә галыр, истеһсал просесинә гаршы елә бир вәзијјәтдә олур ки, дејәсән о һеч мөвчуд дејилдир. Биз бурада бүтүн кредит мүнасибәтләрини бир кәнара гојуруг, буна көрә дә фәрз едирик ки, капиталист анчаг өз капиталы илә иш көрүр. Лакин биринчи иш дөврү үчүн аванс едилмиш капитал истеһсал просесини баша чатдырыб 3 һәфтә әрзиндә тәдавүл просесиндә ләнкидији заман, әлавә сәрф едилмиш 300 ф. стерлинглик капитал фәалијјәт көстәрир, белә ки, истеһсалын фасиләсизлији позулмајачагдыр.

Бурада ашағыдакылары гејд етмәк лазымдыр.

Биринчиси: лап әввәлдә аванс едилмиш 900 ф. стерлинглик капиталын иш дөврү 9 һәфтә кечәндән сонра гуртарыр, лакин капитал азы 3 һәфтә кечәндән сонра, демәли, јалныз 13-чү һәфтәнин әввәлиндә керијә ахыб кәлир. Лакин јени иш дөврү дәрһал 300 ф. стерлинглик әлавә капитал васитәсилә башланыр. Истеһсалын фасиләсизлији мәһз бунун нәтичәсиндә давам етдирилир.

Икинчиси: 900 ф. стерлинглик илкин капиталын функсиясы илә, биринчи доггуз һәфтәлик иш дөвру гуртардыгда ени әлавә эдилән вә биринчи иш дөвру баша чатдыгдан сонра дәрһал икинчи иш дөврүнүн башланғычыны гоян 300 ф. стерлинглик капиталын функсиясы, бу функсиялар дөвриййәнин биринчи дөврүндә бир-бириндән дүрүст айрылыр, яхуд онлары бир-бириндән, һәр һалда, айырмаг олар, һалбуки икинчи дөвриййә дөвру әрзиндә онлар бир-бирилә чулгашыр.

Мәсәләни даһа әяни тәсәввүр эдәк.

Биринчи дөвриййә дөвру 12 һәфтә давам эдир. Биринчи иш дөвру — 9 һәфтә; она аванс эдилмиш капиталын дөвриййәси 13-чү һәфтәнин әввәлиндә гуртарыр. Сон 3 һәфтә әрзиндә, икинчи доггуз һәфтәлик иш дөврүнү башлаян 300 ф. стерлинглик әлавә капитал фәалиййәт көстәрир.

Икинчи дөвриййә дөвру. 13-чү һәфтәнин әввәлиндә 900 ф. ст. керийә ахыб кәлир вә ени дөвриййә башлая биләр. Лакин икинчи иш дөвру әлавә 300 ф. стерлинг васитәсилә артыг онунчу һәфтәдә башланмышдыр; бунун сайәсиндә 13-чү һәфтәнин әввәлиндә иш дөврүнүн үчдә бир һиссәси артыг гуртарыр, 300 ф. ст. мәһсулдар капиталдан мәһсула чеврилмиш олур. Икинчи иш дөврүнүн гуртармасы үчүн даһа ялныз 6 һәфтә тәләб олундуғуна көрә, икинчи иш дөврүнүн истеһсал просесинә, кери ахыб кәлмиш 900 ф. стерлинглик капиталын анчаг үчдә икиси, мәһз анчаг 600 ф. ст. дахил ола биләр. Әввәлдә олан 900 ф. стерлингдән 300 ф. стерлинг, биринчи иш дөврүндәки 300 ф. стерлинглик әлавә капиталын ойнадығы эйни ролу ойнамаг үчүн сәрбәстләшмишдир. Икинчи дөвриййә дөврүнүн 6-чы һәфтәсинин ахырында икинчи иш дөвру гуртарыр. Она сәрф эдилмиш 900 ф. стерлинглик капитал 3 һәфтәдән сонра, демәли, икинчи он ики һәфтәлик дөвриййә дөврүнүн 9-чу һәфтәсинин ахырында гайыдыр. Онун 3 һәфтәлик тәдавүл вахты әрзиндә, габагча сәрбәстләшмиш 300 ф. стерлинглик капитал ишә дахил олур. Бунунла икинчи дөвриййә дөврүнүн 7-чи һәфтәсиндә, яхуд илин 19-чу һәфтәсиндә, 900 ф. стерлинглик капиталын үчүнчү иш дөвру башланыр.

Үчүнчү дөвриййә дөвру. Икинчи дөвриййә дөврүнүн 9-чу һәфтәсинин ахырында 900 ф. ст. енидән керийә ахыб кәлир. Лакин үчүнчү иш дөвру әввәлки дөвриййә дөврүнүн артыг 7-чи һәфтәсиндә башланмышды вә артыг онун 6 һәфтәси кечмишдир. Буна көрә о даһа анчаг 3 һәфтә давам эдәчәкдир. Беләликлә, гайыдыб әлә кәлән 900 ф. стерлингдән истеһсал просесинә анчаг 300 ф. ст. дахил олур. Дөрдүнчү иш дөвру һәмин дөвриййә дөврүнүн галан 9 һәфтәсиндән ибарәт олур вә, беләликлә, илин 37-чи һәфтәсиндән э'тибарән эйни заманда дөрдүнчү дөвриййә дөвру вә бешинчи иш дөвру башланыр.

Һагг-һесабы садәләшдирмәк үчүн иш дөврүнү 5 һәфтә, тәдавүл вахтыны 5 һәфтә, демәли, дөврийјә дөврүнү 10 һәфтә фәрз едәк; или 50 һәфтә һесаб едәчәйик, һәфтәлик капитал мәсрәфи, тутаг ки, 100 ф. стерлингдир. Демәли, иш дөврү 500 ф. стерлинглик дөврийјә капиталы тәләб едир вә тәдавүл вахты әлавә капитал — јени 500 ф. ст. тәләб едир. Онда иш дөврләри вә дөврийјә дөврләри белә бир шәкил алачагдыр:

1 иш дөвр.	1—5 һәф.	(500 ф. ст. әмт.)	10-чу һәф. ахыр. гайыдыр	
2 » »	6—10 »	(500 » » »)	15-чи » »	»
3 » »	11—15 »	(500 » » »)	20-чи » »	»
4 » »	16—20 »	(500 » » »)	25-чи » »	»
5 » »	21—25 »	(500 » » »)	30-чу » »	».

вә и. а.

Әкәр тәдавүл вахты = 0, демәли, дөврийјә дөврү иш дөврүнә бәрабәрдирсә, онда бир илдәки дөврийјәләрин сайы иш дөврләринин сайына бәрабәрдир. Демәли, о, иш дөврү беш һәфтә олдугда, $^{50}/_{5}$ һәфтә = 10 оларды, дөвр етмиш капиталын дәјәри исә = = 500×10 = 5 000 оларды. Тәдавүл вахтынын 5 һәфтә гәбул едилдийи чәдвәлдә һәр ил истеһсал олунан әмтиәләрин дә дәјәри 5 000 ф. ст. олар, лакин бунун $^{1}/_{10}$-и, = 500 ф. ст., даим әмтиә капитал шәклиндәдир вә јалныз 5 һәфтә кечәндән сонра гайыдыр. Бу һалда илин ахырында онунчу иш дөврүнүн (46—50-чи иш һәфтәләринин) мәһсулу өз дөврийјә вахтынын анчаг јарысыны гуртарачаг, һәм дә онун тәдавүл вахты сонракы илин биринчи 5 һәфтәсинә дүшәчәкдир.

Үчүнчү бир мисал да көтүрәк: иш дөврү 6 һәфтә, тәдавүл вахты 3 һәфтә, әмәк просесинә һәр һәфтә едилән аванс 100 ф. ст.

1-чи иш дөврү: 1—6-чы һәфтәләр. 6-чы һәфтәнин ахырында 600 ф. стерлинглик әмтиә капитал вардыр вә бу капитал 9-чу һәфтәнин ахырында гайыдачагдыр.

2-чи иш дөврү: 7—12-чи һәфтәләр. 7—9-чу һәфтәләр әрзиндә 300 ф. ст. әлавә капитал аванс едилир. 9-чу һәфтәнин ахырында 600 ф. ст. гайыдыр. Бундан 10—12-чи һәфтәләр әрзиндә 300 ф. ст. аванс едилир; демәли, 12-чи һәфтәнин ахырында 300 ф. ст. сәрбәст пул галыр, әмтиә капиталда исә 600 ф. ст. олур ки, бу да 15-чи һәфтәнин ахырында гайыдыр.

3-чү иш дөврү: 13—18-чи һәфтәләр. 13—15-чи һәфтәләр әрзиндә јухарыда көстәрилән 300 ф. ст. аванс едилир, сонра 600 ф. ст. керийә ахыб кәлир ки, бундан 300 ф. ст. 16—18-чи һәфтәләрә аванс едилир. 18-чи һәфтәнин ахырында 300 ф. ст. сәрбәст пул олур; 600 ф. ст. әмтиә капиталда олур, бу да 21-чи һәфтәнин ахырында керийә ахыб кәлир. (Бу һалын даһа әтрафлы шәрһинә ашағыда, II бәнддә бах.)

Беләликлә, 9 иш дөвру (= 54 һәфтә) әрзиндә 600×9 = 5 400 ф. стерлинглик әмтиә истеһсал эдиләҹәкдир. Доггузунҹу иш дөврүнүн ахырында капиталистин әлиндә 300 ф. ст. пул вә өз тәдавүл вахтыны һәлә гуртармамыш 600 ф. стерлинглик әмтиә олаҹагдыр.

Бу үч мисалы мүгайисә этдикдә, һәр шейдән әввәл көрүрүк ки, ялныз икинҹи мисалда 500 ф. стерлинглик I капитал вә эйни кәмиййәтли II әлавә капитал ардычыл сурәтдә дәйишилир, белә ки, капиталын бу ики һиссәси бир-бириндән айрылыгда һәрәкәт эдир; сәбәб анҹаг ондан ибарәтдир ки, бурада тамамилә мүстәсна һал фәрз эдилмишдир, йә'ни фәрз эдилмишдир ки, иш дөвру илә тәдавүл вахты дөврийјә дөврүнүн ики бәрабәр ярысыны тәшкил эдир. Бүтүн башга һалларда, бүтүн дөврийјә вахтынын ики дөвру арасындакы бәрабәрсизлик нә гәдәр олурса олсун, һәр ики капиталын һәрәкәти, I вә III мисалларда олдуғу кими, артыг икинҹи дөврийјә дөврүндән башлаяраг бир-бирилә чулгашыр. Бу һалда II әлавә капитал I капиталын бир һиссәси илә бирликдә, икинҹи дөврийјә дөврүндә фәалиййәт көстәрән капиталы тәшкил эдир, һалбуки I капиталын галан һиссәси II капиталын әввәлдәки функсиясы үчүн сәрбәстләшир. Әмтиә капиталын тәдавүл вахты әрзиндә фәалиййәтдә олан капитал бу һалда, һәмин мәгсәд үчүн әввәлдә аванс эдилмиш II капиталын эйни дейилдир, лакин дәйәрҹә она бәрабәрдир вә аванс эдилмиш бүтүн капиталын там эйни һиссәсини тәшкил эдир.

Икинҹиси: иш дөврүндә фәалиййәт көстәрән капитал тәдавүл вахты әрзиндә бош ятыб галыр. Икинҹи мисалда капитал иш дөврүнүн 5 һәфтәси әрзиндә фәалиййәт көстәрир вә тәдавүл вахтынын 5 һәфтәси әрзиндә тәтбиг эдилмәдән галыр. Демәли, ил әрзиндә I капиталын бош ятыб галдығы вахтын үмуми мигдары бу һалда ярым ил олаҹагдыр. Белә олдугда, һәмин вахт үчүн II әлавә капитал ишә кирир, демәли, фәрз эдилән һалда о өзү дә ярым ил тәтбиг эдилмәдән галыр. Лакин тәдавүл вахты әрзиндә истеһсалын фасиләсизлиййини сахламаг үчүн тәләб олунан әлавә капиталы бир ил әрзиндәки тәдавүл вахтынын бүтүн кәмиййәти дейил, йә'ни бүтүн мәҹмуу дейил, ялныз тәдавүл вахтынын дөврийјә дөврүнә нисбәти мүәййән эдир. (Бурада, әлбәттә, фәрз эдилир ки, бүтүн дөврийјәләр бәрабәр шәраитдә баш верир.) Буна көрә дә II мисалда 2 500 ф. ст. дейил, 500 ф. ст. әлавә капитал тәләб олунур. Бу садәҹә олараг ондан ирәли кәлир ки, әлавә капитал да дөврийјәйә тамамилә әввәлдә аванс эдилмиш капитал кими дахил олур вә, демәли, тамамилә онун кими бу да өз кәмиййәтини өз дөврийјәләринин сайы илә өдәйир.

Үчүнҹүсү: әкәр истеһсал вахты иш вахтындан узундурса, бурада нәзәрдән кечирдиййимиз һаллары о гәт'иййән дәйишдирмир. Бунун нәтиҹәсиндә, әлбәттә, бүтөвлүкдә дөврийјә дөврләри уза-

начагдыр, лакин дөврийјәнин белә узанмасы үзүндән әмәк просеси үчүн һеч бир әлавә капитал тәләб олунмајачагдыр. Әлавә капиталын мәгсәди јалныз, тәдавүл вахты нәтичәсиндә әмәк просесиндә әмәлә кәлән кәсирләри долдурмагдыр; демәли, о анчаг, истеһсалы тәдавүл вахтындан әмәлә кәлән дајанма һалларындан горумалыдыр; истеһсалын хүсуси шәраитиндән ирәли кәлән позулма һаллары исә бурада нәзәрдән кечирмәјәчәјимиз башга үсулла кәнар едилә биләр. Әксинә, елә мүәссисәләр вардыр ки, онларда иш анчаг мүәјјән вахтларда, сифаришлә көрүлүр, демәли, һәмин мүәссисәләрдә иш дөврләри арасында фасиләләр баш верә биләр. Белә мүәссисәләрдә әлавә капитал зәрурәти pro tanto арадан галхыр. Дикәр тәрәфдән, һәтта мөвсүм ишләринин чохунда капиталын гајытма вахты үчүн мүәјјән һәдләр вардыр. Әкәр капиталын тәдавүл вахты һәлә гуртармамышдырса, кәлән ил ејни иш һәмин капиталла бәрпа едилә билмәз. Әксинә, тәдавүл вахты истеһсалын бир дөврү илә сонракы дөврү арасындакы вахтдан гыса да ола биләр. Бу һалда капитал, һәмин арадакы вахт әрзиндә башга ишдә тәтбиг едилмәсә, истифадәсиз јатыб галыр.

Дөрдүнчүсү: бир иш дөврү үчүн аванс едилмиш капитал, мәсәлән, III мисалда 600 ф. ст., гисмән хаммала вә јардымчы материаллара, иш дөврү үчүн мәһсулдар еһтијата, сабит дөврийјә капиталына, гисмән дә дәјишән дөврийјә капиталына, јә'ни әмәјин өзү үчүн музд вермәјә сәрф едиләчәкдир. Сабит дөврийјә капиталына сәрф едилән һиссәнин мәһсулдар еһтијат формасында олдуғу мүддәт бәрабәр олмаја биләр, мәсәлән, хам материалы һеч дә бүтүн иш дөврү үчүн еһтијатда сахламамаг олар, көмүрү һәр ики һәфтәдән бир алмаг олар. Бу һалда һәлә кредит фәрз едилмәдијинә көрә, капиталын бу һиссәси, әкәр мәһсулдар еһтијат формасында әлдә дејилдирсә, пул формасында һазыр галмалыдыр ки, лазым кәлдикчә мәһсулдар еһтијата чеврилсин. Бу һал 6 һәфтә үчүн аванс едилән сабит дөврийјә капиталынын дәјәр кәмијјәтини әсла дәјишдирмир. Әксинә, әкәр ирәличәдән нәзәрдә тутулмајан хәрчләр үчүн пул еһтијаты, әнкәлләри арадан галдырмаг үчүн әсл еһтијат фонду һесаба алынмазса, — әмәк һаггы даһа гыса мүддәтләрдә, чох заман һәр һәфтә верилир. Демәли, әкәр капиталист фәһләни өз әмәјини она даһа узун мүддәтә аванс етмәјә мәчбур етмирсә, онда әмәк һаггы үчүн лазым олан капитал пул формасында олмалыдыр. Демәли, капитал гајытдыгда, онун бир һиссәси әмәк һаггы вермәк үчүн пул формасында сахланмалыдыр, дикәр һиссәсини исә мәһсулдар еһтијата чевирмәк олар.

Әлавә капитал да ејнилә илкин капитал кими бөлүнүр. Лакин ону I капиталдан ајыран (кредит мүнасибәтләрини бир кәнара гојдугда) бунлардыр: әлавә капиталдан онун өз иш дөврү үчүн истифадә едә билмәкдән өтрү ону I капиталын бүтүн биринчи иш

дөврү әрзиндә, — онун дахил олмадығы дөвр әрзиндә аванс этмәк лазым кәлир. Ола билсин ки, артыг һәмин вахт әрзиндә о, һәр һалда гисмән, бүтүн дөврийјә дөврүнә аванс эдилән сабит дөврийјә капиталына чеврилсин. Белә бир чеврилмә зәрури олана гәдәр онун нә дәрәчәдә белә бир форма алмасы вә я нә мүддәт әлавә пул капитал формасында галмасы гисмән муәййән истеһсал саһәләринин хүсуси истеһсал шәраитиндән, гисмән ерли шәраитдән, гисмән дә хаммал гиймәтләринин галхыб-энмәсиндән вә с. асылыдыр. Бүтүн ичтимаи капитал нәзәрдән кечирилдикдә мә'лум олур ки, бу әлавә капиталын чох вә я аз әһәмиййәтли һиссәси нисбәтән узун мүддәт әрзиндә һәмишә пул капитал һалында олур. II капиталын әмәк һаггына аванс эдилән һиссәсинә кәлдикдә, әксинә, о һәмишә ялныз тәдричлә, нисбәтән гыса иш дөврләри гуртардыгча вә бунлар өдәнилдикчә иш гүввәсинә чевриләчәкдир. Демәли, II капиталын бу һиссәси, иш гүввәсинә чеврилмәк йолу илә мәһсулдар капиталын фәалиййәтиндә иштирак эдәнә гәдәр бүтүн иш дөврү әрзиндә пул капитал формасында олачагдыр.

Демәли, I капиталын тәдавүл вахтыны истеһсал вахтына чевирмәк үчүн лазым олан әлавә капиталын белә бирләшдирилмәси нәинки аванс эдилмиш капиталын мигдарыны вә бүтүн капиталын зәрури олараг аванс эдилдийи вахты узадыр, о һабелә хүсусән аванс эдилмиш капиталын пул эһтияты шәклиндә мөвчуд олан, демәли, пул капитал һалында олан вә потенсиал пул капитал формасына малик олан һиссәсини дә артырыр.

Әкәр тәдавүл вахты үзүндән капиталын ики һиссәйә: биринчи иш дөврү үчүн олан капитала вә тәдавүл заманы ону әвәз эдән капитала бөлүнмәси, бу бөлүнмә сәрф олунан капиталы артырмаг йолу илә дейил, истеһсалын һәчмини кичилтмәк йолу илә ичра эдилирсә, онда енә эйни һал, — һәм мәһсулдар эһтият формасында аванс эдилмә һаггында, һәм дә пул эһтияты формасында аванс эдилмә һаггында, — баш верир. Пул формасында бағланыб галан капитал истеһсалын мигясына нисбәтән бурада даһа чох артыр.

Капиталы беләликлә илкин мәһсулдар капитала вә әлавә капитала бөлмәк нәтичәсиндә үмумиййәтлә иш дөврләринин фасиләсиз ардычыллығы әлдә эдилир, белә бир нәтичә әлдә эдилир ки, аванс эдилмиш капиталын кәмиййәтчә даим бәрабәр олан һиссәси мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрир.

II мисала яхындан нәзәр салаг. Даим истеһсал просесиндә олан капитал 500 ф. ст. тәшкил эдир. Иш дөврү = 5 һәфтә олдуғуна көрә, һәмин капитал (бир ил һесаб этдийимиз) 50 һәфтә әрзиндә 10 дәфә ишдә олачагдыр. Буна көрә мәһсул да, әкәр изафи дәйәр бир кәнара гоюларса, $500 \times 10 = 5\,000$ ф. стерлингә бәрабәрдир. Демәли, билаваситә вә даянмадан истеһсал просесиндә ишләйән капитал нөгтейи-нәзәриндән, — 500 ф. стерлинглик капитал дәйәр нөгтейи-нәзәриндән, — тәдавүл вахты, көрүнүр, тама-

милə һечə енир. Дөврийиə дөврү иш дөврү илə дүз кəлир; тəдавүл вахты сыфра бəрабəрлəшир.

Əкəр, əксинə, 500 ф. стерлинглик капиталын мəһсулдар фəалиййəти даим беш һəфтəлик тəдавүл дөврү илə позулсайды вə, белəликлə, ялныз бүтүн он һəфтəлик дөврийиə дөврү гуртарандан сонра һəмин капитал енидəн истеһсал фəалиййəтинə гадир ола билсəйди, онда илин 50 һəфтəси əрзиндə биз 5 он һəфтəлик дөврийиə көрəрдик; бу дөврийиəлəрдə 5 беш һəфтəлик истеһсал дөврү вардыр, демəли, чəми 25 истеһсал һəфтəси вардыр ки, бунларын да мəһсулунун үмуми мигдары 500×5 = 2 500 ф. стерлингдир; бундан əлавə, 5 беш һəфтəлик тəдавүл дөврү вардыр, демəли, бүтүн тəдавүл вахты да 25 һəфтəдир. Əкəр биз бурада дейириксə ки, 500 ф. стерлинглик бир капитал ил əрзиндə 5 дəфə дөвр етмишдир, онда айдын вə ашкардыр ки, һəр дөврийиə дөврүнүн ярысы əрзиндə бу 500 ф. стерлинглик капитал əсла мəһсулдар капитал кими фəалиййəт көстəрмəмишдир вə үмумиййəтлə о анчаг ярым ил əрзиндə фəалиййəт көстəрмишдир, дикəр ярым ил əрзиндə исə тəт'иййəн фəалиййəт көстəрмəмишдир.

Бизим мисалда бүтүн бу беш тəдавүл дөврү үчүн 500 ф. стерлинглик əлавə капитал ишə дүшүр вə бунун нəтичəсиндə дөврийиə 2 500 ф. стерлингдəн артыб 5 000 ф. стерлингə чатыр. Лакин аванс едилмиш капитал да 500 ф. ст. əвəзинə инди 1 000 ф. стерлингдир. 5 000-и 1 000-ə бөлдүкдə 5-ə бəрабəр олур. Демəли, 10 дөврийиə əвəзинə 5 дөврийиə олур. Һəгигəтдə дə мəһз белə һесаб едилир. Һалбуки 1 000 ф. стерлинглик капиталын бир ил əрзиндə 5 дəфə дөвр етдийи дейилдикдə, капиталистин бош кəллəсиндə тəдавүл вахты һаггындакы хатирə йох олур вə белə долашыг бир тəсəввүр əмəлə кəлир ки, куя бу капитал 5 ардычыл дөврийиə əрзиндə даим истеһсал просесиндə фəалиййəт көстəрмишдир. Лакин əкəр биз дейириксə ки, 1 000 ф. стерлинглик капитал 5 дəфə дөвр етмишдир, онда бурая һəм тəдавүл вахты, һəм дə истеһсал вахты дахилдир. Доғрудан да, əкəр 1 000 ф. ст. һəгигəтəн арасы кəсилмəдəн истеһсал просесиндə фəалиййəт көстəрмишдирсə, онда бизим фəрз етдийимиз һалларда мəһсул 5 000 ф. ст. əвəзинə 10 000 ф. ст. олмалы иди. Лакин истеһсал просесиндə даим 1 000 ф. ст. олмасы үчүн, һабелə үмумиййəтлə 2 000 ф. ст. аванс етмəк лазым кəлəрди. Дөврийиə механизми һаггында үмумиййəтлə айдын һеч бир шей вермəйəн игтисадчылар даим мəһз белə мүһүм бир чəһəти нəзəрдəн гачырырлар ки, ялныз, истеһсал просесиндə даим сəнае капиталынын тəкчə бир һиссəси фе'лəн ишлəдийи шəраитдə истеһсал фасилəсиз давам едəр. Бир һиссə истеһсал мүддəтиндə олдуғу заман, дикəр һиссə даим тəдавүл дөврүндə олмалыдыр. Яхуд, башга сөзлə, бир һиссə анчаг бу шəртлə мəһсулдар капитал олараг фəалиййəт көстəрə билəр ки, дикəр һиссə əмтиə вə я пул капитал формасында əсл истеһсалдан көтүрүлмүш һалда

галсын. Буну нәзәрдән гачырмаг үмумиййәтлә пул капиталын әһәмиййәт вә ролуну көрмәмәк демәкдир.

Инди биз тәдгиг этмәлийик ки, дөврииййә дөврүнүн һәр ики һиссәси — иш дөврү вә тәдавүл дөврү — бир-биринә бәрабәр олдугда, яхуд иш дөврү тәдавүл дөврүндән артыг вә я әскик олдугда — бундан асылы олараг, дөврииййәдә нә кими фәрг мейдана чыхачагдыр, сонра да тәдгиг этмәлийик ки, бу һал капиталын пул капитал формасында тәсбит олунмасына нә кими тә'сир көстәрир.

Фәрз эдәк ки, һәр һәфтә аванс эдилән капитал бүтүн һалларда 100 ф. стерлингә, дөврииййә дөвру исә 9 һәфтәйә бәрабәрдир; демәли, һәр дөврииййә дөвру үчүн аванс эдилән капитал 900 ф. стерлингә бәрабәрдир.

I. ИШ ДӨВРҮ ТӘДАВҮЛ ДӨВРҮНӘ БӘРАБӘРДИР.

Бу һал һәгигәтдә анчаг надир бир истисна олараг гаршыя чыхырса да, тәдгигатда башланғыч нөгтә олмалыдыр, чүнки бурада мүнасибәтләр ән садә вә айдын шәкилдә мейдана чыхыр.

Ики капитал (биринчи иш дөврү үчүн аванс эдилән I капитал вә I капиталын тәдавүл дөврү әрзиндә фәалиййәт көстәрән II әлавә капитал) бир-бирилә чулгашмаяраг, өз һәрәкәтләриндә бир-бирини әвәз эдир. Буна көрә дә, биринчи дөвр истисна олмагла, ики капиталдан һәр бири ялныз өз дөврииййә дөвру үчүн аванс эдилир. Фәрз эдәк ки, дөврииййә дөврү, ашағыдакы мисалларда олдуғу кими, 9 һәфтәдир; демәли, иш дөврү вә тәдавүл дөврү һәрәси $4^1/_2$ һәфтәдир. Онда биз илин ашағыдакы схемини алырыг:

I ЧӘДВӘЛ.

I КАПИТАЛ:

Дөврииййә дөврләри	Иш дөврләри	Аванс эдилмишдир	Тәдавүл дөврләри
I. 1—9 һәфтә	1— $4^1/_2$ һәфтә	450 ф. ст.	$4^1/_2$— 9 һәфтә
II. 10—18 »	10—$13^1/_2$ »	450 » »	$13^1/_2$—18 »
III. 19—27 »	19—$22^1/_2$ »	450 » »	$22^1/_2$—27 »
IV. 28—36 »	28—$31^1/_2$ »	450 » »	$31^1/_2$—36 »
V. 37—45 »	37—$40^1/_2$ »	450 » »	$40^1/_2$—45 »
VI. 46—(54) »	46—$49^1/_2$ »	450 » »	$49^1/_2$—(54) » [31]

[31] Дөврииййәнин икинчи илинә дүшән һәфтәләр мө'тәризәйә алынмышдыр.

II КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Аванс едилмишдир	Тәдавүл дөврләри
I. $4^1/_2$—$13^1/_2$ һәфтә	$4^1/_2$— 9 һәфтә	450 ф. ст.	10—$13^1/_2$ һәфтә
II. $13^1/_2$—$22^1/_2$ »	$13^1/_2$—18 »	450 » »	19—$22^1/_2$ »
III. $22^1/_2$—$31^1/_2$ »	$22^1/_2$—27 »	450 » »	28—$31^1/_2$ »
IV. $31^1/_2$—$40^1/_2$ »	$31^1/_2$—36 »	450 » »	37—$40^1/_2$ »
V. $40^1/_2$—$49^1/_2$ »	$40^1/_2$—45 »	450 » »	46—$49^1/_2$ »
VI. $49^1/_2$—($58^1/_2$) »	$49^1/_2$—(54) »	450 » »	(55—$58^1/_2$) »

Бурада бизим бир ил олараг көтүрдүйүмүз 51 һәфтә әрзиндә I капитал алты там иш дөврүнү баша вурмушдур, демәли $450 \times 6 = 2\,700$ ф. стерлинглик әмтиә, II капитал исә беш там иш дөврү әрзиндә $450 \times 5 = 2\,250$ ф. стерлинглик әмтиә истеһсал етмишдир. Бундан әлавә, II капитал илин ахырынчы $1^1/_2$ һәфтәси әрзиндә (50-чи һәфтәнин ортасындан 51-чи һәфтәнин ахырынадәк) даһа 150 ф. стерлинглик истеһсал етмишдир — 51 һәфтә әрзиндә чәми 5 100 ф. стерлинглик мәһсул истеһсал едилмишдир. Демәли, ялныз иш дөврү әрзиндә истеһсал едилән изафи дәйәрин билаваситә истеһсалына кәлдикдә, 900 ф. стерлинглик бүтүн капитал $5^2/_3$ дәфә дөвр едәрди ($900 \times 5^2/_3 = 5\,100$ ф. ст.). Лакин биз һәгиги дөврийјәни нәзәрдән кечирсәк, көрәрик ки, I капитал $5^2/_3$ дәфә дөвр етмишдир, чүнки 51-чи һәфтәнин ахырында о һәлә 3 һәфтә әрзиндә өз алтынчы дөврийјә дөврүнү баша вурмалыдыр; $450 \times 5^2/_3 = 2\,550$ ф. ст.; II капитал исә $5^1/_6$ дәфә дөвр етмишдир, чүнки онун алтынчы дөврийјә дөврүнүн анчаг $1^1/_2$ һәфтәси кечмишдир, демәли бу дөврүн һәлә $7^1/_2$ һәфтәси кәлән илә дүшәчәкдир; $450 \times 5^1/_6 = 2\,325$; бүтүн һәгиги дөврийјә $= 4\,875$ ф. ст.

I капитала вә II капитала биз бир-бириндән әсла асылы олмаян ики капитал кими бахырыг. Онлар өз һәрәкәтләриндә тамамилә мүстәгилдир; бу һәрәкәтләр ялныз она көрә бир-бирини тамамлайыр ки, бунларын иш дөврләри вә тәдавүл дөврләри бир-бирини билаваситә әвәз едир. Онлара, мүхтәлиф капиталистләрин ики там мүстәгил капиталы кими бахмаг олар.

I капитал беш там дөврийјә дөврү вә алтынчы дөврийјә дөврүнүн үчдә ики һиссәсини кечмишдир. Илин ахырында о, әмтиә капитал формасында олур, бунун да нормал сурәтдә реаллашмасы үчүн даһа 3 һәфтә лазым кәләчәкдир. Бу мүддәт әрзиндә о, истеһсал просесинә дахил ола билмир. О, әмтиә капитал кими фәалийјәт көстәрир: о тәдавүл едир. О өз ахырынчы дөврийјә дөврүнүн анчаг $^2/_3$ һиссәсини баша вурмушдур. Буну белә ифадә

етмәк олар: о анчаг $^2/_3$ дәфә дөвр етмишдир, онун бүтүн дәйәринин анчаг $^2/_3$ һиссәси там дөвриййә кечмишдир. Биз дейирик: 450 ф. ст. өз дөвриййәсини 9 һәфтәдә ичра едир, демәли 300 ф. ст. — 6 һәфтәдә ичра едир. Белә бир ифадә үсулу дөвриййә вахтынын ики спесифик мүхтәлиф тәркиб һиссәси арасындакы үзви мүнасибәти нәзәрә алмыр. Аванс едилмиш 450 ф. стерлинглик капиталын $5^2/_3$ дөвриййә кечмәси ифадәсинин дүрүст мә'насы анчаг будур ки, о, 5 там дөвриййә кечмиш вә алтынчысынын анчаг $^2/_3$ һиссәсини баша вурмушдур. Дөвр етмиш капитал $5^2/_3$ дәфә көтүрүлән аванс едилмиш капитала бәрабәрдир, демәли юхарыда көстәрилән һалда $= 450$ ф. ст. $\times 5^2/_3 = 2\,550$ ф. ст. ифадәсиндә, — бу ифадәдә исә, әксинә, доғру олан будур ки, әкәр 450 ф. стерлинглик бу капитал 450 ф. стерлинглик башга бир капиталла тамамланмасайды, онда һәгигәтдә онун бир һиссәси истеһсал просесиндә, дикәр һиссәси исә тәдавүл просесиндә олмалы иди. Әкәр биз дөвриййә вахтыны дөвр етмиш капитал күтләси васитәсилә ифадә етмәк истәйириксә, онда бу вахт һәмишә ялныз мөвчуд дәйәр күтләси (һәгигәтдә — һазыр мәһсул күтләси) васитәсилә ифадә едилә биләр. Аванс едилмиш капиталын енидән истеһсал просесинә башлая биләчәк вәзиййәтдә олмамасы бунда ифадә олунур ки, онун анчаг бир һиссәси истеһсал үчүн ярарлы вәзиййәтдәдир: бунда ифадә олунур ки, әкәр капитал арасы кәсилмәйән истеһсал вәзиййәтиндә олмалыдырса, ону, истеһсал вә тәдавүл дөврләринин гаршылыглы нисбәтинә уйғун сурәтдә елә һиссәләрә бөлмәк лазым кәлир ки, бунларын бири даим истеһсал дөврү, дикәри исә даим тәдавүл дөврү ичәрисиндә олсун. Бу да енә мәһз о гануна әсасланыр ки, даим фәалиййәт көстәрмәкдә олан мәһсулдар капитал күтләси тәдавүл вахтынын дөвриййә вахтына нисбәти илә муәййән олунур.

Бизим бурада илин ахыры дейә көтүрдүйүмүз 51-чи һәфтәнин ахырында II капиталдан 150 ф. ст., һәлә һазырланыб гуртармамыш олан мәһсулун истеһсалына аванс едилмишдир. Бир һиссәси дә дөвриййә сабит капиталы—хаммал вә с.—формасында олур, йә'ни елә бир формада олур ки, һәмин һиссә истеһсал просесиндә мәһсулдар капитал олараг фәалиййәт көстәрә биләр. Үчүнчү һиссәси исә пул формасында олур; бу — ән азы — иш дөврүнүн галан һиссәси (3 һәфтә) үчүн әмәк һаггы мәбләғидир, лакин бундан анчаг һәр һәфтәнин ахырында пул верилир. Ени илин, демәли ени дөвриййәләр тсиклинин әввәлиндә капиталын бу һиссәси мәһсулдар капитал формасында дейил, пул капитал формасында, истеһсал просесинә дахил ола билмәйәчәк формада олурса да, бунунла белә, ени дөвриййә башланан кими, дөвриййә дәйишән капиталы, йә'ни чанлы иш гүввәси артыг инди истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрир. Бу һал ондан ирәли кәлир ки, иш гүввәси иш дөврүнүн әввәлиндән, мәсәлән, һәфтәлик олараг алынырса да вә

һәфтәнин әввәлиндән истеһлак эдилирсә дә, онун һаггы анчаг һәфтәнин ахырында верилир. Пул бу һалда тә'дийә васитәси олараг ишләйир. Буна көрә дә о, бир тәрәфдән, пул олараг һәлә капиталистин әлиндәдир, дикәр тәрәфдән исә, онун чеврилдийи әмтиә, иш гүввәси артыг инди истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрмәкдәдир; беләликлә, эйни бир капитал дәйәр бурада ики дәфә мейдана чыхыр.

Әкәр биз анчаг иш дөврләрини нәзәрдән кечиририксә, онда:

I капитал истеһсал эдир	$450 \times 6 = 2\,700$	ф. ст.
II » »	$450 \times 5^1/_3 = 2\,400$	» »
демәли, чәми	$900 \times 5^2/_3 = 5\,100$	ф. ст.

Демәли, 900 ф. стерлинглик бүтүн аванс эдилмиш капитал бир илдә $5^2/_3$ дәфә мәһсулдар капитал олараг фәалиййәт көстәрмишдир. Истәр 450 ф. ст. даим истеһсал просесиндә вә 450 ф. ст. даим тәдавүл просесиндә фәалиййәт көстәрәрәк бир-бирини әвәз этсин, истәрсә 900 ф. ст. $4^1/_2$ һәфтә әрзиндә истеһсал просесиндә, сонракы $4^1/_2$ һәфтә әрзиндә исә тәдавүл просесиндә фәалиййәт көстәрсин, — бунун изафи дәйәр истеһсалы үчүн фәрги йохдур.

Әксинә, әкәр биз дөврийyә дөврләрини нәзәрдән кечиририксә, онда:

I капитал	$450 \times 5^2/_3 = 2\,550$	ф. ст.
II »	$450 \times 5^1/_6 = 2\,325$	» »
демәли, бүтүн капиталын дөврийyәси...	$900 \times 5^5/_{12} = 4\,875$	ф. ст.

Ахы бүтүн капиталын дөврийyәләринин сайы I вә II дөврийyәләрин екуну мәчмуунун I вә II капитал мәчмууна бөлүнмәсинә бәрабәрдир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, әкәр I вә II капитал бир-бириндән асылы олмасайды, енә дә эйни бир истеһсал даирәсиндә аванс эдилмиш ичтимаи капиталын анчаг мүхтәлиф мүстәгил һиссәләри олардыр. Демәли, әкәр бу истеһсал даирәсиндә ичтимаи капитал *анчаг* I вә II капиталдан ибарәт олсайды, онда эйни бир хүсуси капиталын ики тәркиб һиссәси, I вә II үчүн бурада гәбул этдийимиз эйни һагг-һесаб бу даирәдә ичтимаи капиталын дөврийyәсинә дә тәтбиг эдилә биләрди. Даһа ирәлийә кедәрәк, бүтүн ичтимаи капиталын һәр һансы бир айрыча истеһсал даирәсинә гоюлан һәр һиссәси үчүн дә белә бир һагг-һесаб тәтбиг эдилә биләр. Нәтичә э'тибарилә исә, бүтүн ичтимаи капиталын дөврийyәләринин сайы, мүхтәлиф истеһсал даирәләриндә дөвр этмиш олан

капитал мәчмуунун бу истеһсал даирәләриндә аванс эдилмиш капитал мәчмууна бөлүнмәси гисмәтинә бәрабәрдир.

Сонра, демәк лазымдыр ки, бурада эйни бир хүсуси мүәссисәдә I вә II капиталын дөврийјә илләри әслиндә бир-биринә уйғун кәлмәдийи кими (II капиталын дөврийјәләри тсикли I капиталынкындан $4^1/_2$ һәфтә сонра башланыр, буна көрә дә I капиталын или II капиталынкындан $4^1/_2$ һәфтә әввәл тамам олур), эйни бир истеһсал даирәсиндә мүхтәлиф фәрди капиталлар да өз әмәлиййатларыны тамамилә мүхтәлиф вахтларда башлайыр, буна көрә дә өз иллик дөврийјәсини ил әрзиндә мүхтәлиф вахтда баша вурур. Лакин юхарыда I вә II капитала тәтбиг этдийимиз кими бир орта кәмиййәт һесаблайыб чыхартсаг, онда биз ичтимаи капиталын мүхтәлиф мүстәгил һиссәләринин дөврийјә илләрини үмуми бир дөврийјә илинә кәтириб чыхартмыш оларыг.

II. ИШ ДӨВРҮ ТӘДАВҮЛ ДӨВРҮНДӘН АРТЫГДЫР.

I вә II капиталын иш дөврләри вә дөврийјә дөврләри нөвбә илә бир-бирини әвәз этмәк еринә, бир-бирилә чарпазлашыр. Эйни заманда бурада капитал сәрбәстләшир ки, әввәлчә нәзәрдән кечирдийимиз һалда бу йох иди.

Лакин бу һал белә бир вәзиййәти әсла дәйишдирмир ки, әвәлләр олдуғу кими, инди дә 1) аванс эдилмиш бүтүн капиталын иш дөврләринин сайы капиталын аванс эдилмиш һәр ики һиссәсинин иллик мәһсулу дәйәринин мәчмуунун аванс эдилмиш бүтүн капитала бөлүнмәси гисмәтинә бәрабәрдир вә 2) бүтүн капиталын дөврийјәләринин сайы һәр ики дөврийјәнин екуну мәчмуунун аванс эдилмиш һәр ики капиталын мәчмууна бөлүнмәси гисмәтинә бәрабәрдир. Һәм дә биз бурада да капиталын һәр ики һиссәсинә элә бахмалыйыг ки, куя онларын дөврийјәләри бир-бириндән гәт'иййән асылы дейилдир.

Демәли, биз енә фәрз эдәк ки, әмәк просесинә һәр һәфтә 100 ф. ст. аванс эдилир. Иш дөврү 6 һәфтә давам эдир; демәли, һәр дәфә 600 ф. ст. аванс эдилмәси тәләб олунур (I капитал). Тәдавүл дөврү 3 һәфтәдир; демәли, дөврийјә дөврү, әввәлки кими, 9 һәфтәдир. 300 ф. стерлинглик II капитал I капиталын үч һәфтәлик тәдавүл дөврү әрзиндә ишә дахил олур. Әкәр бунларын һәр икисинә бир-бириндән асылы олмаян капиталлар кими бахылса, онда иллик дөврийјә схеми ашағыдакы шәкилдә олур:

II чәдвәл.

I КАПИТАЛ, 600 ф. ст.

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Аванс едилмишдир	Тәдавүл дөврләри
I. 1— 9 һәфтә	1— 6 һәфтә	600 ф. ст.	7— 9 һәфтә
II. 10—18 »	10—15 »	600 » »	16—18 »
III. 19—27 »	19—24 »	600 » »	25—27 »
IV. 28—36 »	28—33 »	600 » »	34—36 »
V. 37—45 »	37—42 »	600 » »	43—45 »
VI. 46—(54) »	46—51 »	600 » »	(52—54) »

II ӘЛАВӘ КАПИТАЛ, 300 ф. ст.

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Аванс едилмишдир	Тәдавүл дөврләри
I. 7—15 һәфтә	7— 9 һәфтә	300 ф. ст.	10—15 һәфтә
II. 16—24 »	16—18 »	300 » »	19—24 »
III. 25—33 »	25—27 »	300 » »	28—33 »
IV. 34—42 »	34—36 »	300 » »	37—42 »
V. 43—51 »	43—45 »	300 » »	46—51 »

Истеһсал просеси ил бою бәрабәр өлчүдә фасиләсиз давам едир. Һәр ики капитал, I вә II капитал тамамилә айрылмыш һалда галыр. Лакин онлары айрылмыш тәсәввүр етмәк үчүн биз онларын һәгиги чарпазлашмаларыны вә чулгашмаларыны позмалы, бунун нәтичәсиндә исә дөврийјәләрин сайыны да дәйишдирмәли идик. Мәһз, юхарыдакы чәдвәлә көрә, дөврийјә белә олур:

$$\begin{array}{lll} \text{I капитал} & 600 \times 5^2/_3 = 3\,400 & \text{ф. ст. вә} \\ \text{II} \quad » & 300 \times 5 \quad = 1\,500 & » \quad » \\ \hline \text{демәли, бүтүн капитал} \ldots & 900 \times 5^4/_9 = 4\,900 & \text{ф. ст.} \end{array}$$

Лакин бу доғру дейилдир, зира, көрәчәйимиз кими, һәгиги истеһсал вә тәдавүл дөврләри верилән схемдәки дөврләрә мүтләг мә'нада уйғун кәлмир; һәмин схемдә башлыча чәһәт ондан ибарәт иди ки, һәр ики капитал, I вә II капитал бир-бириндән асылы олмаян шәкилдә тәсәввүр едилсин.

Һәгигәтдә исә II капиталын I капитал дөврләриндән айры олан нә хүсуси иш дөврү, нә дә тәдавүл дөврү йохдур. Иш дөврү 6 һәфтә, тәдавүл дөврү 3 һәфтә давам эдир. II капитал анчаг 300 ф. стерлингә бәрабәр олдуғуна көрә, о, иш дөврүнүн анчаг бир һиссәсини долдура биләр. Һәгигәтдә дә мәһз беләдир. 6-чы һәфтәнин ахырында 600 ф. ст. дәйәриндә олан мәһсул тәдавүлә дахил олур вә 9-чу һәфтәнин ахырында пул шәклиндә кери гайыдыр. Бунунла бәрабәр 7-чи һәфтәнин әввәлиндә II капитал фәалиййәтә башлайыр вә 7—9-чу һәфтәләр әрзиндәки кәләчәк иш дөврүнүн тәләбатыны өдәйир. Лакин биз фәрз этдиймизә көрә, 9-чу һәфтәнин ахырында иш дөврүнүн анчаг ярысы гуртарыр. Демәли, еничә кери гайытмыш олан 600 ф. стерлинглик I капитал 10-чу һәфтәнин әввәлиндә енидән фәалиййәтә башлайыр вә 10—12-чи һәфтәләрдә лазым кәлән аванслары өзүнүн 300 ф. стерлингилә өдәйир. Икинчи иш дөврү бунунла баша чатыр. Тәдавүлдә 600 ф. ст. дәйәриндә мәһсул олур ки, бу 600 ф. ст. 15-чи һәфтәнин ахырында кери гайыдачагдыр; лакин бундан әлавә, сәрбәстләшмиш 300 ф. стерлинг — илкин II капиталдан ибарәт олан мәбләғ — вардыр вә бу, кәлән иш дөврүнүн биринчи ярысында, демәли 13—15-чи һәфтәләр әрзиндә фәалиййәт көстәрә биләр. Бу вахт битдикдә, 600 ф. ст. енидән кери гайыдыр; бундан 300 ф. ст. бу иш дөврүнүн ахырынадәк кифайәт олачагдыр, 300 ф. ст. исә кәлән иш дөврү үчүн сәрбәст галыр.

Беләликлә иш ашағыдакы гайдада кедир:

I дөврийјә дөврү: 1—9-чу һәфтәләр.

1-чи иш дөврү: 1—6-чы һәфтәләр. I капитал, 600 ф. ст. фәалиййәт көстәрир.

1-чи тәдавүл дөврү: 7—9-чу һәфтәләр. 9-чу һәфтәнин ахырында 600 ф. ст. керийә ахыб кәлир.

II дөврийјә дөврү: 7—15-чи һәфтәләр.

2-чи иш дөврү: 7—12-чи һәфтәләр.

Биринчи ярысы: 7—9-чу һәфтәләр. II капитал, 300 ф. ст. фәалиййәт көстәрир.

9-чу һәфтәнин ахырында 600 ф. ст. пул формасында керийә ахыб кәлир (I капитал).

Икинчи ярысы: 10—12-чи һәфтәләр. I капиталын 300 ф. стерлинги фәалиййәт көстәрир.

I капиталын дикәр 300 ф. стерлинги сәрбәст галыр.

2-чи тәдавүл дөврү: 13—15-чи һәфтәләр.

15-чи һәфтәнин ахырында (ярысы I капиталдан, ярысы да II капиталдан әмәлә кәлмиш олан) 600 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир.

III дөврийјә дөврү: 13—21-чи һәфтәләр.

3-чү иш дөврү: 13—18-чи һәфтәләр.

Биринчи ярысы: 13—15-чи һәфтәләр. Сәрбәстләшмиш

300 ф. ст. фәалиййәтә башлайыр. 15-чи һәфтәнин ахырында 600 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир.

Икинчи ярысы: 16—18-чи һәфтәләр. Кери гайытмыш олан 600 ф. стерлингин 300 ф. стерлинги фәалиййәт көстәрир, дикәр 300 ф. ст. енидән сәрбәст галыр.

3-чү тәдавүл мүддәти: 19—21-чи һәфтәләр, бунун ахырында 600 ф. ст. енидән пул шәклиндә кери гайыдыр; бу 600 ф. стерлингдә I капитал илә II капитал инди элә говушмушдур ки, бунлары даһа бир-бириндән фәргләндирмәк олмур.

Беләликлә, 51-чи һәфтәнин ахырынадәк 600 ф. стерлинглик капиталын сәккиз там дөвриййә дөврү алыныр (I : I — 9-чу һәфтәләр; II: 7—15; III: 13—21; IV: 19—27; V: 25—33; VI: 31—39; VII: 37—45; VIII: 43—51-чи һәфтәләр). Лакин 49—51-чи һәфтәләр сәккизинчи тәдавүл дөврүнә дүшдүйүнә көрә, 300 ф. стерлинглик сәрбәстләшмиш капитал бу вахт әрзиндә ишә дахил олмалы вә истеһсалы давам этдирмәлидир. Бунунла да илин ахырында дөвриййә белә бир шәкил алачагдыр: 600 ф. ст. өз дөвраныны сәккиз дәфә баша вурмушдур; бу, 4 800 ф. ст. тәшкил эдир. Буна ахырынчы 3 һәфтәнин (49—51-чи һәфтәләрин) мәһсулу әлавә эдилмәлидир, лакин бу өз доггуз һәфтәлик дөвранынын анчаг үчдә бирини баша вурмушдур, демәли, дөвриййә мәбләғинә онун кәмиййәтинин анчаг үчдә бири, 100 ф. ст. әлавә эдилмәлидир. Демәли, ил 51 һәфтә һесаб эдилдикдә, иллик мәһсул 5 100 ф. стерлингә бәрабәрдирсә, онда дөвр этмиш капитал анчаг 4 800 + 100 = = 4 900 ф. ст. олар; демәли, аванс эдилмиш бүтүн 900 ф. стерлинглик капитал $5^4/_9$ дәфә, йә'ни I һалда олдуғундан чүз'и дәрәчә артыг дөвр этмишдир.

Көстәрилән мисалда белә бир һал фәрз эдилир ки, иш вахты дөвриййә дөврүнүн $^2/_3$ һиссәсини, тәдавүл вахты исә $^1/_3$ һиссәсини тәшкил эдир, демәли, иш вахты тәдавүл вахтынын садә кәррәтыдыр. Суал олунур, капиталын юхарыда көстәрилән сәрбәстләшмәси айры шәраитдә дә баш верәчәкдирми.

Белә гәбул эдәк ки, иш дөврү = 5 һәфтәйә, тәдавүл вахты = = 4 һәфтәйә, һәр һәфтә аванс эдилән капитал = 100 ф. стерлингә.

I дөвриййә дөврү: 1—9-чу һәфтәләр.

1-чи иш дөврү: 1—5-чи һәфтәләр. I капитал = 500 ф. ст. фәалиййәт көстәрир.

1-чи тәдавүл дөврү: 6—9-чу һәфтәләр. 9-чу һәфтәнин ахырында 500 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир.

II дөвриййә дөврү: 6—14-чү һәфтәләр.

2-чи иш дөврү: 6—10-чу һәфтәләр.

Биринчи һиссәси: 6—9-чу һәфтәләр. II капитал = 400 ф. ст. фәалиййәт көстәрир. 9-чу һәфтәнин ахырында I капитал = = 500 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир.

Икинчи һиссәси: 10-чу һәфтә. Кери гайытмыш олан 500 ф. стерлингдән 100 ф. ст. фәалиййәт көстәрир. Галан 400 ф. ст. кәлән иш дөврү үчүн сәрбәст галыр.

2-чи тәдавүл дөврү: 11—14-чү һәфтәләр. 14-чү һәфтәнин ахырында 500 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир.

14-чү һәфтәнин ахырынадәк (11—14), әввәлчә сәрбәстләшмиш олан 400 ф. ст. фәалиййәт көстәрир; сонра кери гайытмыш олан 500 ф. стерлингдән 100 ф. ст. үчүнчү иш дөврүнүн (11—15-чи һәфтәләр) тәләбаты үчүн чатышмаян һиссәни долдурур, белә ки, дөрдүнчү иш дөврү үчүн енидән 400 ф. ст. сәрбәстләшир. Эйни һал һәр иш дөврүндә тәкрар олунур; онун башланғычында 400 ф. ст. мөвчуддур ки, бу да биринчи 4 һәфтә үчүн кифайәтдир. 4-чү һәфтәнин ахырында 500 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир вә бундан ахырынчы һәфтә үчүн анчаг 100 ф. ст. тәләб олунур; галан 400 ф. ст. кәлән иш дөврү үчүн сәрбәст галыр.

Сонра, 700 ф. стерлинглик I капиталы олан 7 һәфтәлик иш дөврү, 200 ф. стерлинглик II капиталы олан 2 һәфтәлик тәдавүл вахты көтүрәк.

Бу һалда биринчи дөврийиә дөврү 1—9-чу һәфтәләр әрзиндә давам эдир, бундан биринчи иш дөврү 700 ф. ст. аванс эдилмәклә 1-чи һәфтәдән 7-чи һәфтәйә гәдәр вә биринчи тәдавүл дөврү 8-чи һәфтәдән 9-чу һәфтәйә гәдәрдир. 9-чу һәфтәнин ахырында 700 ф. ст. пул шәклиндә керийә ахыб кәлир.

8-чи һәфтәдән 16-чы һәфтәйә гәдәр олан икинчи дөврийиә дөврүнә 8-чи һәфтәдән 14-чү һәфтәйә гәдәр олан икинчи иш дөврү дахилдир. Бундан 8-чи вә 9-чу һәфтәнин тәләбатыны II капитал өдәйир. 9-чу һәфтәнин ахырында әввәлки 700 ф. ст. кери гайыдыр, бундан иш дөврүнүн ахырынадәк (10—14-чү һәфтәләр) 500 ф. ст. ишә сәрф олунур; 200 ф. ст. кәлән иш дөврү үчүн сәрбәст галыр. Икинчи тәдавүл дөврү 15-чи вә 16-чы һәфтә әрзиндә давам эдир; 16-чы һәфтәнин ахырында 700 ф. ст. енидән кери гайыдыр. Сонра эйни һал һәр иш дөврүндә тәкрар олунур. Биринчи ики һәфтә әрзиндә капитала олан тәләбат, әввәлки иш дөврүнүн ахырында сәрбәстләшмиш 200 ф. ст. васитәсилә өдәнилир; 2-чи һәфтәнин ахырында 700 ф. ст. кери гайыдыр, лакин иш дөврүнүн һәлә анчаг 5 һәфтәси кечмишдир, белә ки, буна анчаг 500 ф. ст. сәрф эдилә биләрди, демәли 200 ф. ст. даим кәлән иш дөврү үчүн сәрбәст галыр.

Демәли, мә'лум олур ки, бизим көтүрдүйүмүз вә иш дөврүнүн тәдавүл дөврүндән артыг олдуғуну фәрз этдийимиз мисалда һәр чүр шәраитдә һәр бир иш дөврүнүн ахырында сәрбәст пул капитал мөвчуддур ки, бу да тәдавүл дөврү үчүн аванс эдилән II капитала бәрабәрдир. Бизим көтүрдүйүмүз үч мисалда II капитал: биринчи һалда 300 ф. стерлингә, икинчи һалда 400 ф. стерлингә,

үчүнчү һалда 200 ф. стерлингә бәрабәр иди; буна уйғун олараг, иш дөврү гуртаранда сәрбәстләшән капитал ардычыл сурәтдә 300, 400 вә 200 ф. ст. иди.

III. ИШ ДӨВРҮ ТӘДАВҮЛ ДӨВРҮНДӘН АЗДЫР.

Әввәлчә биз енә дә дөврийјә дөврүнү 9 һәфтә фәрз эдәк; бунун 3 һәфтәси иш дөврүдүр ки, онун үчүн дә әлдә I капитал = 300 ф. ст. вардыр. Фәрз эдәк ки, тәдавүл дөврү 6 һәфтәдир. Бу 6 һәфтә үчүн 600 ф. стерлинглик әлавә капитал тәләб олунур, буну да биз енә һәрәси 300 ф. ст. олан ики капитала бөлә биләрик вә бунларын һәрәси бир иш дөврүнү тә'мин эдир. Бу һалда бизим һәрәси 300 ф. стерлингдән ибарәт үч капиталымыз олур; бундан 300 ф. ст. һәмишә истеһсалда ишләйир, 600 ф. ст. исә тәдавүл даирәсиндә олур.

III ЧӘДВӘЛ.

I КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Тәдавүл дөврләри
I. 1— 9 һәфтә	1— 3 һәфтә	4— 9 һәфтә
II. 10—18 »	10—12 »	13—18 »
III. 19—27 »	19—21 »	22—27 »
IV. 28—36 »	28—30 »	31—36 »
V. 37—45 »	37—39 »	40—45 »
VI. 46—(54) »	46—48 »	49—(54) »

II КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Тәдавүл дөврләри
I. 4—12 һәфтә	4— 6 һәфтә	7—12 һәфтә
II. 13—21 »	13—15 »	16—21 »
III. 22—30 »	22—24 »	25—30 »
IV. 31—39 »	31—33 »	34—39 »
V. 40—48 »	40—42 »	43—48 »
VI. 49—(57) »	49—51 »	(52—57) »

III КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Тәдавүл дөврләри
I. 7—15 һәфтә	7— 9 һәфтә	10—15 һәфтә
II. 16—24 »	16—18 »	19—24 »
III. 25—33 »	25—27 »	28—33 »
IV. 34—42 »	34—36 »	37—42 »
V. 43—51 »	43—45 »	46—51 »

Биз бурада I һалын тамамилә эјнини көрүрүк, фәрг анчаг ондадыр ки, ики капитал еринә инди үч капитал бир-бирини әвәз эдир. Капиталларын чарпазлашмасы вә чулгашмасы баш вермир; һәр айрыча капиталы илин ахырынадәк айрылыгда изләмәк мүмкүндүр. Демәли, I һалда олдуғу кими, бурада да иш дөврүнүн ахырында капитал сәрбәстләшмир. I капитал 3-чү һәфтәнин ахырында тамамилә сәрф эдилмиш олур, 9-чу һәфтәнин ахырында тамамилә кери гайыдыр вә 10-чу һәфтәнин әввәлиндә енидән фәалиййәтә башлайыр. II вә III капиталлар да бунун кими олур. Бир капиталы дикәринин мүнтәзәм вә тамамилә әвәз этмәси капиталларын һәр һансы бир шәкилдә сәрбәстләшмәсинә имкан вермир.

Бүтүн дөврийјә ашағыдакы шәкилдә һесабланыр:

I капитал	300 ф. ст. $\times 5^2/_3$	$= 1\,700$ ф. ст.
II »	300 » » $\times 5^1/_3$	$= 1\,600$ » »
III »	300 » » $\times 5$	$= 1\,500$ » »
Бүтүн капитал	900 ф. ст. $\times 5^1/_3$	$= 4\,800$ ф. ст.

Инди элә бир мисал да кәтүрәк ки, бурада тәдавүл дөврү иш дөврүнүн дүрүст кәрратыны тәшкил этмир; мәсәлән, иш дөврү 4 һәфтә, тәдавүл дөврү 5 һәфтәдир; бу һалда капиталын мүвафиг мигдарлары беләә оларды: I капитал = 400 ф. ст., II капитал = = 400 ф. ст., III капитал = 100 ф. ст. Биз анчаг илк үч дөврийјәнин схемини веририк:

IV чәдвәл.

I КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Тәдавүл дөврләри
I. 1—9 һәфтә	1—4 һәфтә	5—9 һәфтә
II. 9—17 »	9. 10—12 »	13—17 »
III. 17—25 »	17. 18—20 »	21—25 »

II КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Тәдавүл дөврләри
I. 5—13 һәфтә	5—8 һәфтә	9—13 һәфтә
II. 13—21 »	13. 14—16 »	17—21 »
III. 21—29 »	21. 22—24 »	25—29 »

III КАПИТАЛ:

Дөврийјә дөврләри	Иш дөврләри	Тәдавүл дөврләри
I. 9—17 һәфтә	9 һәфтә	10—17 һәфтә
II. 17—25 »	17 »	18—25 »
III. 25—33 »	25 »	26—33 »

Бурада капиталларын чулгашмасы јалныз она көрә баш верир ки, тәкчә бир һәфтә үчүн кифајәт едән, буна көрә дә мүстәгил иш дөврүнә малик олмајан III капиталын иш дөврү I капиталын биринчи иш һәфтәси илә бир вахта дүшүр. Лакин истәр I капиталын, истәрсә II капиталын иш дөврүнүн ахырында III капитала бәрабәр олан 100 ф. ст. мигдарында бир мәбләғ сәрбәстләшир. Доғрудан да, әкәр III капитал I капиталын икинчи вә бүтүн сонракы иш дөврләринин биринчи һәфтәсини тә'мин едирсә, бу биринчи һәфтәнин ахырында да бүтүн I капитал, 400 ф. ст. керијә ахыб кәлирсә, онда I капиталын иш дөврүнүн галан һиссәси чәми 3 һәфтәјә бәрабәрдир вә мүвафиг капитал мәсрәфи 300 ф. ст. олачагдыр. Беләликлә сәрбәстләшмиш олан 100 ф. ст. сонра, II капиталын билаваситә бунун ардынча кәлән иш дөврүнүн биринчи һәфтәси үчүн кифајәт едәчәкдир; бу һәфтәнин ахырында 400 ф. стерлинглик бүтүн II капитал керијә гајыдыр; лакин инди башланмыш олан иш дөврү һәлә анчаг 300 ф. ст. һәзм едә билә-

чәйинә көрә, бу иш дөврү гуртарандан сонра енидән 100 ф. ст. сәрбәст галыр вә илаахыр. Демәли, тәдавүл вахты иш дөврүнүн садәчә кәрратындан ибарәт олмадығы һалда иш дөврүнүн ахырында капитал сәрбәстләшир; сәрбәстләшән бу капитал исә капиталын о һиссәсинә бәрабәрдир ки, һәмин һиссә иш дөврүнә вә я иш дөврүнүн кәрратына нисбәтән тәдавүл дөврүнүн артығыны тәшкил едән вахты долдурур.

Тәдгиг эдилән һалларын һамысында фәрз эдилирди ки, бурада нәзәрдән кечирилән мүәссисәләрин һәр бириндә иш дөврү дә, тәдавүл вахты да бүтүн ил әрзиндә бәрабәр олараг галырды. Бир һалда ки, биз тәдавүл вахтынын аванс эдилән капиталын дөвриййәсинә вә һәчминә тә'сирини айдынлашдырмаг истәйирдик,—белә бир фәрзиййә зәрури иди. Белә бир фәрзиййәнин һәгигәтдә һеч дә һәмишә бу чүр гәт'иликлә һәята кечмәмәси, чох вахт исә һәгигәтә әсла уйғун кәлмәмәси нәтичәсиндә вәзиййәт гәт'иййән дәйишилмир.

Бүтүн бу бөлмәдә биз анчаг дөврийјә капиталынын дөврийјәләрини нәзәрдән кечирирдик, әсас капиталын дөврийјәләрини исә нәзәрдән кечирмәдик, садәчә она көрә ки, мүзакирә эдилән мәсәләнин әсас капиталла һеч бир әлагәси йохдур. Истеһсал просесиндә ишләдилән әмәк васитәләри вә с. ялныз она көрә әсас капиталдыр ки, бунларын ишләдилдийи вахтын давамы дөврийјә капиталынын дөврийјә дөврүндән артыгдыр, бу әмәк васитәләринин даим тәкрар олунан әмәк просесләриндә хидмәт этдийи вахт дөврийјә капиталынын дөврийјә дөврүндән узундур, демәли, о, дөврийјә капиталынын дөврийјә дөврләринин n мислинә бәрабәрдир. Дөврийјә капиталынын дөврийјә дөврләринин бу n мислиндән әмәлә кәлән вахтын үмуми гәдәринин даһа узун вә я даһа гыса олмасындан асылы олмаяраг, мәһсулдар капиталын бу вахт үчүн әсас капитала аванс эдилмиш һиссәси һәмин вахт әрзиндә енидән аванс эдилмәйәчәкдир. Бу һиссә өз әввәлки истеһлак формасында фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдир. Фәрг анчаг бундадыр: дөврийјә капиталынын һәр бир дөврийјә дөврүнүн тәркибинә дахил олан айрыча бир *иш дөврүнүн* узунлугча мүхтәлиф олмасына уйғун олараг, әсас капитал өз илк дәйәринин чох вә я аз һиссәсини бу иш дөврүнүн мәһсулуна верир вә, — енә дә һәр бир дөврийјә дөврүнүн тәркибинә дахил олан — тәдавүл вахтынын узунлуғуна уйғун олараг, әсас капиталын дәйәринин мәһсула кечән бу һиссәси чох вә я аз бир сүр'әтлә пул формасында керийә гайыдыр. Бу бөлмәдә мүзакирә этдийимиз мөвзуун тәбиәти, — мәһсулдар капиталын дөврийјә һиссәсинин дөврийјәси, — капиталын бу һиссәсинин өз тәбиәтиндән ирәли кәлир. Бир иш дөврүндә тәтбиг эдилмиш олан дөврийјә капиталы өз дөврийјәсини баша вурмайынча, әмтиә капитала, сонра пул капитала,

бундан да енә мәhсулдар капитала чеврилмәйинчә ени иш дөврүндә тәтбиг эдилә билмәз. Буна көрә дә, биринчи иш дөврүнүн ардынча фасиләсиз олараг дәрhал икинчисинин кәлмәси үчүн енидән капитал аванс этмәк вә ону мәhсулдар капиталын дөвриййә үнсүрләринә чевирмәк лазым кәлир, hәм дә элә бир мигдарда аванс этмәк лазым кәлир ки, биринчи иш дөврү үчүн аванс эдилән дөвриййә капиталынын тәдавүл дөврү нәтичәсиндә яранан бошлуғу долдурмаға кифайәт этсин. Мүәййән истеhсалда әмәк просесинин мигясына вә аванс эдилмиш капиталын нә сурәтлә hиссәләрә айрылмасына дөвриййә капиталынын иш дөврүнүн узунлуғунун тә'сири, йә'ни капиталын әлавә олараг аванс эдилән ени hиссәләринин мигдарына тә'сири дә бурадан ирәли кәлир. Бу бөлмәдә бизим тәдгиг этмәли олдуғумуз да мәhз бу иди.

IV. НӘТИЧӘЛӘР.

Юхарыдакы тәдгигатдан белә нәтичәләр чыхыр:

A. Капиталын дикәр hиссәләри тәдавүл дөврүндә икән бир hиссәсинин даим иш дөврүндә ола билмәси үчүн, парчаланмасы лазым кәлән капиталын мүхтәлиф hиссәләри ики hалда бир-бирини мүхтәлиф мүстәгил фәрди капиталлар кими әвәз эдир: 1) Әкәр иш дөврү тәдавүл дөврүнә бәрабәрдир, демәли, дөвриййә дөврү ики бәрабәр hиссәйә бөлүнүр. 2) Әкәр тәдавүл дөврү иш дөврүндән узундур, лакин бунунла бәрабәр иш дөврүнүн садәчә кәрратындан ибарәтдир, белә ки, бир тәдавүл дөврү $= n$ иш дөврүнә вә бурада n там әдәд олмалыдыр. Бу hалларда, ардычыл сурәтдә аванс эдилән капиталын hеч бир hиссәси сәрбәстләшмир.

B. Әксинә, бүтүн о hалларда ки: 1) тәдавүл дөврү иш дөврүндән узундур вә онун садәчә кәрратындан ибарәт дейилдир вә 2) иш дөврү тәдавүл дөврүндән узундур, — бу hалларда hәр иш дөврүнүн ахырында, икинчи дөвриййәдән башлараг, бүтүн дөвриййә капиталынын бир hиссәси даим вә вахташыры сурәтдә сәрбәстләшир. Һәм дә әкәр иш дөврү тәдавүл дөврүндән узундурса, сәрбәстләшән бу капитал тәдавүл дөврү үчүн аванс эдилән бүтүн капиталын бир hиссәсинә бәрабәрдир, йох әкәр тәдавүл дөврү иш дөврүндән узундурса, онда бу капитал тәдавүл дөврүнүн иш дөврүндән вә я иш дөврләринин кәрратындан артығыны долдуран капитал hиссәсинә бәрабәрдир.

C. Бундан о нәтичә чыхыр ки, капиталын сәрбәстләшмәси, өз дөвриййә hиссәси нөгтейи-нәзәриндән көтүрүлән бүтүн ичтимаи капитал үчүн үмуми бир гайда олмалыдыр, истеhсал просесиндә ардычыл фәалиййәт көстәрән капитал hиссәләринин садәчә бир-

бирини әвәз этмәси исә бир истисна тәшкил этмәлидир. Она көрә ки, иш дөврү илә тәдавүл дөврүнүн бәрабәрлийи вә я тәдавүл дөврү илә иш дөврүнүн садәчә кәрратынын бәрабәрлийи — дөвриййә дөврүнүн ики тәркиб һиссәсинин бу дүз пропорсионаллығы мәсәләнин маһиййәти илә гәт'иййән әлагәдар дейилдир, буна көрә дә үмумиййәтлә анчаг бир истисна шәклиндә баш верә биләр.

Демәли, бир ил әрзиндә бир нечә дәфә дөвр эдән ичтимаи дөвриййә капиталынын чох әһәмиййәтли бир һиссәси дөвриййәләрин иллик тсикли әрзиндә вахташыры олараг сәрбәстләшмиш капитал формасында олачагдыр.

Сонра айдындыр ки, бүтүн башга шәртләр дәйишилмәз фәрз эдилдикдә, бу сәрбәстләшән капиталын кәмиййәти әмәк просесинин һәчми илә, яхуд истеһсалын мигясы илә, демәли, үмумиййәтлә капиталист истеһсалынын инкишафы илә бирликдә артыр. *B.* 2) илә ишарә эдилмиш олан һалда она көрә белә артыр ки, аванс эдилән бүтүн капитал артыр; *B.* 1) илә ишарә эдилмиш олан һалда она көрә белә артыр ки, капиталист истеһсалы инкишаф этдикчә, тәдавүл дөврүнүн, демәли һабелә дөвриййә дөврүнүн узунлуғу артыр; бу да о һалларда олур ки, ⟨ иш дөврү тәдавүл дөврүндән аз олсун, һәр ики дөвр арасында дүзкүн нисбәт олмасын ⟩ .

Биринчи һалда биз һәр һәфтә, мәсәлән, 100 ф. ст. сәрф этмәли идик. Алты һәфтәлик иш дөврү үчүн 600 ф. ст., үч һәфтәлик иш дөврү үчүн 300 ф. ст., чәми 900 ф. ст. Бурада даим 300 ф. ст. сәрбәстләшәчәкдир. Һәфтәлик мәсрәф 300 ф. ст. олдугда исә, әксинә, иш дөврү үчүн әлимиздә 1 800 ф. ст., тәдавүл дөврү үчүн 900 ф. ст. олачагдыр, демәли, инди даһа вахташыры олараг 300 ф. ст. әвәзиндә 900 ф. ст. сәрбәстләшәчәкдир.

D. Бүтүн капитал, мәсәлән, 900 ф. ст. ики һиссәйә бөлүнмәлидир: әввәлләр олдуғу кими, иш дөврү үчүн 600 ф. ст. вә тәдавүл дөврү үчүн 300 ф. ст. Әмәк просесинә һәгигәтән сәрф эдилән һиссә бунун нәтичәсиндә үчдә бир азалачаг, 900 ф. стерлингдән 600 ф. стерлингә энәчәкдир, буна көрә дә истеһсалын һәчми үчдә бир азалачагдыр. Дикәр тәрәфдән, 300 ф. ст. анчаг она көрә фәалиййәт көстәрир ки, иш дөврүндә фасилә әмәлә кәлмәсин, илин һәр һәфтәсиндә әмәк просесинә 100 ф. ст. сәрф этмәк мүмкүн олсун.

Мүчәррәд шәкилдә десәк, әсла фәрги йохдур ки, 600 ф. ст. $8 \times 6 = 48$ һәфтә ишләйирми (мәһсул $= 4\,800$ ф. ст.), йохса бүтүн 900 ф. стерлинглик капитал 6 һәфтә әрзиндә әмәк просесинә сәрф эдилир, сонра да тәдавүл дөврүнүн 3 һәфтәси әрзиндә бош галыр. Ахырынчы һалда 48 һәфтә әрзиндә $5^1/_3 \times 6 = 32$ иш һәфтәси оларды (мәһсул $= 900 \times 5^1/_3 = 4\,800$ ф. ст.) вә 16 һәфтә о бош галарды. Лакин әсас капиталын 16 һәфтә фәалиййәтсиз

галдығы мүддәтдә нисбәтән чох корланмасы вә илин бир һиссәси әрзиндә ишләдилсә дә, бүтүн ил бою муздуну вермәк лазым кәлән әмәйин баһалашмасы һәтта нәзәрә алынмадыгда да, истеһсал просесиндә беләә мүнтәзәм фасиләләр әмәлә кәлмәси үмумиййәтлә мүасир ири сәнаеин апарылмасы илә бир арая сыға билмәз. Бу фасиләсизлийин өзү әмәйин мәһсулдар гүввәсидир.

Әкәр инди биз сәрбәстләшмиш капитала, — әслиндә фәалиййәти тә'хирә салынан бу капитала, — яхындан бахсаг, мә'лум олар ки, онун хейли һиссәси даим пул капитал формасында олмалыдыр. Бир мисал кәтүрәк: иш дөврү 6 һәфтә, тәдавүл дөврү 3 һәфтә, һәфтәлик хәрч 100 ф. стерлингдир. Икинчи иш дөврүнүн ортасында, 9-чу һәфтәнин ахырында, 600 ф. ст. кери гайыдыр вә бундан иш дөврүнүн галан һиссәси әрзиндә анчаг 300 ф. ст. сәрф этмәк лазым кәләчәкдир. Демәли, икинчи иш дөврүнүн ахырында бу мәбләғдән 300 ф. ст. сәрбәстләшәчәкдир. Бу 300 ф. ст. нә вәзиййәтдәдир? Фәрз эдәк ки, $^1/_3$ һиссәси әмәк һаггына, $^2/_3$ һиссәси хаммала вә ярдымчы материаллара сәрф эдилмәлидир. Демәли, кери гайытмыш олан 600 ф. стерлингдән әмәк һаггы үчүн нәзәрдә тутулан 200 ф. ст. пул формасындадыр, 400 ф. ст. исә мәһсулдар эһтият формасында, сабит мәһсулдар капиталын дөврииййә һиссәсинин үнсүрләри формасындадыр. Лакин II иш дөврүнүн икинчи ярысы үчүн бу мәһсулдар эһтиятын анчаг ярысы тәләб эдилдийинә көрә, 3 һәфтә әрзиндә онун икинчи ярысы артыг мәһсулдар эһтият формасындадыр, йә'ни бир иш дөврүнүн тәләбатындан артыг олан эһтият формасындадыр. Лакин капиталист билир ки, кери гайытмыш олан капиталын бу һиссәсинин (400 ф. ст.) чари иш дөврү үчүн она анчаг ярысы = 200 ф. ст. тәләб олунур. Демәли, онун бу 200 ф. стерлинги дәрһал бүтүнлүклә, яхуд анчаг гисмән артыг мәһсулдар эһтията чевирәчәйи, йохса базарда даһа әлверишли шәраит көзләйәрәк, буну бүтүнлүклә, яхуд гисмән пул капитал шәклиндә сахлаячағы базар шәраитиндән асылы олачагдыр. Дикәр тәрәфдән, өзлүйүндә айдындыр ки, әмәк һаггына сәрф эдилән вә 200 ф. стерлингә бәрабәр олан һиссә пул формасында сахланыр. Капиталист иш гүввәси алдыгда ону хам материал кими амбара йыға билмәз. О буну истеһсал просесинә дахил этмәли вә һәр һәфтәнин ахырында муздуну вермәлидир. Демәли, сәрбәстләшмиш олан 300 ф. ст. капиталдан һәр һалда бу 100 ф. ст. сәрбәстләшмиш капитал формасында, йә'ни иш дөврү үчүн тәләб олунмаян пул капитал формасында олачагдыр. Беләликлә, пул капитал формасында сәрбәстләшмиш олан капитал ән азы, капиталын әмәк һаггына сәрф эдилмиш дәйишән һиссәсинә бәрабәр олмалыдыр; бу пул капиталын максимуму сәрбәстләшмиш бүтүн капитал мәбләғинә чата биләр. Һәгигәтдә онун кәмиййәти даим бу минимумла максимум арасында дәйишилир.

Беләликлә, тәкчә дөврийјәләрин һәрәкәт механизми үзүндән сәрбәстләшмиш олан пул капитал (әсас капиталын ардычыл сурәтдә кери гайытмасындан әмәлә кәлән пул капитал илә вә һәр бир әмәк просесиндәки дәйишән капитал үчүн зәрури олан пул капитал илә янашы олараг), кредит системи инкишаф этдийинә көрә, әһәмиййәтли рол ойнамалы вә эйни заманда һәмин системин әсасларындан бирини тәшкил этмәлидир.

Фәрз эдәк ки, бизим мисалда тәдавүл вахты үч һәфтәдән ики һәфтәйә энир. Тутаг ки, бу нормал бир һал дейилдир, анчаг яхшы бир конюнктураньш нәтичәсидир, тә'дийә мүддәтләринин гысалмасынын вә с. нәтичәсидир. Иш дөврү әрзиндә сәрф эдилән 600 ф. стерлинглик капитал лазым олдуғундан бир һәфтә әввәл кери гайыдыр, демәли һәмин һәфтә әрзиндә сәрбәст олур. Сонра, иш дөврүнүн ортасында, әввәлләр олдуғу кими, 300 ф. ст. (һәмин 600 ф. стерлингин бир һиссәси) сәрбәстләшир, лакин әввәлки 3 һәфтә әвәзинә 4 һәфтәлийә сәрбәстләшир. Демәли, пул базарында бир һәфтә әрзиндә 600 ф. ст. олур, һәм дә 300 ф. ст. әввәлки 3 һәфтә әвәзинә 4 һәфтә пул базарында олур. Бу һал тәк бир капиталистә дейил, бир чохларына аид олдуғуна көрә вә мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә баш вердийинә көрә, базарда даһа чохлу мигдарда сәрбәст пул капитал олур. Әкәр беләә вәзиййәт нисбәтән узун сүрүрсә, шәраитин йол вердийи ерләрдә истеһсал кенишләнир. Кредит олараг алынмыш капиталла ишләйән капиталистләр тәрәфиндән пул базарында тәләб аз олачагдыр, бу да һәмин базарда вәзиййәти тәклифин артмасы нәтичәсиндә олдуғу дәрәчәдә йүнкүлләшдирәчәкдир; яхуд, нәһайәт, тәдавүл механизми үчүн артыглыг эдән мәбләғләр гәт'и олараг пул базарына бурахылачагдыр.

Тәдавүл вахтынын 3 һәфтәдән 2 һәфтәйә вә, демәли, дөврийјә дөврүнүн 9 һәфтәдән 8 һәфтәйә энмәси нәтичәсиндә, аванс эдилмиш бүтүн капиталын $^{1}/_{9}$ һиссәси артыг олур. Алты һәфтәлик иш дөврү инди 800 ф. ст. шәраитиндә, әввәлдәки 900 ф. ст. шәраитиндә олдуғу кими фасиләсиз давам эдә биләр. Буна көрә дә әмтиә капиталын дәйәринин 100 ф. стерлингә бәрабәр олан бир һиссәси пула чевриләрәк, бу вәзиййәтдә, пул капитал шәклиндә галыр вә даһа истеһсал просеси үчүн аванс эдилән капиталын һиссәси кими фәалиййәт көстәрмир. Башга шәртләр, мәсәлән: гиймәтләр вә и. а. эйни галмагла истеһсал әввәлки һәчмдә давам этдийи һалда, аванс эдилмиш капиталын дәйәринин мәбләғи 900 ф. стерлингдән 800 ф. стерлингә дүшүр. Әввәлдә аванс эдилән дәйәрин 100 ф. ст. галығы пул капитал формасында айрылыр. О белә бир капитал олараг пул базарына кечир вә бурада фәалиййәт көстәрән капиталларын әлавә бир һиссәсини тәшкил эдир.

Бурадан көрүнүр ки, пул капиталда нечә артыг әмәлә кәлә билир, һәм дә тәкчә бу мә'нада йох ки, пул капитал тәклифи бу

капитала олан тәләбдән йүксәкдир: белә бир артыг һиссә һәмишә анчаг нисбидир вә, мәсәлән, бөһран гуртардыгдан сонра ени тсикл башлаян «малхуля дөврүндә» олур. Йох, бу артыг о мә'нада артыгдыр ки, аванс едилән капитал дәйәрин мүәййән һиссәси (тәдавүл просесини дә әһатә едән) бүтүн ичтимаи тәкрар истеһсал просесини давам етдирмәк үчүн артыг олур, буна көрә дә пул капитал формасында айрылыр; бу артыг, истеһсалын әввәлки һәчми вә әввәлки гиймәтләр шәраитиндә анчаг ⟨ тәдавүл вахтынын гысалмасы вә дөврийјә дөврүнүн мүвафиг сурәтдә гысалмасы ⟩ нәтичәсиндә мейдана кәлән артыгдыр. Тәдавүлдә даһа чох вә я даһа аз пул күтләси олур, — онун бу һалда һеч бир тә'сири йохдур.

Фәрз едәк ки, әксинә, тәдавүл дөврү узаныб, мәсәлән, 3 һәфтәдән 5 һәфтәйә чатыр. Онда артыг сонракы дөврийјәдә, аванс едилмиш капиталын кери гайытмасы 2 һәфтә юбаныр. Бу иш дөврүндәки истеһсал просесинин ахырынчы һиссәси даһа, аванс едилмиш капиталын етдийи дөврийјәнин өз механизми васитәсилә давам етдирилә билмир. Белә бир вәзийјәт даһа чох сүрдүкдә, истеһсал просеси, онун һәчми азала биләр, — нечә ки, әввәлки һалда истеһсалын һәчми кенишләнмишди. Лакин просеси әввәлки мигясда давам етдирмәк үчүн, аванс едилмиш капиталы өз мигдарынын $^{2}/_{9}$ һиссәси гәдәр = 200 ф. ст. артырмаг лазымдыр, һәм дә бу артырылма тәдавүл дөврүнүн узандыгы бүтүн вахта аиддир. Бу әлавә капитал анчаг пул базарындан әлдә едилә биләр. Әкәр тәдавүл дөврү бир вә я бир нечә ири саһибкарлыг саһәсиндә узанса, бу һал пул базарына тәзйиг көстәрә биләр, анчаг бу шәртлә ки, башга тәрәфдән олан екс тә'сир бу тә'сирин гаршысыны алмасын. Бу һалда һәмчинин һисс едиләчәк гәдәр айдындыр ки, әввәлләр артыг мәсәләсиндә олдугу кими, белә бир тәзйиг нә әмтиәләрин гиймәтләринин дәйишилмәси илә, нә дә мөвчуд тәдавүл васитәләринин мигдарынын дәйишилмәсилә азачыг да әлагәдар дейилдир.

{Бу фәслин чапа һазырланмасы аз чәтинлик тәшкил етмәмишдир. Маркс чәбрдә нә гәдәр күчлү идисә дә, рәгәм һесабламалары, хүсусән тичарәт һесабламалары она мүйәссәр олмурду, һәрчәнд галын бир бағламадан ибарәт дәфтәрләр вардыр ки, бурада Маркс өзү бир чох мисаллар әсасында ән кичик тәфәррүатына гәдәр һәр чүр тичарәт һесабламалары апармышдыр. Лакин айры-айры һесабдарлыг үсулларыны билмәклә тачирин ади әмәли һесабдарлыгы илә мәшгул олмаг һеч дә ейни шей дейилдир вә, беләликлә, Маркс дөврийјәләрин һесабланмасында долашмышдыр, белә ки, натамамлыгла бәрабәр бә'зи дүзкүн олмаян чәһәтләр вә зиддийјәтләр төрәмишдир. Юхарыда чап едилән чәдвәлләрдә мән анчаг ән садә вә һесаб нөгтейи-нәзәриндән дүзкүн оланлары, башлыча олараг, ашағыдакы мүлаһизәләрә көрә сахламышам.

Һәмин зәһмәтли һесабламаларын дүзкүн олмаян екунлары онунла нәтиҹәләнмишдир ки, Маркс, мәним фикримҹә, һәгигәтдә аз мүһүм олан бир ҹәһәтә лайиг олмадығы гәдәр әһәмиййәт вермишдир. Мән, онун тәрәфиндән пул капиталын «сәрбәстләшмәси» адландырылан шейи нәзәрдә тутурам. Юхарыдакы фәрзиййәләри көтүрдүкдә ишин әсл маһиййәти беләдир.

Иш дөврү илә тәдавүл вахтынын узунлуғунун нисбәти, демәли I капиталын II капитала нисбәти неҹә олурса олсун, биринҹи дөврийјә баша чатдыгда, бир иш дөврү үчүн лазым кәлән капитал пул формасында һәр һалда капиталистә гайыдыр, һәм дә узунлуг э'тибарилә иш дөврүнә бәрабәр олан һәр мүәййән вахтдан бир гайыдыр, демәли I капитала бәрабәр мәблә҆ғ һәр һалда кери гайыдыр.

Әкәр иш дөврү = 5 һәфтә, тәдавүл вахты = 4 һәфтә, I капитал = 500 ф. ст. оларса, онда һәр дәфә: 9-ҹу, 14-ҹү, 19-ҹу, 24-ҹү, 29-ҹу вә и. а. һәфтәләрин ахырында 500 ф. ст. мәбләғиндә пул кери гайыдыр.

Әкәр иш дөврү = 6 һәфтә, тәдавүл вахты = 3 һәфтә, I капитал = 600 ф. ст. оларса, онда һәр дәфә: 9-ҹу, 15-ҹи, 21-ҹи, 27-ҹи, 33-ҹү вә и. а. һәфтәләрин ахырында 600 ф. ст. кери гайыдыр.

Нәһайәт, әкәр иш дөврү = 4 һәфтә, тәдавүл вахты = 5 һәфтә, I капитал = 400 ф. ст. оларса, онда һәр 400 ф. ст. 9-ҹу, 13-ҹү, 17-ҹи, 21-ҹи, 25-ҹи вә и. а. һәфтәләрин ахырында кери гайыдаҹагдыр.

Кери гайыдан бу пулун бир һиссәсинин ҹари иш дөврү үчүн артыг олуб-олмаяҹағынын, демәли сәрбәстләшиб-сәрбәстләшмәйәҹәйинин вә онун нә һәҹмдә олаҹағынын гәт'иййән фәрги йохдур. Фәрз эдилир ки, истеһсал эйни мигясда фасиләсиз давам эдир, бунун мүмкүн олмасы үчүн исә мейданда пул олмалыдыр, демәли бу пул кери гайытмалыдыр, истәр «сәрбәстләшсин», истәрсә йох. Әкәр истеһсалын арасы кәсилирсә, онда сәрбәстләшмә дә даяныр.

Башга сөзлә: пулун сәрбәстләшмәси, демәли пул формасында кизли, анҹаг потенсиал капитал әмәлә кәлмәси һалы, әлбәттә, давам эдир, лакин тәкҹә мәтндә айрыҹа гейд эдилән хүсуси шәраитдә дейил, һәр бир шәраитдә давам эдир; һәм дә бу һал мәтндә фәрз эдилдиййиндән даһа бөйүк мигясда давам эдир. I дөврийјә капиталы ҹәһәтдән сәнае капиталисти һәр дөврийјәнин ахырында эйнән мүәссисәнин гурулдуғу заманкы вәзиййәтдә олур: бүтүн дөврийјә капиталы енә бирдән-бирә ⟨ пул капитал шәклиндә ⟩ онун әлинә кәлмишдир, һалбуки буну о анҹаг тәдриҹлә енидән мәһсулдар капитала чевирә билэр.

Мәтндә башлыҹа ҹәһәт олараг көстәрилир ки, бир тәрәфдән, сәнае капиталынын әһәмиййәтли һиссәси даим пул формасында олмалыдыр, дикәр тәрәфдән — даһа әһәмиййәтли һиссәси дә бир

мүддəт пул формасы алмалыдыр. Мəним əлавə гейдлəрим бу көстəрилəни тəсбит этмəкдəн артыг бир шей дейилдир. — *Ф. Э.*}

V. ГИЙМƏТЛƏРИН ДƏЙИШИЛМƏСИНИН ТƏ'СИРИ.

Юхарыда биз фəрз этмишдик ки, бир тəрəфдəн, гиймəтлəр дəйишилмəздир, истеһсалын мигдары дəйишилмəздир, дикəр тəрəфдəн, тəдавүл вахты гысалыр вə я узаныр. Инди, əксинə, фəрз эдəк ки, дөвриййə дөврүнүн узунлуғу дəйишилмəздир, истеһсалын мигдары дəйишилмəздир, лакин, дикəр тəрəфдəн, — гиймəтлəр дəйишилир, йə'ни ⟨ мəһсулдар капиталын дөвриййə үнсүрлəринин гиймəтлəри, йə'ни хам вə ярдымчы материалларын вə əмəйин гиймəтлəри ⟩ азалыр вə я артыр, яхуд бу үнсүрлəрдəн биринчи икисинин гиймəтлəри азалыр вə я артыр. Тутаг ки, хаммалын вə ярдымчы материалларын гиймəти, һабелə əмəк һаггы ярыбаяры ашағы дүшмүшдүр. Онда бизим мисалда һəр һəфтə 100 ф. ст. əвəзинə 50 ф. ст. капитал, доггуз һəфтəлик дөвриййə дөврү үчүн исə 900 ф. ст. əвəзинə 450 ф. ст. аванс этмəк лазым кəлəрди. Һəр шейдəн əввəл, 450 ф. ст. аванс эдилмиш капитал дəйəр пул капитал олараг айрылыр, лакин истеһсал просеси эйни мигясда давам эдəчəк, дөвриййə дөврү эйни галачаг вə əввəлки кими енə дə иш дөврү илə тəдавүл дөврүнə бөлүнəчəкдир. Мəһсулун иллик мигдары да əввəлки кими галачаг, лакин онун дəйəри ярыбаяры азалачагдыр. Пул капитал тəклифиндə вə она олан тəлəбдə эйни заманда дəйишиклик əмəлə кəлмəси илə янашы олараг дəйəрин бу азалмасына сəбəб, тəдавүлүн сүр'əтлəнмəси вə тəдавүл эдəн пулун мигдарынын дəйишилмəси дейилдир. Əксинə. Мəһсулдар капитал үнсүрлəри дəйəринин вə мүвафиг сурəтдə гиймəтинин ярыбаяры ашағы дүшмəсинин һəр шейдəн əввəл белə бир тə'сири оларды ки, *X* мүəссисəнин əввəлки һəчмдə давам этдирилмəси үчүн ярыбаяры аз капитал дəйəр аванс эдилəрди; *X* мүəссисə исə бу капитал дəйəри һəр шейдəн əввəл пул формасында, йə'ни пул капитал олараг аванс этдийинə көрə, демəли, əввəлки мигдар пулун о анчаг ярысыны базара чыхарарды. Тəдавүлə бурахылан пулун мигдары азаларды, чүнки истеһсал үнсүрлəринин гиймəтлəри ашағы дүшмүшдүр. Биринчи нəтичə бундан ибарəт оларды.

Лакин, икинчиси, əввəлдə аванс эдилəн 900 ф. ст. капитал дəйəрин ярысы = 450 ф. ст. a) нөвбə илə пул капитал, мəһсулдар капитал вə əмтиə капитал формасы ала билəрди, b) эйни заманда гисмəн пул капитал формасында, гисмəн мəһсулдар капитал формасында, гисмəн дə əмтиə капитал формасында ола билəрди, һəм дə бу һиссəлəр бир-бирилə янашы дура билəрди, — капитал дəйəрин бу ярысы *X* мүəссисəнин дөв-

ранындан айрылар вә, буна көрә дә, әлавә пул капитал олараг пул базарына кедиб әлавә тәркиб һиссәси кими она тә'сир көстәрәрди. Сәрбәстләшмиш олан бу пулун, 450 ф. стерлингин пул капитал олараг фәалиййәт көстәрмәсинә сәбәб онун *X* мүәссисәни давам этдирмәк үчүн артыг бир пул олмасы дейилдир, сәбәб будур ки, бу пул илкин капитал дәйәрин тәркиб һиссәсидир вә, демәли, садәчә тәдавүл васитәси кими сәрф эдилмәк дейил, енә әввәлки кими бир капитал олараг фәалиййәт көстәрмәлидир. Бу пулу капитал олараг фәалиййәт көстәрмәйә мәчбур этмәк үчүн ән яхшы үсул ону пул капитал олараг пул базарына чыхартмагдыр. Дикәр тәрәфдән, истеһсалын һәчмини дә ики гат артырмаг мүмкүн оларды (әсас капиталы биз бир кәнара гоюруг). Аванс эдилмиш һәмин 900 ф. ст. капитал васитәсилә истеһсал просесини ики гат кениш мигясда апармаг мүмкүн оларды.

Дикәр тәрәфдән, әкәр мәһсулдар капиталын дөвриййә үнсүрләринин гиймәтләри ярыя гәдәр галхсайды, һәр һәфтә 100 ф. ст. әвәзинә 150 ф. ст., демәли 900 ф. ст. әвәзинә инди 1 350 ф. ст. тәләб олунарды. Мүәссисәни әввәлки мигясда апармаг үчүн 450 ф. ст. әлавә капитал лазым кәләрди вә бу да, пул базарынын вәзиййәтиндән асылы олараг, она pro tanto чох вә я аз тәзйиг көстәрәрди. Әкәр базарда һәр бир сәрбәст капитал үчүн онсуз да тәләб олсайды, онда сәрбәст капитал үстүндә гызғын рәгабәт баш верәрди. Әкәр онун бир һиссәси ишләдилмәз галсайды, бу һиссә pro tanto фәалиййәтә чәлб эдиләрди.

Лакин үчүнчү бир һал да ола биләр: истеһсалын һәчми олдуғу кими, дөврийә сүр'әти дәйишилмәз вә мәһсулдар дөвриййә капиталы үнсүрләринин гиймәтләри дәйишилмәз галмагла, *X* мүәссисәнин мәһсулларынын гиймәти ашағы дүшә биләр вә я йүксәлә биләр. Әкәр *X* мүәссисәнин истеһсал этдийи әмтиәләрин гиймәти ашағы дүшүрсә, онда онун өз әмтиә капиталынын гиймәти даим тәдавүлә бурахдығы 600 ф. стерлингдән азалыб, мәсәлән, 500 ф. стерлинг олур. Демәли, аванс эдилән капиталын дәйәринин алтыда бир һиссәси тәдавүл просесиндән кери гайытмыр; о һәмин просесдә итиб кедир (әмтиә капиталда олан изафи дәйәр бурада нәзәрә алынмыр). Лакин истеһсал үнсүрләринин дәйәри, һабелә мүвафиг олараг гиймәти дә әввәлки кими галдығына көрә, кери гайыдан 500 ф. ст. анчаг бунун үчүн кифайәт эдәр ки, истеһсал просесиндә даим ишләйән 600 ф. стерлинглик капиталын $^5/_6$ һиссәсини өдәсин. Демәли, истеһсалы әввәлки мигясда давам этдирмәк үчүн 100 ф. ст. әлавә пул капитал сәрф этмәк лазым кәләрди.

Әкәр *X* мүәссисәнин мәһсулларынын гиймәти галхарса, онда, эксинә, әмтиә капиталын гиймәти дә 600 ф. стерлингдән артыб, мәсәлән, 700 ф. стерлинг олар. Онун гиймәтинин еддидә бир һиссәси = 100 ф. ст. истеһсал просесиндән кәлмир, буна аванс эдилмә-

мишди, тәдавүл просесиндән ахыб кәлир. Лакин мәһсулдар үнсүрләри өдәмәк үчүн анчаг 600 ф. ст. тәләб олунур; демәли, 100 ф. ст. сәрбәстләшир.

Нәйә көрә биринчи һалда дөврийә дөврүнүн гысалмасы вә я узанмасы, нәйә көрә икинчи һалда хам материалын вә әмәйин, үчүнчү һалда исә истеһсал едилмиш мәһсулларын гиймәтләринин галхмасы вә я ашағы дүшмәсинин сәбәбләрини өйрәнмәк, — бу сәбәбләри өйрәнмәк индийәдәк бизим тәдгиг етдийимиз мәсәләләр сырасына дахил дейилдир.

Лакин бу мәсәләләр сырасына, әлбәттә, ашағыдакылар дахилдир:

I һал. Истеһсал мигясы дәйишилмир, истеһсал үнсүрләринин вә мәһсулун гиймәтләри дәйишилмир, тәдавүл дөврүндә, демәли һәмчинин дөврийә дөврүндә дәйишиклик олур.

Көтүрдүйүмүз мисалда фәрз етдийимиз кими, тәдавүл дөврүнүн гысалмасы үзүндән чәми $^{1}/_{9}$ һиссә гәдәр аз капитал аванс етмәк лазым кәләчәкдир; буна көрә дә капитал 900 ф. стерлингдән 800 ф. стерлингә енәчәк вә 100 ф. стерлинглик пул капитал айрылачагдыр.

Әввәлдә олдуғу кими, *X* мүәссисә һәмин алты һәфтәдә ейни 600 ф. ст. дәйәриндә мәһсул верир, иш исә ил боју фасиләсиз давам етдирилдийинә көрә, бу мүәссисә 51 һәфтәдә 5 100 ф. ст. дәйәриндә әввәлки гәдәр мәһсул верир. Демәли, мүәссисәнин тәдавүлә бурахдығы мәһсулун мигдары вә гиймәти чәһәтдән һеч бир дәйишиклик йохдур, мүәссисәнин мәһсулу базара бурахдығы мүддәтләрдә дә дәйишиклик олмур. Лакин 100 ф. ст. айрылмышдыр, чүнки тәдавүл дөврүнүн гысалмасы нәтичәси олараг, әввәлки 900 ф. ст. әвәзиндә чәми 800 ф. ст. капитал аванс едилмәклә просес доюрулмуш олур. Айрылмыш олан бу 100 ф. ст. капитал пул капитал формасында мөвчуд олур. Лакин бу һеч дә аванс едилән капиталын даим пул капитал формасында фәалиййәт көстәрмәли олан һиссәси дейилдир. Фәрз едәк ки, аванс едилән 600 ф. стерлинглик I дөврийә капиталынын $^{4}/_{5}$ һиссәси = 480 ф. ст. даим истеһсал материалларына вә $^{1}/_{5}$ һиссәси = 120 ф. ст. әмәк һаггына сәрф едилир. Демәли, һәр һәфтә 80 ф. ст. истеһсал материалларына, 20 ф. ст. әмәк һаггына кедир. Беләликлә, II капитал да, = 300 ф. ст., истеһсал материаллары үчүн $^{4}/_{5}$, = 240 ф. стерлингә, вә әмәк һаггы үчүн $^{1}/_{5}$, = 60 ф. стерлингә, бөлүнмәлидир. Әмәк һаггына сәрф едилән капитал даим пул формасында аванс едилмәлидир. Чәми 600 ф. ст. дәйәриндә ямтиә мәһсул енидән пул формасына чеврилән кими, сатылан кими, бу мәбләғдән 480 ф. ст. истеһсал материалларына (мәһсулдар еһтията) чеврилә биләр, 120 ф. ст. исә 6 һәфтә әрзиндә әмәк һаггынын верилмәсинә сәрф

олунмаг үчүн өз пул формасыны сахлайыр. Бу 120 ф. ст. кери гайыдан 600 ф. стерлинглик капиталын элә бир минимумудур ки, о даим пул капитал формасында бәрпа олур вә өдәнилир, буна көрә дә аванс эдилмиш капиталын пул формасында фәалиййәт көстәрән һиссәси олараг даим мейданда олмалыдыр.

Инди, әкәр вахташыры 3 һәфтәлийә сәрбәстләшән 300 ф. стерлингдән, — бу да мәһсулдар эһтият үчүн 240 ф. стерлингә вә әмәк һаггы үчүн 60 ф. стерлингә бөлүнүр, — тәдавүл вахтынын гысалмасы нәтичәсиндә пул капитал формасында 100 ф. ст. айрылырса вә бу мәбләғ дөврийyә механизминдән тамамилә чыхарылачагдырса, онда бу 100 ф. стерлинглик пул капитал үчүн пул һарадан алыныр? Бунун анчаг бешдә бир һиссәси дөврийyәләр дахилиндә вахташыры сәрбәстләшән пул капиталдан ибарәтдир. Лакин $^{4}/_{5}$ һиссәси, = 80 ф. ст., артыг эйни дәйәрдә әлавә истеһсал эһтияты илә өдәнилмишдир. Бу әлавә истеһсал эһтияты нә йолла пула чеврилир вә бу чеврилмә үчүн пул һарадан алыныр?

Бир һалда ки, тәдавүл вахты гысалмышдыр, онда юхарыда көстәрилән 600 ф. стерлингдән 480 ф. ст. әвәзиндә чәми 400 ф. ст. истеһсал эһтиятына чевриләчәкдир. Галан 80 ф. ст. өз пул формасында сахланылыр вә әмәк һаггы үчүн нәзәрдә тутулан юхарыдакы 20 ф. ст. илә бирликдә, бу айрылмыш 100 ф. стерлинглик капиталы тәшкил эдир. Һәрчәнд бу 100 ф. ст. 600 ф. стерлинглик әмтиә капиталын сатын алынмасы васитәсилә тәдавүлдән кәлир вә инди тәдавүлдән көтүрүлүр, чүнки енидән әмәк һаггына вә истеһсал үнсүрләринә хәрчләнмир, лакин унутмаг лазым дейилдир ки, пул формасында мейдана кәлән бу мәбләғ, әввәлдә һансы формада тәдавүлә бурахылмышдыса, анчаг енидән һәмин форманы алыр. Әввәлдә истеһсал эһтиятына вә әмәк һаггына 900 ф. ст. пул сәрф эдилирди. Инди эйни истеһсал просесини давам этдирмәк үчүн даһа анчаг 800 ф. ст. тәләб олунур. Бунун сайәсиндә пул формасында айрылан 100 ф. ст. инди, тәтбиг эдилмәйә ер ахтаран ени пул капиталы, пул базарынын ени тәркиб һиссәсини тәшкил эдир. Һәрчәнд о әввәлләрдә дә вахташыры олараг сәрбәстләшмиш пул капитал вә әлавә мәһсулдар капитал формасы алырды, лакин белә кизли һалда олмасынын өзү истеһсал просесинин апарылмасы үчүн шәрт иди, чүнки бу онун фасиләсизлийи үчүн шәрт иди. Инди 100 ф. ст. буна даһа тәләб олунмур, буна көрә дә ени пул капитал, пул базарынын тәркиб һиссәләриндән бирини тәшкил эдир, һәрчәнд бу мәбләғ мөвчуд ичтимаи пул эһтияты үчүн нә әлавә бир үнсүр олур (она көрә ки, бу мәбләғ мүәссисәнин әввәлиндә мөвчуд олмуш вә онун тәрәфиндән тәдавүлә бурахылмышды), нә дә ени йығылмыш дәфинә.

Инди бу 100 ф. ст. фе'лән тәдавүлдән көтүрүлүр, чүнки о, аванс эдилмиш пул капиталын эйни мүәссисәдә даһа тәтбиг эдилә билмәйән һиссәсини тәшкил эдир. Лакин бунун көтүрүл-

мәси анчаг она көрә мүмкүндүр ки, әмтиә капиталын пула чеврилмәси, бу пулун исә мәһсулдар капитала чеврилмәси, $Ә' — П — Ә$ бир һәфтә сүр'әтләнмишдир, демәли, бу просесдә иштирак эдән пулун тәдавүлү дә сүр'әтләнмишдир. Һәмин пул тәдавүлдән көтүрүлмүшдүр, чүнки X капиталын дөвриййәси үчүн даһа тәләб олунмур.

Бурада фәрз эдилир ки, аванс эдилмиш капитал ону тәтбиг эдәниндир. Әкәр капитал кредит алынмыш олсайды, бунун нәтичәсиндә һеч бир шей дәйишилмәзди. Тәдавүл вахты гысалдыгда, саһибкара 900 ф. ст. әвәзиндә анчаг 800 ф. ст. кредит алынмыш капитал лазым кәләрди. Кредитора гайтарылан 100 ф. ст., әввәлләр олдуғу кими, 100 ф. стерлинглик ени пул капитал тәшкил эдир, фәрг анчаг бундадыр ки, инди бу капитал X-ин әвәзиндә Y-ин әлиндә олур. Сонра, әкәр X капиталист 480 ф. ст. дәйәриндә истеһсал материалларыны кредит алмышдыса вә буна көрә дә о өзү әмәк һаггы үчүн пулла анчаг 120 ф. ст. аванс этмәли идисә, о инди 80 ф. стерлинглик аз истеһсал материаллары кредит ала биләр вә, беләликлә, бу 80 ф. ст., кредит верән капиталист үчүн артыг әмтиә капитал олур, һалбуки X капиталистин 20 ф. ст. пулу айрылмыш оларды.

Әлавә истеһсал эһтияты инди $1/3$ азалмышдыр. 300 ф. стерлингин $4/5$ һиссәсини тәшкил эдиркән о, II әлавә капитала = 240 ф. стерлингә бәрабәр иди; инди о анчаг 160 ф. стерлингә бәрабәрдир, йә'ни 3 һәфтә әвәзиндә 2 һәфтә үчүн әлавә эһтият тәшкил эдир. О инди 3 һәфтә әвәзинә һәр 2 һәфтәдән бир, лакин 3 һәфтә әвәзинә анчаг 2 һәфтәлийә бәрпа олуначагдыр. Беләликлә, мәсәлән памбыг базарында алғылар даһа тез-тез вә кичик мигдарларла тәкрар олунур. Базардан эйни мигдар памбыг көтүрүлүр, чүнки мәһсул күтләси әввәлки гәдәр галыр. Лакин алғылар заман э'тибарилә башга чүр бөлүнүр вә даһа чох мүддәтә узаныр. Тутаг ки, мәсәлән, 3 вә 2 ай көтүрүлүр; тутаг ки, һәр ил 1 200 тай памбыг истеһлак олунур. Биринчи һалда бу гәдәр сатылачагдыр:

Январын	1-дә	300	тай,	амбарда	900	тай галыр
Апрелин	1-дә	300	»	»	600	» »
Июлун	1-дә	300	»	»	300	» »
Октябрын	1-дә	300	»	»	0	» »

Икинчи һалда, эксинә:

Январын	1-дә	200	сатылыр,	амбарда	1 000	тай галыр
Мартын	1-дә	200	»	»	800	» »
Майын	1-дә	200	»	»	600	» »
Июлун	1-дә	200	»	»	400	» »
Сентябрын	1-дә	200	»	»	200	» »
Ноябрын	1-дә	200	»	»	0	» »

Демәли, памбыға хәрҹләнән пул анҹаг бир ай кеч, октябр әвәзинә нојабрда бүтүнлүклә кери гайыдыр. Беләликлә, тәдавүл вахтынын, бунунла да бирликдә дөврийјә вахтынын гысалмасы нәтиҹәсиндә, аванс едилмиш капиталын $^1/_9$ һиссәси $=$ 100 ф. ст. пул капитал формасында айрылырса вә әкәр бу 100 ф. ст. һәр һәфтә әмәк һаггы верилмәси үчүн нәзәрдә тутулан пул капиталын вахташыры тәкрар олунан 20 ф. стерлинглик артығындан вә бир һәфтәлик истеһсал еһтиятынын артығы олараг вахташыры мейдана чыхан 80 ф. стерлингдән әмәлә кәлирсә, онда фабрикантда бу 80 ф. стерлинглик артыг истеһсал еһтиятынын азалмасына мүвафиг олараг памбыг таҹириндә әмтиә еһтияты артыр. Ейни памбыг истеһсал еһтияты олараг фабрикантын амбарларында нә гәдәр аз ятыб галырса, бир әмтиә олараг памбыг таҹиринин амбарларында бир о гәдәр чох ятыб галыр.

Индийәдәк биз фәрз едирдик ки, X-ин мүәссисәсиндә тәдавүл вахтынын гысалмасына сәбәб X-ин өз әмтиәләрини даһа тез сатмасы вә я бунларын пулуну даһа тез алмасыдыр, кредитдә исә тә'дийә вахтынын гысалмасыдыр. Демәли, тәдавүл вахтынын бу гысалмасы әмтиәнин даһа тез сатылмасындан, әмтиә капиталын пул капитала даһа тез чеврилмәсиндән, $Ә' — П$-дән, тәдавүл просесинин биринҹи фазасындан ирәли кәлир. Бу гысалма икинҹи фазадан, $П — Ә$-дән, демәли, X капиталистә онун дөврийјә капиталынын истеһсал үнсүрләрини верән Y, Z вә и. а. капиталынын һәм иш дөврүнүн, һәм дә тәдавүл вахтынын ейни заманда дәйишилмәсиндән дә ирәли кәлә биләр.

Мәсәлән, әкәр көһнә нәглийят шәраитиндә памбыг, көмүр вә с. өз истеһсал ериндән вә я амбарлардан X капиталистин истеһсалынын олдуғу ерә гәдәр 3 һәфтә йолда олурса, онда X-ин истеһсал еһтияты минимуму азы 3 һәфтәйә, ени еһтиятлар кәләнә гәдәр чатмалыдыр. Памбыг вә көмүр йолда олдуғу мүддәтдә истеһсал васитәләри хидмәтини көрә билмәз. Онлар бу заман даһа чох нәглийят сәнаеи вә бурада ишләйән капитал үчүн әмәк чисмидир, бунлар һабелә көмүр сәнаечисинин вә я памбыг таҹиринин әмтиә капиталы олуб өз тәдавүлүнү иҹра едир. Нәглийят даһа мүкәммәл олдугда, йолда олмаг мүддәти 2 һәфтәйә енир. Беләликлә, истеһсал еһтияты үч һәфтәлик еһтиятдан ики һәфтәлик еһтията чевриләбиләр. Бунунла бәрабәр бунун үчүн аванс едилән 80 ф. стерлинглик әлавә капитал, һабелә әмәк һаггы үчүн нәзәрдә тутулан 20 ф. ст. сәрбәстләшир, чүнки дөвр етмиш 600 ф. стерлинглик капитал бир һәфтә әввәл кери гайыдыр.

Дикәр тәрәфдән, мәсәлән, хаммал верән капиталын иш дөврү азалырса (әввәлки фәсилләрдә буна даир мисаллар верилмишдир), демәли, әкәр хаммалы бәрпа етмәк имканы артырса,

онда истеһсал еһтияты азала биләр, бир бәрпа дөврү илә дикәр бәрпа дөврүнүн арасы гысала биләр.

Әкәр, әксинә, тәдавүл вахты вә бунун нәтичәсиндә дөвриййә дөврү узанырса, онда әлавә капитал аванс етмәк лазым кәлир, — капиталистин әлавә капиталы варса, буну онун өз чибиндән аванс етмәк лазым кәлир. Лакин бу һалда бу вә я башга формада һәмин капитал пул базарындакы капиталын бир һиссәси кими тәтбиг едиләчәкдир; ондан истифадә едә билмәк үчүн ону көһнә формасындан азад етмәк, мәсәлән, сәһмләри сатмаг, әманәтләри кери алмаг лазымдыр, белә ки, бу һалда да пул базарына долайы тә'сир көстәриләчәкдир. Яхуд капиталист кредит олараг әлавә капитал алмалыдыр. Әлавә капиталын әмәк һаггы үчүн лазым олан һиссәсинә кәлдикдә, нормал шәраитдә буну даим пул капитал кими аванс етмәк лазым кәлир вә, беләликлә, *X* капиталист өзү дә пул базарына билаваситә мүәййән тәзйиг көстәрир. Капиталын истеһсал материалларына сәрф едилмәли олан һиссәси үчүн пул капитал шәклиндә аванс етмәк анчаг о заман лабүддүр ки, буну капиталист нәгд өдәмәли олсун. Әкәр о буну кредит олараг ала билирсә, онда бу, пул базарына билаваситә тә'сир көстәрмир, чүнки онда әлавә капитал лап әввәлдән пул капитал кими дейил, билаваситә истеһсал еһтияты кими аванс едилир. Әкәр кредитор да *X*-дән алдығы вексели билаваситә пул базарына бурахырса, ону учот үчүн тәгдим едирсә вә с., онда бу, пул базарына икинчи шәхс васитәсилә долайы тә'сир көстәрир. Лакин о һәмин векселдән, мәсәлән, анчаг сонралар өдәнилмәли олан өз борчуну вахтындан әввәл вермәк үчүн истифадә едәрсә, онда әлавә аванс едилмиш бу капитал пул базарына нә билаваситә, нә дә долайы тә'сир көстәрмәз.

II һал. Истеһсал материалларынын гиймәти дәйишилир, бүтүн башга шәртләр дәйишилмәздир.

Юхарыда биз фәрз едирдик ки, 900 ф. стерлинглик бүтүн капиталын $^4/_5$ һиссәси, = 720 ф. ст., истеһсал материалларына вә $^1/_5$ һиссәси, = 180 ф. ст., әмәк һаггына сәрф едилир.

Әкәр истеһсал материалларынын гиймәти ярыбаяры ашағы дүшүрсә, бундан өтрү алты һәфтәлик иш дөврү үчүн 480 ф. ст. әвәзинә анчаг 240 ф. ст. вә II №-ли әлавә капитал үчүн 240 ф. ст. әвәзинә анчаг 120 ф. ст. тәләб олунур. Демәли, I капитал 600 ф. стерлингдән азалыб 240 + 120 = 360 ф. ст. олур вә II капитал 300 ф. стерлингдән азалыб 120 + 60 = 180 ф. ст. олур. Бүтүн капитал 900 ф. стерлингдән азалыб 360 + 180 = 540 ф. ст. олур. Демәли, 360 ф. ст. айрылыр.

Айрылан вә инди ишдә олмаян, буна көрә дә пул базарында өзүнә тәтбиг ери ахтаран бу пул капитал әввәлчә пул капитал

шәклиндә аванс эдилмиш 900 ф. стерлинглик капиталын бир һиссәсиндән башга бир шей дейилдир вә бу һиссә вахташыры олараг истеһсалын һансы үнсүрләринә чеврилирсә, һәмин үнсүрләрин гиймәтинин ашағы дүшмәси нәтичәсиндә инди, мүәссисә кенишләнмәйиб әввәлки мигясда давам этдирилдийинә көрә, артыг олмушдур. Әкәр гиймәтләрин белә ашағы дүшмәси тәсадүфи һаллардан (мәсәлән, хүсусилә бол мәһсул көтүрүлмәси, һәддән артыг мәһсул дашыныб кәтирилмәси вә с.) дейил, хаммал верән саһәдә мәһсулдар гүввәнин артмасындан ирәли кәлмишсә, онда бу пул капитал пул базары үчүн вә үмумиййәтлә пул капитал формасындакы сәрбәст капитал үчүн мүтләг мә'нада артым демәк оларды, чүнки даһа бу капитал артыг тәтбиг эдилмәкдә олан капиталын зәрури тәркиб һиссәси олмазды.

III һал. Мәһсулун өзүнүн базар гиймәти дәйишилир.

Бу һалда гиймәт ашағы дүшдүкдә капиталын бир һиссәси итирилмиш олур, буна көрә дә ени пул капитал аванс эдилмәсилә өдәнилмәлидир. Сатычы үчүн бу иткидән исә алычы газана биләр. Әкәр мәһсулун базар гиймәти анчаг тәсадүфи конюнктура нәтичәсиндә ашағы дүшмүшсә вә сонра енидән өз нормал дәрәчәсинә чатырса, онда билаваситә газана биләр. Әкәр гиймәтин дәйишилмәсинә сәбәб дәйәрин көһнә мәһсулда да өзүнү көстәрән дәйишилмәсидирсә вә әкәр бу мәһсул истеһсал үнсүрү олараг енә башга бир истеһсал даирәсинә дахил олурса вә бурада pro tanto капиталы сәрбәстләшдирирсә, онда долайысы илә газана биләр. Һәр ики һалда *X* үчүн итирилән капитал, — *X* исә буну өдәмәк үчүн пул базарына тәзйиг көстәрир, — она өз иш саһәсиндәки достлары тәрәфиндән ени әлавә капитал кими вериләбиләр. Бу һалда анчаг ер дәйишилир.

Әкәр, әксинә, мәһсулун гиймәти галхырса, онда тәдавүл даирәсиндәки капиталын аванс эдилмәмиш һиссәси мәнимсәнилир. Бу һиссә, истеһсал просеси үчүн аванс эдилмиш капиталын үзви һиссәси дейилдир вә буна көрә дә, әкәр истеһсал кенишләнмирсә, о, айрылмыш пул капитал олур. Бизим фәрз этдийимизә көрә, мәһсулун үнсүрләринин гиймәтләри мәһсулун әмтиә капитал олараг базара чыхмасындан әввәл верилдийи үчүн, бурада гиймәтләрин галхмасынын сәбәби о өлчүдә дәйәрин һәгигәтән дәйишилмәсиндән ибарәт ола биләрди ки, бу дәйишилмә экс тә'сир көстәрсин, мәсәлән, сонрадан хам материалларын гиймәти галхсын. Бу һалда *X* капиталист әмтиә капитал шәклиндә тәдавүл эдән өз мәһсулунда вә әлиндәки истеһсал эһтиятында газанмыш оларды. Бу газанма она әлавә капитал верәрди, бу да она инди истеһсал үнсүрләринин йүксәлмиш ени гиймәтләри шәраитиндә өз мүәссисәсини давам этдирмәк үчүн лазым олачагдыр.

Яхуд гиймәтләрин галхмасы анчаг мүвәггәти олачагдыр. Онда X капиталист үчүн әлавә капитал кими тәләб олунан шей дикәр тәрәф үчүн сәрбәстләшмиш капитал олур, чүнки онун мәhсулу башга истеhсал саhәләринин үнсүрүнү тәшкил едир. Биринин итирдийини дикәри газаныр.

ОН АЛТЫНЧЫ ФӘСИЛ.

ДӘЙИШӘН ҚАПИТАЛЫН ДӨВРИЙЙӘСИ.

I. ИЛЛИК ИЗАФИ ДӘЙӘР НОРМАСЫ.

Фәрз эдәк ки, 2 500 ф. стерлинглик дөврийјә капиталы вардыр, һәм дә онун $^4/_5$ һиссәси, = 2 000 ф. ст., сабит капиталдан (истеһсал материалларындан), $^1/_5$ һиссәси, = 500 ф. ст., исә әмәк һаггына хәрҹләнән дәйишән капиталдан ибарәтдир.

Тутаг ки, дөврийјә дөвру 5 һәфтәјә бәрабәрдир; иш дөвру = = 4 һәфтәјә, тәдавүл дөвру = 1 һәфтәјә. I капитал, = =2 000 ф. ст., онда 1 600 ф. ст. сабит капиталдан вә 400 ф. ст. дәйишән капиталдан ибарәт олачагдыр; II капитал = 500 ф. ст.; бундан 400 ф. ст. сабит капитал вә 100 ф. ст. дәйишән капиталдыр. Һәр иш һәфтәси әрзиндә 500 ф. стерлинглик капитал сәрф эдилир. 50 һәфтәдән ибарәт олан бир ил әрзиндә 500×50 = = 25 000 ф. стерлинглик иллик мәһсул истеһсал олунур. Демәли, иш дөврүндә даим фәалиййәтдә олан 2 000 ф. стерлинглик I капитал $12^1/_2$ дәфә дөвр эдир. $2\,000 \times 12^1/_2 = 25\,000$ ф. ст. Бу 25 000 ф. стерлингин $^4/_5$ һиссәси, = 20 000 ф. ст., истеһсал васитәләринә хәрҹләнән сабит капиталдан вә $^1/_5$ һиссәси, = 5 000 ф. ст., әмәк һаггына хәрҹләнән дәйишән капиталдан ибарәтдир. 2 500 ф. стерлинглик бүтүн капитал, эксинә, $\frac{25\,000}{25\,00} = 10$ дәфә дөвр эдир.

Истеһсал заманы хәрҹләнмиш дөврийјә дәйишән капиталы анҹаг о өлчүдә енидән тәдавүл просесиндә ишләјә билир ки, онун дәйәрини енидән тәҹәссүм этдирән мәһсулу сатмаг мүмкүн олур, о, әмтиә капиталдан пул капитала чеврилир ки, бу пул капитал енидән иш гүввәсинин өдәнилмәсинә сәрф эдилмәлидир. Лакин истеһсала сәрф эдилән сабит дөврийјә капиталы да (истеһсал материаллары) эйнилә бунун кимидир, онун дәйәри мәһсулун дәйәринин бир һиссәси кими енидән мәһсулда мейдана чыхыр. Бу ики һиссәнин — дөврийјә капиталынын дәйишән вә сабит һиссәсинин үмуми хассәси вә онларын әсас капиталдан фәрги бунда дейилдир ки, онларын мәһсула кечирилмиш дәйәри әмтиә капитал васитәсилә, йә'ни мәһсулун әмтиә шәклиндә тәдавүлү васитәсилә тәдавүл эдир. Мәһсулун, һәм дә әмтиә шәклиндә тәдавүл эдән мәһсулун дәйәринин бир һиссәси, әмтиә капиталын бир һиссәси һәмишә әсас капиталын ашынмасындан,

йә'ни истеһсал заманы әсас капиталын дәйәринин мәһсула кечирилән һиссәсиндән ибарәтдир. Лакин фәрг бундадыр: әсас капитал дөврийјә капиталынын (= дөврийјә сабит капиталы + дөврийјә дәйишән капиталы) дөврийјәси дөврләринин чох вә я аз узун бир тсикли әрзиндә истеһсал просесиндә өз көһнә истеһлак формасында фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдир; һалбуки истеһсал даирәсиндән тәдавүл даирәсинә — әмтиә капитал шәклиндә — дахил олан бүтүн дөврийјә капиталынын өдәнилмәси һәр бир айрыча дөврийјә үчүн шәртдир. Тәдавүлүн биринчи фазасы, $Ә' — П'$ дөврийјә сабит капиталы илә дөврийјә дәйишән капиталы үчүн үмумидир. Икинчи фазада бунлар айрылыр. Әмтиәнин чеврилдийи пул гисмән истеһсал эһтиятына (дөврийјә сабит капиталына) чеврилир. Белә бир эһтиятын тәркиб һиссәләринин мүхтәлиф алғы вахтларына мүвафиг олараг бу пулун бир һиссәси истеһсал материалларына тез, дикәр һиссәси кеч чеврилә биләр, лакин ән нәһайәт бу пулун һамысы истеһсал материалларына сәрф эдилир. Әмтиә сатылмасындан әлдә эдилән пулун дикәр һиссәси пул эһтияты шәклиндә йатыб галмагда давам эдир вә истеһсал просесинә дахил эдилән иш гүввәсинин өдәнилмәсинә аз-аз хәрҹләнир. Бу һиссә дөврийјә дәйишән капиталы олур. Бунунла белә, капитал дөвр этдикдә, мәһсула, мәһсулдан әмтиәйә, әмтиәдән пула чеврилдикдә, һәр дәфә бу вә я дикәр һиссә тамамилә өдәнилир. Мәһз буна әсасән биз бундан әввәлки фәсилдә әсас капитала диггәт вермәйәрәк, дөврийјә капиталынын — сабит вә дәйишән дөврийјә капиталынын — дөвр этмәсини айрылыгда вә бирликдә нәзәрдән кечирирдик.

Инди нәзәрдән кечирмәли олдуғумуз мәсәләдә биз ирәлийә даһа бир аддым атмалы вә дөврийјә капиталынын дәйишән һиссәсини элә нәзәрдән кечирмәлийик ки, куя бүтүн дөврийјә капиталы тәкчә ондан ибарәтдир, йә'ни биз онунла бирликдә дөвр эдән сабит дөврийјә капиталыны нәзәрә алмаяҹағыг.

2 500 ф. ст. аванс эдилмишдир вә иллик мәһсулун дәйәри = = 25 000 ф. стерлингдир. Лакин дөврийјә капиталынын дәйишән һиссәси 500 ф. ст. тәшкил эдир, буна көрә дә 25 000 ф. стерлингдәки дәйишән капитал $\frac{25\,000}{5} = 5\,000$ ф. стерлингә бәрабәрдир. Әкәр 5 000 ф. стерлинги 500-ә бөлсәк, дөврийјәләрин сайынын 10 олдуғуну көрәрик, бу исә 2 500 ф. стерлинглик бүтүн капитал үчүн олдуғунун тамамилә эйнидир.

Бу орта һесабда иллик мәһсулун дәйәри аванс эдилмиш капиталын даим бир иш дөврүндә ишләнән һиссәсинин дәйәринә дейил, аванс эдилмиш капиталын дәйәринә бөлүнүр (демәли, бу һалда 400-ә дейил, 500-ә бөлүнүр, I капитала дейил, I капитал + II капитала бөлүнүр); бу орта һесаб бурада, анҹаг изафи дәйәр истеһсалындан бәһс олунан бу ердә тамамилә дүрүстдүр. Сонралар көрәҹәйик ки, башга нөгтейи-нәзәрдән янаш-

дыгда бу һесаб о гәдәр дә дүрүст олмур вә о үмумиййәтлә дә там дүрүст дейилдир. Йә'ни бу һесаб капиталистин әмәли мәгсәдләри үчүн кифайәтдир, лакин дөвриййә илә бирликдә баш верән бүтүн реал һаллары о дүрүст вә я мүвафиг сурәтдә ифадә этмир.

Индийәдәк биз әмтиә капиталын дәйәринин бир һиссәсини, йә'ни онда олан, истеһсал просеси заманы истеһсал эдилиб мәһсулда тәчәссүм этдирилән изафи дәйәри әсла нәзәрә алмырдыг. Инди биз өз диггәтимизи мәһз һәмин һиссәйә вермәлийик.

Әкәр һәр һәфтә сәрф эдилән 100 ф. стерлинглик дәйишән капиталын 100% = 100 ф. ст. изафи дәйәр истеһсал этдийи көтүрүлсә, онда беш һәфтәлик дөвриййә дөврүндә сәрф эдилән 500 ф. стерлинглик дәйишән капитал 500 ф. стерлинглик изафи дәйәр истеһсал эдәр, йә'ни иш күнүнүн ярысы изафи әмәкдән ибарәтдир.

Лакин 500 ф. стерлинглик дәйишән капитал 500 ф. стерлинглик изафи дәйәр истеһсал эдирсә, онда 5 000 ф. ст. $500 \times 10 = 5\,000$ ф. стерлинглик изафи дәйәр истеһсал эдәр. Амма аванс эдилән дәйишән капитал = 500 ф. стерлингдир. Бир ил әрзиндә истеһсал эдилән бүтүн изафи дәйәр күтләсинин аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәр мәблəғинә нисбәтини биз иллик изафи дәйәр нормасы адландырырыг. Демәли, о бу һалда $\frac{5\,000}{500} = 1\,000\%$ тәшкил эдир. Әкәр һәмин норма яхындан тәһлил эдилсә, мә'лум олар ки, бу норма аванс эдилмиш дәйишән капитал тәрәфиндән бир дөвриййә дөврү әрзиндә истеһсал эдилән изафи дәйәрин нормасынын дәйишән капиталын дөвриййәләри сайына (бу да бүтүн дөвриййә капиталынын дөвриййәләри сайына мүтабигдир) вурулмушуна бәрабәрдир.

Бир дөвриййә дөврү әрзиндә аванс эдилмиш дәйишән капитал бу һалда = 500 ф. ст.; онун истеһсал этдийи изафи дәйәр дә = 500 ф. ст. Буна көрә дә бир дөвриййә дөврү әрзиндә изафи дәйәр нормасы $\frac{500m}{500v} = 100\%$ тәшкил эдир. Бу 100%-и 10-а, бир илдәки дөвриййәләрин сайына вурдугда, бу, $\frac{5\,000m}{500v} = 1\,000\%$ верир.

Бу, иллик изафи дәйәр нормасына аиддир. Мүәййән дөвриййә дөврү әрзиндә əлдә эдилән изафи дәйәр күтләсинә кәлдикдә исә, бу күтлә һәмин дөвр әрзиндә аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәринин, бурада = 500 ф. стерлингин изафи дәйәр нормасына вурулмасына бәрабәрдир, демәли, бурада $500 \times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ ф. ст. Әкәр аванс эдилмиш капитал = 1 500 ф. ст. олсайды, онда изафи дәйәр нормасы эйни олдугда, изафи дәйәр күтләси $= 1\,500 \times \frac{100}{100} = 1\,500$ ф. ст. оларды.

Илдә 10 дәфә дөвр эдән вә бир ил әрзиндә 5 000 ф. стерлинглик изафи дәйәр истеһсал эдән дәйишән капиталы, демәли, иллик изафи дәйәр нормасы = 1 000% олан капиталы биз *A* капитал адландырачағыг.

Инди фәрз эдәк ки, 5 000 ф. стерлинглик башга бир *B* дәйишән капитал бүтүн ил үчүн (йә'ни бу һалда 50 һәфтәлийә) аванс эдилир, буна көрә дә илдә анчаг бир дәфә дөвр эдир. Сонра фәрз эдәк ки, илин ахырында мәһсул үчүн мәһсул һазыр олдуғу күн пул верилир вә, демәли, онун чеврилдийи пул капитал мәһз һәмин күн кери гайыдыр. Демәли, бурада тәдавүл дөврү = 0, дөврийјә дөврү = иш дөврүнә, йә'ни бир илә. Бундан әввәлки һалда олдуғу кими, әмәк просесиндә һәр һәфтә 100 ф. стерлинглик, 50 һәфтәдә исә 5 000 ф. стерлинглик дәйишән капитал олур. Сонра, фәрз эдәк ки, изафи дәйәр нормасы эйнилә = 100%-дир, йә'ни иш күнүнүн узунлуғу эйни олдугда, онун ярысы изафи әмәкдән ибарәтдир. Әкәр биз 5 һәфтә үзәриндә даянсаг, гоюлмуш дәйишән капитал 500 ф. стерлингә бәрабәр, изафи дәйәр нормасы = 100%, демәли, 5 һәфтә әрзиндә истеһсал эдилән изафи дәйәр күтләси = 500 ф. ст. олачагдыр. Фәрз эдилир ки, бу заман истисмар олунан иш гүввәсинин гәдәри вә онун истисмар дәрәчәси бурада да эйнилә *A* капиталда олдуғу кимидир.

Тәтбиг эдилмиш 100 ф. стерлинглик дәйишән капитал һәр һәфтә 100 ф. стерлинглик изафи дәйәр истеһсал эдир, буна көрә дә 50 һәфтә әрзиндә тәтбиг эдилән $100 \times 50 = 5\,000$ ф. стерлинглик капитал 5 000 ф. стерлинглик изафи дәйәр истеһсал эдәчәкдир. Һәр ил истеһсал эдилән изафи дәйәр күтләси әввәлки һалда олдуғу кими = 5 000 ф. ст. олур, лакин иллик изафи дәйәр нормасы тамамилә башгадыр. Бу норма, бир ил әрзиндә истеһсал эдилән изафи дәйәрин аванс эдилмиш дәйишән капитала бөлүнмәсинә бәрабәрдир: $\frac{5\,000m}{5\,000v} = 100\%$, һалбуки әввәлләр *A* капитал үчүн бу норма 1 000%-ә бәрабәр иди.

A капитал, һәмчинин *B* капитал шәраитиндә биз һәр һәфтә 100 ф. стерлинглик дәйишән капитал сәрф эдирдик; дәйәрин артмасы дәрәчәси вә я изафи дәйәр нормасы тамамилә эйнидир = = 100%; дәйишән капиталын кәмиййәти дә эйнидир = 100 ф. ст. Тамамилә эйни мигдар иш гүввәси истисмар эдилир, һәр ики һалда истисмарын кәмиййәт вә дәрәчәси эйнидир, иш күнләри эйнидир вә эйни дәрәчәдә зәрури әмәклә изафи әмәйә бөлүнүр. Бир ил әрзиндә тәтбиг эдилмиш дәйишән капиталын мәбләғи кәмиййәтчә эйнидир = 5 000 ф. ст., о, эйни әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирир вә ики бәрабәр капиталын һәрәкәтә кәтирдийи иш гүввәсиндән эйни мигдар изафи дәйәр күтләси, 5 000 ф. ст. әлдә эдир. Бунунла белә *A* вә *B* капиталларын иллик изафи дәйәр нормасындакы фәрг 900% тәшкил эдир.

Бу һал, әлбәттә, белә бир тә'сир оядыр ки, элә бил изафи дәйәр нормасы дәйишән капиталын һәрәкәтә кәтирдийи иш гүввәсинин ялныз күтләсиндән вә истисмар дәрәчәсиндән асылы олмаг дейил, бундан әлавә, тәдавүл просесиндән ирәли кәлән изаһэдилмәз филан тә'сирләрдән дә асылыдыр; доғрудан да, бу һал мәһз бу чүр шәрһ эдилирди вә о, белә саф шәкилдә олмаса да, өзүнүн даһа мүрәккәб вә кизли формасында (иллик мәнфәәт нормасы формасында) 20-чи илләрин әввәлләриндән э'тибарән Рикардо мәктәбиндә там тәфригәйә сәбәб олмушду.

Әкәр биз *A* капиталла *B* капиталы тәкчә заһирән дейил, һәгигәтдә дә тамамилә эйни шәраитә гойсаг, онда бу һалын мө'чүзлүйү дәрһал арадан галхар. Шәраит ялныз о һалда эйни олар ки, *B* дәйишән капиталын бүтүн һәчми *A* капитал кими эйни вахт әрзиндә иш гүввәсинин өдәнилмәсинә сәрф эдилсин.

Онда 5 000 ф. ст. *B* капитал 5 һәфтә әрзиндә сәрф эдилир, һәфтәдә 1 000 ф. ст. сәрф эдилдикдә, илдә 50 000 ф. ст. тәшкил эдир. Онда, бизим фәрз этдийимизә көрә, изафи дәйәр дә 50 000 ф. ст. тәшкил эдир. Дөвр этмиш капитал = 50 000 ф. ст. аванс эдилмиш капитала = 5 000 ф. стерлингә бөлүндүкдә, дөвриййәләрин сайы = 10 алыныр. Изафи дәйәр нормасы $= \frac{5\,000m}{5\,000v} = 100\,\%$ дөвриййәләрин сайына = 10-а вурулдугда, иллик изафи дәйәр нормасы $= \frac{50\,000m}{5\,000v} = \frac{10}{1} = 1\,000\,\%$ алыныр. Беләликлә, инди иллик изафи дәйәр нормалары *A* үчүн вә *B* үчүн эйнидир, йә'ни 1 000%-дир, лакин изафи дәйәр күтләләри: *B* үчүн — 50 000 ф. ст., *A* үчүн — 5 000 ф. стерлингдир; инди, истеһсал эдилмиш изафи дәйәр күтләләринин нисбәти аванс эдилмиш *B* вә *A* капиталларын дәйәри кимидир, йә'ни 5 000 · 500 = 10 : 1. Лакин *B* капитал эйни дәрәчә узун мүддәт әрзиндә *A* капитала нисбәтән он гат артыг иш гүввәси һәрәкәтә кәтирмишдир.

Анчаг әмәк просесиндә һәгигәтән тәтбиг эдилән капитал изафи дәйәр ярадыр вә изафи дәйәр һаггында индийәдәк шәрһ эдилән бүтүн ганунлар анчаг һәмин капитала аиддир, демәли, белә бир ганун да она аиддир ки, изафи дәйәр нормасы мә'лум олдугда, һәмин дәйәрин күтләси дәйишән капиталын нисби кәмиййәти илә мүәййән олунур.

Әмәк просесинин өзү вахтла өлчүлүр. Иш күнүнүн узунлуғу мүәййән олдугда (бурада олдуғу кими; бурада биз *A* вә *B* капиталлар үчүн бүтүн шәртләри эйни фәрз эдирик ки, иллик изафи дәйәр нормасындакы фәрг айдын шәкилдә көстәрилсин), иш һәфтәси мүәййән мигдар иш күнләриндән ибарәтдир. Яхуд биз һәр һансы бир иш дөврүнә, мәсәлән, бу һалда беш һәфтәлик иш дөврүнә 300 саатдан ибарәт бүтөв бир иш күнү кими баха биләрик, бу шәртлә ки, иш күнү = 10 саат, һәфтә исә = 6 иш

күнү олсун. Лакин сонра биз бу рәгәми һәр күн эйни әмәк просесиндә эйни заманда биркә чалышан фәһләләрин сайына вурмалыйыг. Әкәр бу рәгәм, мәсәлән, 10 олса, онда иш һәфтәси = $= 60 \times 10 = 600$ саат, беш һәфтәлик иш дөврү исә $= 600 \times 5 =$ $= 3\,000$ саат олар. Демәли, изафи дәйәр нормасы эйни олдугда вә иш күнүнүн узунлуғу эйни олдугда, эйни мүддәтдә эйни иш гүввәси күтләләри (мә'лум гиймәтдә бир иш гүввәсини бу гүввәләрин сайына вурмагла һесабланан иш гүввәси күтләләри) һәрәкәтә кәтирилирсә, эйни кәмиййәтли дәйишән капиталлар тәтбиг эдилир.

Инди бизим әввәлки мисаллара гайыдаг. Һәр ики һалда, *A* вә *B* һалларында, илин һәр һәфтәси әрзиндә эйни кәмиййәтли дәйишән капиталлар, һәфтәдә 100 ф. ст. тәтбиг эдилир. Буна көрә дә, әмәк просесиндә тәтбиг эдилмиш олан, һәгигәтдә фәалиййәт көстәрән дәйишән капиталлар бәрабәрдир, лакин аванс эдилмиш дәйишән капиталлар һеч дә бәрабәр дейилдир. *A* мисалында һәр 5 һәфтә үчүн 500 ф. ст. аванс эдилир, бундан һәр һәфтә 100 ф. ст. тәтбиг эдилир. *B* мисалында биринчи беш һәфтәлик дөвр үчүн 5 000 ф. ст. аванс этмәк лазым кәлир, лакин бундан һәр һәфтә анчаг 100 ф. ст., демәли 5 һәфтәдә анчаг 500 ф. ст. = аванс эдилмиш капиталын $^1/_{10}$ һиссәси тәтбиг эдилир. Икинчи беш һәфтәлик дөврдә 4 500 ф. ст. аванс этмәк лазым кәлир, лакин бундан анчаг 500 ф. ст. тәтбиг эдилир вә и. а. Мүәййән мүддәт үчүн аванс эдилмиш дәйишән капитал бу мүддәтин әмәк просеси кедән һиссәләринә һәгигәтән нә дәрәчәдә дахил олурса, һәгигәтән әмәк просесиндә ишләйирсә, анчаг о дәрәчәдә бу капитал тәтбиг эдилән, йә'ни һәгигәтдә фәалиййәт көстәрән вә ишләйән дәйишән капитала чеврилир. Һәмин капиталын бир һиссәсинин анчаг сонралар тәтбиг эдилмәк үчүн аванс эдилдийи ара мүддәтдә бу һиссә әмәк просеси үчүн санки әсла мөвҹуд олмур вә буна көрә нә дәйәрин, нә дә изафи дәйәрин ярадылмасына һеч бир тә'сир көстәрмир. Мәсәлән, 500 ф. стерлинглик *A* капитал бу вәзиййәтдәдир. О бүтүнлүклә 5 һәфтәлийә аванс эдилмишдир, лакин әмәк просесинә ондан һәр һәфтә далбадал анчаг 100 ф. ст. дахил олур. Биринчи һәфтәдә онун $^1/_5$ һиссәси тәтбиг эдилир; $^4/_5$ һиссәси, һәлә тәтбиг эдилмәсә дә, аванс эдилмишдир; бу һиссә сонракы 4 һәфтәнин әмәк просеси үчүн эһтиятда олмалыдыр, буна көрә дә ону аванс этмәк лазым кәлир.

Аванс эдилмиш дәйишән капиталла тәтбиг эдилмиш дәйишән капитал арасындакы нисбәтдә фәрг ярадан вәзиййәт изафи дәйәр истеһсалына — изафи дәйәр нормасы мүәййән олдугда — анчаг о дәрәчәдә вә анчаг о үсулла тә'сир көстәрир ки, мүәййән мүддәтдә, мәсәлән 1 һәфтәдә, 5 һәфтәдә вә с. һәгигәтән тәтбиг эдилә биләчәк дәйишән капиталын мигдарында фәрг ярадыр. Аванс эдилмиш дәйишән капитал анчаг һәгигәтән тәтбиг эдил-

дикдә вә анчаг тәтбиг эдилдийи мүддәтдә дәйишән капитал олараг фәалиййәт көстәрир; еһтият шәклиндә аванс эдилиб һәгигәтән тәтбиг эдилмәдийи мүддәтдә исә йох. Лакин аванс эдилмиш дәйишән капиталла тәтбиг эдилмәкдә олан дәйишән капитал арасындакы нисбәти дәйишдирән бүтүн шәртләр дөвриййә дөврләринин фәргиндән ибарәт олур (бу да я иш дөврүнүн, я тәдавүл дөврүнүн, я да һәр икисинин фәрги илә мүәййән олунур). Изафи дәйәр истеһсалы гануну беләдир ки, изафи дәйәр нормасы эйни олдугда, фәалиййәтдәки дәйишән капиталын бәрабәр күтләләри бәрабәр изафи дәйәр күтләләри истеһсал эдир. Демәли, изафи дәйәр нормасы эйни олдугда бәрабәр мүддәтләр әрзиндә *A* вә *B* капиталлар бәрабәр мигдарда дәйишән капитал күтләләри тәтбиг эдирсә, мүәййән мүддәт әрзиндә тәтбиг эдилмиш бу дәйишән капиталын һәмин мүддәт әрзиндә аванс эдилмиш дәйишән капитала нисбәти нә гәдәр мүхтәлиф олса да вә, демәли, истеһсал эдилмиш изафи дәйәр күтләсинин тәтбиг эдилмиш дәйишән капитала дейил, үмумиййәтлә аванс эдилмиш дәйишән капитала нисбәти нә гәдәр мүхтәлиф олса да, *A* вә *B* капиталлар бәрабәр мүддәтләр әрзиндә бәрабәр мигдарда изафи дәйәр күтләләри истеһсал этмәлидир. Бу нисбәтин фәргли олмасы изафи дәйәр истеһсалынын шәрһ этдийимиз ганунларына әсла зидд дейилдир, әксинә, бунлары тәсдиг эдир вә бунларын лабүд нәтичәсидир.

B капиталын биринчи беш һәфтәлик истеһсал дөврүнү нәзәрдән кечирәк. 5-чи һәфтәнин ахырында 500 ф. ст. тәтбиг эдилмиш вә истеһлак олунмушдур. Ени ярадылан дәйәр = 1 000 ф. ст., демәли $\frac{500m}{500v} = 100\%$ — тамамилә *A* капиталда олдуғу кимидир. *A* капитал шәраитиндә изафи дәйәрин аванс эдилмиш капиталла бирликдә реаллашмасынын, *B* капитал шәраитиндә исә белә олмамасынын һәләлик бизә дәхли йохдур, чүнки бурада һәләлик анчаг изафи дәйәр истеһсалындан вә о истеһсал эдилдийи заман аванс эдилмиш дәйишән капитала онун нисбәтиндән бәһс олунур. Әксинә, әкәр биз *B*-нин изафи дәйәринин аванс эдилмиш 5 000 ф. стерлинглик капиталын һәмин изафи дәйәр истеһсал эдилдийи заман тәтбиг эдилән, буна көрә дә истеһлак эдилмиш олан һиссәсинә дейил, аванс эдилмиш бүтүн бу капитала нисбәтини һесабласаг, белә бир нәтичә аларыг: $\frac{500m}{5000v} = {}^{1}/_{10} = 10\%$. Демәли, *B* капитал үчүн 10%, *A* капитал үчүн исә 100%, йә'ни 10 дәфә артыг. Әкәр бу мүнасибәтлә дейилсәйди ки: эйни мигдар әмәйи, һәм дә һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәйә бәрабәр һиссәләрлә бөлүнән әмәйи һәрәкәтә кәтирән бәрабәр кәмиййәтли капиталлар үчүн изафи дәйәр нормасындакы белә бир фәрг изафи дәйәр истеһсалы ганунларына зиддир, — белә дейилсәйди, бунун чавабы һәгиги нисбәтләрә лап илк бахышдача мейдана чыхан белә бир садә чавабдан ибарәт оларды: *A* үчүн

һәгиги изафи дәјәр нормасы, јә'ни 5 һәфтә әрзиндә 500 ф. стерлинглик дәјишән капиталын истеһсал етдији изафи дәјәрин бу 500 ф. стерлинглик дәјишән капитала нисбәти ифадә олунур. *B* үчүн, әксинә, бу елә бир үсулла һесабланылыр ки, онун нә изафи дәјәр истеһсалына, нә дә изафи дәјәр нормасынын мүвафиг сурәтдә мүәјјән едилмәсинә гәт'ијјән дәхли јохдур. 500 ф. стерлинглик дәјишән капиталын истеһсал етдији 500 ф. стерлинглик изафи дәјәр һесабландыгда әслиндә онун бу изафи дәјәр истеһсал едилдији заман аванс едилмиш 500 ф. стерлинглик дәјишән капитала нисбәти дејил, онун 5 000 ф. стерлинглик капитала нисбәти көтүрүлүр ки, бунун $^{9}/_{10}$ һиссәсинин, 4 500 ф. стерлингинин һәмин 500 ф. стерлинглик изафи дәјәрин истеһсалына һеч бир дәхли јохдур вә, әксинә, сонракы 45 һәфтә әрзиндә анҹаг тәдриҹлә ишә дахил олмалыдыр; демәли, бу 4 500 ф. ст. илк 5 һәфтәдәки истеһсал үчүн әсла мөвҹуд дејилдир, бурада исә анҹаг һәмин 5 һәфтәдән бәһс олунур. Беләликлә, бу һалда *A* вә *B* капиталларын изафи дәјәр нормасындакы фәрг һеч бир проблем тәшкил етмир.

Инди *B* вә *A* капиталлар үчүн иллик изафи дәјәр нормаларыны мүгајисә едәк. *B* капитал үчүн буну алырыг: $\frac{5\,000m}{5\,000v}=100\%$; *A* капитал үчүн буну алырыг: $\frac{5\,000m}{500v}=1\,000\%$. Лакин изафи дәјәр нормаларынын нисбәти енә әввәлки кимидир. Онда биз буну алмышдыг:

$$\frac{B \text{ капиталын изафи дәјәр нормасы}}{A \text{ капиталын изафи дәјәр нормасы}}=\frac{10\%}{100\%},$$ индиисә буну алырыг:

$$\frac{B \text{ капиталын иллик изафи дәјәр нормасы}}{A \text{ капиталын иллик изафи дәјәр нормасы}}=\frac{100\%}{1\,000\%};$$

лакин $\frac{10\%}{100\%}=\frac{100\%}{1\,000\%}$, демәли, енә дә әввәлдәки ејни нисбәт алыныр.

Лакин инди проблем дәјишилмишдир. *B* капиталын иллик нормасы: $\frac{5\,000m}{5\,000v}=100\%$, әлбәттә, изафи дәјәрин истеһсалына вә мүвафиг сурәтдә онун нормасына аид олан билдијимиз ганунлардан әсла кәнара чыхмыр, бунун һәтта заһирән дә кәнара чыхмасы көрүнмүр. Бир ил әрзиндә аванс едилән вә мәһсулдар шәкилдә истеһлак едилмиш олан 5 000 v мәбләғи 5 000 m истеһсал етмишдир. Демәли, изафи дәјәр нормасы јухарыда көстәрилән кәсрлә ифадә олунур: $\frac{5\,000m}{5\,000v}=100\%$. Иллик норма һәгиги изафи дәјәр нормасына ујғун кәлир. Демәли, бу дәфә әввәлки кими *B* капитал дејил, *A* капитал изаһ едилмәси тәләб олунан бир аномалија тәшкил едир.

Бурада биз ашағыдакы изафи дәјәр нормасыны көрүрүк: $\frac{5\,000\ m}{500\ v}=1\,000\%$. Лакин биринҹи һалда 5 һәфтәнин мәһсулу олан

500 *m* онун аванс эдилмиш вә $^9/_{10}$ һиссәси һәмин изафи дәйәрин истеһсалында тәтбиг эдилмәмиш олан 5 000 ф. стерлинглик капитала нисбәти әсасында һесабланырдыса, инди 5 000 *m* өзүнүн 500 *v*-йә, йә'ни 5 000 *m* истеһсал эдиләркән һәгигәтән тәтбиг олунмуш дәйишән капиталын анчаг $^1/_{10}$ һиссәсинә нисбәти әсасында һесабланыр; она көрә ки, 5 000 *m* һеч дә тәкчә бир беш һәфтәлик дөвр әрзиндә истеһлак эдилмиш 500 ф. стерлинглик дәйишән капиталын мәһсулу дейил, 50 һәфтә әрзиндә мәһсулдар истеһлак эдилмиш олан 5 000 ф. стерлинглик дәйишән капиталын мәһсулудур. Биринчи һалда 5 һәфтәдә истеһсал эдилмиш изафи дәйәр онун 50 һәфтә үчүн аванс эдилмиш капитала, демәли, 5 һәфтә әрзиндә истеһлак эдилмиш капиталдан он дәфә артыг капитала нисбәти әсасында һесабланыр. Инди 50 һәфтәдә истеһсал эдилмиш изафи дәйәр онун 5 һәфтә үчүн аванс эдилмиш капитала, демәли 50 һәфтә әрзиндә истеһлак эдилмиш капиталдан он дәфә аз капитала нисбәти әсасында һесабланыр.

A капитал, 500 ф. ст., һеч вахт 5 һәфтәдән артыг мүддәтә аванс эдилмир. Бу 5 һәфтә гуртардыгда, о кери ахыб кәлир вә, бир ил әрзиндә он дәфә дөвр эдәрәк, һәмин просеси он дәфә тәкрар эдә биләр. Бурадан ики нәтичә чыхыр.

Биринчиси. Аванс эдилмиш *A* капитал, һәфтә әрзиндә истеһсал просесиндә даим тәтбиг эдилән капитал һиссәсиндән анчаг 5 дәфә артыгдыр. 50 һәфтәдә анчаг бир дәфә дөвр эдән вә, демәли, 50 һәфтә үчүн аванс эдилмәли олан *B* капитал исә, әксинә, онун бир һәфтә әрзиндә даим тәтбиг эдилә билән һиссәсиндән 50 дәфә артыгдыр. Буна көрә дә дөврийийә, бир ил әрзиндәки истеһсал просеси үчүн аванс эдилән капиталла мүәййән истеһсал дөврүндә, мәсәлән, бир һәфтәдә даим тәтбиг эдилә билән капитал арасындакы нисбәти дәйишдирир. Бу бизим гаршымызда дуран биринчи һалдыр ки, бу заман беш һәфтәлик изафи дәйәр онун һәмин 5 һәфтә әрзиндә тәтбиг эдилән капитала нисбәти әсасында дейил, 50 һәфтә әрзиндә тәтбиг эдилән он дәфә артыг капитала нисбәти әсасында һесабланыр.

Икинчиси. *A* капиталын беш һәфтәлик дөврийийә дөврү анчаг $^1/_{10}$ ил тәшкил эдир, буна көрә дә бир ил 500 ф. стерлинглик *A* капиталын даим енидән тәтбиг эдилдийи 10 белә дөврийийә дөврүнү әһатә эдир. Тәтбиг эдилмиш капитал бурада 5 һәфтә үчүн аванс эдилмиш капиталын илдәки дөврийийә дөврләринин сайына вурулмушуна бәрабәрдир. Бир ил әрзиндә тәтбиг эдилән капитал $= 500 \times 10 = 5\,000$ ф. ст. Бир ил әрзиндә аванс эдилән капитал $= \frac{5000}{10} = 500$ ф. ст. Доғрудан да, һәрчәнд 500 ф. ст. даим енидән тәтбиг эдилир, лакин һәр 5 һәфтәдә һәмишә енидән аванс эдилән капитал бу 500 ф. стерлингдән артыг олмур. Дикәр тәрәфдән, *B* капитал шәраитиндә 5 һәфтә әрзиндә бу 5 һәфтә

үчүн анчаг 500 ф. ст. тәтбиг вә аванс эдилир; лакин бурада дөврийјә дөврү = 50 һәфтә олдуғуна көрә, бир ил әрзиндә тәтбиг эдилән капитал 5 һәфтә үчүн дејил, 50 һәфтә үчүн аванс эдилән капитала бәрабәрдир. Лакин изафи дәјәр нормасы мүәјјән олмагла һәр ил истеһсал эдилән изафи дәјәр күтләси бир ил әрзиндә аванс эдилмиш капитала дејил, бир ил әрзиндә тәтбиг эдилмиш капитала мүтабигдир. Демәли, бир дәфә дөвр эдән 5 000 ф. стерлинглик бу капитал үчүн һәмин изафи дәјәр күтләси он дәфә дөвр эдән 500 ф. стерлинглик капитал үчүн олдуғундан артыг дејилдир вә бу анчаг она көрә белә бөјүкдүр ки, илдә бир дәфә дөвр эдән капиталын өзү он дәфә дөвр эдән капиталдан он гат артыгдыр.

Бир ил әрзиндә дөвр этмиш дәјишән капитал, — демәли, иллик мәһсулун бир һиссәси вә ја иллик мәсрәфин буна бәрабәр олан һиссәси, — бир ил әрзиндә һәгигәтән тәтбиг эдилмиш, мәһсулдар истеһлак эдилмиш дәјишән капиталдыр. Бурадан о нәтичә чыхыр ки, әкәр бир ил әрзиндә дөвр этмиш дәјишән капитал *A* вә бир ил әрзиндә дөвр этмиш дәјишән капитал *B* бәрабәр кәмијјәтлидирсә вә бунлар дәјәрин эјни артма шәраитиндә тәтбиг эдилирсә, демәли, әкәр изафи дәјәр нормасы һәр икиси үчүн эјнидирсә, онда һәр ил истеһсал эдилән изафи дәјәр күтләси дә һәр икиси үчүн бәрабәр олмалыдыр; демәли, тәтбиг эдилән капитал күтләләри бәрабәр олдуғуна көрә, — бир ил үчүн һесабланан изафи дәјәр нормасы да бәрабәр олмалыдыр, чүнки о белә бир формулла ифадә олунур:

$$\frac{\text{бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш изафи дәјәр күтләси}}{\text{бир ил әрзиндә дөвр этмиш дәјишән капитал}}.$$

Јахуд, үмуми шәкилдә десәк: дөвр этмиш дәјишән капиталларын нисби кәмијјәти нә гәдәр олурса олсун, онларын бир ил әрзиндә истеһсал эдилән изафи дәјәринин нормасы, орта иш дөврләриндә (мәсәлән, орта һесабла бир һәфтәдә вә ја бир күндә) мүвафиг капиталларын вердији изафи дәјәр нормасы илә мүәјјән олунур.

Изафи дәјәр истеһсалы вә онун нормасынын мүәјјән эдилмәси ганунларындан ирәли кәлән еканә нәтичә беләдир.

Сонра көрәк:

$$\frac{\text{бир ил әрзиндә дөвр этмиш капитал}}{\text{аванс эдилмиш капитал}}$$

нисбәти нәји ифадә эдир (һәм дә биз, артыг дејилдији кими, анчаг дәјишән капиталы нәзәрдә тутуруг). Бөлмәдән алынан гисмәт бир ил әрзиндә аванс эдилән капиталын дөврийјәләринин сајыны верир.

A капитал үчүн биз буну алырыг:

$$\frac{\text{бир ил әрзиндә дөвр етмиш 5 000 ф. стерлинглик капитал}}{\text{500 ф. стерлинглик аванс эдилмиш капитал}};$$ *B* капитал үчүн:

$$\frac{\text{бир ил әрзиндә дөвр етмиш 5 000 ф. стерлинглик капитал}}{\text{5 000 ф. стерлинглик аванс эдилмиш капитал}}.$$

Һәр ики нисбәтдә сурәт аванс эдилмиш капиталын дөвриййәләр сайына вурулмушуну ифадә эдир: *A* үчүн — 500×10, *B* үчүн — $5\,000 \times 1$, яхуд илә нисбәтән көтүрүлән дөвриййә *вахтынын* тәрс кәсринә вурулмушуну ифадә эдир. *A* үчүн дөвриййә вахты $^1/_{10}$ илдир; дөвриййә вахтынын тәрс кәсри $^{10}/_1$ илдир, демәли $500 \times {}^{10}/_1 = 5\,000$; *B* үчүн — $5\,000 \times {}^1/_1 = 5\,000$. Мәхрәч дөвр етмиш капиталын дөвриййәләр *сайынын* тәрс кәсринә вурулмушуну ифадә эдир: *A* үчүн — $5\,000 \times {}^1/_{10}$, *B* үчүн — $5\,000 \times {}^1/_1$.

Бир ил әрзиндә дөвр етмиш һәр ики дәйишән капиталын һәрәкәтә кәтирдийи мүвафиг әмәк күтләләри (һаггы өдәнилмиш әмәклә һаггы өдәнилмәмиш әмәйин мәчмуу) бурада бәрабәрдир, чүнки дөвр етмиш капиталларын өзләри бәрабәрдир вә онларын дәйәринин артмасы нормалары да бәрабәрдир.

Бир ил әрзиндә дөвр етмиш капиталын аванс эдилмиш дәйишән капитала нисбәти буну көстәрир: 1) Аванс эдилән капиталын мүәййән иш дөврүндә тәтбиг эдилмиш дәйишән капитала нисбәти. Әкәр *A* капитал үчүн олдуғу кими, дөвриййәләрин сайы = 10 вә бир ил 50 һәфтә олараг гәбул эдилирсә, онда дөвриййә вахты = 5 һәфтәйә. Дәйишән капитал бу 5 һәфтә үчүн аванс эдилмәлидир вә 5 һәфтә үчүн аванс эдилән бу капитал бир һәфтә әрзиндә тәтбиг эдилән дәйишән капиталдан 5 дәфә артыг олмалыдыр. Йә'ни аванс эдилмиш капиталын (бурада 500 ф. стерлингин) бир һәфтә әрзиндә анчаг $^1/_5$ һиссәси тәтбиг эдилә биләр. Дөвриййәләрин сайы = $^1/_1$ олдуғу *B* капитал шәраитиндә исә, эксинә, дөвриййә вахты = 1 илә = 50 һәфтәйә. Демәли, аванс эдилмиш капиталын һәр һәфтә тәтбиг эдилән капитала нисбәти 50 : 1 олур. Әкәр *B* үчүн дә бу нисбәт *A* үчүн олдуғу кими олсайды, онда *B* һәр һәфтә ишә 100 ф. ст. әвәзинә 1 000 ф. ст. гоймалы оларды. — 2) Бурадан бу нәтичә чыхыр: *A*-я нисбәтән *B* он гат артыг капитал (5 000 ф. ст) тәтбиг етмәлидир ки, *A* кими эйни мигдар дәйишән капитал күтләсини һәрәкәтә кәтирсин, демәли, мөвчуд изафи дәйәр нормасы шәраитиндә эйни мигдар әмәк (һаггы өдәнилмиш вә һаггы өдәнилмәмиш әмәк) күтләсини һәрәкәтә кәтирсин, беләликлә дә, бир ил әрзиндә эйни мигдар изафи дәйәр күтләси истеһсал етсин. Һәгиги изафи дәйәр нормасы мүәййән вахт әрзиндә тәтбиг эдилмиш дәйишән

капиталын һәмин вахт әрзиндә истеһсал эдилмиш изафи дәйәрә нисбәтиндән башга бир шейи ифадә этмир; башга сөзлә, бу норма һәмин вахт әрзиндә тәтбиг эдилмиш дәйишән капиталын һәрәкәтә кәтирдийи вә һаггы өдәнилмәмиш әмәк күтләсини ифадә эдир. Дәйишән капиталын, аванс эдилмиш олса да, һазырда һәлә тәтбиг эдилмәйән һиссәсинә бу норманын гәт'иййән һеч бир дәхли йохдур; буна көрә, капиталын мүәййән вахт әрзиндә аванс эдилмиш һиссәси илә капиталын бу вахт әрзиндә тәтбиг эдилмиш һиссәси арасындакы нисбәтә, — дөвриййә дөврүнүн тә'сири нәтичәсиндә дәйишилән вә мүхтәлиф капиталлар үчүн мүхтәлиф олан нисбәтә дә һәмин норманын гәт'иййән дәхли йохдур.

Юхарыда дейиләнләрдән ән чох бу нәтичә чыхыр ки, иллик изафи дәйәр нормасы, әмәйин истисмар дәрәчәсини ифадә эдән һәгиги изафи дәйәр нормасына анчаг еканә бир һалда уйғун кәлир: мәһз о һалда ки, аванс эдилмиш капитал илдә анчаг бир дәфә дөвр эдир, буна көрә дә аванс эдилмиш капитал бир ил әрзиндә дөвр этмиш капитала бәрабәрдир, йә'ни бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш изафи дәйәр күтләсинин ону истеһсал этмәк үчүн бир ил әрзиндә тәтбиг эдилмиш капитала нисбәти, бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш изафи дәйәр күтләсинин бир ил әрзиндә аванс эдилмиш капитала олан нисбәтинә уйғун вә мүтабигдир.

A) Иллик изафи дәйәр нормасы бәрабәрдир:

$$\frac{\text{бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш изафи дәйәр күтләси}}{\text{аванс эдилмиш дәйишән капитал}}.$$ Лакин бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш изафи дәйәр күтләси һәгиги изафи дәйәр нормасынын бу изафи дәйәри истеһсал этмәк үчүн тәтбиг эдилмиш дәйишән капитала вурулмушуна бәрабәрдир. Иллик изафи дәйәр күтләсинин истеһсалы үчүн тәтбиг эдилмиш капитал аванс эдилмиш капиталын n илә ишарә эдәчәйимиз дөвриййәләри сайына вурулмушуна бәрабәрдир. Буна көрә дә A формулу ашағыдакына чеврилир:

B) Иллик изафи дәйәр нормасы бәрабәрдир:

$$\frac{\text{һәгиги изафи дәйәр нормасы} \times \text{аванс эдилмиш дәйишән капитал} \times n}{\text{аванс эдилмиш дәйишән капитал}}.$$ Мәсәлән,

B капитал үчүн $= \frac{100 \times 5\,000 \times 1}{5\,000}$, яхуд 100%. Ялныз $n = 1$ оларса, йә'ни аванс эдилмиш дәйишән капитал илдә анчаг бир дәфә дөвр эдирсә, демәли бир ил әрзиндә тәтбиг эдилмиш вә я дөвр этмиш капитала бәрабәрдирсә, анчаг бу һалда иллик изафи дәйәр нормасы изафи дәйәрин һәгиги нормасына бәрабәрдир.

Әкәр биз иллик изафи дәйәр нормасыны M', һәгиги изафи дәйәр нормасыны — m', аванс эдилмиш дәйишән капиталы — v,

дөврийиәләрин сайыны — n илә ишарә етсәк, онда $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$ олар; демәли, $M' = m'n$ вә анҹаг бу һалда $= m'$ олар ки, $n = 1$ олсун; демәли, $M' = m' \times 1 = m'$.

Сонра, юхарыда дейиләнләрдән бу нәтичә чыхыр: иллик изафи дәйәр нормасы һәмишә $= m'n$, йә'ни бир дөврийиә дөврүндә истеһлак едилмиш дәйишән капиталла бу дөврдә истеһсал едилән изафи дәйәрин һәгиги нормасынын бир ил әрзиндә бу дәйишән капиталын дөврийиәләри сайына вурулмушуна вә я (эйни шей олмагла) бу капиталын ваһид олмаг е'тибарилә бир илә нисбәтән көтүрүлән дөврийиә *вахтынын* тәрс кәсринә вурулмушуна бәрабәрдир. (Әкәр дәйишән капитал илдә 10 дәфә дөвр едирсә, онда бунун дөврийиә вахты $= {}^{1}/_{10}$ илә; демәли, дөврийиә вахтынын тәрс кәсри $= {}^{10}/_{1} = 10$.)

Сонра, юхарыда дейиләнләрдән бу нәтичә чыхыр: әкәр $n = 1$ оларса, $M' = m'$. Әкәр n бурада 1-дән бөйүкдүрсә, йә'ни әкәр аванс едилмиш капитал илдә бир дәфәдән артыг дөвр едирсә, яхуд әкәр дөвр етмиш капитал аванс едилмиш капиталдан артыгдырса, онда M' бурада m'-дән бөйүкдүр.

Нәһайәт, n әкәр 1-дән кичикдирсә, йә'ни ил әрзиндә дөвр етмиш капитал аванс едилмиш капиталын анҹаг бир һиссәсини тәшкил едирсә, демәли әкәр дөврийиә дөврү бир илдән артыг давам едирсә, онда M' бурада m'-дән кичикдир.

Ахырынҹы һал үзәриндә бир гәдәр даянаг.

Әввәлки мисалымызда олан бүтүн еһтималлары сахлаяг, анҹаг фәрз едәк ки, дөврийиә дөврү узаныб 55 һәфтә олмушдур. Әмәк просеси һәр һәфтә 100 ф. ст. дәйишән капитал тәләб едир, демәли, дөврийиә дөврү үчүн 5 500 ф. ст. тәләб едир вә һәр һәфтә 100 m истеһсал едир; демәли, әввәлләр олдуғу кими, m' енә 100%-дир. Дөврийиәләрин сайы n, бурада бәрабәр олур $\frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, чүнки дөврийиә вахты $1 + {}^{1}/_{10}$ ил (или 50 һәфтә гәбул етмәклә) $= \frac{11}{10}$ ил.

$$M' = \frac{100\% \times 5\,500 \times {}^{10}/_{11}}{5\,500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1\,000}{11} = 90\frac{10}{11}\%,$$ демәли 100%-дән аз. Доғрудан да, әкәр иллик изафи дәйәр нормасы 100% олсайды, онда 5 500 v бир ил әрзиндә 5 500 m истеһсал етмәли иди, һалбуки бунун үчүн $\frac{11}{10}$ ил тәләб олунур. Бу 5 500 v бир ил әрзиндә анҹаг 5 000 m истеһсал едир, демәли иллик изафи дәйәр нормасы $= \frac{5\,000m}{5\,500v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\%$ олур.

Буна көрә дә иллик изафи дәйәр нормасы, яхуд бир ил әрзиндә истеһсал едилмиш изафи дәйәрин (бир ил әрзиндә *дөвр етмиш* дәйишән капиталдан фәргли олараг) үмумийиәтлә *аванс едилмиш* дәйишән капиталла мүгайисәси анҹаг суб'ектив мүгайисә

дейилдир: капиталын өз һəгиги һəрəкəти бу гаршылашдырманы доғурур. Илин ахырында *A* капитал саһибинə, онун аванс этдийи 500 ф. стерлинг мəблəғиндə дəйишəн капитал, бундан да əлавə 5 000 ф. ст. изафи дəйəр гайыдыр. Онун аванс этдийи капиталын кəмиййəти онун бир ил əрзиндə тəтбиг этдийи капитал күтлəси илə дейил, вахташыры сурəтдə она гайыдан капитал күтлəси илə ифадə олунур. Нəзəрдəн кечирдийимиз мəсəлə үчүн илин ахырында капиталын гисмəн истеһсал эһтияты шəклиндə, гисмəн дə əмтəə вə я пул капитал шəклиндə мөвчуд олмасынын вə бу мүхтəлиф һиссəлəрə нə кими бир пропорсияда бөлүнмəсинин һеч бир əһəмиййəти йохдур. *B* капиталын саһибинə 5 000 ф. ст., онун аванс этдийи капитал, бундан да башга 5 000 ф. ст. изафи дəйəр гайытмышдыр. *C* капиталын (нəзəрдəн кечирдийимиз ахырынчы 5 500 ф. стерлинглик капиталын) саһиби үчүн (5 000 ф. ст. сəрф эдилмəклə вə изафи дəйəр нормасы 100% олмагла) бир ил əрзиндə 5 000 ф. ст. изафи дəйəр истеһсал эдилмишдир, лакин онун аванс этдийи капитал, һабелə истеһсал эдилмиш изафи дəйəр һəлə она гайытмамышдыр.

$M' = m'n$ көстəрир ки, бир дөврийyə дөвру əрзиндə тəтбиг эдилмиш дəйишəн капитал үчүн һəгиги изафи дəйəр нормасы белəдир:

$$\frac{\text{бир дөврийyə дөвру əрзиндə истеһсал эдилмиш изафи дəйəр күтлəси}}{\text{бир дөврийyə дөвру əрзиндə тəтбиг эдилмиш дəйишəн капитал}},$$

бу норма дөврийyə дөврлəринин сайына, яхуд аванс эдилмиш дəйишəн капиталын тəкрар истеһсалы дөврлəринин сайына, — онун өз дөвраныны енидəн башладығы дөврлəрин сайына вурулмалыдыр.

I китабын IV фəслиндə («Пулун капитала чеврилмəси») вə сонра I китабын XXI фəслиндə («Садə тəкрар истеһсал») биз артыг көрдүк ки, капитал дəйəр хəрчлəнмəк дейил, үмумиййəтлə аванс эдилир, чүнки бу дəйəр өз дөвранынын мүхтəлиф фазаларындан кечəрəк, енə өз башланғыч нөгтəсинə гайыдыр, һəм дə изафи дəйəрлə зəнкинлəшмиш һалда гайыдыр. Бу көстəрир ки, о, аванс эдилмиш дəйəрдир. Капитал дəйəрин өз һəрəкəтини башладығы нөгтəдəн гайытдығы анадəк кечəн вахт, онун аванс эдилдийи вахтдыр. Капитал дəйəрин кечдийи вə онун аванс эдилмəсиндəн гайытмасына гəдəр давам эдəн вахтла өлчүлəн бүтүн дөвран һəмин капитал дəйəрин дөврийyəсини тəшкил эдир, бу дөврийyəнин узунлуғу исə дөврийyə дөврүнү тəшкил эдир. Бу дөвр гуртардыгда вə дөвран баша чатдыгда, эйни капитал дəйəр эйни дөвраны енидəн башлая билəр, демəли енидəн өз-өзүнə арта билəр, изафи дəйəр истеһсал эдə билəр. Əкəр *A*-да олдуғу кими, дəйишəн капитал илдə он дəфə дөвр эдирсə, онда аванс эдилмиш эйни капитал бир ил əрзиндə бир дөврийyə дөврүнə мүвафиг

мигдарда изафи дәйәр күтләсини он дәфә истеһсал этмиш олачагдыр.

Биз аванс этмәнин капитализм чәмиййәти нөгтейи-нәзәриндән характерини айдынлашдырмалыйыг.

Бир ил әрзиндә он дәфә дөвр эдән *А* капитал бир ил әрзиндә он дәфә аванс эдилир. Һәр ени дөвриййә дөвру үчүн о енидән аванс эдилир. Лакин бунунла бәрабәр, бир ил әрзиндә *А* һеч вахт эйни 500 ф. стерлинглик капитал дәйәрдән артыг аванс этмир вә нәзәрдән кечирдийимиз истеһсал просеси үчүн онун ихтиярында һеч вахт бу 500 ф. стерлингдән артыг пул олмур. Бу 500 ф. ст. бир дөвраны баша чатдыран кими, *А* капиталист ону енидән белә бир дөвран башламаға мәчбур эдир; капитал өз тәбиәтинә көрә өзүнүн капитал характерини мәһз она көрә сахлайыр ки, тәкрар олунан истеһсал просесләриндә даим бир капитал олараг фәалиййәт көстәрир. Бу һалда о һеч вахт 5 һәфтәдән артыг мүддәтә аванс эдилмир. Әкәр дөвриййә бундан артыг давам эдәрсә, онда капитал кифайәт олмаз. Әкәр дөвриййә вахты азалырса, онда капиталын бир һиссәси артыг олур. Бурада һәрәси 500 ф. ст. олан он капитал аванс эдилмир, 500 ф. стерлинглик *бир* капитал далбадал он дәфә аванс эдилир. Буна көрә дә иллик изафи дәйәр нормасы он дәфә аванс эдилән 500 ф. стерлинглик капиталла вә я 5 000 ф. ст. илә һесабланмыр, бир дәфә аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик капиталла һесабланыр: бу тамамилә она бәнзәйир ки, он дәфә дөвр эдән 1 талер 10 талерин функсиясыны дашыса да, тәдавүлдә һәмишә бирчә талер олур. Лакин һәр бир сөвдәдә о, кимин әлиндәдирсә, онун әлиндә енә әввәлки кими 1 талерлик эйни дәйәр олараг галыр.

Эйнилә дә *А* капитал һәр дәфә кери гайытдыгда вә илин ахырында кери гайыдаркән көстәрир ки, онун саһиби һәмишә анчаг эйни 500 ф. стерлинглик капитал дәйәр илә иш көрүр. Буна көрә дә онун әлинә һәр дәфә анчаг 500 ф. ст. гайыдыр. Буна көрә дә онун аванс этдийи капитал һеч вахт 500 ф. стерлингдән артыг олмур. Буна көрә дә аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик капитал иллик изафи дәйәр нормасыны ифадә эдән кәсрин мәхрәчини тәшкил эдир. Иллик изафи дәйәр нормасы үчүн бизим формул белә иди: $M' = \frac{m'vn}{v} = m'n$. Һәгиги изафи дәйәр нормасы $m' = \frac{m}{v}$ изафи дәйәр күтләсинин ону истеһсал этмиш дәйишән капитала бөлүнмүшүнә бәрабәр олдуғуна көрә, $m'n$-дә биз m'-ин мә'насыны, йә'ни $\frac{m}{v}$-ни гоя биләрик вә онда белә бир башга формул аларыг: $M' = \frac{mn}{v}$.

Лакин 500 ф. стерлинглик капитал өзүнүн он дәфә дөвр этмәси нәтичәсиндә, буна көрә он дәфә енидән аванс эдилмәси

нәтичәсиндә он гат артыг капиталын, 5 000 ф. стерлинглик капиталын функсиясыны ифа эдир: бу тамамилә она бәнзәйир ки, һәрәси бир талер олан вә илдә он дәфә тәдавүл эдән 500 сиккә анчаг бир дәфә тәдавүл эдән 5 000 бу чүр сиккәнин функсиясыны ифа эдир.

II. АЙРЫЧА ДӘЙИШӘН КАПИТАЛЫН ДӨВРИЙЙӘСИ.

«Истеһсал просесинин ичтимаи формасы нечә олурса олсун, һәр һалда бу просес фасиләсиз олмалыдыр, йә'ни вахташыры олараг енә вә енә эйни мәрһәләләрдән кечмәлидир... Буна көрә, өз даими әлагәси вә даим тәкрар олунмасы һалында нәзәрдән кечирилән һәр бир ичтимаи истеһсал просеси эйни заманда тәкрар истеһсал просесидир... Изафи дәйәр капитал дәйәрин вахташыры артымы вә я капиталын вахташыры мәһсулу олмаг э'тибарилә капиталдан доған *кәлир* формасы алыр» (I китаб, XXI фәсил). [Мүгайисә эт: К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 483, 484.]

А капиталын һәрәси беш һәфтәлик олан 10 дөвриййә дөврү вардыр; биринчи дөвриййә дөврүндә 500 ф. ст. дәйишән капитал аванс эдилир, йә'ни һәр һәфтә иш гүввәсинә 100 ф. ст. мүбадилә эдилир, белә ки, биринчи дөвриййә дөврүнүн ахырында иш гүввәсинә 500 ф. ст. сәрф эдилмиш олачагдыр. Аванс эдилмиш бүтүн капиталын әввәлдә бир һиссәсини тәшкил эдән бу 500 ф. ст. даһа капитал дейилдир. О, әмәк һаггына сәрф эдилмишдир. Фәһләләр дә буну вериб өзләринә яшайыш васитәләри алырлар; демәли, онлар 500 ф. ст. дәйәриндә яшайыш васитәләри истеһлак эдирләр. Беләликлә, мәһз бу мәбләғ дәйәри олан бир гәдәр әмтиә пуч эдилир (фәһләнин гәнаәт эдиб, мәсәлән, пул шәклиндә йығдығы да капитал дейилдир). Бу әмтиә күтләси фәһлә үчүн гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилир, истисна анчаг бундан ибарәтдир ки, о, фәһләнин иш гүввәсини, капиталист үчүн бу зәрури аләти ишләмәйә гадир вәзиййәтдә сахлайыр. — Лакин, икинчиси, капиталист үчүн бу 500 ф. ст. эйни дәйәрдә (мүвафиг олараг гиймәтдә) иш гүввәсинә мүбадилә эдилмишдир. Иш гүввәсини капиталист әмәк просесиндә мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдир. Бешинчи һәфтәнин ахырында 1 000 ф. стерлинглик ени ярадылмыш дәйәр мөвчуд олур. Онун ярысы, 500 ф. ст., иш гүввәсинин өдәнилмәси үчүн сәрф эдилмиш дәйишән капиталын тәкрар истеһсал эдилмиш дәйәридир. Дикәр ярысы, 500 ф. ст., ени истеһсал эдилмиш изафи дәйәрдир. Лакин беш һәфтәлик иш гүввәси, — капиталын бир һиссәси мүбадилә васитәсилә бу иш гүввәсинә чеврилир, беләликлә дә дәйишән капитала чеврилирди, — һәмин иш гүввәси дә эйнилә, мәһсулдар шәкилдә олса да, сәрф эдилирди, истеһлак олунурду. Дүнән фәалиййәтдә олан әмәк

бу күн фәалиййәтдә олан әмәк дейилдир. Онун дәйәри плюс онун јаратдығы изафи дәйәр инди иш гүввәсинин өзүндән фәргли олан бир шейин дәйәри кими, мәһсулун дәйәри кими мөвчуддур. Лакин мәһсул пула чеврилдийинә көрә, онун дәйәринин аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәринә бәрабәр олан һиссәси енидән иш гүввәсинә чеврилә биләр, буна көрә дә енидән дәйишән капитал кими фәалиййәт көстәрә биләр. Ялныз тәкрар истеһсал эдилмәк дейил, һабелә артыг инди енидән пул формасына чеврилмиш олан капитал дәйәр илә дә эйни фәһләләрин, йә'ни эйни иш гүввәси дашыйычыларынын мәшғул эдиләчәйинин һеч бир әһәмиййәти йохдур. Ола биләр ки, икинчи дөвриййә дөврүндә капиталист әввәлки фәһләләрин әвәзинә ени фәһләләрдән истифадә этсин.

Демәли, 10 дәнә беш һәфтәлик дөвриййә дөврүндә әмәк һаггына әслиндә 500 ф. стерлинглик дейил, далбадал 5 000 ф. стерлинглик капитал сәрф эдиләчәкдир вә бу әмәк һаггыны фәһләләр енидән яшайыш васитәләринә сәрф эдәчәкләр. Беләликлә аванс эдилмиш 5 000 ф. стерлинглик капитал истеһлак эдилмиш олур. О даһа мөвчуд дейилдир. Дикәр тәрәфдән, истеһсал просесинә далбадал 500 дейил, 5 000 ф. ст. дәйәриндә иш гүввәси гошулур; бу иш гүввәси 5 000 ф. стерлингә бәрабәр өз дәйәрини тәкрар истеһсал этмәкдән башга, 5 000 ф. стерлинглик артыг һиссә, изафи дәйәр дә истеһсал эдир. Икинчи дөвриййә дөврү үчүн аванс эдилән 500 ф. стерлинглик дәйишән капитал биринчи дөвриййә дөврүндә аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик капиталын эйни дейилдир. Бу ахырынчы капитал истеһлак олунмушдур, әмәк һаггына сәрф эдилмишдир. Лакин ону, биринчи дөвриййә дөврүндә әмтиә формасында истеһсал эдилмиш олан вә енә пул формасына чеврилмиш олан 500 ф. стерлинглик ени дәйишән капитал *өдәмишдир.* Демәли, 500 ф. стерлинглик бу ени пул капитал, биринчи дөвриййә дөврүндә енидән истеһсал эдилмиш олан әмтиә күтләсинин пул формасыдыр. Капиталистин әлиндә енә эйни 500 ф. стерлинглик пул мәблəғинин олмасы, йә'ни әкәр изафи дәйәр бир кәнара гоюлса, онун әлиндә әввәлдә аванс этдийи эйни мигдар пул капиталын олмасы белә бир факты пәрдәләйир ки, капиталист ени истеһсал эдилмиш капиталла иш көрүр (әмтиә капитал дәйәринин сабит капитал үнсүрләрини өдәйән дикәр тәркиб һиссәләринә кәлдикдә, бунларын дәйәри енидән истеһсал эдилмир; бу дәйәрин анчаг мөвчуд олдуғу форма дәйишилир). — Үчүнчү дөвриййә дөврүнү көтүрәк. Бурада ашкардыр ки, үчүнчү дәфә аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик капитал көһнә капитал дейил, ени истеһсал эдилмиш капиталдыр, чүнки о, биринчи дөвриййә дөврүндә дейил, икинчи дөвриййә дөврүндә истеһсал эдилмиш әмтиә күтләсинин пул формасыдыр, йә'ни бу әмтиә күтләсиндән дәйәри аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәринә бәрабәр олан һиссәнин пул формасыдыр. Биринчи дөвриййә дөврүндә

истеһсал эдилмиш олан әмтиә күтләси сатылмышдыр. Онун дәјәринин бир һиссәси — аванс эдилмиш капиталын дәјәринин дәјишән һиссәсинә бәрабәр олан һиссәси икинчи дөвријјә дөврүнүн јени иш гүввәсинә мүбадилә эдилмиш вә јени әмтиә күтләси истеһсал этмишди ки, бу да јенә сатылмышдыр вә онун дәјәринин бир һиссәси үчүнчү дөвријјә дөврүндә аванс эдилән 500 ф. стерлинглик капиталы тәшкил эдир.

Он дөвријјә дөврү әрзиндә иш бу чүр давам эдир. Јени истеһсал эдилән әмтиә күтләләри (бунларын дәјәри, дәјишән капиталы өдәдији һалда, капиталын сабит дөвријјә һиссәсинин дәјәри кими садәчә олараг јенидән мејдана чыхмаг дејил, јенидән истеһсал олунур) бу дөврләр әрзиндә һәр беш һәфтәдән бир базара чыхарылыр вә бунун сајәсиндә истеһсал просесинә даим јени иш гүввәси дахил эдилир.

Демәли, аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик дәјишән капиталын он дәфәлик дөвријјәси сајәсиндә әлдә эдилән бу дејилдир ки, 500 ф. стерлинглик һәмин капитал он дәфә мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилә билир вә беш һәфтә үчүн кифајәт олан дәјишән капитал 50 һәфтә әрзиндә тәтбиг эдилә билир. Әксинә, 50 һәфтә әрзиндә 500 ф. ст.×10 дәјишән капитал тәтбиг эдиләчәкдир вә 500 ф. стерлинглик капитал һәмишә анчаг 5 һәфтәјә чатачагдыр, беш һәфтә гуртардыгда исә ону јени истеһсал эдилмиш 500 ф. стерлинглик капиталла өдәмәк лазым кәләчәкдир. Бу там ејнилә һәм *A* капитала, һәм дә *B* капитала аиддир. Лакин бурадан фәрг башланыр.

Биринчи беш һәфтәлик дөврүн ахырында *B* капиталист тәрәфиндән, һабелә *A* капиталист тәрәфиндән 500 ф. стерлинглик дәјишән капитал аванс эдилмиш вә сәрф олунмушдур. Истәр *B*, истәрсә *A* онун дәјәрини иш гүввәсинә чевирмиш вә буну һәмин иш гүввәсинин јени истеһсал етдији мәһсулун дәјәринин бир һиссәси илә, аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик дәјишән капиталын дәјәринә бәрабәр олан һиссә илә өдәмишдир. Истәр *B* үчүн, истәрсә *A* үчүн иш гүввәси нәинки сәрф эдилмиш 500 ф. стерлинглик дәјишән капиталын дәјәрини ејни мәбләғдә јени дәјәрлә өдәјир, һабелә она изафи дәјәр дә әлавә эдир, — бизим фәрз етдијимизә көрә, ејни кәмијјәтли изафи дәјәр әлавә эдир.

Лакин аванс эдилмиш дәјишән капиталы өдәјән вә онун дәјәрини изафи дәјәрлә артыран јени јарадылмыш дәјәр *B*-дә һеч дә, јенидән мәһсулдар капитал кими вә мүвафиг олараг дәјишән капитал кими фәалијјәт көстәрә биләчәји формада дејилдир. *A*-да исә о, мәһз һәмин формададыр. Һабелә илин ахырынадәк *B* тәрәфиндән биринчи беш һәфтәдә вә сонра далбадал һәр 5 һәфтәдә сәрф эдилән дәјишән капитал, јени истеһсал эдилмиш дәјәр плюс изафи дәјәрлә өдәнилсә дә, јенидән мәһсулдар капитал кими вә мүвафиг олараг дәјишән капитал кими фәалијјәт көстәрә билә-

чәйи формада дейилдир. Онун *дәйәри* ени дәйәрлә өдәнилмиш олса да, демәли бәрпа эдилмиш олса да, онун дәйәринин *формасы* (бурада мүтләг дәйәр формасы, онун пул формасы) бәрпа эдилмәмишдир.

Демәли, биринчи беш һәфтәлик дөвр кими, икинчи беш һәфтәлик дөвр үчүн дә (эйнилә дә ил бою далбадал һәр беш һәфтә үчүн) сонракы 500 ф. ст. там эйнилә эһтиятда олмалыдыр. Демәли, әкәр кредит мүнасибәтләри бир кәнара гоюлса, онда аванс эдилмиш кизли пул капитал олараг илин әввәлиндә эһтиятда 5 000 ф. ст. олмалыдыр, һәрчәнд бу пул әслиндә ил бою хәрчләнәчәк, анчаг яваш-яваш иш гүввәсинә чевриләчәкдир.

А-да исә, әксинә, аванс эдилмиш капиталын дөвраны, дөврийәси артыг 5 һәфтә битдикдә баша чатдығына көрә, өдәниш олан дәйәр артыг биринчи беш һәфтә кечдикдә, 5 һәфтәлийә ени иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирә биләчәк формада олур; о өз илк формасында, пул формасында олур.

Икинчи беш һәфтәлик дөврдә *А*, һабелә *В* тәрәфиндән ени иш гүввәси истеһлак эдилир вә бу иш гүввәсинин өдәнилмәси үчүн 500 ф. стерлинглик ени капитал сәрф эдилир. Фәһләләрин биринчи 500 ф. стерлингә алынан яшайыш васитәләри истеһлак эдилмишдир, һәр һалда бунларын дәйәри капиталистин әлиндән чыхмышдыр. Икинчи 500 ф. стерлингә ени иш гүввәси алыныр, базардан ени яшайыш васитәләри көтүрүлүр. Гысача десәк, көһнә капитал дейил, 500 ф. стерлинглик ени капитал сәрф эдилир. Лакин *А*-да 500 ф. стерлинглик бу ени капитал, әввәлчә сәрф эдилмиш 500 ф. стерлинги өдәйән ени истеһсал эдилмиш дәйәрин пул формасыдыр. *В*-дә бу өдәйичи дәйәр элә бир формададыр ки, бу формада о, дәйишән капитал кими фәалиййәт көстәрә билмәз. О, мейдандадыр, лакин дәйишән капитал формасында дейилдир. Буна көрә дә яхын беш һәфтә әрзиндә истеһсал просесини давам этдирмәк үчүн бу һалда һөкмән пул формасында 500 ф. стерлинглик әлавә капитал мөвчуд олмалы вә аванс эдилмәлидир. Беләликлә, 50 һәфтә әрзиндә истәр *А*, истәрсә *В* эйни мигдар дәйишән капитал сәрф эдир, эйни мигдар иш гүввәсини өдәйир вә эйни мигдар иш гүввәси истеһлак эдир. Лакин *В* онун бүтүн дәйәринә = 500 ф. стерлингә бәрабәр капитал аванс эдәрәк, ону өдәмәлидир, һалбуки бу иш гүввәсини *А* пул формасында даим бәрпа олунан, һәр беш һәфтә әрзиндә истеһсал эдилән вә һәр 5 һәфтә үчүн аванс эдилмиш 500 ф. стерлинглик капиталы өдәйән дәйәр васитәсилә далбадал өдәйир. Демәли, бурада һеч вахт 5 һәфтәдән артыг мүддәтә пул капитал аванс эдилмир, йә'ни һеч вахт биринчи беш һәфтә үчүн аванс эдилмиш 500 ф. стерлингдән артыг капитал аванс эдилмир. Бу 500 ф. ст. бүтүн ил үчүн кифайәтдир. Буна көрә дә айдындыр ки, әмәйин истисмар дәрәчәси эйни олдугда, һәгиги изафи дәйәр нормасы эйни олдугда, *А*-да вә *В*-дә иллик изафи

дәјәр нормалары, бир ил әрзиндә ејни иш гүввәси күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн аванс эдилмәси лазым кәлән дәјишән пул капиталларын кәмијјәтләринә әкс нисбәтдә олмалыдыр. $A : \frac{5\,000m}{500v} = 1\,000\%$ вә $B: \frac{5\,000m}{5\,000v} = 100\%$. Лакин $500\,v : 5\,000\,v = 1 : 10 = 100\% : 1\,000\%$.

Фәрг дөвријјә дөврләринин фәргиндән ирәли кәлир, јә'ни о дөврләрин фәргиндән ирәли кәлир ки, бунлар баша чатдыгда, мүәјјән вахт әрзиндә тәтбиг эдилмиш дәјишән капиталы өдәјән дәјәр јенидән бир капитал кими, демәли јени капитал кими фәалијјәт көстәрә билир. *B*-дә, һабелә *A*-да ејнилә, бәрабәр дөврләр әрзиндә тәтбиг эдилмиш дәјишән капиталын дәјәри өдәнилир. Һәмчинин ејни мүддәтли дөврләр әрзиндә изафи дәјәрин артмасы да бәрабәр олур. Лакин *B*-дә һәр 5 һәфтәдә 500 ф. стерлинглик дәјәр өдәнилирсә вә бундан башга 500 ф. стерлинглик изафи дәјәр әмәлә кәлирсә дә, өдәниш олан дәјәр һәлә јени капитал тәшкил этмир, чүнки пул формасында дејилдир. *A*-да нәинки көһнә капитал дәјәр јениси илә өдәнилир, һабелә бурада өз пул формасында бәрпа олунур, демәли, фәалијјәт көстәрә билән јени капитал кими өдәнилир.

Өдәјичи дәјәрин даһа тез вә ја даһа кеч пула чеврилмәсинин, јә'ни дәјишән капиталын аванс эдилдији формаја чеврилмәсинин, — бу чәһәтин, ајдындыр ки, изафи дәјәрин өз истеһсалы үчүн һеч бир фәрги јохдур. Изафи дәјәрин истеһсалы тәтбиг эдилмиш дәјишән капиталын кәмијјәтиндән вә әмәјин истисмар дәрәчәсиндән асылыдыр. Лакин көстәрилән чәһәт ил бoју мүәјјән мигдар иш гүввәсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн аванс эдилмәси лазым кәлән пул капиталын кәмијјәтини дәјишдирир вә, демәли, иллик изафи дәјәр нормасыны мүәјјән эдир.

III. ИЧТИМАИ НӨГТЕЈИ-НӘЗӘРДӘН ДӘЈИШӘН КАПИТАЛЫН ДӨВРИЈЈӘСИ.

Бир дәгигәлијә ишә ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән бахаг. Фәрз эдәк ки, бир фәһлә һәфтәдә 1 ф. стерлингә тамам олур, иш күнү = 10 саата. *A* үчүн, һабелә *B* үчүн ил бoју 100 фәһлә ишләјир (100 фәһләјә һәфтәдә 100 ф. ст. 5 һәфтәдә 500 ф. ст., 50 һәфтәдә исә 5 000 ф. ст. тәшкил эдир); онлар һәфтәдә 6 күн, һәрәси 60 иш сааты ишләјир. Демәли, 100 фәһлә һәфтәдә 6 000 иш сааты, 50 һәфтәдә исә 300 000 иш сааты ишләјәчәкдир. Истәр *A*, истәрсә *B* бу иш гүввәсини мәшғул этмишдир вә, демәли, бу иш гүввәсини чәмијјәт башга һеч бир ишә сәрф эдә билмәз. Бу чәһәтдән истәр *B*-дә, истәрсә *A*-да иш ичтимаи нөгтеји-нәзәрдән ејни вәзијјәтдәдир. Сонра, *B*-дә, һабелә *A*-да һәр 100 фәһлә илдә 5 000 ф. ст. әмәк һаггы алыр (демәли, бүтүн 200 фәһлә бирлик-

дә 10 000 ф. ст. алыр) вә чәмиййәтдән бу мәбләғдә яшайыш васитәләри көтүрүр. Бу чәһәтдән дә истәр *A*-да, истәрсә *B*-дә иш ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән ейнә эйни вәзиййәтдәдир. Һәр ики һалда фәһләләр музду һәр һәфтә алдыгларына көрә, онлар чәмиййәтдән яшайыш васитәләрини дә һәр һәфтә көтүрүрләр, бунун мүгабилиндә онлар һәр ики һалда тәдавүлә пул эквивалентини енә һәр һәфтә бурахырлар. Лакин бурадан фәрг башланыр.

Әввәлән. A фәһләсинин тәдавүлә бурахдығы пул *B* фәһләси үчүн олдуғу кими онун нәинки иш гүввәси дәйәринин пул формасыдыр (һәгигәтдә көрүлмүш олан иш үчүн тә'дийә васитәсидир); мүәссисәнин ачылмасындан көтүрүлән артыг икинчи дөврийјә дөврүндән э'тибарән бу пул, *һәмин фәһләнин өзүнүн ени яратмыш олдуғу дәйәрин* (=иш гүввәсинин гиймәти плюс изафи дәйәр), биринчи дөврийјә дөврүндә истеһсал эдилмиш дәйәрин пул формасыдыр; бу дәйәрлә икинчи дөврийјә дөврү әрзиндә онун әмәйи өдәнилир. *B*-дә иш башга вәзиййәтдәдир. Һәрчәнд фәһләдән өтрү пул бурада да артыг онун көрмүш олдуғу иш үчүн тә'дийә васитәсидир, лакин ичра эдилмиш олан бу әмәк онун ени ярадачағы вә пула чевриләчәк дәйәрлә (һәмин әмәйин истеһсал этдийи дәйәрин пул формасы илә) өдәнилмир. Өдәмәк үчүн белә бир мәнбә анчаг икинчи илдән э'тибарән ярана биләр, зира бу заман *B* фәһләсинин музду кечән ил истеһсал эдилмиш вә пула чеврилмиш дәйәрлә өдәнилир.

Капиталын дөврийјә дөврү нә гәдәр гыса олурса, — буна көрә дә ил бою онун тәкрар истеһсал эдилдийи мүддәтләр нә гәдәр гыса олурса, — капиталын әввәлдә капиталист тәрәфиндән пул формасында аванс эдилмиш дәйишән һиссәси һәмин дәйишән капиталы өдәмәк үчүн фәһләнин яратдығы ени истеһсал эдилмиш дәйәрин (бу дәйәрә ондан әлавә изафи дәйәр дахилдир) бир о гәдәр тезликлә пул формасына чеврилир; демәли, капиталистин өз фондундан пул аванс этмәли олдуғу вахт бир о гәдәр гыса олур, онун үмумиййәтлә аванс этдийи капитал истеһсалын мөвчуд һәчминә нисбәтән бир о гәдәр аз олур вә мөвчуд изафи дәйәр нормасы шәраитиндә ил бою капиталистин көтүрдүйү изафи дәйәр күтләси нисбәтән бир о гәдәр чох олур. Сәбәб будур ки, капиталист фәһләнин өзү тәрәфиндән ярадылан дәйәрин пул формасына бир о гәдәр тез-тез енидән фәһлә ала билир, онун әмәйини бир о гәдәр тез-тез енидән һәрәкәтә кәтирә билир.

Истеһсалын мә'лум һәчми шәраитиндә, дөврийјә дөврүнүн гысалмасына пропорсионал олараг, аванс эдилән дәйишән пул капиталын (һәмчинин үмумиййәтлә дөврийјә капиталынын) мүтләг кәмиййәти азалыр, иллик изафи дәйәр нормасы исә артыр. Аванс эдилмиш капиталын мә'лум кәмиййәти шәраитиндә истеһсалын һәчми, буна көрә дә изафи дәйәрин мә'лум нормасы шәраи-

тиндә, бир дөврийјә дөвру әрзиндә истеһсал эдилән мүтләг изафи дәјәр күтләси иллик изафи дәјәр нормасынын артмасы илә, тәкрар истеһсал дөврләринин гысалмасы нәтиҹәсиндәки бу артма илә бир заманда артыр. Үмумиййәтлә әввәлки тәдгигат нәтиҹәсиндә мә'лум олур ки, әмәјин истисмар дәрәҹәси ејни олмагла, бәрабәр мәһсулдар дөврийјә капиталы күтләсини вә бәрабәр әмәк күтләсини һәрәкәтә кәтирмәк үчүн дөврийјә дөврүнүн мүхтәлиф узунлуғуна ујғун олараг чох мүхтәлиф кәмиййәтли пул капитал аванс этмәк лазым кәлир.

Икинҹиси, — бу да биринчи фәргә әлагәдардыр, — *A* капиталистин фәһләси кими, *B* капиталистин фәһләси дә сатын алдығы јашајыш васитәләри үчүн, өз әлиндә тәдавүл васитәләринә чеврилән дәјишән капиталы верир. О нәинки, мәсәлән, базардан буғда көтүрүр, һабелә ону пул шәклиндә эквивалентлә өдәјир. Лакин *B* фәһләсинин өзү үчүн базардан алдығы јашајыш васитәләринә вердијии пул һеч дә *A* фәһләсиндә олдуғу кими ени јарадылмыш вә онун ил бојю базара чыхартдығы дәјәрин пул формасы олмадығына көрә, *B* фәһләси јашајыш васитәләри сатычысына пул версә дә, һеч бир әмтиә — нә истеһсал васитәләри, нә дә јашајыш васитәләри — вермир ки, буну һәмин сатычы, *A* фәһләсиндә олдуғу кими, әлдә этдијии пулла ала билсин. Буна көрә дә базардан: иш гүввәси, бу иш гүввәси үчүн јашајыш васитәләри, *B* капиталист тәрәфиндән тәтбиг эдилән әмәк васитәләри формасында әсас капитал, истеһсал материаллары көтүрүләҹәк вә бунларын һамысыны өдәмәк үчүн базара пул шәклиндә эквивалент чыхарылаҹагдыр; лакин ил бојю базара, мәһсулдар капиталын арадан көтүрүлән мадди үнсүрләрини өдәјә биләҹәк һеч бир мәһсул чыхарылмыр. Әкәр биз капитализм ҹәмиййәтини дејил, коммунизм ҹәмиййәтини тәсәввүр этсәк, һәр шејдән әввәл пул капитал тамамилә арадан галхыр, демәли, онун сајәсиндә мејдана кәлән бүтүн сөвдә пәрдәләри дә арадан галхыр. Иш садәҹә олараг бундан ибарәтдир ки, узун мүддәт, бир ил вә ја даһа чох вахт әрзиндә нә истеһсал васитәләри, нә дә јашајыш васитәләри вермәјән вә үмумиййәтлә һеч бир файдалы нәтиҹә вермәјән, лакин, әлбәттә, бүтүн иллик истеһсалдан һәм әмәк, һәм истеһсал васитәләри, һәм дә јашајыш васитәләри алан, мәсәлән, дәмир јоллар чәкилмәси кими истеһсал саһәләринә ҹәмиййәт зәрәрсиз олараг нә гәдәр әмәк, истеһсал васитәләри вә јашајыш васитәләри сәрф эдилә биләҹәјини әввәлҹәдән һесабламалыдыр. Иҹтимаи зәканын өзүнү һәмишә анҹаг post festum көстәрдијии капитализм ҹәмиййәтиндә исә, әксинә, даим бөјүк позулмалар ола биләр вә олмалыдыр. Бир тәрәфдән, пул базарына тәзјиг көстәрилир; һалбуки әксинә, пул базарынын јахшы вәзиййәтдә олмасы өзү дә чохлу элә мүәссисәләр доғурур, демәли мәһз элә шәраит јарадыр ки, бунлар пул

базарына сонрадан тәзйиг көстәрилмәсинә сәбәб олур. Пул базары тәзйиг һисс эдир, чүнки бурада даим узун мүддәт үчүн даһа бөйүк мигясда пул капитал аванс этмәк лазым кәлир. Биз һәлә әсла ондан данышмырыг ки, сәнаечиләр вә тачирләр өз мүәссисәләрини давам этдирмәк үчүн өзләринә лазым олан пул капиталы дәмир йол вә с. эһтикарында ишләдирләр вә бунун ерини пул базарындан борч алмагла долдурурлар. — Дикәр тәрәфдән, чәмиййәтин ихтиярында олан мәһсулдар капитал кәркинлик һисс эдир. Мәһсулдар капитал үнсүрләри даим базардан көтүрүлдүйүнә вә онларын әвәзиндә базара анчаг пул эквиваленти чыхарылдығына көрә, тә'диййә габилиййәтли тәләб артыр, лакин бу тәләбдә һеч бир тәклиф үнсүрү йохдур. Буна көрә дә истәр яшайыш васитәләринин, истәрсә истеһсал материалларынын гиймәти галхыр. Һәм дә бу заман адәтән ажиотаж шиддәтләнир вә капиталын ери хейли дәйишилир. Мөһтәкирләр, подратчылар, мүһәндисләр, вәкилләр вә с. күруһу варланыр. Онлар базарда истеһлак шейләринә күчлү тәләб ярадырлар, бунунла да бирликдә әмәк һаггы галхыр. Емәк шейләринә олан тәләбә кәлдикдә, бунунла кәнд тәсәррүфатына да, әлбәттә, күчлү тәкан верилир. Лакин емәк шейләринин мигдарыны бирдән-бирә, бир ил әрзиндә артырмаг мүмкүн олмадығына көрә, бунларын идхалы, һабелә үмумиййәтлә харичдән кәтирилән әрзаг мәһсулларынын (гәһвә, шәкәр, шәраб вә с.) вә зинәт шейләринин идхалы артыр. Нәтичәдә һәдсиз идхал әмәлә кәлир вә идхал тичарәтинин бу саһәсиндә эһтикар башланыр. Дикәр тәрәфдән, истеһсалын тезликлә кенишләндирилмәси мүмкүн олан сәнае саһәләриндә (әсл мануфактура сәнаеи, мә'дән иши вә с.), гиймәтләрин галхмасы гәфләтән кенишләнмәйә сәбәб олур, бунун ардынча да тезликдә ифлас баш верир. Фәһлә базарына да эйни тә'сир көстәрилир вә бу һал кизли нисби әһали артыглығынын кениш күтләләрини, һәтта ишләмәкдә олан фәһләләри ени истеһсал саһәләринә чәлб эдир. Үмумиййәтлә, дәмир йоллар кими бөйүк мүәссисәләр фәһлә базарындан мүәййән мигдарда гүввә алыр, бунлары исә ялныз күчлү оғланларын ишләйә билдийи анчаг бә'зи саһәләр, мәсәлән кәнд тәсәррүфаты верә билир. Бу һал, ени мүәссисәләр истеһсалын артыг даими саһәсинә чеврилдикдән вә буна көрә һәмин мүәссисәләрин тәләб этдийи кәзәри фәһләләр тәбәгәси әмәлә кәлдикдән сонра да, мәсәлән, дәмир йол тикинтиси орта мигяса нисбәтән бирдән-бирә даһа бөйүк мигяс алмаға башладыгдан сонра да баш верир. Онда, өз тәзйиги илә кечмишдә әмәк һаггыны ашағы салан эһтият фәһлә ордусунун бир һиссәси ишә чәлб эдилир. Бу һалда әмәк һаггы үмумән йүксәлир, — фәһлә базарынын һәтта әввәлләр дә фәһләләрин асанлыгла иш тапа билдикләри һиссәләриндә дә әмәк һаггы йүксәлир. Бу һал о вахта гәдәр давам эдир ки, лабүд ифлас енә дә

эһтият фәһлә ордусуну бош гоюр; онда әмәк һаггы енидән өз минимумуна вә ондан да ашағы энир[32].

Дөврийиә дөврүнүн чох вә я аз олмасы әсл мә'нада иш дөврүндән, йә'ни базара мәһсул һазырланмасы үчүн тәләб олунан дөврдән асылы олдуғуна көрә, капиталын мүхтәлиф гоюлушу үчүн тамамилә мүәййән олан мадди истеһсал шәраитинә әсасланыр. Бу шәраит әкинчиликдә даһа артыг дәрәчәдә тәбии истеһсал шәраити характери дашыйыр, мануфактурада вә һасилат сәнаеинин чох һиссәсиндә исә истеһсал просесинин өз ичтимаи инкишафы илә янашы олараг дәйишилир.

Иш дөврүнүн узунлуғу ярадылан әмтиә күтләләринин һәчми илә (мәһсулун адәтән әмтиә шәклиндә базара чыхарылдығы мигдар һәчми илә) мүәййән олундуғуна көрә, шәрти характер дашыйыр. Лакин бу шәртилийин өзүнүн мадди базиси истеһсалын мигясыдыр, буна көрә дә о анчаг айрылыгда нәзәрдән кечирилдикдә тәсадүфидир.

Нәһайәт, дөврийиә дөврүнүн узунлуғу тәдавүл дөврүнүн узунлуғундан асылы олдуғуна көрә, гисмән базар конюнктураларынын даим дәйишилмәси дә, сатышын чох вә я аз асан олмасы илә, буна көрә дә гисмән мәһсулу даһа яхын вә я даһа узаг базара чыхармаг зәрурәти илә бағлыдыр. Әкәр үмумиййәтлә тәләбин һәчми нәзәрә алынмазса, гиймәтләрин һәрәкәти бурада башлыча рол ойнайыр: гиймәтләр ашағы дүшдүкдә сатыш гәсдән мәһдудлашдырылыр, һалбуки истеһсал әввәлки кими давам эдир; гиймәтләр галхдыгда исә, әксинә, истеһсал илә сатыш бир-бириндән кери галмыр вә я әмтиә һәтта габагчадан сатыла биләр. Лакин әсл мадди базис истеһсал ери илә сатыш базары арасындакы һәгиги мәсафә һесаб эдилмәлидир.

Мәсәлән, инкилис памбыг парчасы вә я иплийи Һиндистана сатылыр. Фәрз эдәк ки, ихраччы инкилис памбыг парча фабрикантына пул верир (о буну анчаг пул базары яхшы вәзиййәтдә олдугда һәвәслә эдир. Фабрикант өз пул капиталыны кредит әмәлийяты васитәсилә өзү өдәдикдә исә иш белә сәлис кетмир).

---

32 Әлязмасынын бу ериндә, сонралар кенишләндирмәк үчүн белә бир гейд вардыр: «Капиталист истеһсал үсулунда зиддиййәт: әмтиә алычысы олан фәһләләр базар үчүн вачибдирләр. Лакин капитализм чәмиййәти өз әмтиәсинин — иш гүввәсинин сатычысы олан бу фәһләләри минимум гиймәт гоймагла мәһдуд этмәк мейли көстәрир. Сонракы зиддиййәт: капиталист истеһсалынын бүтүн өз гүввәләрини кәркинләшдирдийи дөврләр [die Epochen], бир гайда олараг, ифрат истеһсал дөврләриндән ибарәт олур, чүнки истеһсал имканлары һеч вахт элә тәтбиг эдилә билмәз ки, бунун сайәсиндә тәкчә даһа чох дәйәр истеһсал этмәк дейил, һабелә даһа чох дәйәр реаллашдырмаг да мүмкүн олсун; лакин әмтиәләрин сатылмасы, әмтиә капиталын, демәли һәмчинин изафи дәйәрин дә реаллашдырылмасы үчүн үмумиййәтлә чәмиййәтин истеһлак эһтиячлары һәдд ятратмыр, буна бөйүк чохлуғу һәмишә йохсул олан вә даим йохсуллугда галмаға мәчбур олан бир чәмиййәтин истеһлак эһтиячлары һәдд ярадыр. Лакин бу анчаг сонракы бөлмәйә аиддир».

Ихраччы сонра өз памбыг парча әмтиәсини Һиндистан базарында сатыр, бурадан да онун аванс этдийи капитал өзүнә гайыдыр. Бу капитал гайыдан вахта гәдәр иш тамамилә о һалдакы кими кедир ки, иш дөврүнүн узунлуғу истеһсал просесини әввәлки мигјасында сахламаг үчүн ени пул капитал аванс эдилмәсини зәрури эдир. Фабрикантын өз фәһләләринә музд вермәк, һабелә өз дөврийјә капиталынын галан үнсүрләрини бәрпа этмәк үчүн истифадә этдийи пул капитал онун истеһсал этдийи иплийин пул формасы дейилдир. Бу анчаг о һалда ола биләр ки, бу иплийин дәјәри Инкилтәрәйә пул вә я мәһсул шәклиндә гайытсын. Бу пул капитал, енә әввәлки кими, әлавә пул капиталдыр. Фәрг анчаг бундадыр ки, ону фабрикант дейил, тачир аванс эдир, ола биләр, тачир өзү дә буну кредит әмәлийјатлары васитәсилә әлдә этмишдир. Эйнилә дә бу пул базара чыхарыландан әввәл, яхуд бунунла бир заманда Инкилтәрә базарына, бу пулла сатын алына билән вә мәһсулдар, яхуд шәхси истеһлак даирәсинә дахил ола билән әлавә мәһсул чыхарылмыр. Әкәр белә бир вәзийјәт узун заман вә нисбәтән бөйүк мигјасда давам эдирсә, бу һал әввәлләр иш дөврүнүн узадылмасынын доғурдуғу кими нәтичәләр доғурмалыдыр.

Ола биләр ки, Һиндистанын өзүндә иплик енә дә кредитә сатылыр. Бу кредитлә Һиндистанда мәһсул алыныр вә борчу өдәмәк үчүн Инкилтәрәйә көндәрилир, яхуд мүвафиг мәбләғә вексел көндәрилир. Әкәр белә бир вәзийјәт узанса, Һиндистанын пул базарына тәзйиг көстәрәр, бу исә Инкилтәрәйә элә тә'сир көстәрәр ки, бурада бөһран доғура биләр. Бөһран өзү дә, бунунла янашы олараг Һиндистана һәтта нәчиб металлар ихрач эдилсә дә, һәмин өлкәдә, Һиндистан банкларындан кредит алан Инкилтәрә тичарәт эвләринин вә бунларын Һиндистан шө'бәләринин ифласы үзүндән ени бөһран доғурур. Беләликлә, бөһран һәм о базарда ки, тичарәт балансы онун *әлейһинәдир,* һәм дә о базарда ки, бу баланс онун *хейринәдир* — эйни заманда баш верир. Бу һал даһа мүрәккәб ола биләр. Мәсәлән, Инкилтәрә Һиндистана күлчә шәклиндә күмүш көндәрмишдир, лакин Һиндистанын Инкилтәрә кредиторлары инди орада өз тәләбләрини ирәли сүрүрләр вә Һиндистан өз күмүш күлчәләрини тезликлә Инкилтәрәйә кери гайтармалы олачагдыр.

Ола биләр ки, Һиндистана ихрач тичарәти илә Һиндистандан идхал тичарәти тәхминән таразлашыр, һәрчәнд өз һәчминә көрә идхал тичарәтини (памбығын баһалашмасы вә и. а. кими хүсуси шәраит истисна олмагла) ихрач тичарәти мүәййән эдир вә она стимул ярадыр. Инкилтәрә илә Һиндистан арасында тичарәт балансы таразлашмыш кими көрүнә биләр, яхуд бу вә я дикәр тәрәфә анчаг чүз'и дәйишиклик көстәрә биләр. Лакин Инкилтәрәдә бөһран башланан кими мә'лум олур ки, памбыг парча әмтиәләр Һиндистан амбарларында сатылмамыш галыр (демәли, бун-

лар әмтиә капиталдан пул капитала чеврилмәмишдир — бу тәрәфдән ифрат истеһсал), дикәр тәрәфдән дә мә'лум олур ки, Инкилтәрәдә Һиндистан мәһсуллары эһтиятлары нәинки сатылмамыш галыр, һәтта сатылмыш вә истеһлак эдилмиш эһтиятларын чох һиссәсинин музду да һәлә гәт'иjjән өдәнилмәмишдир. Буна көрә дә пул базарында бөһран кими көрүнән шеј һәгигәтдә истеһсал вә тәкрар истеһсал просесинин өзүндәки аномалиялары ифадә эдир.

Үчүнчүсү. Тәтбиг эдилмиш (дәјишән вә сабит) дөвријјә капиталынын өзүнә кәлдикдә, дөвријјә дөврүнүн узунлуғу, иш дөврүнүн узунлуғундан асылы олдуғуна көрә, белә бир фәрг доғурур: мәсәлән, көмүр сәнаеиндә, һазыр палтар э'малатханаларында вә и. а. олдуғу кими, ил бою бир нечә дәфә дөвр этдикдә, дәјишән вә ја сабит дөвријјә капиталы үнсүрүнү бу капиталын өз мәһсулу верә биләр. Башга һалда бу мүмкүн дејилдир, һәр һалда ил әрзиндә мүмкүн дејилдир.

ОН ЕДДИНЧИ ФӘСИЛ.

ИЗАФИ ДӘЙӘРИН ТӘДАВҮЛҮ.

Биз бурада көрдүк ки, һәтта һәр ил истеһсал эдилән изафи дәйәр күтләләри дәйишилмәдикдә дә, дөврийјә дөврүндәки фәрг иллик изафи дәйәр нормасында фәрг доғурур.

Лакин, сонра, изафи дәйәрин капиталлашмасында, *йығымда* лабүд сурәтдә фәрг әмәлә кәлир, буна көрә дә, изафи дәйәр нормасы эйни олдугда, онун ил бою истеһсал эдилән күтләсиндә фәрг әмәлә кәлир.

Һәр шейдән әввәл гейд эдәк ки, *А* капитал (кечән фәсилдәки мисалда) вахташыры чари кәлир верир, демәли, ишин лап әввәлиндәки дөврийјә дөврү истисна олмагла, капиталист ил бою өз истеһлакыны өз изафи дәйәр истеһсалындан өдәйир, бунун үчүн өз фондундан аванс этмәли олмур. Әксинә, *В* капитал өз фондундан аванс этмәли олур. О да эйни мүддәтләрдә *А* гәдәр изафи дәйәр истеһсал эдирсә дә, онун изафи дәйәри реаллашдырылмамышдыр, буна көрә дә һәмин изафи дәйәр нә фәрди сурәтдә, нә дә мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилә билмир. Шәхси истеһлак мәсәләсинә кәлдикдә, изафи дәйәр садәчә олараг ирәличәдән нәзәрдә тутулур. Бу истеһлак үчүн хүсуси фонд аванс эдилмәлидир.

Мәһсулдар капиталын мүәййән категорияя аид эдилмәси чәтин олан һиссәси, йә'ни әсас капиталын тә'мири вә саз сахланмасы үчүн зәрури олан әлавә капитал да инди ени шәкилдә көрүнүр.

А-да капиталын бу һиссәси истеһсалын башланғычында нә тамамилә, нә дә әксәрийјәт э'тибарилә аванс эдилмир. Бунун капиталистин ихтиярында олмасы капиталистә лазым дейилдир, бу онун әлиндә һеч олмая да биләр. Бу һиссә, изафи дәйәрин билаваситә капитала чеврилмәси йолу илә, йә'ни капитал олараг билаваситә тәтбиг эдилмәси йолу илә ишин өзүндән мейдана кәлир. Ил бою тәкчә вахташыры истеһсал эдилмәк дейил, һабелә реаллашдырылан изафи дәйәрин бир һиссәси тә'мир вә и. а. үчүн лазым олан хәрчләри өдәйә биләр. Беләликлә, иши өз әввәлки мигясында апармаг үчүн лазым олан капиталын бир һиссәси, һәлә мүәссисә ишләйәркән, онун өзү тәрәфиндән, изафи дәйәрин бир һиссә-

синин капиталлашмасы васитәсилә ярадылыр. *B* капиталист үчүн бу мүмкүн дейилдир. Капиталын бәһс олунан һиссәси *B* капиталистдә әввәлчә аванс эдилән капиталын бир һиссәсини тәшкил этмәлидир. Һәр ики һалда капиталын бу һиссәси капиталистин китабларында аванс эдилмиш капитал кими көстәриләчәкдир; о һәгигәтдә дә беләдир, чүнки бизим фәрзиййәмизә көрә бу һиссә, иши һәмин мигясда апармаг үчүн лазым олан мәһсулдар капиталын бир һиссәсини тәшкил эдир. Лакин онун һансы фонддан аванс эдилмәсинин бөйүк фәрги вардыр. *B*-дә о һәгигәтән, әввәлчә аванс эдилән капиталын вә я әлдә олмасы лазым кәлән капиталын бир һиссәсини тәшкил эдир. *A*-да исә, эксинә, капитал олараг тәтбиг эдилән изафи дәйәрин бир һиссәсини тәшкил эдир. Бу ахырынчы һал бизә көстәрир ки, тәкчә йығылмыш капитал дейил, һабелә әввәлчә аванс эдилән капиталын бир һиссәси дә садәчә капиталлашдырылмыш изафи дәйәрдән ибарәт ола биләр.

Кредит инкишаф этдикчә, әввәлдә аванс эдилмиш капитал илә капиталлашдырылмыш изафи дәйәрин мүнасибәти даһа чох долашыг олур. Мәсәлән, *A* мәһсулдар капиталын бир һиссәсини *C* банкирдән борҹ алыб бу капиталла ишә башлайыр вә я ил бою иши давам этдирир. Әввәлдә онун иш апармаг үчүн өзүнүн кифайәт гәдәр капиталы йохдур. *C* банкир она *D, E, F* вә и. а. саһибкарлар тәрәфиндән банка гоюлмуш анҹаг изафи дәйәрдән ибарәт олан бир мәбләғи борҹ верир. *A*-нын нөгтейи-нәзәриндән бурада, йығылмыш капиталдан һеч данышыг да йохдур. Лакин һәгигәтдә *D, E, F* вә и. а. үчүн *A* онларын мәнимсәдийи изафи дәйәри капиталлашдыран акентдән башга бир шей дейилдир.

I китабын XXII фәслиндә биз көрдүк ки, йығым, изафи дәйәрин капитала чеврилмәси өз реал мәзмунуна көрә кениш мигясда тәкрар истеһсал просесидир, — истәр бу кенишләнмә экстенсив шәкилдә, көһнә фабрикләрә енидәринин әлавә эдилмәси шәклиндә, истәрсә истеһсалын әввәлки мигясынын интенсив сурәтдә артырылмасында ифадә олунсун.

Истеһсалын һәчми яваш-яваш кенишләнә биләр, бу о һалларда олур ки, изафи дәйәрин бир һиссәси анҹаг элә яхшылашдырма тәдбирләринә сәрф эдилмиш олсун ки, бунлар я анҹаг тәтбиг эдилән әмәйин мәһсулдар гүввәсини артырсын, я да бунунла бәрабәр ону даһа интенсив сурәтдә истисмар этмәйә имкан версин. Яхуд, — иш күнү үчүн ганунла һәдд гоюлмадығы һалда, — истеһсалын һәчмини кенишләндирмәк үчүн, әсас капиталы артырмадан (истеһсал материалларына вә әмәк һаггына) әлавә дөвриййә капиталы сәрф этмәк кифайәтдир, беләликлә дә әсас капиталын һәр күн ишләдилдийи вахт анҹаг узаныр, һалбуки онун дөвриййә дөврү мүвафиг сурәтдә гысалыр. Яхуд, базар конюнктурасы әлверишли олдугда, капиталлашдырылмыш изафи

дәйәр хаммалла еһтикар етмәйә, әввәлдә аванс едилмиш капиталын кифайәт етмәйәчәйи әмәлийятлар апармаға вә и. а. имкан верир.

Лакин айдындыр ки, сайча нисбәтән чох олан дөвриййә дөврләри изафи дәйәрин ил бою даһа тез-тез реаллашдырылмасына сәбәб олдуғу ердә елә дөврләр кәлиб чатмалыдыр ки, бу заман нә иш күнүнү узатмаг, нә дә гисмән яхшылашдырма тәдбирләри кечирмәк мүмкүн олмур; дикәр тәрәфдән, бүтүн мүәссисәни пропорсионал сурәтдә кенишләндирмәк анчаг мүәййән, чох вә я аз мәһдуд бир чәрчивәдә мүмкүндүр, гисмән мүәссисәнин, мәсәлән биналарын үмуми характери илә, ⟨ гисмән дә, мәсәлән кәнд тәсәррүфатында олдуғу кими, бечәрилән тарланын саһәси илә ⟩ бағлы олан чәрчивәдә мүмкүндүр; һәм дә бундан өтрү о гәдәр чох әлавә капитал тәләб олунур ки, буну изафи дәйәрин анчаг узун илләр йығылмасы верә биләр.

Демәли, һәгиги йығымла, яхуд изафи дәйәрин мәһсулдар капитала чеврилмәси илә (вә мүвафиг сурәтдә кениш мигяслы тәкрар истеһсалла) янашы олараг, пул йығылыр, изафи дәйәрин бир һиссәси кизли пул капитал шәклиндә топланыр вә бу анчаг сонралар, мүәййән кәмиййәтә чатдыгда әлавә фәал капитал кими фәалиййәт көстәрәчәкдир.

Айрыча бир капиталистин нөгтейи-нәзәриндән иш белә тәсәввүр олунур. Лакин капиталист истеһсалы инкишаф етдикчә, эйни заманда кредит системи дә инкишаф едир. Капиталистин өз ишиндә һәлә тәтбиг едә билмәдийи пул капиталы башгасы тәтбиг едиб бунун үчүн фаиз верир. Бу капитал өз саһиби үчүн спесифик мә'нада пул капитал кими, мәһсулдар капиталдан фәргли олан хүсуси капитал нөвү кими фәалиййәт көстәрир. Лакин о, башгасынын әлиндә капитал кими фәалиййәт көстәрир. Айдындыр ки, изафи дәйәр даһа тез-тез реаллашдырылдыгда вә онун истеһсал едилдийи мигяс артдыгда, пул базарына ени пул капиталын, яхуд капитал шәклиндә пулун чыхарылдығы пропорсия артыр, бурадан исә һәр һалда онун чох һиссәси, истеһсалын кенишләндирилмәсинә кедир.

Бу әлавә кизли пул капиталын ала биләчәйи ән садә форма дәфинә формасыдыр. Ола биләр ки, бу дәфинә, нәчиб металлар истеһсал едән өлкәләрлә мүбадилә заманы билавасит вә я долайы йолла әлдә едилмиш әлавә гызылдан, яхуд күмүшдән ибарәт олсун. Анчаг бу йолла өлкәдә пул дәфинәси мүтләг мә'нада артыр. Дикәр тәрәфдән, ола биләр — чох һалларда да белә олур — ки, бу кими бир дәфинә өлкә дахилиндә тәдавүлдән көтүрүлмүш вә айры-айры капиталистләрин әлиндә дәфинә формасы алмыш пулдан башга бир шей олмасын. Сонра, ола биләр ки, бу кизли пул капитал садәчә дәйәр нишанларындан — кредит пулларыны биз һәлә дә бир кәнара гоюруг — вә я капиталистләрин үчүнчү шәхсләрә гаршы олан вә гануни сәнәдләрлә тәсдиг

едилән садә иддиаларындан (јуридик титуллардан) ибарәт олсун. Бүтүн бу һалларда, һәмин әлавә пул капитал һансы формада мөвҹуд олурса олсун, in spe [перспективдә] капитал олдуғуна көрә, ҹәмијјәтин кәләҹәк әлавә иллик истеһсалына јијәләнмәк үчүн капиталистин еһтијат мәгсәдилә сахладығы әлавә јуридик титулдан башга бир шеј дејилдир.

«Беләликлә, һәгигәтән јығылан, мигдар ҹәһәтҹә тәдгиг едилән сәрвәт күтләси..., ҹәмијјәт мәдәнијјәтин һансы пилләсиндә дурурса дурсун, ҹәмијјәтин мәһсулдар гүввәләринә нисбәтән вә ја һәтта һәмин ҹәмијјәтин анҹаг бир нечә иллик һәгиги истеһлакына нисбәтән тамамилә ҹүз'идир; о дәрәҹәдә ҹүз'идир ки, ганунвериҹиләрин вә игтисадчыларын башлыҹа диггәти һеч дә, индијә гәдәр олдуғу кими, тәкҹә јығылмыш сәрвәтә, нәзәрә чарпан бу сәрвәтә дејил, индијәдәк олдуғу кими дејил, мәһсулдар гүввәләрә вә буларын кәләҹәк сәрбәст инкишафына верилмәлидир. Јығылмыш сәрвәт дејилән сәрвәтин мүгајисә едилмәјәҹәк дәрәҹә чох һиссәси анҹаг номиналдыр вә һәгиги шејләрдән, кәмиләрдән, евләрдән, памбыг парча әмтиәләрдән, мелиорасијалардан дејил, тәк јуридик титуллардан, ҹәмијјәтин кәләҹәк иллик мәһсулдар гүввәләринә гаршы олан иддиалардан, тә'минатсызлыг вәзијјәтинә мәхсус васитәләр вә идарәләр сајәсиндә әмәлә кәлиб әбәдиләшмиш јуридик титуллардан ибарәтдир... Бу ҹүр шејләрдән (јығылмыш физики шејләрдән вә ја һәгиги сәрвәтдән) ҹәмијјәтин кәләҹәк мәһсулдар гүввәләринин һәлә јаратмалы олдуғу сәрвәти бу шејләрин саһибләринин мәнимсәмәсинә хидмәт едән садә бир васитә кими истифадә едилмәси, бу ҹүр истифадә тәдриҹән, күҹ ишләдилмәдән тәбии бөлкү ганунлары илә онларын әлиндән алынарды; кооператив әмәк (co-operative labour) васитәсилә бир нечә ил әрзиндә онларын әлиндән алынарды» (William Thompson: «Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth». London 1850, сәһ. 453. Бу китабын биринҹи нәшри 1824-ҹү илдә чыхмышдыр).

«Бәшәријјәтин мәһсулдар гүввәләринә нисбәтән, һәтта бир нечә ил әрзиндә бир нәслин ади истеһлакына нисбәтән ҹәмијјәтин һәгиги јығымынын истәр өз кәмијјәти, истәрсә өз тә'сири е'тибарилә нә гәдәр ҹүз'и олдуғуну аз адамлар дүшүнүр, чохлары исә буну һеч фикринә дә кәтирмир. Бунун сәбәби ајдындыр, лакин тә'сири чох фәлакәтлидир. Һәр ил истеһлак едилән сәрвәт истеһлакла бирликдә јох олур, о анҹаг бир ан көз габағында олур вә анҹаг ондан зөвг алынаркән, јахуд о истеһлак едиләркән тә'сир ојадыр. Лакин сәрвәтин анҹаг јаваш-јаваш истеһлак едилән бир һиссәси: мебел, машынлар, биналар ушаглыгдан та гоҹалана гәдәр көзүмүзүн гаршысында инсан сә'јләринин мөһкәм абидәләри кими дурур. Иҹтимаи сәрвәтин анҹаг јаваш-јаваш истеһлак едилән бу сабит, мөһкәм һиссәсинә — әмәк тәтбиг едилән торпа-

ға вә хам материаллара, әмәйин ичра эдилдийи аләтләрә, ишин көрүлдүйү биналара малик олмаг нәтичәсиндә, — бунлара малик олмаг нәтичәсиндә, бу шейләрин мүлкиййәтчиләри, һәмин әмәйин даим тәзәләнән мәһсулларына нисбәтән бу шейләр нә гәдәр чүз'и олса да, өз шәхси хейирләри үчүн чәмиййәтин һәгигәтән мәһсулдар олан бүтүн ишчиләринин иллик мәһсулдар гүввәләринә йийәләнирләр. Британия вә Ирландия әһалиси 20 милйона бәрабәрдир; һәр адамын — киши, гадын вә ушағын — орта истеһлакы, йәгин ки, 20 ф. стерлингә гәдәрдир; буна көрә дә һәр ил истеһлак эдилән әмәк мәһсулу тәгрибән 400 милйон ф. стерлинглик бир сәрвәт тәшкил эдир. Бу өлкәләрдә йығылмыш капиталын үмуми мәбләғи 1 200 милйондан, яхуд иллик әмәк мәһсулунун үч мислиндән артыг һесаб эдилмир; буну бәрабәр бөлдүкдә, адам башына 60 ф. стерлинглик капитал аларыг; бурада бизим үчүн бу фәрз эдилән мәбләғләрин чох вә я аз дүрүст олан мүтләг екунундан даһа чох, нисбәти әһәмиййәтлидир. Бүтүн бу капиталын фаизи, бүтүн әһалини индики яшайыш сәвиййәсиндә илдә ики ая гәдәр сахламаг үчүн кифайәт оларды, йығылмыш капитал өзү исә (она алычы тапылсайды) бу әһалини ишләмәдән үч ил әрзиндә сахламаг үчүн кифайәт эдәрди! Бу мүддәт кечдикдән сонра мәнзилдән, палтардан вә емәкдән мәһрум олан адамлар ачындан өлмәли вә я онлары үч ил әрзиндә сахлаянларын гулуна чеврилмәли олардылар. 3 иллик бир мүддәт бир сағлам нәслин яшадығы мүддәтә, мәсәлән, 40 илә нә нисбәтдәдирсә, һәтта ән зәнкин бир өлкәнин һәгиги сәрвәтинин кәмиййәти вә әһәмиййәти дә, йығылмыш капитал да бу өлкәдәки мәһсулдар гүввәйә, тәкчә бир инсан нәслинин мәһсулдар гүввәләринә о нисбәтдәдир; ағыллы гайдалар олдугда, һамынын бәрабәр тә'мин олундуғу шәраитдә, хүсусилә дә кооператив әмәк шәраитиндә онларын истеһсал эдә биләчәкләринә дейил, мүкәммәл олмаян гайдалар шәраитиндә, руһдан салан үмуми тә'минатсызлыг шәраитиндә онларын мүтләг мә'нада һәгигәтән истеһсал эдә билдикләринә олан нисбәтдәдир!.. Чох бөйүк көрүнән бу нәгд капитал күтләсини индики кими мәчбури бөлүнмүш вәзиййәтиндә сахламаг вә әбәдиләшдирмәк үчүн, яхуд, даһа яхшысыны десәк, бу капитал күтләси васитәсилә иллик әмәк мәһсулу үзәриндә әлдә эдилән сәрәнчамы вә онун үзәриндә инһисары сахламаг вә әбәдиләшдирмәк үчүн кәрәк бүтүн дәһшәтли механизм, онун эйбләри, чинайәтләри вә тә'минатсызлыг әзаблары әбәдиләшдирилсин. Зәрури тәләбат өдәнилмәйинчә һеч бир йығым ола билмәз, бөйүк бир ахына бәнзәйән инсан арзулары исә тә'мин олунмаға чан атыр; һәр бир заман чәмиййәтин һәгиги сәрвәти мәчмуунун нисбәтән чүз'и олмасы бундан ирәли кәлир. Бу, истеһсалла истеһлакын әбәди дөвраныдыр. Иллик истеһсал вә истеһлак күтләси бу гәдәр бөйүк икән чәтин ки, азачыг һәгиги

йығым олмаја биләрди; буна бахмајараг, енә дә башлыча диггәт мәһсулдар гүввәләр күтләсинә дејил, бу азачыг йығыма верилмишди. Лакин аз бир мигдар адам бу азачыг йығымы әлә кечириб ону әксәр инсан күтләси тәрәфиндән илдән-илә даим бәрпа едилән әмәк мәһсулларыны мәнимсәмәк аләтинә чевирмишдир. Бу аз мигдар адам үчүн белә бир аләтин мүстәсна әһәмиййәти олмасы бундан ирәли кәлир... Инди иллик милли мәһсулун үчдә бир һиссәйә гәдәри ичтимаи веркиләр ады илә истеһсалчыларын әлиндән алыныр вә, бунун әвәзиндә һеч бир еквивалент, йә'ни истеһсалчылар үчүн еквивалент әһәмиййәти ола биләчәк бир еквивалент вермәйән адамлар тәрәфиндән гејри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур... Ҹамаат йығылмыш сәрвәт күтләләринә, хүсусән бунлар аз мигдар адамын әлиндә топланмыш олдугда, һејрәтлә бахыр. Һалбуки һәр ил истеһсал едилән күтләләр ҹошгун бир ахынын әбәди, түкәнмәз далғалары кими ахыб кечәрәк истеһлак дәрјасында һәмишәлик гәрг олур. Лакин бу әбәди истеһлак бүтүн бәшәриййәтин нәинки бүтүн зөвгләри үчүн, һабелә јашамасы үчүн дә шәртдир. Бу иллик мәһсулун мигдары вә онун бөлкүсү һәр шејдән әввәл тәдгигат мөвзуу олмалыдыр. Һәгиги йығымын там икинҹи дәрәҹәли әһәмиййәти вардыр вә бу әһәмиййәтин өзүнү дә о, демәк олар анҹаг иллик мәһсулун бөлкүсүнә көстәрдијии тә'сир нәтиҹәсиндә әлдә едир... Һәгиги йығым вә бөлкү бурада (Томпсонун әсәриндә) даим мәһсулдар гүввәләрә нисбәтлә вә бунлардан асылы олараг нәзәрдән кечирилир. Демәк олар бүтүн башга системләрдә мәһсулдар гүввә йығыма вә мөвҹуд бөлкү үсулунун әбәдиләшдирилмәсинә нисбәтлә, бунлара табе шәкилдә нәзәрдән кечирилир. Бу мөвҹуд бөлкү үсулунун сахланмасына нисбәтән бүтүн бәшәриййәтин даим тәкрар олунан јохсуллуғу вә ја рифаһы диггәтә лајиг һесаб едилмир. Зоракылыг, алдатма вә тәсадүфләрин нәтиҹәләринин әбәдиләшдирилмәсини тәһлүкәсизлик адландырмышлар; һәм дә бу сахта тәһлүкәсизлији сахламаг үчүн бәшәриййәтин бүтүн мәһсулдар гүввәләри рәһмсизликлә гурбан верилир» (енә орада, сәһ. 440—443).

Һәтта әввәлки мигјасда тәкрар истеһсалы чәтинләшдирән позулмалары бир кәнара гојдугда, тәкрар истеһсалда анҹаг ики нормал һал ола биләр.

Ја садә тәкрар истеһсал баш верир.

Ја да изафи дәјәрин капиталлашдырылмасы, йығым баш верир.

I. САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ.

Садә тәкрар истеһсалда һәр ил вә ја — бир нечә дөврийјә олдугда — бир ил әрзиндә вахташыры истеһсал едилән вә реаллашдырылан изафи дәјәр фәрди сурәтдә, йә'ни гејри-мәһсулдар

шәкилдә, өз мүлкиййәтчиләри, капиталистләр тәрәфиндән истеһлак олунур.

Мәһсул дәйәринин гисмән изафи дәйәрдән, гисмән дә мәһсулда тәкрар истеһсал эдилмиш дәйишән капиталын яратдығы дәйәр һиссәсиндән плюс мәһсула сәрф эдилмиш сабит капиталдан ибарәт олмасы, — бу һал әмтиә капитал шәклиндә даим тәдавүлә дахил олан вә мәһсулдар, яхуд шәхси истеһлак үчүн, йә'ни истеһсал васитәси вә я истеһлак шейи олмагдан өтрү эйнилә даим тәдавүлдән чыхарылан бүтүн мәһсулун нә мигдарында, нә дә дәйәриндә гәт'иййән һеч бир шейи дәйишдирмир. Әкәр сабит капитал бир кәнара гоюлса, онда бу һал анчаг, иллик мәһсулун фәһләләрлә капиталистләр арасында бөлүшдүрүлмәсинә тә'сир көстәрир.

Буна көрә һәтта садә тәкрар истеһсалда да изафи дәйәрин бир һиссәси мәһсул шәклиндә дейил, даим пул шәклиндә олмалыдыр, чүнки экс һалда ону пулдан истеһлак үчүн мәһсула чевирмәк олмаз. Изафи дәйәрин бу чүр өз ибтидадакы әмтиә формасындан пула чеврилмәсини биз бурада даһа әтрафлы тәдгиг этмәлийик. Иши садәләшдирмәк үчүн мәсәләни ән садә формада көстәрәк, белә фәрз эдәк ки, анчаг метал пуллар, йә'ни һәгиги эквивалент олан пуллар тәдавүл эдир.

Садә әмтиә тәдавүлүнүн әввәлләр (I китаб, III фәсил) шәрһ эдилән ганунларына көрә, өлкәдә олан метал пуллар күтләси нәинки бир тәк әмтиәләрин тәдавүлү үчүн кифайәт этмәлидир. Бу күтлә пул тәдавүлүндә дәйишикликләр олдугда да кифайәт этмәлидир, бу дәйишикликләр исә гисмән тәдавүл сүр'әтинин сабит олмамасындан, гисмән әмтиә гиймәтләринин дәйишилмәсиндән ирәли кәлир, гисмән дә пулун тә'дийә васитәси вә я әсл мә'нада тәдавүл васитәси кими ишләмәсиндәки мүхтәлиф вә дәйишилән пропорсиялардан асылыдыр. Мөвчуд мигдар пулун дәфинәйә вә тәдавүл эдән пула бөлүндүйү нисбәт даим дәйишилир, лакин пулун үмуми күтләси һәмишә һәм дәфинә шәклиндә, һәм дә тәдавүлдәки пул шәклиндә олан пулун мәблəғинә бәрабәрдир. Бу пул күтләси (нәчиб метал күтләси) чәмиййәтин тәдричән йығылмыш дәфинәсидир. Бу дәфинәнин бир һиссәси ашынма нәтичәсиндә мәһв олдуғуна көрә, һәр бир башга мәһсул кими, о да һәр ил өдәнилмәлидир. Һәгигәтдә бу өдәнилмә өлкәнин иллик мәһсулунун бир һиссәсинин гызыл вә күмүш истеһсал эдән өлкәләрин мәһсулуна билаваситә вә я долайы мүбадилә эдилмәси йолу илә баш верир. Лакин сөвдәнин белә бейнәлмиләл характери онун садәлийини пәрдәләйир. Буна көрә дә проблеми ән садә вә ән айдын шәкилдә ифадә этмәк үчүн фәрз эдилмәлидир ки, гызыл вә күмүш өлкәнин өзүндә истеһсал эдилир вә, беләликлә, һәр бир өлкәнин бүтүн ичтимаи истеһсалынын бир һиссәсини тәшкил эдир.

Зинәт шејләри үчүн истеһсал едилән гызыл вә күмүш бир кәнара гоюлса, бунларын иллик истеһсалынын минимуму, пулун иллик тәдавүлүндә пул металынын ашынмасына бәрабәр олмалыдыр. Сонра: әкәр һәр ил истеһсал эдилән вә тәдавүл эдән әмтиә күтләсинин дәјәр мәбләғи артырса, онда гызыл вә күмүшүн иллик истеһсалы да артмалыдыр, о һалда ки, тәдавүл эдән әмтиәләрин артмыш олан дәјәр мәбләғини вә бунларын тәдавүлү үчүн (һабелә мүвафиг дәфинә әмәлә кәлмәси үчүн) лазым олан пулун мигдарыны пул тәдавүлүнүн даһа бөјүк сүр'әти вә пулун даһа кениш мигјасда тә'дијә васитәси кими ишләмәси, јә'ни һәгиги пул иштирак этмәдән алғы-сатгы тә'дијәләринин гаршылыглы сурәтдә даһа тез-тез бир-бирини өдәмәси әвәз этмәсин.

Демәли, ичтимаи иш гүввәсинин бир һиссәси вә ичтимаи истеһсал васитәләринин бир һиссәси һәр ил гызыл вә күмүш истеһсалына сәрф эдилмәлидир.

Биз бурада садә тәкрар истеһсал фәрз этдијимизә көрә, гызыл вә күмүш һасилаты илә мәшғул олан капиталистләр өз истеһсалларыны гызыл вә күмүшүн иллик орта ашынмасы чәрчивәси вә бунунла бағлы олан иллик орта истеһлакы чәрчивәси дахилиндә сахлајырлар; онлар, бизим фәрзијјәмизә көрә, һеч бир һиссәсини капиталлашдырмадан һәр ил истеһлак этдикләри өз изафи дәјәрләрини билавасирә пул формасында тәдавүлә бурахырлар, бурада исә пул формасы һеч дә, башга истеһсал саһәләриндә олдуғу кими, мәһсулун чеврилмиш формасы дејил, онун натурал формасыдыр.

Сонра, әмәк һаггына — дәјишән капиталын аванс эдилдији пул формасына — кәлдикдә, о да бурада мәһсулун сатылмасы васитәсилә дејил, мәһсулун пула чеврилмәси васитәсилә дејил, натурал формасы лап әввәлдән пул формасындан ибарәт олан мәһсулун өзү илә өдәнилир.

Нәһајәт, мәһсулун — нәчиб металын — дикәр һиссәси, вахташыры истеһлак эдилән сабит капиталын — ил бою истеһлак эдилән истәр сабит дөвријјә капиталынын, истәрсә сабит әсас капиталын дәјәринә бәрабәр олан һиссәси дә һәмин вәзијјәтдә олур.

Нәчиб металларын истеһсалына гоюлан капиталын дөвраныны, мүвафиг сурәтдә дөврийјәсини, һәр шејдән әввәл *П — Ә...И...П′* формасында нәзәрдән кечирәк. *П — Ә*-дә *Ә* тәкчә иш гүввәсиндән вә истеһсал васитәләриндән дејил, һабелә дәјәринин анчаг бир һиссәси *И*-дә истеһлак эдилән әсас капиталдан да ибарәт олдуғуна көрә, ајдындыр ки, *П′* — мәһсул — әмәк һаггына сәрф эдилмиш дәјишән капитал плюс истеһсал васитәләринә сәрф эдилмиш дөврийјә сабит капиталы плюс әсас капиталын ашынмасына мүвафиг дәјәр һиссәси плюс изафи дәјәрә бәрабәр пул мәбләғидир. Әкәр гызылын үмуми дәјәри дәјишилмәдији

шәраитдә бу мәбләғ аз олсайды, онда бу я о демәк оларды ки, һәмин гызыл мә'дәнләри мәһсулдар гурулмамышдыр, я да — бу һал үмуми характер алырса — о демәк оларды ки, дәйәрләри дәйишилмәйән әмтиәләрә нисбәтән гызылын дәйәри кәләчәкдә артарды, йә'ни әмтиәләрин гиймәтләри дүшәрди; демәли, *П — Ә* әмәлийятында сәрф эдилән пул мәбләғи кәләчәкдә аз оларды.

П — Ә...И...П'-ин башланғыч нөгтәси олан *П*-дә аванс эдилән капиталын һәр шейдән әввәл анчаг дөврийјә һиссәсини нәзәрдән кечирдикдә көрүрүк ки, иш гүввәсинин өдәнилмәси үчүн вә истеһсал материаллары алмаг үчүн мүәййән пул мәбләғи аванс эдилир, тәдавүлә бурахылыр. Лакин *бу* капиталын дөвраны васитәсилә һәмин мәбләғ енә дә тәдавүлдән чыхарылмаячагдыр ки, енидән орая бурахылсын. Мәһсул артыг өз натурал формасында пулдур, демәли, онун мүбадилә васитәсилә, тәдавүл просеси васитәсилә пула чеврилмәси лазым кәлмир. Истеһсал просесиндән тәдавүл даирәсинә мәһсул, енидән пул капитала чеврилмәли олан әмтиә капитал формасында дейил, енидән мәһсулдар капитала чеврилмәли олан, йә'ни енидән иш гүввәси вә истеһсал материаллары алмалы олан пул капитал кими дахил олур. Иш гүввәсинә вә истеһсал васитәләринә сәрф эдилән дөврийјә капиталынын пул формасы мәһсулун сатылмасы васитәсилә дейил, мәһсулун өзүнүн натурал формасы илә өдәнилир; демәли, онун дәйәри пул формасында енидән тәдавүлдән көтүрмәк йолу илә дейил, ени истеһсал эдилмиш әлавә пул васитәсилә өдәнилир.

Фәрз эдәк ки, бу дөврийјә капиталы = 500 ф. стерлингә, дөврийјә дөврү = 5 һәфтәйә, иш дөврү = 4 һәфтәйә, тәдавүл дөврү = анчаг 1 һәфтәйә. Пул лап әввәлдән гисмән истеһсал эһтияты үчүн 5 һәфтәлийә аванс эдилмәли, гисмән дә өзү эһтиятда галмалыдыр ки, бундан тәдричлә әмәк һаггы верилсин. 6-чы һәфтәнин әввәлиндә 400 ф. ст. кери гайыдыр вә 100 ф. ст. сәрбәстләшир. Бу даим тәкрар олунур. Әввәлләр олдуғу кими, бурада да мүәййән бир дөврийјә вахты әрзиндә 100 ф. ст. даим сәрбәстләшмиш пул формасында олачагдыр. Лакин 400 ф. ст. кими там эйнилә бу да ени истеһсал эдилмиш әлавә пулдан ибарәтдир. Бизим мисалда илдә 10 дөврийјә вардыр вә истеһсал эдилмиш иллик мәһсул = 5 000 ф. ст. гызыла. (Бурада тәдавүл дөврү әмтиәнин пула чеврилмәсинин тәләб этдийи вахтдан дейил, пулун истеһсал үнсүрләринә чеврилмәси үчүн тәләб олунан вахтдан әмәлә кәлир.)

Эйни шәраитдә дөвр эдән 500 ф. стерлинглик һәр бир башга капитал үчүн даим бәрпа олунан пул формасы — истеһсал эдилмиш әмтиә капиталын чеврилмиш формасыдыр ки, бу капитал һәр 4 һәфтәдән бир тәдавүлә бурахылыр вә даим сатгы васитәсилә, — демәли, әввәлдә просесә дахил олмуш мигдарда пулун

вахташыры көтүрүлмәси васитәсилә, — енидән пул формасы алыр. Бурада исә әксинә, һәр дөврийјә дөврүндә истеһсал просесинин өзүндән тәдавүлә 500 ф. стерлинглик ени әлавә пул мәбләғи бурахылыр ки, тәдавүлдән даим истеһсал материаллары вә иш гүввәси көтүрүлсүн. Тәдавүлә бурахылан бу пул сонра даһа һәмин капиталын дөвраны васитәсилә орадан көтүрүлмүр, әксинә, ени истеһсал эдилән гызыл күтләләри һесабына даим артыр.

Әкәр биз бу дөврийјә капиталынын дәйишән һиссәсини нәзәрдән кечирсәк вә, юхарыдакы кими, һәмин һиссәнин 100 ф. стерлингә бәрабәр олдуғуну фәрз этсәк, ади әмтиә истеһсалында бу 100 ф. ст. илдә он дәфә дөвр этмәклә, иш гүввәсинин даим өдәнилмәси үчүн кифайәт оларды. Бурада, гызыл истеһсалында да эйни мәбләғ кифайәт олар, лакин кери гайыдан вә һәр 5 һәфтәдән бир иш гүввәсинин өдәнилмәси үчүн истифадә эдилән 100 ф. ст. бу иш гүввәсинин мәһсулунун чеврилмиш формасы дейил, даим бәрпа олунан бу мәһсулун өзүнүн бир һиссәсидир. Гызыл сәнаечиси өз фәһләләринин өзләринин истеһсал этдикләри гызылын билаваситә бир һиссәсини онлара әмәк һаггы верир. Беләликлә, һәр ил иш гүввәсинә сәрф эдилән вә фәһләләр тәрәфиндән тәдавүлә бурахылан 1 000 ф. ст. тәдавүл васитәсилә өз башланғыч нөгтәсинә гайытмыр.

Сонра, әсас капитала кәлдикдә, мүәссисә илк дәфә гурулар-кән нисбәтән чохлу пул капитал сәрф эдилмәси тәләб олунур вә беләликлә һәмин пул тәдавүлә бурахылыр. Һәр бир әсас капитал кими, о анчаг бир нечә ил әрзиндә һиссә-һиссә кери гайыдыр. Лакин о, мәһсулун сатылмасы, бунун сайәсиндә пула чеврилмәси васитәсилә дейил, билаваситә мәһсулун, гызылын бир һиссәси олараг кери гайыдыр. Демәли, о, пулун тәдавүлдән чыхарылмасы васитәсилә дейил, мәһсулун мүвафиг һиссәсинин йығылмасы васитәсилә тәдричән өз пул формасыны алыр. Бу йолла бәрпа эдилән пул капитал, әсас капитал әлдә этмәк үчүн лап әввәлдә тәдавүлә бурахылмыш пул мәбләғини өдәмәкдән өтрү тәдричән тәдавүлдән көтүрүлән пул мәбләғи дейилдир. Бу, әлавә бир мигдар пулдур.

Нәһайәт, изафи дәйәрә кәлдикдә, о өзү дә ени мәһсулун, гызылын о һиссәсинә бәрабәрдир ки, бу һиссә, бизим фәрзийјәмизә көрә гейри-мәһсулдар шәкилдә хәрҹләнмәк үчүн, яшайыш васитәләринин вә зинәт шейләринин өдәнилмәсинә сәрф эдилмәк үчүн һәр бир ени дөврийјә дөврүндә тәдавүлә бурахылыр.

Лакин, даим базардан иш гүввәси вә истеһсал материаллары көтүрән, амма орадан пул көтүрмәйән, базары даим енидән әлавә пулла тәчһиз эдән бүтүн бу иллик гызыл истеһсалы, — бизим фәрзийјәмизә көрә, анчаг ил бою ашынан пулу өдәйир, демәли, анҹаг буна көмәк эдир ки, чәмийјәтдә, дәйишән пропорсияларда олса да, даим ики формада: дәфинә формасында вә тәдавүлдәки пул формасында олан пулун мигдары азалмасын.

Әмтиә тәдавүлү ганунуна көрә, пулун үмуми күтләси кәрәк тәдавүл үчүн тәләб олунан пул күтләсинә плюс дәфинә формасындакы пулун мигдарына бәрабәр олсун; дәфинә исә, тәдавүлүн азалмасындан вә я кенишләнмәсиндән асылы олараг артыр вә я азалыр; о һәмчинин, тә'дийә васитәләриндән ибарәт зәрури еһтият фонду ярадылмасына хидмәт эдир. Тә'дийәләр бир-бирини өдәмәдикдә, әмтиәләрин дәйәри пулла өдәнилмәлидир. Бу дәйәрин бир һиссәсинин изафи дәйәрдән ибарәт олмасы, йә'ни әмтиә сатычысына һавайы баша кәлмәси әсла иши дәйишдирмир. Тутаг ки, бүтүн истеһсалчылар истеһсал васитәләринин мүстәгил мүлкиййәтчисидирләр, демәли, тәдавүл билаваситә истеһсалчыларын өз арасында баш верир. Онларын капиталынын сабит һиссәси бир кәнара гоюлса, ⟨ онларын ени ярадылан иллик дәйәрини, капитализм чәмиййәтиндәки вәзиййәт кими ⟩ ики һиссәйә бөлмәк оларды: бири a һиссәдир ки, бу анчаг онларын зәрури яшайыш васитәләрини өдәйир, бири дә b һиссәдир ки, буну онлар гисмән зинәт шейләринә сәрф эдир, гисмән дә истеһсалын кенишләндирилмәси үчүн ишләдирләр; бу һалда a — дәйишән капиталдыр, b — изафи дәйәр. Лакин белә бир бөлкү онларын бүтүн мәһсулунун тәдавүлү үчүн лазым олан пул күтләсинин кәмиййәтинә һеч бир тә'сир көстәрмәзди. Башга шәртләр эйни олдугда, тәдавүл эдән бүтүн әмтиә күтләсинин дәйәри эйни оларды, демәли, бунун үчүн лазым олан пул күтләси дә эйни оларды. Дөвриййә дөврләри эйни чүр бөлүндүкдә, истеһсалчыларын эйни пул еһтиятлары олмасы лазым кәләрди, йә'ни өз капиталларынын эйни һиссәсини даим пул формасында сахламалары лазым кәләрди, чүнки, бизим фәрзиййәмизә көрә, онларын истеһсалы, әввәлләр олдуғу кими, әмтиә истеһсалы олараг галарды. Демәли, әмтиә дәйәрин бир һиссәсинин изафи дәйәрдән ибарәт олмасы, иши апармаг үчүн лазым олан пул күтләсини әсла дәйишдирмир.

Тукун әлейһдарларындан бири $П — Ә — П'$ формасындан япышыб ондан сорушур: нечә олур ки, капиталист тәдавүлә бурахдығына нисбәтән даим орадан артыг пул көтүрә билир. Сәбәби айдындыр. Бурада мәсәлә изафи дәйәр *ярадылмасында* дейилдир. Еканә сирр олан изафи дәйәр ярадылмасы капитализм нөгтейи-нәзәриндән өзлүйүндә айдындыр. Мә'лумдур ки, әкәр тәтбиг эдилән дәйәр мәбләғи изафи дәйәрлә зәнкинләшмәсәйди, капитал олмазды. Демәли, фәрз эдилдийи үзрә, бу мәбләғ капитал олдуғуна көрә, изафи дәйәр өзлүйүндә нәзәрдә тутулур.

Демәли, мәсәлә изафи дәйәрин һарадан алынмасында дейил, изафи дәйәрин чеврилдийи пулун һарадан алынмасындадыр.

Лакин изафи дәйәрин мөвчуд олмасы буржуа игтисады үчүн өзлүйүндә мә'лумдур. Демәли, изафи дәйәр нәзәрдә тутулмагдан башга, бунунла бәрабәр сонра о да нәзәрдә тутулур ки, тәдавүлә

бурахылмыш әмтиә күтләсинин бир һиссәси изафи мәһсулдан ибарәтдир, демәли элә бир дәйәри тәмсил эдир ки, капиталист өз капиталыны тәдавүлә бурахаркән һәмин дәйәри орая бурахмамышдыр; демәли, капиталист өз мәһсулу илә бирликдә тәдавүлә өз капиталындан артыг бир һиссә бурахыр, сонра да буну енидән тәдавүлдән көтүрүр.

Капиталистин тәдавүлә бурахдығы әмтиә капитал, онун тәдавүлдән иш гүввәси плюс истеһсал васитәләри шәклиндә көтүрмүш олдуғу мәһсулдар капитала нисбәтән артыг дәйәрә маликдир (бунун һарадан алындығы изаһ эдилмир вә я анлашылмаз галыр, лакин буржуа игтисады нөгтейи-нәзәриндән c'est un fait [бу бир фактдыр]). Белә фәрз эдилдикдә айдындыр ки, нәйә көрә тәкчә *A* капиталист дейил, һабелә *B*, *C*, *D* вә и. а. капиталист, әввәлдә аванс эдилмиш вә сонра даим енидән аванс эдилән капиталын дәйәринә нисбәтән тәдавүлдән өз әмтиәләрини мүбадилә этмәк васитәсилә даим артыг дәйәр көтүрә билир. *A*, *B*, *C*, *D* вә и. а., мәһсулдар капитал формасында тәдавүлдән көтүрдүкләринә нисбәтән тәдавүлә әмтиә капитал формасында даим даһа артыг әмтиә дәйәри бурахыр, — мүстәгил фәалиййәт көстәрән капиталлар мүхтәлиф олдуғу кими, бу әмәлийят да чохчәһәтлидир. Демәли, онлар даим өз мәһсулдар капиталларынын, — мүвафиг сурәтдә өз аванс этдикләри капиталларын, — дәйәр мәбләғинә бәрабәр олан бир дәйәр мәбләғини өз араларында бөлүшдүрмәлидирләр (йә'ни һәр бири өз тәрәфиндән тәдавүлдән мәһсулдар капитал көтүрмәлидир); там эйнилә дә онлар әмтиә формасында һәр тәрәфдән тәдавүлә бурахдыглары, — әмтиә дәйәринин истеһсал үнсүрләри дәйәриндән мүвафиг артығы олараг бурахдыглары, — дәйәр мәбләғини даим өз араларында бөлүшдүрмәли олурлар.

Лакин әмтиә капитал енидән мәһсулдар капитала чеврилмәндән әввәл вә ондакы изафи дәйәр сәрф эдиләндән әввәл пула чеврилмәлидир. Бундан өтрү пул һарадан алыныр? Бу суал илк нәзәрдә чәтин көрүнүр вә нә Тук, нә дә башгасы индийәдәк буна чаваб вермәмишдир.

Фәрз эдәк ки, пул капитал формасында аванс эдилән 500 ф. стерлинглик дөврийyә капиталы, онун дөврийyә дөврү нә гәдәр олурса олсун, чәмиййәтин, йә'ни капиталистләр синфинин бүтүн дөврийyә капиталыдыр. Тутаг ки, изафи дәйәр 100 ф. стерлингдир. Әкәр бүтүн капиталистләр синфи даим тәдавүлә анчаг 500 ф. ст. бурахырса, онда нечә ола билир ки, бу синиф тәдавүлдән даим 600 ф. ст. көтүрүр?

500 ф. стерлинглик пул капитал мәһсулдар капитала чеврилдикдән сонра, бу мәһсулдар капитал истеһсал просесиндә 600 ф. стерлинглик әмтиә дәйәринә чеврилир вә, беләликлә, нәинки әввәлдә аванс эдилмиш пул капитала бәрабәр 500 ф. стер-

линглик әмтиә дәйәри, һабелә ени истеһсал эдилмиш 100 ф. стерлинглик изафи дәйәр дә тәдавүлдә олур.

100 ф. стерлинглик бу әлавә изафи дәйәр тәдавүлә әмтиә формасында бурахылмышдыр. Буна һеч бир шүбһә йохдур. Лакин белә бир әмәлийят васитәсилә һәмин әлавә әмтиә дәйәринин тәдавүлү үчүн әлавә пул алынмыр.

Бу чәтинлик үзәриндән һеч бир кәлиши көзәл бәһанә илә кечмәк лазым дейилдир.

Мәсәлән, белә бир бәһанә: сабит дөвриййә капиталына кәлдикдә, айдындыр ки, буну һеч дә һамы эйни заманда сәрф этмир. *A* капиталист өз әмтиәсини сатдығы заман, демәли онун аванс этдийи капитал пул формасы алдығы заман, алычы *B*-нин пул формасында олан капиталы, әксинә, онун истеһсал васитәләри формасыны, мәһз *A*-нын истеһсал этдийи истеһсал васитәләринин формасыны алыр. *A* истеһсал этдийи өз әмтиә капиталына һансы әмәлийят васитәсилә енидән пул формасы верирсә, *B* өз капиталына эйни әмәлийят васитәсилә енидән мәһсулдар форма верир, һәмин капиталы пул формасындан истеһсал васитәләринә вә иш гүввәсинә чевирир; эйни пул мәбләғи, һәр бир садә алғы *Ә — П* әмәлийятында олдуғу кими, икитәрәфли просесдә ишләйир. Дикәр тәрәфдән, әкәр *A* енидән пулу истеһсал васитәләринә чевирсә, бунлары *C*-дән алыр, бу сонунчу да һәмин пулу *B*-йә верир вә и. а. Мәсәлә бу йолла изаһ эдилә биләрди. Лакин:

Әмтиә тәдавүлү заманы тәдавүл эдән пулун мигдары һаггында бизим мүәййән этдийимиз бүтүн ганунлар (I китаб, III фәсил) истеһсал просесинин капиталист характери үзүндән әсла дәйишилмир.

Демәли, әкәр чәмиййәтин пул формасында аванс эдилән дөвриййә капиталынын 500 ф. ст. тәшкил этдийини сөйләйирләрсә, артыг бурада нәзәрә алынмыш олур ки, бир тәрәфдән, бу мәбләғ эйни заманда аванс эдилмишдир, лакин, дикәр тәрәфдән, бу мәбләғ 500 ф. стерлингдән артыг бир мәһсулдар капиталы һәрәкәтә кәтирир, чүнки һәмин мәбләғ нөвбә илә мүхтәлиф мәһсулдар капиталлар үчүн пул фонду олур. Демәли, бу изаһат үсулу һансы пулун мөвчуд олдуғуну изаһ этмәлидирсә, һәмин пулун артыг мейданда олдуғуну фәрз эдир.

Сонра, белә демәк олар: *A* капиталист elә мә'мулат истеһсал эдир ки, буну *B* капиталист фәрди сурәтдә, гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдир. Демәли, *B*-нин пулу *A*-нын әмтиә капиталыны пула чевирир, беләликлә дә эйни пул мәбләғи *B*-нин изафи дәйәринин вә *A*-нын дөвриййә сабит капиталынын пула чеврилмәсинә хидмәт эдир. Лакин бурада, чаваб верилмәси лазым кәлән суал даһа ашкар сурәтдә һәлл олунмуш фәрз эдилир. Мәһз о суал ки, *B* өз кәлирини өдәмәк үчүн бу пулу һарадан

алыр? О өз мәһсулунун бу һиссәсини, бу изафи дәјәри нә јолла өзү пула чевирмишдир?

Даһа сонра белә демәк оларды ки, дөвриjјә дәјишән капиталынын *А* тәрәфиндән өз фәһләләринә даим аванс эдилән һиссәси енә дә даим тәдавүлдән өзүнә гајыдыр; бунун анҹаг дәјишилән бир һиссәси әмәк һаггы вермәк үчүн даим онун өзүндә галыр. Лакин әмәк һаггына сәрф эдилән пулун хәрҹләнмәси вахты илә кери гајытдығы вахт арасында мүәjјән бир мүддәт кечир вә бу мүддәт әрзиндә һәмин пул изафи дәјәрин пула чеврилмәсинә дә хидмәт эдә биләр. Лакин, әввәлән, биз билирик ки, бу мүддәт нә гәдәр узун оларса, *А* капиталистин in petto [өзүндә] даим сахламалы олдуғу пул эһтијаты күтләси бир о гәдәр чох олмалыдыр. Икинҹиси, фәһлә пулу хәрҹләјир, буна әмтиәләр алыр, беләликлә дә һәмин әмтиәләрдәки изафи дәјәри pro tanto пула чевирир. Демәли, дәјишән капитал формасында аванс эдилән эјни пул pro tanto изафи дәјәрин дә пула чеврилмәсинә хидмәт эдир. Биз бу мәсәләдә даһа дәринләрә кетмәјәрәк, бурада анҹаг ашағыдакылары гејд эдәҹәјик: бүтүн капиталистләр синфинин вә онлардан асылы олан гејри-мәһсулдар шәхсләрин истеһлакы фәһлә синфинин истеһлакы илә бир заманда давам эдир; беләликлә, фәһләләрин өз пулларыны тәдавүлә бурахмасы илә бир заманда капиталистләр дә пулу тәдавүлә бурахмалыдырлар ки, өзләринин изафи дәјәрини кәлир кими хәрҹләсинләр; демәли, бундан өтрү пул тәдавүлдән көтүрүлмәлидир. Индиҹә верилән изаһат лазым олан пулун мигдарыны анҹаг азалдарды, бу пулун лазым олмасыны исә арадан галдырмазды.

Нәһајәт, белә демәк оларды: ахы илк дәфә әсас капитал гојуларкән һәмишә тәдавүлә чохлу пул бурахылыр, һәм дә бу пулу тәдавүлә бурахан өзү ону бурадан анҹаг тәдриҹлә, һиссә-һиссә, бир сыра илләр әрзиндә көтүрүр. Изафи дәјәри пула чевирмәк үчүн мәкәр бу мәбләғ кифајәт дејилдир? — Буна белә ҹаваб вермәк лазым кәләҹәкдир ки, 500 ф. стерлинглик мәбләғ (зәрури эһтијат фонду үчүн дәфинә јарадылмасы да бураја дахилдир) артыг бәлкә дә, ону әсас капитал олараг тәтбиг этмәк имканы верир — ону тәдавүлә бурахан тәрәфиндән олмаса да, башгасы тәрәфиндән тәтбиг этмәк имканы верир. Бундан башга, артыг фәрз эдилир ки, әсас капитал хидмәти көрән мәһсуллары алмаг үчүн хәрҹләнән мәбләғдә, һәмин әмтиәләрдәки изафи дәјәр дә өдәнилмишдир вә мәсәлә бу пулун мәһз һарадан алынмасындадыр.

Үмуми ҹаваб артыг верилмишдир: әкәр 1 000 ф. ст. $\times X$ мигдарында әмтиә күтләси тәдавүл этмәлидирсә, һәмин әмтиә күтләсинин дәјәриндә изафи дәјәр олуб-олмамасы, бу әмтиә күтләсинин капиталистҹәсинә истеһсал эдилиб-эдилмәмәси һәмин тәдавүл үчүн лазым кәлән пулун мигдарыны әсла

дәйишдирмир. *Демәли, проблем өзү мөвчуд дейилдир.* Башга шәртләр, — пулун тәдавүл сүр'әти вә с., — мә'лум олдугда, 1 000 ф. ст.×*X* мигдарында әмтиә дәйәрин тәдавүлү үчүн мүәййән пул мәбләғи тәләб олунур вә бу мәбләғ, һәмин әмтиәләрин билаваситә истеһсалчыларына бу дәйәрдән чохму, я азмы чатмасындан гәт'иййән асылы дейилдир. Бурада проблем варса, о да енә белә үмуми бир проблемлә мүтабигләшир: бир өлкәдә әмтиәләрин тәдавүлү үчүн лазым олан пул мәбләғи һарадан алыныр.

Лакин капиталист истеһсалы нөгтейи-нәзәриндән енә дә белә *көрүнүр* ки, гуя бурада хүсуси бир проблем вардыр. Йә'ни пулун тәдавүлә бурахылдығы башланғыч нөгтә бурада капиталистдир. Фәһләнин өз яшайыш васитәләри үчүн хәрчләдийи пул әввәлчә, дәйишән капиталын пул формасы кими мөвчуд олур, буна көрә дә әввәлдә иш гүввәсинә гаршы алғы васитәси вә я тә'дийә васитәси олараг капиталист тәрәфиндән тәдавүлә бурахылыр. Бундан әлавә, капиталист әввәлдә онун үчүн өз сабит — әсас вә дөвриййә — капиталынын пул формасы олан пулу тәдавүлә бурахыр; о һәмин пулу әмәк васитәләри вә истеһсал материаллары үчүн алғы вә я тә'дийә васитәси олараг хәрчләйир. Бундан кәнарда капиталист даһа тәдавүлдәки пул күтләсинин башланғыч нөгтәси дейилдир. Лакин үмумиййәтлә анчаг ики башланғыч нөгтә вардыр: капиталист вә фәһлә. Бүтүн башга категориялардан олан шәхсләр пулу һәр һансы бир хидмәт үчүн я бу ики синифдән алмалыдырлар, я да, әкәр һеч бир хидмәт көстәрмәдән пул алырларса, онда бунлар рента, фаиз вә и. а. формасында изафи дәйәрин шәрикидирләр. Изафи дәйәрин һеч дә һамысынын сәнае капиталистинин чибиндә галмамасынын вә буну башга шәхсләрлә бөлүшдүрмәли олмасынын нәзәрдән кечирилән мәсәләйә һеч бир дәхли йохдур. Мәсәлә изафи дәйәр мүгабилиндә әлдә эдилән пулун сонра нечә бөлүшдүрүлмәсиндә дейил, һәмин капиталистин өз изафи дәйәрини нә йолла пула чевирмәсиндәдир. Демәли, бу һалда биз һәлә дә капиталисти изафи дәйәрин еканә саһиби һесаб этмәлийик. Фәһләйә кәлдикдә, артыг дейилмишдир ки, о анчаг икинчи башланғыч нөгтәдир, капиталист исә фәһләнин тәдавүлә бурахдығы пулун биринчи башланғыч нөгтәсидир. Әввәлчә дәйишән капитал кими аванс эдилән пул, фәһлә тәрәфиндән яшайыш васитәләри үчүн сәрф эдилдийи заман артыг өзүнүн икинчи тәдавүлүнү кечирир.

Беләликлә, капиталистләр синфи пул тәдавүлүнүн еканә башланғыч нөгтәси олараг галыр. Әкәр истеһсал васитәләринин өдәнилмәси үчүн она 400 ф. ст. вә иш гүввәсинин өдәнилмәси үчүн 100 ф. ст. лазым кәлирсә, онда о тәдавүлә 500 ф. ст. бурахыр. Лакин изафи дәйәр нормасы 100% олмагла, мәһсулдакы изафи дәйәр 100 ф. ст. дәйәринә бәрабәрдир. Әкәр капиталистләр синфи

тәдавүлә даим анҹаг 500 ф. ст. бурахырса, онда нә јолла бурадан даим 600 ф. ст. көтүрә билир? Һечдән һеч бир шеј јаранмаз. Бүтүн капиталистләр синфи тәдавүлә әввәлҹә бурахылмајан бир шеји орадан көтүрә билмәз.

Биз бурада белә бир ҹәһәти кәнара гојуруг ки, 400 ф. стерлинглик пул мәбләғи он дәфә дөвр етдикдә, бәлкә дә, 4 000 ф. ст. дәјәриндә истеһсал васитәләринин вә 1 000 ф. ст. дәјәриндә әмәјин тәдавүлү үчүн кифајәтдир, галан 100 ф. ст. исә 1 000 ф. стерлинглик изафи дәјәрин тәдавүлү үчүн ејнилә кифајәтдир. Пул мәбләғинин һәмин мәбләғ васитәсилә тәдавүл едән әмтиә дәјәринә бу нисбәти иши гәт'ијјән дәјишдирмир. Проблем јенә олдуғу кими галыр. Әкәр ејни бир сиккә бир нечә дәфә тәдавүл етмәсәјди, онда тәдавүлә капитал шәклиндә 5 000 ф. ст. бурахмаг лазым кәләрди вә изафи дәјәри пула чевирмәк үчүн 1 000 ф. ст. тәләб олунарды. Суал олунур, бу ахырынҹы пул, истәр 1 000, истәрсә 100 ф. ст. олсун, һарадан алыныр? Бу һәр һалда, тәдавүлә бурахылан пул капиталдан әлавә бир мәбләғдир.

Доғрудан да, илк нәзәрдә нә гәдәр гәрибә көрүнсә дә, әмтиәләрдәки изафи дәјәри реаллашдырмаға хидмәт едән пулу тәдавүлә капиталистләр синфи өзү бурахыр. Лакин nota bene: тәдавүлә о һәмин пулу аванс едилмиш пул кими, демәли капитал кими бурахмыр. О һәмин пулу өз шәхси истеһлакы үчүн алғы васитәси кими сәрф едир. Демәли, капиталистләр синфи бу пулун тәдавүлүнүн башланғыч нөгтәси олса да, бу пулу аванс етмир.

Өз мүәссисәсини башлајан ајрыҹа бир капиталисти, мәсәлән фермери көтүрәк. О биринҹи илдә, истеһсал васитәләринин өдәнилмәси (4 000 ф. ст.) вә иш гүввәсинин өдәнилмәси (1 000 ф. ст.) үчүн, тутаг ки, 5 000 ф. стерлинглик пул капитал аванс едир. Изафи дәјәр нормасыны 100% көтүрәк, онун мәнимсәдији изафи дәјәр = 1 000 ф. ст. Јухарыда көстәрилән 5 000 ф. ст. онун пул капитал кими аванс етдији бүтүн пулу әһатә едир. Лакин инсан јашамалыдыр, илин ахырына гәдәр исә о һеч бир пул алмајаҹагдыр. Онун истеһлакы 1 000 ф. ст. тәшкил едир. О бу пула малик олмалыдыр. О һәмин 1 000 ф. стерлинги биринҹи ил әрзиндә аванс етмәли олдуғуну сөјләјирсә дә, — бурада анҹаг суб'ектив әһәмијјәти олан — һәмин авансетмә анҹаг бу демәкдир ки, биринҹи илдә о өз шәхси истеһлакыны өз фәһләләринин мүфтә истеһсалындан дејил, өз ҹибиндән өдәмәлидир. О һәмин пулу капитал кими аванс етмир. О һәмин пулу хәрҹләјир, истеһлак етдији јашајыш васитәләри үчүн еквивалент олараг верир. Бу дәјәри о, пул шәклиндә хәрҹләјир, тәдавүлә бурахыр вә бурадан әмтиә дәјәрләр шәклиндә көтүрүр. Һәмин әмтиә дәјәрләри о истеһлак етмишдир. Демәли, бунларын дәјәринә онун һәр бир мүнасибәти битмишдир. Һәмин дәјәрин мүгабилиндә онун вердији пул инди, тәдавүл едән пулун үнсүрү кими мөвҹуд-

дур. Лакин о һәмин пулун дәйәрини тәдавүлдән мәһсуллар шәклиндә көтүрмүшдүр, дәйәрин мөвҹуд олдуғу мәһсулларла бирликдә исә онларын дәйәри дә мәһв эдилмишдир. Бу дәйәр тамамилә йох олмушдур. Лакин илин ахырында о, тәдавүлә 6 000 ф. стерлинглик әмтиә дәйәр бурахыб сатыр. Бунунла бирликдә она: 1) аванс этдийи 5 000 ф. стерлинглик пул капитал; 2) пула чеврилмиш 1 000 ф. стерлинглик изафи дәйәр гайыдыр. О, капитал олараг 5 000 ф. ст. аванс этмишди, буну тәдавүлә бурахмышды, инди исә тәдавүлдән 6 000 ф. ст. көтүрүр: 5 000 ф. стерлингини капиталын мүгабилиндә, 1 000 ф. стерлингини дә изафи дәйәр олараг көтүрүр. Бу ахырынҹы 1 000 ф. ст. онун өзүнүн бир капиталист кими дейил, бир истеһлакчы кими тәдавүлә бурахдығы, аванс этмәк дейил, хәрҹләдийи пулун көмәйи илә пула чеврилмишдир. Инди бу пул онун истеһсал этдийи изафи дәйәрин пул формасы кими она гайыдыр. Бу замандан э'тибарән дә белә бир әмәлийят һәр ил тәкрар олунур. Лакин икинҹи илдән башлаяраг, онун шәхсән хәрҹләдийи 1 000 ф. ст. даһа һәмишә онун истеһсал этдийи изафи дәйәрин чеврилмиш формасы, пул формасы олур. Һәмин пулу о һәр ил хәрҹләйир вә бу пул һәр ил енә дә она гайыдыр.

Әкәр онун капиталы ил бою даһа чох дөвр этсәйди, иш гәт'иййән дәйишилмәзди, лакин, әлбәттә, вахтын узунлуғу дәйишиләрди, буна көрә дә һәмчинин капиталистин аванс этдийи пул капиталдан әлавә олараг өз шәхси истеһлакы үчүн тәдавүлә бурахмалы олдуғу мәбләғин кәмиййәти дә дәйишиләрди.

Бу пулу капиталист тәдавүлә капитал олараг бурахмыр. Лакин о мәһз капиталист олдуғу үчүн, изафи дәйәр кери гайыдана гәдәр өз әлиндәки вәсаитлә яшая билмәлидир.

Бу һалда биз фәрз эдирдик ки, капиталистин өз капиталы илк дәфә кери гайыдана гәдәр өз шәхси истеһлакы үчүн тәдавүлә бурахдығы пул мәбләғи мәһз онун истеһсал этдийи вә буна көрә дә пула чевирдийи изафи дәйәрә бәрабәрдир. Айдындыр ки, айрыча бир капиталист һаггында буну фәрз этмәк ихтияридир. Лакин биз садә тәкрар истеһсалы нәзәрдә тутдуғумуза көрә, бүтүн капиталистләр синфи һаггында бунун фәрз эдилмәси дүзкүн олмалыдыр. Бу фәрзиййә анҹаг ахырынҹы фәрзиййәдә нәзәрдә тутуланы ифадә эдир: буну ифадә эдир ки, бүтүн изафи дәйәр, лакин тәкҹә изафи дәйәр өзү гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунур; демәли, илкин капиталын азачыг бир һиссәси дә гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак олунмур.

Юхарыда фәрз эдилмишди ки, нәҹиб металларын бүтүн истеһсалы (= 500 ф. ст.) анҹаг пулун ашынмасыны өдәмәк үчүн кифайәтдир.

Гызыл истеһсал эдән капиталистләр бүтүн өз мәһсулуну, бунун истәр сабит вә дәйишән капиталы өдәйән, истәрсә дә изафи дәйәрдән ибарәт олан һиссәсини гызыл шәклиндә әлдә эдирләр.

Демәли, ичтимаи изафи дәйәрин бир һиссәси, ялныз тәдавүл просесиндә гызыла чеврилән мәһсулда дейил, гызылда олур. О лап әввәлдән гызылда олур вә тәдавүлдән мәһсуллар көтүрмәк үчүн тәдавүлә бурахылыр. Һәмин сөзләр бу һалда эйнилә һәм әмәк һаггына, дәйишән капитала, һәм дә аванс эдилмиш сабит капиталын өдәнилмәсинә аиддир. Демәли, капиталистләр синфинин бир һиссәси тәдавүлә, өз аванс этдийи пул капиталдан (изафи дәйәрин кәмиййәти гәдәр) артыг әмтиә дәйәр бурахырса, капиталистләрин дикәр һиссәси гызыл истеһсалы үчүн тәдавүлә даим, тәдавүлдән көтүрдүйү әмтиә дәйәриндән артыг (изафи дәйәр мигдарында артыг) пул дәйәр бурахыр. Әкәр капиталистләрин бир һиссәси тәдавүлә бурахдығына нисбәтән тәдавүлдән даим артыг пул көтүрүрсә, капиталистләрин бир һиссәси, — гызыл истеһсал эдән һиссәси, — тәдавүлдән истеһсал васитәләри шәклиндә көтүрдүйүнә нисбәтән даим тәдавүлә даһа чох пул бурахыр.

Бу мәһсулун — 500 ф. ст. дәйәриндә гызылын — бир һиссәси гызыл истеһсалчыларынын изафи дәйәриндән ибарәт олса да, бүтүн мәбләғ анчаг әмтиәләрин тәдавүлү үчүн лазым олан пулу өдәмәк үчүндүр; бурада һәмин мәбләғдән нә гәдәринин әмтиәләрдәки изафи дәйәрин пула чеврилмәсинә вә нә гәдәринин дәйәрин дикәр тәркиб һиссәләринин пула чеврилмәсинә кетмәсинин фәрги йохдур.

Гызыл истеһсалы һәмин өлкәдән башга өлкәләрә көчүрүлсә, иш гәт'иййән дәйишилмир. *А* өлкәдә ичтимаи иш гүввәсинин вә ичтимаи истеһсал васитәләринин бир һиссәси мәһсула, мәсәлән 500 ф. ст. дәйәриндә кәтана чеврилмишдир вә бу да *В* өлкәйә ихрач эдилир ки, орада гызыл алынсын. Беләликлә *А* өлкәдә тәтбиг эдилән мәһсулдар капитал, билаваситә гызыл истеһсалына тәтбиг эдиләчәйи һалда олдуғу кими, *А* өлкәнин базарына әмтиәләр, — бурада бунлар пула гаршы гоюлур, — чыхармыр. *А*-нын бу мәһсулу 500 ф. стерлинглик гызылда тәмсил олунмушдур вә *А* өлкәнин тәдавүлүнә анчаг пул кими дахил олур. Бу мәһсулда олан ичтимаи изафи дәйәрин бир һиссәси билаваситә пул шәклиндә мөвчуддур вә *А* өлкә үчүн һеч вахт пул формасындан гейри формада мөвчуд олмур. Һәрчәнд гызыл истеһсал эдән капиталистләр үчүн мәһсулун анчаг бир һиссәси изафи дәйәрдир, дикәр һиссәси исә капиталы өдәйир, лакин дөвриййә сабит капиталы бир кәнара гоюларса, бу гызылын нә гәдәринин дәйишән капиталы өдәдийи вә нә гәдәринин изафи дәйәр олдуғу мәсәләси, — бу мәсәлә анчаг, әмәк һаггынын вә изафи дәйәрин тәдавүл эдән әмтиәләрин дәйәринә олан нисбәти илә һәлл олунур. Изафи дәйәр тәшкил эдән һиссә капиталистләр синфинин мүхтәлиф үзвләри арасында бөлүнүр. Һәрчәнд дәйәрин бу һиссәсини онлар даим шәхси истеһлака сәрф эдир вә ени мәһсулун сатылмасы нәтичәсиндә енидән әлдә эдирләр, — изафи дәйәри пула чевирмәк үчүн лазым олан пулун һәмин үзвләр арасында тәдавүлүнә дә мәһз ялныз бу ал-

ғы-сатгы сәбәб олур, — лакин ичтимаи изафи дәйәрин бир һиссәси, дәйишилән мигдарда олса да, һәр һалда пул формасында олуб мүәййән мүддәт әрзиндә капиталистләрин чибиндә галыр, нечә ки, әмәк һаггынын бир һиссәси, һәр һалда һәфтәнин бир нечә күнү әрзиндә фәһләләрин чибиндә пул формасында галыр. Һәм дә бу һиссә пул мәһсулунун, гызыл истеһсал едән капиталистләр үчүн әввәлдә изафи дәйәр тәшкил едән һиссәсиндән ибарәт олуб галмыр; бу һиссәнин һәдди, дейилдийи кими, анчаг elә бир пропорсия илә мүәййән едилир ки, юхарыда көстәрилән 500 ф. стерлинглик мәһсул капиталистләрлә фәһләләр арасында үмумиййәтлә бу пропорсияда бөлүнүр вә тәдавүл үчүн нәзәрдә тутулан әмтиә еһтияты бу пропорсияда изафи дәйәрдән вә башга дәйәр үнсүрләриндән ибарәт олур.

Һалбуки иллик гызыл истеһсалынын бир һиссәси изафи дәйәрин реаллашдырылмасы үчүн нә өлчүдә тәдавүл едирсә, изафи дәйәрин башга әмтиәләр шәклиндә дейил, башга әмтиәләрлә янашы олараг пул шәклиндә мөвчуд олан һиссәси анчаг о өлчүдә һәр ил истеһсал едилән гызылын бир һиссәсиндән ибарәтдир. Пулун дикәр һиссәси, капиталистләрин изафи дәйәринин пул формасы олараг дәйишилән мигдарларла даим капиталистләр синфинин әлиндә олан бу һиссә һәр ил истеһсал едилән гызыл үнсүрү дейил, габагда өлкәдә йығылмыш пул күтләсинин бир һиссәсидир.

Бизим фәрзиййәмизә көрә, 500 ф. стерлинг мигдарында иллик гызыл истеһсалы мәһз ялныз пулун иллик ашынмасыны өдәмәк үчүн кифайәтдир. Буна көрә дә әкәр биз анчаг бу 500 ф. стерлинги нәзәрдә тутсаг вә һәр ил истеһсал едилән әмтиә күтләсинин габагда йығылмыш пул васитәсилә тәдавүл едән һиссәсини бир кәнара гойсаг, онда әмтиә формасында истеһсал едилмиш изафи дәйәр пула чеврилмәк үчүн тәдавүлдә мәһз она көрә пул тапыр ки, дикәр тәрәфдә һәр ил гызыл формасында изафи дәйәр истеһсал едилир. Эйни сөзләри 500 ф. стерлинглик гызыл мәһсулунун аванс едилмиш пул капиталы өдәйән дикәр һиссәләри һаггында да демәк олар.

Инди биз ики чәһәти гейд етмәлийик.

Юхарыда дейиләнләрдән, әввәлән, бу нәтичә чыхыр: капиталистләр тәрәфиндән пул шәклиндә хәрчләнән изафи дәйәр, һабелә онларын тәрәфиндән пул шәклиндә аванс едилмиш дәйишән вә саир мәһсулдар капитал әслиндә фәһләләрин, мәһз гызыл сәнаеиндә чалышан фәһләләрин мәһсулудур. Онлар һәм гызыл мәһсулунун онлара әмәк һаггы олараг «аванс едилән» һиссәсини, һәм дә гызыл мәһсулунун гызыл истеһсал едән капиталистләрин изафи дәйәринин билаваситә тәмсил олундуғу һиссәсини енидән истеһсал едирләр. Нәһайәт, гызыл мәһсулунун гызыл истеһсалы үчүн аванс едилмиш сабит капитал дәйәри анчаг өдәйән һис-

сәсинә кәлдикдә, о јалныз фәһләләрин иллик әмәји нәтиҹәсиндә јенидән пул формасында (вә үмумиjјәтлә мәһсулда) мејдана чыхыр. Ишин лап әввәлиндә капиталист бу дәјәри пул шәклиндә вермишди, лакин јени истеһсал эдилмиш пул шәклиндә дејил, ҹәмиjјәтдә тәдавүл эдән пул күтләсинин бир һиссәсини тәшкил эдән пул шәклиндә вермишди. Әксинә, бу дәјәр јени мәһсулла, әлавә гызылла өдәнилдији үчүн, о инди фәһләнин иллик мәһсулуну тәшкил эдир. Капиталист тәрәфиндән аванс эдилмә бурада да анҹаг бир форма олуб она көрә мејдана чыхыр ки, фәһлә өз истеһсал васитәләринин саһиби дејилдир вә истеһсал заманы онун әлиндә, башга фәһләләр тәрәфиндән истеһсал эдилмиш јашајыш васитәләри олмур.

Икинҹиси дә: һәр илки бу 500 ф. стерлинглик өдәнишдән асылы олмадан мөвҹуд олан вә гисмән дәфинә формасында, гисмән дә тәдавүлдәки пул формасында олан пул күтләсинә кәлдикдә, һәр ил бу 500 ф. стерлингин вәзиjјәти неҹәдирсә, онун да вәзиjјәти ејнән белә олмалыдыр — јә'ни әввәлдә белә олмалы иди. Һәмин мәсәлә үзәринә биз бу јарымбөлмәнин ахырында гајыдаҹағыг. Инди исә даһа бир нечә башга гејд.

Дөвриjјәни тәдгиг эдәркән көрдүк ки, башга шәртләр ејни олмагла, дөвриjјә дөврләринин узунлуғу дәјишилдикдә, истеһсалы әввәлки мигјасда давам этдирмәк үчүн лазым олан пул капиталын күтләси дә дәјишилир. Демәли, дөвриjјә дөврләринин бу ҹүр узаныб гысалмасына ујғунлаша билмәк үчүн пул тәдавүлү кифајәт гәдәр чох эластик олмалыдыр.

Сонра, әкәр биз фәрз этсәк ки, башга шәртләр ејни олдугда, о ҹүмләдән иш күнүнүн узунлуғу, интенсивлији вә мәһсулдарлығы дәјишилмәдикдә *анҹаг, јени истеһсал эдилмиш дәјәрин* әмәк һаггы илә изафи дәјәр арасында *бөлүнмәси дәјишилир,* белә ки, ја биринҹиси артыб икинҹиси азалыр, ја да әксинә олур, — онда бу һал тәдавүл эдән пулун күтләсинә һеч бир тә'сир көстәрмәз. Белә бир дәјишиклик тәдавүлдәки пулун күтләси һеч дә артмадан вә ја азалмадан баш верә биләр. Хүсусән белә бир һалы нәзәрдән кечирәк ки, әмәк һаггы үмумән јүксәлир вә буна көрә дә — јухарыда фәрз эдилән шәртләр дахилиндә — изафи дәјәр нормасы үмумән ашағы дүшүр, бундан әлавә, јенә дә фәрз эдилдијинә көрә, тәдавүл эдән әмтиә күтләсинин дәјәриндә һеч бир дәјишиклик баш вермир. Бу һалда, дәјишән капитал кими аванс эдилмәси лазым кәлән пул капитал, әлбәттә, артыр, демәли, белә бир функсија дашымалы олан пулун күтләси дә артыр. Лакин дәјишән капитал функсијасы үчүн тәләб олунан пулун күтләси мәһз нә гәдәр артырса, изафи дәјәр, демәли һәмчинин онун реаллашдырылмасы үчүн лазым олан пул күтләси дә мәһз бир о гәдәр азалыр. Бу, әмтиә дәјәринин өзүнә һеч бир тә'сир көстәр-

мәдийи кими, әмтиә дәйәринин реаллашдырылмасы үчүн лазым олан пулун мәбләғинә дә һеч бир тә'сир көстәрмир. Айрыча бир капиталист үчүн әмтиәнин истеһсал хәрчләринин гиймәти галхыр, лакин әмтиәнин ичтимаи истеһсал гиймәти дәйишилмәз галыр. Дәйәрин сабит һиссәси бир кәнара гоюларса, бу заман анчаг әмтиәләрин истеһсал гиймәтинин әмәк һаггы илә мәнфәәтә бөлүндүйү нисбәт дәйишилир.

Лакин бизә дейә биләрләр ки, дәйишән пул капиталын чох сәрф эдилмәси (пулун дәйәри, әлбәттә, дәйишилмәз фәрз эдилир) фәһләләрин әлиндә чохлу мигдар пул васитәси олмасы демәкдир. Бунун нәтичәсиндә әмтиәләрә фәһләләр тәрәфиндән олан тәләб артачагдыр. Сонра да бунун нәтичәсиндә әмтиәләрин гиймәти галхачагдыр. — Яхуд дейә биләрләр: әкәр әмәк һаггы галхырса, онда капиталистләр өз әмтиәләринин гиймәтини йүксәлдирләр. Һәр ики һалда әмәк һаггынын үмумән йүксәлмәси әмтиә гиймәтләринин йүксәлмәсинә сәбәб олур. Буна көрә дә, гиймәтләрин йүксәлмәсинин сәбәби нә олурса олсун, әмтиәләрин тәдавүлү үчүн даһа чох пул күтләси лазым кәләчәкдир.

Биринчи мүлаһизәйә чаваб: әмәк һаггынын йүксәлмәси нәтичәсиндә фәһләләрин мәһз зәрури яшайыш васитәләринә тәләби артыр. Онларын зинәт шейләринә тәләби хейли аз дәрәчәдә артачаг вә я әввәлләр онларын истеһлакы даирәсинә дахил олмаян мә'мулатлара тәләб хейли аз дәрәчәдә яраначагдыр. Зәрури яшайыш васитәләринә олан тәләб гәфләтән вә чох бөйүк мигясда йүксәлдикдә, сөзсүз бунларын гиймәтини дәрһал йүксәлдәчәкдир. Онун нәтичәси бундан ибарәт олачагдыр ки, ичтимаи капиталын чох һиссәси зәрури яшайыш васитәләри истеһсалына, аз һиссәси исә зинәт шейләри истеһсалына сәрф эдиләчәкдир, чүнки капиталистләр тәрәфиндән зинәт шейләринә олан тәләб изафи дәйәрин азалмасы нәтичәсиндә әксиләчәкдир ки, бу да һәмин шейләрин гиймәтинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр. Әксинә, нә гәдәр ки, фәһләләр өзләри зинәт шейләри алыр, онларын әмәк һаггынын йүксәлмәси зәрури яшайыш васитәләринин гиймәтинин йүксәлмәсинә тә'сир көстәрмәйәчәк, зинәт шейләри аланларын анчаг тәркибини дәйишдирәчәкдир. Инди фәһләләрин истеһлакына бу вахта гәдәр олдуғундан даһа чох вә капиталистләрин истеһлакына нисбәтән аз мигдарда зинәт шейләри кедир. Voilà tout. [Вәссалам.] Бир гәдәр дәйишикликдән сонра енә тәдавүлдә әввәлки дәйәрдә әмтиә күтләси олур. — Гыса мүддәтли дәйишикликләрә кәлдикдә, бунларын нәтичәси анчаг ондан ибарәт олачагдыр ки, бу вахта гәдәр биржа эһтикар әмәлийятында вә я харичдә тәтбиг олунмаг саһәси ахтаран сәрбәст пул капитал инди өлкә дахилиндә тәдавүлә кирәчәкдир.

Икинчи мүлаһизәйә чаваб: әкәр капиталист истеһсалчылар өз әмтиәләринин гиймәтини истәдикләри кими йүксәлдә билсәйди-

лəр, онда əмəк һаггыны јүксəлтмəдəн дə буну едə билəрдилəр вə едəрдилəр. Əмтиəлəрин гијмəти ашағы дүшəркəн əмəк һаггы һеч вахт јүксəлмəзди. Əкəр капиталистлəр синфи инди мүəјјəн, хүсуси шəраитдə, нечə дејəрлəр, ерли шəраитдə бир истисна шəклиндə һəгигəтəн етдијини даим вə һəр чүр шəраитдə едə билсəјди: јə'ни əмəк һаггынын һəр бир јүксəлмəсиндəн əмтиəлəрин гијмəтини хејли артыг дəрəчəдə јүксəлтмəк үчүн, демəли, өз чибинə даһа артыг мəнфəəт гојмаг үчүн истифадə едə билсəјди, онда тред-јунионлара һеч вахт зидд чыхмазды.

Зинəт шејлəринə олан тəлəб (алғы васитəлəри азалмыш олан капиталистлəр тəрəфиндəн тəлəбин азалмасы нəтичəсиндə) азалдығына көрə, зинəт шејлəринин гијмəтини капиталистлəрин јүксəлдə билəчəјини иддиасы, бу иддиа тəлəб вə тəклиф ганунунун тамамилə орикинал бир тəтбиги оларды. Бу шејлəрин садəчə олараг алычылары дəјишилмəдијинə көрə, капиталистлəрин ерини садəчə олараг фəһлəлəр тутмадығына көрə, — əкəр капиталистлəрин ерини фəһлəлəр тутурларса, фəһлəлəр тəрəфиндəн олан тəлəб зəрури јашајыш васитəлəринин гијмəтинин галхмасына сəбəб олмур, чүнки фəһлəлəр əлавə газанчын зинəт шејлəринə сəрф етдиклəри һиссəсини зəрури јашајыш васитəлəринə сəрф едə билмирлəр, — буна көрə, тəлəбин азалмасы нəтичəсиндə зинəт шејлəринин гијмəтлəри ашағы дүшүр. Бунун нəтичəсиндə, зинəт шејлəринин тəклифи азалыб ичтимаи истеһсал просесиндə бунларын дəјишилмиш ролуна ујғунлашана гəдəр, капитал бунларын истеһсалындан көтүрүлүр. Истеһсал белə азалдыгда бунларын гијмəти, дəјəри дəјишилмəз галмагла, енидəн галхыб өз нормал сəвијјəсинə чатыр. Белə бир азалма, јахуд белə бир таразлашма просеси давам етдији мүддəтдə, јашајыш васитəлəринин гијмəтлəри галхдығы шəраитдə, һəмин васитəлəрин истеһсалы өзүнə, башга истеһсал саһəлəриндəн нə гəдəр капитал чыхарылыб көтүрүлүрсə, даим бир о гəдəр əлавə капитал чəлб едəчəкдир. Бу һал тəлəб дојана гəдəр давам едəчəкдир. Тəлəб дојдугда, енə мүвазинəт јараныр, бүтүн просесин сону исə ондан ибарəт олур ки, ичтимаи капитал вə буна көрə һəмчинин пул капитал зəрури јашајыш васитəлəри истеһсалы илə зинəт шејлəри истеһсалы арасында дəјишилмиш пропорсијада бөлүнүр.

Бүтүн е'тираз капиталистлəрин вə онлара чуғулчулуг едəн игтисадчыларын һавајы атəш ачмасындан ибарəтдир.

Бу чүр һавајы атəш ачмаг үчүн бəһанə верəн фактлар үч чүрдүр:

1) Пул тəдавүлүнүн үмуми гануну белəдир ки, əкəр тəдавүл едəн əмтиəлəрин гијмəтинин мəблəғи јүксəлирсə, — гијмəтлəрин мəблəғинин белə артмасы истəр əввəлки əмтиəлəр күтлəсинə, истəрсə артмыш олан əмтиəлəр күтлəсинə аид олсун, — онда башга шəртлəр ејни олдугда, тəдавүл едəн пулун күтлəси артыр. Одур ки, нəтичə сəбəблə гарышдырылыр. Зəрури јашајыш васитəлə-

ринин гиймәти галхдыгда, әмәк һаггы артыр (һәрчәнд надир һалларда артыр, гиймәтләрин галхмасына пропорсионал сурәтдә исә анчаг мүстәсна һалларда артыр). Онун артмасы әмтиәләрин гиймәтинин галхмасынын сәбәби дейил, нәтичәсидир.

2) Әмәк һаггы гисмән вә я ерли даирәдә галхдыгда, — йә'ни о анчаг айры-айры истеһсал саһәләриндә галхдыгда — бу сәбәбдән о ердә һәмин саһәләрин мәһсулларынын гиймәти галха биләр. Лакин һәтта бу өзү дә бир чох шәртләрдән асылыдыр. Мәсәлән, ондан асылыдыр ки, бурада әмәк һаггы сон дәрәчә ашағы олмамыш вә буна көрә мәнфәәт нормасы сон дәрәчә йүксәк олмамышдыр, белә ки, гиймәтләр галхдыгда, бу әмтиәләр үчүн базар кичилмир (демәли, бунларын гиймәтинин галхмасы үчүн бунларын тәклифинин ирәличәдән азалмасы тәләб олунмур) вә и. а.

3) Әмәк һаггы үмумән йүксәлдикдә, истеһсал эдилмиш әмтиәләрин гиймәти дәйишән капиталын үстүн олдуғу сәнае саһәләриндә йүксәлир, лакин сабит капиталын вә я әсас капиталын үстүн олдуғу сәнае саһәләриндә ашағы дүшүр.

Садә әмтиә тәдавүлү тәдгиг эдиләркән (I китаб, III фәсил, 2) мә'лум олду ки, һәр бир мүәййән мигдар әмтиәнин тәдавүлү просесиндә пул формасы анчаг өтәри бир форма олса да, әмтиәнин метаморфозу заманы пул гыса мүддәт бир шәхсин әлиндә галдыгдан сонра лабүд сурәтдә башга шәхсин әлинә кечир; демәли, әмтиәләр һәр шейдән әввәл нәинки бүтүн истигамәтләрдә мүбадилә олунур вә я бир әмтиәнин ерини башгасы тутур, һәтта бу һал пулун һәртәрәфли чөкүб галмасы васитәсилә вә онунла янашы олараг баш верир. «Бир әмтиәнин ерини башга бир әмтиәнин тутмасы нәтичәсиндә пул әмтиәси үчүнчү бир шәхсин әлиндә галыр. Тәдавүлдән даим пул тәри ахыр» (I китаб, III фәсил, 2, а). [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 70.] Капиталист әмтиә истеһсалы әсасында тамамилә эйни бир факт бунда ифадә олунур ки, капиталын бир һиссәси даим пул капитал формасында мөвчуд олур, изафи дәйәрин бир һиссәси исә эйнилә даим өз саһибләринин әлиндә пул формасында олур.

Әкәр буну бир кәнара гойсаг, онда *пулун дөвраны, йә'ни* пулун өз башланғыч нөгтәсинә *гайытмасы,* — чүнки бу, капиталын дөврийййәсиндә бир момент тәшкил эдир, — *пулун тәдавүлүндән* тамамилә фәргли, һәтта буна экс бир һалдыр[33], бу, пулун там бир

[33] Физиократлар бу ики һадисәни һәлә гарышдырырларса да, биринчи олараг онлар пулун өз башланғыч нөгтәсинә гайытмасына диггәт етириб буну капиталын тәдавүлүнүн мүһүм формасы, тәдавүлүн тәкрар истеһсал үчүн васитә олан формасы һесаб этмишләр. «Сиз « Tableau économique »-ә [«Игтисади чәдвәлә»] бир нәзәр салын, онда көрәрсиниз ки, мәһсулдар синиф пул бурахыр, бу пул васитәсилә башга синифләр ондан мәһсул алыр вә сонракы ил кәлиб ондан эйни шейләри алмагла бу пулу она гайтарырлар... Демәли, сиз бурада тәкрар истеһсал доғуран хәрчләрин вә хәрч доғуран тәкрар

сыра әлләрдән кечмәк васитәсилә өз башланғыч нөгтәсиндән даим узаглашмасыны ифадә едир (I китаб, III фәсил). Лакин дөвриййәнин сүр'әтләнмәсинин өзү eo ipso [бунунла] тәдавүлүн сүр'әтләнмәсини әһатә едир.

Һәр шејдән әввәл, дәјишән капитала кәлдикдә, мәсәлән, әкәр 500 ф. стерлинглик пул капитал илдә он дәфә дәјишән капитал формасында дөвр едирсә, онда ајдындыр ки, тәдавүл едән пул күтләсинин бу һиссәси он гат артыг дәјәр мәбләғини = 5 000 ф. ст. тәдавүл етдирир. Бу һиссә ил боју капиталистлә фәһлә арасында он дәфә тәдавүл едир. Ил боју фәһлә тәдавүл едән пул күтләсинин ејни һиссәси илә он дәфә музд алыр вә өзү дә бу һиссә васитәсилә пул хәрҹләјир. Әкәр истеһсалын һәҹми ејни олмагла бу дәјишән капитал илдә анҹаг бир дәфә дөвр етсәјди, онда 5 000 ф. ст. анҹаг бир дәфә тәдавүл етмиш оларды.

Сонра, фәрз едәк ки, дөвриййә капиталынын сабит һиссәси = = 1 000 ф. ст. Әкәр капитал он дәфә дөвр едирсә, онда капиталист өз әмтиәсини, демәли онун дәјәринин сабит дөвриййә һиссәсини дә илдә он дәфә сатыр. Тәдавүл едән пул күтләсинин ејни бир һиссәси (= 1 000 ф. ст.) илдә он дәфә өз саһибләринин әлиндән капиталистин әлинә кечир. Бу пул он дәфә әлдән-әлә кечиб јерини дәјишдирир. Икинҹиси, капиталист илдә он дәфә истеһсал васитәләри алыр; бу да јенә он тәдавүл әмәлијјаты, пулун он дәфә әлдән-әлә кечиб јерини дәјишдирмәси демәкдир. 1 000 ф. ст. мәбләғиндә пул васитәсилә сәнаје капиталисти 10 000 ф. стерлинглик әмтиә сатыр вә сонра 10 000 ф. стерлинглик әмтиә алыр. 1 000 ф. стерлингин ијирми дәфә тәдавүл етмәси васитәсилә 20 000 ф. стерлинглик әмтиә еһтијаты тәдавүл едир.

Нәһајәт, дөвриййә сүр'әтли олдугда, изафи дәјәрин реаллашдырылмасына хидмәт едән пул һиссәси дә даһа сүр'әтлә тәдавүл едир.

Лакин әксинә: пулун даһа сүр'әтли тәдавүлү һәлә һеч дә лабүд сурәтдә капиталын даһа сүр'әтли дөвриййәсини, буна көрә исә пулун да даһа сүр'әтли дөвриййәсини фәрз етмир, јә'ни тәкрар истеһсал просесинин һөкмән кичилмәсини вә даһа сүр'әтлә јенидән башланмасыны фәрз етмир.

истеһсалын јаратдығы дөврандан башга бир дөвран көрмәзсиниз; бу дөвран хәрҹләр вә тәкрар истеһсал үчүн өлчү олан пулун ҹәрәјаны васитәсилә дә кечилир» (*Quesnay*: «Problémes économiques» Daire, «Physiocr.», I, сәһ. 208, 209). [Мүгајисә ет: *Кенә:* «Сечилмиш әсәрләр». Мәҹмуә. 1896-ҹы ил нәшри. «Сәнәткар әмәји һаггында», сәһ. 259—260.] «Бу даими хәрҹләр вә бунларын даим кери гајытмасы мәһз пулун тәдавүлү адландырылмалы олан шеји, пулун әлә фајдалы вә сәмәрәли тәдавүлүнү тәшкил едир ки, бу тәдавүл ҹәмиййәтдә бүтүн әмәк нөвләрини ҹанландырыр, сијаси вүҹудун һәрәкәт вә һәјатыны давам етдирир вә ону чох һаглы олараг ҹанлы организмдәки ган дөвранына бәрабәр һесаб едирләр» (*Turgot:* «Réflexions etc.», Oeuvres, Daire нәшриййаты, I, сәһ. 45). [Бах: *Түрго:* «Сәрвәтләрин јарадылмасы вә бөлкүсү һаггында дүшүнҹәләр», 1905-ҹи ил, сәһ. 39.]

Пулун даһа сүр'әтли тәдавүлү, һәр дәфә эйни мигдар пул васитәсилә даһа чох сөвдә олдугда баш верир. Пул тәдавүлү техникасындакы дәйишикликләр нәтиҹәсиндә бу, тәкрар истеһсал дөврләри эйни олдугда да баш верә биләр. Сонра, әлә сөвдәләрин сайы арта биләр ки, бурада пул тәдавүлү әмтиәләрин һәгигәтән мүбадилә эдилмәсини ифадә этмир (фәрг көзләйән биржа сөвдәләри вә и. а.). Дикәр тәрәфдән, пул тәдавүл этмәсинә һеч эһтияҹ галмая да биләр. Мәсәлән, кәнд тәсәррүфатчысы өзү торпаг саһиби олдуғу ердә иҹарәдарла торпаг саһиби арасында тәдавүл олмур; сәнае капиталисти өзү капитал мүлкиййәтчиси олдуғу ердә онунла кредитор арасында тәдавүл олмур.

Өлкәдә илкин пул дәфинәси яранмасына вә ону аз мигдар шәхсин мәнимсәмәсинә кәлдикдә, бунун үзәриндә бурада этрафлы даянмаға эһтияҹ йохдур.

Капиталист истеһсал үсулу, — бунун базиси исә муздлу әмәкдән, фәһләйә пулла мужд верилмәсиндән вә үмумиййәтлә натурал тә'дийәләрин пул тә'дийәләринә чеврилмәсиндән ибарәтдир, — анҹаг о ердә нисбәтән кениш мигясда инкишаф эдә биләр, даһа дәрин вә мүкәммәл бир инкишафа чата биләр ки, өлкәдә тәдавүл үчүн вә тәдавүллә бағлы олараг дәфинә (эһтият фонду вә с.) яранмасы үчүн кифайәт гәдәр нәгд пул күтләси олсун. Тарихи илкин шәрт беләдир, һәрчәнд мәсәләни белә баша дүшмәк лазым дейилдир ки, куя әввәлҹә кифайәт гәдәр дәфинә әмәлә кәлир, сонра да капиталист истеһсалы башланыр. Бу, өзү үчүн шәраитин инкишаф этмәси илә бир заманда инкишаф эдир, белә шәртләрдән бири исә кифайәт гәдәр нәҹиб метал тәклифи олмасыдыр. Буна көрә дә XVI әсрдән э'тибарән чохлу нәҹиб метал кәтирилмәси капиталист истеһсалынын инкишаф тарихиндә мүһүм бир ҹәһәтдир. Лакин, мәсәлә капиталист истеһсал үсулу шәраитиндә пул материалынын енә тәклиф эдилмәси зәрурәти үзәриндә олдуғуна көрә, бир тәрәфдән, изафи дәйәр мәһсул шәклиндә тәдавүлә бурахылыр, онун пула чеврилмәси үчүн лазым кәлән пул олмадан бурахылыр, дикәр тәрәфдән дә, мәһсул әввәлҹә пула чеврилмәдән, изафи дәйәр гызыл шәклиндә тәдавүлә бурахылыр.

Пула чеврилмәли олан әлавә әмтиәләр лазыми пул мәбләғләри тапыр, чүнки о бири тәрәфдә мүбадилә васитәсилә дейил, истеһсалын өзү тәрәфиндән тәдавүлә әлавә гызыл (вә күмүш) бурахылыр ки, бу да әмтиәләрә чеврилмәлидир.

II. ЙЫҒЫМ ВӘ КЕНИШ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ.

Айдындыр ки, йығым кениш мигяслы тәкрар истеһсал формасында баш вердикдә, о, пул тәдавүлү ҹәһәтдән һеч бир ени проблем тәшкил этмир.

Һәр шейдән әввәл, артмагда олан мәһсулдар капиталын фәалиййәти үчүн тәләб олунан әлавә пул капитала кәлдикдә, ону реаллашдырылмыш изафи дәйәрин капиталист тәрәфиндән тәдавүлә кәлирин пул формасы кими дейил, пул капитал кими бурахылан һиссәси верир. Пул артыг капиталистләрин әлиндәдир. Анҹаг онун тәтбиги башгадыр.

Лакин әлавә мәһсулдар капиталын сәрф эдилмәси нәтиҹәсиндә тәдавүлә, бу капиталын мәһсулу олараг, әлавә әмтиә күтләси бурахылыр. Бу әлавә әмтиә күтләси илә бирликдә, онун реаллашдырылмасы үчүн лазым кәлән әлавә пулун бир һиссәси тәдавүлә бурахылмышды, бу әмтиә күтләсинин дәйәри исә онун истеһсалында сәрф эдилән мәһсулдар капиталын дәйәринә бәрабәр олмалыдыр. Бу әлавә пул күтләси билаваситә әлавә пул капитал олараг аванс эдилир, буна көрә дә капиталистә өз капиталынын дөвриййәси нәтиҹәсиндә гайыдыр. Бурада да бизим гаршымыза эйнилә юхарыдакы суал чыхыр. Инди әмтиә формасында олан әлавә изафи дәйәрин реаллашдырылмасы үчүн әлавә пул һарадан алыныр?

Үмуми ҹаваб енә эйнидир. Тәдавүл эдән әмтиә күтләсинин гиймәтләри мәбләғинин артмасына сәбәб һәмин әмтиә күтләси гиймәтләринин йүксәлмәси дейилдир, сәбәб будур ки, инди тәдавүл эдән әмтиә күтләси әввәлләр тәдавүл эдән әмтиә күтләсиндән артыгдыр, һәм дә бу фәрг гиймәтләрин ашағы дүшмәси илә таразлашмыр. Даһа артыг дәйәрә малик бу артыг әмтиә күтләсинин тәдавүлү үчүн лазым олан әлавә пул я тәдавүл эдән пул күтләсиндән даһа гәнаәтлә истифадә этмәк йолу илә әлдә эдилмәлидир, — бу, истәр тә'диййәләрин гаршылыглы өдәнилмәси вә и. а. васитәсилә, истәрсә эйни пулун тәдавүлүнү сүр'әтләндирән васитәләрин көмәйи илә әлдә эдилсин, — я да пулу дәфинә формасындан тәдавүл эдән пул формасына чевирмәк йолу илә әлдә эдилмәлидир. Бу чевирмәйә нәинки ишләдилмәз галан пул капиталын алғы васитәси вә я тә'диййә васитәси кими фәалиййәтә башламасы дахилдир; нәинки эһтият фонду кими фәалиййәт көстәриб өз саһиби үчүн белә бир функсия дашыян пул капиталын ҹәмиййәт үчүн фәал сурәтдә тәдавүл этмәси (мәсәлән, банклара әманәт гоюларкән олдуғу кими; бурадан ону даим борҹ верирләр), демәли ики ҹүр функсия дашымасы дахилдир, — һәмчинин сиккә шәклиндә чөкүб галан эһтият фондларынын кичилмәси дә дахилдир.

«Пулун даим сиккә шәклиндә тәдавүл этмәси үчүн сиккә даим пул шәклиндә чөкүб галмалыдыр. Сиккәнин даими тәдавүлү онун, һәр ердә тәдавүл просесиндә әмәлә кәлән вә эйни заманда бу просес үчүн шәрт олан эһтият сиккә фондлары шәклиндә чох вә я аз мигдарда даим ләнкимәси илә бағлыдыр; бу фондларын әмәлә кәлмәси, бөлүнмәси, йох олмасы вә енидән яранмасы даим бир-биринин ерини тутур; онларын мөвҹудлуғу даим арадан гал-

хыр, онларын арадан галхмасы даим баш верир. Адам Смит һеч вахт арды кәсилмәйән белә бир шәкилдә сиккәнин пула вә пулун сиккәйә чеврилмәсини бу чүр ифадә этмишдир ки, һәр бир әмтиә саһибинин өз сатдығы хүсуси әмтиә илә янашы олараг һәмишә, әмтиә алмаг үчүн эһтиятда мүәййән мәбләғ үмуми әмтиәси олмалыдыр. Биз көрдүк ки, *Ә — П — Ә* тәдавүлүндә икинчи һәдд, *П — Ә,* даим бир сыра алғылара парчаланыр, бунлар бирдәнбирә дейил, заман э'тибарилә далбадал баш верир, белә ки, *П*-нин бир һиссәси сиккә олараг тәдавүл эдиркән дикәр һиссәси пул олараг сүкунәтдә галыр. Бурада пул әслиндә, ишләнмәси тә'хирә салынмыш сиккәдир вә тәдавүлдә олан сиккә күтләсинин айры-айры тәркиб һиссәләри һәмишә нөвбә илә каһ бир формада, каһ да дикәр формада мейдана чыхыр. Демәли, тәдавүл васитәсинин пула бу биринчи чеврилиши пул тәдавүлүнүн өзүнүн анчаг техники чәһәтидир» (Karl Marx: «Zur Kritik der Politischen Oekonomie», 1859, сәһ. 105, 106. [Мүгайисә эт: К. Маркс: «Сияси игтисадын тәнгидинә даир». К. Марксын вә Ф. Энкелсин Әсәрләри, XII чилд, I һиссә, сәһ. 110—111.] Пулун эксинә олараг бурада «сиккә», өз башга функсияларынын эксинә олараг бәсит тәдавүл васитәси кими ишләйән пулун ишарә эдилмәси үчүн ишләдилир).

Әкәр бүтүн бу васитәләр кифайәт этмирсә, онда әлавә гызыл истеһсал эдилмәлидир, яхуд әлавә мәһсулун бир һиссәси билавасситә вә я долайы йолла гызыла, нәчиб металлар истеһсал эдән өлкәләрин мәһсулуна мүбадилә эдилир ки, бу да эйни нәтичәни верир.

Тәдавүл аләтләри олмаг э'тибарилә гызыл вә күмүшүн һәр илки истеһсалына сәрф эдилән иш гүввәсинин вә ичтимаи истеһсал васитәләринин бүтүн мәчмуу капиталист истеһсал үсулунун вә әмтиә истеһсалына әсасланан үмумиййәтлә һәр һансы бир истеһсал үсулунун гейри-мәһсулдар хәрчләринин (faux frais) бөйүк бир һиссәсини тәшкил эдир. Бу истеһсал ола биләчәк, әлавә истеһсал васитәләринин вә истеһлак шейләринин, йә'ни һәгиги сәрвәтин мүвафиг һиссәсини чәмиййәтин истифадәсиндән чыхарыр. Бир һалда ки, истеһсалын мүәййән дәйишилмәз мигясы вә я онун мүәййән кенишләнмә дәрәчәси шәраитиндә бу баһалы тәдавүл механизминин хәрчләри азалыр, бунун нәтичәсиндә ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәси дә йүксәлир. Демәли, кредит системи илә бирликдә инкишаф эдән ярдымчы васитәләр бу чүр тә'сир көстәрдикдә капиталист сәрвәтини билавасситә артырыр, я она көрә артырыр ки, бунун сайәсиндә ичтимаи истеһсал просесинин вә ичтимаи әмәк просесинин чох һиссәси һәгиги пул әсла ишә гарышмадан баша кәлир, я да она көрә артырыр ки, һәгигәтән тәдавүлдә олан пул күтләсинин ишләмәк габилиййәти йүксәлир.

Бунунла һәмчинин белә чәфәнк бир мәсәлә дә һәлл эдилмиш олур ки, кредит системи (һәтта она анчаг бу нөгтейи-нәзәрдән

бахылса да) олмасайды, јә'ни тәкчә метал тәдавүлү олсайды, капиталист истеһсалы өз индики һәчминдә мүмкүн олардымы. Јәгин ки, јох. Әксинә, нәчиб металлар истеһсалы капиталист истеһсалы үчүн бир һәдд оларды. Дикәр тәрәфдән, кредитин пул капитал вермәсиндән, јахуд ону һәрәкәтә кәтирмәсиндән ибарәт өз мәһсулдар гүввәси һаггында һеч бир әфсанәви тәсәввүр јаратмаг лазым дејилдир. Лакин бу фикрин әтрафлы шәрһи бураја аид дејилдир.

Инди биз елә бир һалы нәзәрдән кечирмәлијик ки, о заман һәгиги јығым олмур, јә'ни истеһсалын һәчми билаваситә кенишләнмир, лакин реаллашдырылмыш изафи дәјәрин бир һиссәси сонрадан мәһсулдар капитала чеврилмәк үчүн аз-чох узун мүддәт еһтијат пул фонду шәклиндә јығылыр.

Бу јолла јығылан пул әлавә пул олдугда, мәсәлә өзлүјүндә ајдындыр. Бу пул, гызыл истеһсал едән өлкәләрдән кәтирилмиш артыг гызылын анчаг бир һиссәси ола биләр. Һәм дә гејд едилмәлидир ки, бу гызылы кәтирмәк үчүн верилмиш олан милли мәһсул өлкәдә даһа јохдур. О, гызылын мүгабилиндә харичә апарылмышдыр.

Өлкәдә әввәлки гәдәр пул галдығы фәрз едилдикдә исә, әксинә, јығылмыш вә јығылмагда олан пул тәдавүлдән ахыб кәлир; пулун анчаг функсијасы дәјишилир. Бу пул тәдавүл едән пулдан дөнүб тәдричән әмәлә кәлән, кизли пул капитал олур.

Бу заман јығылан пул сатылмыш әмтиәләрин пул формасыдыр, һәм дә бу әмтиәләрин дәјәринин өз саһибләри үчүн изафи дәјәр тәшкил едән һиссәсинин пул формасыдыр (бурада фәрз едилир ки, кредит системи јохдур). Бу пулу јыған капиталист pro tanto алмадан сатыр.

Бу вәзијјәт ајрыча бир һал олараг тәсәввүр едилсә, һеч бир изаһат тәләб етмир. Капиталистләрин бир һиссәси өз мәһсулунун сатылмасындан әлдә едилән пулун бир һиссәсинә базардан мәһсул алмајараг, ону сахлајыр. Капиталистләрин дикәр һиссәси исә, әксинә, истеһсалы давам етдирмәк үчүн лазым кәлән вә даим кери гајыдан пул капитал истисна олмагла, бүтүн өз пулуну мәһсула чевирир. Изафи дәјәр дашыјычысы олан вә базара чыхарылан мәһсулун бир һиссәси истеһсал васитәләриндән вә ја дәјишән капиталын реал үнсүрләриндән, зәрури јашајыш васитәләриндән ибарәтдир. Демәли, бу һиссә истеһсалын кенишләндирилмәсинә дәрһал хидмәт едә биләр. Ахы биз һеч дә фәрз етмирик ки, капиталистләрин бир һиссәси пул капитал јығдығы һалда, дикәр һиссәси бүтүн өз изафи дәјәрини тамамилә истеһлак едир; биз анчаг буну фәрз едирик ки, онларын бир гисми пул формасында јығыр, кизли пул капитал јарадыр, дикәр гисми исә һәгигәтән јығыр, јә'ни истеһсалын һәчмини кенишләң-

дирир, өз мәһсулдар капиталыны һәгигәтән артырыр. Һәтта нөвбә илә капиталистләрин каһ бир һиссәси пул йығыб дикәр һиссәси истеһсалын һәчмини кенишләндирсә, каһ да бунун әкси олса, әлдә олан нәгд пул күтләси тәдавүлүн тәләбаты үчүн кифайәт эдир. Һәм дә бир тәрәфдә пул йығымы нәгд пул олмадан, тәкчә борч тәләбләринин йығылмасы йолу илә баш верә биләр.

Чәтинлик о заман мейдана кәлир ки, пул капиталын йығылмасыны биз хүсуси бир һал кими дейил, капиталистләр синфи үчүн үмуми бир һал кими фәрз эдәк. Бизим фәрзиййәмизә көрә, — һәр ердә вә анчаг капиталист истеһсалы һөкм сүрдүкдә, — капиталистләр синфи истисна олмагла, фәһләләр синфиндән башга үмумиййәтлә һеч бир синиф мөвчуд дейилдир. Фәһлә синфинин алдығы бүтүн шейләр онун әмәк һаггынын мәбләғинә бәрабәрдир, бүтүн капиталистләр синфи тәрәфиндән аванс эдилмиш дәйишән капиталын мәбләғинә бәрабәрдир. Капиталистләрә бу пул өз мәһсулларыны фәһлә синфинә сатмалары йолу илә гайыдыр. Бунун нәтичәсиндә онларын дәйишән капиталы енидән пул формасы алыр. Тутаг ки, дәйишән капиталын, йә'ни ил бою аванс эдилмәк дейил, һәгигәтән тәтбиг эдилмиш дәйишән капиталын мәбләғи бәрабәрдир 100 ф. ст.$\times X$; ил бою бу дәйәрдә дәйишән капитал аванс этмәк үчүн, дөвриййәнин сүр'әтиндән асылы олараг, чохму, йохса аз пул тәләб олунмасынын бурада нәзәрдән кечирилән мәсәлә үчүн һеч бир әһәмиййәти йохдур. Бу 100 ф. ст.$\times X$ капитал васитәсилә капиталистләр синфи мүәййән мигдар иш гүввәси алыр, яхуд мүәййән гәдәр фәһләйә әмәк һагғы верир — биринчи сөвдә. Фәһләләр эйни мәбләғә капиталистләрдән мүәййән мигдар әмтиә алыр вә 100 ф. ст.$\times X$ мәбләғи капиталистләрин әлинә гайыдыр — икинчи сөвдә. Бу даим тәкрар олунур. Демәли, 100 ф. ст.$\times X$ мәбләғи фәһлә синфинә һеч вахт мәһсулун сабит капиталдан ибарәт олан һиссәсини алмаг имканы вермир; биз һәлә мәһсулун капиталистләр синфи үчүн изафи дәйәр тәшкил эдән һиссәсиндән данышмырыг. Фәһләләр 100 ф. ст.$\times X$ илә ичтимаи мәһсулун дәйәринин һәмишә анчаг, аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәриндән ибарәт һиссәсинә бәрабәр олан һиссәсини ала биләрләр.

Белә бир һалы кәнара гояг ки, һәр ердә баш верән бу пул йығымы әлавә идхал эдилән нәчиб металын айры-айры мүхтәлиф капиталистләр арасында һәр һансы бир пропорсияда бөлүнмәсиндән башга һеч бир шейи ифадә этмир. Бәс онда бүтүн капиталистләр синфи нә йолла пул йыға биләр?

Онларын һамысы өз мәһсулунун бир һиссәсини сатмалы вә бунун мүгабилиндә һеч бир шей алмамалыдыр. Әлбәттә, бунда мүәммалы һеч бир шей йохдур ки, онларын әлиндә мүәййән бир пул фонду вардыр вә онлар буну тәдавүлә бурахырлар, тәдавүл васитәси олараг өзләринин истеһлакына сәрф эдирләр вә сонра онлардан һәр бири һәмин фондун мүәййән бир һиссәсини енә

тәдавүлдән кери алмыш олур. Лакин бу һалда һәмин пул фонду һеч дә кизли пул капитал кими дейил, изафи дәйәрин чинкилтили сиккәйә чеврилмәси йолу илә яранмыш олан мәһз тәдавүл фонду кими мөвчуд олур.

Әкәр ишә онун һәгигәтдә баш вердийи кими бахылса, онда сонрадан ишләдилмәк үчүн йығылан кизли пул капитал бунлардан ибарәтдир:

1) Банклара гоюлан әманәтләрдән. Бунлар һәгигәтән банкларын ихтиярында олан пулун нисбәтән аз бир мәбләғини тәшкил эдир. Бу заман пул капитал анчаг номинал сурәтдә йығылыр. Бу заман һәгигәтән йығылан шей пул иддиаларындан ибарәтдир вә бунлар (әкәр бир заман пула чеврилирсә) анчаг она көрә пула чеврилә билир ки, банклара гоюлан әманәтләрлә пулун кери тәләб эдилмәси арасында мүвазинәт әмәлә кәлир. Пул шәклиндә исә банкын әлиндә нисбәтән анчаг кичик бир мәбләғ олур.

2) Дөвләт кағызларындан. Бунлар үмумиййәтлә капитал дейил, милләтин иллик мәһсулундан эдилән анчаг борч иддиаларыдыр.

3) Сәһмләрдән. Мәсәлә анчаг эһтикардан ибарәт олмадыгда, сәһмләр ширкәтин һәгиги капиталына саһиб олмаг сәнәдиндән вә һәмин капиталын һәр ил вердийи изафи дәйәри әлдә этмәк вәсигәсиндән ибарәтдир.

Бүтүн бу һалларда әсла пул йығымы баш вермир: бир тәрәфдә пул капитал йығымы олан шей дикәр тәрәфдә пулун даим һәгигәтән хәрчләнмәси олур. Һәмин пулу өз саһибининми, йохса она борчлу олан башгасынын хәрчләмәси мәсәләни әсла дәйишдирмир.

Капиталист истеһсалы әсасында дәфинә ярадылмасы һеч вахт өзлүйүндә бир мәгсәд олмур, о я тәдавүлдәки ләнкимәнин нәтичәси олур, — бу ләнкимә заманы һәмишәкиндән чох мигдар пул дәфинә формасы алыр, — я дөвриййә илә бағлы йығымларын нәтичәси олур, я да, нәһайәт, дәфинә ялныз, мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрмәли олан, — һәләлик кизли формада, — пул капитал яранмасындан ибарәт олур.

Буна көрә дә әкәр, бир тәрәфдән, пулда реаллашдырылмыш изафи дәйәрин бир һиссәси тәдавүлдән көтүрүлүб дәфинә шәклиндә йығылырса, эйни заманда изафи дәйәрин дикәр һиссәси даим мәһсулдар капитала чеврилир. Капиталистләр синфи арасында әлавә нәчиб металын бөлүшдүрүлдүйү һал истисна олмагла, пул формасында йығым һеч вахт һәр ердә эйни заманда баш вермир.

Иллик мәһсулун әмтиә формасында изафи дәйәрдән ибарәт олан һиссәсинә аид нә варса һамысы иллик мәһсулун дикәр һиссәсинә дә аиддир. Бу һиссәнин тәдавүлү үчүн мүәййән мәбләғ пул тәләб олунур. Һәр ил истеһсал эдилиб изафи дәйәрдән ибарәт олан әмтиә күтләси кими, бу пул мәбләғи дә капиталистләр

синфининдир. Ону әввәлдә капиталистләр синфи өзү тәдавүлә бурахыр. Ону тәдавүл просеси өзү даим енидән онларын арасында бөлүшдүрүр. Үмумиййәтлә сиккәнин тәдавүлүндә олдуғу кими, бу мәбләғин дә бир һиссәси каһ бир ердә, каһ да башга ердә даим ләнкийир, дикәр һиссәси исә фасиләсиз тәдавүл эдир. Бу ләнкимә гисмән гәсдән, пул капитал яратмаг мәгсәдилә төрәдилдикдә дә мәсәлә гәт'иййән дәйишилмир.

Бурада биз тәдавүл саһәсиндә, бир капиталист тәрәфиндән башга бир капиталистин изафи дәйәринин вә һәтта капиталынын бир һиссәсинин әлә кечирилдийи, буна көрә дә истәр пул капиталын, истәрсә мәһсулдар капиталын биртәрәфли йығылдығы вә мәркәзләшдийи мүстәсна һаллары бир кәнара гоюруг. Мәсәлән, әлдә эдилмиш изафи дәйәрин *A* капиталист тәрәфиндән пул капитал оларағ йығылан һиссәси *B* капиталистин изафи дәйәринин өзүнә гайытмаян һиссәси ола биләр.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ.

БҮТҮН ИЧТИМАИ КАПИТАЛЫН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ ВӘ ТӘДАВҮЛҮ.

ОН СӘККИЗИНЧИ ФӘСИЛ[34].

КИРИШ.

I. ТӘДГИГАТ МӨВЗУУ.

Капиталын билаваситә истеһсал просеси әмәк просесиндән вә дәйәрин артмасы просесиндән ибарәтдир, йә'ни элә бир просесдән ибарәтдир ки, онун нәтичәси әмтиә мәһсулудур, мүәййәнэдичи мәгсәди исә изафи дәйәр истеһсалыдыр.

Капиталын тәкрар истеһсал просеси һәм бу билаваситә истеһсал просесини, һәм дә әсл мә'нада тәдавүл просесинин һәр ики фазасыны әһатә эдир, йә'ни капиталын тәкрар истеһсал просеси, вахташыры просес, — мүәййән мүддәтләрдә даим енидән тәкрар олунан бир просес олуб капиталын дөврийййәсини тәшкил эдән бүтүн дөвраны әһатә эдир.

Дөвраны биз истәр *П...П'* формасында, истәрсә *И...И* формасында нәзәрдән кечирәк, билаваситә истеһсал просеси олан *И* һәмишә бу дөвранын анчаг бир һалгасыны тәшкил эдир. Бир формада о, тәдавүл просеси үчүн васитә олур, дикәр формада тәдавүл просеси истеһсал просеси үчүн васитә олур. Бу просесин даим енидән башланмасы, капиталын даим мәһсулдар капитал формасында тәкрар мейдана чыхмасы һәр ики һалда онун тәдавүл просесиндәки өз чеврилмәләри илә бағлы олур. Дикәр тәрәфдән, даим енидән башланан истеһсал просеси тәдавүл даирәсиндә капиталын даим дөнә-дөнә баш верән чеврилмәләри үчүн шәртдир, — онун нөвбә илә каһ пул капитал формасында, каһ да әмтиә капитал формасында мейдана чыхмасы үчүн шәртдир.

Лакин һәр бир айрыча капиталист капиталистләр синфинин анчаг фәрди бир үнсүрү олдуғу кими, һәр бир айрыча капитал да бүтүн ичтимаи капиталын анчаг айрылмыш, нечә дейәрләр, фәр-

---

34 II әлязмасындан.

ди һәяты олан кәср һиссәсидир. Ичтимаи капиталын һәрәкәти онун айрылмыш кәср һиссәләринин һәрәкәтләри мәчмуундан, фәрди капиталларын дөврийиәләри мәчмуундан ибарәтдир. Айрыча бир әмтиәнин метаморфозу әмтиә аләми метаморфозлары силсиләсинин — әмтиә тәдавүлүнүн бир һалгасы олдуғу кими, эйнилә дә фәрди капиталын метаморфозу, онун дөврийиәси ичтимаи капиталын дөвранынын бир һалгасыдыр.

Үмумән бүтүн бу просес һәм мәһсулдар истеһлак үчүн васитә олан форма чеврилмәләри илә (ишә мадди чәһәтдән бахыларса, мүбадиләләрлә) бирликдә мәһсулдар истеһлакы (билаваситә истеһсал просесини), һәм дә фәрди истеһлак үчүн васитә олан форма чеврилмәләри илә вә я мүбадиләләрлә бирликдә фәрди истеһлакы әһатә эдир. Бу просес, бир тәрәфдән, дәйишән капиталын иш гүввәсинә чеврилмәсини, демәли иш гүввәсинин капиталист истеһсал просесинә дахил эдилмәсини дә әһатә эдир. Бурада фәһлә өз әмтиәсинин — иш гүввәсинин сатычысы кими, капиталист исә онун алычысы кими мейдана чыхыр. Лакин, дикәр тәрәфдән, әмтиәләрин сатылмасы бунлары фәһлә синфинин сатын алмасыны, демәли бунларын фәрди истеһлакыны да нәзәрдә тутур. Бурада фәһлә синфи алычы кими, капиталистләр исә фәһләләрә әмтиә сатычысы кими мейдана чыхырлар.

Әмтиә капиталын тәдавүлү изафи дәйәрин тәдавүлүнү дә әһатә эдир, демәли, элә алғы-сатгы әмәлийятларыны да әһатә эдир ки, бунларын васитәсилә капиталистләрин фәрди истеһлакы, изафи дәйәрин истеһлакы баш верир.

Ичтимаи капиталла әлагәдар сурәтдә фәрди капиталларын дөвраны, йә'ни бүтөвлүкдә нәзәрдән кечирилән дөвран тәкчә капиталын тәдавүлүнү дейил, һабелә үмуми әмтиә тәдавүлүнү дә әһатә эдир. Үмуми әмтиә тәдавүлү әввәлдә анчаг ики тәркиб һиссәсиндән: 1) әсл мә'нада капиталын дөвранындан вә 2) фәрди истеһлака дахил олан әмтиәләрин, йә'ни фәһләнин өз әмәк һаггыны, капиталистин исә өз изафи дәйәрини (яхуд өз изафи дәйәринин бир һиссәсини) сәрф этдийи әмтиәләрин дөвранындан ибарәт ола биләр. Һәр һалда капиталын дөвраны һәм әмтиә капиталын бир һиссәсини тәшкил эдән изафи дәйәрин тәдавүлүнү, һәм дә дәйишән капиталын иш гүввәсинә чеврилмәсини, әмәк һаггы верилмәсини әһатә эдир. Лакин әмәк һаггынын хәрчләнмәсинин ән азы капитал тәдавүлү үчүн шәрт олдуғуна бахмаяраг, бу изафи дәйәрин вә әмәк һаггынын әмтиәләрә хәрчләнмәси капиталын тәдавүлүндә бир һалга дейилдир.

I китабда капиталист истеһсал просеси һәм айрыча бир әмәлийят кими, һәм дә тәкрар истеһсал просеси кими: изафи дәйәрин истеһсалы вә капиталын өзүнүн истеһсалы кими тәһлил эдилмишди. Тәдавүл даирәсиндә капиталын өз формасыны дәйишмәсини вә маддәсини дәйишдирмәсини биз илк шәрт кими көтүр-

мүшдүк вә бундан әтрафлы бәһс этмәмишдик. Беләликлә, биз фәрз эдирдик ки, бир тәрәфдән, капиталист мәһсулу өз дәйәринә сатыр вә, дикәр тәрәфдән, тәдавүл даирәсиндә о, просеси енидән башламаг вә я фасиләсиз давам этдирмәк үчүн лазым олан мадди истеһсал васитәләрини тапыр. Орада бизим тәдавүл даирәсинә аид бәһс этмәли олдуғумуз еканә әмәлийят иш гүввәсинин алғысатгысы әмәлийяты иди, капиталист истеһсалы үчүн әсас шәрт олан бу әмәлийят иди.

Бу II китабын биринчи бөлмәсиндә биз капиталын өз дөвранында алдығы мүхтәлиф формалары вә һәмин дөвранын өзүнүн мүхтәлиф формаларыны нәзәрдән кечирдик. I китабда нәзәрдән кечирилән иш вахтына инди тәдавүл вахты әлавә олунур.

Икинчи бөлмәдә биз капиталын дөвраныны вахташыры бир дөвран кими, йә'ни капиталын дөврийййәси кими нәзәрдән кечирирдик. Биз, бир тәрәфдән, капиталын мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин (әсас капиталын вә дөврийййә капиталынын) мүхтәлиф мүддәтләрдә вә мүхтәлиф үсулла нечә формалар дөвранындан кечдийини көстәрдик; дикәр тәрәфдән, иш дөврүнүн вә тәдавүл дөврүнүн мүхтәлиф узунлугда олмасыны төрәдән шәртләри тәдгиг этдик. Биз көстәрдик ки, дөвран дөврү вә онун тәркиб һиссәләринин мүхтәлиф нисбәти һәм истеһсал просесинин өзүнүн һәчминә, һәм дә иллик изафи дәйәр нормасына нечә тә'сир эдир. Доғрудан да, әкәр биринчи бөлмәдә башлыча олараг, капиталын өз дөвранында даим алдығы вә тәрк этдийи ардычыл формалар нәзәрдән кечирилмишдисә, икинчи бөлмәдә биз буну нәзәрдән кечиртдик ки, нә сурәтлә бу һәрәкәтдә вә формаларын ардычыл дәйишилмәсиндә мүәййән кәмийййәтли капитал, дәйишилән нисбәтдә олса да, эйни заманда мүхтәлиф формалара: мәһсулдар капитала, пул капитала вә әмтиә капитала бөлүнүр, һәм дә бу формалар нәинки бир-биринин ардынча кәлир, һабелә бүтүн капитал дәйәрин мүхтәлиф һиссәләри даим бир-биринин янында олур вә бу мүхтәлиф һалларда фәалийййәт көстәрир. Һәм дә бу заман пул капитал I китабда мейдана чыхмаян бир хүсусийййәтини көстәрди. Биз элә мүәййән ганунлары тапдыг ки, бу ганунлара көрә, мә'лум капиталын — дөврийййә шәраитиндән асылы олараг — кәмийййәтчә мүхтәлиф олан тәркиб һиссәләри даим пул капитал формасында аванс эдилмәли вә бәрпа олунмалыдыр ки, мә'лум мигдарда мәһсулдар капитал фасиләсиз фәалийййәт көстәрә билсин.

Лакин истәр биринчи, истәрсә икинчи бөлмәдә даим мәсәлә анчаг фәрди капитал үзәриндә, ичтимаи капиталын айрылмыш һиссәсинин һәрәкәти үзәриндә иди.

Лакин фәрди капиталларын дөвранлары бир-бирилә чулгашыр, бир-бирини нәзәрдә тутур вә бир-бири үчүн шәрт олур вә мәһз бу чулгашма сайәсиндә бүтүн ичтимаи капиталын һәрәкә-

тини тәшкил эдир. Садә әмтиә тәдавүлүндә әмтиәнин бүтүн метаморфозу әмтиә аләминин метаморфозлары силсиләсиндә бир һалга олдуғу кими, инди фәрди капиталын метаморфозу ичтимаи капиталын метаморфозлары сырасынын бир һәддидир. Лакин садә әмтиә тәдавүлү, гейри-капиталист истеһсалы әсасында баш верә билдийинә көрә, капиталын тәдавүлүнү һеч дә лабүд сурәтдә әһатә этмирдисә, бүтүн ичтимаи капиталын дөвраны, артыг гейд эдилдийи кими, айрыча бир капиталын дөвраны даирәсиндән кәнарда олан әмтиә тәдавүлүнү дә әһатә эдир, йә'ни капитал олмаян әмтиәләрин тәдавүлүнү дә әһатә эдир.

Инди биз бүтүн ичтимаи капиталын тәркиб һиссәләри олмаг э'тибарилә фәрди капиталларын тәдавүл просесини (бу исә бүтөвлүкдә тәкрар истеһсал просесинин формасыдыр) нәзәрдән кечирмәйә, йә'ни бүтүн ичтимаи капиталын тәдавүл просесини нәзәрдән кечирмәйә башламалыйыг.

II. ПУЛ ҚАПИТАЛЫН РОЛУ.

{ Ашағыдакылар бу бөлмәнин анчаг сонракы һиссәсинә аид олса да, һәр һалда биз бүтүн ичтимаи капиталын тәркиб һиссәси олмаг э'тибарилә пул капиталы билаваситә тәдгиг этмәйә башлаячағыг. }

Фәрди капиталын дөвриййәси нәзәрдән кечириләркән пул капиталын ики тәрәфи ашкара чыхарылмышды.

Әввәлән, пул капитал элә бир форма тәшкил эдир ки, һәр бир фәрди капитал бу формада мейдана чыхыр, капитал олараг өз просесини башлайыр. Буна көрә дә һәмин капитал бүтүн просесә тәкан верән primus motor кими мейдана чыхыр.

Икинчиси, дөвриййә дөврүнүн мүхтәлиф узунлуғундан вә онун һәр ики тәркиб һиссәси — иш дөврү вә тәдавүл дөврү — арасындакы мүхтәлиф нисбәтдән асылы олараг, аванс эдилмиш капитал дәйәрин даим пул формасында аванс вә бәрпа эдилмәли олан тәркиб һиссәсинин нисби кәмиййәти дә дәйишилир: онун кәмиййәти, өзүнүн һәрәкәтә кәтирдийи мәһсулдар капитала нисбәтән, йә'ни истеһсалын даими һәчминә нисбәтән дәйишилир. Лакин бу нисбәт нечә олурса олсун, һәрәкәтдә олан капитал дәйәрин даим мәһсулдар капитал кими фәалиййәт көстәрә билән һиссәси аванс эдилмиш капитал дәйәрин мәһсулдар капиталла янашы даим пул формасында мөвчуд олмасы лазым кәлән һиссәсиндән һеч бир шәраитдә артыг ола билмәз. Бурада анчаг нормал дөвриййәдән, абстракт орта кәмиййәтдән бәһс олунур. Тәдавүлүн позулмасы һалларыны юмшалтмаг үчүн лазым кәлән әлавә пул капиталы биз бурада бир кәнара гоюруг.

Биринчи бәндә даир. Әмтиә истеһсалы әмтиә тәдавүлү олмасыны фәрз эдир, әмтиә тәдавүлү исә фәрз эдир ки, әмтиә пулда

өз ифадәсини тапыр, пул тәдавүлү олмасыны тәләб едир; мәһз әмтиәнин әмтиә вә пул шәклиндә икиләшмәси мәһсулун әмтиә кими ифадә олунмасы ганунудур. Ейнилә дә капиталист әмтиә истеһсалына һансы чәһәтдән — ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән вә я фәрди нөгтейи-нәзәрдән — бахылса, капиталист әмтиә истеһсалы капиталын пул формасында мөвчуд олмасыны, яхуд пул капиталын һәм ени мейдана кәлән һәр бир иш үчүн primus motor кими, һәм дә даими мүһәррик кими мөвчуд олмасыны фәрз едир. Дөврийә капиталы хүсусән фәрз едир ки, пул капитал мүһәррик олараг һәр гыса фасиләдән бир даим енидән мейдана чыхыр. Аванс едилмиш бүтүн капитал дәйәри, йә'ни капиталын әмтиәләрдән ибарәт олан бүтүн тәркиб һиссәләрини: иш гүввәсини, әмәк васитәләрини вә истеһсал материалларыны даим енидән пулла алмаг лазым кәлир. Бурада фәрди капитал һаггында дейиләнләр анчаг бир чох фәрди капиталлар формасында фәалиййәт көстәрән ичтимаи капитала да аиддир. Лакин артыг I китабда көстәрилдийи кими, бурадан һеч дә о нәтичә чыхмыр ки, капиталын фәалиййәти саһәси, истеһсалын мигясы өз *мүтләг* һәдләри чәһәтдән, һәтта капиталист базиси үзәриндә дә, фәалиййәт көстәрән пул капиталын мигдарындан асылыдыр.

Капитала элә истеһсал үнсүрләри дахил олур ки, мүәййән һәдләр дахилиндә бунларын эластиклийи аванс едилмиш пул капиталын кәмиййәтиндән асылы дейилдир. Иш гүввәсинә ейни музд вермәклә ону экстенсив вә я интенсив сурәтдә даһа күчлү истисмар етмәк олар. Әкәр белә, даһа күчлү истисмар заманы пул капитал да артырса (йә'ни әмәк һаггы йүксәлирсә), онда истисмарын күчләнмәсинә пропорсионал сурәтдә артмыр, демәли о һеч дә pro tanto [пропорсионал сурәтдә] артмыр.

Мәһсулдар шәкилдә истисмар едилән, — капиталын дәйәринин үнсүрүнү тәшкил етмәйән тәбиәт материалы, — торпаг, дәниз, филиз, мешә вә и. а., ейни мигдар иш гүввәси даһа чох кәркинләшдирилдикдә, аванс едилән пул капитал артырылмадан интенсив вә я экстенсив сурәтдә даһа күчлү истисмар едилә биләр. Беләликлә, мәһсулдар капиталын реал үнсүрләри әлавә пул капитал тәләб етмәдән артыр. Йох әкәр әлавә ярдымчы материаллар үчүн әлавә пул капитал тәләб олунарса, онда капитал дәйәрин аванс едилдийи пул капитал мәһсулдар капиталын фәалиййәтинин кенишләнмәсинә пропорсионал олмаяраг артыр, демәли һеч дә pro tanto артмыр.

Ейни әмәк васитәләриндән, йә'ни ейни әсас капиталдан истәр онун һәр күн ишләдилдийи вахты узатмаг васитәсилә, истәрсә онун тәтбиг едилмәсинин интенсивлийини артырмаг васитәсилә даһа сәмәрәли истифадә етмәк олар, һәм дә әсас капитал үчүн әлавә пул сәрф етмәк лазым кәлмәз. Бу һалда әсас капитал ан-

чаг даһа сүр'әтлә дөвр эдәр, лакин онун тәкрар истеһсал үнсүрләри дә даһа сүр'әтлә чатдырылар.

Тәбиәт материалларыны бир кәнара гойдугда, чох вә я аз дәрәчәдә сәмәрәли фәалиййәт көстәрән амилләр олараг тәбиәт гүввәләри истеһсал просесинә дахил эдилә биләр ки, бу да енә һавайы баша кәлир. Бу тәбиәт гүввәләринин сәмәрәлилийи дәрәчәси онларын тәтбиг эдилмәси методларындан вә элмин тәрәггисиндән асылыдыр ки, капиталист бунлара һеч бир хәрч чәкмир.

Эйни сөзләр истеһсал просесиндә иш гүввәсинин ичтимаи комбинасиясы вә айры-айры фәһләләрин әлдә этдикләри мәһарәт һаггында да дейилә биләр. Кәри һесаблайыб көстәрир ки, торпаг саһиби һеч вахт кифайәт гәдәр әлдә этмир, чүнки торпағы индики мүнбит һала салмаг үчүн гәдим заманлардан бәри торпаға гоюлан капиталын вә мүвафиг сурәтдә әмәйин һеч дә һамысынын әвәзи она верилмир. (Әлбәттә, торпагдан алынан мүнбитлийин ады чәкилмир.) Буна уйғун олараг һәр бир айрыча фәһләйә, вәһши адамы мүасир механик этмәк үчүн бүтүн инсан нәслинин сәрф этдийи әмәйә мүвафиг муздверилмәли иди. Мәһз бунун әксинә фикир еридилмәли иди: әкәр торпаға гоюлмуш олан, торпаг саһиби вә капиталист тәрәфиндән пула чеврилән һаггы өдәнилмәмиш бүтүн әмәк нәзәрә алынарса, торпаға гоюлмуш бүтүн капитал дәфәләрлә, һәм дә сәләмчи фаизләри илә бирликдә гайтарылмышдыр; беләликлә, торпаг мүлкиййәтинин баһасыны чәмиййәт лап чохдан дәфәләрлә өдәмишдир.

Әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси, әлавә капитал дәйәрләр сәрф эдилмәсини фәрз этмәдийи һалларда, доғрудур, мәһсулун дәйәрини дейил, онун һәр шейдән әввәл анчаг күтләсини артырыр; белә бир һал истисна тәшкил эдир ки, әмәйин мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси эйни мигдар әмәк васитәсилә даһа чох мигдар сабит капиталы тәкрар истеһсал этмәк, демәли даһа чох капиталын дәйәрини сахламаг имканы верир. Лакин әмәк мәһсулдарлығынын йүксәлмәси эйни заманда капитал үчүн ени материал ярадыр, демәли күчлү капитал йығымы үчүн базис ярадыр.

Ичтимаи әмәйин тәшкилинин өзү, буна көрә дә һәмчинин әмәйин ичтимаи мәһсулдар гүввәсинин йүксәлмәси истеһсалын бөйүк мигясда апарылмасыны вә айры-айры капиталистләрин бөйүк пул капитал күтләләри аванс этмәсини тәләб этдийинә көрә, бу, һәлә I китабда көстәрилдийи кими, гисмән капиталларын аз бир мигдар адамын әлиндә мәркәзләшдирилмәси васитәсилә әлдә эдилир, һәм дә бу заман һеч бир эһтияч йохдур ки, фәалиййәт көстәрән капитал дәйәрләрин һәчми, демәли бу капитал дәйәрләрин аванс эдилмәси үчүн лазым кәлән пул капиталын да һәчми мүтләг мә'нада артсын. Айры-айры капиталларын ичтимаи екуну артмадан, бу капиталларын кәмиййәти, аз мигдар адамын әлиндә

мәркәзләшмә нәтиҹәсиндә арта биләр. Бу анҹаг айры-айры капиталларын бөлүшдүрүлмәсинин дәйишилмәсидир.

Нәһайәт, бундан әввәлки бөлмәдә көстәрилмишди ки, дөврийјә дөврүнүн гысалмасы аз пул капитал илә эйни мәһсулдар капиталы вә я эйни пул капитал илә даһа чох мәһсулдар капиталы һәрәкәтә кәтирмәк имканы верир.

Лакин айдындыр ки, бүтүн бунларын пул капитал мәсәләсинин өзүнә һеч бир дәхли йохдур. Бу анҹаг ону көстәрир ки, аванс эдилмиш капитал — өз сәрбәст формасында, дәйәр формасында мүәййән мәбләғ пулдан ибарәт олан мә'лум дәйәр мәбләғи, — мәһсулдар капитала чеврилдикдән сонра онда элә мәһсулдарлыг имканлары олур ки, бунларын һәдди дәйәрин кәмиййәти илә мүәййән олунмур вә бунлар мүәййән чәрчивәдә, әксинә, мүхтәлиф дәрәҹәдә экстенсив вә я интенсив сурәтдә өзүнү көстәрә биләр. Әкәр истеһсал үнсүрләринин — истеһсал васитәләринин вә иш гүввәсинин — гиймәтләри мә'лумдурса, онда бунунла, әмтиә шәклиндә мөвҹуд олан мүәййән мигдар бу истеһсал үнсүрләрини сатын алмаг үчүн лазым кәлән пул капиталын кәмиййәти мүәййән эдилмиш олур. Башга сөзлә, аванс эдилмәси лазым кәлән капиталын дәйәринин кәмиййәти мүәййән эдилмиш олур. Лакин бу капиталын дәйәр вә мәһсул яратмаг амили кими фәалиййәт көстәрдийи чәрчивә эластик вә дәйишкәндир.

Икинҹи бәндә даир. Өзлүйүндә айдындыр ки, ичтимаи әмәйин вә истеһсал васитәләринин, һәр ил пул истеһсал этмәк вә я ону сатын алмаг үчүн, ашынмыш сиккәни әвәз этмәк үчүн сәрф эдилән һиссәси pro tanto ичтимаи истеһсалдан кедән һиссәдир. Лакин гисмән тәдавүл васитәси шәклиндә, гисмән дә дәфинә шәклиндә фәалиййәт көстәрән пул дәйәрә кәлдикдә, бир һалда ки, артыг о мөвҹуддур, һасил эдилмишдир, демәли иш гүввәси, истеһсал эдилмиш истеһсал васитәләри вә тәбии сәрвәт мәнбәләри илә янашы ер тутур. Она бу ахырынҹылары мәһдудлашдыран бир шей кими бахмаг олмаз. Онун истеһсал үнсүрләринә чеврилмәси васитәсилә, башга халгларла мүбадилә эдилмәси васитәсилә истеһсалын һәҹми кенишләндирилә биләрди. Лакин бу фәрз эдир ки, әввәлләр дә олдуғу кими, бу һалда пул үмум дүня пулу ролу ойнайыр.

Дөврийјә дөврүнүн узунлуғундан асылы олараг, мәһсулдар капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн чох вә я аз мигдар пул капитал күтләси тәләб олунур. Эйнилә дә биз көрдүк ки, дөврийјә дөврүнүн иш вахты илә тәдавүл вахтына бөлүнмәси пул формасында олан кизли капиталын вә я тәтбиг эдилмәси тә'хирә салынмыш олан капиталын артмасына сәбәб олур.

Дөврийјә дөврү иш дөврүнүн узунлуғу илә мүәййән олундуғу дәрәҹәдә, башга шәртләр бәрабәр олдугда, дөврийјә дөврү истеһсал просесинин мадди тәбиәти илә мүәййән олунур, демәли һәмин истеһсал просесинин спесифик ичтимаи характери илә

мүәййән олунмур. Лакин капиталист истеһсалы әсасында даһа узун мүддәтли нисбәтән кениш әмәлиййатлар даһа узун мүддәтә даһа бөйүк пул капитал аванс эдилмәсини тәләб эдир. Демәли, белә саһәләрдә истеһсал, айрыча бир капиталистин нә өлчүдә пул капитала малик олмасындан асылыдыр. Бу һədди кредит системи вә бунунла әлагәдар олан ширкәтләшмә, мәсәлән, сәһмдар ҹәмиййәтләри позур. Буна көрә дә пул базарында баш верән позулма һаллары белә мүәссисәләрин фәалиййәтини даяндырыр, вә әксинә: бу мүәссисәләр өзү дә пул базарында позулма һаллары доғурур.

Иҹтимаи истеһсал әсасында мүәййән этмәк лазым кәләҹәкдир ки, узун мүддәтә иш гүввәси вә истеһсал васитәләри тәләб эдән, бүтүн бу мүддәт әрзиндә исә файдалы сәмәрә олараг һеч бир мәһсул вермәйән әмәлиййатлар нә мигясда кечириләбиләр; мүәййән этмәк лазым кәләҹәкдир ки, бу әмәлиййатлар, даим вә я илдә бир нечә дәфә тәкҹә иш гүввәси вә истеһсал васитәләри тәләб этмәк дейил, һабелә яшайыш васитәләри вә истеһсал васитәләри верән истеһсал саһәләринә зәрәр вурмадан нә мигясда кечириләбиләр. Капиталист истеһсалында олдуғу кими, иҹтимаи истеһсалда да иш дөврләринин нисбәтән гыса олдуғу истеһсал саһәләриндә ҹалышан фәһләләр, әвәзиндә ени мәһсул вермәдән, анҹаг гыса мүддәтә мәһсул алаҹаглар; һалбуки иш дөврләринин узун олдуғу истеһсал саһәләри өзләри мәһсул вермәйә башламаздан әввәл, даим даһа узун мүддәтә мәһсул алыр. Демәли, бу вәзиййәт мүвафиг әмәк просесинин иҹтимаи формасындан дейил, онун мадди шәраитиндән ирәли кәлир. Иҹтимаи истеһсал шәраитиндә пул капитал арадан галхыр. Ҹәмиййәт иш гүввәсини вә истеһсал васитәләрини мүхтәлиф истеһсал саһәләри арасында бөлүшдүрүр. Истеһсалчылар, олсун ки, кағыз вәсигәләр ала биләрләр вә бунларын васитәсилә иҹтимаи истеһлак эһтиятларындан өз иш вахтларына мүвафиг мигдарда мәһсул көтүрүрләр. Бу вәсигәләр пул дейилдир. Бунлар тәдавүл этмир.

Беләликлә, пул капитала олан тәләбат иш дөврүнүн узунлуғундан ирәли кәлдиийинә көрә, бу тәләбат ики шәртлә бағлыдыр: *әввәлән,* үмумиййәтлә пул элә бир формадыр ки, һәр бир фәрди капитал (кредити бир кәнара гоюруг) мәһсулдар капитала чеврилмәк үчүн һәмин формада мейдана чыхмалыдыр. Бу, капиталист истеһсалынын, үмумиййәтлә әмтиә истеһсалынын маһиййәтиндән ирәли кәлир. — *Икинҹиси,* зәрури аванс эдилмиш пул мәбләғинин кәмиййәти ⟨ вә онун аванс эдилдийи мүддәт ⟩ белә бир ҹәһәтлә бағлыдыр ки, аз-чох узун бир мүддәт әрзиндә ҹәмиййәтдән даим иш гүввәси вә истеһсал васитәләри алыныр, һәм дә ҹәмиййәтә бу заман, пула чевриләбиләҹәк һеч бир мәһсул гайтарылмыр. Биринҹи ҹәһәти, йә'ни аванс эдилмәли олан капиталы пул формасында аванс этмәк лазым кәлмәсини пулун фор-

масынын өзү, — истәр һәмин пул метал пул олсун, кредит пулу, дәйәр нишанлары вә и. а. олсун, — арадан галдырмыр. Тәдавүлә һеч бир эквивалент бурахылмадан әмәйин, яшайыш васитәләринин вә истеһсал васитәләринин нә кими пул вәсаитинин көмәйилә вә я нә кими истеһсал формасы шәраитиндә чәлб эдилмәси икинчи шәртә һеч бир тә'сир көстәрмир.

ОН ДОГГУЗУНЧУ ФӘСИЛ[35].

МӨВЗУ ҺАГГЫНДА КЕЧМИШ ТӘСӘВВҮРЛӘР.

1. ФИЗИОКРАТЛАР.

Кенэ «Tableau èconomique»-дә [«Игтисади чәдвәлдә»] бир нечә ири чизки илә көстәрир ки, милли истеһсалын мүәййән дәйәрдә иллик мәһсулунун, башга шәртләр эйни олмагла, садә тәкрар истеһсалы, йә'ни әввәлки мигясда тәкрар истеһсалы мүмкүн олмаг үчүн һәмин мәһсул тәдавүл васитәсилә нечә бөлүнүр. Истеһсал дөврүнүн башланғыч нөгтәси әслиндә ахырынчы илин әкин мәһсулудур. Сайсыз-һесабсыз фәрди тәдавүл әмәлиййатлары лап әввәлдән характерик бир ичтимаи күтләви һәрәкәт һалында — чәмиййәтин мүәййән функсиялы ири игтисади синифләри арасындакы тәдавүл һалында бирләшир. Бурада бизи марагландыран будур: бүтүн мәһсулун бир һиссәси, — онун һәр бир башга һиссәси кими, бу һиссәси дә истеһлак шейи олмаг э'тибарилә, кечән илки әмәйин ени нәтичәсидир, — эйни заманда анчаг, әввәлки натурал формада енидән мейдана чыхан көһнә капитал дәйәрин дашыйычысыдыр. Бу һиссә тәдавүл этмир, өз истеһсалчыларынын, фермерләр синфинин әлиндә галыр ки, капитал олараг орада енидән өз хидмәтини башласын. Иллик мәһсулун сабит капиталы тәмсил эдән бу һиссәсинә Кенэ бурая аид олмаян үнсүрләри дә дахил эдир, лакин о өз көрүш даирәсинин мәһдудлуғу үзүндән ишин маһиййәтини гаврая билмишдир; бу көрүш даирәси үчүн исә әкинчилик, инсан әмәйи тәтбиг эдилән вә изафи дәйәр истеһсал эдән еканә даирәдир, йә'ни капиталист нөгтейи-нәзәриндән — еканә һәгигәтән мәһсулдар әмәк даирәсидир. Игтисади тәкрар истеһсал просесинин спесифик ичтимаи характери һәр нечә олурса олсун, һәмин просес бу саһәдә (әкинчиликдә) һәмишә тәбии тәкрар истеһсал просеси илә чулгашыр. Бу ахырынчынын көзкөрәти айдын олан шәраити биринчинин дә шәраитини ишыгландырыр вә тәдавүл сәрабларындан доған янылмалара йол вермир.

Систем этикеткасы башга әмтиәләрин этикеткасындан бир дә бунунла фәргләнир ки, тәкчә алычыны дейил, чох заман сатычыны да алдадыр. Кенэ өзү вә онун ән яхын шакирдләри өз феодал

---

[35] Бурадан VIII әлязмасы башланыр.

ләвһәләринә, бизим мәктәб алимләримизин һәлә индийәдәк она инандыглары кими инанырдылар. Әслиндә исә физиократларын системи капиталист истеһсалынын илк мүнтәзәм консепсиясыдыр. Сәнае капиталынын нүмайәндәси — фермерләр синфи — бүтүн игтисади һәрәкәтин рәһбәридир. Әкинчилик капиталистчәсинә, йә'ни капиталист фермерин ири мүәссисәси кими апарылыр; торпағы билаваситә бечәрән муздлу фәһләдир. Истеһсал ялныз истеһлак шейләрини дейил, һабелә бунларын дәйәрини дә ярадыр; истеһсалын ниййәти исә изафи дәйәр көтүрмәкдир, изафи дәйәр дә тәдавүл даирәсиндә дейил, истеһсал даирәсиндә яраныр. Тәдавүлүн бир васитә олдуғу ичтимаи тәкрар истеһсал просесинин дашыйычылары кими мейдана чыхан үч синифдән «мәһсулдар» әмәйи билаваситә истисмар едән, изафи дәйәр истеһсал едән, капиталист фермер изафи дәйәри садәчә мәнимсәйән шәхсдән фәргләнир.

Физиократ системинин капиталист характери һәлә бу системин тәрәггиси заманы, бир тәрәфдән, Ләнке вә Маблинин, дикәр тәрәфдән дә, азад хырда торпаг саһиблийи мүдафиәчиләринин мүхалифәтинә сәбәб олмушду.

А. Смит тәкрар истеһсал просесини тәһлил едәркән кери кетмишдир[36] вә бу хүсусән она көрә нәзәрә чарпыр ки, галан чәһәтләрдән дә о нәинки Кенәнин дүзкүн тәһлилини даһа да ишләйиб гайдая салыр, мәсәлән, онун «avances primitives» [илкин авансларыны] вә «avances annuelles» [иллик авансларыны] үмумиләшдириб «әсас капитал» вә «дөврийиә капиталы»[37] анлайышы шәклинә салыр, һәтта бә'зән тамамилә физиократчасына янлыш фикирләринә гапылыр. Мәсәлән, фермерин һәр һансы башга нөв капиталистдән даһа чох дәйәр истеһсал етдийини сүбут етмәк үчүн о дейир: «Һәчмчә бәрабәр олан һеч бир капитал фермер капиталынын һәрәкәтә кәтирдийиндән артыг мигдарда мәһсулдар әмәйи һәрәкәтә кәтирмир. Зира нәинки онун фәһләләри — муздурлар, һабелә онун иш һейваны да мәһсулдар ишчиләрдир». (Фәһләләр үчүн әчәб комплиментдир!) «Бундан әлавә, кәнд тәсәррүфатында тәбиәт дә инсанла бирликдә *ишләйир*; һәрчәнд *тәбиәтин иши һеч*

---

36 «Капитал», I чилд, 2-чи нәшри, сәһ. 612, гейд 32 [*К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 507, гейд 32.]

37 Бурада да она бә'зи физиократлар, һамыдан әввәл Түрго йол ачмышдыр. Түрго Кенәдән вә башга физиократлардан даһа тез-тез «avances» әвәзиндә «капитал» сөзүнү ишләдир вә мануфактурачыларла фермерләрин «avances» вә я «capitaux»-ини даһа чох ейниләшдирир. Мәсәлән: «Бу ахырынчылар (мануфактурачы саһибкарлар) кими, онлар да (les fermiers, йә'ни капиталист фермерләр) кери гайыдан капиталлардан башга даһа бир шей әлдә етмәлидирләр» вә и. а. (*Turgot:* «Oeuvres», Daire нәшрийяты, Парис 1844, I чилд, сәһ. 40).

бир хәрҹ тәләб этмир, лакин онун мәһсулунун да, *ән баһа баша кәлән фәһләләрин мәһсулу кими өз дәйәри олур.* Ән мүһүм кәнд тәсәррүфат ишләриндән мәгсәд тәбиәтин тәбии мүнбитлийини артырмагдан даһа чох, — һәрчәнд һәмин ишләр буну да эдир, — тәбиәти инсан үчүн ән файдалы биткиләр истеһсал этмәйә йөнәлтмәкдир. Көйәм вә кол-кос басмыш бир саһә чох вахт, ән дигтәтлә бечәрилән үзүмлүк вә я тахыл тарласындан аз битки вермәйә биләр. Әкин вә бечәрмә чох вахт тәбиәтин фәал мүнбитлийини оятмагдан артыг, она истигамәт верир вә әкинчинин бүтүн әмәйиндән сонра башлыча әмәк һәмишә тәбиәтин өһдәсинә дүшүр. Буна көрә дә кәнд тәсәррүфатында чалышан фәһләләр вә иш һейванлары (!) ялныз өзләринин истеһлакынын дәйәринә вә я, мануфактура фәһләләриндә көрдүйүмүз кими, онлара иш верән капиталын дәйәринә бәрабәр бир дәйәр вә бу капитал саһиби үчүн мәнфәәт тәкрар истеһсал этмәк дейил, бундан хейли артыг дәйәр тәкрар истеһсал эдирләр. Онлар фермерин капиталындан вә онун бүтүн мәнфәәтиндән әлавә, мүнтәзәм сурәтдә торпаг саһиби рентасыны да тәкрар истеһсал эдирләр. Бу рентаны, истифадәси торпаг саһиби тәрәфиндән фермерә верилән тәбиәт гүввәләринин мәһсулу һесаб этмәк олар. Бу рента һәмин тәбиәт гүввәләринин фәрз эдилән кәмиййәтиндән, яхуд, башга сөзлә десәк, торпағын фәрз эдилән тәбии мүнбитлийиндән, я да сүн'и сурәтдә ярадылмыш мүнбитлийиндән асылы олараг юхары вә я ашағы олур. Бу рента инсан әлинин мәһсулу сайыла биләҹәк һәр шей чыхыландан вә өдәниләндән сонра ердә галан тәбиәт мәһсулудур. Бу рента аз һалларда бүтүн мәһсулун дөрддә бириндән әскик олур, чох вахт исә үчдә бириндән артыг олур. Мануфактураларда сәрф эдилән эйни мигдар мәһсулдар әмәк һеч вахт белә бөйүк бир тәкрар истеһсал вермәз. Мануфактураларда тәбиәт һеч бир шей этмир, — һәр шейи инсан эдир вә әлдә эдилән мәһсул һәмишә, ону ишләйиб ярадан гүввәләрин һәчминә пропорсионал олмалыдыр. Беләликлә, әкинчилийә гоюлан капитал нәинки мануфактурая гоюлмуш эйни һәчмдә капиталын һәрәкәтә кәтирдийиндән артыг мигдарда мәһсулдар әмәйи һәрәкәтә кәтирир, һабелә, тәтбиг этдийи мәһсулдар әмәйин мигдарына нисбәтән өлкәдәки торпағын вә әмәйин иллик мәһсулуна, бурадакы әһалинин һәгиги сәрвәт вә кәлиринә хейли артыг бир дәйәр әлавә эдир» (II китаб, 5-чи фәсил, сәһ. 242). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 307—308.]

А. Смит II китабын 1-чи фәслиндә дейир: «Тохумун да бүтүн дәйәри әслиндә әсас капиталдыр». [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 233.] Демәли, бурада капитал = капитал дәйәрә; о, «әсас» формада мөвҹуддур. «Тохум даим өз ерини дәйишиб ам-

бардан тарлая вә орадан керийә гайытса да, һеч вахт өз саһибини дәйишдирмир, демәли, әсл мә'нада тәдавүл этмир. Фермер өз мәнфәәтини тохумун сатылмасындан дейил, онун артмасындан көтүрүр» (сәһ. 186). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 233.] Бурада мәһдудлуг өзүнү бунда көстәрир ки, сабит капиталын дәйәринин енилләшмиш формада тәкрар мейдана чыхмасыны артыг Кенә көрдүйү һалда, Смит көрмүр, демәли тәкрар истеһсал просесинин мүһүм бир чәһәтини көрмүр, анчаг дөврийййә капиталы илә әсас капитал арасында өзүнүн гойдуғу — һәм дә дүзкүн олмаян — фәргин даһа бир нүмайишини көрүр. — Смит «avances primitives» вә «avances annuelles» ифадәләрини «fixed capital» вә «circulating capital» ифадәләри илә тәрчүмә эдәрәк, «капитал» сөзүнүн ишләнилмәсиндә ирәлийә доғру бир аддым атыр; бу анлайыш үмумиләшдирилир, физиократлар үчүн характерик олдуғу үзрә «әкинчилик» тәтбиг даирәсинә верилән хүсуси диггәтә гаршы мүстәгилләшир. Керийә доғру аддым бундан ибарәтдир ки, «әсас» капиталла «дөврийййә» капиталы арасындакы фәргләр һәлледичи фәрг кими гәбул эдилиб сахланыр.

II. АДАМ СМИТ.

1) Смитин үмуми мүддәалары.

А. Смит I китабда 6-чы фәслин 42-чи сәһифәсиндә дейир: «Һәр бир чәмиййәтдә һәр бир әмтиәнин гиймәти сон нәтичәдә бу һиссәләрин бириндән (әмәк һаггындан, мәнфәәтдән вә торпаг рентасындан), яхуд бунларын һамысындан ибарәт олур, инкишаф этмиш һәр бир чәмиййәтдә исә бүтүн бу үч тәркиб һиссәси чох вә я аз бир дәрәчәдә әмтиәләрин бөйүк чохлуғунун гиймәтинә дахил олур»[38] [мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 47], яхуд, ашағыда дейилдийи кими (сәһ. 63): «Әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы һәр бир кәлирин, һабелә *һәр бир мүбадилә дәйәринин* үч *илкин мәнбәидир*» [енә орада, сәһ. 49]. «Әмтиәләрин гиймәтинин» вә я, мүвафиг олараг, «һәр бир мүбадилә дәйәринин тәркиб һиссәләри» һаггында А. Смитин бу нәзәриййәсини биз

---

[38] «Әмтиәләрин чох бөйүк һиссәсинин гиймәти» ифадәсинин мә'насы барәсиндә охучунун янылмамасы үчүн бу ифадәни А. Смитин өзүнүн нечә изаһ этдийини көстәрән ашағыдакы парчаны верәк: мәсәлән, дәниз балығынын гиймәтинә рента дахил дейилдир, анчаг әмәк һаггы вә мәнфәәт дахилдир; scotch pebbles-ин гиймәтинә анчаг әмәк һаггы дахилдир: «Шотландиянын бә'зи ерләриндә дәниз саһилиндә йохсуллар Шотландия гәмбәрләри ады илә мәшһур олан рәнкли хырда дашлар йығмағы өзләринә пешә эдирләр. Даш һәккакларынын бу дашлар үчүн онлара вердийи гиймәт анчаг әмәк һаггындан ибарәтдир, чүнки нә торпаг рентасы, нә дә мәнфәәт бу гиймәтин азачыг бир һиссәсини дә тәшкил этмир».

ашағыда даһа этрафлы нәзәрдән кечирәҹәйик. — Сонра дейилир: «Көстәрилдийи кими, әкәр тәкликдә көтүрүлән һәр бир айрыҹа әмтиә бу вәзиййәтдәдирсә, онда бу, һәр бир өлкәнин торпаг вә әмәйинин *иллик мәһсулуну* тәшкил эдән бүтүн әмтиәләрин мәҹмууна да аид олмалыдыр. Бу иллик мәһсулун *үмуми гиймәти вә я мүбадилә дәйәри* эйнилә белә үч һиссәйә *парчаланмалы* вә өлкәнин мүхтәлиф сакинләри арасында, онларын әмәйи мүгабилиндәки әмәк *һаггы,* онларын капиталындан *мәнфәәт* вә я онларын торпаг мүлкүндән *рента* шәклиндә һәмин әһали арасында *бөлүнмәлидир»* (II китаб, 2-ҹи фәсил, сәһ. 190). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-ҹи ил, сәһ. 238.]

Беләликлә, А. Смит һәм айрылыгда көтүрүлән бүтүн әмтиәләрин гиймәтини, һәм дә «һәр бир өлкәнин торпаг вә әмәйинин иллик мәһсулунун... бүтүн гиймәтини вә я мүбадилә дәйәрини» үч кәлир мәнбәиндән: муздлу фәһләнин, капиталистин вә торпаг мүлкиййәтчисинин кәлир мәнбәиндән, әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасындан ибарәт этдикдән сонра, енә дә дөрдүнҹү үнсүрү, йә'ни капитал үнсүрүнү долайы йолла, гачагчылыг йолу илә дахил этмәли олмушдур. Бу, үмуми кәлирлә халис кәлир арасында фәрг гоюлмасы илә әлдә эдилир. «Кениш бир өлкәнин бүтүн әһалисинин *үмуми* кәлири һәмин әһалинин торпаг вә әмәйинин *бүтүн иллик мәһсулундан* ибарәтдир; онун *халис* кәлири, әввәлән, онун *әсас капиталыны,* икинҹиси дә, онун *дөвриййә капиталыны бәрпа этмәк хәрҹләри чыхылмагла* онун ихтиярында нә галырса бунлардан ибарәтдир, яхуд, башга сөзлә, онун өз капиталыны азалтмадан, билаваситә истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан эһтията дахил эдә билдийи вә я өзүнүн емәйинә, раһатлығына вә кефинә сәрф эдә билдийи нә варса, бунларын һамысындан ибарәтдир. Һәмин әһалинин һәгиги сәрвәти дә онун үмуми кәлиринә дейил, халис кәлиринә пропорсионалдыр» (енә орада, сәһ. 190). [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-ҹи ил, сәһ. 239.]

Бу барәдә биз ашағыдакылары гейд эдәк:

1) А. Смит бурада кениш мигясда тәкрар истеһсалы, яхуд йығымы дейил, шүбһәсиз садә тәкрар истеһсалы нәзәрдән кечирир. О анҹаг фәалиййәт көстәрән капиталын сахланмасы («maintaining») хәрҹләриндән данышыр. «Халис» кәлир иллик мәһсулун — истәр ҹәмиййәтин, истәрсә фәрди капиталистин иллик мәһсулунун — «истеһлак фондуна» дахил ола биләҹәк һиссәсинә бәрабәрдир, лакин бу фондун һәҹми фәалиййәт көстәрән капитала тохунмамалыдыр (encroach upon capital). Демәли, истәр фәрди мәһсулун, истәрсә ичтимаи мәһсулун дәйәринин бир һиссәси нә әмәк һаггындан, нә мәнфәәтдән, яхуд торпаг рентасындан ибарәт дейил, капиталдан ибарәтдир.

2) А. Смит сөз күләшдирмәк васитәсилә, gross вә net revenue арасында, — үмуми кәлирлә халис кәлир арасында фәрг гоймаг васитәсилә өз нәзәриййәсиндән гачыб кизләнир. Фәрди капиталист, һабелә бүтүн капиталистләр синфи, яхуд, нечә дейәрләр, милләт истеһсалда истеһлак эдилмиш капитал әвәзиндә әмтиә мәһсулу әлдә эдир. Бу әмтиә мәһсулунун дәйәри, — ону мәһсулун өзүнүн пропорсионал һиссәләри шәклиндә көтүрмәк оларды, — бир тәрәфдән, сәрф эдилмиш капитал дәйәри өдәйир, демәли кәлир, һәрфиййән revenue тәшкил эдир (revenue сөзү revenir, гайытмаг сөзүндән фе'ли сифәтдир), лакин, nota bene, Kapital-Revenue, яхуд капиталын кәлирини тәшкил эдир. Дикәр тәрәфдән, дәйәрин тәркиб һиссәләри, «өлкәнин мүхтәлиф сакинләри арасында, онларын әмәйи мүгабилиндә әмәк һаггы, онларын капиталындан мәнфәәт вә я онларын торпаг мүлкүндән рента шәклиндә бөлүнән» бу тәркиб һиссәләри ади һәятда мәһз кәлир адланан шейи тәшкил эдир. Буна көрә дә бүтүн мәһсулун дәйәри кимин үчүн исә, истәр фәрди капиталист үчүн, истәрсә бүтүн өлкә үчүн кәлир тәшкил эдир; лакин бу кәлир, бир тәрәфдән, капиталын кәлиридир, дикәр тәрәфдән исә, ондан фәргли олан «revenue» формасыдыр. Беләликлә, әмтиә дәйәрини өз тәркиб һиссәләринә бөләркән арадан галдырылан шей икимә'налы «revenue» сөзү васитәсилә дал гапыдан енә ичәрийә дахил эдилир. Лакин мәһсул дәйәринин анчаг, мәһсулда инди мөвчуд олан тәркиб һиссәләрини «кәлир олараг мәнимсәмәк» олар. *Капиталын* «revenue» кими кәлир тәшкил этмәси үчүн о әввәлчә хәрчләнмәлидир.

А. Смит сонра дейир: «Ади минимум мәнфәәт нормасы, капиталын һәр һансы шәкилдә тәтбиг эдилдийи заман баш верә биләчәк тәсадүфи иткиләри өдәмәк үчүн кифайәт олдуғундан һәмишә бир гәдәр артыг олмалыдыр. Анчаг бу артыг һиссә халис мәнфәәт тәшкил эдир». {Һансы капиталист, көрәсән, мәнфәәт дедикдә зәрури капитал сәрфини нәзәрдә тутур?} «Үмуми мәнфәәт дейилән мәнфәәт чох вахт тәкчә бу артыг һиссәни дейил, һабелә көстәрилән фөвгәл'адә иткиләрин өдәнилмәси үчүн сахланан мәбләғи дә әһатә эдир» (I китаб, 9-чу фәсил, сәһ. 72). [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 87.] Лакин бу анчаг о демәкдир ки, изафи дәйәрин бир һиссәси, — үмуми мәнфәәтин бир һиссәси кими нәзәрдән кечирилән бу һиссә, — истеһсалын сығорта фондуну тәшкил этмәлидир. Бу сығорта фондуну изафи әмәйин бир һиссәси ярадыр, буна көрә дә изафи әмәк билаваситә капитал истеһсал эдир, йә'ни тәкрар истеһсал үчүн нәзәрдә тутулан фонду ярадыр. Әсас капиталын «сахланмасына» вә и. а. чәкилән хәрчә кәлдикдә исә (юхарыда ситат кәтирилән ерә бах), истеһлак эдилмиш әсас капиталын енисилә өдәнилмәси енидән капитал мәсрәфи демәк

дейил, көһнә капитал дәйәрин анчаг ени формада бәрпа олунмасыдыр. Әсас капиталын тә'мири үчүн чәкилән вә А. Смит тәрәфиндән енә дә сахланма хәрчләринә аид эдилән хәрчләрә кәлдикдә, бу хәрчләр аванс эдилмиш капиталын гиймәтинә дахилдир. Капиталын бу һиссәсини капиталистин бир дәфәдә гоймалы олмамасы, ону капитал фәалиййәт көстәрдийи заман анчаг тәдричән, лазым кәлдикчә гоймасы вә бу мәгсәд үчүн онун әлдә эдилмиш мәнфәәтдән истифадә эдә билмәси, — бу һал һәмин мәнфәәтин мәнбәини әсла дәйишдирмир. Дәйәрин бу мәнфәәт үчүн мәнбә олан тәркиб һиссәси анчаг ону көстәрир ки, фәһлә һәм сығорта фонду үчүн, һәм дә тә'мирдән өтрү нәзәрдә тутулан фонд үчүн изафи әмәк верир.

А. Смит даһа сонра бизә сөйләйир ки, халис кәлирдән, йә'ни спесифик мә'нада кәлирдән бүтүн әсас капиталы, һабелә дөвриййә капиталынын әсас капиталы сахламаг вә тә'мир этмәк үчүн, һәмчинин ону бәрпа этмәк үчүн тәләб олунан һиссәсинин һамысыны чыхмаг лазымдыр, йә'ни әслиндә, истеһлак фондунун тәләб этдийи натурал формада олмаян капиталын һамысыны чыхмаг лазымдыр.

«Көрүнүр, әсас капиталын сахланмасынын бүтүн хәрчләрини чәмиййәтин халис кәлириндән чыхмаг лазымдыр. Нә чәмиййәтин файдалы машынларыны вә әмәк аләтләрини тә'мир этмәк үчүн тәләб олунан материаллар,... нә дә бу материаллары лазыми шәклә салмаг үчүн тәләб олунан әмәйин мәһсулу һеч бир сурәтлә һәмин кәлирә дахил ола билмәз. Бу әмәйин *гиймәти* исә халис кәлирин бир һиссәсини тәшкил эдә биләр, чүнки бу әмәклә мәшғул олан фәһләләр өз әмәк һаггынын бүтүн дәйәрини өзләри үчүн билаваситә истеһлак эһтиятына чевирә биләрләр. Әмәйин башга нөвләринә кәлдикдә исә, бурада онун истәр *гиймәти*» {йә'ни бу әмәк үчүн верилән музд}, «истәрсә *мәһсулу*» {һәмин әмәйин тәчәссүм этдийи мәһсул} «эһтията чеврилир: гиймәт — фәһләләрин эһтиятына, мәһсул исә — башга шәхсләрин эһтиятына чеврилир, һәмин фәһләләрин әмәйи сайәсиндә бу башга шәхсләрин яшайышы яхшылашыр, раһатлығы вә фираванлығы артыр» (II китаб, 2-чи фәсил, сәһ. 190, 191). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 239.]

Бурада А. Смит *истеһсал васитәләри* истеһсалында чалышан фәһләләрлә билаваситә *истеһлак шейләри* истеһсалында чалышан фәһләләр арасында чох мүһүм бир фәргә раст кәлир. Биринчи категория фәһләләринин әмтиә мәһсулунун дәйәриндә әмәк һагларынын мәбләғинә бәрабәр олан, йә'ни капиталын иш гүввәси алмаг үчүн сәрф эдилмиш һиссәсинин дәйәринә бәрабәр олан тәркиб һиссәси вардыр. Физики чәһәтдән дәйәрин бу һиссәси һә-

мин фәһләләр тәрәфиндән истеһсал эдилмиш истеһсал васитәләринин мүәййән бир һиссәси шәклиндә мөвҹуддур. Онларын әмәк һаггы олараг алдыглары пул онлар үчүн кәлир тәшкил эдир, лакин онларын әмәйи нә өзләри үчүн, нә дә башгалары үчүн истеһлака ярарлы олан мәһсул истеһсал этмәмишдир. Демәли, онларын мәһсулларынын өзү иллик мәһсулдан, иҹтимаи истеһлак фондуну яратмалы олан һиссәнин үнсүрүнү тәшкил этмир, халис «кәлир» исә ялныз һәмин фондда реаллаша биләр. А. Смит бурада унудуб әлавә этмир ки, әмәк һаггы барәсиндә дейиләнләр эйнилә, истеһсал васитәләри дәйәринин о тәркиб һиссәсинә дә аиддир ки, бу һиссә мәнфәәт вә рента категориялары шәклиндә изафи дәйәр олараг (һамыдан әввәл) сәнае капиталистләринин кәлирини тәшкил эдир. Дәйәрин бу тәркиб һиссәләри дә истеһсал васитәләри формасындадыр, истеһлак үчүн ярамаян шейләр формасындадыр. Бунлар анҹаг пула чеврилдикдән сонра, икинҹи категория фәһләләринин истеһсал этдийи истеһлак шейләринин бир мигдарыны, — өзләринин гиймәтинә мүвафиг олан мигдарыны, — көтүрүб һәмин истеһсал васитәләри саһибләринин фәрди истеһлак фондуна кечирә биләр. А. Смит хүсусилә дә белә бир ҹәһәти өзү үчүн айдынлашдырмалы иди ки, һәр ил истеһсал эдилән истеһсал васитәләринин дәйәринин бир һиссәси, — һәмин истеһсал даирәсиндә ишләйән истеһсал васитәләринин дәйәринә бәрабәр олан һиссәси, — йә'ни истеһсал васитәләри һазырламаг үчүн ишләдилән истеһсал васитәләринин дәйәринә бәрабәр олан һиссәси, демәли, дәйәрин бурада тәтбиг эдилмиш сабит капиталын дәйәринә бәрабәр олан һиссәси кәлир тәшкил эдән дәйәрин гәт'иййән тәркиб һиссәси ола билмәз, — сәбәби дә ялныз һәмин һиссәнин натурал формая малик олдуғу дейил, һабелә онун капитал кими фәалиййәт көстәрмәсидир.

Икинҹи категория фәһләләринин, йә'ни билавасите истеһлак шейләри истеһсал эдән фәһләләрин һаггында А. Смитин вердийи тә'рифләр һеч дә тамам дүрүст дейилдир. О мәһз дейир ки, белә әмәк саһәләриндә билавасите истеһлак фондуна һәм әмәйин гиймәти, һәм дә мәһсул дахилдир (go to): *«гиймәт* (йә'ни әмәк һаггы олараг алынан пул) — *фәһләләрин* истеһлак фондуна, *мәһсул — башга шәхсләрин* (that of other people) истеһлак фондуна дахилдир, бу фәһләләрин әмәйи сайәсиндә һәмин башга шәхсләрин яшайышы яхшылашыр, раһатлығы вә фираванлығы артыр». Лакин фәһлә өз әмәйинин *«гиймәти»* илә, әмәк һаггы олараг она верилән пулла яшая билмәз; о һәмин пула истеһлак шейләри алыб бу пулу реаллашдырыр; бу истеһлак шейләринин бир гисми фәһләнин өзүнүн истеһсал этмиш олдуғу әмтиә нөвләриндән ибарәт ола биләр. Дикәр тәрәфдән, онун өз мәһсулу элә бир мәһсулдан ибарәт ола биләр ки, о анҹаг әмәк истисмарчыларынын истеһлакына дахилдир.

Беләликлә, А. Смит әсас капиталы өлкәнин «netto revenue»-индән [«халис кәлириндән»] тамамилә кәнар едәрәк, сөзүнә давам едиб дейир:

«Лакин әсас капиталын сахланмасы үчүн чәкилән хәрчләрин бүтүн мәбләғи беләликлә чәмиййәтин халис кәлириндән һөкмән чыхарылырса, дөвриййә капиталынын сахланмасы хәрчләри белә дейилдир. Бу капиталын ибарәт олдуғу дөрд һиссәдән, йә'ни пул, яшайыш васитәләри, материаллар вә һазыр мә'мулатдан ахырынчы үчү, артыг дейилдийи кими, даим ондан көтүрүлүр вә чәмиййәтин я әсас капиталына, я да онун билаваситә истеһлак үчүн олан еһтиятларына гоюлур. Истеһлака кедән бу шейләрин биринчини» {әсас капиталы} «өдәмәйә сәрф едилмәйән һиссәсинин бүтүнлүклә һамысы ахырынчыларын тәркибинә» {билавасите истеһлак үчүн олан еһтията} «дахил олур вә чәмиййәтин халис кәлиринин бир һиссәсини тәшкил едир. Буна көрә дә дөвриййә капиталынын бу үч һиссәсинин сахланмасы, әсас капиталы тамамламаг вә өдәмәк үчүн лазым кәлән һиссә истисна олмагла, чәмиййәтин халис кәлириндән иллик мәһсулун һеч бир һиссәсини көтүрмүр» (II китаб, 2-чи фәсил, сәһ. 192). [Мүгайисә ет: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбиййат нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 240.]

Дөвриййә капиталынын истеһсал васитәләри истеһсалына хидмәт етмәйән һиссәсинин истеһлак шейләри истеһсалына, йә'ни иллик мәһсулдан чәмиййәтин истеһлак фондуну яратмаг үчүн нәзәрдә тутулан һиссәйә дахил олдуғуну сөйләмәк садәчә тавтолокиядыр. Лакин билавасите бунун ардынча кәлән парча әһәмиййәтлидир:

«Чәмиййәтин дөвриййә капиталы бу чәһәтдән айрыча бир шәхсин дөвриййә капиталындан фәргләнир. Айрыча бир шәхсин дөвриййә капиталы онун халис кәлириндән тамамилә чыхарылмышдыр вә һеч вахт халис кәлирин бир һиссәсини тәшкил едә билмәз, айрыча бир шәхсин халис кәлири анчаг онун мәнфәәтиндән ибарәт ола биләр. Лакин һәр бир айрыча шәхсин дөвриййә капиталы бу шәхсин мәнсуб олдуғу чәмиййәтин дөвриййә капиталынын бир һиссәсини тәшкил едирсә дә, бу һал капиталын ейни заманда чәмиййәтин халис кәлиринин бир һиссәси олмасы имканыны арадан галдырмыр. Хырда бир тачирин дуканында олан бүтүн әмтиәләр һеч бир һалда онун билавасите истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан өз еһтиятларына дахил едилә билмәсә дә, башга адамларын бу чүр еһтиятларына дахил ола биләр, бу адамлар башга мәнбәләрдән алдыглары кәлир һесабына бу әмтиәләрин дәйәрини мәнфәәтлә бирликдә мүнтәзәм сурәтдә она верә биләр, бунунла да нә онун капиталыны, нә дә өз капиталларыны гәт'иййән азалтмая биләрләр» (енә орада). [Мүгайисә ет:

А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 240—241.]

Беләликлә, биз өйрәнирик ки:

1) Һәр бир фәрди капиталистин истеһлак шейләри истеһсалында фәалиййәт көстәрән истәр әсас капиталы вә ону тәкрар истеһсал етмәк (фәалиййәт көстәрмәйи о унудур) вә сахламаг үчүн лазым кәлән дөвриййә капиталы, истәрсә дөвриййә капиталы *онун* халис кәлириндән тамамилә кәнар эдилир, бу халис кәлир онун анчаг мәнфәәтләриндән ибарәт ола биләр. Демәли, онун әмтиә мәһсулунун өз капиталыны өдәйән һиссәси дәйәрин ондан өтрү кәлир тәшкил едән тәркиб һиссәләринә бөлүнә билмәз.

2) Һәр бир фәрди капиталистин дөвриййә капиталы да эйнилә һәр бир фәрди әсас капитал кими, чәмиййәтин дөвриййә капиталынын бир һиссәсини тәшкил едир.

3) Чәмиййәтин дөвриййә капиталы анчаг фәрди дөвриййә капиталларынын мәчмуундан ибарәт олса да, ону һәр бир фәрди капиталистин дөвриййә капиталындан фәргләндирән характерик хүсусиййәти вардыр. Фәрди капиталистин дөвриййә капиталы һеч вахт *фәрди капиталистин кәлиринин* бир һиссәсини тәшкил едә билмәз; чәмиййәтин дөвриййә капиталынын бир һиссәси (мәһз истеһлак шейләриндән ибарәт олан һиссәси) исә, әксинә, эйни заманда *чәмиййәтин кәлиринин* бир һиссәсини дә тәшкил едә биләр, яхуд, А. Смитин әввәлчә дедийи кими, капиталын бу һиссәси чәмиййәтин халис кәлирини һеч дә һөкмән иллик мәһсулун бир һиссәси гәдәр азалтмамалыдыр. А. Смитин бурада дөвриййә капиталы адландырдығы шей әслиндә һәр ил истеһсал едилән әмтиә капиталдан ибарәтдир ки, истеһлак шейләри истеһсал едән капиталистләр буну һәр ил тәдавүлә бурахырлар. Онларын бүтүн бу иллик әмтиә мәһсулу истеһлак үчүн ярарлы шейләрдән ибарәтдир, буна көрә дә елә бир фонд тәшкил едир ки, чәмиййәтин халис кәлирләри (әмәк һаггы да дахил олмагла) бу фондда реаллашдырылыр вә я буна хәрчләнир. А. Смит хырда бир тачирин дүканындакы әмтиәләри мисал көтүрмәк әвәзиндә, сәнае капиталистләринин амбарларында олан мәһсул күтләләрини көтүрмәли иди.

Әкәр А. Смит әввәлләр, әсас капитал адландырдығы капиталын тәкрар истеһсалыны нәзәрдән кечирәркән, инди исә, дөвриййә капиталы адландырдығы капиталын тәкрар истеһсалыны нәзәрдән кечирәркән өзүнү мәшғул едән дағыныг фикирләри бир ерә топласайды, белә бир нәтичәйә кәләрди:

I. Иллик ичтимаи мәһсул ики бөлмәдән ибарәтдир: биринчиси истеһсал васитәләрини, икинчиси исә истеһлак шейләрини әһатә едир. Бу бөлмәләрдән һәр бирини айрылыгда нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

II. Иллик мәһсулун *истеһсал васитәләриндән* ибарәт олан һиссәсинин үмуми дәйәри ашағыдакы шәкилдә бөлүнүр: дәйәрин бир һиссәси анчаг, һәмин истеһсал васитәләрини һазырламаг үчүн истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәридир, демәли, бу, бәрпа олунмуш формада енидән мейдана чыхан капитал дәйәрдир. Дәйәрин дикәр һиссәси иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капиталын дәйәринә бәрабәрдир, яхуд бу истеһсал даирәсиндәки капиталистләр тәрәфиндән верилмиш әмәк һагларынын мәчмууна бәрабәрдир. Нәһайәт, дәйәрин үчүнчү һиссәси бу категориядан олан сәнае капиталистләринин мәнфәәтләринин — торпаг рентасы да дахил олмагла — мәнбәини тәшкил эдир.

Биринчи тәркиб һиссәси, А. Смитә көрә — бу биринчи бөлмәйә гоюлмуш бүтүн фәрди капиталларын әсас капиталынын тәкрар истеһсал эдилмиш һиссәси, «көрүнүр, кәнар эдилир вә һеч вахт» истәр фәрди капиталистләрин, истәрсә чәмиййәтин «халис кәлиринин бир һиссәсини тәшкил эдә билмәз». Бу һиссә даим капитал кими фәалиййәт көстәрир вә һеч вахт кәлир кими фәалиййәт көстәрмир. Бу чәһәтдән һәр бир фәрди капиталистин «әсас капиталы» чәмиййәтин әсас капиталындан һеч бир шейлә фәргләнмир. Лакин чәмиййәтин, истеһсал васитәләриндән ибарәт олан иллик мәһсулунун дәйәринин дикәр һиссәләри, — демәли, дәйәрин бүтүн бу истеһсал васитәләри күтләсиндәки мүвафиг һиссәләр шәклиндә мөвчуд олан һиссәләри, — доғрудур, эйни заманда *бу истеһсалда иштирак эдән бүтүн акентләрин кәлирләрини:* фәһләләрин әмәк һаггыны, капиталистләрин мәнфәәт вә рентасыны тәшкил эдир. Лакин *чәмиййәт* үчүн бунлар *кәлир* дейил, *капитал* тәшкил эдир, һәрчәнд чәмиййәтин иллик мәһсулу бу чәмиййәтә мәнсуб олан фәрди капиталистләрин мәһсулларынын садәчә мәчмуундан ибарәтдир. Бунларын чох һиссәси артыг өз тәбиәтинә көрә анчаг истеһсал васитәләри кими фәалиййәт көстәрә биләр вә бунлардан эһтияч олдугда һәтта истеһлак шейләри кими фәалиййәт көстәрә биләнләри дә ени истеһсал үчүн хаммал вә я ярдымчы материал олмалыдыр. Бунлар мәһз белә фәалиййәт көстәрир, — демәли, капитал олараг фәалиййәт көстәрир, — лакин өз истеһсалчыларынын әлиндә дейил, бунлары тәтбиг эдәнләрин әлиндә белә фәалиййәт көстәрир, йә'ни:

III. Икинчи бөлмә капиталистләринин әлиндә, билаваситә *истеһлак* шейләри истеһсалчыларынын әлиндә фәалиййәт көстәрир. Бу истеһсал васитәләри һәмин истеһсалчыларын истеһлак шейләри истеһсалы үчүн истеһлак эдилмиш капиталыны өдәйир (о һалда ки, бу капитал иш гүввәсинә чеврилмир, йә'ни бу икинчи бөлмәдәки фәһләләрин әмәк һагларынын мәчмууну тәшкил этмир). Истеһлак олунмуш бу капитал — истеһлак шейләри истеһсал эдән капиталистләрин әлиндә инди истеһлак шейләри формасында олан һәмин капитал исә ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән элә бир *истеһлак*

фонду тәшкил эдир ки, биринчи бөлмәнин капиталистләри вә фәһләләри өз кәлирләрини бу фондда реаллашдырырлар.

Әкәр А. Смит өз тәһлилини бу һәддә гәдәр давам этдирсәйди, бүтүн проблемин һәллинә демәк олар тамамилә янашмыш олардылар. О әслиндә буна артыг тамамилә яхын иди, чүнки о артыг гейд этмишди ки, әмтиә капиталын *бир* нөвүнүн (истеһсал васитәләри) дәйәринин чәмиййәтдә бүтүн иллик мәһсулу тәшкил эдән мүәййән һиссәләри, бунларын истеһсалы илә мәшғул олан фәрди фәһләләрин вә капиталистләрин кәлирини тәшкил эдирсә дә, чәмиййәтин кәлиринин тәркиб һиссәсини тәшкил этмир; һалбуки *дикәр* нөвүнүн (истеһлак шейләри) дәйәринин бир һиссәси һәмин һиссәнин фәрди мүлкиййәтчиләри үчүн, — капиталын тәтбиг эдилдийи бу истеһсал даирәсиндә мәшғул олан капиталистләр үчүн, — капитал дәйәр тәшкил эдирсә дә, һәр һалда ичтимаи кәлирин анчаг бир һиссәсини тәшкил эдир.

Бүтүн юхарыда дейиләнләрдән исә белә бир нәтичә чыхыр:

Биринчиси: һәрчәнд ичтимаи капитал анчаг фәрди капиталларын мәчмууна бәрабәрдир, буна көрә дә чәмиййәтин иллик әмтиә мәһсулу (вә я әмтиә капитал) һәмин фәрди капиталларын әмтиә мәһсулларынын мәчмууна бәрабәрдир; һәрчәнд бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, әмтиә дәйәринин өз тәркиб һиссәләринә парчаланмасы, һәр бир фәрди әмтиә капитал үчүн дүзкүн олдуғуна көрә, бүтүн чәмиййәтин капиталы үчүн дә дүзкүн олмалыдыр вә ⟨нәтичә э'тибарилә һәгигәтән дүзкүн олур⟩, буна бахмаяраг, фәрди капиталист нөгтейи-нәзәриндән бу тәркиб һиссәләринин мейдана чыхдығы тәзаһүр формасы бунларын бүтүн ичтимаи тәкрар истеһсал просесиндә мейдана чыхдығы тәзаһүр формасындан *фәргләнир.*

Икинчиси: һәтта садә тәкрар истеһсал базиси үзәриндә дә тәкчә әмәк һаггынын (дәйишән капиталын) вә изафи дәйәрин истеһсалы дейил, һабелә ени сабит капитал дәйәрин билаваситә истеһсалы да өзүнә ер тапыр, һәрчәнд иш күнү анчаг ики һиссәдән ибарәтдир: онун бир һиссәси әрзиндә фәһлә дәйишән капиталы өдәйир, әслиндә онун иш гүввәсини сатын алмаг үчүн лазым кәлән эквиваленти истеһсал эдир, икинчи һиссәси әрзиндә исә изафи дәйәр (мәнфәәт, рента вә и. а.) истеһсал эдир. — Мәһз истеһсал васитәләринин тәкрар истеһсалына сәрф эдилән — вә дәйәри әмәк һаггы илә изафи дәйәрә бөлүнән — күндәлик әмәк, мәһз бу әмәк капиталын истеһлак шейләри истеһсалына сәрф эдилмиш сабит һиссәсини өдәйән ени истеһсал васитәләриндә реаллашыр.

Чох һиссәси әввәлки шәрһдә артыг һәлл эдилмиш олан башлыча чәтинликләр йығымын нәзәрдән кечирилмәсиндә дейил, садә тәкрар истеһсалын нәзәрдән кечирилмәсиндә гаршыя чыхыр. Мәһз буна көрә дә мәсәлә чәмиййәтин иллик мәһсулунун

һәрәкәти вә онун тәкрар истеһсалы, — бу тәкрар истеһсал үчүн тәдавүл бир васитә олур, — үзәринә кәлдикдә, әввәлләр Кенә кими («Tableau économique»), А. Смит дә садә тәкрар истеһсалы әсас тутур.

---

2) Смитдә мүбадилә дәйәринин $v+m$-ә бөлүнмәси.

А. Смитин әһкамына көрә, һәр бир айрыча әмтиәнин, демәли һабелә чәмиййәтин иллик мәһсулуну тәшкил едән әмтиәләрин бирликдә һамысынын (о дүзкүн олараг һәр ердә капиталист истеһсалыны нәзәрдә тутур) гиймәти вә я мүбадилә дәйәри (exchangeable value) үч тәркиб һиссәсинин (component parts) чәмләнмәсиндән әмәлә кәлир, яхуд әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентая парчаланыр (resolves itself into). Бу әһкамы белә ифадә этмәк олар ки, әмтиә дәйәри $= v + m$, йә'ни аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәри плюс изафи дәйәрә бәрабәрдир. А. Смитин билаваситә разылығы илә биз мәнфәәт илә рентаны m адландырдығымыз үмуми вәһдәт кими көтүрә биләрик; буну ашағыдакы ситатлардан көрмәк олар; бу ситатларда биз әввәлчә бүтүн кәнар чәһәтләри бурахырыг, йә'ни белә бир әһкамдан заһирән вә я һәгигәтән кәнара чыхан бүтүн һаллары бурахырыг ки, о әһкама көрә әмтиә дәйәри анчаг, $v + m$ илә ишарә этдийимиз үнсүрләрдән ибарәтдир.

Мануфактурада «материалларын дәйәринә фәһләләрин әлавә этдикләри дәйәр... ики һиссәйә бөлүнүр, бунлардан бири онларын әмәк һаггыны вермәйә, дикәри дә онларын саһибкарынын материаллара вә әмәк һаггына аванс этдийи бүтүн капитал үчүн мәнфәәтинә кедир» (I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 41). [Бах: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 46.] — «Саһибкар мануфактура фәһләсинә онун әмәк һаггыны аванс этсә дә, әслиндә бу әмәк һаггы үчүн о һеч бир хәрч чәкмир, чүнки адәтән бу әмәк һаггынын дәйәри фәһләнин әмәйинин тәтбиг эдилдийи шейин артмыш олан дәйәриндә мәнфәәтлә бирликдә саһибкара гайыдыр» (II китаб, 3-чү фәсил, сәһ. 221). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 278.] Капиталын (stock), «мәһсулдар әмәйи сахламаға сәрф эдилән» һиссәси «... онун үчүн» {капиталист үчүн} «өз капитал функсиясыны еринә етирдикдән сонра бу ахырынчылар үчүн» {фәһләләр үчүн} «кәлир тәшкил эдир» (II китаб, 3-чү фәсил, сәһ. 223). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 280.]

А. Смит индичә ситат кәтирилән фәсилдә ачыгча дейир: «Һәр бир өлкәнин торпаг вә әмәйинин бүтүн иллик мәһсулу... өзлүйүндә (naturally) ики һиссәйә бөлүнүр. Бу һиссәләрдән бири — һәм

дә чох заман ән бөйүйү — һәр шейдән әввәл капиталы өдәмәк үчүн, яхуд капиталдан көтүрүлән әрзаг шейләрини, материаллары вә һазыр мәһсуллары бәрпа этмәк үчүн нәзәрдә тутулур, дикәр һиссәси капитал мүлкиййәтчисинин өз *капиталындан мәнфәәт* шәклиндә вә я һәр һансы бир башга шәхсин өз *торпаг мүлкүндән* рента шәклиндә кәлиринин яранмасына кедир» (сәһ. 222). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 279—280.] Әввәлләр А. Смитдән эшитдийимиз кими, капиталын анчаг бир һиссәси, мәһз мәһсулдар әмәк алмаға сәрф эдилмиш һиссәси эйни заманда һәр һансы бир шәхс үчүн кәлир тәшкил эдир. Бу һиссә — дәйишән капитал — әввәлчә ишә көтүрәнин элиндә вә онун хейринә «капитал кими фәалиййәт көстәрир», сонра исә мәһсулдар фәһләләрин өзләринин «кәлирини тәшкил эдир». Капиталист өз капитал дәйәринин бир һиссәсини иш гүввәсинә чевирир, бунунла да ону дәйишән капитала чевирир; анчаг белә бир чеврилмә сайәсиндә капиталын тәкчә бу һиссәси дейил, онун бүтүн капиталы сәнае капиталы кими фәалиййәт көстәрир. Фәһлә — иш гүввәсинин сатычысы — иш гүввәсинин дәйәрини әмәк һаггы формасында алыр. Онун элиндә иш гүввәси анчаг, сатмаг үчүн ярарлы олан бир әмтиәдир, — онун сатмагла яшадығы вә буна көрә дә онун еканә кәлир мәнбәи олан бир әмтиәдир. Иш гүввәси анчаг онун алычысынын, капиталистин элиндә бир дәйишән капитал кими фәалиййәт көстәрир вә бу иш гүввәсинин алынма гиймәтинин өзүнү капиталист анчаг заһирдә аванс эдир, чүнки онун дәйәрини фәһләләр капиталистә һәлә габагча вермишләр.

Беләликлә, А. Смит мануфактура мәһсулу дәйәринин $= v + m$ олдуғуну (бурада $m =$ капиталистин мәнфәәтинә) көстәрдикдән сонра, бизә дейир ки, әкинчиликдә фәһләләр «өзләринин истеһлакына вә онлар үчүн иш вермиш капитала» {дәйишән капитала} «бәрабәр дәйәри капиталистин мәнфәәти илә бирликдә тәкрар истеһсал этмәкдән» башга, «фермерин капиталындан вә онун бүтүн *мәнфәәтиндән*» башга, «торпаг саһибинин *рентасыны* да даим тәкрар истеһсал эдирләр» (II китаб, 5-чи фәсил, сәһ. 243). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 307.] Рентанын торпаг саһиби элинә кәлмәсинин нәзәрдән кечирдийимиз мәсәлә үчүн һеч бир фәрги йохдур. Рента онун элинә кәлмәздән әввәл фермерин элиндә, йә'ни сәнае капиталистинин элиндә мөвчуд олмалыдыр. О һәр һансы бир шәхсин кәлири олмаздан әввәл мәһсулун дәйәринин тәркиб һиссәси олмалыдыр. Демәли, А. Смитин өзүндә һәм рента, һәм дә мәнфәәт анчаг изафи дәйәрин тәркиб һиссәләридир вә бунлары мәһсулдар фәһлә өз әмәк һаггы илә бир заманда, йә'ни дәйишән капиталын дәйәри илә бирликдә даим тәкрар истеһсал эдир. Демәли, рента вә мәнфәәт изафи дәйәр m-ин

һиссәләридир, беләликлә А. Смитдә бүтүн әмтиәләрин гиймәти $v + m$ һиссәләринә бөлүнүр.

Бүтүн әмтиәләрин гиймәтинин (демәли, иллик әмтиә мәһсулунун гиймәтинин дә) әмәк һaггы плюс мәнфәәт, плюс торпаг рентасына бөлүндүйүнү сөйләйән әһкам Смитин әсәринин һәтта һәр ердә нәзәрә чарпан эзотерик һиссәсиндә дә belә бир форма алыр ки, һәр бир әмтиәнин дәйәри, демәли һәмчинин чәмиййәтин иллик әмтиә мәһсулунун да дәйәри $= v + m =$ иш гүввәси үчүн сәрф эдилән вә фәһләләр тәрәфиндән даим тәкрар истеһсал эдилән капитал дәйәр плюс фәһләләрин өз әмәйи илә әлавә этдийи изафи дәйәр.

А. Смитин чыхардығы бу сон нәтичә бизә эйни заманда — ашағыя бах — әмтиә дәйәринин бөлүнә биләчәйи тәркиб һиссәләрини онун биртәрәфли тәһлил этмәсинин мәнбәини ачыб көстәрир. Бу тәркиб һиссәләринин истеһсалда олан мүхтәлиф синифләр үчүн эйни заманда, кәлирин мүхтәлиф мәнбәләрини тәшкил этмәсинин нә бу тәркиб һиссәләриндән һәр биринин кәмиййәтини мүәййән этмәйә, нә дә онларын дәйәрләри мәбләғинин кәмиййәтинә һеч бир дәхли йохдур.

Смит дейәндә ки: «Әмәк һaггы, мәнфәәт вә торпаг рентасы һәр бир кәлирин, һабелә һәр бир мүбадилә дәйәринин үч илкин мәнбәидир. Һәр бир башга кәлир нәтичә э'тибарилә бу мәнбәләрин бириндән вә я дикәриндән алыныр» (I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 48) [мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 49], — онда бурада һәр чүр quid pro quo бир ерә гатылмышдыр.

1) Чәмиййәтин тәкрар истеһсалда билаваситә иштирак этмәйән, — истәр әмәклә, истәрсә әмәксиз иштирак этмәйән, — бүтүн үзвләри иллик әмтиә мәһсулундан өз пайларыны, йә'ни өз истеһлак шейләрини ән әввәл анчаг мәһсулу биринчи нөвбәдә әлдә эдән синифләрдән: мәһсулдар фәһләләрдән, сәнае капиталистләриндән вә торпаг саһибләриндән ала биләрләр. Одур ки, онларын кәлирләри мадди чәһәтчә [materialiter] әмәк һaггындан (мәһсулдар фәһләләрин әмәк һaггындан), мәнфәәтдән вә торпаг рентасындан әмәлә кәлир, буна көрә дә һәмин илкин кәлирләрә нисбәтән төрәмә кәлирләрдир. Дикәр тәрәфдән, бу мә'нада төрәмә олан һәмин кәлирләри әлдә эдәнләр онлары крал, кешиш, профессор, фаһишә, әскәр вә и. а. олмаг э'тибарилә өз ичтимаи функсиялары васитәсилә алырлар; бу да онлара өз функсияларыны өз кәлирләринин илкин мәнбәи һесаб этмәк имканы верир.

2) Мәһз бурада А. Смитин гәрибә сәһви өз зирвәсинә чатыр: о, әмтиә дәйәринин тәркиб һиссәләрини вә бу һиссәләрдә тәчәссүм эдән ени ярадылмыш дәйәрләрин мәблəғини дүзкүн мүәййән этмәкдән башлайыр, сонра бу тәркиб һиссәләринин нә саягла кәлирин эйни мигдар мүхтәлиф мәнбәләрини тәшкил этдийини

көстƏрир[39], беләликлә дә кәлирләрин дәјәрдән доғдуғуну гејд едир, бундан сонра исә әкс гајда илә һәрәкәт едәрәк кәлирләри «тәркиб һиссәләриндән» (component parts) «һәр бир мүбадилә дәјәринин *илкин мәнбәләринә»* чевирир вә бу онда һаким тәсәввүр олараг галыр; бунунла да о, гапылары вулгар игтисадын үзүнә тајбатај ачыр. (Бизим Рошерә бах.)

---

3) *Капиталын сабит һиссәси.*

Инди көрәк, А. Смит капитал дәјәрин сабит һиссәсини һансы сеһрбазлыг јолу илә әмтиә дәјәриндән чыхарыб атмаға чалышыр.

«Мәсәлән, дәнин гијмәтиндә онун бир һиссәси торпаг саһибинин рентасыны вермәјә кедир». Дәјәрин бу тәркиб һиссәсинин һарадан әмәлә кәлмәсинин белә бир чәһәтә һеч бир дәхли јохдур ки, о, торпаг саһибинә верилир вә рента формасында торпаг саһибинин кәлирини тәшкил едир; ејнилә дә, дәјәрин дикәр тәркиб һиссәләринин һарадан әмәлә кәлмәсинин белә бир чәһәтә һеч бир дәхли јохдур ки, бунлар да мәнфәәт вә әмәк һаггы олмаг е'тибарилә кәлир мәнбәләри олур.

«Дикәр һиссәси онун истеһсалында чалышан фәһләләрин» {һәмчинин иш һејванларынын! — дејә о әлавә едир } «әмәк һаггыны вә ја сахланмасы хәрҹләрини өдәјир, үчүнҹү һиссәси исә фермерин мәнфәәтидир. Бу үч һиссә, нәзәрә кәлдијинә көрә» {seem, — доғрудан да белә *нәзәрә кәлир*}, «ја билаваситә, ја да нәтиҹә е'тибарилә дәнин бүтүн гијмәтини тәшкил едир»[40]. Бүтүн бу гијмәт, јә'ни онун кәмијјәти онун үч категорија адам арасында бөлүнмәсиндән әсла асылы дејилдир. «Белә көрүнә биләр ки, фермерин капиталыны өдәмәк үчүн, јә'ни онун иш һејванларынын вә башга тәсәррүфат аләтләринин ашынмасыны өдәмәк үчүн дөрдүнҹү бир һиссә дә лазымдыр. Лакин нәзәрдә тутулмалыдыр ки, һәр бир тәсәррүфат аләтинин, һәтта ишләк атын да гијмәти енә белә үч һиссәдән: атын отарылдығы торпағын рентасындан, ата бахмаға вә ону сахламаға сәрф едилмиш әмәкдән, торпаг үчүн рента вә әмәк үчүн әмәк һаггы аванс етмиш олан

---

[39] Мән бу ҹүмләни һәрфијјән, әлјазмасында олдуғу кими верирәм, һәрчәнд бурада елә нәзәрә кәлир ки, куја о һәм әввәлкиләрә, һәм дә билаваситә сонракылара зиддир. Бу заһири зиддијјәт ирәлидә, 4 рәгәми илә көстәрилән бу һиссәдә һәлл олунур: «А. Смитдә капитал вә кәлир». — *Ф. Е.*

[40] Биз һәлә һеч ону демирик ки, Адамын вердији мисал хүсусилә мүвәффәгијјәтсиз олмушдур. Дәнин дәјәри мәһз анҹаг она көрә әмәк һаггына, мәнфәәтә вә рентаја бөлүнүрмүш ки, иш һејванларынын једији ем иш һејванларынын әмәк һаггы кими, иш һејванлары исә муздлу фәһләләр кими, демәли муздлу фәһлә дә иш һејваны кими көстәрилмишдир. (II әлјазмасындан әлавә.)

фермерин мәнфәәтиндән ибарәтдир. Буна көрә, тахылын гиймәтинә атын гиймәтинин вә сахланмасы һаггынын дахил эдилмәси лазым кәлирсә дә, һәр һалда гиймәт билаваситә вә я нәтичә э'тибарилә, бүтүнлүкдә эйни үч һиссәйә: «торпаг рентасына, әмәйә» (о, әмәк һаггыны нәзәрдә тутур) «вә мәнфәәтә» парчаланыр (I китаб, 6-чы фәсил, сәһ. 42). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 47.]

А. Смитин өз гәрибә доктринасыны әсасландырмаг үчүн бүтүн дедийи һәрфиййән бундан ибарәтдир. Онун сүбуту эйни бир иддианы садәчә тәкрар этмәкдән ибарәтдир. О мисал олараг фәрз эдир ки, тахылын гиймәти тәкчә $v+m$-дән ибарәт дейил, һабелә дән истеһсалында ишләдилмиш истеһсал васитәләринин гиймәтиндән, демәли, элә бир капитал дәйәрдән ибарәтдир ки, фермер буну иш гүввәсинә сәрф этмәмишдир. Лакин, — о дейир, — дәнин гиймәти кими, бүтүн бу истеһсал васитәләринин дә гиймәтләри $v+m$-ә парчаланыр. А. Смит анчаг буну элавә этмәйи унудур: бундан элавә, һәмин истеһсал васитәләринин өзүнүн истеһсалына сәрф эдилмиш истеһсал васитәләринин гиймәтинә бөлүнүр. А. Смит бир истеһсал саһәсиндән сонра дикәринә кечир, дикәриндән дә енә башга бирисинә кечир. Әмтиәләрин бүтүн гиймәтинин «билаваситә» вә я «нәтичә э'тибарилә» (ultimately) $v+m$-ә бөлүнмәси иддиасы анчаг белә бир чәһәт көстәрилдикдә бош бир бәһанә олмазды ки, гиймәти билаваситә c (истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин гиймәти) $+v+m$-ә бөлүнән әмтиә мәһсулларынын ерини нәтичә э'тибарилә, бу «истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин» һамысыны өдәйән вә, биринчи әмтиә мәһсулларынын әксинә олараг, тәкчә дәйишән капиталын, йә'ни анчаг иш гүввәсинә хәрчләнән капиталын сәрф эдилмәси васитәсилә истеһсал эдилән әмтиә мәһсуллары долдурур. Бу һалда ахырынчы әмтиә мәһсулларынын гиймәти билаваситә $=v+m$ оларды. Буна көрә биринчи әмтиә мәһсулларынын гиймәти олан $c+v+m$, — бурада c капиталын сабит һиссәсидир, — нәтичә э'тибарилә $v+m$ кими көстәрилә биләрди. А. Смит һеч өзү дә дүшүнмәмишдир ки, scotch pebbles [даш] йығанлары мисал көстәрмәклә белә бир сүбут вермиш олур, һәм дә бунлар онун иддиасына көрә: 1) һеч бир изафи дәйәр вермирләр, анчаг өзләринин әмәк һаггыны истеһсал эдирләр; 2) һеч бир истеһсал васитәси тәтбиг этмирләр (һалбуки онлар да дашлары дашымаг үчүн зәмбил, кисә вә башга шейләр шәклиндә истеһсал васитәләри ишләдирләр).

Биз һәлә әввәлләр көрдүк ки, А. Смит зиддиййәтләрә йол вердийини дәрк этмәдән сонралар өз нәзәриййәсини өзү ялансытмыш олур. Лакин бу зиддиййәтләрин мәнбәини мәһз онун элми башланғыч нөгтәләриндә ахтармаг лазым кәлир. Әмәйә мүбадилә эдилмиш капитал өз дәйәриндән артыг бир дәйәр истеһсал эдир. Нә йолла?

А. Смит дейир: она көрә ки, истеһсал просеси заманы фәһләләр, э'мал эдилән шейләрә элә бир дәйәр верирләр ки, бу онларын өз алынма гиймәтинин эквивалентиндән башга, изафи дәйәр (мәнфәәт вә рента) тәшкил эдир вә бу изафи дәйәр онлара дейил, онларын әмәйини тәтбиг эдәнләрә чатыр. Лакин онларын вердикләри вә верә билдикләри анчаг бундан ибарәтдир. Бир күнлүк сәнае әмәйи һаггында доғру оланлар ил бою бүтүн капиталистләр синфинин һәрәкәтә кәтирдийи әмәк һаггында да доғрудур. Буна көрә дә җәмиййәт тәрәфиндән ени ярадылан иллик дәйәрин үмуми күтләси анчаг $v+m$-ә, фәһләләрин өз алынмасы гиймәти шәклиндә сәрф эдилмиш капитал дәйәри фәһләләрин өдәдийи эквивалентә вә бундан башга онларын өзләрини муздла ишә көтүрәнә вермәли олдуглары әлавә дәйәрә бөлүнә биләр. Лакин әмтиәләрин дәйәринин бу һәр ики үнсүрү эйни заманда, тәкрар истеһсалда иштирак эдән мүхтәлиф синифләрин кәлир мәнбәләрини тәшкил эдир: биринҹиси — фәһләләрин әмәк һаггыны, кәлирини тәшкил эдир; икинҹиси — изафи дәйәр тәшкил эдир ки, сәнае капиталисти бунун бир һиссәсини мәнфәәт формасында өзүнә сахлайыр, о бири һиссәсини исә торпаг саһибинин кәлири олараг рента шәклиндә өзкәсинә верир. Демәли, ил бою ени ярадылмыш дәйәрдә $v+m$-дән башга һеч бир үнсүр олмадығы һалда, дәйәрин даһа бир тәркиб һиссәси һарадан мейдана кәлә биләрди? Биз бурада садә тәкрар истеһсал зәмининдә дуруруг. Әкәр әмәйин бүтүн иллик мәҹмуу иш гүввәсинә сәрф эдилмиш капитал дәйәрин тәкрар истеһсалы үчүн лазым олан әмәйә вә изафи дәйәр яратмаг үчүн лазым олан әмәйә бөлүнүрсә, онда иш гүввәсиндән гейри шейә сәрф эдилән капитал дәйәри истеһсал этмәк үчүн әмәк үмумиййәтлә даһа һарадан мейдана кәлә биләрди?

Мәсәлә беләдир:

1) А. Смит әмтиәнин дәйәрини, әмәк ҹисминә муздлу фәһләнин әлавә этдийи (adds) әмәйин гәдәри илә мүәййән эдир. О һәрфиййән: «материаллара» дейир, чүнки онун әсәриндә мануфактурадан бәһс олунур ки, бу да әмәк мәһсулларыны артыг өзү э'мал эдир; лакин бу әсла мәсәләни дәйишдирмир. Фәһләнин ҹисмә әлавә этдийи (бу «adds» да Адамын ифадәсидир) дәйәр белә бир вәзиййәтдән әсла асылы дейилдир ки, дәйәр әлавә эдилән ҹисмин өзүнүн о вахта *гәдәр* дәйәри олмушдур, я йох. Беләликлә фәһлә әмтиә формасында ени дәйәр ярадыр. Ени ярадылмыш бу дәйәрин бир һиссәси, А. Смитин фикринҹә, фәһләнин әмәк һаггынын эквивалентидир; демәли, бу һиссә онун әмәк һаггынын дәйәринин гәдәри илә мүәййән олунур. О өз әмәк һаггына бәрабәр мигдарда дәйәр истеһсал этмәк вә я тәкрар истеһсал этмәк үчүн, өз әмәк һаггынын гәдәриндән асылы олараг, чох вә я аз мигдарда әмәк әлавә этмәли олаҹагдыр. Лакин,

дикәр тәрәфдән, фәһлә бу йолла мүәййән эдилән һәддән сонра, даһа да әмәк әлавә эдир вә бу әмәк ону муздла ишә көтүрән капиталист үчүн изафи дәйәр олур. Бу изафи дәйәр тамамилә капиталистин әлиндә галырмы, йохса онун бир һиссәсини башга шәхсләрә вермәк лазым кәлир, — бу, муздлу фәһләнин әлавә этдийи изафи дәйәрин нә кейфиййәт характериндә (бу дәйәр үмумиййәтлә изафи дәйәрдир), нә дә мигдар характериндә (кәмиййәт мә'насында) гәт'иййән һеч бир дәйишиклик этмир. Бу, мәһсул дәйәринин һәр бир башга һиссәси кими дәйәрдир, лакин бу дәйәрин фәрги ондадыр ки, фәһлә бунун мүгабилиндә һеч бир эквивалент алмамышдыр вә сонра да алмаячагдыр: капиталист исә буну, эксинә, эквивалентсиз мәнимсәйир. Әмтиәнин үмуми дәйәри онун истеһсалына фәһләнин сәрф этдийи әмәйин гәдәри илә мүәййән олунур. Бу үмуми дәйәрин бир һиссәси онунла мүәййән олунур ки, о, әмәк һаггынын дәйәринә бәрабәрдир, йә'ни онун эквивалентидир. Буна көрә дә дикәр һиссәси, изафи дәйәр, лабүд олараг эйнилә бу чүр мүәййән олунур: бу һиссә бәрабәрдир мәһсулун үмуми дәйәри минус бу мәһсул дәйәринин әмәк һаггы эквивалентиндән ибарәт олан һиссәси; демәли, о, мәһсулдакы дәйәрин әмәк һаггы эквивалентинә бәрабәр олан һиссәси әмтиә истеһсал эдиләркән ярадылмыш ени дәйәрдән чыхылдыгда артыг галан һиссәсинә бәрабәрдир.

2) Айрыча бир сәнае мүәссисәсиндә һәр бир айрыча фәһләнин истеһсал этдийи әмтиә һаггында доғру оланлар үмумән бүтүн истеһсал саһәләринин иллик мәһсулу һаггында да доғрудур. Фәрди мәһсулдар фәһләнин күндәлик әмәйинә аид оланлар бүтүн мәһсулдар фәһлә синфи тәрәфиндән һәрәкәтә кәтирилән бүтүн иллик әмәйә дә аиддир. Бу синиф ил бою сәрф эдилмиш әмәйин мигдары илә мүәййән эдилән үмуми дәйәри иллик мәһсулда «тәсбит эдир» (Смитин ифадәсидир) вә бу үмуми дәйәр ики һиссәйә бөлүнүр: бир һиссәси фәһлә синфинин өз иллик әмәк һаггынын эквивалентини, һәгигәтдә бу әмәк һаггынын өзүнү яратмаг үчүн сәрф этдийи иллик әмәйин гәдәри илә мүәййән олунур; дикәр һиссәси капиталистләр синфи үчүн фәһләнин изафи дәйәр ярадаркән сәрф этдийи әлавә иллик әмәклә мүәййән олунур. Демәли, ил бою ени ярадылыб иллик мәһсулда олан дәйәр анчаг ики үнсүрдән: фәһлә синфинин алдығы иллик әмәк һаггынын эквивалентиндән вә капиталистләр синфинә чатан иллик изафи дәйәрдән ибарәтдир. Лакин иллик әмәк һаггы фәһлә синфинин кәлирини, изафи дәйәрин иллик екуну исә капиталистләр синфинин кәлирини тәшкил эдир. Беләликлә дәйәрин һәр ики һиссәси иллик истеһлак фондунда нисби һиссәләрдән ибарәтдир вә бурада реаллашдырылыр (һәм дә бу нөгтейи-нәзәр садә тәкрар истеһсалдан бәһс эдиләркән доғрудур). Беләликлә, сабит капитал дәйәр үчүн бир ер галмыр, истеһсал васитәләри формасында фәа-

лиййәт көстәрән капиталын тәкрар истеһсалы үчүн ер галмыр. Лакин А. Смит өз әсәринин киришиндә ачыгча дейир ки, әмтиә дәйәрин кәлир тәшкил едән бүтүн һиссәләри ичтимаи истеһлак фонду үчүн нәзәрдә тутулан иллик әмәк мәһсулуна мүтабигдир: «Беләликлә, биринчи дөрд китабын мәгсәди халгын кәлиринин нәдән ибарәт олдуғуну, яхуд мүхтәлиф әсрләрдә вә мүхтәлиф халгларда онларын иллик истеһлакыны тәшкил едән фондларын нә тәбиәтдә олдуғуну айдынлашдырмагдыр» (сәһ. 12). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 5.] Киришин лап биринчи чүмләсиндә дейилир: «Һәр бир милләтин иллик әмәйи илкин бир фонд олуб һәмин милләтә яшайыш үчүн вә һәятда раһатлыг үчүн лазым кәлән бүтүн мәһсуллары верир, бу мәһсуллар онун тәрәфиндән ил бою истеһлак эдилир вә һәмишә я бу әмәйин билавасит мәһсулларындан, я да мүбадилә йолу илә бу мәһсулларын мүгабилиндә башга милләтләрдән алынан шейләрдән ибарәт олур» (сәһ. 11). [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 4.]

А. Смитин биринчи сәһви бундадыр ки, иллик *мәһсулун дәйәрини ил бою ени ярадылмыш дәйәрлә* эйниләшдирир. Ахырынчы дәйәр *анчаг* кечән илки әмәйин мәһсулудур; биринчи дәйәрә исә, бундан әлавә, дәйәрин иллик мәһсул истеһсал олунаркән истеһлак эдилмиш, лакин *әввәлки илдә, гисмән дә даһа әввәлки илләрдә истеһсал эдилмиш олан* бүтүн үнсүрләри: истеһсал васитәләри дахилдир ки, бунларын дәйәри *анчаг енидән мейдана чыхыр* вә бунларын дәйәринә кәлдикдә, бунлары ахырынчы ил әрзиндә сәрф эдилән әмәк нә истеһсал этмиш, нә дә тәкрар истеһсал этмишдир. А. Смит ики мүхтәлиф шейи белә гарышдырмаг васитәсилә иллик мәһсулун дәйәринин сабит һиссәсини бир кәнара атыр. Бу гарышдырманын өзү А. Смитин әсас бахышларындакы дикәр бир сәһвин нәтичәсидир: о, әмәйин өзүнүн икили характерини, — иш гүввәси сәрф эдилмәсиндән ибарәт олмаг э'тибарилә әмәйин дәйәр ярадан чәһәти илә, конкрет файдалы әмәк олмаг э'тибарилә һәмин әмәйин истеһлак шейләри (истеһлак дәйәри) ярадан чәһәтини фәргләндирмир. Ил бою истеһсал эдилмиш әмтиәләрин үмуми мәчмуу, *йә'ни бүтүн иллик мәһсул* сон ил әрзиндә фәалиййәтдә олан *файдалы* әмәйин мәһсулудур; бүтүн бу әмтиәләр анчаг онун нәтичәсиндә мөвчуд олур ки, ичтимаи сурәтдә тәтбиг эдилән әмәк файдалы әмәйин мүхтәлиф нөвләриндән ибарәт голбудаглы бир систем шәклиндә сәрф эдилмишдир. Анчаг буна көрә, онларын истеһсалына сәрф эдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәри онларын үмуми дәйәриндә тәзәдән ени натурал формада мейдана чыхыб сахланмышдыр. Демәли, үмуми *иллик мәһсул* ил бою сәрф эдилмиш *файдалы* әмәйин нәтичәсидир. Лакин ил бою иллик *мәһсулун дәйәринин* анчаг бир һиссәси ени ярадылыр; бу һиссә ил

бою ени ярадылмыш дәйәрдир [Wertprodukt] вә һәмин ил бою һәрәкәтә кәтирилән бүтүн әмәк бу дәйәрдә тәчәссүм этмишдир.

Демәли, А. Смит индичә ситат кәтирилән ердә дейәндә ки: «Һәр бир милләтин иллик әмәйи илкин бир фонд олуб һәмин милләтә яшайыш үчүн вә һәятда раһатлыг үчүн лазым кәлән бүтүн мәһсуллары верир, бу мәһсуллар онун тәрәфиндән ил бою истеһлак эдилир» вә и. а., о биртәрәфли һәрәкәт эдәрәк садәчә файдалы әмәк нөгтейи-нәзәриндә дурур ки, бүтүн бу яшайыш васитәләринә истеһлак үчүн ярарлы форма верән дә мәһз һәмин файдалы әмәк олмушдур. Лакин бу заман о унудур ки, әввәлки иллэрдән галан әмәк васитәләринин вә әмәк чисимләринин ярдымы олмасайды, бу мүмкүн олмазды вә буна көрә дә «иллик әмәк» дәйәр яратмышса, өз һазырладыгы мәһсулун һеч бир һалда бүтүн дәйәрини яратмамышдыр; о унудур ки, ени ярадылан дәйәр мәһсулун дәйәриндән аздыр.

А. Смитин бу тәһлилдә анчаг бүтүн өз ардычылларынын чатдыгы һәддә гәдәр кедиб чатдыгыны она ирад тутмаг мүмкүн олмаса да (һәрчәнд мәсәләни дүзкүн һәлл этмәк чәһди артыг физиократларда вардыр), сонралар о, эксинә, гарышыг мүддәалар ичәрисиндә долашыб галыр, башлычасы исә мәһз буна көрә ки, онун әмтиә дәйәри һаггындакы «эзотерик» анлайышы, чох һалларда үстүн кәлән экзотерик бахышы илә даим чулгашыр, һәрчәнд элми инстинкт ону арабир енә вә енә эзотерик нөгтейи-нәзәри ирәли сүрмәйә мәчбур эдир.

---

4) *А. Смитдә капитал вә кәлир.*

Һәр бир әмтиәнин (буна көрә һәмчинин иллик мәһсулун) дәйәринин анчаг әмәк һаггы үчүн эквивалент олан һиссәси капиталист тәрәфиндән әмәк һаггы үчүн аванс эдилән капитала бәрабәрдир, йә'ни онун аванс этдийи бүтүн капиталын дәйишән тәркиб һиссәсинә бәрабәрдир. Аванс эдилмиш капитал дәйәрин бу тәркиб һиссәсини капиталист, муздлу фәһләләрин ярадыгы әмтиәнин дәйәринин ени истеһсал эдилмиш тәркиб һиссәси васитәсилә кери алыр. Дәйишән капитал истәр бу мә'нада аванс эдилсин ки, һәлә сатылмаг үчүн һазыр олмаян, яхуд һазыр олса да, капиталист тәрәфиндән һәлә сатылмамыш олан мәһсулдан фәһләнин пайына дүшән һиссәни капиталист пул илә вермиш олсун, истәр капиталист фәһләнин истеһсал этдийи әмтиәнин сатылмасындан көтүрүлән пулла фәһләйә муздверсин, истәрсә бу пулун алынмасыны кредит васитәсилә антисипасия этсин, — бүтүн бу һалларда капиталист дәйишән капитал хәрчләйир вә бу капитал пул шәклиндә фәһләләрә ахыб кәлир, лакин, дикәр тәрәфдән, бүтүн бу һалларда һәмин капитал дәйәрин эквиваленти капиталистин әлиндә олур, бу эквивалент исә әмтиәләрин

дәйәриндә елә бир һиссәдән ибарәт олур ки, фәһлә бу һиссәни истеһсал етмәклә, үмуми дәйәрдән өз пайына дүшән һиссәни енидән истеһсал етмиш олур, башга сөзлә десәк, әмтиәләрин дәйәриндә фәһләнин өз әмәк һаггынын дәйәрини истеһсал етдийи һиссәдән ибарәт олур. Дәйәрин бу һиссәсини фәһләйә онун өзүнүн истеһсал етдийи мәһсулун натурал формасында вермәк әвәзинә, капиталист дәйәрин бу һиссәсини она пулла верир. Беләликлә, капиталистин аванс етдийи капитал дәйәрин дәйишән тәркиб һиссәси инди капиталист үчүн әмтиә формасында мөвҹуд олур, һалбуки фәһлә сатдығы иш гүввәсинин еквивалентини пул формасында алмышдыр.

Демәли, бир тәрәфдән, капиталистин аванс етдийи капиталын иш гүввәси алмаг васитәсилә дәйишән капитала чеврилмиш һиссәси фәалиййәтдә мейдана чыхан иш гүввәси олараг истеһсал просесинин өзүндә фәалиййәт көстәрир, аванс едилмиш капиталын дәйишән һиссәси бу гүввәнин сәрф едилмәси васитәсилә ени дәйәр олараг әмтиә формасында енидән истеһсал едилир, йә'ни тәкрар истеһсал едилир, — демәли, тәкрар истеһсал баш верир, йә'ни аванс едилмиш капитал дәйәр енидән истеһсал едилир! — дикәр тәрәфдән исә, фәһлә сатдығы иш гүввәсинин дәйәрини, мүвафиг сурәтдә — гиймәтини яшайыш васитәләринә, өз иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы васитәләринә сәрф едир. Дәйишән капитала бәрабәр олан пул мәбләғи онун кәлирини тәшкил едир — елә бир кәлир (revenue) ки, о анҹаг фәһлә өз иш гүввәсини капиталистә сатмаг игтидарында олдуғу мүддәт әрзиндә әлдә едилир.

Муздлу фәһләнин әмтиәси — онун иш гүввәси — анҹаг она көрә әмтиә олараг ишләйир ки, капиталистин капиталына дахил едилир; дикәр тәрәфдән, капиталистин иш гүввәси алмаг үчүн пул капитал шәклиндә сәрф едилән капиталы иш гүввәси сатыҹысынын, муздлу фәһләнин әлиндә кәлир олараг фәалиййәт көстәрир.

Бурада мүхтәлиф тәдавүл вә истеһсал просесләри чулгашыр ки, А. Смит бунлары фәргләндирмир.

Әввәлән. *Тәдавүл* просесинә аид олан әмәлийятлар: фәһлә өз әмтиәсини — иш гүввәсини — капиталистә сатыр; бу иш гүввәсини алмаг үчүн капиталистин вердийи пул онун дәйәри артырмаг мәгсәдилә тәтбиг етдийи пулдур, йә'ни пул капиталдыр; бу капитал хәрҹләнмәк дейил, аванс едилмишдир. (Пулу капиталистин һарадан алмасындан гәт'иййән асылы олмаяраг, «аванс етмәйин» — физиократларын avance-ынын әсл мә'насы бундан ибарәтдир. Истеһсал просесинин еһтияҹлары үчүн капиталистин вердийи һәр бир дәйәр капиталистин аванс етдийи дәйәрдир, һәм дә бунун габагҹа вә я post festum баш вермәсинин әһәмиййәти йохдур. О, истеһсал просесинин өзүнә аванс едилир.) Бурада да анҹаг, һәр бир әмтиә сатгысындакы һал баш верир: сатыҹы истеһлак дәйәрини (бу һалда иш гүввәсини) верир вә онун дәйәри-

ни пулда әлдә эдир (онун гиймәтини пулда реаллашдырыр); алычы өз пулуну верир вә әвәзиндә әмтиәнин өзүнү — бу һалда иш гүввәсини әлдә эдир.

Икинчиси. Сатын алынмыш иш гүввәси *истеһсал* просесиндә, инди фәалиййәтдәки капиталын бир һиссәсини тәшкил эдир, фәһлә өзү исә бурада һәмин капиталын ялныз хүсуси натурал формасы кими, бу капиталын истеһсал васитәләриндән ибарәт натурал формада мөвчуд олан үнсүрләриндән фәргли бир форма кими ишләйир. Фәһлә мәһсула чевирдийи истеһсал васитәләринә просес әрзиндә, өз иш гүввәсини сәрф этмәклә өз иш гүввәсинә бәрабәр мигдарда дәйәр әлавә эдир (изафи дәйәри биз бир кәнара гоюруг); демәли фәһлә, капиталын она капиталист тәрәфиндән әмәк һаггы шәклиндә аванс эдилән вә я аванс эдилмәли олан һиссәсини капиталист үчүн әмтиә формасында тәкрар истеһсал эдир; фәһлә капиталист үчүн бу әмәк һаггынын эквивалентини истеһсал эдир. Демәли, фәһлә капиталист үчүн элә бир капиталы тәкрар истеһсал эдир ки, буну капиталист иш гүввәси алмаг үчүн енидән «аванс эдә» биләр.

Үчүнчүсү. Демәли, әмтиә сатыларкән сатыш гиймәтинин бир һиссәси капиталист үчүн, онун аванс этдийи дәйишән капиталы өдәйир, бунунла да капиталист үчүн енидән иш гүввәси алмаг, фәһлә үчүн исә буну енидән сатмаг имканы яраныр.

Әмтиәләрин бүтүн алғы-сатгы әмәлиййатында — бу сөвдәләрин ялныз өзүндән бәһс эдилдикдә — әсла фәрги йохдур ки, сатычы өз әмтиәсинин мүгабилиндә алдығы пулу нә эдәчәк вә алычы өз алдығы истеһлак шейләрини нә эдәчәкдир. Демәли, мәсәлә анчаг тәдавүл просеси үзәриндә олдугда белә бир чәһәтин әсла фәрги йохдур ки, капиталистин сатын алдығы иш гүввәси онун үчүн капитал дәйәри тәкрар истеһсал эдир вә, дикәр тәрәфдән, иш гүввәсинин сатылмасындан әлдә эдилән пул фәһлә үчүн кәлир тәшкил эдир. Фәһләнин сатдығы шейин, онун иш гүввәсинин дәйәр кәмиййәти гәт'иййән бундан асылы дейилдир ки, һәмин дәйәр фәһләнин «кәлирини» тәшкил эдир, һабелә бундан да асылы дейилдир ки, фәһләнин сатдығы шейи алычынын ишләтмәси алычы үчүн капитал дәйәри тәкрар истеһсал эдир.

Әмәк һаггы элә бир кәлир олур ки, фәһлә бунунла яшамалыдыр, чүнки иш гүввәсинин дәйәри, — йә'ни бу әмтиәнин сатылдығы адэкват гиймәт, — иш гүввәсинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәйин мигдары илә мүәййән эдилир, бурада әмәйин өзүнүн бу мигдары исә, фәһләнин зәрури яшайыш васитәләринин истеһсалы үчүн тәләб олунан әмәйин мигдары илә, йә'ни онун яшайышыны давам этдирмәк үчүн лазым кәлән әмәйин мигдары илә мүәййән олунур.

А. Смитин ашағыдакы иддиасы (сәһ. 223) гәт'иййән дүзкүн дейилдир: «*Капиталын* мәһсулдар әмәйи сахламаға сәрф эдилән

һиссәси... онун үчүн» {капиталист үчүн} «өз капитал функсиясыны еринә етирдикдән сонра бу ахырынчыларын» {фәһләләрин} «кәлирини тәшкил эдир». [Мүгайисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшрийяты, 1935-чи ил, сәһ. 280.] Капиталистин сатын алдығы иш гүввәси үчүн вердийи *пул* «капитал олараг фәалиййәт көстәриб она хидмәт эдир», чүнки бу пул васитәсилә капиталист иш гүввәсини өз капиталынын мадди тәркиб һиссәләринә гатыр, һәм дә ялныз бу һал онун капиталынын үмумиййәтлә мәһсулдар капитал олараг фәалиййәт көстәрмәсинә имкан верир. Биз ашағыдакылары фәргләндирмәлиййик: иш гүввәси фәһлә үчүн капитал дейил, *әмтиәдир;* фәһлә үчүн кәлир бу иш гүввәси илә бағлыдыр, чүнки фәһлә бу иш гүввәсинин сатылмасыны даим тәкрар эдә билир; иш гүввәси сатыландан *сонра,* капиталистин әлиндә, мәһз истеһсал просеси заманы капитал олараг фәалиййәт көстәрир. Һәм дә бу заман иш гүввәси ики чүр хидмәт эдир: фәһлә үчүн о, өз дәйәринә сатылан әмтиә хидмәти көрүр; ону сатын алмыш олан капиталист үчүн исә дәйәр вә истеһлак дәйәри истеһсал эдән бир гүввә хидмәти көрүр. Лакин фәһлә капиталистдән алдығы пулу анчаг өз иш гүввәсини капиталистин истифадәсинә вердикдән сонра, артыг онун иш гүввәси әмәк мәһсулунун дәйәриндә реаллашдыгдан сонра алыр. Капиталист бу дәйәрә, ону өдәйәндән әввәл саһиб олур. Демәли, пул ики дәфә: әввәлчә дәйишән капиталын пул формасы кими, сонра да әмәк һаггы кими ишләмир. Ики дәфә ишләйән иш гүввәсидир: о әввәлән, иш гүввәси сатыларкән *әмтиә* олараг иш көрүр (верилмәли олан әмәк һаггынын мигдары муәййән эдиләркән пул садәчә дәйәрин идеал өлчүсү ролуну ойнайыр, һәм дә пул һәлә капиталистин әлиндә олмая да биләр); икинчиси, истеһсал просесиндә ишләйир; бурада иш гүввәси капиталистин ихтиярында бир *капитал* кими, йә'ни истеһлак дәйәри вә дәйәр ярадан үнсүр кими ишләйир. Иш гүввәси артыг фәһләйә верилмәли олан эквиваленти әмтиә формасында һасил этмиш олур, — бу эквиваленти капиталист фәһләйә пул формасында верәчәйи вахтдан әввәл һасил этмиш олур. Беләликлә, капиталистин фәһләйә музд вердийи пул фондуну фәһлә өзү ярадыр. Лакин бу һәлә һамысы дейилдир.

Фәһлә алдығы пулу өз иш гүввәсини сахламаға хәрчләйир, демәли, — капиталистләр синфи вә фәһләләр синфи бүтөвлүкдә көтүрүлсә, — фәһлә бу пулу капиталист үчүн элә бир аләтин сахланмасына хәрчләйир ки, капиталист ялныз бу аләтин васитәсилә бир капиталист олараг гала биләр.

Беләликлә, иш гүввәсинин даим алыныб сатылмасы, бир тәрәфдән, иш гүввәсини капиталын үнсүрү олараг әбәдиләшдирир; бу сәбәбдән капитал әмтиә ярадычысы, истеһлак үчүн ярадылан вә дәйәри олан шейләр ярадычысы кими тәсәввүр олунур; сонра,

эйни сәбәбә көрә, капиталын иш гүввәси алан һиссәси һәмин иш гүввәсинин өз мәһсулу васитәсилә даим бәрпа эдилир вә, демәли, фәһләйә музд верилән капитал фондуну даим фәһлә өзү ярадыр. Дикәр тәрәфдән, иш гүввәсинин даим сатылмасы фәһләнин яшайышыны давам этдирмәк үчүн даим тәкрар эдилән бир васитә олур, беләликлә дә фәһләнин иш гүввәси элә бир вариййәт кими тәсәввүр эдилир ки, фәһлә яшамаг үчүн истифадә этдийи кәлири бунун һесабына әлдә эдир. Бу һалда кәлир, әмтиәнин (иш гүввәсинин) даим тәкрар эдилән сатгысы васитәсилә дәйәрләрин мәнимсәнилмәсиндән башга бир шей дейилдир, һәм дә бу дәйәрләрин өзү сатылан әмтиәнин анчаг даим тәкрар истеһсал олунмасына хидмәт эдир. Бу мүнасибәтлә А. Смит һаглы олараг дейир ки, фәһләнин өзү тәрәфиндән ярадылмыш мәһсулун дәйәринин капиталист тәрәфиндән фәһләйә әмәк һаггы формасында эквиваленти верилән һиссәси фәһлә үчүн кәлир мәнбәи олур. Лакин бу һал әмтиәнин дәйәринин һәмин һиссәсинин нә тәбиәтиндә, нә дә кәмиййәтиндә һеч бир шейи дәйишдирмир; там эйнилә дә истеһсал васитәләринин капитал дәйәрләр кими фәалиййәт көстәрмәси бунларын дәйәриндә һеч бир шейи дәйишдирмир, нечә ки, дүз хәттин истәр үчбучағын отурачағы, истәрсә эллипсисин оху олмасы дүз хәттин хассәләрини вә узунлуғуну дәйишдирмир. Истеһсал васитәләринин дәйәри кими, иш гүввәсинин дәйәри дә енә әввәлки кими бу көстәрилән һалдан асылы олмаяраг мүәййән олунур. Әмтиә дәйәринин бу һиссәси ону ярадан мүстәгил амилләрдән бири дейилдир, өзү дә кәлирдән *ибарәт дейилдир* вә кәлирлә *эйни шей дейилдир.* Фәһләнин даим тәкрар истеһсал этдийи бу ени дәйәр фәһлә үчүн кәлир мәнбәи олса да, әксинә, бунун нәтичәсиндә онун кәлири истеһсал этдийи ени дәйәрин тәркиб һиссәси олмур. Онун яратдығы ени дәйәрин она верилән һиссәсинин мигдары онун кәлиринин дәйәрчә мигдарыны мүәййән эдир, нәинки әксинә. Ени ярадылан дәйәрин бу һиссәсинин фәһлә үчүн кәлир олмасы анчаг бу һиссәнин нә эдилдийини, онун тәтбиг эдилмәси характерини көстәрир, лакин һәр бир башга дәйәрин һарадан әмәлә кәлмәсинә аид олмадығы кими, онун да һарадан әмәлә кәлмәсинә әсла аид дейилдир. Әкәр мән һәр һәфтә он талер алырамса, мәним һәр һәфтә бу кәлири әлдә этмәйим, бу факт нә он талерин дәйәринин *тәбиәтиндә,* нә дә бунларын дәйәринин *кәмиййәтиндә* һеч бир дәйишиклик этмир. Һәр бир башга әмтиәнин дәйәри кими, иш гүввәсинин дәйәри дә онун тәкрар истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәйин мигдары илә мүәййән олунур; бу әмтиә (иш гүввәси) үчүн характерик чәһәт ондан ибарәтдир ки, әмәйин бу мигдары фәһләнин зәрури яшайыш васитәләринин дәйәри илә мүәййән олунур, йә'ни онун өз яшайыш шәраитинин тәкрар истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәйә бәрабәрдир. Лакин иш һейванларынын дәйәринин бу һейванлары сахламаг үчүн лазым кәлән яшайыш васитә-

ләринин дәјәри илә, јә'ни бу јашајыш васитәләрини истеһсал етмәк үчүн лазым кәлән инсан әмәји күтләси илә мүәјјән олунмасы иш һејванларынын дәјәри үчүн нә дәрәчәдә характерикдирсә, јухарыдакы чәһәт дә иш гүввәсинин дәјәри үчүн һеч дә бундан артыг дәрәчәдә характерик дејилдир.

Лакин бу мәсәләдә А. Смитин башына кәлән бүтүн бәлаларын сәбәби «revenue» [«кәлир»] категоријасыдыр. Кәлирләрин мүхтәлиф нөвләри Смит үчүн, һәр ил истеһсал едилән, јени јарадылан әмтиә дәјәринин «component parts»-ыны, тәркиб һиссәләрини тәшкил едир, һалбуки *капиталист үчүн* бу әмтиә дәјәринин бөлүндүјү ики һиссә, — әмәк сатын алынаркән капиталистин пул формасында аванс едилән дәјишән капиталынын еквиваленти вә дәјәрин дикәр һиссәси, она һавајы баша кәлмишсә дә, јенә онунку олан дикәр һиссәси, изафи дәјәр, — әксинә, кәлирләрин мәнбәләрини тәшкил едир. Дәјишән капиталын еквиваленти јенидән иш гүввәсинә аванс едилир вә буна көрә дә фәһлә үчүн онун әмәк һаггы формасында кәлир тәшкил едир. Дикәр һиссәси — изафи дәјәр — аванс едилмиш капиталын һәр һансы бир һиссәсини капиталист үчүн өдәмәјә хидмәт етмир, буна көрә дә капиталист ону истеһлак шејләринә (зәрури истеһлак шејләринә, һабелә зинәт шејләринә) сәрф едә биләр, ону бу вә ја башга нөв капитал дәјәрә чевирмәдән бир кәлир кими истеһлак едә биләр. Бу кәлирин илкин шәрти әмтиә дәјәринин өзүдүр вә бу әмтиә дәјәринин тәркиб һиссәләри капиталист үчүн јалныз она көрә фәргләнир ки, бунлар ја аванс едилмиш дәјишән капитал дәјәр *үчүн* еквивалент олур, ја да аванс едилмиш дәјишән капитал дәјәрә *нисбәтән* артыг һиссә тәшкил едир. Бу һиссәләрин һәр икиси әмтиәнин истеһсалы заманы сәрф едилән, әмәк просесиндә һәрәкәтә кәтирилән иш гүввәсиндән башга бир шејдән ибарәт дејилдир. Бунлар мәсрәфдир, кәлир вә ја revenue дејилдир, — әмәјин сәрф едилмәсидир.

Әмтиә дәјәринин кәлир үчүн мәнбә олмаг дејил, кәлирин әмтиә дәјәри үчүн мәнбә олдуғу бу quid pro quo-ја ујғун олараг, әмтиә дәјәри мүхтәлиф нөв кәлирләрдән «тәртиб едилмиш олур». Бунлар бир-бириндән асылы олмадан мүәјјән олунур вә әмтиәнин үмуми дәјәри бу кәлирләрин дәјәр кәмијјәтләринин чәмләнмәси васитәсилә мүәјјән олунур. Лакин суал олунур ки, әмтиә дәјәрини мејдана кәтирмәли олан бу кәлирләрдән һәр биринин дәјәри нечә мүәјјән олунур? Әмәк һаггына кәлдикдә, ону мүәјјән етмәк олар, чүнки әмәк һаггы мүвафиг әмтиәнин, иш гүввәсинин дәјәридир, бу дәјәр исә (һәр бир башга әмтиәнин дәјәри кими), һәмин әмтиәнин тәкрар истеһсалы үчүн лазым кәлән әмәклә мүәјјән олунур. Лакин изафи дәјәри вә ја, А. Смитин дедији кими, онун ики формасыны: мәнфәәти вә торпаг рентасыны нечә мүәјјән етмәк олар? Бурада садәчә бошбоғазлыгла јаха гуртар-

маг лазым кәлир. А. Смит kaһ әмәк һаггыны вә изафи дәйәри (мүвафиг сурәтдә — әмәк һаггыны вә мәнфәәти) әмтиә дәйәринин, мүвафиг сурәтдә — гиймәтинин ибарәт олдуғу тәркиб һиссәләри кими көстәрир, kaһ да — чох заман исә, демәк олар һеч нәфәсини алмадан — бунлары әмтиә гиймәтинин «бөлүндүйү» (resolves itself) һиссәләр кими тәсәввүр эдир; бу исә, әксинә, о демәкдир ки, әмтиә дәйәри габагчадан мә'лум олан бир шейдир вә артыг мә'лум олан бу дәйәрин мүхтәлиф һиссәләри истеһсал просесиндә иштирак эдән мүхтәлиф шәхсләрә мүхтәлиф кәлирләр формасында чатыр. Лакин бунун мә'насы һеч бир һалда дәйәрин һәмин үч «тәркиб һиссәсиндән» ибарәт олдуғу мә'насынын эйни дейилдир. Мән үч мүхтәлиф дүз хәттин узунлуғуну айрылыгда мүәййән эдә биләрәм, сонра да бу үч хәтти «тәркиб һиссәләри» кими көтүрүб өз узунлуғу э'тибарилә үч хәттин мәчмууна бәрабәр олан дөрдүнчү бир дүз хәтт дүзәлдә биләрәм; лакин бу һеч дә белә бир әмәлийята бәнзәмәз ки, мән гаршымда дуран мә'лум бир дүз хәтти бу вә я башга бир мәгсәдлә бөлмәйә башлайым, ону үч мүхтәлиф һиссәйә бир нөв «бөлмәйә» башлайым. Биринчи һалда бу хәтти тәшкил эдән һәмин үч хәттин узунлуғу дәйишилдикдә, бу хәттин дә узунлуғу лабүд олараг дәйишилир; ахырынчы һалда исә хәттин үч һиссәсинин узунлуғу үчүн габагчадан белә бир һәдд гоюлмушдур ки, бунлар мүәййән узунлугда олан хәттин һиссәләридир.

Әкәр биз А. Смитин шәрһиндә дүзкүн олан чәһәти, йә'ни белә бир чәһәти һәгигәтән көтүрсәк ки, *иллик әмәклә ени ярадылан*, чәмиййәтин иллик әмтиә мәһсулунда (һәмчинин һәр бир айрыча әмтиәдә вә я бир күнлүк, бир һәфтәлик вә с. мәһсулда) олан *дәйәр* бәрабәрдир аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәри (йә'ни енидән иш гүввәси алмаг үчүн нәзәрдә тутулан дәйәрин бир һиссәси) плюс капиталистин — садә тәкрар истеһсал шәраитиндә вә башга шәртләр эйни олдугда — өз фәрди истеһлак шейләриндә реаллашдыра билдийи изафи дәйәр; сонра ядда сахласаг ки, А. Смит иш гүввәсинин сәрфиндән ибарәт олмаг э'тибарилә әмәйин дәйәр ярадан чәһәти илә, һәмин әмәйин истеһлак дәйәри ярадан, йә'ни файдалы, мәгсәдәуйғун формада сәрф эдилән чәһәтини бир арая гатыр, онда А. Смитин бүтүн тәсәввүрү ашағыдакындан ибарәт олур: һәр бир әмтиәнин дәйәри әмәк мәһсулудур, демәли иллик әмәк мәһсулунун дәйәри вә я иллик ичтимаи әмтиә мәһсулунун да дәйәри әмәк мәһсулудур. Лакин һәр бир әмәк 1) зәрури иш вахтына бөлүнүр ки, бу мүддәт әрзиндә фәһлә өз иш гүввәсини сатын алмаг үчүн аванс эдилмиш капиталын анчаг эквивалентини тәкрар истеһсал эдир вә 2) изафи әмәйә бөлүнүр ки, бунун васитәсилә фәһлә капиталистә әвәзиндә капиталистин һеч бир эквивалент вермәдийи бир дәйәр верир, йә'ни капиталистә изафи дәйәр верир; беләликлә, һәр бир әмтиә дәйәри

анҹаг бу ики мүхтәлиф тәркиб һиссәсинә парчалана биләр вә нәтиҹәдә әмәк һаггы олмаг е'тибарилә фәһлә синфинин кәлирини, изафи дәјәр олмаг е'тибарилә дә капиталистләр синфинин кәлирини тәшкил едир. Сабит капитал дәјәрә, јә'ни иллик мәһсулун истеһсалында истеһлак едилмиш истеһсал васитәләринин дәјәринә кәлдикдә, јени мәһсулун дәјәринә һәмин дәјәрин неҹә дахил олдуғуну сөјләмәк мүмкүн олмаса да (анҹаг белә бир ибарә ишләтмәк олар ки, капиталист өз әмтиәсини сатаркән бу дәјәри сатычынын үстүнә гојур), истеһсал васитәләринин өзү әмәк мәһсулу олдуғуна көрә, нәтиҹә е'тибарилә — ultimately — дәјәрин бу һиссәси јенә дә анҹаг дәјишән капиталын еквивалентиндән вә изафи дәјәрдән: зәрури әмәјин вә изафи әмәјин мәһсулундан ибарәт ола биләр. Әкәр бу истеһсал васитәләринин дәјәрләри һәмин васитәләри тәтбиг едәнләрин әлиндә капитал дәјәрләр кими фәалијјәт көстәрирсә, бу һеч дә, «илк әввәл», ишин көкүнә чатдыгда исә, башгаларынын әлиндә, — һәтта габагларда олса да — дәјәрин ејни ики һиссәсинә, демәли ики мүхтәлиф кәлир мәнбәинә бөлүнмүш олмасына мане олмур.

Бунларын һамысында дүзкүн олан ҹәһәт будур ки, иҹтимаи капиталын, јә'ни фәрди капиталлар мәҹмуунун һәрәкәтиндә иш ајрылыгда көтүрүлән һәр бир фәрди капитал үчүн олдуғуна нисбәтән, јә'ни һәр бир ајрыҹа капиталистин нөгтеји-нәзәриндән тәсәввүр едилдијинә нисбәтән башга ҹүр тәсәввүр олунур. Ајрыҹа бир капиталист үчүн әмтиә дәјәри 1) сабит үнсүрә (Смитин дедији кими, дөрдүнҹү үнсүрә) вә 2) әмәк һаггы илә изафи дәјәрин вә ја, мүвафиг сурәтдә, әмәк һаггы, мәнфәәт вә торпаг рентасынын мәҹмууна бөлүнүр. Иҹтимаи нөгтеји-нәзәрдән, әксинә, Смитин дөрдүнҹү үнсүрү, сабит капитал дәјәр јох олур.

5) *Нәтиҹәләр.*

Үч кәлир нөвүнүн: әмәк һаггы, мәнфәәт вә рентанын әмтиә дәјәринин үч «тәркиб һиссәсини» тәшкил етмәси һаггындакы мә'насыз формул А. Смитин даһа дүзкүн көрүнән белә бир формулундан ирәли кәлир ки, әмтиә дәјәри бу үч тәркиб һиссәсинә парчаланыр (resolves itself). Лакин бу да дүзкүн дејилдир, һәтта белә фәрз едилдикдә дә дүзкүн дејилдир ки, әмтиә дәјәри истеһлак едилмиш иш гүввәсинин еквивалентинә вә бу иш гүввәсинин јаратдығы изафи дәјәрә бөлүнүр. Лакин бу јанылма да бурада јенә даһа дәрин, дүзкүн бир әсасдан ирәли кәлир. Капиталист истеһсалы буна әсасланыр ки, мәһсулдар фәһлә өз иш гүввәсини өз әмтиәси кими капиталистә сатыр вә сонра бу иш гүввәси капиталистин әлиндә анҹаг онун мәһсулдар капиталынын бир үнсүрү кими фәалијјәт көстәрир. Тәдавүлә аид олан бу сөвдә,—иш гүввәсинин сатылмасы вә алынмасы, — нәинки истеһсал просесинә

бир киришдир, һабелә онун спесифик характерини implicite тә'йин едир. Истеһлак дәйәри истеһсалы вә һәтта әмтиә истеһсалы (чүнки буну мүстәгил мәһсулдар фәһләләр дә ичра едә биләр) бурада капиталист үчүн анчаг мүтләг вә нисби изафи дәйәр истеһсал етмәк васитәсидир. Буна көрә дә истеһсал просесинин тәһлилиндә биз көрдүк ки, мүтләг вә нисби изафи дәйәр истеһсалы: 1) күндәлик әмәк просесинин узунлуғуну, 2) капиталист истеһсал просесинин бүтүн ичтимаи вә техники гурулушуну мүәййән едир. Бунун өзүндә дәйәрин (сабит капитал дәйәрин) садәчә сахланмасы, аванс едилмиш дәйәрин (иш гүввәси еквивалентинин) һәгигәтән тәкрар истеһсалы вә изафи дәйәр, йә'ни әвәзиндә капиталистин һеч бир еквивалент аванс етмәмиш олдуғу вә post festum [сонрадан] аванс етмәдийи дәйәр истеһсалы арасында фәрг әмәлә кәлир.

Изафи дәйәрин — капиталист тәрәфиндән аванс едилмиш дәйәрин еквивалентинин артығындан ибарәт олан бу дәйәрин мәнимсәнилмәси иш гүввәсинин алғы вә сатгысы илә һазырланса да, онун мәнимсәнилмәси истеһсал просесинин өзүндә баш верән вә бу просесин мүһүм чәһәтини тәшкил едән бир әмәлийятдыр.

Тәдавүл әмәлийятындан ибарәт олан башланғыч әмәлийяты: иш гүввәсинин алғы вә сатгысы да ичтимаи *мәһсулларын* бөлкүсүндән әввәл баш вермиш олан вә һәмин бөлкү үчүн шәрт олан истеһсал *үнсүрләри* бөлкүсүнә әсасланыр; йә'ни фәһләнин әмтиәси олан иш гүввәсини фәһлә олмаянларын мүлкиййәти олан истеһсал васитәләриндән айырмаға әсасланыр.

Лакин бунунла бәрабәр изафи дәйәрин белә мәнимсәнилмәси, яхуд дәйәр истеһсалынын аванс едилмиш дәйәрин тәкрар истеһсалына вә һеч бир еквивалентлә әвәзи верилмәйән ени (изафи) дәйәр истеһсалына белә бөлүнмәси нә дәйәр субстансиясынын өзүндә, нә дә онун истеһсалы тәбиәтиндә һеч бир шейи дәйишдирмир. Дәйәр субстансиясы һәмишә анчаг сәрф едилмиш иш гүввәсиндән — әмәкдән ибарәт олур, әмәйин хүсуси файдалы характериндән асылы олмаяраг бу әмәкдән ибарәт олур, — дәйәр истеһсалы исә иш гүввәсинин белә сәрф едилмәси просесиндән башга бир шей дейилдир. Мәсәлән, тәһкимли алты күн әрзиндә өз иш гүввәсини сәрф едир, алты күн әрзиндә ишләйир вә иш гүввәсинин белә сәрф едилмәси фактынын өзү үчүн һеч бир фәрги йохдур ки, тәһкимли бу иш күнләринин, мәсәлән, үч күнүнү өз тарласында өзү үчүн, галан үч күнүнү исә өз мүлкәдарынын тарласында онун үчүн ишләйир. Һәм өзү үчүн олан könүллү әмәк, һәм дә ağа үчүн олан мәчбури әмәк ейни дәрәчәдә әмәкдир. Тәһкимлинин алты күнлүк әмәйинә биз истәр онун яратдығы дәйәрләр чәһәтдән бахаг, истәрсә онун яратдығы файдалы мәһсуллар чәһәтдән бахаг, бу әмәкдә һеч бир фәрг тапмарыг.

Фәрг анҹаг алты күнлүк иш вахтынын ики ярысы әрзиндә онун иш гүввәсинин сәрф эдилмәсинә сәбәб олан мүхтәлиф мүнасибәтләрдәдир. Муздлу фәһләнин зәрури әмәйи илә изафи әмәйи мәсәләси дә тамамилә бунун кимидир.

Истеһсал просеси әмтиәдә сөнүб кедир. Әмтиәнин истеһсалына иш гүввәси сәрф эдилмәси факты инди әмтиәнин мадди хассәси кими, — әмтиәнин дәйәрә малик олмаг хассәси кими мейдана чыхыр; бу дәйәрин кәмиййәти сәрф эдилмиш әмәйин кәмиййәтилә өлчүлүр; әмтиә дәйәри башга һеч бир шейә бөлүнмүр вә башга һеч бир шейдән ибарәт дейилдир. Әкәр мән мүәййән узунлугда бир дүз хәтт чәкмишәмсә, онда һәр шейдән әввәл, мәндән асылы олмаян мүәййән гайдалар (ганунлар) әсасында иҹра эдилән чизкичилик васитәсилә бир дүз хәтт (доғрудур, әввәлҹәдән билдийим кими, анҹаг символик мә'нада) «истеһсал этмиш» олурам. Әкәр мән бу хәтти үч парчая бөлсәм (бу парчалар да енә мүәййән сурәтдә гаршыя гоюлан мәсәләнин шәртилә уйғун кәлә биләр), онда бу үч парчадан һәр бири енә әввәлки кими дүз хәтт олараг галыр вә һиссәләри бу парчалардан ибарәт олан бүтүн хәтт белә бир бөлүнмә нәтиҹәсиндә дүз хәтдән фәргли бир шейә, мәсәлән һәр һансы бир әйри хәттә чеврилмәз. Эйнилә дә, мүәййән узунлугда олан хәтти мән элә бөлә билмәрәм ки, бу һиссәләрин мәҹмуу бөлүнмәздән әввәлки һәмин хәтдән артыг олсун; демәли, бүтүн хәттин узунлуғу онун һиссәләрининин һәр ҹүр мүәййән узунлуғу илә дә мүәййән олунмур. Әксинә, бу һиссәләр һансы хәттин һиссәләридирсә, һәмин хәттин узунлуғу лап әввәлдән бу һиссәләрин нисби узунлуғу үчүн бир һәдд олур.

Бу ҹәһәтдән капиталистин истеһсал этдийи әмтиә мүстәгил фәһлә тәрәфиндән, зәһмәткеш иҹмалары [Arbeitergemeinden] вә я гуллар тәрәфиндән истеһсал эдилән әмтиәләрдән һеч бир шейлә фәргләнмир. Лакин бизим нәзәрдән кечирдийимиз һалда әмәйин бүтүн мәһсулу, һабелә онун бүтүн дәйәри капиталистиндир. Һәр бир башга истеһсалчы кими, о да әмтиәни әввәлҹә сатгы васитәсилә пула чевирмәлидир ки, сонракы әмәлиййатлар үчүн имкан әлдә этсин: о, әмтиәни үмуми эквивалент формасына чевирмәлидир. —

Әмтиә мәһсулуну онун пула чеврилмәсиндән әввәлки һалында нәзәрдән кечирәк. Бу мәһсул бүтүнлүклә капиталистиндир. Дикәр тәрәфдән, әмәйин файдалы мәһсулу, истеһлак дәйәри олмаг э'тибарилә онун һамысы кечмиш әмәк просесинин мәһсулудур; онун дәйәри исә белә дейилдир. Бу дәйәрин бир һиссәси әмтиә истеһсалында сәрф эдилмиш истеһсал васитәләринин анҹаг, ени формада енидән мейдана чыхан дәйәридир; бу дәйәр һәмин әмтиәнин истеһсал просеси заманы истеһсал эдилмәмишдир; истеһсал васитәләриндә бу дәйәр һәлә истеһсал просесиндән әввәл, ондан асылы олмадан вар иди; истеһсал васитәләри бу просесә

һәмин дәйәрин дашыйычылары кими дахил олмушду; һәмин дәйәрин анчаг тәзаһүр формасы ениләшмиш вә дәйишилмишдир. Әмтиә дәйәринин бу һиссәси капиталист үчүн онун аванс этдийи сабит капитал дәйәрин әмтиә истеһсалы заманы истеһлак эдилмиш олан һиссәсинин эквивалентини тәшкил эдир. О әввәлдә истеһсал васитәләри формасында мөвчуд иди; инди о, ени истеһсал эдилмиш әмтиәнин дәйәринин тәркиб һиссәси кими мөвчуддур. Бу әмтиә пула чеврилән кими, инди пул шәклиндә мөвчуд олан һәмин дәйәр енидән истеһсал васитәләринә, өз илк формасына чеврилмәлидир, онун бу формасы исә истеһсал просеси илә вә онун бу просесдәки функсиясы илә мүәййән олунур. Әмтиә дәйәринин капитал кими фәалиййәт көстәрмәси нәтичәсиндә бу дәйәрин характериндә һеч бир шей дәйишилмир.

Әмтиә дәйәринин икинчи һиссәси муздлу фәһләнин капиталистә сатдығы иш гүввәсинин дәйәридир. Истеһсал васитәләринин дәйәри кими, бу дәйәр дә иш гүввәсинин дахил олачағы истеһсал просесиндән асылы олмајараг мүәййән олунур вә һәмин дәйәр бу просесә дахил оландан әввәл тәдавүл әмәлийятында, иш гүввәсинин алғы-сатгысында тәсбит олунур. Муздлу фәһлә ишләмәклә, өз иш гүввәсини сәрф этмәси илә, онун иш гүввәсиндән истифадә этмәк мүгабилиндә капиталистин она вермәли олдуғу дәйәрә бәрабәр бир әмтиә дәйәри истеһсал эдир. Фәһлә бу дәйәри капиталистә әмтиә шәклиндә верир, капиталист исә буну фәһләйә пулла верир. Әмтиә дәйәринин бу һиссәсинин капиталист үчүн анчаг онун тәрәфиндән әмәк һаггына аванс эдилмиш дәйишән капиталын эквиваленти олмасы белә бир факты гәт'иййән дәйишдирмир ки, һәмин дәйәр истеһсал просеси заманы ени ярадылан әмтиә дәйәридир, о да изафи дәйәрин ибарәт олдуғу эйни шейдән, йә'ни иш гүввәси сәрфиндән ибарәтдир. Бу факта белә бир чәһәтин дә һеч бир тә'сири олмур ки, иш гүввәсинин капиталист тәрәфиндән фәһләйә әмәк һаггы формасында верилән дәйәри фәһлә үчүн кәлир формасы алыр вә бунун сайәсиндә тәкчә иш гүввәси дейил, өзлүйүндә муздлу фәһләләр синфи дә даим тәкрар истеһсал олунур, бунунла бирликдә бүтүн капиталист истеһсалынын әсасы да тәкрар истеһсал олунур.

Лакин дәйәрин бу ики һиссәсинин мәчмуу һәлә әмтиә дәйәринин һамысыны тәшкил этмир. Бу ики һиссәдән әлавә артыг бир һиссә: изафи дәйәр галыр. Дәйәрин әмәк һаггы үчүн аванс эдилмиш дәйишән капиталы өдәйән һиссәси кими, изафи дәйәр дә истеһсал просеси заманы фәһлә тәрәфиндән ени ярадылмыш дәйәрдир, донуб галмыш әмәкдир. Иш анчаг бундадыр ки, изафи дәйәр бүтүн мәһсулун мүлкиййәтчисинә, капиталистә тамамилә һавайы баша кәлир. Бу һал һәгигәтән капиталистә бүтүн изафи дәйәри кәлир кими истеһлак этмәк имканы верир, бу шәртлә ки, капиталист изафи дәйәрин бир һиссәсини башга иштиракчылара, — мәсә-

лəн, торпаг саһиблəринə торпаг рентасы вермəли олмасын, буну вермəли олдугда исə, мүвафиг һиссəлəр һəмин башга шəхслəрин кəлирини тəшкил эдир. Мəһз бу һал өзү үмумиййəтлə бизим капиталисти əмтиə истеһсалы илə мəшғул олмаға вадар эдəн нийјəт олмушдур. Лакин нə əввəлдə онун əсас тутдуғу хош нийјəт — изафи дəјəр əлдə этмəк нийјəти, нə дə сонрадан онун вə башгаларынын бу изафи дəјəри кəлир кими сəрф этмəси өзлүјүндə изафи дəјəрə һеч бир тə'сир көстəрмир. Бүтүн бунлар изафи дəјəрин донуб галмыш, һаггы өдəнилмəмиш əмəк олмасыны əсла дəјишдирмир, онун тамамилə башга шəртлəрлə мүəјјəн олунан кəмиййəтини дə гэт'ијјəн дəјишдирмир.

Лакин А. Смит əмтиə дəјəрини өјрəнмəклə бир заманда бүтүн тəкрар истеһсал просесиндə дəјəрин мүхтəлиф һиссəлəринин ролуну да өјрəнмəклə мəшғул олмаға чалышсајды, — о мəһз белə дə эдир, — онда ајдын оларды ки, дəјəрин мүəјјəн һиссəлəри кəлир кими фəалијјəт көстəрдијинə көрə, дикəр һиссəлəри ејни бир даимиликлə капитал кими фəалијјəт көстəрир, одур ки, А. Смитин мəнтигинə көрə, бу һиссəлəр əмтиə дəјəрини тəшкил эдəн вə ја əмтиə дəјəринин бөлүндүјү һиссəлəр һесаб эдилмəлидир.

А. Смит үмумиййəтлə əмтиə истеһсалыны капиталист əмтиə истеһсалы илə ејнилəшдирир; истеһсал васитəлəри лап əввəлдəн «капиталдыр», əмəк лап əввəлдəн муздлу əмəкдир, буна көрə дə «файдалы вə мəһсулдар фəһлəлəрин сајы һəр ердə... онлара иш вермəк үчүн сəрф эдилəн капиталын кəмиййəтинə пропорсионалдыр» («to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work». Introduction, сəһ. 12). Бир сөзлə, əмəк просесинин мүхтəлиф амиллəри, һəм мадди, һəм дə шəхси амиллəри лап əввəлдəн, истеһсалын капиталист дөврү үчүн характерик олан маскалар алтында мејдана чыхыр. Мəһз буна көрə дə əмтиə дəјəринин тəһлили белə бир чəһəтин ајдынлашдырылмасына билаваситə ујғун кəлир ки, бу дəјəр нə мигдарда, бир тəрəфдəн, сəрф эдилмиш капиталын садəчə эквивалентини тəшкил эдир вə, дикəр тəрəфдəн, нə мигдарда һəр һансы бир аванс эдилмиш капитал дəјəри өдəмəјəн «сəрбəст» дəјəр тəшкил эдир, јə'ни изафи дəјəр тəшкил эдир. Белəликлə, əмтиə дəјəринин бу нөгтејн-нəзəрдəн бир-бирилə тутушдурулан һиссəлəри, нəзəрə чарпмадан онун мүстəгил «тəркиб һиссəлəринə» вə, нəһајəт, «һəр бир дəјəрин мəнбəлəринə» чеврилир. Даһа сонра чыхан нəтичə будур ки, əмтиə дəјəри мүхтəлиф нөв кəлирлəрдəн тəшкил олунур, јахуд мүхтəлиф нөв кəлирлəрə «парчаланыр»; белəликлə, кəлирлəр əмтиə дəјəриндəн тəшкил олунмаг дејил, əмтиə дəјəри «кəлирлəрдəн» тəшкил олунур. Лакин əмтиə дəјəри, јахуд пул капитал дəјəри олараг фəалијјəт көстəрдикдə, өзлүјүндə бунларын тəбиəти гэт'ијјəн дəјишилмəдији кими, əмтиə дəјəринин сонралар кимин-сə кəлири кими фəалијјəт көстəрмəси дə бу дəјəрин тəбиəтини дə-

йишдирмир. А. Смитин тәһлил этмәли олдуғу әмтиә лап әввәлдән әмтиә капиталдыр (бунда әмтиәнин истеһсалында истеһлак эдилмиш капитал дәйәрдән башга, изафи дәйәр дә вардыр), демәли капиталистчәсинә истеһсал эдилмиш әмтиәдир, капиталист истеһсал просесинин нәтичәсидир. Буна көрә дә әввәлчә капиталист истеһсал просесини, бунунла да бирликдә, бурая дахил олан просеси, дәйәрин артмасы вә әмәлә кәлмәси просесини тәһлил этмәк лазым кәләрди. Лакин капиталист истеһсал просеси үчүн дә илкин шәрт әмтиә тәдавүлү олдуғуна көрә, онун тәсвири, әввәлчә вә ондан асылы олмаяраг әмтиәнин тәһлил олунмасыны тәләб эдир. Һәтта А. Смит арабир «эзотерик» сурәтдә доғру йола дүшдүкдә, енә бу һалда да о һәмишә дәйәр истеһсалыны анчаг әмтиәнин тәһлилиндә, йә'ни әмтиә капиталынын тәһлилиндә йолүстү нәзәрә алыр.

III. СОНРАКЫ ИГТИСАДЧЫЛАР[41].

Рикардо А. Смитин нәзәриййәсини, демәк олар, һәрфиййән тәкрар эдир. «Нәзәрдән гачырмаг лазым дейилдир ки, өлкәнин бүтүн мәһсуллары истеһлак эдилир, лакин бунларын дәйәрини енидән тәкрар истеһсал эдәнләр тәрәфиндәнми, йохса бу дәйәри тәкрар истеһсал этмәйәнләр тәрәфиндән истеһлак эдилмәсиндә мүгайисә эдилмәйәчәк гәдәр даһа бөйүк фәрг вардыр. Биз кәлирин гәнаәт эдилиб капитала әлавә эдилдийини сөйләдикдә, буну нәзәрдә тутуруг ки, кәлирин бәһс эдилән һиссәси, бу һиссә капитала әлавә эдилир, гейри-мәһсулдар фәһләләр эвәзинә мәһсулдар фәһләләр тәрәфиндән истеһлак эдилир» («Principles», сәһ. 163). [Бах: Рикардо: «Сияси игтисад әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил, сәһ. 86.]

Доғрудан да Рикардо әмтиә гиймәтинин әмәк һаггына вә изафи дәйәрә (вә я дәйишән капитала вә изафи дәйәрә) бөлүнмәси һаггында А. Смитин нәзәриййәсини тамамилә гәбул этмишдир. Онун Смитлә мүбаһисәси: 1) изафи дәйәрин тәркиб һиссәләри үстүндәдир; о, торпаг рентасыны изафи дәйәрин зәрури үнсүрләри сырасындан кәнар эдир; 2) Рикардо әмтиәнин гиймәтини бу тәркиб һиссәләринә *бөлүр*. Демәли, дәйәрин кәмиййәти Рикардо үчүн prius [әввәлдир]. Рикардо фәрз эдир ки, тәркиб һиссәләринин мәчмуу мә'лум бир кәмиййәтдир, А. Смитин әксинә олараг, Рикардо һәмин кәмиййәти әсас тутур, А. Смит исә өзүнүн даһа дәрин бахышына зидд олараг чох вахт әмтиә дәйәринин кәмиййәтини тәркиб һиссәләрини чәмләмәк васитәсилә post festum һесаблайыр.

---

[41] Бурадан фәслин ахырынадәк II әлязмасындан көтүрүлмүш әлавәдир.

Рамсей Рикардоя е'тираз едиб дейир: «Рикардо унудур ки, бүтүн мәһсул нәинки ялныз әмәк һаггы илә мәнфәәтә бөлүнүр, һабелә онун бир һиссәси әсас капиталы өдәмәк үчүн лазымдыр» («An Essay on the Distribution of Wealth». Edinburgh 1836, сәһ. 174). Сабит капитал дедикдә мән нәйи нәзәрдә тутурамса, Рамсей дә әсас капитал дедикдә ону нәзәрдә тутур: «әсас капитал елә бир формададыр ки, бу формада о, һазырланмагда олан әмтиәнин истеһсалына көмәк едирсә дә, фәһләләрин сахланмасына көмәк етмир» (сәһ. 59).

А. Смит әмтиә дәйәринин, демәли иллик ичтимаи мәһсул дәйәринин дә әмәк һаггы илә изафи дәйәрә, демәли садә кәлирләрә бөлүнмәси мүддәасындан лабүд сурәтдә ирәли кәлән белә бир нәтичәнин әлейһинә чыхырды ки, бу һалда бүтүн иллик мәһсул истеһлак едилмиш оларды. Орикинал мүтәфәккирләр һеч вахт чәфәнк нәтичәләр чыхармырлар. Онлар буну Сэйләрин вә Мак Куллохларын өһдәсинә бурахырлар.

Доғрудан да Сэй чох асанлыгла бунун өһдәсиндән кәлир. Бириси үчүн капиталын аванс едилмәси демәк олан шей башгасы үчүн кәлирдир, халис мәһсулдур вә я халис мәһсул олмушдур. Үмуми мәһсулла халис мәһсул арасындакы фәрг халис суб'ектив бир фәргдир вә «беләликлә, бүтүн мәһсулларын үмуми дәйәри чәмиййәтдә кәлир кими бөлүнмүшдүр» (Say: «Traité d'Écon. Pol.», 1817, II, сәһ. 64). «Һәр бир мәһсулун үмуми дәйәри торпаг саһибләринин, капиталистләрин вә сәнае әмәйи илә мәшғул олуб онун истеһсалына көмәк едәнләрин» {әмәк һаггы бурада profits des industrieux кими көстәрилир!} «мәнфәәтләриндән әмәлә кәлир. Буна көрә дә чәмиййәтин кәлири һеч дә игтисадчылар сектасынын» {физиократларын} «зәнн етдийи кими тәкчә торпағын халис мәһсулуна дейил, *истеһсал едилмиш үмуми дәйәрә* бәрабәрдир» (сәһ. 63).

Сэйин бу кәшфини һәмчинин Прудон да мәнимсәмишдир.

Шторх да А. Смитин доктринасыны принсипчә гәбул едир, лакин һесаб едир ки, бу нәзәриййәнин Сэй тәрәфиндән едилдийи кими тәтбиг едилмәси һеч тәнгидә кәлмир. «Милләтин кәлиринин һеч бир капитал» {демәк лазым иди ки, сабит капитал} «чыхылмадан милләтин үмуми мәһсулуна бәрабәр олдуғуну гәбул етдикдә, бу да гәбул едилмәлидир ки, һәмин милләт өз кәләчәк кәлиринә азачыг да зәрәр вурмадан, өз иллик мәһсулунун бүтүн дәйәрини гейри-мәһсулдар шәкилдә истеһлак едә биләр... Милләтин» {сабит} «капиталыны тәшкил едән мәһсуллар истеһлак едилә билмәз» (Storch: «Considérations sur la nature du revenu national». Paris 1824, сәһ. 147, 150).

Лакин Шторх унутмушдур десин ки, капиталын бу сабит һиссәсинин мөвчуд олмасы онун Смитдән көтүрдүйү гиймәт тәһлили илә нечә дүз кәлир; һәмин тәһлилә көрә, әмтиә дәйәриндә анчаг

әмәк һагғы вә изафи дәйәр вардыр, лакин сабит капиталын һеч бир һиссәси йохдур. Анҹаг Сэйин сайәсиндә она гиймәтин бу тәһлилинин ҹәфәнк нәтиҹәләрә кәтириб чыхардығы айдын олур вә бу мәсәлә һаггында о өз сон сөзүндә belә дейир: «зәрури гиймәти онун садә үнсүрләринә парчаламаг мүмкүн дейилдир» («Cours d'Écon. Pol.». Petersbourg 1815, II, сәһ. 141).

Капиталын кәлирә мүнасибәтини хүсуси олараг тәдгиг этмәк үзәриндә баш сындыран вә әслиндә бу мүнасибәтин айрыҹа ифадәсини өз «Nouveaux Principes»-инин differentia specifica-инә чевирмиш олан Сисмонди *бирҹә* кәлмә дә элми сөз сөйләмәмиш, проблемин һәллинә бирҹә атом да дахил этмәмишдир.

Бартон, Рамсей вә Шербүл'е Смитин анлайышындан йүксәкдә дурмаға ҹәһд эдир. Лакин онлар мүвәффәгиййәтсизлийә уғрайырлар, чүнки онлар сабит вә дәйишән капитал дәйәрин фәрги илә әсас вә дөвриййә капиталынын фәрги арасында айдын бир һәдд гоймаяраг, лап әввәлдән проблеми биртәрәфли шәкилдә ирәли сүрүрләр.

Ҹон Стүарт Милл дә А. Смитдән өз ардычылларына ирсән кечмиш олан доктринаны ади бир тәкәббүрлә тәкрар эдир.

Нәтиҹә: анлайышларын Смит тәрәфиндән гарышдырылмасы индийәдәк давам этмәкдәдир вә Смитин әһкамы сияси игтисадын ортодокс э'тигад символудур.

ИЙИРМИНЧИ ФӘСИЛ.

САДӘ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ.

I. МӘСӘЛӘНИН ГОЮЛУШУ.

Әкәр биз ичтимаи капиталын ил бою фәалиййәтини онун нәтичәси чәһәтчә нәзәрдән кечирсәк[42], демәли, бүтүн капиталын ил бою фәалиййәтини нәзәрдән кечирсәк, — фәрди капиталлар исә бүтүн капитала нисбәтән ялныз кәср һиссәләридир, һәм дә бу һиссәләрин һәрәкәти онларын фәрди һәрәкәти олмагла бәрабәр, эйни заманда бүтүн капиталын һәрәкәтиндә зәрури тәркиб һалгасыдыр, — йә'ни әкәр биз чәмиййәтин бир ил әрзиндә вердийи әмтиә мәһсулуну нәзәрдән кечирсәк, онда айдын олар ки, ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалы просеси нечә баш верир, бу тәкрар истеһсал просесини фәрди капиталын тәкрар истеһсалы просесиндән һансы характерик чәһәтләр фәргләндирир вә онларын һәр икиси үчүн үмуми олан чәһәтләр һансылардыр. Иллик мәһсула ичтимаи мәһсулун һәм капиталы — ичтимаи ⟨ истеһсалы, мувафиг сурәтдә ⟩ тәкрар истеһсалы, — өдәйән һиссәләри, һәм дә истеһлак фондуна дахил олан, фәһләләр вә капиталистләр тәрәфиндән истеһлак олунан һиссәләри дахилдир, демәли, һәм мәһсулдар истеһлакы, һәм дә фәрди истеһлакы әһатә эдир. Тәкрар истеһсал ⟨ һәм әмтиә аләминин тәкрар истеһсалыны, һәм дә ⟩ капиталистләр синфинин вә фәһлә синфинин тәкрар истеһсалыны (йә'ни сахланмасыны), буна көрә бүтүн истеһсал просесинин капиталист характеринин тәкрар истеһсалыны да әһатә эдир.

Айдындыр ки, биз $Ә' — \begin{cases} П — Ә \ldots И \ldots Ә' \\ п — ә \end{cases}$ тәдавүл фигуруну тәһлил этмәлийик; һәм дә бурада истеһлак зәрури олараг муәййән рол ойнайыр: башланғыч нөгтә $Ә' = Ә + ә$-йә, әмтиә капитала һәм сабит вә дәйишән капитал дәйәр, һәм дә изафи дәйәр дахилдир. Буна көрә дә онун һәрәкәти һәм фәрди истеһлакы, һәм дә мәһсулдар истеһлакы әһатә эдир. $П — Ә \ldots И \ldots Ә' — П'$ вә $И \ldots Ә' — П' — Ә \ldots И$ дөвранларында башланғыч нөгтә вә сон нөгтә *капиталын* һәрәкәтидир. Әлбәттә, бунунла истеһлак да бурая дахил олур, чүнки әмтиә, мәһсул сатылмалыдыр. Лакин әмтиәнин сатылмыш олдуғу фәрз эдилдийинә көрә, сонрадан бу әмтиә илә нә эдиләчәйинин айрыча бир капиталын һәрәкәти үчүн фәрги

[42] II әлязмасындан.

йохдур. $Ә'...Ә'$ һәрәкәтиндә исә, әксинә, ичтимаи тәкрар истеһсал шәртләри өзүнү мәһз о чәһәтдән һисс этдирир ки, бурада бүтүн бу $Ә'$ мәһсулунун дәйәриндән һәр һиссәсинин нә эдиләчәйини көстәрмәк лазым кәлир. Бүтүн тәкрар истеһсал просесинә бурада капиталын тәкрар истеһсал просесинин өзүнүн дахил олдуғу кими, тәдавүл васитәсилә баш верән истеһлак просесинә дә эйни дәрәчәдә дахилдир.

Гаршымызда дуран мәгсәдә көрә биз бурада тәкрар истеһсал просесини $Ә'$-ин айры-айры тәркиб һиссәләринин һәм дәйәринин, һәм дә натурал формасынын өдәнилмәси нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг этмәлийик. Инди даһа биз айрыча бир капиталын мәһсулунун дәйәрини тәһлил этдийимиз заман олдуғу кими белә бир *фәрзиййә* илә кифайәтләнә билмәрик ки, айрыча бир капиталист өз әмтиә мәһсулуну сатаркән өз капиталынын тәркиб һиссәләрини әввәлчә пула чевирә билә, сонра да бунлары әмтиә базарында енә истеһсал үнсүрләри сатын алмагла енидән мәһсулдар капитала чевирә биләр. Бу истеһсал үнсүрләри өз тәбиәтинә көрә шейләрдән ибарәт олдуғу үчүн бу үнсүрләр дә, онлара мүбадилә олунан вә онларла өдәнилән фәрди һазыр мәһсул кими, эйнилә ичтимаи капиталын тәркиб һиссәсини тәшкил эдир. Дикәр тәрәфдән, фәһлә әмәк һаггыны хәрчләйәркән вә капиталист изафи дәйәри хәрчләйәркән ичтимаи әмтиә мәһсулунун онлар тәрәфиндән истеһлак олунан һиссәсинин һәрәкәти нәинки бүтүн мәһсулун һәрәкәтиндә зәрури тәркиб һалгасыдыр, о һабелә фәрди капиталларын һәрәкәти илә дә чулгашыр, буна көрә биз һәмин просесин олдуғуну фәрз этмәк йолу илә ону изаһ этмиш олмуруг.

Билаваситә гаршымыза чыхан мәсәлә бундан ибарәтдир: истеһсалда истеһлак эдилмиш *капитал* өз дәйәри ⟨ вә өз натурал формасы ⟩ чәһәтчә иллик мәһсулдан нә сурәтлә өдәнилир вә бу өдәнилмә просеси изафи дәйәрин капиталистләр тәрәфиндән вә әмәк һаггынын фәһләләр тәрәфиндән истеһлак эдилмәси илә нә сурәтлә чулгашыр? Демәли, биринчи нөвбәдә дәйишилмәз миглсда тәкрар истеһсалдан бәһс олунур. Сонра ялныз, мәһсулларын өз дәйәрләринә көрә мүбадилә олунмасы фәрз эдилмәк дейил, бу да фәрз эдилир ки, мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләринин дәйәриндә һеч бир чеврилиш баш вермир. Һәм дә гиймәтләрин дәйәрләрдән узаглашмасына кәлдикдә, бу чәһәт ичтимаи капиталын һәрәкәтинә һеч бир тә'сир көстәрә билмәз. Бу заман үмуми нәтичәдә енә әввәлки мигдар мәһсуллар мүбадилә эдиләрди, һәрчәнд бу һалда айры-айры капиталистләрә чатан дәйәр һиссәләри онларын мүвафиг авансларына вә онлардан һәр биринин айрылыгда истеһсал этдирдийи изафи дәйәр күтләләринә даһа пропорсионал олмазды. Дәйәрдәки чеврилишләрә кәлдикдә исә, бунлар үмуми характер дашыдыгда вә бәрабәр яйылдыгда, бүтүн иллик мәһсулун дәйәринин тәркиб һиссәләри арасындакы нисбәтләрдә

һеч бир дәйишиклик доғурмур. Бу чеврилишләр гисми характер дашыдыгда вә гейри-бәрабәр яйылдыгда исә, әксинә, бунлар позулмалар тәшкил эдир, һәмин позулмалар исә, *әввәлән,* ялныз бу шәртлә өзлүйүндә анлашыла биләр ки, биз онлары дәйәрин дәйишилмәз нисбәтләриндән *узаглашмалар* кими нәзәрдән кечирәк; лакин, *икинчиси,* беләэ бир ганун сүбут эдилмишдирсә ки, иллик мәһсулун дәйәринин бир һиссәси сабит капиталы, дикәр һиссәси исә дәйишән капиталы өдәйир, онда истәр сабит капиталын, истәрсә дәйишән капиталын дәйәриндәки ингилаб һәмин ганунда һеч бир шейи дәйишдирмәз. Бу ингилаб дәйәрин сабит капитал вә я дәйишән капитал олараг фәалиййәт көстәрән һиссәләринин ялныз нисби кәмиййәтини дәйишдирәр, чүнки әввәлдәки дәйәрләрин ерини башга дәйәрләр тутмуш олар.

Нә гәдәр ки, биз дәйәр истеһсалыны вә капиталын мәһсулу дәйәрини фәрди капиталынкы кими нәзәрдән кечирирдик, әмтиә мәһсулунун натурал формасынын бизим тәһлилимиз үчүн әсла фәрги йох иди, — фәрги йох иди ки, һәмин мәһсул, мәсәлән, машынлардanмы, йохса тахылдан вә я күзкүдән ибарәтдир. Бүтүн бу натурал формалар бизим үчүн анчаг мисаллар иди вә көтүрдүйүмүз һәр һансы бир истеһсал саһәси тәсвир үчүн эйни дәрәчәдә ярарлы иди. Биз билаваситә истеһсал просесинин өзүнү көтүрмәли олурдуг, бу да һәр бир айрыча һалда фәрди капиталын истеһсал просесидир. Нә гәдәр ки, биз капиталын тәкрар истеһсалыны нәзәрдән кечирирдик, бизим үчүн тәкчә буну фәрз этмәк кифайәт иди ки: әмтиә мәһсулунун капитал дәйәр тәшкил эдән һиссәси тәдавүл даирәсиндә гайыдыб өзүнүн истеһсал үнсүрләринә чеврилмәйә вә, демәли, енидән мәһсулдар капитал формасы алмаға имкан тапыр; тамамилә эйни олараг, бизим үчүн ону да фәрз этмәйимиз кифайәт иди ки, фәһлә вә капиталист базарда элә әмтиәләр тапырлар ки, әмәк һаггыны вә изафи дәйәри бунлара хәрчләйирләр. Лакин биз бүтүн ичтимаи капиталы вә онун мәһсулунун дәйәрини нәзәрдән кечирдикдә, бу халис формал шәрһ үсулу даһа кифайәт дейилдир. Мәһсул дәйәринин бир һиссәсинин гайыдыб капитала чеврилмәси, дикәр һиссәсинин дә капиталистләр синфинин вә фәһләләр синфинин фәрди истеһлакына дахил олмасы мәчму капиталын нәтичәсинин ифадәси олан мәһсулун дәйәринин өз чәрчивәси дахилиндәки бир һәрәкәтдир; һәм дә бу һәрәкәт нәинки мәһсулун дәйәринин өдәнилмәсидир, һабелә онун натурал формасынын да өдәнилмәсидир, буна көрә дә һәмин һәрәкәт ичтимаи мәһсулун дәйәринин тәркиб һиссәләринин һәм гаршылыглы нисбәти илә, һәм дә онларын истеһлак дәйәри илә, онларын натурал формасы илә бағлыдыр.

Садә тәкрар истеһсал[43], дәйишмәз мигясда тәкрар истеһсал она көрә абстраксиядыр ки, бир тәрәфдән, капитализм шәраитин-

[43] VIII әлязмасындан.

дә һеч бир йығым вә я кениш мигясда тәкрар истеһсал олмамасы һәгигәтә уйғун олмаян бир фәрзиййәдир, дикәр тәрәфдән исә, истеһсалын баш вердийи нисбәтләр мүхтәлиф илләрдә тамам дәйишилмәз галмыр (һалбуки фәрз олунан мәһз будур). Бизим фәрзиййәмиз беләдир ки, мә'лум дәйәрдә олан ичтимаи капитал истәр кечән ил, истәрсә бу ил дә енә вә енә әввәлки гәдәр әмтиә дәйәрләри күтләси верир вә тәкрар истеһсал просесиндә әмтиәләрин формалары дәйишилмиш олса да, енә әввәлки мигдар тәләбаты өдәйир. Һәм дә һәтта йығым баш версә дә, садә тәкрар истеһсал һәмишә бу ахырынчынын бир һиссәсини тәшкил эдир, демәли ону өзлүйүндә нәзәрдән кечирмәк олар, о — йығымын реал амилидир. Истеһлак дәйәрләри күтләси әввәлки кими галса да, иллик мәһсулун дәйәри азала биләр; истеһлак дәйәрләри күтләси азалса да, дәйәр әввәлки кими гала биләр; дәйәр күтләси вә тәкрар истеһсал олунмуш истеһлак дәйәрләри күтләси эйни заманда азала биләр. Бунларын да һамысы ондан ирәли кәлир ки, тәкрар истеһсал я әввәлкиндән даһа әлверишли шәраитдә, я да писләшмиш шәраитдә баш верир, һәм дә шәраитин писләшмәси нәтичәсиндә тәкрар истеһсал натамам — кифайәтсиз — ола биләр. Лакин бүтүн бунларын тәкрар истеһсалын мүхтәлиф үнсүрләринин анчаг кәмиййәт чәһәтинә дәхли вардыр, үмуми просесдә һәмин үнсүрләрин тәкрар истеһсал олунан капитал кими вә я тәкрар истеһсал олунмуш кәлир кими ойнадығы рола дәхли йохдур.

II. ИЧТИМАИ ИСТЕҺСАЛЫН ИКИ БӨЛМӘСИ[44].

Чәмиййәтин бүтүн мәһсулу, демәли, бүтүн истеһсалы да ики бөйүк бөлмәйә айрылыр:

I. *Истеһсал васитәләри,* елә формада олан әмтиәләр ки, бунлар һәмин формада мәһсулдар истеһлака дахил олмалыдыр вә я, һәр һалда, дахил ола биләр.

II. *Истеһлак шейләри,* елә формада олан әмтиәләр ки, бунлар һәмин формада капиталистләр синфинин вә фәһлә синфинин фәрди истеһлакына дахил олур.

Бу бөлмәләрдән һәр бириндә һәмин бөлмәйә аид олан мүхтәлиф истеһсал саһәләринин мәчмуу еканә бир бөйүк истеһсал саһәси тәшкил эдир: бир һалда — истеһсал васитәләри истеһсалы саһәси, дикәр һалда — истеһлак шейләри истеһсалы саһәси. Бу ики истеһсал саһәсиндән һәр бириндә тәтбиг олунан бүтүн капитал ичтимаи капиталын хүсуси бир бөйүк бөлмәсини тәшкил эдир.

---

[44] Әсасән II әлязмасындан. Схем VIII әлязмасындан.

Һәр бөлмәдә капитал ики тәркиб һиссәсинә айрылыр:

1) *Дәйишән капитал.* Дәйишән капитал *дәйәр* ҹәһәтдән көтүрүлдүкдә, бу истеһсал саһәсиндә тәтбиг олунан иҹтимаи иш гүввәсинин дәйәринә бәрабәрдир, демәли, һәмин иш гүввәси үчүн верилмиш әмәк һаггынын мәбләғинә бәрабәрдир. Дәйишән капитал өз натурал формасы ҹәһәтдән көтүрүлдүкдә, фәалиййәтдә тәзаһүр эдән иш гүввәсинин өзүндән ибарәтдир, йә'ни һәмин капитал дәйәрин һәрәкәтә кәтирдийи ҹанлы әмәкдән ибарәтдир.

2) *Сабит капитал,* йә'ни бу саһәдә истеһсал үчүн тәтбиг олунан бүтүн истеһсал васитәләринин дәйәри. Бу истеһсал васитәләринин өзү дә *әсас* капитала: машынлар, әмәк аләтләри, тикилиләр, иш һейваны вә саирәйә вә *дөвриййә* сабит капиталына: хаммал вә ярдымчы материаллар кими истеһсал материалларына, ярымфабрикатлара вә и. а. айрылыр.

Ики бөлмәдән һәр бириндә һәмин капитал васитәсилә истеһсал эдилмиш бүтүн иллик мәһсулун дәйәри бу һиссәләрә айрылыр: истеһсалда истеһлак эдилмиш вә өз дәйәри э'тибарилә ялныз мәһсулун үзәринә кечирилмиш сабит капитал *c*-ни тәмсил эдән дәйәр һиссәси вә ил әрзиндә бүтүн әмәйин әлавә этдийи дәйәр һиссәси. Бу ахырынҹы һиссә дә енә: аванс эдилмиш дәйишән капитал *v*-нин өдәнилмәсинә вә онун изафи дәйәр *m*-и тәшкил эдән үстәлийинә айрылыр. Демәли, һәр бир айрыҹа әмтиәнин дәйәри кими, һәр бөлмәдә бүтүн иллик мәһсулун дәйәри дә $c + v + m$-ә айрылыр.

Дәйәрин истеһсалда *истеһлак эдилмиш* сабит капиталы тәмсил эдән һиссәси — *c*, истеһсалда *тәтбиг эдилмиш* сабит капиталын дәйәринә уйғун кәлмир. Доғрудур, истеһсал материаллары бүтүнлүклә истеһлак олунур, буна көрә дә онларын дәйәри бүтүнлүклә мәһсула кечир. Лакин тәтбиг эдилмиш *әсас* капиталын ялныз бир һиссәси бүтүнлүклә истеһлак олунур вә, демәли, ялныз бу һиссәнин дәйәри мәһсула кечир. Әсас капиталын дикәр һиссәси, машынлар, биналар вә и. а., иллик ашынма нәтиҹәсиндә һәмин һиссәнин дәйәри азалмыш олса да, енә әввәлки кими мөвҹуд олуб фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдир. Әсас капиталын фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдән бу һиссәси мәһсулун дәйәрини нәзәрдән кечирдийимиз заман бизим үчүн мөвҹуд дейилдир. О, капитал дәйәрин элә бир һиссәсидир ки, һәмин һиссә бу ени истеһсал олунмуш әмтиә дәйәриндән асылы дейилдир, бунунла янашы мөвҹуддур. Бу һал айрыҹа капиталын мәһсулунун дәйәри нәзәрдән кечириләркән артыг ашкара чыхмышды (I китаб, VI фәсил). Лакин орада тәтбиг эдилмиш тәдгигат үсулуну биз бурада һәләлик нәзәрә алмамалыйыг. Айрыҹа капиталын мәһсулунун дәйәрини нәзәрдән кечирәркән биз көрдүк ки, әсас капиталын ашынма нәтиҹәсиндә итирдийи дәйәр ашынма заманы истеһсал эдилмиш әмтиә мәһсулуна кечир, — һәм дә фәрги йохдур ки, бу мүддәт әр-

зиндә әсас капиталын бу һиссәси һәмин кечирилән дәйәрдән in natura өдәнилирми, я йох. Бурада исә, эксинә, бүтүн ичтимаи мәһсулу вә онун дәйәрини нәзәрдән кечирәркән биз, әсас капиталын ашынмасы нәтичәсиндә ил әрзиндә дәйәрин иллик мәһсула кечирилән һиссәсини, һәр һалда бир мүддәт кәнарда бурахмаға, ону нәзәрә алмамаға мәчбуруг, чүнки һәмин әсас капитал ил бою in natura өдәнилмир. Фәслин сонракы бөлмәләриндән бириндә биз бу мәсәлә үзәриндә хүсуси олараг даянаҹағыг.

Садә тәкрар истеһсалы тәдгиг эдәркән биз ашағыдакы схеми әсас көтүрәчәйик; бу схемдә c = сабит капитала, v = дәйишән капитала, m = изафи дәйәрә; дәйәрин артмасы нисбәти $\frac{m}{v}$ исә 100% көтүрүлмүшдүр. Әдәдләр милйон марканы, франкы вә я фунт стерлинги көстәрә биләр.

I. Истеһсал васитәләри истеһсалы:

$$\text{капитал} \ldots\ldots\ 4\,000_c + 1\,000_v = 5\,000,$$
$$\text{әмтиә мәһсулу} \ldots\ 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000$$

бу да истеһсал васитәләри шәклиндә мөвчуддур.

II. Истеһлак шейләри истеһсалы:

$$\text{капитал} \ldots\ldots\ 2\,000_c + 500_v = 2\,500,$$
$$\text{әмтиә мәһсулу} \ldots\ 2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000,$$

бу да истеһлак шейләри шәклиндә мөвчуддур.

Әкәр бирликдә көтүрүлсә, онда бүтүн иллик әмтиә мәһсулу бу гәдәр олар:

I. $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000$ истеһсал васитәләри шәклиндәдир.

II. $2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$ истеһлак шейләри шәклиндәдир.

Бүтүн дәйәр = 9 000; һәм дә өз натурал формасында фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдән әсас капитал, фәрз эдилән шәртә көрә, бурадан кәнар эдилмишдир.

Әкәр инди биз бүтүн изафи дәйәрин гейри-мәһсулдар сурәтдә истеһлак олундуғу садә тәкрар истеһсал әсасында зәрури олан чеврилмәләри тәдгиг этсәк вә бу заман һәмин мүбадиләләр үчүн васитә олан пул тәдавүлүнү әввәлчә бир кәнара гойсаг, онда бизим үчүн һәр шейдән әввәл үч мүһүм даяг нөгтәси алынар.

1) II бөлмә фәһләләринин әмәк һаггы, 500_v вә һәмин бөлмәнин капиталистләринин изафи дәйәри, 500_m истеһлак шейләринә хәрчләнмәлидир. Лакин онларын дәйәри 1 000 дәйәр мәбләғли истеһлак шейләри шәклиндә мөвчуддур вә һәмин шейләр II бөл-

мә капиталистләринин әлиндә, һәмин аванс эдилән 500_v-ни өдәйир вә 500_m-и тәмсил эдир. Демәли, II бөлмәдәки әмәк һаггы вә изафи дәйәр II бөлмә чәрчивәсиндә II бөлмәнин мәһсулуна мүбадилә олунур. Бунунла бирликдә бүтүн мәһсулдан истеһлак шейләри шәклиндә $(500_v + 500_m)$ II = 1 000 йох олур.

2) I бөлмәдән $1\,000_v + 1\,000_m$ өзү дә истеһлак шейләринә, демәли, II бөлмәнин мәһсулуна хәрчләнмәлидир. Демәли, онлар һәмин мәһсулун галан һиссәсинә мүбадилә олунмалыдыр ки, бу һиссә дә һәчмчә капиталын $2\,000_c$ мәбләғиндә сабит һиссәсинә бәрабәрдир. Бунун мүгабилиндә II бөлмә истеһсал васитәләри шәклиндә бәрабәр мәбләғ, I бөлмәнин мәһсулуну, һәмин бөлмәнин $1\,000_v + 1\,000_m$ дәйәрини тәчәссүм этдирән мәһсулу әлдә эдир. Бунунла да 2 000 II_c вә $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I һесабдан йох олур.

3) Бир дә 4 000 I_c галыр. Бу ялныз I бөлмәдә истифадә эдилә билән вә бурада истеһлак эдилмиш сабит капиталын өдәнилмәси үчүн олан истеһсал васитәләриндән ибарәтдир; буна көрә дә һәмин мәбләғ мәсәләси, $(500_v + 500_m)$ II үчүн көтүрүлүркән II бөлмәнин фәһләләри илә капиталистләри арасында вә мүвафиг сурәтдә онун айры-айры капиталистләри арасында мүбадилә васитәсилә һәлл олундуғу кими, эйнән I бөлмәнин айры-айры капиталистләри арасында гаршылыглы мүбадилә васитәсилә һәлл олунур.

Буна биз һәләлик ялныз, сонракылары яхшы баша дүшмәк үчүн тохундуг.

III. ИКИ БӨЛМӘ АРАСЫНДА МҮБАДИЛӘ: I $(v+m)$-ин II_c-йә МҮБАДИЛӘСИ[45].

Биз ики бөлмә арасында бөйүк мүбадиләдән башлайырыг. $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I — өз истеһсалчыларынын әлиндә истеһсал васитәләринин натурал формасында мөвчуд олан бу дәйәрләр 2 000 II_c-йә, истеһлак шейләринин натурал формасында мөвчуд олан дәйәрләрә мүбадилә олунур. Бунун сайәсиндә II бөлмәнин капиталистләри өзләринин сабит капиталыны = 2 000 дөндәриб истеһлак шейләри формасындан истеһлак шейләринин истеһсал васитәләри формасына салмышлар, элә бир формая чевирмишләр ки, бу формада о енә әмәк просеси амили олараг, дәйәрин артмасы чәһәтдән исә сабит капитал дәйәр олараг фәалиййәт көстәрә биләр. Дикәр тәрәфдән, бунун сайәсиндә I бөлмәдә иш гүввәсинин эквиваленти (1 000 I_v) вә I бөлмә капиталистләринин изафи дәйәри (1 000 I_m) истеһлак шейләриндә реаллашдырылмышдыр; бунларын һәр икиси истеһсал васитәләринин өз натурал форма-

[45] Бурадан енә VIII әлязмасы кәлир.

сындан чыхыб элә бир натурал формая кирмишдир ки, бу формада онлар кәлир кими истеһлак эдилә биләр.

Лакин бу чүр гаршылыглы мүбадилә пул тәдавүлү сайәсиндә баш верир, пул тәдавүлү исә һәмин мүбадилә үчүн васитә олдуғу кими, онун баша дүшүлмәсини дә эйни дәрәчәдә чәтинләшдирир, амма һәллэдичи әһәмиййәти олан бир рол ойнайыр, чүнки капиталын дәйишән һиссәси даим енидән пул формасында, пул капитал олараг мейдана чыхмалыдыр, бу да пул формасындан иш гүввәсинә чеврилир. Чәмиййәтин һәр ериндә эйни заманда бир-биринин янында ишләйән бүтүн истеһсал саһәләриндә, — фәрги йохдур, бунлар истәр I бөлмәйә аид олсун, истәрсә II бөлмәйә, — дәйишән капитал пул формасында аванс эдилмәлидир. Иш гүввәси һәлә истеһсал просесинә дахил олмамышдан капиталист ону сатын алыр, иш гүввәсинин муздуну исә о ялныз, мүгавиләдә шәрт гоюлан мүддәтләрдә верир, иш гүввәси истеһлак дәйәри истеһсалына сәрф эдилдикдән сонра верир. Мәһсулун дәйәринин галан һиссәси капиталистинки олдуғу кими, иш гүввәсинин муздуну вермәйә хәрчләнмиш пулун ялныз эквиваленти олан һиссәси дә, мәһсул дәйәринин дәйишән капитал дәйәри тәмсил эдән һиссәси дә капиталистинкидир. Мәһсулун дәйәринин бу һиссәсини вермәклә фәһлә өз әмәк һаггынын эквивалентини артыг капиталистә вермишдир. Әмтиәнин гайыдыб пула чеврилмәси, онун сатылмасы капиталистин дәйишән капиталыны ондан өтрү пул капитал шәклиндә бәрпа эдир вә капиталист буну енә дә иш гүввәси сатын алмаға аванс эдә биләр.

Беләликлә, I бөлмәдә мәчму капиталист кими көтүрүлән капиталистин фәһләләрә вердийи 1 000 ф. ст. (ф. ст. демәкдә мәгсәдим садәчә ону көстәрмәкдир ки, бу — *пул формасында* олан дәйәрдир) $= 1\,000_v$ I бөлмә мәһсулунун артыг инди v һиссә шәклиндә мөвчуд олан дәйәри мүгабилиндә, йә'ни фәһләләрин истеһсал этдикләри истеһсал васитәләри мүгабилиндә верилмишдир. Бу 1 000 ф. стерлингә фәһләләр II бөлмәнин капиталистләриндән эйни дәйәрдә истеһлак шейләри алырлар, беләликлә дә II бөлмәнин сабит капиталынын ярысыны пула чевирмиш олурлар; II бөлмәнин капиталистләри дә енә һәмин 1 000 ф. стерлингә I бөлмәнин капиталистләриндән 1 000 дәйәриндә истеһсал васитәләри алырлар; бунунла да I бөлмә капиталистләринин дәйишән капитал дәйәри $= 1\,000_v$, онларын мәһсулунун натурал чәһәтчә истеһсал васитәләри формасындакы бир һиссәси кими мөвчуд олан бу дәйәр енә пула чеврилмишдир вә инди I бөлмә капиталистләринин әлиндә енидән пул капитал кими фәалиййәт көстәрә биләр ки, бу да иш гүввәсинә, демәли, мәһсулдар капиталын ән мүһүм үнсүрүнә чеврилир. Бу үсулла, онларын әмтиә капиталынын бир һиссәсинин реаллашдырылмасы сайәсиндә, дәйишән капитал пул формасында гайыдыб онларын әлинә кәлир.

I бөлмәнин әмтиә капиталындакы m һиссәни II бөлмә капиталынын сабит һиссәсинин икинчи ярысына мүбадилә этмәк үчүн лазым олан пула кәлдикдә исә, бу пул мүхтәлиф үсулларла аванс эдилә биләр. Һәгигәтдә бу тәдавүл һәр ики бөлмәнин фәрди капиталистләри тәрәфиндән ичра олунан сайсыз-һесабсыз мигдарда айры-айры алғы-сатгы әмәлийятыны әһатә эдир, һәм дә һәр бир шәраитдә пулу тәдавүлә һәмин капиталистләр бурахмалыдырлар, чүнки фәһләләрин тәдавүлә бурахдыглары мигдар пулун һесабы артыг гуртармышдыр. II бөлмәнин капиталисти мәһсулдар капиталла янашы мөвчуд олан өз пул капиталынын бир һиссәсини I бөлмәнин капиталистләриндән истеһсал васитәләри алмаға сәрф эдә биләр; яхуд, эксинә, I бөлмәнин капиталисти, бир капитал кими сәрф эдилмәк үчүн дейил, шәхси хәрчләр үчүн нәзәрдә тутулан пул фонду һесабына II бөлмәнин капиталистиндән истеһлак шейләри ала биләр. Артыг юхарыда, I вә II бөлмәләрдә көстәрилдийи кими, биз белә фәрз этмәли олуруг ки, һәр бир шәраитдә капиталистләрин әлиндә мәһсулдар капиталла янашы олараг, истәр капитал аванс этмәк үчүн, истәрсә кәлири хәрчләмәк үчүн мүәййән пул эһтияты вардыр. Тәсәввүр эдәк ки, — бизим мәгсәдимиз үчүн бурада пропорсиянын әсла әһәмиййәти йохдур — пулун ярысы II бөлмә капиталистләри тәрәфиндән сабит капиталы өдәмәк үчүн истеһсал васитәләри алынмасына аванс эдилир, дикәр ярысы исә I бөлмә капиталистләри тәрәфиндән истеһлака сәрф олунур. Бу һалда II бөлмә 500 ф. ст. аванс эдир, бу пула I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр, бununла да (о чүмләдән юхарыда көстәрилән — I бөлмәнин фәһләләриндән кәлән 1 000 ф. ст.) өз сабит капиталынын $^3/_4$ һиссәсини in natura өдәйир; I бөлмә бу сурәтлә әлдә эдилән 500 ф. стерлингә II бөлмәдән истеһлак шейләри алыр, бununла да I бөлмәнин әмтиә капиталынын m-дән ибарәт һиссәсинин ярысы $ә — п — ә$ тәдавүлүндән кечир, беләликлә дә, һәмин бөлмәнин мәһсулу истеһлак фондунда реаллашдырылмыш олур. Бу икинчи просес нәтичәсиндә 500 ф. ст. II бөлмәнин әлинә пул капитал кими гайыдыр вә бу капитал II бөлмә капиталистләринин әлиндә онларын өз мәһсулдар капиталы илә янашы мөвчуд олур. Дикәр тәрәфдән, I бөлмә өз әмтиә капиталындакы m-ин һәлә өз амбарында мәһсул шәклиндә ятыб галан һиссәсинин ярысы һесабына, бу һиссә сатылмаздан әввәл II бөлмәдән истеһлак шейләри алмаг үчүн ирәличәдән 500 ф. ст. мигдарында пул хәрчләмиш олур. II бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр, беләликлә дә өзүнүн бүтүн сабит капиталыны (1 000 + 500 + 500 = = 2 000) in natura өдәйир, һалбуки I бөлмә өзүнүн бүтүн изафи дәйәрини истеһлак шейләриндә реаллашдырмыш олур. Нәтичә э'тибарилә 4 000 ф. ст. мәблəғиндә әмтиәләрин мүбадиләси 2 000 ф. стерлинглик пул тәдавүлү васитәсилә баш верә биләрди; һәм дә

ахырынчы мәбләғин кәмиййәти ялныз онунла бағлыдыр ки, биздә көстәрилдийи кими, бүтүн иллик мәһсул бир нечә ири күтлә һалында бирдән мүбадилә эдилир. Бурада мүһүм чәһәт ялныз одур ки, II бөлмә нәинки истеһлак шейләри шәклиндә тәкрар истеһсал эдилмиш өз сабит капиталыны енидән истеһсал васитәләри формасына чевирмишдир, һабелә, бундан башга, тәдавүл үчүн — истеһсал васитәләри алмаг үчүн онун аванс этдийи 500 ф. ст. дә гайыдыб өз әлинә кәлмишдир; һәмчинин эйнилә I бөлмә дә, нәинки истеһсал васитәләри формасында тәкрар истеһсал этмиш олдуғу өз дәйишән капиталыны пул формасында, пул капитал олараг енидән әлә кәтирмишдир вә бу капитал енидән билаваситә иш гүввәсинә чеврилә биләр, бундан башга, онун өз капиталындан чатан изафи дәйәрин бир һиссәсини ирәличәдән нәзәрдә тутуб, бу һиссә һәлә сатылмаздан әввәл, истеһлак шейләри алынмасына хәрчләдийи 500 ф. ст. дә гайыдыб өз әлинә кәлмишдир. Лакин һәмин пулун она гайытмасы бу пулун хәрчләнмиш олмасы нәтичәси дейилдир, бунун нәтичәсидир ки, онун әмтиә мәһсулундан бир һиссәси — онун изафи дәйәринин ярысыны дашыян һиссә сонрадан сатылмышдыр.

Һәр ики һалда, II бөлмәнин сабит капиталы нәинки енидән мәһсул формасындан истеһсал васитәләринин натурал формасына чеврилир ки, о бир капитал олараг анчаг бу формада фәалиййәт көстәрә биләр; эйнилә дә нәинки I бөлмә капиталынын дәйишән һиссәси пул формасына чеврилир, изафи дәйәрин I бөлмәдәки истеһсал васитәләриндә тәчәссүм эдән һиссәси исә элә бир формая чеврилир ки, бу формада о, истеһлак эдилмәйә ярарлыдыр вә кәлир кими истеһлак эдилә биләр. Бундан башга, II бөлмәнин истеһсал васитәләри алмаг үчүн аванс этмиш олдуғу 500 ф. стерлинглик пул капиталы да, сабит капиталын бу 500 ф. стерлинги өдәйән вә истеһлак шейләри шәклиндә мөвчуд олан мүвафиг һиссәси сатылмаздан әввәл гайыдыб һәмин бөлмәйә кәлир; сонра, I бөлмәнин кәләчәкдәки сатыш һесабына истеһлак шейләри алынмасы үчүн ирәличәдән хәрчләдийи 500 ф. ст. һәмин бөлмәйә гайыдыр. Әкәр II бөлмәйә өз әмтиә мәһсулунун сабит һиссәси һесабына аванс этдийи пул гайыдырса вә I бөлмәйә өз әмтиә мәһсулунун изафи дәйәри дашыян һиссәси һесабына аванс этдийи пул гайыдырса, буна сәбәб ялныз одур ки, капиталистләрин һәм биринчи, һәм дә икинчи категориясынын һәрәси тәдавүлә даһа 500 ф. ст. пул бурахмышдыр; бири — II бөлмәнин әмтиә формасында мөвчуд олан сабит капиталындан әлавә, дикәри исә — I бөлмәнин әмтиә формасында мөвчуд олан изафи дәйәриндән әлавә олараг бурахмышдыр. Нәтичә э'тибарилә бунлар мүвафиг әмтиә эквивалентләринин мүбадиләси васитәсилә бир-бирилә һагг-һесабы тамам кәсмиш олур. Бу әмтиә мүбадиләси үчүн васитә олараг онларын өз әмтиәләринин дәйәринин үмуми мәбләғиндән әлавә

олараг тәдавүлә бурахдыглары пул онлардан һәр биринин тәдавүлә бурахдығы һиссәйә pro rata [пропорсионал сурәтдә] тәдавүлдән онларын һәр биринә гайыдыр. Бунун нәтиҹәсиндә онлар бирҹә гәпик дә артыг сәрвәтли олмамышлар. II бөлмәнин истеһлак шейләри формасында = 2 000 сабит капиталы + 500 пулу вар иди; инди исә, енә әввәлки кими, онун истеһсал васитәләриндә 2 000-и вә пул шәклиндә 500-ү вардыр; эйнилә дә, енә әввәлки кими, I бөлмәнин 1 000 (истеһсал васитәләриндән, инди истеһлак фондуна чеврилмиш әмтиәләрдән) + 500 пулдан ибарәт изафи дәйәри вардыр. — Үмуми нәтиҹә беләдир: сәнае капиталистләринин өз әмтиә тәдавүлүнә хидмәт үчүн тәдавүлә бурахдыглары пулдан, — бу пул истәр әмтиә дәйәринин сабит һиссәси һесабына, истәрсә изафи дәйәр бир кәлир кими хәрҹләндийинә көрә, әмтиәләрдәки изафи дәйәр һесабына бурахылсын, — һәмин пулдан мүвафиг капиталистләрин әлинә онларын пул тәдавүлү үчүн аванс этдикләри гәдәр гайыдыр.

I бөлмәнин дәйишән капиталынын гайыдыб пул формасына чеврилмәсинә кәлдикдә, I бөлмәнин капиталистләри ону әмәк һаггына сәрф этдикдән сонра, һәмин дәйишән капитал онлар үчүн әввәлҹә, фәһләләрин ону капиталистләрә вердикләри әмтиә формасында мөвҹуд олур. Капиталистләр ону фәһләләрә пул шәклиндә, онларын иш гүввәсинин гиймәти олараг вермишләр. Одур ки, капиталистләр өз әмтиә мәһсулу дәйәринин, пул шәклиндә хәрҹләнмиш һәмин дәйишән капитала бәрабәр олан тәркиб һиссәсини өдәмишләр. Буна көрә онлар әмтиә мәһсулунун бу һиссәсинин дә мүлкиййәтчисидирләр. Лакин фәһлә синфинин капиталистләр тәрәфиндән тәтбиг эдилән һиссәси һәмин фәһләләрин истеһсал этдикләри истеһсал васитәләринин һеч дә алычысы дейилдир. Фәһләләрин бу һиссәси II бөлмәдә истеһсал эдилән истеһлак шейләринин алычысыдыр. Демәли, иш гүввәсинин муздуну вермәк үчүн пул шәклиндә аванс эдилмиш дәйишән капитал I бөлмәдәки капиталистләрин әлинә билаваситә гайытмыр. Фәһләләр тәрәфиндән кечирилән алғы әмәлиййатлары нәтиҹәсиндә һәмин дәйишән капитал, фәһлә даирәләри үчүн зәрури вә үмумиййәтлә мүйәссәр олан әмтиәләрин капиталист истеһсалчылары әлинә, демәли, II бөлмә капиталистләринин әлинә кечир вә ялныз онлар бу пулу истеһсал васитәләри алмаға сәрф этдикләринә көрә, анҹаг бу долайы йолла һәмин пул гайыдыб I бөлмә капиталистләринин әлинә кәлир.

Мә'лум олур ки, садә тәкрар истеһсалда I бөлмәнин әмтиә капиталынын $v + m$ дәйәрләри мәҹмуу (демәли, I бөлмәнин бүтүн әмтиә мәһсулунун мүвафиг пропорсионал һиссәси дә) II бөлмәнин бүтүн әмтиә мәһсулунун мүвафиг һиссәси олараг айрылмыш II_c сабит капитала бәрабәр олмалыдыр; яхуд $I_{(v+m)} = II_c$.

IV. II БӨЛМӘ ДАХИЛИНДӘ МҮБАДИЛӘ. ЗӘРУРИ ЯШАЙЫШ ВАСИТӘЛӘРИ ВӘ ЗИНӘТ ШЕЙЛӘРИ.

II бөлмәнин әмтиә мәһсулунун дәйәриндән биз $v + m$ тәркиб һиссәләрини дә тәдгиг этмәлийик. Бунларын нәзәрдән кечирилмәсинин бурада бизи марагландыран чох мүһүм мәсәләйә эсла дәхли йохдур, бу да мәһз белә бир мәсәләдир ки, һәр һансы фәрди капиталист әмтиә мәһсулу дәйәринин $c + v + m$-ә айрылмасы, һәтта бу айрылма мүхтәлиф формаларда тәзаһүр этсә дә, бүтүн иллик мәһсулун дәйәри үчүн дә нә дәрәчә гүввәдә галыр. Бу мәсәлә, бир тәрәфдән, $I_{(v+m)}$-ин II_c -йә мүбадиләси васитәсилә, дикәр тәрәфдән исә, ичрасы сонралара сахланмыш олан белә бир тәдгигатла һәлл эдилир ки, I бөлмәнин иллик әмтиә мәһсулунда I_c нечә тәкрар истеһсал олунур. $II_{(v+m)}$ истеһлак шейләринин натурал формасында мөвчуд олдуғуна көрә; иш гүввәсинин музду вериләркән фәһләләрә аванс эдилмиш дәйишән капитал фәһләләр тәрәфиндән үмумиййәтлә вә бүтөвлүкдә истеһлак шейләринә хәрчләнмәли олдуғуна көрә вә биз садә тәкрар истеһсалы нәзәрдә тутдуғумуздан, әмтиәнин дәйәринин m-и тәмсил эдән һиссәси кәлир кими эслиндә истеһлак шейләринә сәрф эдилдийинә көрә, prima facie [илк нәзәрдәчә] айдындыр ки, II бөлмәнин фәһләләри II бөлмәнин капиталистләриндән алдыглары әмәк һаггына өз мәһсулларынын бир һиссәсини — әмәк һаггы олараг алдыглары пул дәйәрин мәбләғи илә мүвафиг олан һиссәсини сатын алырлар. Беләликлә, II бөлмәнин капиталистләри иш гүввәсинин муздуну вермәк үчүн аванс эдилмиш өз пул капиталыны гайтарыб пул формасына чевирирләр; вәзиййәт тамамилә она бәнзәйир ки, элә бил бу капиталистләр фәһләләрин муздуну садәчә олараг дәйәр нишанлары илә [Wertmarken] вермишләр. Фәһләләр өзләринин истеһсал этдикләри вә капиталистләрин әлиндә олан әмтиә мәһсулунун бир һиссәсини сатын алмагла бу дәйәр нишанларыны реаллашдырдыгларына көрә, һәмин дәйәр нишанлары енә капиталистләрә гайыдачагдыр: фәрг ялныз ондадыр ки, дәйәр нишанлары бурада нәинки дәйәри тәмсил эдир, һәтта бу дәйәрә гызыл вә я күмүш тәчәссүмүндә дә малик олур. Пул формасында аванс эдилмиш дәйишән капиталын бу гайытма үсулуну биз сонралар этрафлы тәдгиг эдәчәйик; бу кери гайытма элә бир просес васитәсилә һәята кечир ки, һәмин просесдә фәһлә синфи алычыдыр, капиталистләр синфи исә — сатычы. Бурада исә дәйишән капиталын өз башланғыч нөгтәсинә гайытмасы илә әлагәдар олараг нәзәрдән кечирилмәси лазым кәлән башга бир мәсәләдән бәһс олунур.

Иллик әмтиә истеһсалынын II бөлмәси ән мүхтәлиф сәнае саһәләриндән ибарәтдир, лакин бунлары — өз мәһсуллары чәһәтдән — ики бөйүк ярымбөлмәйә айырмаг олар:

a) О истеһлак шейләри ки, фәһлә синфинин истеһлакына дахилдир вә бунлар зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәт олдуғу үчүн һабелә капиталистләр синфинин дә истеһлакынын бир һиссәсини тәшкил эдир, һәрчәнд бу һалда онлар кейфиййәтчә вә дәйәрчә чох вахт фәһләләрин яшайыш васитәләриндән фәргли олур. Гаршымыза гойдуғумуз мәгсәдләр үчүн биз бүтүн бу ярымбөлмәни *зәрури* истеһлак шейләри адлы бир рубрикада әһатә эдә биләрик, һәм дә мүвафиг бир мәһсулун, мәсәлән, түтүнүн физиоложи нөгтейи-нәзәрдән зәрури истеһлак шейи олуб-олмамасынын әсла фәрги йохдур; бу кифайәтдир ки, о адәт эдилмиш зәрури истеһлак шейидир.

b) О *зинәт* шейләри ки, бунлар ялныз капиталистләр синфинин истеһлакына дахилдир, демәли, ялныз хәрчләнән вә һеч заман фәһләнин әлинә кәлмәйән изафи дәйәрә мүбадилә олуна биләр. Биринчи рубрика барәсиндә айдындыр ки, һәмин рубрикая аид әмтиә нөвләринин истеһсалына аванс эдилмиш дәйишән капитал пул формасында II бөлмә капиталистләриндән һәмин зәрури яшайыш васитәләрини истеһсал эдән һиссәнин (демәли, IIa капиталистләринин) әлинә билавасиτә гайыдыб кәлмәлидир. Бу капиталистләр онлары өз фәһләләринә, онлар үчүн әмәк һаггы олараг верилмиш дәйишән капитал мәблағындә сатырлар. II бөлмәнин һәмин a ярымбөлмәсинә аид мүхтәлиф сәнае саһәләринин капиталистләри арасында баш вериб һәмин гайытмыш дәйишән капиталын pro rata бөлүнмәси үчүн васитә олан сөвдәләр нә гәдәр чох олса да, белә бир гайытма бүтүн бу ярымбөлмә үчүн *билавасиτә* гайытмадыр. Һәмин сөвдәләр элә тәдавүл просесләридир ки, онлар үчүн тәдавүл васитәләрини билавасиτә фәһләләр өз алдыглары пулу хәрчләмәклә верирләр. II b ярымбөлмәсинин вәзиййәти исә башгадыр. Ени ярадылмыш дәйәрин бурада мәшғул олмағымыз лазым кәлдийи бүтүн һиссәси, II $b_{(v+m)}$ зинәт шейләринин натурал формасындадыр, йә'ни элә шейләрдән ибарәтдир ки, фәһләләр, истеһсал васитәләри формасында мөвчуд олан I_v әмтиә дәйәрини сатын ала билмәдикләри кими, һәмин зинәт шейләрини дә сатын ала билмирләр, һәрчәнд бу зинәт шейләри дә, о истеһсал васитәләри дә һәмин фәһләләрин мәһсулудур. Демәли, бу ярымбөлмәдә аванс эдилмиш дәйишән капиталын өз пул формасында капиталист истеһсалчыя гайытмасыны тә'мин эдән һәмин кери гайытма просеси билавасиτә баш верә билмәз, I_v барәсиндә олдуғу кими, онун үчүн дә бир васитә олмалыдыр.

Мәсәлән, фәрз эдәк ки, әввәлдәки кими, енә дә бүтүн II бөлмә үчүн: $v = 500$, $m = 500$; лакин тутаг ки, дәйишән капитал вә она мүвафиг олан изафи дәйәр белә бөлүнүр:

a ярымбөлмәси, зәрури яшайыш васитәләри: $v = 400$, $m = 400$;

демәли, $400_v + 400_m = 800$ дәйәриндәки зәрури истеһлак шейләри шәклиндә әмтиә күтләси, яхуд

II $a(400_v + 400_m)$.

b ярымбөлмәси: $100_v + 100_m = 200$ дәйәриндә зинәт шейләри, яхуд II b $(100_v + 100_m)$.

II b ярымбөлмәсинин фәһләләри өз иш гүввәсинин музду олараг, 100 мәбләғиндә пул, тутаг ки, 100 ф. ст. алмышлар; фәһләләр бу пула IIa капиталистләриндән 100 мәбләғиндә истеһлак шейләри алырлар. Бу категория капиталистләр о заман һәмин пула II b әмтиәсини алыр, бунун да сайәсиндә II b капиталистләринин дәйишән капиталы пул формасында гайыдыб онларын әлинә кәлир.

II a капиталистләринин әлиндә, онларын өз фәһләләри илә этдикләри мүбадилә нәтичәсиндә артыг енә пул формасында 400_v вардыр; бундан әлавә, онларын мәһсулунун, изафи дәйәри тәмсил эдән һиссәсинин дөрддә бири II b фәһләләринә кечмишдир вә онун мүгабилиндә II b-дән зинәт әмтиәләри (100_v) алынмышдыр.

Әкәр инди биз фәрз этсәк ки, һәм II a капиталистләри, һәм дә II b капиталистләри өз кәлирләринин эйни мигдарыны зәрури яшайыш васитәләринә, эйни мигдарыны да зинәт шейләринә хәрчләйирләр, — һәм дә фәрз этсәк ки, һәм II a капиталистләри, һәм дә II b капиталистләри өз кәлирләринин $^3/_5$ һиссәсини зәрури яшайыш васитәләринә вә $^2/_5$ һиссәсини зинәт шейләринә хәрчләйирләр, — онда II a ярымбөлмәсинин капиталистләри өз изафи дәйәринин, 400_m мәбләғиндә өз кәлиринин $^3/_5$ һиссәсини, демәли 240-ыны өз мәһсулларына, зәрури яшайыш васитәләринә, $^2/_5 = 160$-ыны исә зинәт шейләринә хәрчләйирләр. II b ярымбөлмәсинин капиталистләри дә өз изафи дәйәрини $= 100_m$ эйни үсулла бөлүшдүрәчәкләр: $^3/_5 = 60$-ыны зәрури шейләрә вә $^2/_5 = 40$-ыны зинәт шейләринә верәчәкләр ки, бу ахырынчылар онларын өз ярымбөлмәси дахилиндә истеһсал олунур вә сатылыр.

(II $a)_m$-ин әлдә этдийи һәмин 160 мәбләғиндәки зинәт шейләри II a капиталистләринин әлинә ашағыдакы гайдада ахыб кәлир: көрдүйүмүз кими, (II a) 400_m-дән зәрури яшайыш васитәләри формасында олан 100-ү зинәт шейләриндән ибарәт олан бәрабәр мәбләғли (II $b)_v$-йә мүбадилә олунур, зәрури яшайыш шейләри шәклиндәки галан 60-ы исә зинәт шейләриндән ибарәт олан (II b) 60_m-ә мүбадилә олунур. Демәли, үмуми екун беләбир шәкилдә олур:

$$\text{II } a\colon 400_v + 400_m;\ \text{II } b\colon 100_v + 100_m.$$

1) 400_v (a) — II a фәһләләри тәрәфиндән истеһлак олунур; һәмин 400_v (a) бу фәһләләрин мәһсулунун (зәрури яшайыш васитәләринин) бир һиссәсидир; фәһләләр бунлары өз бөлмәләринин капиталист истеһсалчыларындан сатын алырлар. Беләликлә, һә-

мин истеһсалчылара 400 ф. ст. пул гайыдыр, һәмин фәһләләрә әмәк һаггы олараг вердикләри өз дәйишән капитал дәйәри өзләринә гайыдыр; бу дәйәрә капиталистләр енидән иш гүввәси ала биләрләр.

2) 400_m *(a)*-нын 100_v *(b)*-йә бәрабәр һиссәси, йә'ни *(a)*-нын изафи дәйәринин $^1/_4$-и зинәт шейләриндә ашағыдакы гайда илә реаллашдырылыр: *(b)* фәһләләри өзләринин *(b)* ярымбөлмәсинин капиталистләриндән әмәк һаггы шәклиндә 100 ф. ст. алырлар; бу мәбләғә онлар $^1/_{4m}$ *(a)*, йә'ни зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәт әмтиәләр алырлар; *a* капиталистләри һәмин пула эйни дәйәр мәбләғиндә $= 100_v$ *(b)* зинәт шейләри алырлар, йә'ни истеһсал олунмуш бүтүн зинәт шейләринин ярысыны алырлар. Беләликлә, *b* капиталистләринин дәйишән капиталы пул формасында өзләринә гайыдыр вә онлар енә иш гүввәси алыб өзләринин тәкрар истеһсалына енидән башлая биләрләр, чүнки бүтүн II категориянын сабит капиталынын һамысы $I_{(v+m)}$-ин II_c -йә мүбадиләси сайәсиндә артыг өдәнилмишдир. Демәли, зинәт ярымбөлмәсиндә чалышан фәһләләрин иш гүввәси анҹаг она көрә енидән сатыла билир ки, онларын өз мәһсулунун бир һиссәси — алдыглары әмәк һаггынын эквиваленти олараг ярадылмыш һиссә II *a* капиталистләри тәрәфиндән өзләринин истеһлак фондуна көтүрүлмүшдүр, пула чеврилмишдир. (Бу һал I бөлмәдә иш гүввәсинин сатышына да аиддир: чүнки $I_{(v+m)}$-ин мүбадилә эдилдийи II_c һәм зинәт шейләриндән, һәм дә зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәтдир, $I_{(v+m)}$ васитәсилә бәрпа олунан исә һәм зинәт шейләри үчүн, һәм дә зәрури яшайыш васитәләри үчүн истеһсал васитәләриндән ибарәтдир.)

3) *a* вә *b*-нин анҹаг һәр ики ярымбөлмә капиталистләри арасында кедән мүбадиләсинә кечирик. Бундан габагкы бәһсдә *a* ярымбөлмәсиндәки дәйишән капитал (400_v) вә изафи дәйәрин бир һиссәси (100_m) мәсәләси, һабелә *b* ярымбөлмәсиндәки дәйишән капитал (100_v) мәсәләси шәрһ эдилиб гуртарды. Сонра фәрз эдәк ки, һәр ики категорияда капиталист кәлиринин хәрҹләнмәсиндәки орта нисбәт: зинәт шейләри үчүн $^2/_5$ вә зәрури яшайыш тәләбаты үчүн $^3/_5$-дүр. Буна көрә дә, зинәтә хәрҹләнмиш 100-дән әлавә, бүтүн *a* ярымбөлмәсиндә зинәтә хәрҹләнмәк үчүн даһа 60 галыр вә эйни пропорсияда *b* ярымбөлмәсиндә дә 40 галыр.

Беләликлә, $(II\ a)_m$ ашағыдакы гайдада бөлүнүр: яшайыш васитәләринә 240 вә зинәт шейләринә $160 = 240 + 160 = 400_m(II\ a)$.

$(II\ b)_m$ яшайыш васитәләринә 60 вә зинәтә 40 нисбәтиндә бөлүнүр: $60 + 40 = 100_m$ (II *b*). Ахырынҹы 40-ы һәмин ярымбөлмә истеһлак үчүн өз мәһсулундан көтүрүр (өз изафи дәйәринин $^2/_5$-си); яшайыш васитәләри шәклиндә 60-ы о элә бир үсулла алыр ки, өз изафи мәһсулундан 60-ы 60_m *(a)*-я мүбадилә эдир.

Беләликлә, II бөлмәнин бүтүн капиталистләри үчүн биз ашағыдакы нәтиҹәни алырыг (һәм дә a ярымбөлмәсиндә $v + m$ зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәтдир, b ярымбөлмәсиндә исә — зинәт шейләриндән):

II $a(400_v + 400_m) +$ II $b(100_v + 100_m) = 1\,000$; тәдавүл сайәсиндә реаллашма белә баш верир: $500_v\ (a + b)$ $\{400_v\ (a)$-да вә $100_m\ (a)$-да реаллашыр$\}$ $+ 500_m\ (a + b)$ $\{300_m\ (a) + 100_v\ (b) + 100_m\ (b)$-дә реаллашыр$\} = 1\,000$.

Һәр бири өзлүйүндә нәзәрдән кечирилән a вә b үчүн реаллашма бизим мисалда белә шәкил алыр:

$$a)\ \frac{v}{400_v\ (a)} + \frac{m}{240_m\ (a) + 100_v\ (b) + 60_m\ (b)} = 800.$$

$$b)\ \frac{v}{100_m\ (a)} + \frac{m}{60_m\ (a) + 40_m\ (b)} \ldots\ldots = \frac{200}{1\,000.}$$

Әкәр биз, садә олсун дейә, дәйишән капитал илә сабит капитал арасындакы нисбәтин бәрабәр олдуғуну фәрз этсәк (бу исә, ери кәлмишкән дейәк ки, әсла зәрури дейилдир), онда $400_v\ (a)$-я дүшән сабит капитал $= 1\,600$, $100_v\ (b)$-йә дүшән сабит капитал исә $= 400$ олур, беләликлә дә II бөлмә үчүн биз ашағыдакы ики a вә b ярымбөлмәләрини алмыш олуруг:

II $a)$ $1\,600_c + 400_v + 400_m = 2\,400$.

II $b)$ $400_c + 100_v + 100_m = 600$.

Нәтиҹәдә:

$2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000$.

Буна уйғун олараг, истеһлак шейләриндән ибарәт олуб $2\,000$ $\mathrm{I}_{(v+m)}$-ә мүбадилә эдилән $2\,000$ II_c-дән $1\,600$-ү зәрури яшайыш васитәләри истеһсалы васитәләринә вә 400-ү зинәт шейләри истеһсалы васитәләринә мүбадилә олунур.

Беләликлә, һәмин $2\,000$ $\mathrm{I}_{(v+m)}$ өзү дә a үчүн $(800_v + 800_m) = 1\,600$ мәбләғиндә зәрури яшайыш васитәләри истеһсалы васитәләринә вә b үчүн $(200_v + 200_m)$ $\mathrm{I} = 400$ мәбләғиндә зинәт шейләри истеһсалы васитәләринә айрылмыш оларды.

Ялныз әсл әмәк васитәләринин дейил, һабелә хаммал, ярдымчы материаллар вә саирәнин дә хейли һиссәси һәр ики бөлмә үчүн екчинсдир. Бүтүн $\mathrm{I}_{(v+m)}$ мәһсулу дәйәринин мүхтәлиф һиссәләринин мүбадиләсинә кәлдикдә исә, белә бир бөлкү олмасынын һеч бир әһәмиййәти олмазды. Һәм юхарыда көстәрилән 800 I_v, һәм дә 200 I_v онун сайәсиндә реаллашыр ки, әмәк һаггы истеһлак шейләри олан $1\,000$ II_c-йә хәрҹләнир, демәли, әмәк һаггы үчүн аванс эдилмиш пул капитал кери гайытдыгда, I бөлмәнин капиталист истеһсалчылары арасында мүвафиг сурәтдә бөлүнүр, он-

ларын аванс етдийи дәйишән капитал енидән pro rata пул шәклиндә өдәнилмиш олур. Дикәр тәрәфдән, 1 000 I_m-ин реаллашдырылмасына кәлдикдә, бу һалда да капиталистләр II_c -нин бүтүн икинчи ярысы = 1 000-дән өз һиссәләрини бәрабәр сурәтдә (өз m-ләринин кәмиййәтинә пропорсионал сурәтдә) көтүрмүш оларлар, истеһлак шейләри шәклиндә 600 II a вә 400 II b көтүрмүш оларлар; демәли, II a сабит капиталыны өдәйәнләр:

600_c (II a)-дан 480 ($^3/_5$) вә 400_c (II b)-дән 320 ($^2/_5$) = 800;

II b сабит капиталыны өдәйәнләр исә:

600_c (II a)-дан 120 ($^3/_5$) вә 400_c (II b)-дән 80 ($^2/_5$) = 200 көтүрмүш оларлар.

Чәми = 1 000.

Бурада һәм I, һәм дә II бөлмәләр үчүн ихтияри олараг көтүрүлән шей — дәйишән капиталын сабит капитала нисбәтидир, һабелә бу нисбәтин һәм I бөлмәдә, һәм II бөлмәдә, һәм дә онларын ярымбөлмәләриндә эйни олмасыдыр. Бу эйнилийә кәлдикдә исә, бурада о ялныз садәлик үчүн көтүрүлмүшдүр вә әкәр биз мүхтәлиф пропорсиялар фәрз этмиш олсайдыг, бу һал проблемин шәртләриндә вә һәллиндә әсла һеч бир шейи дәйишдирмәзди. Лакин һәр һалда, садә тәкрар истеһсал фәрз этдикдә, биз зәрури олараг белә бир нәтичәйә кәлирик:

1) Иллик әмәклә истеһсал васитәләринин натурал формасында ярадылмыш ени дәйәр ($v + m$-ә айрылан бу дәйәр), истеһлак шейләри формасында тәкрар истеһсал олунмуш сабит капитал дәйәр c-йә бәрабәрдир ки, бу, иллик әмәйин дикәр һиссәси тәрәфиндән ярадылмышдыр вә мәһсулун дәйәриндә мөвчуддур. Әкәр бу ени дәйәр II_c -дән аз олсайды, онда II бөлмә өз сабит капиталыны бүтүнлүклә өдәйә билмәзди; әкәр һәмин дәйәр артыг олсайды, онда бунун артығы истифадә олунмамыш галарды. Һәр ики һалда садә тәкрар истеһсал фәрзиййәси позулмуш оларды.

2) Әкәр иллик мәһсул истеһлак шейләри формасында тәкрар истеһсал олунурса, онда бу мәһсулун истеһсалы үчүн пул формасында аванс эдилмиш дәйишән капитал v-ни әлдә эдәнләр, — бунлар исә зинәт шейләри истеһсал эдән фәһләләрдән ибарәтдир, — һәмин дәйишән капиталы зәрури яшайыш васитәләринин ялныз о һиссәсиндә реаллашдыра биләрләр ки, бу һиссә һәмин мәһсулларын капиталист истеһсалчыларынын изафи дәйәрини prima facie тәчәссүм этдирир; демәли, зинәт шейләри истеһсалына сәрф эдилмиш v өз дәйәринин гәдәри чәһәтдән, m-ин зәрури яшайыш васитәләри формасында истеһсал эдилмиш мүвафиг һиссәсинә бәрабәрдир, она көрә дә бүтүн бу m-дән аз олмалыдыр, йә'ни (II a)$_m$-дән аз олмалыдыр, — вә зинәт шейләринин капиталист истеһсалчылары тәрәфиндән аванс эдилмиш дәйишән капитал ялныз m-ин һәмин һиссәсиндә, көстәрилән v-нин

реаллашмасы васитәсилә пул формасында онларын өзләринә гайыдыр. Бу һал тамамилә $I_{(v+m)}$-ин II_c -дә реаллашмасына бәнзәйир; фәрг ялныз ондадыр ки, икинчи һалда $(II\ b)_v$ $(II\ a)_m$-ин дәйәр кәмиййәти чәһәтчә $(II\ b)_v$ -йә бәрабәр олан *һиссәсиндә* реаллашыр. Бу мүнасибәтләр бүтүн иллик мәһсулун һәр чүр бөлкүсүндә, — әкәр бу мәһсул тәдавүлүн васитә олдуғу иллик тәкрар истеһсал просесинә һәгигәтән дахил олурса, — кейфиййәтчә мүәййәнэдичи мүнасибәт олараг галыр. $I_{(v+m)}$ ялныз II_c -дә реаллаша биләр, мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәси олараг фәалиййәт көстәрән II_c өзү дә ялныз һәмин реаллашма васитәсилә бәрпа олуна биләр; эйнилә дә $(II\ b)_v$ ялныз $(II\ a)_m$-ин бир һиссәсиндә реаллаша биләр вә $(II\ b)_v$ ялныз бу йолла гайыдыб өз пул капитал формасына чеврилә биләр. Өзлүйүндә айдын олдуғу кими, бу сөйләниләнләр ялныз о шәртлә өз гүввәсиндә галыр ки, бүтүн бунлар һәгигәтән тәкрар истеһсал просесинин өз нәтичәси олсун, демәли, мәсәлән, II *b* капиталистләри *v* үчүн һеч бир башга мәнбәдән кредит васитәсилә пул капитал әлдә этмәсин. Әксинә, ишин кәмиййәт чәһәтинә кәлдикдә, иллик мәһсулун мүхтәлиф һиссәләринин мүбадиләләри ялныз о һалда юхарыда көстәрилән пропорсионаллыгла баш верә биләр ки, истеһсалын мигясы вә дәйәр нисбәтләри дәйишилмәз галсын вә мөһкәм әмәлә кәлмиш бу нисбәтләр харичи тичарәтин тә'сири алтында дәйишилмәсин.

Әкәр А. Смит руһунда дейирдиләрсә ки, $I_{(v+m)}$ II_c -йә парчаланыр, II_c исә $I_{(v+m)}$-ә парчаланыр, яхуд онун даһа тез-тез вә даһа мә'насыз олараг дедийи кими, $I_{(v+m)}$ II_c -нин гиймәтинин (мүвафиг сурәтдә дәйәринин, о дейир value in exchange) тәркиб һиссәләрини тәшкил эдир, II_c исә $I_{(v+m)}$ дәйәринин бүтүн тәркиб һиссәсини тәшкил эдир, — онда эйнилә демәк олардь вә демәк лазым иди ки, $(II\ b)_v$ $(II\ a)_m$-ә парчаланыр вә я $(II\ a)_m$ $(II\ b)_v$ -йә парчаланыр, яхуд $(II\ b)_v$ $II a$-нын изафи дәйәринин тәркиб һиссәсини тәшкил эдир вә vice versa [әксинә]: изафи дәйәр, беләликлә, әмәк һаггына, мүвафиг сурәтдә дәйишән капитала парчаланарды, дәйишән капитал исә изафи дәйәрин «тәркиб һиссәсини» тәшкил эдәрди. А. Смитдә белә бир мә'насызлыға доғрудан да тез-тез тәсадүф эдилир, чүнки А. Смитдә әмәк һаггы зәрури яшайыш васитәләринин дәйәри илә мүәййән олунур, бу ахырынчы әмтиә дәйәрләри исә, енә дә онлардакы әмәк һаггынын (дәйишән капиталын) вә изафи дәйәрин дәйәри илә мүәййән олунур. Бир иш күнү әрзиндә ени ярадылан дәйәрин капиталист базиси үзәриндә парчаландығы һиссәләр — онун мәһз $v+m$-ә айрылмасы — А. Смитин диггәтини сон дәрәчә чәлб этмиш олдуғуна көрә, о белә бир чәһәти тамамилә унудур ки, садә әмтиә мүбадиләсиндә мүхтәлиф натурал формаларда мөвчуд олан эквивалентләрин һаггы өдәнилмиш вә я өдәнилмәмиш әмәкдән ибарәт олмасынын әсла фәрги йохдур: ахы һәр ики һалда бу

эквивалентләр онларын истеһсалына сәрф эдилмиш бәрабәр мигдар әмәк дәйәриндәдир; һабелә онун да фәрги йохдур ки, филан *А*-нын әмтиәси истеһсал васитәсидир, филан *В*-нин әмтиәси исә истеһлак шейидир, фәрги йохдур ки, бир әмтиә сатылдыгдан сонра капиталын тәркиб һиссәси кими фәалиййәт көстәрәчәкдир, дикәри исә, әксинә, истеһлак фондуна дахил олачаг вә secundum Ádam [Адам дедийи кими] кәлир олараг истеһлак эдиләчәкдир. Фәрди алычы өз әмтиәсиндән нечә истифадә этсә дә, бу истифадә мүбадилә заманы, тәдавүл даирәсиндә баш вермир вә әмтиәнин дәйәринә бунун дәхли йохдур. Буну белә бир вәзиййәт әсла дәйишдирмир ки, чәмиййәтин бүтүн иллик мәһсулунун тәдавүлү тәһлил эдиләркән бу мәһсулун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин тәтбигинин мүәййән характери, истеһлак эдилмә чәһәти нәзәрә алынмалыдыр.

Юхарыда нәзәрдән кечирилән мисалда $(\mathrm{II}\ b)_v$-ни $(\mathrm{II}a)_m$-ин дәйәрчә бәрабәр һиссәсинә мүбадилә эдиркән вә сонра $(\mathrm{II}\ a)_m$ илә $(\mathrm{II}\ b)_m$ арасындакы мүбадиләләрдә һеч дә фәрз олунмур ки, капиталистләр — истәр II *a* вә II *b*-нин айры-айры капиталистләри, истәрсә мүвафиг капиталист груплары — өзләринин изафи дәйәрини зәрури истеһлак шейләри илә зинәт шейләри арасында бәрабәр пропорсияда бөлүрләр. Бунлардан бири истеһлакын бир нөвүнә чох, дикәри исә дикәр нөвүнә чох хәрчләйә биләр. Садә тәкрар истеһсал зәмининдә галмагла биз анчаг белә фәрз эдирик ки, бүтүн изафи дәйәрә бәрабәр дәйәр мәбләғи истеһлак фондунда реаллашыр. Беләликлә, һүдудлар мә'лумдур. Һәр бөлмә дахилиндә бири *a* үчүн, дикәри исә *b* үчүн чох сәрф эдә биләр; лакин бурада гаршылыглы таразланма мүмкүндүр, белә ки, һәр бири бүтөвлүкдә көтүрүлән *a* вә *b* капиталист категориялары эйни пропорсияда *a*-да вә *b*-дә иштирак эдәчәкләр. Лакин дәйәрләрин нисбәтләри — II бөлмә мәһсулунун үмуми дәйәриндә *a* вә *b* истеһсалчы категорияларындан һәр биринә дүшән пропорсионал һиссә, — демәли, II *a* вә II *b* мәһсулларыны верән истеһсал саһәләри арасындакы мүәййән мигдар нисбәти дә, — бу нисбәтләр һәр бир конкрет һал үчүн гәт'и мә'лум кәмиййәтдир; ялныз мисал үчүн көтүрүлән нисбәт фәрз олунан нисбәтдир; әкәр башга нисбәт фәрз эдилсә, бундан кейфиййәт чәһәтләриндә һеч бир шей дәйишилмәз; ялныз мигдар чәһәтләри дәйишиләр. Лакин әкәр бу вә я башга шәраит үзүндән *a* вә *b*-нин нисби кәмиййәтиндә һәгиги дәйишиклик әмәлә кәлсәйди, онда садә тәкрар истеһсал шәртләри дә мүвафиг сурәтдә дәйишиләрди.

$(\mathrm{II}\ b)_v$-нин $(\mathrm{II}\ a)_m$-ин эквивалент һиссәсиндә реаллашмасындан бу нәтичә чыхыр: иллик мәһсулун зинәтдән ибарәт һиссәси нә дәрәчәдә артырса, демәли, зинәт шейләри истеһсалы үчүн сәрф эдилән иш гүввәсинин мигдары нә дәрәчәдә артырса, эйни

дәрәчәдә дә (II $b)_v$ үчүн аванс эдилмиш дәйишән капиталын гайыдыб пул капитала чеврилмәси — һәмин капитал да енә дәйишән капиталын пул формасы олараг фәалиййәт көстәрәчәкдир, — беләликлә дә фәһлә синфинин II b-дә чалышан һиссәсинин мөвчуд олмасы вә тәкрар истеһсалы, — фәһләләрин бу һиссәсинин зәрури истеһлак шейләри әлдә этмәси имканы, — капиталистләр синфинин исрафчылығы илә, онларын изафи дәйәринин хейли һиссәсинин зинәт шейләринә чеврилмәси илә бағлыдыр.

Һәр бир бөһран зинәт шейләри истеһлакыны дәрһал азалдыр; бөһран (II $b)_v$-нин енидән пул капитала чеврилмәсини явашыдыр, ләнкидир, онун анчаг гисмән чеврилмәсинә имкан верир, бунунла да, зинәт шейләри истеһсал эдән фәһләләрин бир һиссәсини күчәйә атыр, эйни заманда, дикәр тәрәфдән, мәһз бунунла да зәрури истеһлак шейләри сатышыны ләнкидир вә азалдыр. Биз һәлә эйни заманда гейри-мәһсулдар фәһләләрин ишдән чыхарылмасындан бәһс этмирик ки, һәмин фәһләләр өз хидмәтләри мүгабилиндә капиталистләрдән онларын зинәтә сәрф этдикләринин бир һиссәсини алырлар (бу фәһләләр өзләри pro tanto зинәтдир) вә зәрури яшайыш васитәләри истеһлакында да мәһз чох бөйүк дәрәчәдә иштирак эдирләр. Бунун әксинә олан бир һал чичәкләнмә дөврүндә, хүсусилә дә һәмин дөврдә эһтикарын чошгун тәрәггиси заманы баш верир; бу заман пулун әмтиәләрдә ифадә олунан нисби дәйәри артыг башга сәбәбләр үзүндән ашағы дүшүр (бу заман дәйәрдә үмумиййәтлә һәгиги чеврилиш олмур), буна көрә дә әмтиәләрин гиймәти онларын өз дәйәриндән асылы олмаяраг галхыр. Бу заман нәинки зәрури яшайыш васитәләринин истеһлакы артыр; фәһлә синфи (инди онун бүтүн эһтият ордусу фәал сурәтдә онун сыраларына дахил олур), үмумиййәтлә десәк, өзү үчүн мүйәссәр олмаян зинәт шейләринин истеһлакында да, һабелә үмумиййәтлә анчаг капиталистләр синфи үчүн «зәрури» сайылан истеһлак шейләринин истеһлакында да мүвәггәти олараг иштирак эдир; бу да енә гиймәтләрин галхмасына сәбәб олур.

Бөһранларын тә'дийә габилиййәтли истеһлак вә я тә'дийә габилиййәтли истеһлакчылар чатышмазлығындан ирәли кәлдийи дейилсә, бу садәчә тавтолокия олар. Sub forma pauperis истеһлакы [диләнчинин истеһлакы] вә я «фырылдагчынын» истеһлакы истисна олмагла, капитализм системиндә өдәнишли истеһлакдан башга һеч бир истеһлак нөвү йохдур. Әмтиәләрин сатыла билмәмәси ялныз о демәкдир ки, онлар үчүн тә'дийә габилиййәтли алычылар, йә'ни (бир һалда ки, әмтиәләр нәтичә э'тибарилә мәһсулдар вә я фәрди истеһлак үчүн сатын алыныр) истеһлакчылар тапылмыр. Бу тавтолокияя дәрин бир әсасландырма шәкли вермәйә чалышыб иддиа эдирләрсә ки, фәһлә синфи өз мәһсулунун олдугча аз бир һиссәсини алыр вә, демәли, әкәр фәһлә синфи мәһсулун даһа бөйүк һиссәсини алса, йә'ни әкәр онун

әмәк һаггы артса, онда дәрдә чарә олар, — бунун чавабында анчаг ону гейд етмәк кифайәтдир: һәр дәфә бөһранлары һазырлаян дөвр мәһз елә дөврдүр ки, бу заман әмәк һагғы үмумән йүксәлир вә фәһлә синфи иллик мәһсулун истеһлак үчүн нәзәрдә тутулан һиссәсинин һәгигәтән әввәлкиндән бөйүк гисмини әлдә едир. Белә бир дөвр — бу садә (!) вә сағлам инсан дүшүнчәси пәһливанларынын нөгтейи-нәзәриндән — кәрәк, әксинә, бөһраны узаглашдырайды. Беләликлә, көрүнүр ки, капиталист истеһсалынын өзүндә, хейирхаһ вә я бәдхаһ арзудан асылы олмаян вә фәһлә синфинин ялныз мүвәггәти олараг нисби рифаһына йол верән, о да ялныз бөһран барәсиндә мүждәчи олараг йол верән шәраит вардыр[47].

Габагда биз көрдүк ки, зәрури истеһлак шейләри истеһсалы илә зинәт шейләри истеһсалы арасындакы пропорсионал нисбәт $II_{(v+m)}$-ин IIa илә IIb арасында бөлүнмәси үчүн, — демәли, һәмчинин II_c нин $(IIa)_c$ илә $(IIb)_c$ арасында бөлүнмәси үчүн шәрт олур. Беләликлә, истеһсалын характери вә мигдар нисбәтләри үчүн һәмин бөлүнмәнин әсаслы әһәмиййәти вардыр вә о, мүһүм хүсусиййәтләр чәһәтдән истеһсалын бүтүн гурулушуну мүәййән едән бир моментдир.

Садә тәкрар истеһсалын мәгсәди әслиндә истеһлакдан ибарәтдир, һәрчәнд изафи дәйәр әлдә едилмәси бурада да фәрди капиталистләр үчүн тәһрикедичи сәбәбдир; лакин изафи дәйәр — онун нисби кәмиййәти һәр нечә олса да — нәтичә е'тибарилә бурада капиталистин ялныз фәрди истеһлакына хидмәт етмәлидир.

Садә тәкрар истеһсал кениш мигясда һәр чүр иллик тәкрар истеһсалын да бир һиссәсини, һәм дә әһәмиййәтли һиссәсини тәшкил етдийинә көрә, һәмин сәбәб — шәхси истеһлак — галыр, өзлүйүндә варланма сәбәби илә янашы вә бу сәбәбин әксийи олараг мейдана чыхыр. Һәгигәтдә иш даһа долашыг көрүнүр, чүнки гәниметин — капиталист изафи дәйәринин — иштиракчылары (partners) бу ахырынчыдан асылы олмаян истеһлакчылар кими мейдана чыхырлар.

V. ПУЛ ТӘДАВҮЛҮНҮН МҮБАДИЛӘ ҮЧҮН ВАСИТӘ ОЛМАСЫ.

Бизим индийәдәк ишә бәләд олдуғумуз дәрәчәдә, истеһсалчыларын мүхтәлиф категориялары арасында тәдавүл ашағыдакы схем үзрә давам етмишдир:

1) I бөлмә илә II бөлмә арасында:

$$\text{I. } 4000_c + \underline{1000_v + 1000_m}$$

$$\text{II. } \ldots\ldots\ldots \underline{2000_c} \ldots + 500_v + 500_m.$$

---

47 Родбертусун бөһранлар нәзәриййәсинин мүмкүн тәрәфдарларынын ad notam [диггәтинә]. — *Ф. Э.*

Демәли, $II_c = 2\,000$-ин тәдавүлү гуртармышдыр, $I\ (1\,000_v + + 1\,000_m)$-ә мүбадилә эдилмишдир.

$4\,000\ I_c$ -ни һәләлик бир кәнара гойдуғумуза көрә, демәли, бир дә II бөлмә дахилиндә $v+m$-ин тәдавүлү галыр. Һәмин $II_{(v+m)}$ ашағыдакы гайдада II a илә II b ярымбөлмәләри арасында бөлүнүр:

2) $II.\ 500_v + 500_m = a\ (400_v + 400_m) + b\ (100_v + 100_m)$.

$400_v\ (a)$ өз ярымбөлмәси дахилиндә тәдавүл эдир; һәмин $400_v\ (a)$ мәбләғини әмәк һаггы олараг алан фәһләләр бу пула өз саһибкарларындан, II a капиталистләриндән өзләринин истеһсал этдикләри зәрури яшайыш васитәләрини алырлар.

Һәр ики ярымбөлмәнин капиталистләри өз изафи дәйәринин $^3/_5$ һиссәсини II a мәһсулларына (зәрури яшайыш васитәләринә) вә $^2/_5$ һиссәсини II b мәһсулларына (зинәт шейләринә) сәрф этдикләринә көрә, a изафи дәйәринин $^3/_5$ һиссәси, йә'ни 240-ы II a ярымбөлмәсинин өз дахилиндә истеһлак олунур; там эйнилә дә b-нин (зинәт шейләри шәклиндә истеһсал эдилмиш вә мөвчуд олан) изафи дәйәринин $^2/_5$ һиссәси II b ярымбөлмәси дахилиндә истеһлак олунур.

Демәли, II a илә II b арасында һәлә мүбадилә эдилмәк үчүн бунлар галыр:
II a тәрәфиндә: 160_m,
II b тәрәфиндә: $100_v + 60_m$. Бу мәһсуллар бир-бирини өдәйир. II b фәһләләри пул формасында алдыглары өз 100_v мәбләғинә II a-дан 100 мәбләғиндә зәрури яшайыш васитәләри алырлар. II b капиталистләри дә өз изафи дәйәринин $^3/_5$ һиссәси $= 60_m$ мәбләғиндә II a-дан зәрури яшайыш васитәләри алырлар. Бунун нәтичәсиндә II a капиталистләри, юхарыда фәрз эдилдийи кими, өз изафи дәйәринин $^2/_5$ һиссәсини $= 160_m$ мәбләғини II b-дә истеһсал эдилмиш зинәт әмтиәләринә (II b капиталистләринин верилмиш әмәк һаггынын ериндә мәһсул шәклиндә малик олдуглары 100_v, бир дә 60_m) хәрчләмәк үчүн лазым олан пулу әлдә эдирләр. Беләликлә, ашағыдакы схем алыныр:

$$3)\ II\ a.\ [400_v] + [240_m] + \overline{160_m}$$
$$b\ \ldots\ldots\ldots\ 100_v + 60_m + [40_m],$$

һәм дә мө'тәризәйә алынан кәмиййәтләр, ялныз өз ярымбөлмәси дахилиндә тәдавүл эдән вә истеһлак олунан кәмиййәтләрдир.

Дәйишән капитал олараг аванс эдилмиш пул капиталын ялныз, зәрури яшайыш васитәләри истеһсал эдән II a капиталистләринә билаваситә гайытмасы факты — бу факт юхарыда көстәрилмиш белә бир үмуми ганунун анчаг хүсуси шәраит үзүндән ени шәкилдә тәзаһүрүндән ибарәтдир ки, тәдавүл үчүн пул аванс эдән әмтиә истеһсалчыларынын бу пулу, әмтиә тәда-

вүлүнүн нормал кедишиндә өзләринә гайыдыр. Ери кәлмишкән дейәк, бундан о нәтичә чыхыр ки, әкәр әмтиә истеһсалчысынын архасында үмумиййәтлә пул капиталисти дурурса вә пул капиталисти сәнае капиталистинә енидән пул капитал (сөзүн ән гәт'и мә'насында пул капитал, демәли, пул формасында капитал дәйәр) аванс эдирсә, онда һәмин пулун һәгиги гайытма нөгтәси пул капиталистинин чибидир. Мәһз беләликлә, пул өз тәдавүлүндә чох вә я аз дәрәчәдә һәр чүр әлдән кечсә дә, тәдавүл эдән пул күтләси банклар вә и. а. формасында тәшкил олунмуш вә тәмәркүзләшмиш пул капитал бөлмәсинин әлиндәдир; һәмин бөлмәнин өз капиталыны аванс этмәси үсулу нәтичәдә һәмин капиталын пул формасында өзүнә даим гайыдыб кәлмәси үчүн шәрт олур, һәрчәнд бу һалда васитәчи һалга енә дә сәнае капиталынын енидән пул капитала чеврилмәсидир.

Әмтиә тәдавүлү үчүн һәмишә ики чүр шей лазымдыр: тәдавүлә бурахылан әмтиәләр вә тәдавүлә бурахылан пул. «Тәдавүл просеси һеч дә билаваситә мәһсул мүбадиләсиндә олдуғу кими, истеһлак дәйәрләри өз ерләрини вә саһибләрини дәйишдикдән сонра битмир. Пул ахырда мүәййән бир әмтиәнин метаморфозлары сырасындан чыхмагла йох олмур. Пул дөнә-дөнә, тәдавүл просесинин бу вә я дикәр әмтиә тәрәфиндән тәрк олунан нөгтәләриндә топланыр» вә и. а. (I китаб, III фәсил, сәһ. 92.) [К. Маркс: «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 70.]

Мәсәлән, II_c илә $I_{(v+m)}$ арасындакы тәдавүлү араштыраркән биз фәрз этмишдик ки, II бөлмә бу тәдавүл үчүн 500 ф. ст. пул аванс этмишди. Истеһсалчыларын бөйүк ичтимаи груплары арасындакы мүбадиләдә сонсуз мигдарда баш верән тәдавүл просесләри заманы каһ бир групун, каһ да дикәр групун нүмайәндәси алычы ролунда биринчи олараг чыхыш эдир, — демәли, тәдавүлә пул бурахыр. Фәрди шәраити тамамилә бир кәнара гойдугда, бу һал мүхтәлиф әмтиә капиталларын истеһсал вә, демәли, дөвриййә дөврләринин мүхтәлифлийиндән ирәли кәлир. Беләликлә, II бөлмә 500 ф. стерлингә I бөлмәдән эйни дәйәр мәбләғиндә истеһсал васитәләри алыр, I бөлмә исә II бөлмәдән 500 ф. стерлинглик истеһлак шейләри алыр: демәли, пул гайыдыб II бөлмәйә кәлир; пулун белә кери гайытмасы илә һәмин бөлмә әсла зәнкинләшмир. Әввәлчә бу бөлмә тәдавүлә 500 ф. ст. пул бурахмыш вә орадан эйни дәйәр мәбләғиндә әмтиә көтүрмүшдү, сонра о, 500 ф. стерлинглик әмтиә сатыр вә тәдавүлдән эйни дәйәр мәбләғиндә пул көтүрүр; беләликлә, 500 ф. ст. керийә гайыдыб кәлир. II бөлмә беләликлә тәдавүлә əслиндә 500 ф. ст. пул вә 500 ф. стерлинглик әмтиә = 1 000 ф. ст. бурахмышдыр; о, тәдавүлдән 500 ф. стерлинглик әмтиә вә 500 ф. ст. пул көтүрүр. 500 ф. стерлинглик әмтиәнин (I) вә 500 ф. стерлинглик әмтиәнин (II) мүбадиләси үчүн тәдавүл ялныз 500 ф. ст. пул тә-

ләб эдир; демәли, башгасынын әмтиәсини сатын аларкән пул аванс этмиш олан шәхс өз әмтиәсини сатдыгда һәмин пулу кери алыр. Буна көрә дә әкәр әввәлчә I бөлмә II бөлмәдән 500 ф. стерлинглик әмтиә алса, сонра исә II бөлмәйә 500 ф. стрелинглик әмтиә сатса, онда 500 ф. ст. II бөлмәйә дейил, I бөлмәйә гайыдарды.

I бөлмәдә әмәк һаггына хәрчләнмиш пул, йә'ни пул формасында аванс эдилмиш дәйишән капитал бу формада билаваситә дейил, долайысы илә, башга йолла гайыдыр. II бөлмәдә исә, әксинә, 500 ф. ст. әмәк һаггы билаваситә фәһләләрдән капиталистләрә гайыдыр, нечә ки, эйни шәхсләр арасындакы алғы-сатгы даим тәкрар олунмагла бу шәхсләрдән һәр биринин каһ әмтиә алычысы, каһ да әмтиә сатычысы кими бир-биринә гаршы дурдуғу бүтүн һалларда һәмин гайытма үмумиййәтлә мүстәгим олур. II бөлмәнин капиталисти иш гүввәсини пулла өдәйир; беләликлә о, иш гүввәсини өз капиталына дахил эдир вә өзү үчүн ялныз пул капиталы мәһсулдар капитала чевирмәкдән ибарәт олан мәһз бу тәдавүл әмәлийяты нәтичәсиндә о бир сәнае капиталисти олмаг э'тибарилә фәһләйә гаршы дурур вә она өз муздлу фәһләси кими бахыр. Лакин биринчи мәрһәләдә сатычы, өз иш гүввәсинин сатычысы олан фәһлә икинчи мәрһәләдә бир алычы олараг, пул саһиби олараг капиталистә гаршы дурур вә она бир әмтиә сатычысы кими бахыр; беләликлә, әмәк һаггына сәрф эдилмиш пул гайыдыб капиталистин әлинә кәлир. Әкәр бу әмтиәләрин сатышы алдатма вә и. а. илә әлагәдар дейилдирсә вә бурада әмтиә вә пулдан ибарәт эквивалентләр мүбадилә олунурса, һәмин сатгы капиталисти зәнкинләшдирән бир просес дейилдир. Капиталист фәһләйә ики дәфә: әввәлчә пулла, сонра да әмтиә илә музд вермир; фәһлә пулу капиталистин әмтиәсинә мүбадилә этдикдә, капиталистин пулу өзүнә гайыдыр.

Лакин дәйишән капитала чеврилмиш пул капитал, йә'ни әмәк һаггы үчүн аванс эдилмиш пул, — пул тәдавүлүнүн өзүндә башлыча рол ойнайыр: фәһлә синфи күн рузиси илә яшамалы олдуғуна көрә, бу сәбәбдән дә сәнае капиталистләринә һәр һансы бир узун мүддәтә кредит верә билмәдийинә көрә, мүхтәлиф сәнае саһәләриндә капиталларын дөврийиә дөврләри нә гәдәр мүхтәлиф олса да, — чәмиййәтин әрази чәһәтдән мүхтәлиф олан сайсыз-һесабсыз нөгтәләриндәки дәйишән капитал эйни заманда һәр мүәййән гыса мүддәтдән бир, мәсәлән, һәфтәдә вә и. а. бир дәфә, нисбәтән тез-тез тәкрар олунан мүддәтләрдә пул шәклиндә аванс эдилмәлидир (бу мүддәтләр нә гәдәр аз олса, һәр дәфә бу канал васитәсилә тәдавүлә бурахылан пулун бүтүн мәбләғи нисбәтән бир о гәдәр аз ола биләр). Бүтүн капиталист истеһсалы өлкәләриндә бу сурәтлә аванс эдилән пул капитал бүтүн тәдавүлүн нисбәтән һәллэдичи һиссәсини тәшкил эдир, хүсусән она көрә ки, һәмин пул өзү башланғыч нөгтәсинә гайытмаздан әввәл ән мүх-

тәлиф каналлара дахил олур вә сайсыз-һесабсыз башга әмәлиййатларда тәдавүл васитәси олараг ишләйир.

Инди $I_{(v+m)}$ илә II_c арасындакы тәдавүлә башга нөгтейи-нәзәрдән бахаг.

I бөлмәнин капиталистләри әмәк һаггы верилмәсинә 1 000 ф. ст. аванс эдирләр вә бу пула фәһләләр II бөлмәнин капиталистләриндән 1 000 ф. стерлинглик яшайыш васитәләри алырлар, һәмин капиталистләр дә енә бу пулу вериб I бөлмәнин капиталистләриндән истеһсал васитәләри алырлар. Инди I бөлмә капиталистләринин дәйишән капиталы пул формасында өзләринә гайытмышдыр, һалбуки II бөлмәнин капиталистләри өз сабит капиталынын ярысыны әмтиә капитал формасындан енә мәһсулдар капитала чевирмишләр. II бөлмәнин капиталистләри даһа 500 ф. ст. пул аванс эдирләр ки, I бөлмәдән истеһсал васитәләри әлдә этсинләр; I бөлмәнин капиталистләри пулу II бөлмәнин истеһлак шейләринә хәрчләйирләр; беләликлә, һәмин 500 ф. ст. гайыдыб II бөлмәнин капиталистләринә кәлир; бунлар һәмин пулу енидән аванс эдирләр ки, әмтиәйә чеврилмиш өз сабит капиталынын ахырынчы дөрддә бирини енә мәһсулдар натурал формая чевирсинләр. Бу пул енә I бөлмәйә гайыдыр вә енидән II бөлмәдән эйни мәбләғдә истеһлак шейләри көтүрүр; бунунла да 500 ф. ст. гайыдыб II бөлмәйә кәлир; һәмин бөлмә капиталистләринин әввәлки кими инди дә 500 ф. ст. пулу вә 2 000 ф. стерлинглик сабит капиталы вардыр, лакин бу сабит капитал енә дә әмтиә капитал формасындан мәһсулдар капитала чеврилмишдир. 5 000 ф. стерлинглик әмтиә күтләсинин тәдавүлү 1 500 ф. ст. пул васитәсилә баш вермишдир, йә'ни: 1) I бөлмә 1 000 ф. стерлинги эйни дәйәрдә иш гүввәси үчүн фәһләләрә верир; 2) фәһләләр һәмин 1 000 ф. стерлингә II бөлмәдән яшайыш васитәләри алырлар; 3) II бөлмә һәмин пула I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр, беләликлә дә, I бөлмәдә 1 000 ф. стерлинглик дәйишән капитал енидән пул формасында бәрпа олунур; 4) II бөлмә 500 ф. стерлингә I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр; 5) I бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә II бөлмәдән истеһлак шейләри алыр; 6) II бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр; 7) I бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә II бөлмәдән яшайыш васитәләри алыр. II бөлмәнин әмтиә шәклиндәки өз 2 000 ф. стерлингинә үстәлик олараг тәдавүлә бурахдығы 500 ф. ст. кери гайытмышдыр вә бу пулун мүгабилиндә о, тәдавүлдән әмтиә шәклиндә һеч бир эквивалент көтүрмәмишдир[48].

---

[48] Бурада шәрһ юхарыда (394-чү сәһифәдә) [бу чилд, сәһ. 403—404] верилдийиндән бир гәдәр узаглашыр. Орада I бөлмә тәдавүлә 500 мәбләғиндә мүстәгил пул бурахыр. Бурада ялныз II бөлмә тәдавүл үчүн әлавә пул материалы верир. Лакин бу һал сон нәтичәдә һеч бир шейи дәйишдирмир. — *Ф. Э.*

Беләликлә, мүбадилә ашағыдакы гайдада баш верир:

1) I бөлмә иш гүввәси үчүн 1 000 ф. ст. пул сәрф эдир, демәли, әмтиә үчүн = 1 000 ф. ст.

2) Фәһләләр өзләринин пулла алдыглары 1 000 ф. ст. мәбләғиндә әмәк һаггына II бөлмәдән истеһлак шейләри алырлар; демәли, әмтиә = 1 000 ф. ст.

3) II бөлмә фәһләләрдән алдығы 1 000 ф. ст.-ә I бөлмәдән эйни дәйәрдә истеһсал васитәләри алыр, демәли, әмтиә = 1 000 ф. ст.

Бунунла да дәйишән капиталын пул формасы олараг I бөлмәйә пул шәклиндәки 1 000 ф. ст. гайытмыш олур.

4) II бөлмә I бөлмәдән 500 ф. стерлинглик истеһсал васитәләри алыр; демәли, әмтиә = 500 ф. ст.

5) I бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә II бөлмәдән истеһлак шейләри алыр; демәли, әмтиә = 500 ф. ст.

6) II бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр; демәли, әмтиә = 500 ф. ст.

7) I бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә II бөлмәдән истеһлак шейләри алыр; демәли, әмтиә = 500 ф. ст.

Мүбадилә эдилмиш әмтиә дәйәрләрин мәчмуу = 5 000 ф. ст.

II бөлмәнин алғы үчүн аванс этдийи 500 ф. ст. онун өзүнә гайытмышдыр.

Нәтичә беләдир:

1) I бөлмәнин әввәлдә тәдавүл үчүн аванс эдилмиш 1 000 ф. ст. кәмиййәтиндә пул формасында дәйишән капиталы вардыр; бундан башга, һәмин бөлмә өз фәрди истеһлакына 1 000 ф. ст. өз әмтиә мәһсулу шәклиндә хәрчләмишдир, йә’ни 1 000 ф. ст. дәйәриндә истеһсал васитәләринин сатгысындан әлдә этдийи пулу хәрчләмишдир.

Дикәр тәрәфдән, пул формасындакы дәйишән капиталын чеврилмәли олдуғу натурал форма, йә’ни истеһлак этмәк васитәси илә иш гүввәси мүһафизә олунмуш, тәкрар истеһсал эдилмишдир вә енә өз саһибләринин еканә сатыш шейи олараг мөвчуддур вә онлар әкәр яшамаг истәйирләрсә, буну сатмалыдырлар. Беләликлә, муздлу фәһләләрлә капиталистләр арасындакы мүнасибәт дә тәкрар истеһсал олунмушдур.

2) II бөлмәнин сабит капиталы in natura өдәнилмишдир вә һәмин II бөлмәнин тәдавүл үчүн аванс этдийи 500 ф. ст. онун өзүнә гайытмышдыр.

Тәдавүл I бөлмәнин фәһләләри үчүн садә *Ә — П — Ә* тәдавүлүдүр: $\overset{1}{\smile}$ *Ә* (иш гүввәси) — $\overset{2}{\smile}$ *П* (1 000 ф. ст., I бөлмәнин дәйишән капиталынын пул формасы) — $\overset{3}{\smile}$ *Ә* (1 000 ф. ст. мәблағиндә зәрури яшайыш васитәләри); бу 1 000 ф. ст. II бөлмәнин әмтиә — яшайыш васитәләри формасында олан сабит капиталыны эйни дәйәр мәблағиндә пула чевирир.

Бу просес II бөлмә капиталистләри үчүн *Ә — П*-дир, онларын әмтиә мәһсулундан бир һиссәсинин пул формасына чеврилмәсидир ки, бу формадан да һәмин мәһсул енә гайыдыб мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәләринә, — мәһз һәмин капиталистләр үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин бир һиссәсинә чеврилир.

II бөлмәнин капиталистләри истеһсал васитәләринин галан һиссәсини алмаг үчүн *П* (500 ф. ст.) аванс этдикдә, бунунла да II_c-нин һәлә әмтиә формасында (истеһлак шейләри) олан һиссәсинин пул формасы алачағы нәзәрдә тутулур; *П — Ә* әмәлийятында, II бөлмәнин *П* илә алдығы, I бөлмәнин исә *Ә* сатдығы бу әмәлийятда пул (II) мәһсулдар капиталын бир һиссәсинә чеврилир, *Ә* (I) исә бу заман *Ә — П* әмәлийятыны ичра эдир, пула чеврилир; лакин бу пул I бөлмә үчүн капитал дәйәрин тәркиб һиссәсини тәмсил этмәк дейил, пула чеврилмиш олан вә ялныз истеһлак шейләринә хәрчләнән изафи дәйәри тәмсил эдир.

П — Ә...И...Ә' — П' тәдавүлүндә биринчи әмәлийят, *П — Ә* бир капиталистин әмәлийятыдыр, ахырынчы әмәлийят, *Ә' — П'* дикәр капиталистин әмәлийятыдыр (яхуд әмәлийятынын бир һиссәсидир). *П*-ни мәһсулдар капитала чевирмәкдә васитә олан *Ә* истәр *Ә*-нин сатычысы (бу йолла һәмин *Ә*-ни пула чевирән) үчүн капиталын сабит тәркиб һиссәси, истәр капиталын дәйишән тәркиб һиссәси, истәрсә изафи дәйәр олсун, — әмтиә тәдавүлүнүн өзү үчүн бунун һеч бир әһәмиййәти йохдур.

I бөлмәйә, онун әмтиә мәһсулунун тәркиб һиссәси $v + m$ чәһәтинә кәлдикдә, һәмин бөлмәнин тәдавүлдән көтүрдүйү пул онун тәдавүлә бурахдығындан чох олмушдур. Әввәлән, I бөлмәйә онун 1 000 ф. стерлинглик дәйишән капиталы гайыдыр; икинчиси, һәмин бөлмә 500 ф. стерлинглик истеһсал васитәләри сатыр (бах: юхарыда, 4 №-ли мүбадилә); беләликлә, онун изафи дәйәринин ярысы пула чеврилир; сонра (6 №-ли мүбадилә) о енә 500 ф. стерлинглик истеһсал васитәләри, өз изафи дәйәринин икинчи ярысыны сатыр, беләликлә дә бүтүн изафи дәйәр пул шәклиндә тәдавүлдән көтүрүлмүш олур. Демәли, ардычыл гайдада: 1) дәйишән капитал енидән пула = 1 000 ф. ст. чеврилир; 2) изафи дәйәрин ярысы пула = 500 ф. ст. чеврилир; 3) изафи дәйәрин галан ярысы = 500 ф. ст.; беләликлә, $1\,000_v + 1\,000_m = 2\,000$ ф. ст. мәбләғи пула чеврилмишдир. I бөлмә (сонралар нәзәрдән кечириләчәк вә I_c -нин тәкрар истеһсалыны васитәләндирән мүбадиләләр бир кәнара гоюлдугда) тәдавүлә анчаг 1 000 ф. ст. бурахдығы һалда, тәдавүлдән ики гат артыг көтүрмүшдүр. Әлбәттә, пул олмуш (*П*-йә чеврилмиш) олан бу *m* дәрһал башга әлләрдә (II) йоха чыхыр, чүнки бу пул истеһлак шейләринә хәрчләнир. I бөлмәнин капиталистләри тәдавүлә *әмтиә* шәклиндә нә гәдәр дәйәр бурахмышдыларса, анчаг о гәдәр *пул* көтүрмүшләр;

бу дәйәрин изафи дәйәр олмасы, йә'ни капиталистләр үчүн һаваййы баша кәлмәси факты исә һәмин әмтиәнин дәйәринин өзүндә әсла һеч бир шейи дәйишдирмир; демәли, әмтиә тәдавүлүндә дәйәрин чеврилмәсиндән бәһс олундугда һәмин фактын әсла әһәмиййәти йохдур. Айдындыр ки, аванс эдилмиш капиталын өз чеврилмәләриндә кечдийи бүтүн дикәр формалар ани форма олдуғу кими, изафи дәйәрин дә пул формасында олмасы ани бир һалдыр. Бу һал мәһз, I бөлмә әмтиәсинин пула чеврилмәсиндән башлайыб бунун ардынча I бөлмәнин пулу II бөлмәнин әмтиәсинә чевриләнәдәк кечән мүддәтдә давам эдир.

Әкәр биз даһа гыса дөвриййәләр фәрз этсәйдик — яхуд, әкәр мәсәләйә садә әмтиә тәдавүлү нөгтейи-нәзәриндән бахараг, пулун даһа сүр'әтли тәдавүлүнү фәрз этсәйдик,—онда мүбадилә эдилән әмтиә дәйәрләри тәдавүлүнүн баш вермәси үчүн даһа аз мигдар пул кифайәт эдәрди; пул мәбләғи — мүәййән мигдар ардычыл мүбадиләләр олдугда — һәмишә тәдавүл эдән әмтиәләрин гиймәтләри мәбләғи илә — мүвафиг олараг бунларын дәйәрләри мәбләғи илә — мүәййән олунур. Һәм дә бу дәйәрләр мәбләғинин нә кими бир пропорсияда изафи дәйәрдән вә капитал дәйәрдән ибарәт олдуғунун һеч бир фәрги йохдур.

Әкәр бизим мисалда I бөлмәдә әмәк һаггы илдә дөрд дәфә верилирсә, онда $250 \times 4 = 1\,000$ олур. Демәли, II_v илә $^1/_2\ II_c$ арасындакы тәдавүл үчүн вә дәйишән капитал I_v илә I бөлмәнин иш гүввәси арасындакы тәдавүл үчүн 250 ф. ст. пул кифайәт эдәрди. Эйнилә дә, әкәр I_m илә II_c арасындакы тәдавүл дөрд дөвриййәдә баш версәйди, бунун үчүн чәми 250 ф. ст. лазым кәләрди, — демәли, 5 000 ф. ст. мәбләғиндә әмтиәләрин тәдавүлү үчүн үмумиййәтлә 500 ф. ст. пул мәбләғи, мүвафиг сурәтдә пул капитал лазым кәләрди. Онда изафи дәйәр далбадал ики дәфәдә яры-яры дейил, далбадал дөрд дәфәдә дөрддә бир һиссәләрлә пула чевриләрди.

Әкәр 4 №-ли мүбадиләдә II бөлмә дейил, I бөлмә алычы олараг мейдана чыхырса вә, демәли, 500 ф. ст. пулу эйни дәйәрдә олан истеһлак шейләринә хәрчләйирсә, онда 5 №-ли мүбадиләдә II бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә истеһсал васитәләри алыр: 6) I бөлмә һәмин 500 ф. стерлингә истеһлак шейләри алыр; 7) II бөлмә бу 500 ф. стерлингә истеһсал васитәләри алыр; демәли, 500 ф. ст. әввәлдә II бөлмәйә гайытдығы кими, ән нәһайәт I бөлмәйә гайыдыр. Бурада изафи дәйәр, капиталист истеһсалчынын өзүнүн өз шәхси истеһлакына сәрф этдийи вә һәлә ирәличәдән нәзәрдә тутулмуш кәлирдән ибарәт олан, һәлә сатылмалы әмтиәдәки изафи дәйәр һесабына әлдә эдилмәси ирәличәдән нәзәрдә тутулан пулун васитәсилә пула чеврилир. Изафи дәйәрин пула чеврилмәси 500 ф. стерлингин керийә ахыб кәлмәси васитәсилә баш вермир: ахы I бөлмә, I_v әмтиәси шәклиндәки 1 000 ф. стер-

лингдән башга, 4 №-ли мүбадиләнин ахырында тәдавүлә 500 ф. ст. пул бурахмышды, бу пул исә, бизә мә'лум олдуғу кими, әмтиәнин сатылмасындан әлдә эдилән пул дейил, әлавә пулдур. Бу пул гайыдыб I бөлмәнин әлинә кәлдикдә, бунунла һәмин бөлмә өз изафи дәйәрини пула чевирмәк дейил, ялныз өз әлавә пулуну өзүнә гайтармыш олур. I бөлмәнин изафи дәйәри анҹаг, һәмин изафи дәйәри дашыян I_m әмтиәләринин сатылмасы васитәсилә пула чеврилир вә онун пул шәклиндә галмасы һәр дәфә ялныз, әмтиәнин сатылмасындан әлдә эдилмиш пулун енидән истеһлак шейләринә хәрҹләндийи вахта гәдәр давам эдир.

I бөлмә әлавә пула (500 ф. ст.) II бөлмәдән истеһлак шейләри алыр; һәмин пулу I бөлмә хәрҹләмиш вә онун мүгабилиндә II бөлмәнин әмтиәсиндән ибарәт эквивалент алмышдыр; биринҹи дәфә пул она көрә керийә ахыб кәлир ки, II бөлмә I бөлмәдән 500 ф. стерлинглик әмтиә алыр; демәли, бу пул I бөлмәнин сатдығы әмтиәнин эквиваленти олараг кери гайыдыр, лакин һәмин әмтиә I бөлмә үчүн һавайы баша кәлмишдир, йә'ни I бөлмә үчүн изафи дәйәрдир вә, беләликлә, *һәмин бөлмәнин өзүнүн тәдавүлә бурахдығы пул онун өз изафи дәйәрини пула чевирир*; эйнилә дә I бөлмә өзүнүн икинҹи алғысында (№ 6) II бөлмәнин әмтиәсиндән ибарәт эквивалент әлдә эдир. Әкәр фәрз эдилсә ки, II бөлмә I бөлмәдән истеһсал васитәләри алмыр (№ 7), онда I бөлмә 1 000 ф. стерлинглик истеһлак шейләринин доғрудан да мүгабилини верәрди — бүтүн изафи дәйәри кәлир кими истеһлак эдәрди — мәһз 500-үнү өз I әмтиәләри (истеһсал васитәләри) шәклиндә вә 500-үнү пул шәклиндә верәрди; эксинә, онун амбарларында һәлә I әмтиәләри (истеһсал васитәләри) шәклиндә 500 ф. ст. галар вә 500 ф. ст. пул хәрҹләнәрди.

Бунун эксинә олараг, II бөлмә өз сабит капиталынын анҹаг дөрддә үчүнү әмтиә капитал формасындан мәһсулдар капитала чевирәрди; галан дөрддә бирини исә пул капитал (500 ф. ст.) формасына, һәгигәтдә бош ятыб галан пула, яхуд өз фәалиййәтини даяндырыб көзләмәкдә олан пула чевирәрди. Әкәр белә бир вәзиййәт узансайды, онда II бөлмә тәкрар истеһсалын мигясыны дөрддә бир гәдәр ихтисар этмәйә мәҹбур оларды. — I бөлмәнин бойнунда истеһсал васитәләри шәклиндә галан 500-ә кәлдикдә, бу мәблә әмтиә формасында олан изафи дәйәр дейилдир; бу мәблә I бөлмәнин өз әмтиә формасындакы 1 000 ф. стерлинглик изафи дәйәри илә янашы малик олдуғу аванс эдилмиш 500 ф. ст. пулун еринә кәлмишдир. Пул олмаг э'тибарилә о һәмишә реаллашдырыла билән бир формада олур; әмтиә олмаг э'тибарилә исә дәрһал сатыла билмәз. Бурадан айдындыр ки, садә тәкрар истеһсал, — һәм дә бу садә тәкрар истеһсал шәраитиндә истәр II бөлмәдә, истәрсә I бөлмәдә мәһсулдар капиталын һәр бир үнсүрү өдәнилмәлидир — бурада ялныз о шәртлә мүмкүн олур ки,

I бөлмәнин әввәлдә учуртмуш олдуғу 500 гызыл гуш онун өзүнә гайытсын.

Әкәр капиталист (биз бурада һәлә енә дә сәнае капиталистләрини көрүрүк вә онлар эйни заманда бүтүн башгаларынын нүмайәндәләридир) пулу истеһлак шейләринә хәрчләсә, бу о демәкдир ки, бу капиталист үчүн һәмин пулун мәсәләси гуртармышдыр, һәмин пул бу дүняны баша вурмушдур. Әкәр бу пул гайыдыб онун әлинә кәлсә, бу анчаг о һалда ола биләр ки, о һәмин пулу әмтиәләр васитәсилә, йә'ни өз әмтиә капиталы васитәсилә тәдавүлдән чәкиб чыхарсын. Бүтүн иллик әмтиә мәһсулунун (бу да һәмин капиталист үчүн = әмтиә капитала) дәйәри кими, һәмин мәһсулун һәр бир үнсүрүнүн дәйәри, йә'ни һәр бир айрыча әмтиәнин дәйәри дә капиталист үчүн сабит капитал дәйәрә, дәйишән капитал дәйәрә вә изафи дәйәрә айрыла биләр. Демәли, һәр бир әмтиә ваһидинин (бир үнсүр олараг бунлар әмтиә мәһсулуну тәшкил эдир) пула чеврилмәси эйни заманда бүтүн әмтиә мәһсулундакы изафи дәйәрин мүәййән һиссәсинин пула чеврилмәсидир. Беләликлә, бу һал үчүн һәрфи мә'нада доғрудур ки, капиталистин изафи дәйәри пула чевриләркән вә я реаллашдырыларкән васитә олан пулу тәдавүлә капиталист өзү — мәһз истеһлак шейләринә хәрчләдийи заман — бурахмышдыр. Айдындыр ки, бурада эйни пул ваһидләриндән бәһс олунмур, капиталистин өз шәхси тәләбатыны өдәмәк үчүн тәдавүлә бурахмыш олдуғу мәбләғә бәрабәр олан (вә я бу мәбләғин бир һиссәсинә бәрабәр олан) чинкилтили сиккәнин мигдарындан бәһс олунур.

Тәчрүбәдә бу, ики үсулла баш верир: әкәр мүәссисә ялныз чари илдә ачылмышса, онда хейли вахт, азы бир нечә ай кечмәлидир ки, һәмин капиталист өз мүәссисәсинин кәлириндән өз шәхси истеһлакына пул хәрчләмәйә имкан тапсын. Лакин бу сәбәб үзүндән о өз истеһлакыны бирчә дәгигә дә тә'хирә салмыр. Әлдә эдилмәси һәлә ялныз көзләнилән изафи дәйәрин һесабына о өзүнә пул аванс эдир (һәм дә бу пулу онун өз чибиндәнми, йохса кредит васитәсилә өзкә чибиндән аванс этмәсинин эсла фәрги йохдур), лакин бунунла да о, сонралар реаллашдырылмалы олан изафи дәйәрин реаллашмасы үчүн дә вәсаит аванс этмиш олур. Мүәссисә артыг нисбәтән узун мүддәтдән бәри мүнтәзәм ишләмәкдә олдугда исә, әксинә, тә'дийә вә мәдахилләр ил бою мүхтәлиф мүддәтләрә дүшүр. Лакин фасиләсиз давам эдән бир шей варса, о да капиталистин истеһлакыдыр; бу истеһлак үчүн мүәййән пропорсияларда ади вә я тәхмини кәлирләр һесабына габагчадан вәсаит хәрчләнир вә онун һәчминә көрә бу кәлирләр нәзәрә алыныр. Һәр дәфә әмтиә сатылдыгда, ил бою истеһсал эдилмәли олан изафи дәйәрин дә бир һиссәси реаллашдырылмыш олур. Лакин истеһсал олунмуш әмтиәдән там бир ил әрзиндә анчаг, ондакы сабит вә дәйишән капитал дәйәрләрин өдәнилмә-

си үчүн тәләб олундуғу гәдәр сатылса, яхуд гиймәтләр о дәрәчә ашағы дүшсә ки, бүтүн иллик әмтиә мәһсулу сатыларкән ялныз ондакы аванс эдилмиш капитал дәйәри реаллашдырмаг мүмкүн олсун, онда пулун ирәличәдән хәрчләнмәси характери, кәләчәк изафи дәйәрин нәзәрдә тутулуб пул хәрчләнмәси ачыгча мейдана чыхмыш оларды. Әкәр бизим капиталист ифлас эдәрсә, онда алачаглылар вә мәһкәмә тәһгигат апармаға башлаячагдыр ки, көрсүнләр онун ирәличәдән өз шәхси хәрчләри үчүн сәрф этдийи вәсаит онун мүәссисәсинин һәчминә вә кәлиринә — изафи дәйәринә лазыми нисбәтдә имиш, я йох, зира ади вә я нормал һалда бу кәлир мүәссисәнин һәчминә мүвафиг олур.

Лакин бүтүн капиталистләр синфи барәсиндә көтүрүлдүкдә, онун өз изафи дәйәрини реаллашдырмаг үчүн (буна мүвафиг олараг өз капиталынын, сабит вә дәйишән капиталынын тәдавүлү үчүн дә) тәдавүлә өзүнүн пул бурахмалы олмасы нәинки гәрибә бир шей дейилдир, һәтта бүтүн механизм үчүн зәрури шәртдир; ахы бурада икичә синиф вардыр: бири фәһлә синфидир ки, онун анчаг өз иш гүввәси вардыр, бири дә капиталистләр синфидир ки, о, ичтимаи истеһсал васитәләринин вә пулун инһисарчы саһибидир. Әкәр лап әввәлдән фәһлә синфи ⟨ әмтиә тәдавүлү үчүн, демәли, һабелә ⟩ әмтиәләрдәки изафи дәйәри реаллашдырмаг үчүн лазым кәлән пулу өз вәсаитиндән аванс этмиш олсайды, бу гәрибә оларды. Айрыча бир капиталист исә бу пулу һәмишә ялныз элә бир формада аванс эдир ки, бир алычы кими һәрәкәт эдиб истеһлак шейләри сатын алмаг үчүн пул *хәрчләйир* вә я өз мәһсулдар капиталынын үнсүрләрини, — истәр иш гүввәси, истәрсә истеһсал васитәләри — алмаг үчүн пул *аванс эдир*. О һәмишә пулу ялныз эквивалент мүгабилиндә верир. О тәдавүлә өз әмтиәсини нә кими бир үсулла аванс эдирсә, тәдавүлә пулу да анчаг эйни үсулла аванс эдир. Һәр ики һалда о, тәдавүлүн башланғыч нөгтәси кими һәрәкәт эдир.

Ишин һәгиги кедишини ики чүр шәраит пәрдәләйир:

1) Сәнае капиталынын тәдавүлү просесиндә, *тичарәт капиталы* (бунун биринчи формасы исә һәмишә пулдур, чүнки тачир өзлүйүндә һеч бир «мәһсул» вә я «әмтиә» яратмыр) вә капиталистләрин хүсуси категориясынын манипулясия об'екти олан *пул капитал* мейдана кәлир.

2) Һәмишә биринчи нөвбәдә сәнае капиталистинин әлинә кечмәли олан изафи дәйәрин мүхтәлиф категориялара парчаланмасы; бу категорияларын да нүмайәндәләри сәнае капиталисти илә янашы олараг торпаг саһибидир (торпаг рентасы үчүн), сәләмчидир (фаиз үчүн) вә и. а., сонра, һөкумәтдир, онун чиновникләридир, рант'еләрдир вә и. а. Бу гочаглар сәнае капиталисти үчүн алычыдырлар вә буна көрә дә онун әмтиәләрини пула чевирирләр; онлар «пулу» pro parte тәдавүлә бурахыр, капиталист исә

бу пулу онлардан алыр. Һәм дә онларын бу пулу әввәлдә һансы мәнбәдән әлдә этдикләри вә ону енидән һәр дәфә һарадан әлә кәтирдикләри даим унудулур.

VI. I БӨЛМӘНИН САБИТ КАПИТАЛЫ[48a].

Биз бир дә кәрәк I бөлмәнин сабит капиталыны = 4 000 I_c тәһлил эдәк. Бу дәйәр I бөлмәнин әмтиә мәһсулунда, һәмин әмтиә күтләсинин истеһсалы үчүн истеһлак эдилмиш истеһсал васитәләринин енидән мейдана чыхан дәйәринә бәрабәрдир. Енидән мейдана кәлән вә I бөлмәнин истеһсал просесиндә истеһсал эдилмәйиб бир ил габагдан сабит дәйәр кими, онун истеһсал васитәләринин мүәййән дәйәри кими бурая дахил олмуш һәмин дәйәр инди I бөлмәнин әмтиә күтләсинин II бөлмә тәрәфиндән алынмамыш олан бүтүн һиссәси шәклиндә мөвчуддур; һәм дә, беләликлә, I бөлмә капиталистләринин әлиндә галмыш бу әмтиә күтләсинин дәйәри = онларын бүтүн иллик әмтиә мәһсулу дәйәринин $^2/_3$ һиссәсинә. Истеһсал васитәләринин һәр һансы бир хүсуси нөвүнү истеһсал эдән айрыча капиталист һаггында биз дейә биләрдик: о өз әмтиә мәһсулуну сатыр, ону пула чевирир. Буну пула чевирмәклә о өз мәһсулу дәйәринин сабит һиссәсини дә енидән пула чевирмиш олур. Дәйәрин пула чеврилмиш олан бу һиссәсинә о сонра енә дә башга әмтиә сатычыларындан өзү үчүн истеһсал васитәләри алыр, яхуд өз мәһсулу дәйәринин сабит һиссәсини элә бир натурал формая чевирир ки, бу формада һәмин һиссә енидән мәһсулдар сабит капитал кими фәалиййәт көстәрә биләр. Бизим мисалда исә, әксинә, буну фәрз этмәк мүмкүн дейилдир. I бөлмә капиталистләри категориясы истеһсал васитәләри истеһсал эдән капиталистләрин бүтүн мәчмууну әһатә эдир. Бундан башга, онларын әлиндә галмыш олан 4 000-лик әмтиә мәһсулу ичтимаи мәһсулун элә бир һиссәсидир ки, буну һәмин мәһсулун һеч бир башга һиссәсинә мүбадилә этмәк олмаз, чүнки иллик мәһсулун даһа һеч бир башга һиссәси йохдур. Мәһсулун һәмин 4 000-дән башга бүтүн галан һиссәси артыг өзүнә ер тапмышдыр; бир гисми ичтимаи истеһлак фондуна кедир; дикәр гисми исә, I бөлмә илә мүбадилә үчүн нәйи варса, артыг бунун һамысыны мүбадилә этмиш олан II бөлмәнин сабит капиталыны өдәмәлидир.

I бөлмәнин бүтүн әмтиә мәһсулунун өз натурал формасы чәһәтчә истеһсал васитәләриндән, йә'ни сабит капиталын өзүнүн мадди үнсүрләриндән ибарәт олдуғуну нәзәрә алсаг, онда чәтинлик чох садә һәлл олунур. Бурада да енә, әввәлдә II бөлмәдә олан эйни һал, анчаг башга шәкилдә мейдана чыхыр. II бөлмәдә бүтүн әмтиә мәһсулу истеһлак шейләриндән ибарәт иди; буна

[48a] Бурадан II әлязмасындан.

көрə дə онун бир һиссəси, һəмин əмтиə мəһсулундакы əмəк һаггы плюс изафи дəйəрлə өлчүлəн һиссəси бу һиссəнин өз истеһсалчылары тəрəфиндəн истеһлак олуна билəрди. Бурада, I бөлмəдə бүтүн əмтиə мəһсулу истеһсал васитəлəриндəн, тикилилəрдəн, машынлардан, амбарлардан, хам вə ярдымчы материаллардан вə и. а. ибарəтдир. Буна көрə дə онларын, һəмин даирəдə тəтбиг эдилəн сабит капиталы өдəйəн һиссəси өз натурал формасында дəрһал мəһсулдар капиталын тəркиб һиссəси кими ишлəмəйə башлая билəр. Бу һиссə тəдавүлə дахил олдугда, I бөлмə дахилиндə тəдавүл эдир. II бөлмəдə əмтиə мəһсулунун бир һиссəси бу мəһсулун өз истеһсалчылары тəрəфиндəн фəрди сурəтдə in natura истеһлак эдилир, I бөлмəдə исə, эксинə, мəһсулун бир һиссəси бу мəһсулун капиталист истеһсалчылары тəрəфиндəн in natura мəһсулдар шəкилдə истеһлак эдилир.

I бөлмəдə истеһлак эдилмиш сабит капитал дəйəр һəмин бөлмəнин əмтиə мəһсулунун бир һиссəсиндə $= 4\,000_c$ -дə енидəн мейдана чыхыр, һəм дə элə бир натурал формада мейдана чыхыр ки, бу формада о дəрһал мəһсулдар сабит капитал оларaг фəалиййəтə башлая билəр. II бөлмəдə 3 000-лик əмтиə мəһсулунун, дəйəри əмəк һаггына плюс изафи дəйəрə ($= 1\,000$) бəрабəр олан һиссəси билаваситə II бөлмə капиталистлəринин вə фəһлəлəринин фəрди истеһлакына дахил олур; һəмин əмтиə мəһсулундакы сабит капитал дəйəр ($= 2\,000$) исə, эксинə, II бөлмə капиталистлəринин мəһсулдар истеһлакына енидəн дахил ола билмəз, о, I бөлмə илə мүбадилə нəтичəсиндə өдəнилмəлидир.

Бунун эксинə оларaг, I бөлмəдə 6 000-лик əмтиə мəһсулунун, дəйəри əмəк һаггына плюс изафи дəйəрə бəрабəр олан һиссəси ($= 2\,000$) һəмин мəһсулун истеһсалчыларынын фəрди истеһлакына дахил дейилдир вə өз натурал формасына көрə дахил ола да билмəз. Бу һиссə əввəлчə II бөлмə илə мүбадилə эдилмəлидир. Бу мəһсулун дəйəринин сабит һиссəси $= 4\,000$ исə, эксинə, элə бир натурал формададыр ки, бу формада о енидəн — əкəр I бөлмəнин капиталистлəри бир ваһид кими көтүрүлəрсə — I бөлмəнин сабит капиталы кими билаваситə фəалиййəт көстəрə билəр. Башга сөзлə: I бөлмəнин бүтүн мəһсулу элə истеһлак дəйəрлəриндəн ибарəтдир ки, бунлар өз натурал формасы чəһəтчə — капиталист истеһсал үсулу шəраитиндə — ялныз сабит капитал үнсүрлəри оларaг ишлəйə билəр. Демəли, үмуми дəйəри 6 000 олан бу мəһсулун үчдə бири (2 000) II бөлмəнин сабит капиталыны, галан $^2/_3$ һиссəси исə I бөлмəнин сабит капиталыны өдəйир.

I бөлмəнин сабит капиталы истеһсал васитəлəри истеһсалынын мүхтəлиф саһəлəринə: филан гəдəри домна печлəринə, филан гəдəри даш көмүр шахталарына вə и. а. гоюлмуш бир сыра мүхтəлиф капитал групларындан ибарəтдир. Бу капитал групларындан һəр бири вə я бу ичтимаи груп капиталларындан һəр бири өзү дə,

мүстәгил фәалиййәт көстәрән чох вә я аз мигдар айры-айры капиталлардан әмәлә кәлир. Әввәлән, чәмиййәтин капиталы, мәсәлән 7 500 (бу исә милйон вә и. а. ола биләр) мүхтәлиф капитал групларына айрылыр; 7 500-лүк ичтимаи капитал хүсуси һиссәләрә айрылмышдыр ки, бунларын да һәрәси хүсуси бир истеһсал саһәсинә гоюлмушдур; ичтимаи капитал дәйәрин һәр бир хүсуси истеһсал саһәсинә гоюлмуш олан һиссәси өз натурал формасы чәһәтчә гисмән һәр бир хүсуси истеһсал даирәсинин истеһсал васитәләриндән ибарәтдир, гисмән дә, һәмин даирәдә ишин апарылмасы үчүн лазым олан иш гүввәсиндән ибарәтдир ки, бу иш гүввәси дә әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә, һәр бир айрыча истеһсал даирәсиндә өзүнүн ичра этмәли олдуғу ишин спесифик характериндән асылы олараг, мүвафиг ихтисасда, мүхтәлиф шәкилдә олмалыдыр. Ичтимаи капиталын һәр бир хүсуси истеһсал саһәсинә гоюлмуш һиссәси өзү дә һәмин истеһсал саһәсинә гоюлмуш вә мүстәгил фәалиййәт көстәрән айры-айры капиталларын мәчмуундан ибарәтдир. Өзлүйүндә айдындыр ки, бу эйни дәрәчәдә һәр ики бөлмәйә — һәм I бөлмәйә, һәм дә II бөлмәйә аиддир.

I бөлмәдә әмтиә мәһсулу формасында енидән мейдана кәлән сабит капитал дәйәрә кәлдикдә исә, бу дәйәр, истеһсал васитәләри олараг гисмән енә дә, өзүнүн бир мәһсул кими ичәрисиндән чыхдығы хүсуси истеһсал даирәсинә (вә я һәтта фәрди мүәссисәйә) дахил олур, мәсәлән тахылын енә тахыл истеһсалына, көмүрүн енә көмүр истеһсалына, машын формасындакы дәмирин енә дәмир истеһсалына дахил олмасы вә и. а.

I бөлмәнин сабит капитал дәйәринин ибарәт олдуғу айры-айры мәһсуллар исә өз хүсуси вә я фәрди истеһсал даирәсинә енидән билаваситә дахил олмадығы һалларда онлар анчаг ерини дәйишир. Натурал формада онлар I бөлмәнин дикәр истеһсал даирәсинә дахил олур, һалбуки I бөлмәнин дикәр истеһсал даирәләринин мәһсулу бунлары in natura өдәйир. Бу, мүәййән мәһсулларын садә ердәйишмәсидир. Онларын һамысы I бөлмәнин сабит капиталыны өдәйән амилләр олараг енидән дахил олур, лакин I бөлмәнин бир групу әвәзиндә дикәр групуна дахил олур. Бурада I бөлмәнин айры-айры капиталистләри арасында мүбадилә баш вердийи һалларда бу мүбадилә сабит капиталын бир натурал формасыны сабит капиталын дикәр натурал формасына, истеһсал васитәләринин бир нөвүнү истеһсал васитәләринин дикәр нөвүнә мүбадилә этмәкдир. Бу, I бөлмә капиталынын мүхтәлиф фәрди сабит һиссәләринин гаршылыглы мүбадиләсидир. Өз истеһсал саһәсиндә билаваситә истеһсал васитәләри олараг ишләмәйән мәһсуллар өз истеһсал ериндән дикәринә кечир вә, беләликлә, бир-бирини гаршылыглы сурәтдә өдәйир. Башга сөзлә (II бөлмәдә изафи дәйәр мәсәләсиндә олдуғу кими): I бөлмәнин һәр бир капиталисти һәмин 4 000-лик са-

бит капиталын нә гәдәринә шәрикдирсә, һәмин пропорсияда бу әмтиә күтләсиндән өзүнә лазым олан мигдар мүвафиг истеһсал васитәләри көтүрүр. Әкәр истеһсал капиталист истеһсалы дейил, ичтимаи истеһсал олсайды, онда айдындыр ки, I бөлмәнин бу мәһсуллары тәкрар истеһсал мәгсәдилә истеһсал васитәләри олараг һәмин бөлмәнин истеһсал саһәләри арасында енә дә даим тәзәдән бөлүнәрди: бир һиссәси билаваситә ичәрисиндән мәһсул олараг чыхдығы истеһсал даирәсиндә галарды, дикәр һиссәси исә, әксинә, башга истеһсал ерләринә кечәрди, беләликлә дә, һәмин бөлмәнин мүхтәлиф истеһсал ерләри арасында бир-биринә әкс истигамәтләрдә даими һәрәкәт яранмыш оларды.

VII. ҺӘР ИКИ БӨЛМӘДӘКИ ДӘЙИШӘН КАПИТАЛ ВӘ ИЗАФИ ДӘЙӘР.

Демәли, бир ил әрзиндә истеһсал олунмуш истеһлак шейләринин бүтүн дәйәри бәрабәрдир II бөлмәнин бир ил әрзиндә тәкрар истеһсал олунмуш дәйишән капитал дәйәри плюс II бөлмәнин ени истеһсал эдилмиш изафи дәйәри (йә'ни бәрабәрдир II бөлмәдә бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш дәйәр) плюс I бөлмәнин бир ил әрзиндә тәкрар истеһсал эдилмиш дәйишән капитал дәйәри вә I бөлмәнин ени истеһсал эдилмиш изафи дәйәри (демәли, плюс I бөлмәдә бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш дәйәр).

Әкәр садә тәкрар истеһсал фәрз эдилсә, онда бир ил әрзиндә истеһсал эдилмиш истеһлак шейләринин бүтүн дәйәри ени ярадылмыш иллик дәйәрә бәрабәр олар, йә'ни бир ил әрзиндә ичтимаи әмәклә ярадылмыш бүтүн дәйәрә бәрабәр олар вә бәрабәр олмалыдыр, чүнки садә тәкрар истеһсал шәраитиндә бу дәйәрин һамысы истеһлак эдилир.

Бүтүн ичтимаи иш күнү ики һиссәйә бөлүнүр: 1) зәрури әмәк; бу әмәк бир ил әрзиндә $1\,500_v$ -лик дәйәр ярадыр; 2) изафи әмәк; бу әмәк $1\,500_m$ -лик әлавә дәйәр, яхуд изафи дәйәр ярадыр. Бу дәйәрләрин мәбләғи = 3 000 бир ил әрзиндә истеһсал олунмуш 3 000-лик истеһлак шейләринин дәйәринә бәрабәрдир. Беләликлә, бир ил әрзиндә истеһсал олунмуш истеһлак шейләринин бүтүн дәйәри бир ил әрзиндә мәчму ичтимаи иш күнүнүн истеһсал этдийи бүтүн дәйәрә бәрабәрдир, ичтимаи дәйишән капиталын дәйәри плюс ичтимаи изафи дәйәрә бәрабәрдир, йә'ни бүтүн иллик ени мәһсула бәрабәрдир.

Лакин биз билирик ки, бу ики дәйәр кәмиййәти бир-бирини өдәсә дә, буна бахмаяраг, II бөлмә әмтиәләринин, истеһлак шейләринин һеч дә бүтүн дәйәри ичтимаи истеһсалын һәмин бөлмәсиндә истеһсал олунмамышдыр. Бунлар бир-бирини өдәйир, чүнки II бөлмәдә енидән мейдана кәлән сабит капитал дәйәр I бөлмәдә ени истеһсал олунмуш дәйәрә (дәйишән капитал дәйәр плюс изафи дәйәрә) бәрабәрдир; буна көрә $I_{(v+m)}$ II бөл-

мәнин мәһсулунун ялныз о һиссәсини сатын ала биләр ки, бу һиссә һәмин мәһсулун истеһсалчылары үчүн (II бөлмәдә) сабит капитал дәйәрдир. Бурадан көрүнүр ки, II бөлмә капиталистләри үчүн онларын мәһсулунун дәйәри $c + v + m$ һиссәләринә айрылса да, нәйә көрә һәмин мәһсулун дәйәри бүтүн чәмиййәт барәсиндә көтүрүлдүкдә $v + m$ һиссәләринә айрыла биләр. Лакин бу ялныз она көрә беләдир ки, бурада II_c бәрабәрдир $I_{(v+m)}$ вә ичтимаи мәһсулун бу ики тәркиб һиссәси мүбадилә васитәсилә өз натурал формаларыны гаршылыглы сурәтдә мүбадилә эдир, белә ки, белә бир әмәлиййатдан сонра II_c енә дә истеһсал васитәләри шәклиндә, $I_{(v+m)}$ исә, эксинә, истеһлак шейләри шәклиндә мөвчуд олур.

Мәһз буна әсасән А. Смит иддиа эдир ки, иллик мәһсулун дәйәри $v + m$ һиссәләринә айрылыр. Бу: 1) иллик мәһсулун анчаг истеһлак шейләриндән ибарәт олан һиссәси барәсиндә дүзкүндүр; 2) бунун дүзкүнлүйү һеч дә о мә'нада дейилдир ки, бу дәйәр бүтүнлүклә II бөлмәдә истеһсал эдилмишдир вә, демәли, II бөлмә мәһсулунун дәйәри II бөлмәдә аванс эдилмиш дәйишән капиталын дәйәринә плюс II бөлмәдә истеһсал олунмуш изафи дәйәрә бәрабәрдир. Бу ялныз о мә'нада дүзкүндүр ки, $II_{(c+v+m)} = II_{(v+m)} + I_{(v+m)}$, яхуд она көрә ки, $II_c = I_{(v+m)}$.

Сонра, бундан белә бир нәтичә чыхыр:

Ичтимаи иш күнү (йә'ни бүтүн фәһлә синфинин бүтүн ил әрзиндә сәрф этмиш олдуғу әмәк), һәр чүр фәрди иш күнү кими, ялныз ики һиссәйә, мәһз зәрури әмәк плюс изафи әмәйә бөлүнүр; буна көрә һәмин иш күнүнүн истеһсал этдийи дәйәр дә ялныз ики һиссәйә бөлүнүр, мәһз дәйишән капитал дәйәрә, йә'ни дәйәрин о һиссәсинә бөлүнүр ки, фәһлә буну вериб өзүнүн тәкрар истеһсалы васитәләрини сатын алыр вә изафи дәйәрә бөлүнүр ки, капиталист буну өз фәрди истеһлакына хәрчләйә биләр. Бунунла белә, чәмиййәт нөгтейи-нәзәриндән ичтимаи иш күнүнүн бир һиссәси ялныз *тәзә сабит капитал истеһсалына,* йә'ни истеһсал васитәләри олараг анчаг әмәк просесиндә ишләмәли олан, демәли, әмәк просеси илә янашы дәйәрин артмасы просесиндә сабит капитал олараг ишләмәли олан мәһсулларын истеһсалына сәрф олунур. Бизим фәрз этдийимизә көрә, бүтүн ичтимаи иш күнү 3 000-лик пул дәйәрдә ифадә олунур ки, бунун анчаг $^1/_3 = 1\,000$ мәблағи истеһлак шейләри истеһсал эдән II бөлмәдә истеһсал олунмушдур, йә'ни элә әмтиәләр истеһсал эдән бөлмәдә истеһсал олунмушдур ки, нәтичә э'тибарилә чәмиййәтин бүтүн дәйишән капитал дәйәри вә бүтүн изафи дәйәри һәмин әмтиәләрдә реаллашыр. Беләликлә, бу фәрзиййәйә әсасән ичтимаи иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәси ени сабит капитал истеһсалына сәрф олунур. I бөлмәнин фәрди капиталистләринин вә фәһләләринин нөгтейи-нәзәринчә ичтимаи иш күнүнүн бу $^2/_3$ һиссәси, эйнән II бөлмәдә

ичтимаи иш күнүнүн галан үчдә бир һиссәси кими, ялныз дәйишән капитал дәйәрин плюс изафи дәйәрин истеһсалына хидмәт эдирсә дә, мәсәләйә ичтимаи нөгтейи-нәзәрдән бахылса, һабелә она мәһсулун истеһлак дәйәри нөгтейи-нәзәриндән бахылса, — ичтимаи иш күнүнүн һәмин $^2/_3$ һиссәси ялныз, мәһсулдар истеһлак просесиндә олан вә я бу просесдә гәт'и истифадә эдилмиш олан сабит капиталын өдәнилмәсини истеһсал эдир. Һәтта фәрди нөгтейи-нәзәрдән дә, бу $^2/_3$ иш күнүндә истеһсал олунмуш бүтүн дәйәр онун истеһсалчылары үчүн ялныз дәйишән капитал дәйәрә плюс изафи дәйәрә бәрабәрдирсә дә, бу $^2/_3$ иш күнүндә һеч дә элә истеһлак дәйәрләри истеһсал олунмур ки, бунлара әмәк һаггы вә я изафи дәйәр хәрчләнә билсин; бу $^2/_3$ иш күнүнүн мәһсулу истеһсал васитәләридир.

Һәр шейдән әввәл гейд этмәк лазымдыр ки, нә I бөлмәдә, нә дә II бөлмәдә ичтимаи иш күнүнүн һеч бир һиссәси, бу ики бөйүк истеһсал даирәсиндә тәтбиг олунан вә бурада фәалиййәт көстәрән сабит капиталын дәйәринин истеһсалына хидмәт этмир. Онлар ялныз 2 000 $I_{(v+m)}$ + 1 000 $II_{(v+m)}$ мәбләғиндә әлавә дәйәр истеһсал эдир — сабит капитал дәйәр = 4 000 I_c + 2 000 II_c-дән әлавә дәйәр истеһсал эдир. Истеһсал васитәләри формасында истеһсал эдилән ени дәйәр һәлә сабит капитал дейилдир. О ялныз кәләчәкдә сабит капитал олараг фәалиййәт көстәрмәк үчүн нәзәрдә тутулур.

II бөлмәнин бүтүн мәһсулу — истеһлак шейләри — онун истеһлак дәйәри чәһәтдән, өз натурал формасында конкрет сурәтдә нәзәрдән кечирилдикдә, ичтимаи иш күнүнүн II бөлмәдә сәрф эдилмиш үчдә биринин мәһсулудур; бу, конкрет формада әмәйин, мәсәлән, һәмин бөлмәдә тәтбиг эдилмиш тохучу әмәйинин, чөрәкчи әмәйинин вә и. а. мәһсулудур, она көрә бу әмәйин мәһсулудур ки, о, әмәк просесинин суб'ектив үнсүрү олараг ишләйир. II бөлмәнин бу мәһсулу дәйәринин сабит һиссәсинә кәлдикдә исә, әксинә, бу һиссә ени истеһлак дәйәриндә, ени натурал формада, истеһлак шейләри формасында ялныз енидән мейдана чыхыр, һалбуки кечмишдә о, истеһсал васитәләри формасында мөвчуд иди. Әмәк просеси сайәсиндә һәмин һиссәнин дәйәри габагкы натурал формадан ени натурал формая кечирилмишдир. Лакин иллик мәһсулун дәйәринин бу $^2/_3$-нин *дәйәри* = 2 000 һеч дә II бөлмәнин дәйәринин чари илдә баш верән артмасы просесиндә истеһсал эдилмәмишдир.

Әмәк просеси нөгтейи-нәзәриндән бахылан II бөлмә мәһсулу ени ишләйән чанлы әмәклә, бу әмәйин тәләб этдийи муәййән истеһсал васитәләринин, — бу әмәк исә өз чисми шәртләри олан һәмин истеһсал васитәләриндә һәята кечир, — нәтичәси олдуғу кими, эйнилә дә, дәйәрин артмасы просеси нөгтейи-нәзәриндән II бөлмә мәһсулунун дәйәри = 3 000, ичтимаи иш күнүнүн ени тәтбиг олунмуш $^1/_3$ һиссәсинин истеһсал этдийи ени дәйәрдән

($500_v + 500_m = 1\,000$) вә II бөлмәнин бурада нәзәрдән кечирилән истеһсал просеси башланана гәдәр кечиб кетмиш габагкы ичтимаи иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәсинин маддиләшдийи сабит дәјәрдән ибарәтдир. II бөлмә мәһсулу дәјәринин бу һиссәси мәһсулун өзүнүн бир һиссәсиндә ифадә олунур. Һәмин һиссә 2 000-лик дәјәри олан мүәјјән мигдар истеһлак шејләриндә мөвчуддур ки, бу дәјәр дә $= ^2/_3$ ичтимаи иш күнүнә. Бу, дәјәрин һәмин һиссәсинин енидән мејдана чыхдығы ени истеһлак формасыдыр. Беләликлә, истеһлак шејләринин бир һиссәсини $= 2\,000$ II_c I бөлмәнин истеһсал васитәләринә $=$ I ($1\,000_v + 1\,000_m$) мүбадилә этмәк әслиндә бүтүн иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәсини, — чари ил әмәјинин азачыг бир гисмини дә олса әһатә этмәјән вә бу ил башланана гәдәр кечиб кетмиш олан һиссәни, — чари илдә ени әлавә олунмуш иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәсинә мүбадилә этмәкдир. Әкәр чари илин $^2/_3$ ичтимаи иш күнү һәр ил истеһлак эдилән вә чари ил әрзиндә дејил, һәмин илдән габаг сәрф олунмуш вә реаллашдырылмыш иш күнүнүн $^2/_3$-сини әһатә эдән истеһлак шејләринин дәјәрини тәшкил эдән һиссәјә мүбадилә эдилмәсәјди, онда чари илин $^2/_3$ ичтимаи иш күнү сабит капиталын истеһсалында тәтбиг эдилмәклә бәрабәр, ејни заманда өз истеһсалчылары үчүн дәјишән капитал дәјәр плюс изафи дәјәр тәшкил эдә билмәзди. Бу, чари илин $^2/_3$ иш күнүнүн бу илдән габаг сәрф эдилмиш $^2/_3$ иш күнүнә мүбадиләсидир, чари илин иш вахты илә кечән илки иш вахты арасында мүбадиләдир. Демәли, бу һал бизә белә бир сирри изаһ этмиш олур ки, бүтүн ичтимаи иш күнүнүн $^2/_3$ һиссәси дәјишән капиталын вә я изафи дәјәрин реаллашдырыла биләчәји шејләрин истеһсалына дејил, бир ил әрзиндә истеһлак эдилмиш капиталын өдәнилмәсинә хидмәт эдән истеһсал васитәләри истеһсалына сәрф эдилдији һалда, нәјә көрә бүтүн ичтимаи иш күнү әрзиндә ени ярадылмыш дәјәр дәјишән капитал дәјәрә плюс изафи дәјәрә ајрыла билир. Бунун сәбәби садәчә одур ки, II бөлмә мәһсулу дәјәринин $^2/_3$ һиссәси, I бөлмә капиталистләринин вә фәһләләринин өз истеһсал этдикләри (вә иллик мәһсулун бүтүн дәјәринин $^2/_9$ һиссәсини тәшкил эдән) дәјишән капитал дәјәр плюс изафи дәјәри реаллашдырдыглары һәмин һиссә өз дәјәри э'тибарилә, бу илдән габаг кечиб кетмиш олан ичтимаи иш күнүнүн $^2/_3$-синин мәһсулудур.

I вә II бөлмәләрин ичтимаи мәһсулунун мәчмуу: өз истеһлак дәјәрләри чәһәтдән, конкрет сурәтдә, өз натурал формалары чәһәтдән нәзәрдән кечирилән истеһсал васитәләри вә истеһлак шејләри чари илин әмәјинин мәһсулу олса да, бу анчаг она көрә беләдир ки, бу әмәјин өзү иш гүввәсинин сәрфи кими дејил, дәјәр ярадан әмәк кими дејил, файдалы конкрет әмәк кими нәзәрдән кечирилир. Бурада биринчиси ялныз о мә'нада доғрудур

ки, истеһсал васитәләри анчаг өзләри илә бирликдә фәалиййәтдә олуб онларла бирләшмиш олан чанлы әмәйин васитәсилә ени мәһсула, чари илин мәһсулуна чеврилмишдир. Әксинә, чари әмәкдән асылы олмајараг мөвчуд олан истеһсал васитәләри олмасайды, әмәк васитәләри вә истеһсал материаллары олмасайды, чари илин әмәйи мәһсула чеврилә билмәзди.

VIII. ҺӘР ИКИ БӨЛМӘДӘ САБИТ КАПИТАЛ.

9 000-лик мәһсулун бүтүн дәйәринә вә бу дәйәрин айрылдығы категориялара кәлдикдә, бурада тәһлил айрыча капиталын мәһсулу дәйәринин тәһлилиндән артыг бир чәтинлик тәшкил этмир вә, эксинә, онун эйнидир.

Бизим мисалда чәмиййәтин бүтүн иллик мәһсулунда үч бириллик ичтимаи иш күнү вардыр. Бу иш күнләриндән һәр биринин дәйәринин ифадәси = 3 000; буна көрә дә бүтүн мәһсулун дәйәринин ифадәси = 3 000×3 = 9 000.

Сонра, мәһсулуну тәһлил этдийимиз бириллик истеһсал просеси башланандан *әввәл* бүтүн һәмин иш вахтындан: I бөлмәдә $^4/_3$ иш күнү (ени ярадылмыш 4 000-лик дәйәр) вә II бөлмәдә $^2/_3$ иш күнү (ени ярадылмыш 2 000-лик дәйәр) кетмишдир. Чәми 2 ичтимаи иш күнү эдир, бунларын вердийи ени дәйәр = 6 000. Буна көрә дә 4 000 I_c + 2 000 II_c = 6 000$_c$ истеһсал васитәләринин, яхуд сабит капиталын бүтүн ичтимаи мәһсул дәйәриндә енидән мейдана чыхан дәйәри кими тәзаһүр эдир.

Сонра, I бөлмәдә ени тәтбиг олунмуш $^1/_3$ ичтимаи иллик иш күнү зәрури әмәкдир, яхуд дәйишән капиталын дәйәрини, 1 000 I_v -ни өдәйән вә I бөлмәдә тәтбиг эдилмиш әмәйин гиймәтини өдәйән әмәкдир. Эйнилә дә II бөлмәдә $^1/_6$ ичтимаи иш күнү үмумән 500-лүк дәйәр верән зәрури әмәкдир. Беләликлә, 1 000 I_v + + 500 II_v = 1 500$_v$, ичтимаи иш күнүнүн ярысынын дәйәринин ифадәси чари илдә тәтбиг эдилмиш бүтүн иш күнүнүн зәрури әмәкдән ибарәт олан биринчи ярысынын дәйәринин ифадәсидир.

Нәһайәт, I бөлмәдә бүтүн иш күнүнүн $^1/_3$ һиссәси, ени ярадылан дәйәр = 1 000 — изафи әмәкдир; II бөлмәдә $^1/_6$ иш күнү, ени ярадылан дәйәр = 500 — изафи әмәкдир; бунларын чәми, ени әлавә олунмуш бүтүн иш күнүнүн икинчи ярысыны верир. Буна көрә дә истеһсал олунмуш бүтүн изафи дәйәр = 1 000 I_m + + 500 II_m = 1 500$_m$.

Беләликлә:

ичтимаи мәһсул дәйәринин сабит капитал һиссәси *(c):*

нәзәрдән кечирилән истеһсал просесиндән габаг сәрф эдилмиш олан 2 иш күнү; дәйәринин ифадәси = 6 000.

Бир ил әрзиндә сәрф эдилмиш зәрури әмәк (v):

иллик истеһсала сәрф эдилмиш иш күнүнүн ярысы; дәйәринин ифадәси = 1 500.

Бир ил әрзиндә сәрф эдилмиш изафи әмәк (m):

иллик истеһсала сәрф эдилмиш иш күнүнүн ярысы; дәйәринин ифадәси = 1 500.

Иллик әмәйин ени яратдығы дәйәр $(v + m) = 3\,000$.

Мәһсулун бүтүн дәйәри $(c + v + m) = 9\,000$.

Беләликлә, чәтинлик ичтимаи мәһсулун өзүнүн дәйәрини тәһлил этмәкдә дейилдир. Чәтинлик ичтимаи мәһсулун *дәйәринин* тәркиб һиссәләрини онун *чисми* тәркиб һиссәләри илә тутушдурдугда мейдана чыхыр.

Дәйәрин ялныз енидән мейдана чыхан сабит һиссәси бу мәһсулун *истеһсал*васитәләриндән ибарәт олан һиссәсинин дәйәринә бәрабәрдир; о, ичтимаи мәһсулун бу һиссәсиндә тәчәссүм эдир.

Бир ил әрзиндә ени ярадылмыш дәйәр, $= v + m$, мәһсулун *истеһлак* шейләриндән ибарәт олан һиссәсинин дәйәринә бәрабәрдир; о, мәһсулун бу һиссәсиндә тәчәссүм эдир.

Лакин, бурада әһәмиййәти олмаян истисналар бир кәнара гоюларса, истеһсал васитәләри вә истеһлак шейләри тамамилә мүхтәлиф әмтиә нөвләридир, тамамилә мүхтәлиф натурал формада вә я истеһлак формасында олан мәһсуллардыр, демәли, әмәйин тамамилә мүхтәлиф конкрет нөвләринин мәһсулларыдыр. Яшайыш васитәләри истеһсалы үчүн машын тәтбиг эдән әмәк машын гайыран әмәкдән тамамилә фәрглидир. Элә кәлир ки, дәйәр ифадәси = 3 000 олан бүтүн иллик мәчму иш күнү истеһлак шейләри истеһсалына сәрф эдилмишдир ки, бу да = 3 000, бунларда исә куя дәйәрин һеч бир сабит һиссәси енидән мейдана чыхмыр: бу 3 000, = $1\,500_v + 1\,500_m$, ялныз дәйишән капитал дәйәр + изафи дәйәрә бөлүнүр. Дикәр тәрәфдән, сабит капитал дәйәр = 6 000, истеһлак шейләриндән тамамилә фәргли олан мәһсуллар шәклиндә — истеһсал васитәләри шәклиндә енидән мейдана чыхыр, лакин элә кәлир ки, куя бу ени мәһсулларын истеһсалына ичтимаи иш күнүнүн азачыг бир һиссәси дә сәрф эдилмәмишдир; әксинә, элә кәлир ки, куя бүтүн иш күнү истеһсал васитәләри дейил, ялныз истеһлак шейләри ярадан әмәк нөвләриндән ибарәтдир. Бурада сиррин үстү артыг ачылмыш олур. Иллик әмәклә ени ярадылан дәйәр II бөлмәнин мәһсулунун дәйәринә, ени истеһсал олунмуш истеһлак шейләринин бүтүн дәйәринә бәрабәрдир. Лакин бу мәһсулун дәйәри, иллик әмәйин истеһлак шейләри (II бөлмә) истеһсалында сәрф эдилмиш һиссәсиндән $^2/_3$ мигдарында артыгдыр. Бу истеһлак шейләринин истеһсалына иллик әмәйин ялныз $^1/_3$ һиссәси сәрф эдилмишдир.

һәмин иллик әмәйин $^2/_3$ һиссәси истеһсал васитәләри истеһсалына, демәли, I бөлмәдә сәрф эдилмишдир. Бу мүддәтдә I бөлмәдә истеһсал эдилән вә I бөлмәдә истеһсал олунмуш дәйишән капитал дәйәр плюс изафи дәйәрә бәрабәр олан ени дәйәр II бөлмәнин бу бөлмәдә истеһлак шейләри шәклиндә енидән мейдана чыхан сабит капитал дәйәринә бәрабәрдир. Демәли, бунлар бир-биринә мүбадилә олуна биләр, бир-бирини in natura өдәйә биләр. Буна көрә дә II бөлмәдәки истеһлак шейләринин бүтүн дәйәри I + II бөлмәләрдә ени истеһсал эдилмиш дәйәрин мәчмууна бәрабәрдир, яхуд $II_{(c+v+m)} = I_{(v+m)} + II_{(v+m)}$, демәли, иллик әмәйин $v + m$ формасында истеһсал этдийи ени дәйәрин мәчмууна бәрабәрдир.

Дикәр тәрәфдән, истеһсал васитәләринин (I) бүтүн дәйәри, истеһсал васитәләри (I) формасында вә истеһлак шейләри (II) формасында енидән мейдана чыхан сабит капитал дәйәрин мәчмууна бәрабәрдир, демәли, чәмиййәтин бүтүн мәһсулунда енидән мейдана чыхан сабит капитал дәйәрин мәчмууна бәрабәрдир. Бүтүн бу дәйәр кечмиш иш күнүндән I бөлмәдә истеһсал просеси башланана гәдәр сәрф эдилмиш $^4/_3$ һиссәнин вә кечмиш иш күнүндән II бөлмәдә истеһсал просеси башланана гәдәр сәрф эдилмиш $^2/_3$ һиссәнин дәйәр ифадәсинә, демәли, үмумиййәтлә ики мәчму иш күнүнүн дәйәр ифадәсинә бәрабәрдир.

Беләликлә, иллик ичтимаи мәһсулун тәһлилиндә чәтинлик ондан ирәли кәлир ки, дәйәрин сабит һиссәси истеһсал васитәләриндә тәмсил олунмушдур — дәйәрин бу сабит һиссәсинә әлавә эдилмиш вә истеһлак шейләриндә тәмсил эдилмиш ени дәйәр $v + m$-дән тамамилә фәргли олан мәһсулларда тәмсил олунмушдур. Бу элә көрүнүр ки, куя, истеһлак эдилмиш мәһсуллар күтләсинин $^2/_3$ һиссәси — әкәр бу мәһсуллара дәйәр чәһәтдән бахыларса — тәзәдән ени формададыр, ени мәһсул кими мейдана чыхыр, һәрчәнд чәмиййәт бу мәһсулун истеһсалына һеч бир әмәк сәрф этмәмишдир. Айрыча бир капитал барәсиндә бу һал мүшаһидә олунмур. Һәр бир фәрди капиталист мүәййән конкрет әмәк нөвү тәтбиг эдир ки, бу да һәмин әмәйә мүвафиг истеһсал васитәләрини ⟨ мүәййән натурал формалы ⟩ мәһсула чевирир. Мәсәлән, фәрз эдәк ки, капиталист машынгайырандыр, бир ил әрзиндә сәрф эдилмиш сабит капитал $= 6\,000_c$, дәйишән капитал $= 1\,500_v$, изафи дәйәр $= 1\,500_m$; мәһсул $= 9\,000$; тутаг ки, бу мәһсул 18 машындан ибарәтдир ки, бунларын да һәрәси $= 500$. Бурада бүтүн мәһсул эйни бир формада, машын формасында мөвчуддур. (Әкәр машынгайыран бир нечә чешид машын истеһсал эдирсә, онда һәр чешид үчүн айрыча һесаб апарылыр.) Бүтүн әмтиә мәһсулу машынгайырмада бир ил әрзиндә сәрф эдилмиш әмәйин мәһсулудур, эйни бир конкрет әмәк нөвүнүн эйни истеһсал васитәләри илә бирләшмәсидир. Буна көрә дә мәһсулун

дәйәринин мүхтәлиф һиссәләри эйни бир натурал формададыр: 12 машында $6\,000_c$, 3 машында $1\,500_v$, 3 машында $1\,500_m$ вардыр. Бурада айдындыр ки, 12 машынын дәйәринин $= 6\,000_c$ олмасына сәбәб о дейилдир ки, бу 12 машында ялныз, машынгайырма башланана гәдәр сәрф эдилмиш әмәк тәчәссүм этмишдир вә машынгайырмая сәрф олунмуш әмәк тәчәссүм этмәмишдир. 18 машын үчүн лазым олан истеһсал васитәләринин дәйәри өзлүйүндә 12 машына чеврилмәмишдир, лакин бу 12 машынын дәйәри (өзү дә $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_i$-дән ибарәт олан бу дәйәр) садәчә 18 машында олан бүтүн сабит капитал дәйәрә бәрабәрдир. Буна көрә дә машынгайыран 18 машындан 12-сини сатмалыдыр ки, өзүнүн сәрф этдийи вә 18 ени машынын тәкрар истеһсалы үчүн она лазым олан сабит капиталы өдәсин. Тәтбиг эдилән әмәк ялныз машынгайырмада олса да, онун нәтичәси: бир тәрәфдән, 6 машын $= 1\,500_v + 1\,500_m$, дикәр тәрәфдән, үмуми дәйәри $6\,000_c$ олан дәмир, мис, винтләр, гайышлар вә саирәдән ибарәт олсайды, йә'ни машынларын истеһсалы үчүн өз натурал формасында әлдә эдилән васитәләрдән, мә'лум олдуғу үзрә, айрыча бир машынгайыран капиталистин өзүнүн истеһсал этмәдийи, лакин тәдавүл просеси васитәсилә өдәмәли олдуғу бу истеһсал васитәләриндән ибарәт олсайды, онда, эксинә, мәсәлә изаһэдилмәз оларды. Лакин илк нәзәрдә енә дә элә кәлир ки, куя иллик ичтимаи мәһсулун тәкрар истеһсалы белә бир мә'насыз үсулла баш верир.

Фәрди капиталын мәһсулу, йә'ни ичтимаи капиталын мүстәгил фәалиййәт көстәрән, мүстәгил сурәтдә яшаян һәр бир һиссәсинин мәһсулу истәнилән натурал формада ола биләр. Еканә шәрт онун һәгигәтән элә бир истеһлак формасы, истеһлак дәйәри олмасыдыр ки, бу она әмтиә аләминин тәдавүл эдә билән бир үзвү олмаг дамғасы вурмуш олсун. Бурада белә бир чәһәт тамамилә әһәмиййәтсиз вә тәсадүфидир ки, о бир мәһсул олараг ичәрисиндән чыхдығы эйни истеһсал просесинә бир истеһсал васитәси олараг енидән дахил ола биләрми, демәли, бу мәһсулун дәйәриндә капиталын сабит һиссәсини тәмсил эдән һиссәнин элә бир натурал формасы вардырмы ки, бу формада о әслиндә енә сабит капитал кими фәалиййәт көстәрә билсин. Әкәр бу йохдурса, онда мәһсулун дәйәринин һәмин һиссәси сатгы вә алғы васитәсилә енидән бу мәһсулун истеһсалынын мадди үнсүрләри формасына чеврилир, сабит капитал исә, беләликлә, өзүнүн бир сабит капитал олараг фәалиййәт көстәрә биләчәйи натурал формада тәкрар истеһсал олунур.

Бүтүн ичтимаи капиталын мәһсулу мәсәләси башгадыр. Тәкрар истеһсалын бүтүн мадди үнсүрләри өз натурал формасында һәмин мәһсулун өзүнүн һиссәләриндән ибарәт олмалыдыр. Капиталын истеһлак олунмуш сабит һиссәси бүтүн истеһсалын васитәсилә ялныз бу шәртлә өдәнилә биләр ки, капиталын мәһсулда

енидән мейдана чыхан бүтүн сабит һиссәси һәгигәтән сабит капитал кими фәалиййәт көстәрә билән ени истеһсал васитәләринин натурал формасында мейдана кәлмиш олсун. Буна көрә дә — бир һалда ки, биз садә тәкрар истеһсал олдуғуну фәрз эдирик — мәһсулун истеһсал васитәләриндән ибарәт һиссәсинин дәйәри ичтимаи капиталын дәйәринин сабит һиссәсинә бәрабәр олмалыдыр.

Сонра, әкәр мәсәлә фәрди чәһәтдән нәзәрдән кечирилсә, онда ени тәтбиг эдилән әмәйин васитәсилә капиталист ялныз, өз мәһсулунун дәйәринә дахил олан өз дәйишән капиталыны плюс изафи дәйәр истеһсал эдир, һалбуки дәйәрин сабит һиссәси ени тәтбиг олунмуш әмәйин конкрет характери сайәсиндә мәһсула кечирилир.

Әкәр мәсәлә ичтимаи чәһәтдән нәзәрдән кечирилсә, онда ичтимаи иш күнүнүн истеһсал васитәләри истеһсал эдән һиссәси, демәли, онлара ени дәйәр әлавә эдән вә онларын истеһсалына сәрф эдилмиш истеһсал васитәләринин дәйәрини онларын үзәринә кечирән һиссәси, — бу һиссә һәм I бөлмәдә, һәм дә II бөлмәдә көһнә истеһсал васитәләри формасында истеһлак эдилмиш сабит капиталы өдәмәли олан ени *сабит капиталдан* башга һеч бир шей истеһсал этмир. Бу һиссә ялныз, мәһсулдар истеһлака дахил эдилмәли олан мәһсул истеһсал эдир. Демәли, бу мәһсулун бүтүн дәйәри элә бир дәйәрдир ки, о ялныз сабит капитал кими енидән фәалиййәт көстәрә биләр, она натурал формада енидән ялныз сабит капитал алмаг олар вә, демәли, әкәр мәсәлә ичтимаи чәһәтдән нәзәрдән кечирилсә, бу дәйәр нә дәйишән капитала, нә дә изафи дәйәрә айрылмыр. — Дикәр тәрәфдән, ичтимаи иш күнүнүн истеһлак шейләри истеһсал эдән һиссәси ичтимаи капиталын өдәнилмәси үчүн азачыг бир һиссә дә истеһсал этмир. О анчаг элә мәһсуллар истеһсал эдир ки, бунлар өз натурал формасында I вә II бөлмәдә дәйишән капиталын дәйәрини вә изафи дәйәри реаллашдырмаг үчүндүр.

Мәсәлә ичтимаи чәһәтдән нәзәрдән кечирилдикдә, демәли, һәм ичтимаи капиталын тәкрар истеһсалыны, һәм дә фәрди истеһлакы əһатә эдән бүтүн ичтимаи мәһсул нәзәрдән кечирилдикдә, Прудонун буржуа игтисадындан көтүрдүйү эданы көстәрмәк вә мәсәләйә элә бахмаг лазым дейилдир ки, куя капиталист истеһсал үсулунун мөвчуд олдуғу чәмиййәт en bloc, бир там олараг көтүрүлдүкдә, өзүнүн бу спесифик тарихи-игтисади характерини итирир. Әксинә. Бу һалда гаршыда мәчму капиталист дурур. Бүтүн капитал айры-айры капиталистләрин бүтүн мәчмуунун бир нөв сәһмдар капиталы кими тәсәввүр олунур. Һәм дә бу чүр сәһмдар чәмиййәтинин бир чох дикәр сәһмдар чәмиййәтләри илә белә бир үмуми чәһәти вардыр ки, һәр кәс өзүнүн нә гәдәр гойдуғуну билир, керийә нә гәдәр алачағыны исә *билмир*.

IX А. СМИТӘ, ШТОРХА ВӘ РАМСЕЈӘ РЕТРОСПЕКТИВ БИР НӘЗӘР.

Ичтимаи мәһсулун бүтүн дәјәри 9 000 = 6 000$_c$ + 1 500$_v$ + + 1 500$_m$ тәшкил едир, башга сөзлә: 6 000 — истеһсал васитәләринин дәјәрини, 3 000 исә — истеһлак шејләринин дәјәрини тәкрар истеһсал едир. Демәли, ичтимаи кәлирин дәјәри $(v + m)$ бүтүн мәһсулун дәјәринин анчаг $^1/_3$ һиссәсини тәшкил едир вә истеһлакчыларын мәчмуу — фәһләләр вә капиталистләр — бүтүн ичтимаи мәһсулдан јалныз һәмин үчдә бир һиссәнин дәјәри мәбләғиндә әмтиәләр, мәһсуллар көтүрүб бунлары өзләринин истеһлак фондуна дахил едә биләрләр. 6 000$_c$ = мәһсулун дәјәринин $^2/_3$ һиссәси исә, әксинә, in natura өдәнилмәли олан сабит капиталын дәјәриндән ибарәтдир. Демәли, бу мәбләғдә истеһсал васитәләри јенидән истеһсал фондуна дахил едилмәлидир. Бунун зәрурилијини артыг Шторх көрмүшдү, һәрчәнд сүбут етирә билмәмишди: «Ајдындыр ки, иллик мәһсулун дәјәринин бир һиссәси капитала, бир һиссәси дә мәнфәәтә ајрылыр вә иллик мәһсулун дәјәринин бу һиссәләриндән һәр бири мүнтәзәм сурәтдә мәһсуллар алыр ки, бунлар да милләтә һәм өз капиталыны бәрпа етмәк үчүн, һәм дә өз истеһлак фондуну өдәмәк үчүн лазымдыр... Милләтин *капиталыны* тәшкил едән мәһсуллар *истеһлак едилмәмәлидир*» (Storch: «Considérations sur la nature du revenu national». Парис 1824, сәһ. 134—135, 150).

Лакин А. Смит — индијәдәк е'тигад едилән — бу һејрәтли әһкамы нәинки артыг јухарыда көстәрилән белә бир формада ирәли сүрмүшдүр ки, гуја ичтимаи мәһсулун бүтүн дәјәри кәлирә — әмәк һаггы плюс изафи дәјәрә — бөлүнүр, јахуд, онун дедији кими, әмәк һаггы плюс мәнфәәт (фаиз) плюс торпаг рентасына бөлүнүр. Бу әһкамы о һәмчинин белә даһа популјар бир формада да ирәли сүрмүшдүр ки, гуја сон нәтичәдә (ultimately) *истеһлакчылар мәһсулун бүтүн дәјәрини* истеһсалчылара өдәмәлидирләр. Бу индијәдәк сијаси игтисад елми адланандан өтрү рәддедилмәз чејнәнмиш сөзләрдән бири вә ја һәтта әбәди һәгигәтләрдән бири олараг галмагдадыр. Белә бир тәсәввүрү һәгигәтә бәнзәр көрүнән ашағыдакы үсулла ајдынлашдырмаға чалышырлар. Мүәјјән бир шеј, мәсәлән, кәтан көјнәк көтүрәк. Кәтан сап әјиричиси ән әввәл кәтанын бүтүн дәјәрини, је'ни тохумун, күбрә шејләринин, иш һејванлары үчүн јемин вә и. а. дәјәрини, һабелә кәтан әкәнин әсас капиталынын, мәсәлән: тикилиләр, кәнд тәсәррүфат аваданлығы вә саирәнин мәһсула кечирдији дәјәр һиссәсини кәтан әкәнә өдәмәлидир; кәтан истеһсал едиләркән верилмиш әмәк һаггыны өдәмәлидир; кәтандакы изафи дәјәри (мәнфәәти, торпаг рентасыны) өдәмәлидир; нәһајәт, кәтанын истеһсал олундуғу јердән әјирмәханаја дашынмасы хәрчләри-

ни өдәмәлидир. Сонра тохучу кәтан әйиричисинә нәинки кәтанын бу гиймәтини, һабелә машынларын, тикилиләрин вә и. а., гысасы, әсас капиталын дәйәриндән кәтана кечирилмиш һиссәни дә гайтармалыдыр; сонра, әйирмә просесиндә истеһлак эдилмиш бүтүн ярдымчы материаллары, әйиричиләрин әмәк һаггыны, изафи дәйәри вә и. а. гайтармалыдыр, — сонра, ағардычы мәсәләси, һазыр кәтанын дашынмасы хәрҹләри мәсәләси дә беләдир, нәһайәт, көйнәк фабриканты она ялныз хам материал вермиш олан бүтүн габагкы истеһсалчыларын бүтүн гиймәтини өдәйир. Онун фабрикиндә дәйәрин үзәринә ени әлавәләр кәлир: бу, гисмән көйнәкләрин һазырланмасында әмәк васитәләри, ярдымчы материаллар вә и. а. формасында истеһлак олунмуш сабит капиталын дәйәри һесабына, гисмән дә бу заман сәрф эдилмиш әмәк һесабына олур ки, бу әмәк көйнәкләри һазырлаян фәһләләрин әмәк һаггынын дәйәрини плюс көйнәк фабрикантынын изафи дәйәрини әлавә эдир. Тутаг ки, бүтүн бу мәһсулун — көйнәкләрин — дәйәри сон нәтиҹәдә 100 ф. стерлингдир вә, тутаг ки, һәмин рәгәмлә иллик мәһсулун бүтүн дәйәринин ҹәмиййәт тәрәфиндән көйнәкләрә сәрф эдилән һиссәси ифадә олунур. Көйнәк истеһлакчылары 100 ф. стерлинги өдәйирләр, демәли, көйнәкләрдә олан бүтүн истеһсал васитәләринин дәйәрини, һәмчинин кәтан экәнин, әйиричинин, тохучунун, ағардычынын, көйнәк фабрикантынын, һабелә бүтүн дашыйыҹыларын әмәк һаггыны плюс изафи дәйәрини өдәйирләр. Бу тамамилә доғрудур. Бу элә бир шейдир ки, буну доғрудан һәр бир ушаг да баша дүшәр. Сонра исә дейирләр: бүтүн башга әмтиәләрин дәйәри мәсәләси дә беләдир. Белә демәк лазым иди: *бүтүн истеһлак шейләринин* дәйәри мәсәләси; иҹтимаи мәһсулун дәйәриндән истеһлак фондуна дахил олан һиссә, демәли, иҹтимаи мәһсулун дәйәриндән кәлир кими хәрҹләнә билән һиссә мәсәләси дә беләдир. Бүтүн бу әмтиәләрин дәйәр мәбләғи, әлбәттә, бунлара сәрф эдилмиш бүтүн истеһсал васитәләринин (капиталын сабит һиссәләринин) дәйәринә плюс ахырынҹы дәфә әлавә эдилән әмәйин яратдығы дәйәрә (әмәк һаггы плюс изафи дәйәр) бәрабәрдир. Демәли, истеһлакчыларын мәҹмуу бүтүн бу дәйәр мәбләғини өдәйә биләр, чүнки һәр бир айрыҹа әмтиәнин дәйәри $c + v + m$-дән ибарәт олса да, истеһлак фондуна дахил олан бүтүн әмтиәләрин дәйәр мәбләғи, онун мәҹмуу, максимум кәмиййәти көтүрүлдүкдә, иҹтимаи мәһсулун дәйәринин ялныз $v + m$-ә айрылан һиссәсинә бәрабәр ола биләр, йә'ни ялныз, бир ил әрзиндә сәрф эдилмиш әмәйин артыг мөвҹуд олан истеһсал васитәләринә, сабит капиталын дәйәринә әлавә этдийи дәйәрә бәрабәр ола биләр. Лакин сабит капитал дәйәрә кәлдикдә, о, көрдүйүмүз кими, иҹтимаи мәһсул күтләсиндән ики йолла өдәнилир. Әввәлән, истеһлак шейләри истеһсал эдән II бөлмә капиталистләринин истеһсал васитәләри ис-

теһсал едән I бөлмә капиталистләри илә мүбадиләси васитәсилә. Мәһз бурадан белә бир ибарә ирәли кәлмишдир ки, куя бә'зиләри үчүн капитал олан шей башгалары үчүн кәлирдир. Ишин һәгиги вәзиййәти белә дейилдир. 2 000 дәйәриндә истеһлак шейләри шәклиндә мөвчуд олан 2 000 II_c , II бөлмә капиталистләри үчүн сабит капитал дәйәрдир. Демәли, мәһсул өз натурал формасы чәһәтдән истеһлак едилмәк үчүн олса да, II бөлмә капиталистләринин өзләри һәмин дәйәри истеһлак едә билмәзләр. Дикәр тәрәфдән, 2 000 $I_{(v+m)}$ I бөлмәнин капиталистләри вә фәһләләри тәрәфиндән истеһсал едилмиш әмәк һаггы плюс изафи дәйәрдир. Бунлар истеһсал васитәләринин, елә шейләрин натурал формасындадыр ки, бунларын өз дәйәри бу натурал формада истеһлак олуна билмәз. Демәли, бурада биз 4 000-лик бир дәйәр мәбләғи көрүрүк ки, ⟨ бундан ялныз 2 000 истеһлак олуна биләр ⟩ вә бунун — истәр мүбадиләдән габаг, истәрсә мүбадиләдән сонра — ярысы ялныз сабит капиталы өдәмәк үчүндүр, дикәр ярысы исә анчаг кәлир тәшкил едир. — Лакин, икинчиси, I бөлмәнин сабит капиталы гисмән I бөлмә капиталистләри арасындакы мүбадилә васитәсилә **in natura** өдәнилир, гисмән дә һәр бир айрыча мүәссисәдә **in natura** өдәнилмәк васитәсилә.

Иллик мәһсулун бүтүн дәйәринин сон нәтичәдә куя истеһлакчылар тәрәфиндән өдәнилмәли олмасы ибарәси ялныз бу шәртлә доғру оларды ки, истеһлакчылар дедикдә, бунларын ики тамамилә мүхтәлиф нөвү: фәрди истеһлакчылар вә мәһсулдар истеһлакчылар нәзәрдә тутулсун. Лакин әкәр мәһсулун бир һиссәси *мәһсулдар шәкилдә* истеһлак олунмалыдырса, *онда бу* ялныз бир шей демәкдир: бу һиссә *капитал кими фәалиййәт көстәрмәлидир* вә *кәлир кими истеһлак едилә* билмәз.

Әкәр бүтүн мәһсулун дәйәрини, = 9 000, биз $6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m$ һиссәләринә бөлсәк вә $3\,000_{(v+m)}$ һиссәсини ялныз кәлир кими нәзәрдән кечирсәк, онда, әксинә, елә бир тә'сир ояныр ки, куя дәйишән капитал йох олмушдур вә ичтимаи чәһәтдән нәзәрдән кечирилән капитал тәкчә сабит капиталдан ибарәтдир. Ахы әввәлдә $1\,500_v$ кими мейдана чыхан шей ичтимаи кәлирин бир һиссәсинә — әмәк һаггына, фәһлә синфинин кәлиринә — мүнчәр олмуш, бунунла да бирликдә һәмин һиссәнин капитал олмаг характери йох олмушдур. Рамсей доғрудан да мүвафиг нәтичә чыхармышдыр. Рамсейә көрә, ичтимаи чәһәтдән нәзәрдән кечирилән капитал ялныз әсас капиталдан ибарәтдир, лакин әсас капитал дедикдә о, сабит капиталы, истеһсал васитәләриндәки дәйәрләр күтләсини — бу истеһсал васитәләри истәр әмәк васитәләриндән, истәрсә дә хаммал, ярымфабрикат, ярдымчы материал вә и. а. кими әмәк материалындан ибарәт олсун — нәзәрдә тутур. Дәйишән капиталы о, дөвриййә капиталы адландырыр: «Дөвриййә капиталы ялныз, фәһләләрин әмәйинин мәһ-

сулу һазыр олана гәдәр онлар үчүн аванс эдилән яшайыш васитәләриндән вә башга зәрури шейләрдән ибарәтдир... Чидди дейилсә, милли сәрвәтин мәнбәи дөврийјә капиталындан дейил, ялныз әсас капиталдан ибарәтдир... Дөврийјә капиталы билаваситә истеһсал акенти дейилдир вә истеһсал үчүн онун үмумийјәтлә бөйүк әһәмийјәти йохдур; о ялныз, халг күтләсинин кәдәрли йохсуллуғу үзүндән зәрури олмуш бир шәртдир... Милли нөгтейинәзәрдән ялныз әсас капитал истеһсал хәрчләринин үнсүрүдүр» (Ramsay, l. c., сәһ. 23—26 passim). Рамсей сабит капиталы нәзәрдә тутуб әсас капиталы ачыгча белә изаһ эдир: «Элә бир вахтын узунлуғу ки, бу мүддәт әрзиндә һәмин әмәйин (мәһз мүәййән әмтиәнин истеһсалына сәрф эдилән әмәйин) мәһсулунун мүәййән бир һиссәси әсас капитал шәклиндә мөвчуд олмушдур, йә'ни элә бир формада мөвчуд олмушдур ки, бу формада һәмин һиссә кәләчәк әмтиәнин истеһсалына көмәк этсә дә, *фәһләләрин яшайышына сәрф олунмур...*» (сәһ. 59).

Бурада биз енә дә А. Смитин сабит капитал илә дәйишән капиталын фәргини әсас капитал илә дөврийјә капиталынын фәргиндә гәрг эдиб төрәтдийи бәлая тәсадүф эдирик. Рамсейин сабит капиталы әмәк васитәләриндән, онун дөврийјә капиталы исә яшайыш васитәләриндән ибарәтдир; бунларын һәр икиси мә'лум дәйәри олан әмтиәләрдир; эйнилә бунларын һеч бири изафи дәйәр истеһсал эдә билмәз.

X. КАПИТАЛ ВӘ КӘЛИР: ДӘЙИШӘН КАПИТАЛ ВӘ ӘМӘК ҺАГГЫ[49]

Бүтүн иллик тәкрар истеһсал, һәмин илин бүтүн мәһсулу һәмин ил әрзиндәки файдалы әмәйин мәһсулудур. Лакин бүтүн бу мәһсулун дәйәри, онун дәйәриндә иллик әмәйин, — чари илдә сәрф эдилмиш иш гүввәсинин тәчәссүм этдийи һиссәдән чохдур. *Иллик ени дәйәр,* һәмин ил әрзиндә әмтиә формасында ени ярадылан дәйәр *мәһсулун дәйәриндән* аздыр, бүтүн ил әрзиндә истеһсал эдилмиш әмтиә күтләсинин бүтүн дәйәриндән аздыр. Иллик мәһсулун бүтүн дәйәриндән чари илдәки әмәйин бу мәһсула әлавә этдийи дәйәр чыхылдыгда галан фәрг һәгигәтән тәкрар истеһсал олунмуш дәйәр дейилдир, бу, ялныз ени мөвчудлуг формасында ени мейдана чыхан дәйәрдир, иллик мәһсула бундан әввәл мөвчуд олан дәйәрдән кечирилмиш дәйәрдир; бу элә бир дәйәрдән кечирилмишдир ки, һәмин дәйәр — сабит капиталын чари илдәки ичтимаи әмәк просесиндә иштирак этмиш тәркиб һиссәләринин өмрүнүн узунлуғундан асылы олараг, — чох вә я аз мүддәт габагчадан яранмыш ола биләр; һәмин дәйәр, бәлкә дә, кечән ил вә я бир сыра габагкы илләр әрзиндә дүняя кәлән

49 Бурадан VIII әлязмасы үзрә.

истеһсал васитәләринин дәйәриндән әмәлә кәлмишдир. Һәр һалда бу, кечән илләрдәки истеһсал васитәләриндән чари илин мәһсулуна кечирилмиш дәйәрдир.

Әкәр бизим схемә мүрачиәт етсәк, индийәдәк нәзәрдән кечирилән үнсүрләрин I вә II бөлмәләр арасындакы вә II бөлмә дахилиндәки мүбадиләсиндән сонра биз буну алырыг:

I) $4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m$ (ахырынчы 2000 исә II_c истеһлак шейләриндә реаллашыр) $= 6\,000$.

II) $2\,000_c$ ($I_{(v+m)}$ илә мүбадилә васитәсилә тәкрар истеһсал олунур) $+ 500_v + 500_m = 3\,000$.

Дәйәрин мәчмуу $= 9\,000$.

Бир ил әрзиндә ени истеһсал олунмуш дәйәр ялныз v вә m-дәдир. Демәли, бу ил әрзиндә ени ярадылмыш дәйәрин мәчмуу бәрабәрдир $v + m$-ин мәчмууна $= 2\,000\ I_{(v+m)} + 1\,000\ II_{(v+m)} = 3\,000$. Бу илин мәһсулу дәйәринин бүтүн галан һиссәләри ялныз, иллик истеһсалда истеһлак олунмуш габагкы истеһсал васитәләринин дәйәриндән кечирилән дәйәрдир. Чари илдәки әмәк 3 000-лик дәйәрдән савайы һеч бир башга дәйәр истеһсал етмәмишдир; бу, һәмин әмәйин бир ил әрзиндә яратмыш олдуғу бүтүн ени дәйәрдир.

Лакин 2 000 $I_{(v+m)}$, көрдүйүмүз кими, II бөлмә үчүн 2 000 II_c -ни истеһсал васитәләринин натурал формасында өдәйир. Демәли, иллик әмәйин I бөлмәдә сәрф едилмиш үчдә икиси II бөлмәнин сабит капиталыны — һәм онун бүтүн дәйәрини, һәм дә онун натурал формасыны енидән истеһсал етмишдир. Беләликлә, әкәр ичтимаи чәһәтдән бахылса, бир ил әрзиндә сәрф едилмиш әмәйин үчдә икиси II бөлмәйә мүвафиг олан натурал формада реаллашдырылмыш ени сабит капитал дәйәр истеһсал етмишдир. Демәли, иллик ичтимаи әмәйин ән чох һиссәси, истеһлак шейләри истеһсалына сәрф едилмиш сабит капитал дәйәрин өдәнилмәси үчүн ени сабит капитал (истеһсал васитәләри шәклиндә мөвчуд олан капитал дәйәр) истеһсалына сәрф едилмишдир. Бу чәһәтдән капитализм чәмиййәтини вәһши инсандан фәргләндирән шей һеч дә Сениорун зәнн етдийи дейилдир[50]; онун күман етдийинә көрә, вәһши инсан өзүнүн хүсуси имтиязы олараг өз әмәйини бә'зән елә сәрф едә билир ки, бу әмәк онун үчүн кәлирә, йә'ни истеһлак шейләринә чеврилә билән һеч бир мәһсул вермир. Һәгигәтдә фәрг ашағыдакындан ибарәтдир:

а) Капитализм чәмиййәти өз сәрәнчамында олан иллик әмәйин чох һиссәсини истеһсал васитәләри (демәли, сабит капитал)

---

50 «Вәһши инсан каман һазырларкән сәнае илә мәшғул олур, лакин имтина тәтбиг етмир» (*Senior:* «Principes fondamentaux de l'Écon. Pol.», trad. Arrivabene, Парис 1836, сәһ. 342—343). «Чәмиййәт нә гәдәр чох тәрәгги едирсә, бир о гәдәр чох имтина тәләб едир» (енә орада, сәһ. 312). [Мүгайисә ет: *К. Маркс:* «Капитал», I чилд, 1949-чу ил нәшри, сәһ. 514.]

истеһсалына сәрф эдир ки, бунлар да нә әмәк һаггы формасында, нә дә изафи дәйәр формасында кәлирә айрыла билмәз вә ялныз капитал олараг ишләйә биләр.

b) Әкәр вәһши инсан каман, ох, даш чәкич, балта, сәбәт вә с. һазырлайырса, онда тамамилә айдын баша дүшүр ки, буна сәрф этдийи вахты истеһлак шейләри истеһсалына сәрф этмәмишдир, йә'ни истеһсал васитәләринә олан өз эһтиячыны өдәмишдир, артыг бир шей этмәмишдир. Һәм дә вәһши инсан өзүнүн нә гәдәр вахт сәрф этдийинә тамам лагейд янашмагла бөйүк бир игтисади күнаһа батмыш олур; мәсәлән, Тэйлорун сөйләдийи кими[51], бир ох һазырламаға вәһши инсанын чох заман там бир ай вахты кедир.

Нәзәри чәтинликдән, йә'ни реал әлагәләри анламагдан ян кечмәйә чалышан бир гисим игтисадчыларын әсасландыглары арада кәзән тәсәввүр, куя бириси үчүн капитал олан шейин башгасы үчүн кәлир олмасы вә бунун әксинә олмасы тәсәввүрү, — бу тәсәввүр гисмән доғрудур, лакин она үмумилик характери вердикдә, о дәрһал тамамилә янлыш олур (демәли, бу тәсәввүр иллик тәкрар истеһсал шәраитиндә баш верән бүтүн мүбадилә просесини әсла баша дүшмәмәклә, йә'ни һәмин тәсәввүрдә гисмән дүзкүн олан шейин һәгиги әсасыны баша дүшмәмәклә әлагәдардыр).

Инди биз, һәмин тәсәввүрүн гисмән доғрулуғунун әсасландығы һәгиги мүнасибәтләри екунлашдыраг, онда бу мүнасибәтләрин баша дүшүлмәсиндәки сәһв дәрһал ашкара чыхар.

1) Дәйишән капитал капиталистин әлиндә капитал кими вә муздлу фәһләнин әлиндә кәлир кими фәалиййәт көстәрир.

Дәйишән капитал әввәлчә капиталистин әлиндә *пул капитал* кими мөвчуд олур; капиталист буна иш гүввәси сатын алдыгда о, *пул капитал* кими фәалиййәт көстәрир. Бу капитал онун әлиндә пул формасында галдыгча ялныз, пул формасында мөвчуд олан мүәййән дәйәрдән ибарәт олур, демәли, о һеч дә дәйишән кәмиййәт дейил, сабит кәмиййәт олур. О ялныз потенсиал дәйишән капиталдыр, мәһз она көрә ки, иш гүввәсинә чеврилә биләр. О ялныз өз пул формасыны тәрк этдикдән сонра, иш гүввәсинә чеврилдикдән сонра вә бу иш гүввәси капиталист просесиндә мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәси кими ишләмәйә башлаяндан сонра һәгиги дәйишән капитал олур.

Капиталист үчүн әввәлчә дәйишән капиталын пул формасы олараг ишләйән *пул* инди фәһләнин әлиндә онун яшайыш васитәләринә чевирдийи өз әмәк һаггынын пул формасы кими, демәли, фәһләнин өз иш гүввәсини даим тәкрар сатмагдан әлдә этдийи *кәлирин* пул формасы кими ишләйир.

---

[51] *E. B. Tylor*: «Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit», Г. Мүллерин тәрчүмәси, Лейпсиг, тарихи верилмәмишдир, сәһ. 240.

Бурада бизим гаршымызда ялныз белә садә бир факт дурур ки, алычынын, бу һалда капиталистин *пулу* онун әлиндән сатычынын, бу һалда иш гүввәси сатычысынын, фәһләнин әлинә кечир. Бурада дәйишән *капитал* дейил, әввәлчә капиталистин әлиндә онун дәйишән капиталынын пул формасы кими, демәли, потенсиал дәйишән капитал кими мөвчуд олан вә капиталист ону иш гүввәсинә чевирдикдә фәһләнин әлиндә, сатылмыш иш гүввәсинин эквиваленти олан эйни *пул* ики дәфә — капиталист үчүн капитал кими, фәһлә үчүн кәлир кими — ишләйир. Лакин эйни пулдан алычы әлиндә олдуғуна нисбәтән сатычы әлиндә башга чүр истифадә олунмасы, бу һал әмтиәләрин һәр чүр алғы вә сатгысына хас олан бир һалдыр.

Мәддаһ игтисадчылар иши сахта гәләмә верирләр, бу исә о заман даһа яхшы көрүнәр ки, биз һәләлик ишин сонрасына фикир вермәйиб бүтүн диггәтимизи ялныз *П — Иг (= П — Ә)* тәдавүл әмәлийятына: капиталист алычы тәрәфиндә пулун иш гүввәсинә чеврилмәсинә, *Иг — П (= Ә — П)* әмәлийятына, сатычы, фәһлә тәрәфиндә иш гүввәси әмтиәсинин пула чеврилмәсинә верәк. Онлар дейирләр: эйни пул бурада ики капиталы реаллашдырыр; алычы — капиталист — өз пул капиталыны чанлы иш гүввәсинә чевириб бу иш гүввәсини өз мәһсулдар капиталына гатыр; дикәр тәрәфдән, сатычы — фәһлә—өз әмтиәсини—иш гүввәсини — пула чевириб бу пулу кәлир кими хәрчләйир, мәһз бунун да сайәсиндә о өз иш гүввәсини дөнә-дөнә сатмаг, беләликлә дә буну сахламаг игтидарында олур; демәли, онун иш гүввәсинин өзү онун әмтиә формасында олан капиталыдыр вә бу капитал онун кәлиринин даими мәнбәидир. Һәгигәтдә исә иш гүввәси онун капиталы дейил, онун (даим бәрпа олунан, тәкрар истеһсал олунан) вариййәтидир. Иш гүввәси фәһләнин яшамаг үчүн даим сата билдийи вә сатмалы олдуғу, ялныз алычынын, капиталистин әлиндә капитал (дәйишән капитал) кими ишләйән еканә әмтиәдир. Инсанын өз иш гүввәсини, йә'ни өзүнү үчүнчү бир шәхсә даим дөнә-дөнә сатмаға мәчбур олмасы, көстәрилән игтисадчыларын фикринчә, сүбут эдир ки, о капиталистдир, чүнки о даим «әмтиә» (өзүнү) сатмалы олур. Бу мә'нада гул да, үчүнчү шәхс тәрәфиндән бир әмтиә кими һәмишәлик сатылмыш олса да, капиталист олур, чүнки бу әмтиәнин — фәһлә гулун — тәбиәти элә дир ки, алычы ону нәинки һәр күн енидән ишләмәйә мәчбур эдир, һәмчинин она элә яшайыш васитәләри верир ки, бунларын сайәсиндә о енә вә енә ишләйә билир. (Бу барәдә мүгайисә эт: Сисмонди вә Сэйин Малтуса мәктубларында.)

2) Беләликлә, 1 000 I_v + 1 000 I_m-ин 2 000 II_c-йә мүбадиләсиндә бә'зиләри үчүн сабит капитал (2 000 II_c) олан шей башгалары үчүн дәйишән капитал вә изафи дәйәр, демәли, үмумиййәтлә кәлир олур; бә'зиләри үчүн дәйишән капитал вә изафи

дәйәр (2 000 $I_{(v+m)}$), демәли, үмумиййәтлә кәлир олан шеј исә башгалары үчүн сабит капитал олур.

Әввәлчә I_v-нин II_c-јә мүбадиләсинә, һәм дә ән әввәл фәһләнин нөгтеји-нәзәриндән бахаг.

I бөлмәнин мәчму фәһләси өз иш гүввәсини I бөлмәнин мәчму капиталистинә 1 000-ә сатмышдыр; бу дәйәр она әмәк һаггы формасында пулла верилмишдир. Бу пула о, II бөлмәдән эйни дәйәр мәбләғиндә истеһлак шейләри алыр. II бөлмәнин капиталисти она ялныз әмтиә сатычысы кими гаршы дурур, бундан артыг бир шей кими дурмур, һәтта фәһлә бу әмтиәни өз капиталистиндән алдыгда да белә олур, мәсәлән, юхарыда (сәһ. 400) [бу нәшр, сәһ. 407—408], 500 II_v мүбадиләсиндә белә иди. Онун әмтиәсинин, иш гүввәсинин кечдийи тәдавүл формасы әмтиәләрин садә тәдавүл формасыдыр вә бу тәдавүлдән мәгсәд ялныз тәләбатын өдәнилмәсидир, истеһлакдыр: *Ә* (иш гүввәси) — *П* — *Ә* (истеһлак шейләри, II бөлмә әмтиәси). Бу тәдавүл әмәлийятынын нәтичәси беләдир: фәһлә өзүнү I бөлмә капиталисти үчүн бир иш гүввәси олараг сахламагдан өтрү вә кәләчәкдә өзүнү бир иш гүввәси олараг сахламагдан өтрү *Иг (Ә)* — *П* — *Ә* просесини даим дөнә-дөнә тәкрар этмәлидир. Онун әмәк һаггы истеһлак шейләриндә реаллашдырылыр, бир кәлир кими хәрчләнир вә бүтөвлүкдә фәһлә синфи көтүрүләрсә, даим дөнә-дөнә кәлир кими хәрчләнир.

Инди I_v-нин II_c-јә һәмин мүбадиләсинә капиталистин нөгтейи-нәзәриндән бахаг. II бөлмәнин бүтүн әмтиә мәһсулу истеһлак шейләриндән ибарәтдир, демәли, иллик истеһлака сәрф олунмасы, йә'ни кимин исә — бурада нәзәрдән кечирилән һалда I бөлмәнин мәчму фәһләсинин — кәлирини реаллашдырмаға хидмәт этмәси нәзәрдә тутулан шейләрдән ибарәтдир. Лакин II бөлмәнин мәчму капиталисти үчүн онун әмтиә мәһсулунун бир һиссәси, = 2 000, инди онун мәһсулдар капиталынын сабит капитал дәйәринин әмтиәйә чеврилмиш формасыдыр вә ону бу әмтиә формасындан енидән гайтарыб әлә бир натурал формая салмаг лазымдыр ки, бу формада о енидән мәһсулдар капиталын сабит һиссәси кими фәалиййәт көстәрә билсин. II бөлмә капиталисти бураядәк она наил олмушду ки, әмтиә формасында (истеһлак шейләриндә) тәкрар истеһсал эдилмиш өз сабит капитал дәйәринин ярысыны (= 1 000), I бөлмә фәһләсинә сатмагла, енидән пул формасына чевирмишдир. Беләликлә II_c сабит капитал дәйәринин бу биринчи ярысына һеч дә I_v дәйишән капитал чеврилмәмишдир, буна чеврилән о пулдур ки, иш гүввәсинә мүбадиләдә I бөлмә үчүн пул капитал кими ишләйирди вә, беләликлә, иш гүввәси сатычысынын ихтиярына кечмишди, һәм дә бу пул иш гүввәси сатычысы үчүн һеч дә капитал дейилдир, пул формасында олан кәлирдир, йә'ни истеһлак шейләри алынмасы үчүн алғы васитәси

олараг хәрчләнир. Дикәр тәрәфдән, I бөлмә фәһләләриндән II бөлмә капиталистләринә ахыб кәлмиш олан = 1 000 мәбләғиндә пул II бөлмәнин мәһсулдар капиталынын сабит үнсүрү олараг ишләйә билмәз. Бу онун әмтиә капиталынын һәлә ялныз пул формасыдыр вә о һәлә сабит капиталын әсас вә я дөвриййә тәркиб һиссәләринә чеврилмәлидир. Беләликлә, II бөлмә өз әмтиәсинин алычылары олан I бөлмә фәһләләриндән әлдә етдийи пула I бөлмәдән 1 000 мәбләғиндә истеһсал васитәләри алыр. Бу үсулла II бөлмәнин сабит капитал дәйәринин бүтүн өз кәмиййәтинин ярысы, енә II бөлмәнин мәһсулдар капиталынын үнсүрү кими фәалиййәт көстәрә биләчәк натурал формада бәрпа олунур. Бурада тәдавүл формасы *Ә — П — Ә* иди: 1 000 дәйәриндә истеһлак шейләри — пул = 1 000—1 000 дәйәриндә истеһсал васитәләри.

Лакин *Ә — П — Ә* бу һалда капиталын һәрәкәтидир. Фәһләйә сатылан *Ә* дөнүб *П* олур, бу *П* исә истеһсал васитәләринә чеврилир; бу, әмтиәдән гайыдыб һәмин әмтиәни тәшкил едән мадди үнсүрләрә чеврилмәдир. Дикәр тәрәфдән, II бөлмә капиталисти I бөлмә үчүн анчаг әмтиә алычысы олдуғу кими, I бөлмә капиталисти дә бурада II бөлмә үчүн ялныз әмтиә сатычысы кими һәрәкәт едир. Әввәлчә I бөлмә, дәйишән капитал кими ишләмәли олан 1 000 мәбләғиндә пула 1 000 дәйәриндә иш гүввәси алмышдыр; демәли, о, пул формасында верилмиш өз $1\,000_v$ мәбләғи үчүн еквивалент әлдә етмишдир; инди пул фәһләнинкидир вә о бу пулу II бөлмәдән әмтиә алмаг әмәлиййатларына сәрф едир; беләликлә II бөлмәнин кассасына дахил олан бу пулу I бөлмә анчаг белә бир үсулла кери ала биләр ки, ейни дәйәр мәбләғиндә әмтиә сатмаг васитәсилә һәмин пулу әлә кәтирсин.

Әввәлдә I бөлмәнин мүәййән пул мәбләғи = 1 000 вар иди ки, бу да капиталын дәйишән һиссәси кими ишләмәк үчүн нәзәрдә тутулмушду; бу мәбләғ ейни дәйәрдә иш гүввәсинә чеврилмәси сайәсиндә капиталын дәйишән һиссәси кими ишләйир. Фәһлә исә I бөлмәйә истеһсал просесинин нәтичәси олараг 6 000 дәйәриндә мүәййән мигдар әмтиә (истеһсал васитәләри) вермишдир ки, бунун $^1/_6$ һиссәси, яхуд 1 000 мәбләғи өз дәйәри чәһәтдән капиталын пул шәклиндә аванс едилмиш дәйишән һиссәсинин еквивалентидир. Дәйишән капитал дәйәр һәм әввәлдә, өз пул формасында, һәм дә инди, өз әмтиә формасында икән дәйишән капитал кими фәалиййәт көстәрмир; о ялныз чанлы иш гүввәсинә чеврилдикдән сонра вә ялныз бу иш гүввәсинин истеһсал просесиндә фәалиййәт көстәрдийи мүддәтдә дәйишән капитал кими фәалиййәт көстәрә биләр. Дәйишән капитал дәйәр пул шәклиндә галаркән ялныз потенсиал дәйишән капитал иди. Лакин бу дәйәр елә бир формада мөвчуд иди ки, бу формада о билаваситә иш гүввәсинә чеврилә биләрди. Һәмин дәйишән капитал

дәйәр әмтиә формасында галаркән һәләлик ялныз потенсиал пул дәйәрдир; о ялныз әмтиә сатгысы васитәсилә өз әввәлки пул формасында енидән бәрпа олуна биләр, йә'ни бу һалда белә бир үсулла бәрпа олуна биләр ки, II бөлмә I бөлмәдән 1 000 мәбләғиндә әмтиә алсын. Бурада тәдавүл һәрәкәти беләдир: 1 000_v (пул) — 1 000 дәйәриндә иш гүввәси — әмтиәдән ибарәт 1 000 (дәйишән капиталын эквиваленти) — 1 000_v (пул), демәли, *П — Ә...Ә — П (= П — Иг...Ә — П)*. *Ә...Ә* арасында олан истеһсал просеси өзү тәдавүл даирәсинә аид дейилдир; о, иллик тәкрар истеһсалын мүхтәлиф үнсүрләринин бир-биринә мүбадиләсиндә тәзаһүр этмир, һәрчәнд бу мүбадилә мәһсулдар капиталын бүтүн үнсүрләринин: һәм сабит үнсүрүнүн, һәм дә дәйишән үнсүрүнүн — иш гүввәсинин тәкрар истеһсалыны әһатә эдир. Бу мүбадиләнин бүтүн акентләри анҹаг алычы вә я сатычы — яхуд, һәм алычы, һәм дә сатычыдырлар; бу мүбадиләдә фәһләләр ялныз әмтиә алычысыдырлар; капиталистләр нөвбә илә каһ алычы, каһ да сатычы; мүәййән һәдләр дахилиндә исә ялныз биртәрәфли олараг әмтиә алычысы, яхуд биртәрәфли олараг әмтиә сатычысыдырлар.

Нәтиҹә беләдир: I бөлмә өз капиталы дәйәринин дәйишән һиссәсинә пул формасында енидән маликдир вә бу һиссә ялныз бу формадан билаваситә иш гүввәсинә чеврилә биләр, йә'ни I бөлмә бу һиссәйә енә элә бир еканә формада маликдир ки, бу һиссә һәмин формада оларкән бу бөлмәнин мәһсулдар капиталынын дәйишән үнсүрү кими аванс эдилә биләр. Дикәр тәрәфдән, енидән әмтиә алычысы кими мейдана чыхмаг имканы әлдә этмәк үчүн фәһлә инди енә әввәлҹә әмтиә сатычысы кими, өз иш гүввәсинин сатычысы кими мейдана чыхмалыдыр.

Эйни бир истеһсал бөлмәсинин капиталистләри илә фәһләләри арасындакы тәдавүл просеси, — зира биз бу просеси белә нәзәрдән кечиририк ки, элә бил бу просес II бөлмәнин мәҹму капиталисти илә II бөлмәнин мәҹму фәһләси арасында кедир, — II бөлмәнин дәйишән капиталы (500 II_v) үчүн билаваситә формада, һеч бир васитәчи һалга олмадан мейдана чыхыр.

II бөлмәнин мәҹму капиталисти 500_v-ни эйни дәйәр мәбләғиндә иш гүввәси сатын алмаға аванс эдир; бу һалда мәҹму капиталист алычыдыр, мәҹму фәһлә исә сатычыдыр. Сонра, фәһлә өз иш гүввәси мүгабилиндә әлдә этдийи пулла, енә өзүнүн истеһсал этдийи әмтиәләрин бир һиссәсинин алычысы кими мейдана чыхыр. Демәли, капиталист бурада сатычыдыр. II бөлмәнин истеһсал эдилмиш әмтиә капиталынын бир һиссәси илә, мәһз әмтиә шәклиндәки 500_v илә фәһлә капиталистин иш гүввәси аларкән вердийи пулу она өдәмиш олур; капиталист әввәлдә, иш гүввәсинә чевирәндән габаг пул формасында малик олдуғу эйни v мәбләғинә инди әмтиә формасында маликдир; дикәр тәрәфдән, фәһлә өз иш гүввәсинин дәйәрини пулда реаллашдырмышдыр,

инди исә һәмин пулу реаллашдырыр, ону кәлир кими өз истеһлакына, енә өзүнүн истеһсал этдийи истеһлак шейләринин бир һиссәсини сатын алмаға сәрф эдир. Бу, фәһләнин пул кәлирини онун өзү тәрәфиндән әмтиә формасында тәкрар истеһсал эдилмиш вә капиталистләрин малы олан әмтиәнин 500_v мәбләғиндә тәркиб һиссәсинә мүбадилә этмәкдир. Беләликлә, һәмин пул II бөлмә капиталистинин дәйишән капиталынын пул формасы олараг енә һәмин капиталистә гайыдыр. Пул формасында кәлирин эквивалент дәйәри бурада әмтиә формасындакы дәйишән капитал дәйәри өдәйир.

Капиталист иш гүввәси сатын аларкән фәһләйә вердийи пулу фәһләйә эквивалент әмтиә күтләси сатараг енә дә онун әлиндән алмаг нәтиҹәсиндә варланмыр. Әкәр капиталист әввәлҹә, фәһләнин иш гүввәсини сатын аларкән она 500 версәйди вә, бундан әлавә, фәһләйә истеһсал этдирдийи 500 дәйәриндәки әмтиәни дә она һавайы версәйди, әслиндә фәһләйә ики дәфә муздвермиш оларды. Әксинә, әкәр фәһлә капиталист үчүн әмтиә шәклиндәки 500-дән — өз иш гүввәсинин 500 мәбләғиндә гиймәтинин эквивалентиндән — башга һеч бир шей истеһсал этмәсәйди, онда капиталистин әввәлдә нәйи вар идисә, һәмин әмәлийятдан сонра да онун әлиндә енә бу оларды. Лакин фәһлә 3 000-лик мәһсулу тәкрар истеһсал этмишдир; о, мәһсулун дәйәринин сабит һиссәсини, йә'ни һәмин мәһсулун истеһсалына сәрф эдилмиш олан истеһсал васитәләринин дәйәрини = 2 000 сахлайыб бунлары ени мәһсула чевирмишдир; бундан башга, фәһлә бу мә'лум дәйәрә $1\,000_{(v+m)}$ мәбләғиндә дәйәр әлавә этмишдир. (Капиталистин пул шәклиндә 500 -үн кери гайытмасы илә куя изафи дәйәр әлдә этмиш олмасы мә'насында варланмасы тәсәввүрүнү Дестүт-де-Траси ирәли сүрүр; бу барәдә бу фәслин XIII бөлмәсиндә даһа этрафлы бәһс эдиләҹәкдир.)

II бөлмә фәһләсинин 500 дәйәриндә истеһлак шейләри сатын алмасы сайәсиндә, II бөлмә капиталистинә онун һәләлик әмтиә шәклиндә малик олдуғу 500 II_v дәйәри енә пул шәклиндә, әввәлдә аванс этдийи формада кери гайыдыр. Әмтиәләрин һәр ҹүр башга сатгысында олдуғу кими, бурада да сөвдәнин билаваситә нәтиҹәси мә'лум дәйәри әмтиә формасындан пул формасына чевирмәкдир. Бу сөвдә васитәсилә пулун өз башланғыч нөгтәсинә гайытмасы да өзлүйүндә әсла бөйүк бир шей дейилдир. Әкәр II бөлмә капиталисти 500 пула I бөлмә капиталистиндән әмтиә алсайды, сонра өзү дә I бөлмә капиталистинә 500 мәбләғиндә әмтиә сатсайды, онда 500 енә пул шәклиндә она гайыдарды. Һәмин 500 пул анҹаг 1 000 мәбләғиндә әмтиә күтләсинин мүбадиләсинә хидмәт эдәрди вә, әввәлләрдә көстәрилмиш үмуми гануна көрә, бу әмтиә күтләсинин мүбадиләси үчүн тәдавүлә пул бурахханын әлинә гайыдарды.

Лакин II бөлмә капиталистинә пул шәклиндә гайытмыш олан һәмин 500 эйни заманда пул формасында бәрпа олунмуш потенсиал дәйишән капиталдыр. Нәйә көрә беләдир? Пул, демәли һәмчинин пул капитал ялныз она көрә вә о дәрәчәдә потенсиал дәйишән капиталдыр ки, иш гүввәсинә чеврилә билир. Һәмин 500 ф. стерлингин пул шәклиндә II бөлмә капиталистинә гайытмасы илә янашы олараг, II бөлмәнин иш гүввәси дә базара гайыдыр. Пулун вә иш гүввәсинин бир-биринә экс гүтбләрә гайытмасы, — демәли һабелә пул шәклиндәки һәмин 500 мәбләғинин ялныз пул кими дейил, һабелә пул формасындакы дәйишән капитал кими енидән мейдана чыхмасы, — эйни бир әмәлийятла бағлыдыр. Пул, = 500, II бөлмә капиталистинә она көрә гайыдыр ки, бу капиталист II бөлмә фәһләсинә 500 мәбләғиндә истеһлак шейләри сатмышдыр, демәли, она көрә гайыдыр ки, фәһлә өз әмәк һаггыны хәрчләмишдир, беләликлә дә өзүнү вә аиләсини, бунунла бирликдә дә өз иш гүввәсини сахламаг имканы әлдә этмишдир. Фәһлә кәләчәкдә дә яшая билмәк вә әмтиә алычысы кими енә дә мейдана чыха билмәк үчүн өз иш гүввәсини енидән сатмалыдыр. Беләликлә, пул шәклиндә һәмин 500 мәбләғинин II бөлмә капиталистинә гайытмасы эйни заманда, пул шәклиндәки һәмин 500 мәбләғинә сатын алына биләчәк әмтиә шәклиндә иш гүввәсинин кери гайытмасыдыр — һәмчинин онун сахланмасыдыр, — буна көрә дә пул шәклиндәки һәмин 500 мәбләғинин потенсиал дәйишән капитал олараг кери гайытмасыдыр.

Зинәт шейләри истеһсал эдән II *b* категориясына кәлдикдә, онун *v* һиссәси — $(\text{II}\, b)_v$ мәсәләси дә I_v мәсәләси кимидир. II *b* капиталистләри үчүн онларын дәйишән капиталыны пул шәклиндә бәрпа эдән пул онларын әлинә долайы йолла, II *a* капиталистләри васитәсилә гайыдыр. Лакин бунунла белә, бунда фәрг вардыр ки, фәһләләр өз яшайыш васитәләрини кимдән сатын алырлар: билаваситә өз иш гүввәләрини сатдыглары капиталист истеһсалчылардан мы алырлар, йохса дикәр капиталистләр категориясындан алырлар ки, пул да биринчиләрин әлинә бу категориядан олан капиталистләр васитәсилә ялныз долайы йолла гайыдыр. Фәһлә синфи күн рузиси илә доландығына көрә, анчаг сатын алмаға имканы олдугча сатын алыр. Капиталистин вәзийyәти исә, мәсәлән, 1 000 II_c-нин 1 000 I_v-йә мүбадиләсиндә, башга чүрдүр. Капиталист күн рузиси илә доланмыр. Онун нийyәти өз капиталынын дәйәрини мүмкүн гәдәр чох артырмагдыр. Буна көрә дә хүсуси бир вәзийyәт яранса вә беләликлә II бөлмә капиталистинә өз сабит капиталыны дәрһал бәрпа этмәк дейил, буну һеч олмазса гисмән даһа узун бир мүддәт үчүн пул формасында сахламаг даһа әлверишли көрүнсә, онда һәмин 1 000 II_c-нин (пул шәклиндә) I бөлмәйә гайытмасы ләнкийир;

демәли, 1 000 I_v -нин пул формасында бәрпа олунмасы да ләнкийир, буна көрә I бөлмә капиталисти иши әввәлки миғјасда јалныз бу шәртлә давам этдирә биләр ки, онун сәрәнчамында эһтијат пул олсун, — нечә ки, үмумијјәтлә, пул шәклиндә дәјишән капитал дәјәрин тез вә ја кеч гајытмасындан асылы олмајараг, иши фасиләсиз давам этдирә билмәк үчүн эһтијат капитал тәләб олунур.

Чари иллик тәкрар истеһсалын мүхтәлиф үнсүрләринин мүбадиләсини тәдгиг эдәркән, кечән илки әмәјин, артыг гуртармыш илдәки әмәјин нәтичәләрини дә тәдгиг этмәк лазымдыр. Бу иллик мәһсулу јаратмыш олан истеһсал просеси архада галмышдыр, кечиб кетмишдир, өз мәһсулу илә битишмишдир; демәли, бу һал истеһсал просесиндән габаг баш вермиш олан вә ја онунла јанашы кедән тәдавүл просесинә, потенсиал дәјишән капиталын дөнүб һәгиги дәјишән капитал олмасына, јә'ни иш гүввәсинин алғы вә сатгысына даһа чох аиддир. Фәһлә базары даһа бурада гаршымызда дуран әмтиә базарынын бир һиссәси дејилдир. Бурада фәһлә артыг нәинки өз иш гүввәсини сатмышдыр, һәтта изафи дәјәрдән башга өз иш гүввәси гијмәтинин эквивалентини дә әмтиә шәклиндә јарадыб вермишдир; дикәр тәрәфдән, әмәк һаггы артыг онун чибиндәдир вә инди мүбадилә заманы о јалныз әмтиә (истеһлак шејләри) алычысы кими мејдана чыхыр. Лакин, сонра, иллик мәһсулда јени истеһсалын бүтүн үнсүрләри мөвчуд олмалыдыр, о, мәһсулдар капиталын бүтүн үнсүрләрини бәрпа этмәлидир, демәли, һәр шејдән әввәл, ән мүһүм үнсүрү, дәјишән капиталы бәрпа этмәлидир. Биз дә һәгигәтән көрдүк ки, дәјишән капитал барәсиндә мүбадиләнин нәтичәси беләдир: фәһлә әмтиә алычысы олараг өз әмәк һаггыны хәрчләјәркән вә сатын алдығы әмтиәни истеһлак эдәркән бунунла да өз иш гүввәсини өзүнүн сата билдији еканә әмтиә олараг сахлајыр вә тәкрар истеһсал эдир; капиталистин бу иш гүввәсини алмаг үчүн аванс этдији пул капиталистә гајытдығы кими, һәмин пула мүбадилә эдилән әмтиә олмаг э'тибарилә иш гүввәси дә фәһлә базарына гајыдыр; нәтичәдә — бурада мәһз 1 000 I_v мисалы үчүн — биз буну алырыг: I бөлмә капиталистләри тәрәфиндә — пул шәклиндә 1 000_v , экс тәрәфдә, I бөлмә фәһләләри тәрәфиндә — 1 000 дәјәриндә иш гүввәси, белә ки, I бөлмәнин бүтүн тәкрар истеһсал просеси јенидән башлана биләр. Бу, мүбадилә просесинин бир нәтичәсидир.

Дикәр тәрәфдән, I бөлмә фәһләләринин әмәк һаггынын хәрчләнмәси II бөлмәдән 1 000_c мәбләғиндә истеһлак шејләри көтүрмүш, беләликлә дә бу истеһлак шејләрини әмтиә формасындан пул формасына чевирмишдир; II бөлмә һәмин истеһлак шејләрини бу пул формасындан гајтарыб өз сабит капиталынын натурал формасына чевирмишдир, бунун үчүн васитә исә I бөл-

мәдән әмтиә = 1 000$_v$ алынмасындан ибарәт олмушдур ки, һәмин бөлмә дә бу йолла өз дәйишән капитал дәјәрини енидән пул формасында өзүнә гайтармышдыр.

I бөлмәнин дәйишән капиталы үч чеврилмәдән кечир ки, бунлар да иллик мәһсулун мүбадиләсиндә әсла тәзаһүр этмир, я да анҹаг бир ишарә кими тәзаһүр эдир.

1) Биринҹи форма, пул шәклиндәки 1 000 I$_v$, бу пул эйни дәјәрдә иш гүввәсинә чеврилир. Бу чеврилмәнин өзү I бөлмә илә II бөлмә арасындакы әмтиә мүбадиләсиндә тәзаһүр этмир, лакин бунун нәтиҹәси онда тәзаһүр эдир ки, II бөлмә фәһләләри пул шәклиндә 500 мәбләғини әлдә этдикдә, әмтиә формасындакы 500 II әмтиәләринин сатычысына гаршы дурдуглары кими, там эйнилә дә пул шәклиндәки 1 000 мәбләғинә малик олан I бөлмә фәһләләри II бөлмәнин әмтиә сатычысына гаршы дурурлар.

2) Икинҹи форма, — еканә формадыр ки, дәйишән капитал бу формада доғрудан да дәйишилир, дәйишән капитал кими фәалиййәт көстәрир, дәјәр ярадан гүввә һәмин формая кирдикдә, бу гүввәйә мүбадилә эдилмиш мә'лум дәјәрин ерини тутур, — бу форма ялныз архада гоюб кечдийимиз истеһсал просесинә аиддир.

3) Үчүнҹү форма, дәйишән капиталын өзүнү истеһсал просесинин нәтиҹәсиндә бир дәйишән капитал кими көстәрдийи форма — бир ил әрзиндә ени ярадылмыш олан дәјәрдир, демәли, I бөлмә үчүн = 1 000$_v$ + 1 000$_m$ = 2 000 I$_{(v+m)}$. Онун әввәлдәки дәјәринин, = пул шәклиндә 1 000 мәбләғинин ериндә икигат артыг дәјәр, = әмтиә шәклиндә 2 000 мейдана чыхмышдыр. Буна көрә дә, дәйишән капитал дәјәр, = әмтиә шәклиндә 1 000 мәбләғи, мәһсулдар капиталын үнсүрү олан дәйишән капиталын ени ятардығы ени дәјәрин анҹаг ярысыны тәшкил эдир. Әмтиәдән ибарәт бу 1 000 I$_v$, бүтүн капиталын өз вәзифәсинә көрә дәйишән вә I бөлмәнин әввәлдә пул шәклиндә 1 000$_v$ мәбләғи олараг аванс этдийи һиссәсинин дүрүст эквивалентидир; лакин әмтиә формасында мөвҹуд икән бу мәбләғ ялныз потенсиал сурәтдә пулдур (о ялныз сатгы васитәсилә һәгигәтән пул олачагдыр) вә, демәли, даһа аз дәрәҹәдә билаваситә дәйишән пул капиталдыр. О нәтиҹә э'тибарилә ялныз 1 000 I$_v$ әмтиәсинин сатылмасы васитәсилә — алычы исә II$_c$-дир — вә иш гүввәсинин сатылан бир әмтиә кими, пул шәклиндәки 1 000$_v$ мәбләғинин чевриләбилдийи бир материал кими дәрһал енидән мейдана кәлмәси васитәсилә дөнүб дәйишән пул капитал олур.

Дәйишән капитал бүтүн бу чеврилмәләр заманы даим I бөлмә капиталистинин әлиндә галыр: 1) әввәлҹә пул капитал кими; 2) сонра онун мәһсулдар капиталынын үнсүрү кими; 3) даһа сонра онун әмтиә капиталы дәјәринин бир һиссәси кими, демәли, әмтиә дәјәри шәклиндә; 4) нәһайәт, енә пул шәклиндә олур ки, бу пулун чевриләбиләҹәйи иш гүввәси һәмин пула гаршы

дурур. Дәйишән капитал әмәк просеси әрзиндә капиталистин әлиндә оларкән мә'лум кәмиййәтли дәйәр дейилдир, өзүнү фәалиййәтдә көстәрән, дәйәр ярадан иш гүввәсидир; лакин капиталист һәмишә фәһләнин муздуну ялныз, фәһләнин гүввәси чох вә я аз давам эдән мүәййән мүддәт әрзиндә фәалиййәт көстәрәндән сонра вердийинә көрә, капиталист һәлә бу гүввәнин муздуну вермәмишкән, һәмин гүввә тәрәфиндән өз муздуну өдәмәк үчүн ярадылан дәйәри плюс изафи дәйәри әлдә этмиш олур.

Дәйишән капитал бу вә я дикәр формада даим капиталистин әлиндә галдығына көрә, әсла иддиа этмәк олмаз ки, о кимин үчүн исә кәлирә чеврилир. Әксинә, әмтиә шәклиндәки 1 000 I_v II бөлмәйә сатылмаг васитәсилә пула чеврилир ки, бу бөлмәнин дә сабит капиталынын ярысы in natura өдәнилир.

Кәлирә айрылан мәбләғ I бөлмәнин дәйишән капиталы, пул шәклиндәки 1 000$_v$ дейилдир. Элә ки, бу пул иш гүввәсинә чеврилди, о даһа I бөлмәнин дәйишән капиталынын пул формасы кими ишләмир, — нечә ки, һәр бир башга әмтиә сатычысынын да пулу һәр һансы бир сатычынын әмтиәсинә чеврилдикдә, даһа биринчи сатычыя мәхсус һеч бир шейи тәмсил этмир. Әмәк һаггы олараг алынмыш пулун фәһлә синфи әлиндә кечирдийи чеврилмәләр дәйишән капиталын чеврилмәләри дейилдир, фәһлә синфинин пула чеврилмиш иш гүввәси дәйәринин чеврилмәләридир: эйнилә нечә ки, фәһләнин ени яратдығы дәйәрин (2 000 $\mathrm{I}_{(v+m)}$) чеврилмәси капиталистин әмтиәсинин чеврилмәсидир вә бу чеврилмәнин фәһләйә әсла дәхли йохдур. Лакин капиталист — ондан да даһа артыг бир дәрәчәдә онун нәзәри тәфсирчиси олан игтисадчы — белә бир фантазиядан ялныз чәтинликлә ваз кечә биләр ки, фәһләйә верилмиш пул һәлә дә онун, капиталистин пулудур. Әкәр капиталист гызыл истеһсалчысыдырса, онда дәйәрин дәйишән һиссәси, йә'ни әмтиә шәклиндә олуб әмәйин сатыналма гиймәтини капиталистә өдәйән эквивалентин өзү билаваситә пул формасында мейдана чыхыр, буна көрә долайы йолла гайытмадан енә дә бир дәйишән пул капитал кими ишләйә биләр. II бөлмәдәки фәһләйә кәлдикдә, — зинәт шейләри истеһсал эдән фәһләләр кәнара гоюлса, — 500$_v$ мәбләғи өзү фәһләнин истеһлакы үчүн олан әмтиәләр шәклиндә мөвчуддур вә мәчму фәһлә кими көтүрүлән фәһлә бу әмтиәләри енә дә, өз иш гүввәсини сатмыш олдуғу һәмин мәчму капиталистдән сатын алыр. II бөлмә капиталы дәйәринин дәйишән һиссәси өз натурал формасы чәһәтдән, эксәриййәтлә фәһлә синфинин истеһлакы үчүн олан истеһлак шейләриндән ибарәтдир. Лакин фәһләнин бу формада сәрф этдийи шей дәйишән капитал дейилдир, фәһләнин әмәк һаггыдыр, онун пулудур вә бу пул мәһз һәмин истеһлак шейләриндә өзүнүн реаллашмасы васитәсилә капиталист үчүн 500 II_v дәйишән капиталы пул формасында бәрпа эдир. Дәйишән капитал II_v, һәмчинин сабит капитал 2 000 II_c, ис-

теһлак шейләри шәклиндә тәкрар истеһсал эдилмишдир; бунларын һеч бири кәлирә айрылмыр. Һәр ики һалда кәлирдән ибарәт олан ялныз әмәк һаггыдыр.

Лакин әмәк һаггынын кәлир кими хәрчләнмәси васитәсилә бир һалда 1 000 II_c-нин—енә бу чүр долайы йолла 1 000 I_v-нин,— һабелә 500 II_v-нин бәрпа олунмасы, демәли пул шәклиндә сабит вә дәйишән капиталын (дәйишән капиталын гисмән билаваситә, гисмән дә долайысилә гайытмасы йолу илә) бәрпа олунмасы—бу һал иллик мәһсулун мүбадиләсиндә мүһүм фактдыр.

XI. ӘСАС КАПИТАЛЫН ӨДӘНИЛМӘСИ.

Иллик тәкрар истеһсалын мүбадиләләринин тәсвириндәки бөйүк чәтинлик ашағыдакындан ибарәтдир. Әкәр биз ишин тәсәввүр эдилдийи ән садә форманы көтүрсәк, онда буну аларыг:

$$\begin{aligned}&(I)\ 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m +\\&(II)\ 2\,000_c + \ 500_v + \ 500_m = 9\,000,\end{aligned}$$

бу исә ән нәһайәт ашағыдакылара бөлүнүр:

$4\,000\ I_c + 2\,000\ II_c + 1\,000\ I_v + 500\ II_v + 1\,000\ I_m + 500\ II_m = 6\,000_c + 1\,500_v + 1\,500_m = 9\,000$. Сабит капитал дәйәринин бир һиссәси, бу капитал мәһз әмәк васитәләриндән (истеһсал васитәләринин хүсуси бир бөлмәсиндән) ибарәт олдуғу дәрәчәдә, әмәк васитәләриндән әмәк мәһсулу (әмтиә) үзәринә кечирилмишдир; бу әмәк васитәләри мәһсулдар капиталын үнсүрләри кими ишләмәкдә давам эдир, һәм дә онлар өз көһнә натурал формасыны сахлайыр; мәһз онларын ашынмасы, мүәййән мүддәт әрзиндә ишләйиркән яваш-яваш итирдийи дәйәр һәмин әмәк васитәләринин көмәйи илә истеһсал эдилмиш әмтиәләрин дәйәр үнсүрү кими енидән мейдана чыхыр, әмәк аләтиндән әмәк мәһсулу үзәринә кечирилир. Демәли, мәсәлә иллик тәкрар истеһсал үзәриндә олдуғуна көрә, бурада әсас капиталын һәр шейдән әввәл ялныз бир илдән артыг өмүр сүрән тәркиб һиссәләрини нәзәрә алмаг лазым кәлир. Әкәр онларын бир ил әрзиндә өмрү тамам олурса, онда онлары бүтүнлүклә иллик тәкрар истеһсал васитәсилә өдәмәк вә тәзәләмәк лазымдыр, буна көрә дә гоюлан мәсәләнин онлара һеч бир дәхли йохдур. Белә ола биләр — вә чох вахт да белә олур — ки, үмумиййәтлә бүтүн бинанын вә я машынын узун өмүр сүрмәсинә бахмаяраг, машынларын вә әсас капитала мәнсуб олуб нисбәтән узун өмүр сүрән башга формаларын айры-айры мүәййән органлары бир ил әрзиндә тамамилә өдәнилмәсини тәләб эдир. Бу айры-айры органлар да енә, әсас капиталын бир ил әрзиндә өдәнилмәли олан үнсүрләри категориясына аиддир.

Әмтиәләрин дәйәринин бу үнсүрүнү һеч дә тә'мир хәрчләри илә гарышдырмаг лазым дейилдир. Әмтиә сатылдыгда, дәйәрин башга үнсүрләри кими, бу үнсүрү дә пула чевриләчәкдир; лакин о, пула чеврилөндән сонра, дәйәрин башга үнсүрләриндән онун фәргли олдуғу ашкара чыхыр. Әмтиәләрин тәкрар истеһсалынын енидән башланмасы үчүн (үмумиййәтлә әмтиәләрин истеһсал просесинин фасиләсиз олмасы үчүн), әмтиәнин истеһсалында истеһлак эдилмиш хам вә ярдымчы материаллар in natura өдәнилмәлидир; она сәрф эдилмиш иш гүввәси дә там эйнилә тәзә иш гүввәси илә өдәнилмәлидир. Демәли, әмтиә мүгабилиндә әлдә эдилән пулу дөнә-дөнә мәһсулдар капиталын бу үнсүрләринә, пул формасындан әмтиә формасына чевирмәк лазым кәлир. Әкәр, мәсәлән, хам вә ярдымчы материаллар мүәййән мүддәтдән бир нисбәтән бөйүк күтләләрлә алынырса, белә ки, бунлар истеһсал эһтиятлары тәшкил эдир, демәли, әкәр бу истеһсал васитәләрини мүәййән мүддәт әрзиндә енидән алмаг лазым кәлмирсә, йә'ни әкәр бу истеһсал васитәләри галдыгча, әмтиәләрин сатылмасындан әлдә эдилән вә истеһсал васитәләри алынмасына хидмәт этмәли олан пул йығылыб галырса вә сабит капиталын бу һиссәси мүвәггәти олараг элә бир пул капитал олурса ки, онун фәал ишләмәси тә'хирә салынмышдыр, — бу чәһәт иши әсла дәйишдирмир. Һәмин капитал кәлир дейилдир; о, пул формасында ләнкидилиб сахланылан мәһсулдар капиталдыр. Истеһсал васитәләринин бәрпасы даим баш вермәлидир, һәрчәнд бу бәрпа эдилмәнин формасы — тәдавүлә нисбәтән — мүхтәлиф ола биләр. Ени алғы, истеһсал васитәләринин бәрпа эдилмәси үчүн, өдәнилмәси үчүн васитә олан тәдавүл әмәлиййаты узун мүддәтләрдән бир баш верә биләр: бу һалда бирдән-бирә кечирилән вә мүвафиг истеһсал эһтияты илә өдәнилән бөйүк пул гоюлушлары олур; яхуд бу әмәлиййат сүр'әтлә бир-биринин ардынча кәлән мүддәтләрдә баш верир, — онда пул сүр'әтлә бир-биринин ардынча кәлән нисбәтән хырда һиссәләрлә сәрф эдилир, истеһсал эһтиятлары исә чүз'и олур. Ишин өзүнү бу әсла дәйишдирмир. Иш гүввәси мәсәләси дә беләдир. Истеһсалын ил бою фасиләсиз олараг даим эйни мигясда апарылдығы ердә, истеһлак эдилмиш иш гүввәси даим ениси илә өдәнилир; ишләрин, мәсәлән әкинчиликдә олдуғу кими, мөвсүм характери дашыдығы, яхуд мүхтәлиф дөврләрдә мүхтәлиф мигдар әмәк сәрф эдилдийи ердә, буна мүвафиг олараг каһ аз, каһ да чох мигдарда иш гүввәси сатын алыныр. Әксинә, әмтиәнин сатылмасындан әлдә эдилән пул, әмтиәнин дәйәриндә әсас капиталын ашынмасына бәрабәр олан һиссәни пула чевирдикдә, енә дә, дәйәринин иткисини өдәдийи мәһсулдар капиталын тәркиб һиссәсинә чеврилмир. Һәмин пул мәһсулдар капиталла янашы олараг өз пул формасында чөкүб галыр. Сабит капиталын әсас үнсүрүнүн өз көһнә натурал фор-

масында истеһсал просесиндə фəалиййəт кѳстəрмəкдə давам етдийи чох вə я аз мигдар илдəн ибарəт тəкрар истеһсал дѳврү баша чатанадəк, пулун белə чѳкүб галмасы тəкрар олунур. Əсас үнсүр — тикилилəр, машынлар вə и. а. — ѳз ѳмрүнү баша вурдугда, истеһсал просесиндə ишлəмəк габилиййəтини итирдикдə, бу заман һəмин үнсүрүн дəйəри артыг онун ѳзү илə янашы мѳвчуддур, пул илə: тəдричəн əсас капиталдан, истеһсалында бу капиталын иштирак етдийи əмтиəлəрин үзəринə кечирилəн вə əмтиəлəрин сатылмасы васитəсилə пул формасына кечмиш олан дəйəрлəрлə, пул чѳкүнтүлəринин мəблəғи илə тамам ѳдəнилмиш олур. Бу пул сонра она хидмəт едир ки, in natura əсас капиталы ѳдəсин (яхуд онун үнсүрлəрини ѳдəсин, чүнки онун мүхтəлиф үнсүрлəринин ѳмрүнүн узунлуғу мүхтəлифдир), бу сурəтлə дə мəһсулдар капиталын бу тəркиб һиссəсини һəгигəтəн бəрпа етсин. Демəли, бу пул сабит капитал дəйəрин бир һиссəсинин, онун əсас һиссəсинин пул формасыдыр. Беләликлə, дəфинəнин белə əмəлə кəлмəсинин ѳзү капиталист тəкрар истеһсал просесинин үнсүрүдүр, əсас капитал, яхуд онун айры-айры үнсүрлəри дəйəринин — пул формасында — тəкрар истеһсалы вə чəмлəнмəсидир, о вахта гəдəр ки, əсас капитал ѳз ѳмрүнү баша вурур вə, демəли, бүтүн ѳз дəйəрини истеһсал едилмиш əмтиəлəрə кечирир, белə ки, ону in natura бəрпа етмəк лазым кəлир. Лакин һəмин пул ѳз ѳмрүнү баша вурмуш капитал үнсүрлəрини ѳдəмəк үчүн гайыдыб əсас капиталын ени үнсүрлəринə чеврилдикдə, ялныз ѳз дəфинə формасыны итирмиш олур, буна кѳрə дə капиталын тəкрар истеһсалы просесинə, тəдавүлүн васитə олдуғу бу просесə енидəн фəал сурəтдə дахил олур.

Садə əмтиə тəдавүлү мəһсулларын садə мүбадилəсинин ейни олмадығы кими, иллик əмтиə мəһсулунун чеврилмəсини дə онун мүхтəлиф тəркиб һиссəлəринин садə мүбадилəсиндəн, билаваситə гаршылыглы мүбадилəсиндəн ибарəт етмəк олмаз. Пул орада спесифик рол ойнайыр вə бу рол əсас капитал дəйəрин тəкрар истеһсалы үсулунда да аз ифадəсини тапыр. (Сонра тəдгиг етмəк лазым кəлəчəкдир ки, əкəр истеһсалын коллектив истеһсал олдуғу вə əмтиə истеһсалы формасында олмадығы фəрз едилсə иди, онда бу нə кими бир башга шəкил алларды.)

Инди, əсас схем үзəринə гайытдыгда, II бѳлмə үчүн биз буну кѳрүрүк: $2\,000_c + 500_v + 500_m$. Бир ил əрзиндə истеһсал едилмиш бүтүн истеһлак шейлəри бурада 3 000-лик дəйəрə бəрабəрдир; һəм дə əмтиəлəрин бу мəчмууну тəшкил едəн мүхтəлиф əмтиə үнсүрлəриндəн һəр бири ѳз дəйəри чəһəтдəн $^2/_3c + ^1/_6v + ^1/_6m$-ə, яхуд фаизлə $66^2/_3c + 16^2/_3v + 16^2/_3m$-ə айрылыр. II бѳлмə əмтиəлəринин мүхтəлиф нѳвлəриндə мүхтəлиф пропорсиyaлaрда сабит капитал ола билəр; онлардакы сабит капиталын əсас һиссəси дə ейнилə мүхтəлиф ола билəр; ейнилə дə капиталын əсас һиссəлəри ѳмрүнүн узунлуғу вə, демəли, иллик ашынма,

яхуд онларын өз иштиракы илә истеһсал олунан әмтиәләрә pro rata кечирдийи дәйәр һиссәси дә мүхтәлиф ола биләр. Бүтүн бунларын бурада фәрги йохдур. Ичтимаи тәкрар истеһсал просеси чәһәтдән иш анчаг II вә I бөлмәләр арасындакы мүбадиләдәдир. Лакин бурада II вә I бөлмәләр ялныз өз ичтимаи, күтләви мүнасибәтләри чәһәтдән бир-биринә гаршы дурур; буна көрә дә II бөлмәнин әмтиә мәһсулунун *c* дәйәр һиссәсинин пропорсионал кәмиййәти (инди мүзакирә эдилән мәсәлә үчүн һәллэдичи әһәмиййәти олан бу еканә кәмиййәт) II бөлмәйә дахил олан бүтүн истеһсал саһәләринә үмуми екун вурулдугда алына биләчәк орта нисбәтдир.

Беләликлә, үмуми дәйәри $2\,000_c + 500_v + 500_m$ олараг көтүрүлмүш әмтиә нөвләриндән (бу исә чох һалларда эйни әмтиә нөвләридир) һәр бири өз дәйәри чәһәтдән эйнилә $66^2/_3\%_c + 16^2/_3\%_v + 16\ ^2/_3\%_m$-ә бәрабәрдир. Бу, истәр *c* шәклиндә, истәр *v*, истәрсә *m* шәклиндә мөвчуд олан һәр һансы 100 әмтиә ваһидинә аиддир.

$2\,000_c$-нин тәчәссүм этдийи әмтиәләрин өзүнү дә дәйәр чәһәтдән беләә бөлмәк олар:

1) $133^1/_{3c} + 33^1/_{3v} + 33^1/_{3m} = 2\,000_c$;

эйнилә дә 500_v-ни белә бөлмәк олар:

2) $33^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_v$;

нәһайәт, 500_m-и белә бөлмәк олар:

3) $33^1/_{3c} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3m} = 500_m$;

Әкәр инди биз 1, 2 вә 3-дәки *c*-ләри чәмләсәк, онда $1\,333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} + 333^1/_{3c} = 2\,000$ аларыг. Эйнилә дә $333^1/_{3v} + 83^1/_{3v} + 83^1/_{3v} = 500$, һәмчинин *m* дә бунун кими; бүтүн бу кәмиййәтләрин чәмләнмәси енә әввәлки кими 3 000-лик үмуми дәйәр верәр.

Демәли, II бөлмәнин 3 000-лик дәйәрдәки әмтиә күтләсиндә олан сабит капитал дәйәрин һамысы $2\,000_c$-дәдир, нә 500_v-дә, нә дә 500_m-дә бирчә атом да олса сабит капитал дәйәри йохдур. Бу һәмчинин *v*-йә дә, *m*-ә дә аиддир.

Башга сөзлә: II бөлмәнин әмтиә күтләсинин, сабит капитал дәйәрини тәмсил эдән вә буна көрә дә енә чеврилмәли олан — онун истәр натурал формасына, истәрсә пул формасына чеврилмәли олан — һиссәси $2\,000_c$-дә мөвчуддур. Беләликлә, II бөлмә әмтиәләринин сабит дәйәринин мүбадиләсинә аид олан чәһәтләр ялныз $2\,000\ II_c$-нин һәрәкәтиндән ибарәтдир; һәм дә бу мүбадилә ялныз I $(1\,000_v + 1\,000_m)$-ә мүбадилә кими мүмкүн ола биләр.

Эйнилә дә I бөлмә үчүн, она дахил олан сабит капитал дәйәрин мүбадиләсинә аид олан чәһәтләри ялныз $4\,000\ I_c$ чәрчивәсиндә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

1) Ашынма нәтиҹәсиндә дәјәрин азалмасынын пул формасында өдәнилмәси.

Әкәр инди биз һәр шејдән әввәл:

$$\text{I. } 4\,000_c + \underbrace{1\,000_v + 1\,000_m}$$

$$\text{II. } \ldots\ldots\ \ 2\,000_c + 500_v + 500_m$$

көтүрсәк, онда 2 000 II_c әмтиәләринин ејни дәјәрли I ($1\,000_v +$ $+ 1\,000_m$) әмтиәләринә мүбадиләсиндә фәрз эдилмиш оларды ки, 2 000 II_c in natura бүтүнлүклә енидән II бөлмә сабит капиталынын I бөлмә тәрәфиндән истеһсал эдилмиш натурал тәркиб һиссәләринә чеврилир; лакин һәмин капиталы тәҹәссүм этдирән 2 000-лик әмтиә дәјәринин дахилиндә елә бир үнсүр вардыр ки, о, әсас капиталын дәјәринин азалан һиссәсини өдәјир, лакин ону дәрһал in natura өдәмәк лазым кәлмир, о, әсас капиталы өз натурал формасында бәрпа этмәк вахты кәлиб чатана гәдәр тәдриҹлә үмуми бир мәбләғ һалында јығылан пула чеврилир. Һәр ил әсас капитал үчүн өлүм илидир; һәмин капиталы каһ бир, каһ да башга ајрыҹа мүәссисәдә, јахуд һәтта каһ бир, каһ да башга сәнае саһәсиндә өдәмәк лазым кәлир; ејни бир фәрди капиталда әсас капиталын каһ бир, каһ да башга һиссәсини өдәмәк лазым кәлир (чүнки онун һиссәләринин өмрүнүн узунлуғу мүхтәлифдир). Иллик тәкрар истеһсалы — дәјишилмәз мигјасда олса да, јә'ни һәр һансы бир јығым олмасыны нәзәрә алмајараг — нәзәрдән кечирәркән биз ab ovo [лап әввәлдән] башламајаҹағыг; бир чох илләр сырасындан бир или, капиталист истеһсалынын доғулмасынын биринҹи или олмајан или көтүрәҹәјик. Демәли, II бөлмәнин ҹүрбәҹүр истеһсал саһәләринә гојулан мүхтәлиф капиталларын јашы мүхтәлифдир вә, һәмин истеһсал саһәләриндә ишләјән адамлардан һәр ил өләнләр олдуғу кими, ејнилә дә әсас капитал күтләләри һәр ил өз өмрүнү баша вурмуш олур вә јығылмыш пул фондундан in natura өдәнилмәлидир. Буна көрә дә 2 000 II_c-нин 2 000 $I_{(v+m)}$-ә мүбадиләси 2 000 II_c-нин өз әмтиә формасындан (истеһлак шејләриндән) натурал үнсүрләрә, јалныз хам материаллардан вә јардымчы материаллардан дејил, һәмчинин әсас капиталын натурал үнсүрләриндән — машынлардан, аләтләрдән, тикилиләрдән вә и. а. ибарәт олан үнсүрләрә чеврилмәсини дә әһатә эдир. Буна көрә дә 2 000 II_c-нин дәјәриндә *пул илә* өдәнилмәли олан ашынма һеч дә фәалијјәтдәки әсас капиталын гәдәринә ујғун дејилдир, чүнки һәмин капиталын бир һиссәсини һәр ил *in natura* өдәмәк лазым кәлир; фәрз эдилир ки, әввәлки илләрдә II бөлмә капиталистләринин әлиндә бу мүбадилә үчүн лазым олан пул топланмышдыр. Лакин бу фәрзијјә кечән илләр үчүн гәбул эдилдији кими, ејни дәрәҹәдә ҹари илә дә аиддир.

I $(1\,000_v + 1\,000_m)$ илә $2\,000$ II_c арасындакы мүбадиләдә һәр шейдән әввәл гейд этмәк лазымдыр ки, $I_{(v+m)}$ дәйәри мәбләғиндә сабит дәйәр үнсүрләри йохдур, демәли, ашынманы өдәмәк үчүн олан дәйәрин үнсүрләри йохдур, йә'ни сабит капиталын әсас тәркиб һиссәсиндән о әмтиәләрә кечирилмиш дәйәрин үнсүрләри йохдур ки, $v+m$ һәмин әмтиәләрин натурал формасында мөвчуд олур. II_c-дә исә, әксинә, һәмин үнсүр вардыр, һәм дә бу, әсас капитал сайәсиндә мөвчуд олан дәйәр үнсүрүнүн мәһз элә бир һиссәсидир ки, ону пул формасындан билаваситә натурал формая чевирмәк лазым кәлмир вә о әввәлчә пул формасында галмалыдыр. Буна көрә дә I $(1\,000_v + 1\,000_m)$-и $2\,000$ II_c-йә мүбадилә эдәркән биз дәрһал белә бир чәтинлийә раст кәлирик ки, I бөлмәнин истеһсал васитәләри, — $2\,000_{(v+m)}$ исә бу истеһсал васитәләринин натурал формасында мөвчуддур, — бүтүн өз 2 000-лик дәйәри мәбләғиндә, II бөлмәнин истеһлак шейләри шәклиндә мөвчуд олан эквивалентә мүбадилә эдилмәлидир; лакин, дикәр тәрәфдән, $2\,000$ II_c истеһлак шейләри бүтүн өз дәйәри мәбләғиндә I $(1\,000_v + 1\,000_m)$ истеһсал васитәләринә мүбадилә эдилә билмәз, чүнки онларын дәйәринин мүәййән бир һиссәси, — өдәнилмәли олан ашынмая бәрабәр, яхуд әсас капитал дәйәринин азалмасына бәрабәр һиссәси, — әввәлчә пул шәклиндә чөкүб галмалыдыр вә һәмин пул бурада мәһз нәзәрдән кечирилән чари иллик тәкрар истеһсал дөврү әрзиндә даһа енидән тәдавүл васитәләри олараг ишләмәйәчәкдир. Лакин 2 000 II_c әмтиә дәйәриндәки ашынма үнсүрүнү пула чевирән пул, — бу пул анчаг I бөлмәдән мейдана кәлә биләр, она көрә ки, II бөлмә өзү өзүнү өдәйә билмәз, о ялныз өз әмтиәсини мәһз сатмаг васитәсилә өдәнилир, һәмчинин она көрә ки, фәрз эдилдийи кими, $I_{(v+m)}$ бүтүн $2\,000$ II_c әмтиәләри мәчмууну сатын алыр; демәли, бу алғы васитәсилә I бөлмә көстәрилән ашынманы II бөлмә үчүн пула чевирмәлидир. Лакин әввәлдә шәрһ эдилән ганунa көрә, тәдавүл үчүн аванс эдилмиш пул, сонралар тәдавүлә эйни мигдарда әмтиә бурахан капиталист истеһсалчыя гайыдыр. Айдындыр ки, I бөлмә II_c-ни сатын аларкән, II бөлмәйә 2 000-лик әмтиә вә, бундан башга, һәмишәлик олараг әлавә бир мәбләғ пул да верә билмәз (элә верә билмәз ки, һәмин мәбләғ мүбадилә әмәлийяты васитәсилә даһа она гайыда билмәсин). Бу үмумиййәтлә о демәк оларды ки, II_c әмтиә күтләси өз дәйәриндән артыға алыныр. Әкәр II бөлмә өзүнүн $2\,000_c$-ини мүбадилә эдиб бунун мугабилиндә һәгигәтән I $(1\,000_v + 1\,000_m)$ әлдә эдирсә, онда I бөлмәдән онун бундан артыг тәләб эдәчәйи бир шей галмыр вә бу мүбадиләдә тәдавүл эдән пул I вә я II бөлмәйә, пулу онлардан һансынын тәдавүлә бурахмасындан, йә'ни онлардан һансынын алычы кими әввәл чыхыш этмәсиндән асылы олараг гайыдыр. Бунунла бәрабәр, II бөлмә бу һалда өз әмтиә

капиталыны онун бүтүн дәйәр мәбләғиндә истеһсал васитәләринин натурал формасына чевирмиш оларды, биз исә фәрз этмишдик ки, онун бир һиссәси сатылдыгдан сонра, чари иллик тәкрар истеһсал дөврүндә пулдан мүвафиг сабит капиталын әсас үнсүрләринин натурал формасына чеврилмир. Демәли, пулдакы фәрг II бөлмәйә анчаг о шәртлә гайыда биләрди ки, II бөлмә I бөлмәйә мәһз 2 000-лик сатмыш олсун, I бөлмәдән исә 2 000-ликдән аз, мәсәлән ялныз 1 800-лүк алмыш олсун; бу һалда I бөлмә һәмин фәрги 200 мәбләғиндә пул илә өдәмәли оларды вә һәмин пул даһа она гайытмазды, чүнки тәдавүл үчүн аванс эдилмиш олан һәмин пул тәдавүлә әмтиә = 200 бурахылмасы сайәсиндә енидән тәдавүлдән көтүрүлмәзди. Бу һалда II бөлмә үчүн биздә онун әсас капиталынын ашынмасы һесабында мүвафиг пул фонду оларды; лакин дикәр тәрәфдә, I бөлмә тәрәфиндә 200 мәбләғиндә артыг истеһсал эдилмиш истеһсал васитәләри оларды, бу сурәтлә дә схемин бүтүн базиси, йә'ни тәкрар истеһсалын әввәлки һәчми позуларды, чүнки бурада мүхтәлиф истеһсал системләри арасында там пропорсионаллыг олдуғу фәрз эдилир. Бир чәтинлик ялныз дикәри илә, ондан чох пис олан бир чәтинликлә арадан галдырылмыш оларды.

Бу проблем хүсуси бир чәтинлик тәшкил этдийинә вә индийәдәк игтисадчылар тәрәфиндән үмумиййәтлә арашдырылмадығына көрә, биз проблемин бүтүн мүмкүн (һеч олмазса көрүнүш э'тибарилә мүмкүн олан) һәллини, яхуд, даһа дүрүст десәк, проблемин өзүнүн гоюлушу һалларыны ардычыл сурәтдә нәзәрдән кечирәчәйик.

Һәр шейдән әввәл, биз индичә фәрз этдик ки, II бөлмә I бөлмәйә 2 000-лик әмтиә сатыр, I бөлмәдән исә анчаг 1 800-лүк әмтиә алыр. 2 000 II_c әмтиә дәйәриндә ашынманын өдәнилмәси үчүн 200 вардыр вә бу да пул шәклиндә дәфинә кими сахланмалыдыр; беләликлә, 2 000 II_c дәйәри I бөлмәнин истеһсал васитәләринә мүбадилә эдилмәли олан 1 800-ә вә ашынманын өдәнилмәси үчүн пул шәклиндә (2 000$_c$ I бөлмәйә сатылдыгдан сонра) сахланмалы олан 200-ә айрылыр. Яхуд 2 000 II_c өз дәйәри чәһәтдән = 1 800$_c$ + 200$_c$ (d) оларды ки, бурада d = déchet {ашынмадыр}.

Бу һалда биз ашағыдакы мүбадиләни тәдгиг этмәлийик:

$$\text{I. } \underbrace{1\,000_v + 1\,000_m}$$
$$\text{II. } 1\,800_c + 200_c \text{ (d).}$$

Фәһләләрин иш гүввәсинин әвәзи олараг әмәк һаггы шәклиндә онларын әлинә кәлән 1 000 ф. стерлингә I бөлмә 1 000 II_c истеһлак шейләрини алыр; II бөлмә һәмин 1 000 ф. стерлингә 1 000 I_v истеһсал васитәләрини алыр. Беләликлә, I бөлмә капиталистләрининин дәйишән капиталы пул формасында гайыдыб онларын

әлинә кәлир вә онлар яхын илдә һәмин капитала эйни дәйәрдә иш гүввәси ала биләрләр, йә'ни өз мәһсулдар капиталынын дәйишән һиссәсини **in natura** өдәйә биләрләр. — Сонра, II бөлмә аванс эдилмиш 400 ф. стерлингә I_m истеһсал васитәләрини алыр, I_m исә һәмин 400 ф. стерлингә II_c истеһлак шейләрини алыр. II бөлмәнин тәдавүл үчүн аванс этдийи 400 ф. ст. бу сурәтлә II бөлмә капиталистләринә гайытмышдыр, амма ялныз сатылмыш әмтиә үчүн эквивалент олараг гайытмышдыр. I бөлмә аванс эдилмиш 400 ф. стерлингә истеһлак шейләри алыр; II бөлмә I бөлмәдән 400 ф. стерлинглик истеһсал васитәләри алыр вә бунун сайәсиндә һәмин 400 ф. ст. I бөлмәйә гайыдыр. Демәли, индийәдәк һесаб беләдир:

I бөлмә тәдавүлә әмтиә шәклиндә $1\,000_v + 800_m$ бурахыр; сонра, тәдавүлә пул шәклиндә: әмәк һагғы үчүн 1 000 ф. ст. вә II бөлмә илә мүбадилә үчүн 400 ф. ст. бурахыр. Мүбадилә гуртардыгда I бөлмәнин әлиндә: пул шәклиндә $1\,000_v$, 800 II_c-йә (истеһлак шейләринә) чеврилмиш 800_m вә пул шәклиндә 400 ф. ст. олур.

II бөлмә тәдавүлә әмтиә шәклиндә $1\,800_c$ (истеһлак шейләри) вә пул шәклиндә 400 ф. ст. бурахыр; мүбадилә гуртардыгдан сонра онун әлиндә: I бөлмәнин әмтиәләри шәклиндә (истеһсал васитәләри) 1 800 вә пул шәклиндә 400 ф. ст. олур.

Инди бизим бир дә I бөлмә тәрәфиндә 200_m (истеһсал васитәләри шәклиндә) вә II бөлмә тәрәфиндә 200_c(d) (истеһлак шейләри шәклиндә) галыр.

Фәрз эдилдийинә көрә, I бөлмә 200 ф. стерлингә үмуми дәйәри 200 олан *c* (d) истеһлак шейләрини алыр; лакин II бөлмә һәмин 200 ф. стерлинги өзүндә сахлайыр, чүнки бу 200 ашынма үчүн олан 200_c (d)-ни тәшкил эдир, демәли, билаваситә истеһсал васитәләринә чеврилмәли дейилдир. Беләликлә, 200 I_m сатыла билмәз; өдәнилмәли олан изафи дәйәрин $^1/_{10}$-и реаллашдырыла билмир, истеһсал васитәләриндән ибарәт өз натурал формасындан истеһлак шейләринин натурал формасына чеврилә билмир.

Бу нәинки садә тәкрар истеһсал һагғындакы фәрзиййәйә зиддир; бу өзлүйүндә, 200_c (d)-нин пула нечә чеврилдийини изаһ этмәк үчүн бир һипотез дейилдир. Бу даһа чох ону көстәрир ки, белә бир чеврилмә үмумиййәтлә изаһ эдилмәздир. 200_c(d)-нин нә сурәтлә пула чеврилә биләчәйини көстәрмәк мүмкүн олмадығына көрә, фәрз эдилир ки, I бөлмә илтифат көстәриб ону пула чевирир, мәһз она көрә чевирир ки, I бөлмә 200_m-дән ибарәт өз галығыны пула чевирмәк игтидарында дейилдир. Буну нормал мүбадилә әмәлиййаты һесаб этмәк бизим белә бир шейи фәрз эдәчәйимизә бәнзәр ки, 200 ф. ст. һәр ил көйдән дүшүр вә мәһз бу мәбләғ мүнтәзәм сурәтдә 200_c (d)-ни пула чевирир.

Лакин I_m белә ибтидаи мөвчудлуг формасында мейдана

чыхмадыгда, мәһз истеһсал васитәләри дәйәринин тәркиб һиссәси олараг, демәли, өз капиталист истеһсалчыларынын сатгы васитәсилә пулда реаллашдырмалы олдуглары әмтиәләрин дәйәринин тәркиб һиссәләри олараг мейдана чыхмайыб, бунун әвәзиндә капиталистләрин өз изафи дәйәрини бөлүшдүкләри шәхсләрин әлиндә, мәсәлән, торпаг саһибләринин әлиндә торпаг рентасы шәклиндә, яхуд пул борч вермиш олан кредиторларын әлиндә фаиз шәклиндә олдугда, һәмин һипотезин мә'насызлыгы беләә айдын нәзәрә чарпмыр. Лакин әкәр әмтиәләрдә олан изафи дәйәрин бир һиссәси, йә'ни сәнае капиталисти тәрәфиндән изафи дәйәрин дикәр шәрикләринә торпаг рентасы вә я фаиз шәклиндә верилмәли олан һиссәси, әкәр бу һиссә әмтиәләрин өзүнү сатмаг васитәсилә узун мүддәт әрзиндә реаллашдырыла билмирсә, онда бу, рентанын вә я фаизин верилмәсинин дә сону демәкдир, буна көрә дә нә торпаг саһибләри, нә дә фаиз аланлар рентаны вә фаизи хәрчләмәк васитәсилә, иллик тәкрар истеһсалын мүәййән һиссәләрини истәнилдийи кими пула чевирмәк үчүн dei ex machina ола билмәзләр. Гейри-мәһсулдар адланан бүтүн фәһләләрин — дөвләт чиновникләринин, һәкимләрин, вәкилләрин вә и. а. хәрчләри, үмумиййәтлә «бөйүк чамаат» формасында олан вә игтисадчыларын изаһ этмәдикләрини изаһ этмәклә онлара «хидмәт» көстәрәнләрин һамысынын хәрчләри мәсәләси дә енә беләдир.

I бөлмә илә II бөлмә арасында — капиталист истеһсалчыларын өзләринин ики бөйүк бөлмәси арасында — билаваситә мүбадилә әвәзинә тачирин васитәчи олараг ишә чәлб эдилмәси вә онун «пулу» васитәсилә бүтүн чәтинликләрдән ян кечилмәси дә ишә аз көмәк эдир. Мәсәлән, бу һалда 200 I_m ән нәһайәт гәт'и олараг II бөлмәнин сәнае капиталистләринә сатылмалыдыр. Фәрз эдәк ки, бу 200 I_m бир сыра тачирләрин әлиндән кечәчәкдир, — беләә олдугда да онлардан сонунчусунун, һипотезә көрә, II бөлмәйә гаршы вәзиййәти, I бөлмәнин капиталист истеһсалчыларынын әввәлдәки вәзиййәти кими олачагдыр, йә'ни онлар 200 I_m-и II бөлмәйә сата билмәйәчәкләр вә бәдбахт алгы мәбләғи I бөлмә үчүн эйни просеси енидән башлая билмәйәчәкдир.

Бурадан көрүнүр ки, һәтта һәгиги мәгсәдимизи нәзәрә алмасаг да, тәкрар истеһсал просесини енә өз әсас формасында, мәсәләни тутгунлашдыран бүтүн әлавә чәһәтләрин кәнар эдилмиш олдуғу формада нәзәрдән кечирмәк тамамилә зәруридир; онун үчүн зәруридир ки, «элми» изаһат ады илә лап әввәлдән ичтимаи тәкрар истеһсал просесини онун долашыг конкрет формасында көтүрүб тәһлил үчүн мөвзу эдән сахта уйдурмалара сон гоюлсун.

Беләликлә, капиталист истеһсалчынын тәдавүл үчүн аванс этдийи пулун, тәкрар истеһсал (истәр дәйишилмәз, истәрсә дә кениш мигясда тәкрар истеһсал) нормал давам эдәркән, өз башланғыч нөгтәсинә гайытмалы олдуғуну (һәм дә фәрги йохдур, бу

пул капиталист истеһсалчыларынкыдыр, йохса онлар буну борч алмышлар) көстәрән ганун, — бу ганун белә бир һипотези һәмишәлик олараг арадан галдырыр ки, 200 II_c (d)-ни пула чевирән I бөлмәнин аванс этдийи пулдур.

2) *Әсас капиталын in natura өдәнилмәси.*

Индичә нәзәрдән кечирилән һипотез кәнар эдилдикдән сонра бир дә анчаг элә һаллар галыр ки, бунлар ашынмыш һиссәнин пул илә өдәнилмәсиндән башга, өз өмрүнү бүтүнлүклә баша вурмуш әсас капиталын in natura өдәнилмәсини дә әһатә эдир.

Индийәдәк биз фәрз эдирдик ки:

а) I бөлмәнин әмәк һаггы олараг вердийи 1 000 ф. ст. фәһләләр тәрәфиндән эйни дәйәрдә II_c үчүн хәрчләнир, йә'ни фәһләләр һәмин 1 000 ф. стерлингә истеһлак шейләри алырлар.

I бөлмәнин бурада һәмин 1 000 ф. стерлинги пул шәклиндә аванс этмәси садәчә олараг фактын гейд олунмасыдыр. Мүвафиг капиталист истеһсалчылар әмәк һаггыны пул илә вермәлидирләр; сонра бу пул фәһләләр тәрәфиндән яшайыш васитәләринә хәрчләнир вә яшайыш васитәләри сатычылары үчүн, онларын сабит капиталы әмтиә капиталдан мәһсулдар капитала чевриләркән енидән тәдавүл васитәләри олур. Һәмин пул бурада бир чох каналлардан кечир (хырда алверчиләр, эв саһибләри, верки йығанлар, фәһләнин өзүнүн эһтиячы олдуғу һәкимләр вә и. а. кими гейри-мәһсулдар фәһләләр), буна көрә дә онун анчаг бир һиссәси билаваситә I бөлмә фәһләләринин әлиндән II бөлмә капиталистләринин әлинә ахыб кәлир. Бу ахыб кәлмә аз-чох дурғунлаша биләр, буна көрә дә капиталистләр тәрәфдә ени пул эһтиятлары олмасы зәрури ола биләр. Әсас форма нәзәрдән кечириләркән бунларын һамысы бир кәнара гоюлур.

b) Биз фәрз эдирдик ки, бир дәфә I бөлмә II бөлмәдән сатын алмаг үчүн сонраки 400 ф. стерлинги пул шәклиндә аванс эдир вә бу да гайыдыб онун өз әлинә кәлир, икинчи дәфә исә II бөлмә I бөлмәдән сатын алмаг үчүн 400 ф. ст. аванс эдир вә бу да онун өзүнә гайыдыб кәлир. Бу фәрзиййә зәруридир, чүнки бунун әксинә олан белә бир фәрзиййә әсассыз оларды ки, я I бөлмә капиталистләри, я да II бөлмә капиталистләри әмтиәләрин мүбадиләси үчүн лазым олан пулу тәдавүлә бир тәрәфли олараг аванс эдирләр. 200 II_c (d)-ни пула чевирмәк үчүн әлавә пулу I бөлмәнин тәдавүлә бурахмасы һипотезини мә'насыз бир шей кими рәдд этмәк лазым кәлдийи бундан әввәлки 1) параграфда көстәрилмиш олдуғуна көрә, айдындыр ки, бундан да мә'насыз көрүнән ялныз даһа бир һипотез галыр: II бөлмә өзү тәдавүлә пул бурахыр вә әмтиә дәйәриндән әсас капиталын ашынмасыны өдәмәли олан тәркиб һиссәси һәмин пулун васитәсилә пула чев-

рилир. Мәсәлән, чәнаб *X*-ин әйирмә машынынын истеһсалда итирдийи дәйәр һиссәси иплийин дәйәринин бир һиссәси олараг енидән мейдана кәлир; бир тәрәфдә әйирмә машынынын дәйәрдә итирдийи, онун ашынмасы башга тәрәфдә пул шәклиндә *X*-ин әлинә топланмалыдыр. Фәрз эдәк ки, *X*, мәсәлән, *Y*-дән 200 ф. стерлинглик памбыг алыр, беләликлә дә, тәдавүл үчүн пул шәклиндә 200 ф. ст. аванс эдир; *Y* ондан һәмин 200 ф. стерлингә иплик алыр вә бу 200 ф. ст. инди *X* үчүн әйирмә машынынын ашынмасыны өдәмәк фонду олур. Бу садәчә ондан ибарәт оларды ки, *X* өз истеһсалындан, онун мәһсулундан вә бу мәһсулун сатылмасындан асылы олмајараг in petto 200 ф. стерлингә малик олуб буну әйирмә машынынын дәйәринин азалмасы мүгабилиндә өзү өзүнә верәйди, йә'ни ондан ибарәт оларды ки, о өз әйирмә машынынын дәйәринин 200 ф. ст. азалмасындан әлавә, һәр ил өз чибиндән даһа 200 ф. ст. пул әлавә этмәли олайды ки, эн нәһайәт ени әйирмә машыны алмаға имканы олсун.

Лакин бунун әсассызлығы анчаг заһиридир. II бөлмә элә капиталистләрдән ибарәтдир ки, онларын әсас капиталы өз тәкрар истеһсалынын тамамилә мүхтәлиф пилләләриндәдир. Онлардан бә'зиләри үчүн бу капиталын in natura бүтүнлүклә өдәнилмәли олдуғу вахт кәлиб чатмыш олур. Дикәрләринин әсас капиталы һәмин мәрһәләдән чох вә я аз узагдыр; бу ахырынчы групун бүтүн үзвләри үчүн үмуми чәһәт ондан ибарәтдир ки, онларын әсас капиталы реал сурәтдә тәкрар истеһсал олунмур, йә'ни in natura бәрпа эдилмир, эйни гэбилдән олан ени нүсхә илә өдәнилмир, лакин онун дәйәри ардычыл сурәтдә пул шәклиндә топланыр. Биринчи груп исә тамамилә (яхуд гисмән, — бунун бурада әһәмиййәти йохдур) өз мүәссисәсини ачдығы вахтдакы вәзиййәтдәдир; о заман капиталистләр өз пул капиталы илә базара чыхмышдылар ки, ону, бир тәрәфдән, сабит капитала (әсас капитала вә дөвриййә капиталына), дикәр тәрәфдән исә, иш гүввәсинә, дәйишән капитала чевирсинләр. О заман олдуғу кими, инди дә онлар һәмин пул капиталы тәдавүл үчүн енидән аванс этмәли олурлар, — беләликлә, дөвриййә капиталынын вә дәйишән капиталын дәйәри кими, эйнилә сабит әсас капиталын дәйәрини дә аванс этмәли олурлар.

Беләликлә, фәрз эдилир ки, I бөлмә илә мүбадилә үчүн II бөлмә капиталистләринин тәдавүлә бурахдығы 400 ф. стерлингин бир ярысыны II бөлмәнин о капиталистләри бурахмыш олур ки, онлар нәинки дөвриййә капиталына аид олан өз истеһсал васитәләрини өз эмтиәләри васитәсилә өдәмәлидирләр, һәмчинин өз пуллары васитәсилә өзләринин әсас капиталыны да in natura бәрпа этмәлидирләр, һалбуки II бөлмә капиталистләринин дикәр ярысы өз сабит капиталынын анчаг дөвриййә һиссәсини in natura өдәйир, өз әсас капиталыны исә in natura бәрпа этмир. Белә фәрз

едилдикдә, кери гайыдан (I бөлмә истеһлак шейләри алмаг үчүн сәрф етдикдә кери гайыдан) 400 ф. стерлингин II бөлмә капиталистләринин бу ики групу арасында мүхтәлиф сурәтдә бөлүнмәсиндә әсла зиддиййәтли бир шей йохдур. Һәмин мәбләғ гайыдыб II бөлмәйә кәлир, лакин әввәлки әлләрә гайытмаг дейил, һәмин бөлмә дахилиндә мүхтәлиф сурәтдә бөлүнүр, онун бир һиссәсиндән башга һиссәсинә кечир.

II бөлмә капиталистләринин бир гисми, истеһсал васитәләринин ән нәһайәт өз әмтиәләри илә өдәнилән һиссәсиндән әлавә, 200 ф. ст. пулу әсас капиталын in natura ени үнсүрләринә чевирмишдир. Онларын бу сурәтлә, — ишин әввәлиндә олдуғу кими, — хәрчләнмиш пулу, һәмин әсас капитал васитәсилә истеһсал едилмиш әмтиәләрин дәйәринин ашынмайа мүвафиг тәркиб һиссәси олараг ялныз бир сыра илләр әрзиндә тәдричлә тәдавүлдән онлара гайыдыр.

II бөлмә капиталистләринин дикәр һиссәси исә, әксинә, 200 ф. стерлингә I бөлмәдән һеч бир әмтиә алмамышдыр, лакин I бөлмәнин әмтиәләр үчүн вердийи пул II бөлмә капиталистләринин биринчи гисми тәрәфиндән әсас капитал үнсүрләри алынмасына верилмиш пулдан ибарәтдир. II бөлмә капиталистләринин бир гисми енә дә өз әсас капитал дәйәринә бәрпа едилмиш натурал формада саһибдир, дикәр гисми исә, сонралар өз әсас капиталыны in natura өдәмәк үчүн һәлә енә дә бу дәйәри пул формасында топламагла мәшғулдур.

Бизим әсас көтүрмәли олдуғумуз вәзиййәт беләдир: әввәлки мүбадиләләрдән сонра һәр ики тәрәфдә мүбадилә едиләси әмтиәләрин галығы I бөлмә үчүн 400_m-дә вә II бөлмә үчүн 400_c-дә ифадә олунур[52]. Биз фәрз едирик ки, II бөлмә 400 мәбләғиндә пулу 800 мәбләғиндә һәмин әмтиәләрин мүбадиләси үчүн аванс едир. Бу 400 мәбләғинин ярысы (=200) һәр чүр шәраитдә II_c-нин о һиссәси тәрәфиндән сәрф едилмәлидир ки, һәмин һиссә ашынма дәйәри олараг пул шәклиндә 200 топламышдыр вә ону инди ениндән гайтарыб өз әсас капиталынын натурал формасына чевирмәлидир.

II вә I бөлмәнин әмтиә капиталлары дәйәринин бөлүнә билдийи сабит капитал дәйәр, дәйишән капитал дәйәр вә изафи дәйәр II бөлмәнин вә мүвафиг сурәтдә I бөлмәнин өз әмтиәләринин хүсуси пропорсионал һиссәләриндә тәмсил едилә билдийи кими, ейнилә дә дәйәрин һәлә әсас капиталын натурал формасына чевирмәк лазым кәлмәйән, лакин һәләлик дәфинә олараг пул формасында тәдричлә йығмаг лазым кәлән һиссәси дә сабит капитал дәйәрин өз һәдләри дахилиндә тәмсил едилә биләр. Бурада II бөлмә әмтиәләринин мүәййән мигдары (демәли, бизим

---

[52] Рәгәмләр енә дә әввәлдә көтүрүләнләрлә дүз кәлмир. Лакин бунун фәрги йохдур, чүнки бурада мәсәлә анчаг нисбәтләрдәдир. — *Ф. Э.*

мисалда — галығын ярысы = 200) ялныз, мүбадилә васитәсилә пул шәклиндә чөкүб галмалы олан бу ашынма дәйәринин дашыйычысыдыр. (II бөлмә капиталистләринин әсас капиталы in natura бәрпа едән биринчи гисми бурада анчаг галығы мейданда олан әмтиә күтләсиндәки ашынма дәйәри илә бирликдә дәйәрин ашынмая бәрабәр олан һиссәсини бәлкә дә артыг өзү үчүн реаллашдырмышдыр; лакин белиликлә, онлар һәлә 200 мәбләғини пулда реаллашдырмалыдыр.)

Сонра, бу сон әмәлийят заманы II бөлмәнин тәдавүлә бурахдығы 400 ф. стерлингин икинчи ярысына (= 200) кәлдикдә исә, она I бөлмәдән сабит капиталын дөврийиә тәркиб һиссәләри алыныр. Бу 200 ф. стерлингин бир һиссәсини тәдавүлә, бәлкә дә, II бөлмә капиталистләринин һәр ики гисми, яхуд да анчаг, дәйәрин әсас тәркиб һиссәсини in natura бәрпа етмәйән гисми бурахмышдыр.

Беләликлә, 400 ф. ст. васитәсилә I бөлмәдән: 1) 200 ф. ст. мәбләғиндә ялныз әсас капитал үнсүрләриндән ибарәт әмтиәләр көтүрүлмүшдүр, 2) 200 ф. ст. мәбләғиндә II бөлмә сабит капиталынын ялныз дөврийиә һиссәси үнсүрләрини натурал формада өдәйән әмтиәләр көтүрүлмүшдүр. I бөлмә инди, II бөлмәйә сатылмалы олан бүтүн өз иллик әмтиә мәһсулуну сатмышдыр; лакин һәмин мәһсулун бешдә бир һиссәсинин дәйәри, 400 ф. ст., инди онун әлиндә пул формасындадыр. Амма бу пул кәлир олараг истеһлак шейләринә сәрф едилмәли олан вә пула чеврилмиш олан изафи дәйәрдир. Демәли, I бөлмә бу 400 ф. стерлингә II бөлмәнин бүтүн әмтиә дәйәрини = 400 алыр. Беләликлә, пул II бөлмәнин әмтиәсини һәрәкәтә кәтирәндән сонра гайыдыб II бөлмәйә кәлир.

Инди үч һал көтүрәк. Бурада капиталистләрин, әсас капиталы in natura өдәйән гисмини биз «1-чи гисим», әсас капиталын ашынмасы дәйәрини пул формасында йыған гисмини исә «2-чи гисим» адландырачағыг. Үч һал бунлардыр: а) галыг олараг II бөлмәдә әмтиә шәклиндә һәлә мөвчуд олан 400 мәбләғинин бир һиссәси 1-чи гисим үчүн вә 2-чи гисим үчүн сабит капиталын дөврийиә һиссәләринин муәййән гисмини (мәсәлән, һәрәси үчүн $^1/_2$-ни) өдәмәлидир; b) 1-чи гисим артыг бүтүн өз әмтиәсини сатмышдыр, демәли, 2-чи гисим һәлә 400-лүк сатмалыдыр; c) 2-чи гисим, ашынма дәйәрини дашыян 200-дән башга һамысыны сатмышдыр.

Онда биз ашағыдакы бөлкүләри алырыг:

а) Һәлә II бөлмәнин әлиндә галан әмтиә дәйәри = 400_c-дән 100-ү 1-чи гисмин вә 300-ү 2-чи гисминдир; бу 300-дән 200-ү ашынманы тәмсил едир. Бу һалда II бөлмәнин әмтиәләрини алмаг үчүн I бөлмәнин инди керийә гайтардығы 400 ф. ст. пулдан 1-чи гисим әввәлдә 300-нү хәрчләмишди, йә'ни 200-нү пул шәклиндә хәрч-

ләйәрәк, буна I бөлмәдән in natura әсас капитал үнсүрләри алмыш, 100-нү дә енә пул шәклиндә I бөлмә илә әмтиә мүбадиләсинә хидмәт этмәк үчүн хәрчләмишди; 2-чи гисим исә, әксинә, бу 400-дән анчаг $^1/_4$-ни, йә'ни 100-нү, енә дә I бөлмә илә өз әмтиә мүбадиләсинә хидмәт этмәк үчүн аванс этмишди.

Демәли, бу 400 пулдан 1-чи гисим 300 вә 2-чи гисим 100 аванс этмишди.

Лакин бу 400-дән гайыдыр:

1-чи гисмә — 100, демәли, онун аванс этдийи пулун анчаг $^1/_3$-и. Лакин галан $^2/_3$ әвәзиндә 1-чи гисмин әлиндә 200 дәйәриндә бәрпа олунмуш әсас капитал олур. Капиталын 200 дәйәриндә бу әсас үнсүрү үчүн о 1-чи бөлмәйә пул вермиш, лакин әлавә әмтиә вермәмишдир. Мәсәлә бу 200 мәбләғиндәки пул үзәриндә олдугда, 1-чи гисим I бөлмәнин гаршысына анчаг алычы кими чыхыр, сонра исә сатычы кими чыхмыр. Демәли, бу пул 1-чи гисмә гайыда билмәз; йохса белә чыхарды ки, о, I бөлмәдән әсас капитал үнсүрләрини һәдиййә алмышдыр. — Мәсәлә 1-чи гисмин аванс этдийи пулун галан үчдә бир һиссәси үзәриндә олдугда, 1-чи гисим әввәлчә өз сабит капиталынын дөврийјә тәркиб һиссәләринин алычысы кими чыхыш эдир. Һәмин пула I бөлмә 1-чи гисимдән онун әмтиәсинин 100 дәйәриндә галығыны сатын алыр. Демәли, пул она (II бөлмәнин 1-чи гисминә) гайыдыр, чүнки о, алычы сифәтилә чыхыш эдән кими дәрһал әмтиә сатычысы сифәтилә чыхыш эдир. Әкәр һәмин пул гайытмасайды, онда белә чыхарды ки, II бөлмә (1-чи гисим) 100 дәйәриндә әмтиәләр үчүн I бөлмәйә әввәлчә 100 мәбләғиндә пул верәрди, сонра да буна үстәлик 100 дәйәриндә әмтиә верәрди, — демәли, она өз әмтиәсини бағышламыш оларды.

100 мәбләғиндә пул хәрчләмиш 2-чи гисмә исә, әксинә, 300 мәбләғиндә пул гайыдыр: 100-ү она көрә гайыдыр ки, о әввәлчә алычы сифәтилә тәдавүлә 100 мәбләғиндә пул бурахмыш, сонра да сатычы сифәтилә һәмин пулу кери гайтармышдыр; 200-ү она көрә гайыдыр ки, о алычы кими дейил, анчаг 200 дәйәр мәбләғиндә әмтиәләрин сатычысы кими һәрәкәт эдир. Демәли, пул I бөлмәйә гайыда билмәз. Беләликлә, әсас капиталын ашынмасы II бөлмәнин (1-чи гисим) әсас капитал үнсүрләри сатын алмаг үчүн тәдавүлә бурахдығы пул илә өдәнилир; лакин һәмин пул 2-чи гисмин әлинә 1-чи гисмин пулу кими дейил, I бөлмәнин пулу кими кәлир.

b) Белә фәрз эдилдикдә, II_c галығы элә бөлүнүр ки, 1-чи гисмин әлиндә 200 мәбләғиндә пул вә 2-чи гисмин әлиндә 400 мәбләғиндә әмтиә олур.

1-чи гисим бүтүн өз әмтиәләрини сатмышдыр, лакин 200 мәбләғиндә пул онун сабит капиталынын in natura бәрпа эдилмәли олан әсас тәркиб һиссәсинин чеврилмиш формасыдыр. Демәли, 1-чи

гисим бурада анчаг алычы сифәтилә чыхыш эдир вә өз пулу əвəзиндә натурал формада әсас капитал үнсүрләри шәклиндә I бөлмәдән эйни дәйәр мәбләғиндә әмтиә алыр. 2-чи гисим тәдавүлә (әкәр I бөлмә илә II бөлмә арасында әмтиә мүбадиләси үчүн I бөлмә пул аванс этмәмишдирсә) ән чоху ялныз 200 ф. ст. бурахмалы олур, чүнки һәмин гисим өз әмтиә дәйәринин ярысы мигдарында ялныз I бөлмәйә сатычыдыр, I бөлмәдән исә сатын алмыр.

2-чи гисмә тәдавүлдән 400 ф. ст. гайыдыр: 200-ү она көрә гайыдыр ки, һәмин гисим ону алычы сифәтилә аванс этмишдир вә ону 200-лүк әмтиәнин сатычысы сифәтилә кери алыр; 200-ү дә она көрә гайыдыр ки, һәмин гисим I бөлмәйә 200 дәйәриндә әмтиә сатыр вә бунун мүгабилиндә I бөлмәдән әмтиә эквиваленти көтүрмүр.

c) 1-чи гисмин әлиндә 200 мәбләғиндә пул вә 200_c әмтиә вардыр; 2-чи гисмин әлиндә 200_c (d) әмтиә вардыр.

Белә фәрз эдилдикдә, 2-чи гисмин пул шәклиндә һеч бир шей аванс этмәси лазым кәлмир, чүнки о, I бөлмә мүгабилиндә инди даһа үмумиййәтлә алычы кими дейил, ялныз сатычы кими һәрәкәт эдир, демәли көзләмәли олур ки, онун әмтиәләрини сатын алсынлар.

1-чи гисим 400 ф. ст. пул аванс эдир: 200-нү I бөлмә илә гаршылыглы әмтиә мүбадиләси үчүн, 200-нү дә садәчә олараг I бөлмәнин алычысы кими аванс эдир. Бу сонунчу 200 ф. ст. пул васитәсилә о, әсас капитал үнсүрләри сатын алыр.

I бөлмә 200 ф. ст. пул васитәсилә 1-чи гисимдән 200-лүк әмтиә сатын алыр, бунун сайәсиндә һәмин әмтиә мүбадиләси үчүн I гисмин аванс этдийи 200 ф. ст. пул она гайыдыр; енә дә 1-чи гисимдән алынмыш дикәр 200 ф. ст. васитәсилә I бөлмә 2-чи гисимдән 200-лүк әмтиә сатын алыр вә бунун сайәсиндә һәмин гисмин әсас капиталынын ашынан һиссәси пул шәклиндә чөкүб галыр.

Әкәр биз фәрз этсәйдик ки, c) һалда II бөлмә (1-чи гисим) дейил, I бөлмә мөвчуд әмтиәләрин мүбадиләси үчүн 200 мәбләғиндә пул аванс эдир, — онда бундан иш әсла дәйишилмәзди. Әкәр I бөлмә әввәлчә II бөлмәдән, 2-чи гисимдән 200-лүк әмтиә сатын аларса, — фәрз эдилир ки, 2-чи гисим үчүн анчаг бу әмтиә галығыны сатмаг галыр, — онда һәмин 200 ф. ст. I бөлмәйә гайытмыр, чүнки II бөлмә, 2-чи гисим енә дә алычы кими чыхыш этмир; лакин II бөлмә, 1-чи гисим сонра 200 ф. ст. мәбләғиндә пула әмтиә сатын алмалы, һабелә мүбадиләйә 200-лүк әмтиә бурахмалы олур, — демәли, үмумиййәтлә I бөлмәдән мүбадилә йолу илә 400-лүк алмалыдыр. Онда 200 ф. ст. пул II бөлмәдән, 1-чи гисимдән I бөлмәйә гайыдыр. Әкәр I бөлмә II бөлмәдән, 1-чи гисимдән 200-лүк әмтиә алмаг үчүн һәмин мәбләғи енидән сәрф эдирсә, онда I бөлмәйә бу пул II

бөлмә, 1-чи гисим 400-үн икинчи ярысыны әмтиә шәклиндә I бөлмәдән алачағы заман гайыдачагдыр. 200 ф. ст. пулу 1-чи гисим (II) садәчә олараг әсас капитал үнсүрләринин алычысы кими сәрф этмишдир; буна көрә дә һәмин пул она гайытмыр, II бөлмәнин, 2-чи гисмин әмтиәләринин галығы олан 200_c-ни пула чевирмәк үчүн хидмәт эдир, һалбуки I бөлмәнин әмтиә мүбадиләсинә сәрф этдийи 200 ф. ст. пул она гайыдыр, — II бөлмәнин 2-чи гисминдән дейил, II бөлмәнин 1-чи гисминдән гайыдыр. Онун 400-лүк әмтиәләри мүгабилиндә она 400-лүк әмтиә эквиваленти гайытмышдыр; 800-лүк әмтиәнин мүбадиләси үчүн онун аванс этдийи 200 ф. ст. пул да һәмчинин она гайытмышдыр, — вә, беләликлә, һәр шей өз гайдасындадыр.

Мүбадилә заманы гаршыя чыхан:

I. $1\,000_v + 1\,000_m$ чәтинлийи галыгларын мүбадиләсиндәки чәтинликдән ибарәт олмушдур:
II. $2\,000_c$

I. . . . . 400_m.

II. (1) 200 пул + 200_c әмтиә + (2) 200_c әмтиә, яхуд, мәсәләни даһа айдын тәсәввүр этмәк үчүн:

I. $200_m + 200_m$.

II. (1) 200 пул + 200_c әмтиә + (2) 200_c әмтиә.

II бөлмә, 1-чи гисим үчүн 200_c-лик әмтиә 200 I_m-ә (әмтиәдән ибарәт) мүбадилә эдилдийинә көрә вә бу 400-лүк әмтиә мүбадиләси заманы I бөлмә илә II бөлмә арасында тәдавүл эдән пулун һамысы ону аванс эдәнә, — I вә я II бөлмәйә, — гайытдығына көрә, I бөлмә илә II бөлмә арасында мүбадилә үнсүрү олан һәмин пул әслиндә, бизи бурада мәшғул эдән проблемин үнсүрү дейилдир. Яхуд, мәсәләни башга чүр тәсәввүр этдикдә: әкәр биз фәрз этсәк ки, 200 I_m (әмтиә шәклиндә) илә 200 II_c (II бөлмәнин, 1-чи гисмин әмтиәләри шәклиндә) арасындакы мүбадиләдә пул алғы васитәси кими дейил, демәли, һәмчинин сөзүн дар мә'насында «тәдавүл васитәси» кими дейил, тә'дийә васитәси кими ишләйир, онда айдын олар ки, — 200 I_m вә 200 II_c (1-чи гисим) әмтиәләри дәйәр кәмиййәти чәһәтчә бәрабәр олдугларына көрә, — 200 дәйәриндә истеһсал васитәләри 200 дәйәриндә истеһлак шейләринә мүбадилә эдилир, бурада пул анчаг идеал сурәтдә ишләйир вә һәгигәтдә бу вә я башга тәрәфдәки фәргләри өдәмәк үчүн тәдавүлә әсла пул бурахмаг лазым кәлмир. Демәли, проблем анчаг о заман өз халис шәклиндә мейдана чыхыр ки, биз һәр ики тәрәфдә, I вә II бөлмәләрдә, 200 I_m әмтиә илә онун эквиваленти олан 200 II_c (1-чи гисим) әмтиәни позмуш олаг.

Демәли, бир-бирини өдәйән бәрабәр дәйәрли бу ики әмтиә кәмиййәти (I вә II) кәнар эдилдикдә, мүбадилә үчүн элә бир га-

лыг галмыш олур ки, орада проблем халис шәкилдә мейдана чыхыр:

I. 200_m әмтиә.

II. (1) 200_c пул + (2) 200_c әмтиә.

Бурада айдындыр: II бөлмә, 1-чи гисим өз 200-лүк пулуна 200 I_m-и — өз әсас капиталынын тәркиб һиссәләрини сатын алыр; бунун сайәсиндә II бөлмәнин, 1-чи гисмин әсас капиталы in natura бәрпа эдилмиш олур, I бөлмәнин 200 кәмиййәтиндә изафи дәйәри исә әмтиә (истеһсал васитәләри — мәһз әсас капиталын үнсүрләри) формасындан пул формасына чеврилмиш олур. Бу пула I бөлмә II бөлмәдән, 2-чи гисимдән истеһлак шейләри сатын алыр, II бөлмә үчүн бунун нәтиҹәси исә элләдир ки, 1-чи гисим үчүн онун сабит капиталынын әсас тәркиб һиссәси in natura бәрпа эдилмиш олур вә 2-чи гисим үчүн дикәр тәркиб һиссәси (әсас капиталын ашынмасыны өдәйән һиссәси) пул шәклиндә чөкүб галыр; һәм дә бу, һәмин тәркиб һиссәсини дә in natura бәрпа этмәк лазым кәләнә гәдәр һәр ил давам эдир.

Бурада зәрури шәрт, көрүнүр, ондан ибарәтдир ки, II бөлмәнин сабит капиталынын, бүтүн өз дәйәри һәчминдә пула чеврилән, буна көрә дә һәр ил in natura бәрпа эдилмәли олан (1-чи гисим) бу әсас тәркиб һиссәси II бөлмәнин сабит капиталынын дикәр әсас тәркиб һиссәсинин иллик ашынмасына бәрабәр олсун, бу да о һиссәдир ки, һәлә дә өз көһнә натурал формасында фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдир вә онун ашынмасы, — дәйәрин эксилиб бу һиссә һансы әмтиәләрин истеһсалында фәалиййәт көстәрмишсә, һәмин әмтиәләрә кечирилән гисми, — әввәлҹә пулла өдәнилмәлидир. Буна көрә дә белә бир мүвазинәт дәйишилмәз мигясдакы тәкрар истеһсалын гануну оларды; башга сөзлә, бу о демәкдир ки, истеһсал васитәләри истеһсал эдән I бөлмәдә пропорсионал әмәк бөлкүсү дәйишилмәз галмалыдыр, чүнки о, II бөлмә үчүн сабит капиталын, бир тәрәфдән, дөврийyә тәркиб һиссәләрини, дикәр тәрәфдән исә, әсас тәркиб һиссәләрини верир.

Буну даһа яхындан тәдгиг эдәндән әввәл биз бахмалыйыг ки, әкәр II_c (1) галығы II_c (2) галығына бәрабәр дейилдирсә, һәмин галыгдан артыг вә я әскикдирсә, онда иш нә шәкил алар. Бу ики һалы бир-биринин ардынҹа көтүрәк.

Биринчи һал.

I. 200_m.

II. (1) 220_c (пул) + (2) 200_c (әмтиә).

II_c (1) бурада 200 ф. ст. пула 200 I_m әмтиәләрини сатын алыр, I бөлмә исә һәмин пула 200 II_c (2) әмтиәләрини сатын алыр, демәли, әсас капиталын пул шәклиндә чөкүб галмалы олан тәркиб һиссәсини сатын алыр; беләликлә, һәмин һиссә пула чев-

рилмиш олур. Лакин 20 II_c (1) пул гайыдыб in natura әсас капитала чеврилә билмир.

Бу дәрдә, йәгин ки, әлач этмәк олар; бунун үчүн фәрз эдәрик ки, I_m галығы 200-ә дейил, 220-йә бәрабәрдир вә, демәли, әввәлки мүбадиләдә I бөлмәнин 2 000 мәбләғиндән 1 800-нүн дейил, ялныз 1 780-нын иши гуртармышдыр. Бу һалда ашағыдакы алынар:

I. 220_m.
II. (1) 220_c (пул) + (2) 200_c (әмтиә).

II_c, 1-чи гисим, 220 ф. ст. пула 220 I_m әмтиәләрини сатын алыр, I бөлмә исә сонра 200 ф. стерлингә 200 II_c (2) әмтиәләрини сатын алыр. Лакин онда I бөлмә тәрәфиндә 20 ф. ст. пул галыр — изафи дәйәрин элә бир һиссәси галыр ки, I бөлмә ону истеһлак шейләринә хәрчләйә билмәз, ялныз пул шәклиндә сахлая биләр. Беләликлә, чәтинлик анчаг ерини дәйишдириб II_c-дән (1-чи гисимдән) I_m-ә кечмиш олур.

Инди фәрз эдәк ки, II_c, 1-чи гисим, эксинә, II_c-дән (2-чи гисимдән) аздыр, демәли:

Икинчи һал.

I. 200_m (әмтиә).
II. (1) 180_c (пул) + (2) 200_c (әмтиә).

II бөлмә (1-чи гисим) 180 ф. ст. пула 180 I_m әмтиәләрини сатын алыр; I бөлмә бу пула II бөлмәдән (2-чи гисимдән) эйни дәйәрдә, демәли, 180 II_c (2) әмтиәләрини сатын алыр; бир тәрәфдә 20 I_m галыр ки, о сатыла билмир, эйнилә дә дикәр тәрәфдә 20 II_c (2) галыр; 40 дәйәриндә олан бу әмтиәләр пула чеврилә билмир.

Әкәр биз фәрз этсәйдик ки, I бөлмәнин галығы = 180-дыр, онда бу бизә әсла көмәк этмәзди; доғрудур, онда I бөлмәдә һеч бир артыглыг галмазды, лакин II_c-дә (2-чи гисимдә) енә әввәлки кими 20 мәбләғиндә бир артыг галарды ки, о да сатыла билмир, пула чеврилә билмир.

II бөлмә (1)-ин II бөлмә (2)-дән артыг олдуғу биринчи һалда II_c (1) тәрәфиндә, әсас капитала чеврилә билмәйән пул артығы галыр, яхуд, әкәр фәрз этсәк ки, I_m галығы = II_c (1), онда I_m тәрәфиндә, истеһлак шейләринә чеврилә билмәйән эйни бир пул артығы галмыш олур.

II_c (1)-ин II_c (2)-дән аз олдуғу икинчи һалда 200 I_m вә II_c (2) тәрәфиндә пул кәсири вә һәр ики тәрәфдә бәрабәр мигдарда әмтиә артығы олур, яхуд, әкәр фәрз этсәк ки, I_m галығы = II_c (2)-дир, онда II_c (2) тәрәфиндә пул кәсири вә әмтиә артығы олар.

Әкәр биз фәрз этсәйдик ки, I_m галыглары даим II_c (1)-ә бәрабәрдир, — чүнки истеһсал сифаришләрлә мүәййән олунур вә

әкәр чари илдә II вә I бөлмәләрин капиталынын әсас тәркиб һиссәләри даһа чох, сонракы илдә исә сабит капиталынын дөврийјә тәркиб һиссәләри даһа чох истеһсал эдилмишдирсә, бундан тәкрар истеһсал әсла дәјишилмәз, — онда биринчи һалда I_m анчаг о шәртлә истеһлак шејләринә чеврилә биләрди ки, I бөлмә I_m-ә II бөлмәдән изафи дәјәрин бир һиссәсини сатын алмыш олајды, демәли, о истеһлак эдилмәк дејил, I бөлмәдә пул шәклиндә јығылмыш олајды; икинчи һалда I бөлмә пулу өзү сәрф этмиш олсајды, онда дәрдә чарә этмәк оларды, — бу һипотези биз рәдд этмишик.

$II_c(1)$ әкәр $II_c(2)$-дән артыгдырса, онда I_m-дә олан пул артығыны реаллашдырмаг үчүн харичдән әмтиә идхалы лазымдыр. II_c (1) әкәр II_c (2)-дән әскикдирсә, онда, II_c-нин ашынмыш һиссәсини истеһсал васитәләриндә реаллашдырмаг үчүн, әксинә, II бөлмә әмтиәсини (истеһлак шејләрини) ихрач этмәк лазымдыр. Демәли, һәр ики һалда харичи тичарәт олмалыдыр.

Һәтта күман эдилсә ки, дәјишилмәз мигјасда тәкрар истеһсал өјрәнилдији заман, бүтүн истеһсал саһәләриндә мәһсулдарлығын вә, демәли, һәмин саһәләрдә әмтиә мәһсулларынын мүвафиг дәјәр нисбәтләринин дәјишилмәз галдығыны фәрз этмәк лазымдыр, — $II_c(1)$-ин $II_c(2)$-дән артыг вә ја әскик олдуғу һәр ики сонунчу һал јенә дә, бу һалларын, шүбһәсиз, гаршыја чыха биләчәји кениш мигјасда истеһсал өјрәниләркән мараг тәшкил эдәрди.

3) Нәтичәләр.

Әсас капиталын өдәнилмәсинә кәлдикдә, үмумијјәтлә ашағыдакылары гејд этмәк лазымдыр:

Әкәр, — бүтүн башга шәртләр, демәли тәкчә истеһсал мигјасы дејил, хүсусилә әмәк мәһсулдарлығы да дәјишилмәз фәрз эдилмәклә, — чари илдә II_c әсас үнсүрүнүн кечән илдәкиндән даһа чох һиссәси өлүб кедирсә, буна көрә дә онун даһа чох һиссәси **in natura** бәрпа эдилмәлидирсә, онда әсас капиталын јалныз өлүмә доғру кетмәкдә олан вә өлүм вахтына гәдәр һәләлик пул илә өдәнилмәси лазым кәлән һиссәси дә мүвафиг пропорсијада азалмалыдыр, чүнки, фәрз эдилдијинә көрә, капиталын II бөлмәдә фәалијјәт көстәрән әсас һиссәсинин мәбләғи (һәмчинин дәјәрин дә мәбләғи) ејнилә галыр. Лакин бу, ашағыдакы һаллары доғурур. *Әввәлән,* әкәр I бөлмәнин әмтиә капиталынын даһа чох һиссәси II_c әсас капиталы үнсүрләриндән ибарәтдирсә, онда мүвафиг сурәтдә даһа аз һиссәси II_c дөврийјә тәркиб һиссәләриндән ибарәтдир, чүнки II_c үчүн I бөлмәнин бүтүн истеһсал этдији дәјишилмәз галыр. Әкәр бир һиссә артырса, онда дикәр һиссә азалыр, һәмчинин әксинә. Лакин, дикәр тәрәфдән, II бөлмәнин

бүтүн истеһсалы да әввәлки һәчмдә галыр. Хаммалын, ярымфабрикатларын, ярдымчы материалларын (йә'ни II бөлмәнин сабит капиталынын дөврийјә үнсүрләринин) гәдәри азалдығы һалда, бу нечә мүмкүн олур? *Икинчиси,* пул формасында енидән бәрпа эдилмиш II_c әсас капиталынын даһа артыг һиссәси пул формасындан гайыдыб натурал формая чеврилмәк үчүн I бөлмәйә доғру йөнәлир. Демәли, I бөлмә илә II бөлмә арасында ялныз әмтиә мүбадиләси үчүн тәдавүл эдән пулдан әлавә I бөлмәйә башга пул да йөнәлмиш олур; гаршылыглы әмтиә мүбадиләсиндә васитәчи олмаян, лакин ялныз бир тәрәфли сурәтдә алғы васитәси функсиясы дашыян даһа чох пул йөнәлмиш олур. Эйни заманда ашынма дәйәрини өдәйән II_c әмтиә күтләси, демәли I бөлмә әмтиәләринә дейил, I бөлмәнин ялныз пулуна чеврилмәли олан II бөлмә әмтиә күтләси пропорсионал сурәтдә азаларды. II бөлмәдән I бөлмәйә садәчә алғы васитәләри олараг даһа чох пул ахыб кәләрди вә II бөлмәдә даһа аз элә әмтиә оларды ки, бу әмтиәләрә гаршы I бөлмә анчаг алычы олсун. I_m-ин даһа чох һиссәси II бөлмә әмтиәләринә чеврилә билмәзди — чүнки I_v бу заман II бөлмәнин әмтиәләринә чеврилмиш олур, — I_m-ин бу һиссәсини пул формасында сахламаг лазым кәләрди.

Бунун әксинә олан һалы, — II бөлмәнин өлүб кетмиш әсас капиталынын мүәййән ил үчүн тәкрар истеһсалынын аз, ашынманы өдәйән һиссәнин исә, әксинә, чох олдуғу һалы, — дейиләнләрдән сонра даһа нәзәрдән кечирмәк лазым кәлмир.

Беләликлә, тәкрар истеһсалын дәйишилмәз миғясда олмасына бахмаяраг, бөһран — истеһсал бөһраны баш верәрди.

Бир сөзлә: әкәр садә тәкрар истеһсал олдугда вә башга шәртләр эйнилә галдыгда, — демәли, хүсусилә әмәйин мәһсулдар гүввәси, үмуми гәдәри вә интенсивлийи әввәлки кими олдугда, — биз өлүб кетмиш (бәрпа олунмасыны тәләб эдән) әсас капитал илә көһнә натурал формасында фәалиййәт көстәрмәкдә давам эдән (мәһсулларын үзәринә ялныз өз ашынмасыны өдәйән мигдарда дәйәр әлавә эдән) әсас капитал арасындакы нисбәтин сабит олмадығыны фәрз этсәйдик, онда тәкрар истеһсал эдилмәли олан дөврийјә тәркиб һиссәләри күтләси бир һалда эйнилә галарды, лакин тәкрар истеһсал эдилмәли олан әсас тәркиб һиссәләри күтләси артарды; демәли, I бөлмәнин бүтүн истеһсалы артмалы оларды, я да, һәтта пул мүнасибәтләри бир кәнара гоюлса, тәкрар истеһсалда кәсир оларды.

Дикәр һалда: әкәр II бөлмәнин in natura тәкрар истеһсал эдилмәли олан әсас капиталынын нисби кәмиййәти азалсайды, буна көрә дә II бөлмәнин әсас капиталынын һәләлик ялныз пул шәклиндә өдәнилмәли олан тәркиб һиссәси эйни нисбәтдә артсайды, онда II бөлмәнин сабит капиталынын I бөлмәдә тәкрар истеһсал эдилмиш дөврийјә тәркиб һиссәләри күтләси дәйишил-

мәз галар, тәкрар истеһсал эдилмәли олан әсас һиссәләр күтләси исә, әксинә, азалардыı. Демәли, я I бөлмәнин бүтүн истеһсалы азалмыш оларды, я да (кечмишдә кәсир олдуғу кими) артыглыг, һәм дә пула чеврилә билмәйән бир артыглыг әмәлә кәлмиш оларды.

Доғрудур, биринчи һалда әйни бир әмәк, онун мәһсулдарлығы, мүддәти вә я интенсивлийи артдыгда, даһа артыг мәһсул верә биләрди, бу сурәтлә дә биринчи һалдакы кәсирин ерини долдурмаг мүмкүн оларды; лакин әмәк вә капитал I бөлмәнин бир истеһсал саһәсиндән дикәринә кечмәдән белә бир дәйишиклик баш верә билмәзди, һәр чүр белә ердәйишмә исә дәрһал просеси позарды. Икинчиси дә, I бөлмә (әмәйин мүддәти вә интенсивлийи артмыш олдуғу дәрәчәдә) даһа артыг дәйәри II бөлмәнин даһа аз дәйәринә мүбадилә этмәли оларды, демәли, I бөлмәнин мәһсулу гиймәтдән дүшәрди.

Икинчи һалда бунун әкси олур; орада I бөлмә өз истеһсалыны ихтисар этмәйә мәчбурдур, бу да орада мәшғул олан фәһләләр вә капиталистләр үчүн бөһран демәкдир; я да һәмин бөлмәдә артыглыг әмәлә кәлир ки, бу да енә бөһрандыр. Белә артыглыглар өзлүйүндә һеч дә бәла дейил, хейирдир, лакин капиталист истеһсалы шәраитиндә онлар бәладыр.

Һәр ики һалда буна харичи тичарәт әлач эдәрди; биринчи һалда — I бөлмәнин пул формасында сахланылан әмтиәсини истеһлак шейләринә чевирмәкдә, икинчи һалда — әмтиә артығыны сатмагда имдада чатарды. Лакин харичи тичарәт садәчә олараг үнсүрләри (һәмчинин дәйәр чәһәтдән дә) өдәмәк олмадығы үчүн, ялныз зиддиййәтләри даһа кениш даирәйә кечирир, онлар үчүн даһа артыг мейдан верир.

Әкәр капиталист тәкрар истеһсал формасы арадан галдырылса, мәсәлә ондан ибарәт олар ки, әсас капиталын (бурада — истеһлак шейләри истеһсалында фәалиййәт көстәрән капиталын) өлүб кедән, буна көрә дә in natura өдәнилмәли олан һиссәсинин гәдәри далбадал кәлән мүхтәлиф илләрдә дәйишилир. Әкәр бир илдә бу һиссә чох бөйүкдүрсә (инсанлар арасындакы кими, орта өлүм сәвиййәсиндән йүксәкдирсә), онда сонракы илдә шүбһәсиз мүвафиг сурәтдә аз олачагдыр. Әкәр фәрз эдилсә ки, башга шәртләр дәйишилмәмишдир, онда истеһлак шейләринин иллик истеһсалы үчүн лазым олан хаммалын, ярымфабрикатларын вә ярдымчы материалларын гәдәри бунун нәтичәсиндә азалмыр; демәли, истеһсал васитәләринин бүтүн истеһсалы бир һалда кенишләнмәли, дикәр һалда азалмалы иди. Буна ялныз даими нисби ифрат истеһсал васитәсилә әлач этмәк оларды: бир тәрәфдән, билаваситә зәрури олдуғундан мүәййән гәдәр артыг әсас капитал истеһсал эдилир; дикәр тәрәфдән, билаваситә иллик тәләбатдан артыг мигдарда хаммал вә и. а. эһтияты яраныр

(бу хүсусән яшайыш васитәләринә аиддир). Бу нөв ифрат истеһсал чәмиййәтин өз тәкрар истеһсалынын мадди васитәләри үзәриндә нәзарәтинә бәрабәрдир. Лакин капитализм чәмиййәтиндә ифрат истеһсал һәрч-мәрчлик үнсүрүдүр.

Әсас капитала аид бу мисал — тәкрар истеһсалын һәчми дәйишилмәз олдуғу шәраитдә — һейрәт доғурур. Әсас капитал илә дөврииййә капиталынын истеһсалындакы уйғунсузлуг — бөһранлары изаһ этмәк үчүн игтисадчыларын һәвәслә көстәрдикләри сәбәбләрдән биридир. Әсас капитал садәчә олараг *давам этдирилдийи* шәраитдә belә бир уйғунсузлуғун баш верә биләчәйи вә баш вермәли олмасы; идеал нормал истеһсал фәрз эдилдикдә, артыг фәалиййәтдәки ичтимаи капиталын садә тәкрар истеһсалы шәраитиндә бу уйғунсузлуғун баш верә биләчәйи вә баш вермәли олмасы — онлар үчүн ени бир шейдир.

XII. ПУЛ МАТЕРИАЛЫНЫН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ.

Биз индийәдәк бир чәһәтә, мәһз гызыл вә күмүшүн иллик тәкрар истеһсалына әсла диггәт вермирдик. Зинәт шейләри, гызыл суюна чәкмәк вә и. а. үчүн садә материал олмаг э'тибарилә гызыл вә күмүш, һәр чүр башга мәһсуллар кими, бурада айрыча гейд эдилмәйә лайиг олмазды. Пул материалы вә, демәли, потенсиал пул олмаг э'тибарилә исә, эксинә, онлар мүһүм рол ойнайыр. Садә олсун дейә, биз бурада ялныз гызылы пул материалы һесаб эдәчәйик.

Нисбәтән көһнә мә'лумата көрә, бүтүн иллик гызыл истеһсалы 800—900 мин кирвәнкә = тәхминән 1 100 вә я 1 250 милйон марка тәшкил этмишдир. Зетберә көрә[53] исә, эксинә, 1871—1875-чи илләрдә орта һесабла чәми 170 675 килограм истеһсал эдилмишдир ки, бунун да дәйәри тәхминән 476 милйон маркадыр. Бундан: Австралия тәхминән 167, Бирләшмиш Штатлар 166, Русия 93 милйон марка вермишдир. Ердә галаны һәр биринә 10 милйон маркадан аз олараг мүхтәлиф өлкәләрә дүшүр. Енә һәмин дөврдә иллик күмүш истеһсалы 2 милйон килограмдан бир гәдәр аз олмушдур ки, бунун да дәйәри 354 $^1/_2$ милйон маркадыр; бундан Мексика тәхминән 108, Бирләшмиш Штатлар 102, Чәнуби Америка 67, Алмания 26 милйон вермишдир вә и. а.

Капиталист истеһсалынын һөкмран олдуғу өлкәләрдән анчаг Бирләшмиш Штатлар гызыл вә күмүш истеһсалчысыдыр; Авропанын капиталист өлкәләри демәк олар бүтүн өз гызылыны вә өз күмүшүнүн чох бөйүк һиссәсини Австралиядан, Бирләшмиш Штатлардан, Мексикадан, Чәнуби Америкадан вә Русиядан әлдә эдир.

---

[53] *Ad. Soetbeer:* «Edelmetall-Production». Gotha 1879.

Лакин гызыл мә'дәнләрини биз, иллик тәкрар истеһсалыны бурада тәһлил этдийимиз капиталист истеһсалы өлкәсинә кечирәк, һәм дә буну ашағыдакы мүлаһизәләрә көрә белә эдәк.

Капиталист истеһсалы харичи тичарәтсиз үмумиййәтлә мөвчуд олмур. Лакин нормал иллик тәкрар истеһсал мүәййән һәчмдә фәрз эдилсә, артыг бунунла эһтимал эдилмиш олур ки, харичи тичарәт анчаг ерли мә'мулаты башга истеһлак формасында вә я натурал формада олан мә'мулатла әвәз эдир, нә ики категориянын: истеһсалваситәләри илә истеһлак шейләринин бирбиринә мүбадилә эдилдийи дәйәр нисбәтләринә, нә дә һәмин категориялардан һәр биринин мәһсулу дәйәринин айрылдығы сабит капитал, дәйишән капитал вә изафи дәйәр арасындакы нисбәтләрә тохунмур. Демәли, һәр ил тәкрар истеһсал олунан мәһсулун дәйәринин тәһлилинә харичи тичарәтин дахил эдилмәси нә мәсәләнин өзү үчүн, нә дә онун һәлли үчүн һеч бир ени шей вермәйәрәк, иши анчаг долашдыра биләр. Демәли, ону һеч нәзәрә алмаг лазым дейилдир; буна көрә дә бурада гызылы, мүбадилә васитәсилә харичдән кәтирилән әмтиә үнсүрү кими дейил, иллик тәкрар истеһсалын билаваситә үнсүрү кими нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Үмумиййәтлә метал истеһсалы кими, гызыл истеһсалы да истеһсал васитәләри истеһсалыны әһатә эдән I бөлмәйә аиддир. Фәрз эдәк ки, иллик гызыл истеһсалы $= 30$ (раһатлыг үчүн белә көтүрүрүк; һәгигәтдә исә бу рәгәм бизим схемдәки әдәдләрә нисбәтән чох йүксәкдир); тутаг ки, бу дәйәр $20_c + 5_v + 5_m$-ә айрылыр; 20_c кәрәк I_c-нин башга үнсүрләринә мүбадилә эдилсин, буну биз сонралар нәзәрдән кечирәчәйик; $5_v + 5_m$ (1) исә кәрәк II_c үнсүрләринә, йә'ни истеһлак шейләринә мүбадилә эдилсин.

5_v-йә кәлдикдә, гызыл истеһсал эдән һәр һансы бир мүәссисә ән әввәл иш гүввәси сатын алмагдан башлайыр: буну һәмин мүәссисәнин өзүндә истеһсал эдилән гызыла дейил, өлкәдә эһтиятда олан пулун мүәййән һиссәсинә алыр. Һәмин 5_v-йә фәһләләр II бөлмәдән истеһлак шейләри алырлар, II бөлмә исә һәмин пула I бөлмәдән истеһсал васитәләри алыр. Әкәр II бөлмә I бөлмәдән пул материалы вә и. а. олараг 2 мәблəғиндә гызыл (өз сабит капиталынын тәркиб һиссәсини) алырса, онда I бөлмәнин гызыл истеһсалчысына 2_v пул һалында гайыдыр ки, бу да кечмишдә тәдавүлә мәхсус иди. Әкәр сонра II бөлмә I бөлмәдән һеч бир материал алмырса, онда I бөлмә өз гызылыны пул олараг тәдавүлә бурахыб II бөлмәдән сатын алыр, чүнки гызыла һәр чүр әмтиә алмаг олар. Фәрг анчаг ондадыр ки, I бөлмә бурада сатычы кими дейил, ялныз алычы кими мейдана чыхыр. I бөлмәнин гызыл истеһсалчылары өз әмтиәсини һәр заман сата

биләрләр; бу әмтиә һәмишә элә формада олур ки, бу формада билаваситә мүбадилә эдилә биләр.

Фәрз эдәк ки, әйирмә фабриканты өз фәһләләринә 5_v вермиш, фәһләләр дә бунун мүгабилиндә она — әкәр изафи дәйәр бир кәнара гоюларса — иплик мәһсулу = 5 вермишләр; фәһләләр 5 мәбләғинә II_c-дән сатын алырлар, II_c исә 5 мәбләғиндә пула I бөлмәдән иплик алыр вә бу сурәтлә дә 5_v пул шәклиндә әйиричийә гайыдыр. Индичә көтүрдүйүмүз һалда исә, әксинә, I *г* (гызыл истеһсалчысыны биз белә ишарә эдәчәйик) өз фәһләләринә 5_v мәбләғини артыг кечмишдә тәдавүлә мәхсус олан пул илә аванс эдир; фәһләләр пулу яшайыш васитәләринә сәрф эдирләр; 5-дән исә анчаг 2-си II бөлмәдән I *г*-йә гайыдыр. Лакин әйиричи кими, там әйнилә дә I *г* тәкрар истеһсал просесини енидән башлая биләр: онун фәһләләри она 5 мәбләғиндә гызыл һасил этмишләр, о исә бунун 2-сини сатмыш, галан 3-ү исә онун әлиндә гызыл шәклиндәдир, — демәли, она бундан анчаг сиккә кәсмәк[54], яхуд буну банк билетләринә чевирмәк галыр, — беләликлә дә онун бүтүн дәйишән капиталы, даһа II бөлмәнин васитәчилийи олмадан, бир баша енә дә пул формасында онун әлиндә олур.

Лакин иллик тәкрар истеһсалын артыг бу биринчи просесиндә, һәгигәтән вә я потенсиал сурәтдә тәдавүлә мәхсус пулун мигдарында дәйишиклик баш вермишдир. Биз фәрз этмишдик ки, 2_v (I *г*) мәбләғини II_c материал олараг сатын алмыш, I *г* дәйишән капиталынын пул формасы олан 3 исә өз нөвбәсиндә II бөлмә дахилиндә хәрчләнир. Демәли, ени пул истеһсалы васитәсилә әлдә эдилән мигдар пулдан 3-ү II бөлмә дахилиндә галмыш вә I бөлмәйә гайытмамышдыр. Бизим фәрз этдийимизә көрә, II бөлмә пул материалына олан өз тәләбатыны өдәмишдир. 3 онун әлиндә гызыл дәфинәси олараг галыр. Бир һалда ки, 3 онун сабит капиталынын һеч бир үнсүрүнү тәшкил эдә билмир вә иш гүввәси алмаг үчүн II бөлмәнин әлиндә һәлә әввәл кифайәт гәдәр пул капитал вар иди; сонра, бир һалда ки, II_c-нин бир һиссәсинә мүбадилә эдилмиш бу әлавә 3 *г* васитәсилә,— ашынма үнсүрү истисна олмагла, — II_c дахилиндә һеч бир функсия ичра этмәк лазым кәлмир (II_c (1) әкәр II_c (2)-дән аз олса иди, — бу да тәсадүфи характер дашыйыр, — онда һәмин 3 *г* ялныз ашынма үнсүрүнү pro tanto өдәмәйә хидмәт эдә биләрди); дикәр тәрәфдән, бир һалда ки, мәһз ашынма үнсүрү истисна олмагла, I_c-нин бүтүн әмтиә мәһсулу $I_{(v+m)}$ истеһсал васитәләринә

54 «Гызыл истеһсалчылары хейли мигдар гызыл күлчәсини (gold bullion)... бир баша Сан-Франсискодакы сиккәханая кәтирирләр». «Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation», 1879, III һиссә, сәһ. 337.

мүбадилә эдилмәлидир, — онда һәмин пул бүтүнлүклә II_c-дән II_m-ә, — бу сонунчу истәр зәрури яшайыш василәләриндән ибарәт олсун, истәрсә зинәт шейләриндән, — кечирилмәлидир вә, әксинә, мүвафиг әмтиә дәйәри II_m-дән II_c-йә кечирилмәлидир. Нәтичә: изафи дәйәрин бир һиссәси пул дәфинәси кими йығылыр.

Әкәр бир илдә истеһсал эдилмиш гызылын там эйни һиссәсиндән әввәлки кими енә дә материал олараг истифадә эдилирсә, онда тәкрар истеһсалын икинчи илиндә 2 енә дә I $г$-йә гайыдачаг, 3 исә in natura өдәниләчәкдир, йә'ни II бөлмәдә енә дә дәфинә олараг сәрбәстләшәчәкдир вә и. а.

Үмумиййәтлә дәйишән капитал һаггында: һәр һансы бир башга капиталист кими, I $г$ капиталисти дә әмәк сатын алмаг үчүн бу капиталы даим пул шәклиндә аванс этмәли олур. Һәмин v-йә о өзү дейил, онун фәһләләри II бөлмәдән әмтиә сатын алмалы олурлар; демәли, һеч вахт элә бир һал баш верә билмәз ки, о бир алычы кими мейдана чыхсын, йә'ни II бөлмәнин тәшәббүсү олмадан бурая пул версин. Лакин II бөлмә ондан материал сатын алдығына көрә вә өз II_c сабит капиталыны гызыл материалына чевирмәли олдуғуна көрә, $(I\ г)_v$-нин бир һиссәси II бөлмәдән, I бөлмәнин башга капиталистләринә II_c гайытдығы кими, эйнилә дә I $г$-йә гайыдыр; бу һал баш вермәдикдә исә, о өз v-ни билавасилә өз мәһсулундан олан гызыл илә өдәйир. Лакин пул формасында аванс эдилмиш v она II бөлмәдән гайытмадығы өлчүдә, мөвчуд тәдавүл василәләринин бир һиссәси (I бөлмәдән II бөлмәйә ахыб кәлән вә I бөлмәйә гайытмаян пул) II бөлмәдә дәфинәйә чеврилир, буна көрә дә II бөлмәдә изафи дәйәрин бир һиссәси истеһлак шейләринә сәрф эдилмир. Даим ени-ени гызыл мә'дәнләри кәшф эдилдийинә көрә, яхуд көһнә мә'дәнләрдә иш бәрпа эдилдийинә көрә, I $г$-нин v-йә хәрчләмәли олдуғу пулун мүәййән һиссәси һәмишә, ени гызыл истеһсалындан әввәл мөвчуд олан мигдар пулун бир һиссәсини тәшкил эдир; бу пул I $г$ фәһләләри тәрәфиндән II бөлмәйә верилир вә II бөлмәдән I $г$-йә гайытмадыгда, орада дәфинә яранмасы үнсүрү тәшкил эдир.

$(I\ г)_m$-ә кәлдикдә исә, I $г$ бурада һәмишә бир алычы кими мейдана чыха биләр; о өз m-ни тәдавүлә гызыл шәклиндә бурахыр вә бунун мүгабилиндә II_c истеһлак шейләрини көтүрүр; II бөлмәдә гызылдан гисмән материал кими истифадә олунур, буна көрә дә гызыл мәһсулдар капиталын сабит тәркиб һиссәси c-нин һәгиги үнсүрү кими фәалиййәт көстәрир; бу һал олмадыгда исә, о енә дә II_m-ин пул формасында ләнкидилиб сахланылан һиссәси шәклиндә дәфинә яранмасы үчүн үнсүр олур. Һәтта сонралар нәзәрдән кечирилмәли олан I_c кәнара гоюлса да[55], бурадан көрүнүр ки, һәтта

[55] Ени истеһсал эдилмиш гызылын, I бөлмәнин сабит капиталы чәрчивәси дахилиндә баш верән мүбадиләси һаггында тәдгигат әлязмасында йохдур. — *Ф. Э.*

садә тәкрар истеһсал да, — һәрчәнд бурада сөзүн әсл мә'насында йығым, йә'ни кениш мигјасда тәкрар истеһсал олмур, — енә һәр һалда пул йығылмасыны, яхуд дәфинә яранмасыны һөкмән тәләб эдир. Һәм дә бу һәр ил енидән тәкрар олундуғуна көрә, биз капиталист истеһсалыны өйрәнәркән белә бир фәрзиййәни әсас көтүрмүшдүк ки, тәкрар истеһсалын башланғычында I вә II бөлмә капиталистләринин әлиндә әмтиә мүбадиләсинә мүвафиг мигдарда пул васаити олур. Белә бир йығым һәтта тәдавүлдәки пулун ашынмасы нәтичәсиндә итирилән гызыл чыхылдыгда да мөвчуд олур.

Өзлүйүндә айдындыр ки, капиталист истеһсалынын яшы нә гәдәр чох олурса, һәр ердә йығылан пул күтләси бир о гәдәр чох олур вә, демәли, ени иллик гызыл истеһсалынын һәмин күтләйә әлавә этдийи һиссә нисбәтән бир о гәдәр аз олур, һәрчәнд бу әлавә өз мүтләг кәмиййәти э'тибарилә бөйүк ола биләр. Тука эдилмиш белә бир э'тираз үзәринә бирчә дәфә дә гайыдаг: нечә ола биләр ки, һәр бир капиталист иллик мәһсулдан пул шәклиндә изафи дәйәр көтүрсүн, йә'ни тәдавүлдән орая бурахмыш олдуғундан артыг пул көтүрсүн, — әкәр нәтичә э'тибарилә капиталистләр синфинин өзү тәдавүлә үмумиййәтлә пул бурахан бир мәнбә сайылмалыдырса, онда бу нечә мүмкүн ола биләр?

Буна чаваб олараг биз әввәлдә (XVII фәсил) сөйләниләнләри хүласә эдиб демәлиййик:

I) Бурада еканә зәрури фәрзиййәни: иллик тәкрар истеһсал күтләсинин мүхтәлиф үнсүрләринин мүбадиләси баш верә билмәси үчүн үмумиййәтлә кифайәт гәдәр пул мөвчуд олдуғу фәрзиййәсини, әмтиә дәйәринин бир һиссәсинин изафи дәйәрдән ибарәт олмасы әсла сарсытмыр. Әкәр фәрз эдилсә ки, бүтүн истеһсал фәһләләрин өзләринииндир вә онларын изафи әмәйи капиталистләр үчүн дейил, ялныз онларын өзү үчүн олан изафи әмәкдир, онда тәдавүл эдән әмтиә дәйәри күтләси енә эйни олараг галарды вә, башга шәртләр эйни олдугда, өз тәдавүлү үчүн әввәлки мигдарда пул тәләб эдәрди. Демәли, һәр ики һалда мәсәлә анчаг ондан ибарәтдир ки, бүтүн бу әмтиә дәйәрини мүбадилә этмәк үчүн пул һарадан алыныр? — һеч дә ондан ибарәт дейилдир ки, изафи дәйәри пула чевирмәк үчүн пул һарадан алыныр?

Әлбәттә, һәр бир айрыча әмтиә — бунун үзәринә бир дә гайыдырыг — $c + v + m$-дән ибарәтдир вә, демәли, бүтүн әмтиә күтләсинин тәдавүлү үчүн, бир тәрәфдән, муәййән пул мәбләғи лазымдыр ки, $c + v$ капиталы тәдавүл этсин, дикәр тәрәфдән исә, башга пул мәбләғи лазымдыр ки, капиталистләрин кәлири, изафи дәйәр m тәдавүл этсин. Һәм айры-айры капиталистләр үчүн, һәм дә бүтүн синиф үчүн, капитал аванс эдилмәсиндән өтрү олан пул, кәлирин хәрчләнмәсиндән өтрү олан пулдан фәрглидир. Кәлирин хәрчләнмәсиндән өтрү олан пул һарадан алыныр? Садәчә капиталистләр синфинин әлиндә олан пулдан;

демәли, үмумиййәтлә чәмиййәтдә олан бүтүн пулун ⟨ бир һиссәси пул капитал шәклиндә ишләйир, дикәр һиссәси ⟩ капиталистләрин кәлиринин тәдавүлүнә хидмәт эдир. Биз артыг көрдүк ки, ени мүәссисә гуран һәр бир капиталист өзүнә лазым олан истеһлак шейләринә пул хәрчләдикдә, сонра, мүәссисә ишләдийи заман ону өз изафи дәйәринин чинкилтили сиккәйә чеврилмәсинә хидмәт эдән пул олараг енидән әлинә кечирир. Лакин, үмумиййәтлә дедикдә, бүтүн чәтинлик ики мәнбәдән ирәли кәлир.

Әввәлән, әкәр биз капиталын анчаг тәдавүлүнү вә дөвриййәсини нәзәрдән кечирсәк, демәли капиталисти дә бир капиталист истеһлакчысы вә яшайыб зөвг алмағы севән бир адам кими дейил, анчаг шәхсләшмиш капитал кими нәзәрдән кечирсәк, онда биз онун даим изафи дәйәри өз әмтиә капиталынын тәркиб һиссәси олараг тәдавүлә бурахдығыны көрмүш олсаг да, һеч вахт онун әлиндә кәлир формасы олмаг э'тибарилә пул көрмәрик; биз һеч вахт көрмәрик ки, о, пулу тәдавүлә изафи дәйәр истеһлак этмәк мәгсәдилә бурахсын.

Икинчиси, әкәр капиталистләр синфи кәлир формасында мүәййән мәбләғ пул тәдавүлә бурахырса, онда элә кәлир ки, о, бүтүн иллик мәһсулун мүвафиг һиссәси үчүн дә эквивалент верир, демәли, һәмин һиссә даһа изафи дәйәри тәмсил этмир. Лакин изафи дәйәрин тәмсил эдилдийи изафи мәһсул капиталистләр синфинә һавайы баша кәлир. Синиф олмаг э'тибарилә о буна һавайы саһиб олур вә бундан һавайы истифадә эдир, она көрә пул тәдавүлү дә бурада һеч бир шейи дәйишдирә билмәз. Пул тәдавүлүнүн доғурдуғу еканә дәйишиклик ондан ибарәтдир ки, һәр бир капиталист өз изафи мәһсулуну in natura истеһлак этмәк әвәзинә, — бу исә чох һалда мүмкүн дейилдир, — иллик ичтимаи изафи мәһсулун бүтүн күтләсиндән, өзүнүн мәнимсәдийи изафи дәйәр мәбләғиндә һәр чүр әмтиәләр көтүрүб мәнимсәйир. Лакин тәдавүл механизми көстәрди ки, әкәр капиталистләр синфи кәлирин хәрчләнмәси үчүн тәдавүлә пул бурахырса, һәмчинин бу пулу тәдавүлдән көтүрүр вә бу сурәтлә эйни просеси даим енидән башлая биләр; демәли, капиталистләр синфи олараг нәзәрдән кечирилән бу синиф әввәлки кими енә дә, изафи дәйәри пула чевирмәк үчүн лазым олан һәмин пул мәбләғинин саһиби олараг галыр. Демәли, әкәр капиталист өз истеһлак фонду үчүн әмтиә базарындан тәкчә әмтиәләр формасында изафи дәйәр көтүрмәк дейил, эйни заманда һәмин әмтиәләрин алынмасына вердийи пулу да кери алырса, онда айдындыр ки, тәдавүлдән әмтиәни эквивалент вермәдән көтүрмүшдүр. Һәмин әмтиәләр үчүн о пул вермиш олса да, бу әмтиәләр она һавайы баша кәлир. Әкәр мән бир фунт стерлингә әмтиә алырам вә әмтиә сатычысы мәним үчүн һавайы баша кәлмиш олан изафи мәһсулун мүгабилиндә

мәнә бир фунт стерлинг гайтарырса, онда айдындыр ки, мән әмтиәни һавайы алмышам. Бу әмәлийятын даим тәкрар олунмасы белә бир һалы әсла дәйишдирмир ки, әмтиәни алмаг үчүн мән бир фунт стерлингдән бир мүддәтә айрылмыш олсам да, даим әмтиә әлдә эдирәм вә даим бу бир фунт стерлингин саһиби олараг галырам. Капиталист бу пулу өзү үчүн һавайы баша кәлән вә пула чеврилмиш изафи дәйәр олараг даим кери алыр.

Биз көрдүк ки, А. Смитә көрә, ичтимаи мәһсулун бүтүн дәйәри кәлирдән, $v+m$-дән ибарәт олур, демәли, сабит капитал дәйәр сыфра бәрабәр фәрз эдилир. Бундан зәрури олараг о нәтичә чыхыр ки, иллик кәлирин тәдавүлү үчүн тәләб олунан пул бүтүн иллик мәһсулун тәдавүлү үчүн дә кифайәтдир; демәли, бизим көтүрдүйүмүз һалда 3 000 дәйәриндә истеһлак шейләринин тәдавүлү үчүн лазым олан пул 9 000 дәйәриндә бүтүн иллик мәһсулун тәдавүлү үчүн дә кифайәтдир. А. Смитин бахышы доғрудан да беләдир вә Т. Тук ону тәкрар эдир. Кәлири пула чевирмәк үчүн лазым олан пулун мигдарынын бүтүн ичтимаи мәһсулун тәдавүлү үчүн лазым олан пулун мигдарына нисбәти һаггында бу янлыш тәсәввүр белә бир чәһәти баша дүшмәмәйин, мә'насыз тәсәввүр этмәйин лабүд нәтичәсидир ки, бүтүн иллик мәһсулун мүхтәлиф мадди үнсүрләри вә онун дәйәр үнсүрләри нә үсулла тәкрар истеһсал эдилир вә һәр ил өдәнилир. Она көрә дә бу артыг тәкзиб эдилмишдир.

Смит вә Тукун өзүнүн дедикләринә гулаг асаг.

Смит — II китаб, 2-чи фәсил — дейир: «Һәр өлкәнин тәдавүлүнү ики һиссәйә: тачирләр арасында баш верән тәдавүлә вә тачирләрлә истеһлакчылар арасында баш верән тәдавүлә бөлмәк олар. Эйни пул нишанлары — кағыз вә я метал пул нишанлары — тәдавүлүн каһ бир, каһ да башга һиссәсиндә ишләдилә билсә дә, бу тәдавүл просесләринин һәр икиси эйни заманда баш вердийинә көрә, онлардан һәр бири һәр һалда өзүнүн баш вермәси үчүн һәмин пул нөвләринин бириндән олан мүәййән мәбләғ пул тәләб эдир. Мүхтәлиф тачирләр арасында тәдавүл эдән әмтиәләрин дәйәри тачирләрлә истеһлакчылар арасында тәдавүл эдән әмтиәләрин дәйәриндән һеч вахт артыг ола билмәз, чүнки тачирләрин сатдығы һәр шей нәтичә э'тибарилә истеһлакчылара сатылмаг үчүндүр. Тачирләр арасындакы топдан сатыш характерли мүбадилә һәр бир айрыча сөвдә үчүн адәтән чох бөйүк мәбләғ тәләб эдир. Тачирләрлә истеһлакчылар арасындакы тәдавүл исә, әксинә, башлыча олараг хырда сатыш характери дашыдығына көрә, чох вахт ялныз чох чүз'и мәбләғ тәләб эдир, — чох вахт бир шиллинг вә я һәтта ярым пенни кифайәт эдир. Лакин хырда мәбләғләр ири мәбләғләрдән хейли сүр'әтлә тәдавүл эдир... Буна көрә дә бүтүн истеһлакчыларын бир илдәки алғылары дәйәр э'тибариләән азы» {бу «ән азы» әчәбдир!} «бүтүн

тачирләрин бир илдәки алғыларына бәрабәр олса да, бу алғылар үмуми бир гайда олараг хејли аз мигдар пул илә кечириләбиләр» вә и. а. [Мүгајисә эт: А. Смит: «Халглар сәрвәти». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбијјат нәшријјаты, 1935-чи ил, сәһ. 270—271.]

Адамын әсәринин бу јери һаггында Т. Тук белә гејд эдир («An Inquiry into the Currency Principle», London 1844, сәһ. 34—36 вә сонракылар): «Һеч бир шүбһә јохдур ки, бурадакы фәргләндирмә маһијјәтчә доғрудур... Тачирләрлә истеһлакчылар арасындакы мүбадилә истеһлакчыларын башлыча кәлирини (the principal means) тәшкил эдән әмәк һаггынын верилмәсини дә әһатә эдир... Тачирләр арасындакы бүтүн мүбадиләләр, јә'ни истеһсалчылардан вә ја идхалчылардан башламыш, мануфактуранын далбадал бүтүн аралыг просесләриндән вә и. а. кечәрәк, хырда сатыш тачиринә вә ја ихраччы тачирә гәдәр олан бүтүн сатгылар капиталын јердәјишмәләри һесаб эдилә биләр. Лакин капиталын көчүрүлмәләри һөкмән тәләб этмир вә тәчрүбәдә һәгигәтән она кәтириб чыхармыр ки, чохлу мүбадилә олдугда, јердәјишмә заманы банк билетләри вә ја сиккәләр һәгигәтән бир шәхсдән башгасына верилмиш олсун, — мән фиктив верилмәни дејил, мадди верилмәни нәзәрдә тутурам... Тачирләр арасындакы гаршылыглы мүбадиләләрин үмуми јекуну нәтичә э'тибарилә, тачирләрлә истеһлакчылар арасындакы мүбадиләләрин мәчмуу илә мүәјјән эдилмәли вә јалныз бундан ибарәт олмалыдыр».

Әкәр бу сонунчу мүддәа ајрылыгда сөјләнмиш олсајды, онда зәнн этмәк оларды ки, Тук тачирләр арасындакы гаршылыглы мүбадиләләрдә вә тачирлә истеһлакчы арасындакы мүбадиләләрдә мүәјјән нисбәт олдуғуну, — башга сөзлә, бүтүн иллик кәлирин дөвријјәси илә, кәлирин истеһсалы үчүн васитә олан капиталын дөвријјәси арасында ујғунлуг олдуғуну садәчә гејд эдир. Лакин бу белә дејилдир. Тук ачыгча А. Смитин анлајышына гошулур. Буна көрә дә онун тәдавүл нәзәријјәсини ајрыча тәнгид этмәјә эһтијач јохдур.

2) Һәр бир сәнаје капиталы әввәлдә бүтүн өз әсас тәркиб һиссәси мәблəғиндә пулу тәдавүлә бирдән бурахыр вә ону сонра өз иллик мәһсулуну сатмаг васитәсилә бир сыра илләр әрзиндә анчаг тәдричлә кери алыр. Демәли, онун әввәлчә тәдавүлә бурахдығы пул тәдавүлдән көтүрдүјү пулдан артыг олур. Бу, һәр дәфә бүтүн капитал in natura бәрпа эдилдији заман тәкрар олунур; бу, әсас капиталларыны in natura бәрпа этмәк лазым кәлән мүәјјән мигдар мүәссисә үчүн һәр ил тәкрар олунур; бу, һәр бир тә'мир заманы, әсас капиталын һәр бир анчаг гисмән бәрпасы заманы гисмән тәкрар олунур. Демәли, әкәр бир тәрәфин тәдавүлә бурахдығы пул орадан көтүрдүјү пулдан артыг олурса, дикәр тәрәфинки бунун әксинә олур.

Истеһсал дөврүнүн (иш дөврүндән фәргли бир кәмиййәт олараг) нисбәтән узун бир заманы әһатә этдийи бүтүн сәнае саһәләриндә капиталист истеһсалчылар һәмин дөвр әрзиндә даим тәдавүлә пул бурахырлар, — гисмән, тәтбиг олунан иш гүввәсини өдәмәк үчүн, гисмән дә истеһлак эдилмәли олан истеһсал васитәләринин алынмасы үчүн бурахырлар; беләликлә, истеһсал васитәләри билаваситә базардан көтүрүлүр, истеһлак шейләри — гисмән долайы йолла, өз әмәк һаггыны хәрчләйән фәһләләр тәрәфиндән, гисмән дә билаваситә, өз истеһлакыны әсла тә'хирә салмаян капиталистләрин өзләри тәрәфиндән көтүрүлүр, һәм дә һәмин капиталистләр эйни заманда базара әмтиә шәклиндә һеч бир эквивалент бурахмырлар. Онларын тәдавүлә бурахдығы пул һәмин дөвр әрзиндә әмтиә дәйәрини, о чүмләдән ондакы изафи дәйәри дә пула чевирмәйә хидмәт эдир. Бу чәһәт инкишаф этмиш капиталист истеһсалы шәраитиндә, сәһмдар чәмиййәтләри вә и. а. тәрәфиндән ачылан узун мүддәтли мүәссисәләрдә, мәсәлән, дәмир йоллар, каналлар чәкилмәсиндә, кәми тә'мири заводлары, бөйүк шәһәр тикилиләри, дәмир кәмиләр гайрылмасында, торпағын бөйүк өлчүдә дренажында вә и. а. чох мүһүм олур.

3) Башга капиталистләрин — әсас капитала чәкилән хәрчләр нәзәрә алынмазса — тәдавүлдән көтүрдүйү пул иш гүввәси вә дөврийййә үнсүрләри аларкән тәдавүлә бурахдығы пулдан артыг олдуғу һалда, гызыл вә күмүш истеһсал эдән капиталистләр, — әкәр хам материал хидмәти көрән нәчиб метал бир кәнара гоюлса, — тәдавүлә анчаг пул бурахырлар, орадан исә анчаг әмтиә көтүрүрләр. Өз ашынмыш һиссәсиндән башга сабит капитал, дәйишән капиталын чох һиссәси вә ялныз, һәмин капиталистләрин өз әлиндә йығылыб галан бәлкә дәфинәдән башга бүтүн изафи дәйәр, — бунларын һамысы пул шәклиндә тәдавүлә бурахылыр.

4) Бир тәрәфдән, һәмин ил әрзиндә истеһсал эдилмәмиш олан чүрбәчүр шейләр: торпаг саһәләри, эвләр вә с.; сонра, истеһсал дөврү бир илдән артыг олан мәһсуллар: мал-гара, мешә, шәраб вә и. а. әмтиә олараг тәдавүл эдир. Бу вә башга һаллар һаггында ону мүәййән этмәк мүһүмдүр ки, билаваситә тәдавүл үчүн лазым олан пул мәблəғиндән әлавә, даим мүәййән мигдар ⟨ пул ⟩ кизли һалда олур, ишләмир, лакин тәкан верилдикдә ишләмәйә башлая биләр. Һәм дә белә мәһсулларын дәйәри чох вахт тәдавүлә һиссә-һиссә вә тәдричлә дахил олур, мәсәлән, эвләрин дәйәри кирайә һаггы шәклиндә бир сыра илләр әрзиндә дахил олур.

Дикәр тәрәфдән, тәкрар истеһсал просесинин һеч дә бүтүн һәрәкәтләри үчүн пул тәдавүлү васитә олмур. Бүтүн истеһсал просеси, онун үнсүрләри сатын алынан кими, тәдавүлдән кәнарда олур. Сонра, истеһсалчынын өзүнүн билаваситә истеһлак этдийи

бүтүн мәһсул тәдавүлдән чыхыр, — бу мәһсул исә истәр шәхсән, истәрсә мәһсулдар шәкилдә истеһлак эдилә биләр, һәм дә кәнд фәһләләринин натура шәклиндәки әрзағы да бурая аиддир.

Демәли, иллик мәһсулун тәдавүлү үчүн васитә олан пул күтләси артыг чәмиййәтдә вардыр, тәдричлә йығылмышдыр. Ашынмыш сиккәләри өдәйән гызыл чыхылмагла, һәмин пул күтләси чари илдә ярадылмыш ени дәйәрин бир һиссәсини тәшкил этмир.

Һәрчәнд садә метал тәдавүлү әсасында пул һәмчинин тә'дийә васитәси олараг ишләйә биләр вә тарихән доғрудан да белә ишләмишдир; һәрчәнд бу әсас үзәриндә кредит системи вә онун механизминин мүәййән тәрәфләри инкишаф этмишдир, — бунунла белә, бизим шәрһимиздә ялныз метал пулларын тәдавүлү, һәм дә енә онун ән садә формасы — нәгд пулла алғы-сатгы фәрз эдилир.

Бу эһтимал нәинки ялныз методоложи мүлаһизәләрлә эдилир, — бу мүлаһизәләрин мүһүм олдуғу исә артыг онда өзүнү көстәрир ки, истәр Тук вә онун мәктәби, истәрсә онларын әлейһдарлары банк билетләринин тәдавүлүнүн тәдгигиндәки өз ихтилафларында даим халис метал тәдавүлү һипотезинә гайытмаға мәчбур олмушлар. Онлар буну post festum этмәйә мәчбур олурдулар, лакин белә һалларда буну чох сәтһи эдирдиләр, бу исә лабүд иди, чүнки башланғыч нөгтә, беләликлә, ялныз икинчи дәрәчәли бир чәһәт ролу ойнайырды.

Лакин өз *илкин* формасында көстәрилән пул тәдавүлүнүн, — бурада исә о, иллик тәкрар истеһсал просесинин имманент чәһәтидир, — ән садә шәкилдә нәзәрдән кечирилмәси буну көстәрир:

а) Әкәр биз инкишаф этмиш капиталист истеһсалы олдуғуну, демәли, муздлу әмәк системинин һөкмран олдуғуну фәрз этсәк, онда пул капитал, йәгин ки, башлыча ролу ойнайыр, чүнки пул капитал элә бир формадыр ки, дәйишән капитал бу формада аванс эдилир. Муздлу әмәк системинин инкишаф этдийи өлчүдә һәр бир мәһсул әмтиәйә чеврилир, буна көрә дә — бә'зи мүһүм истисналарла — бүтүнлүклә, өз һәрәкәтинин фазасы олараг пула чеврилмә фазасындан кечмәлидир. Тәдавүл эдән пулун мигдары әмтиәләрин бу сурәтлә пула чеврилмәси үчүн кифайәт олмалыдыр, һәм дә бу пулун чох һиссәси әмәк һаггы формасында верилир, иш гүввәсини өдәмәк үчүн дәйишән капиталын пул формасы олараг сәнае капиталистләри тәрәфиндән аванс эдилмиш пул шәклиндә верилир вә фәһләләрин әлиндә ишләйир — чох һиссәси ялныз тәдавүл васитәси (алғы васитәси) олараг ишләйир. Бу, һәр бир асылылыг (о чүмләдән тәһкимчилик асылылығы) системи әсасында вә даһа артыг бир өлчүдә аз-чох примитив ичмалар әсасында, — һәмин ичмалар асылылыг вә көләлик муна-

сибәтләри илә истәр бағлы олсун, истәрсә олмасын, — үстүн ер тутан натурал тәсәррүфатын там әксидир.

Көләлик системи шәраитиндә, иш гүввәси сатын алынмасына сәрф эдилән пул капитал, ялныз тәдричлә, гулун өмрүнүн фәал дөврү түкәндикчә өдәнилән әсас капиталын пул формасы ролуну ойнайыр. Буна көрә дә афиналыларда гулдарын өз гулундан сәнаедә истифадә этмәклә билавааситә, яхуд өз гулуну сәнаедә (мәсәлән, мә'дән ишиндә) әмәк тәтбиг эдән башга шәхсләрә муздурлуға вермәклә долайы йолла көтүрдүйү мәнфәәт садәчә оларағ, аванс эдилмиш пул капитала фаиз (амортизасия илә бирликдә) һесаб эдилирди, — нечә ки, тамамилә бунун эйни олараг, капиталист истеһсалы шәраитиндә изафи дәйәрин бир һиссәси плюс әсас капиталын ашынмасы сәнае капиталисти тәрәфиндән фаиз һесабына вә өз әсас капиталынын өдәнилмәси һесабына языльр; һәмчинин өз әсас капиталыны (эвләр, машынлар вә и. а.) кирайәйә верән капиталистләр үчүн дә бу бир гайдадыр. Садә эв гуллары, истәр лазыми хидмәтләр ичра этсинләр, истәрсә саһибинин варлы олдуғуну нүмайиш этдирмәйә хидмәт этсинләр, — бурада нәзәрә алынмырлар, онлар бизим эв гуллугчулары синфинә мүвафигдирләр. Лакин көләлик системи дә, — Юнаныстанын инкишаф этмиш дөвләтләриндә вә Ромада олдуғу кими, әкинчиликдә, мануфактурада, кәмичиликдә вә и. а. мәһсулдар әмәйин һаким формасыны тәшкил этдийи вәзиййәтиндә, — натурал тәсәррүфат үнсүрүнү сахлайыр. Гул базарынын өз әмтиәси — иш гүввәси — мүһарибә, дәниз гулдурлуғу вә и. а. васитәсилә даим тамамланыр вә бу гулдурлуг өзү тәдавүл просесинин васитәчилийи олмадан кечинәрәк, билавасситә физики зоракылыг йолу илә өзкәсинин иш гүввәсинин натурал шәкилдә мәнимсәнилмәсини тәшкил эдир. Һәтта Бирләшмиш Штатларда да, муздлу әмәк тәтбиг эдән шимал штатлары илә көләлийин олдуғу чәнуб штатлары арасындакы бағлайычы вилайәт Чәнуб үчүн гул етишдирилдийи вилайәтә чеврилдикдә вә, беләликлә, бурада базара чыхарылан гуллар өзләри иллик тәкрар истеһсал үнсүрү олдугда, — бу да бир мүддәтдән сонра кифайәт этмәди, буна көрә дә гул базарыны тамамламаг үчүн Африка гул алвери, мүмкүн олдугча, узун заман давам этди.

Һ) Капиталист истеһсалы әсасында иллик мәһсулун мүбадиләси заманы пулун кортәбии сурәтдә ахыб кетмәси вә ахыб кәлмәси; әсас капиталларын бүтүн өз дәйәри кәмиййәтиндә бир заманда аванс эдилмәси вә онларын дәйәринин бир чох иллардән ибарәт бир дөвр әрзиндә тәдричлә тәдавүлдән көтүрүлмәси, демәли, һәр илки дәфинә ярадылышы, — өзү илә янашы баш верән вә һәр илки ени гызыл истеһсалына әсасланан дәфинә ярадылышындан маһиййәтчә тамам фәргли бир дәфинә ярадылышы васитәсилә һәмин дәйәрин пул формасында тәдричлә бәрпа эдилмәси; әмтиәләрин истеһсал дөврләринин узунлуғундан асылы

олараг пулун аванс эдилдийи вахтын мүхтәлиф узунлугда олмасы вә, демәли, һәлә габагчадан, әмтиәни сатмаг васитәсилә пулу тәдавүлдән кери көтүрмәк мүмкүн олан вахтдан әввәл, дәфинә формасында әлдә пул олмасынын зәрурилийи; пулун аванс эдилдийи вахтын мүхтәлиф узунлугда олмасы,— һеч олмазса, истеһсал еринин сатыш ериндән мүхтәлиф узаглыгда олмасындан ирәли кәлән бу мүхтәлифлик; эйнилә дә, мүхтәлиф мүәссисәләрдә вә эйни истеһсал саһәсиндәки айры-айры мүхтәлиф капиталистләрин әлиндә олан истеһсал эһтиятларынын вәзиййәтиндән вә я нисби кәмиййәтиндән асылы олараг, пул мәбләғләринин кәмиййәтиндә вә гайытмасы мүддәтиндәки фәрг, демәли, сабит капитал үнсүрләринин сатын алынмасы мүддәтләриндәки фәргләр, — һәм дә тәкрар истеһсал или әрзиндә олан бүтүн бунлар, — кортәбии һәрәкәтин бүтүн бу мүхтәлиф чәһәтләри тәчрүбәдә нәзәрә чарпдыгда вә бунлара диггәт верилдикдә, дәрһал бунлардан һәм кредит системинин механики ярдымчы васитәләри үчүн, һәм дә борч верилә биләчәк нәгд капиталлары һәгигәтән кери чәкиб кәтирә билмәк үчүн мүнтәзәм сурәтдә истифадә эдилә биләр.

Буна бир дә, истеһсалын үмумиййәтлә нормал шәраитдә арасы кәсилмәдән эйни һәчмдә давам этдийи саһәләрлә илин мүхтәлиф дөврләриндә, кәнд тәсәррүфатындакы кими, мүхтәлиф өлчүдә иш гүввәси тәтбиг эдән саһәләр арасындакы фәрг әлавә олунур.

XIII. ДЕСТҮТ-ДЕ-ТРАСИНИН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ НӘЗӘРИЙЙӘСИ[56].

Ичтимаи тәкрар истеһсал нәзәрдән кечириләркән сияси игтисад нүмайәндәләринин мейдана чыхан долашыг вә эйни заманда тәшәххүслү дүшүнчәсизлийинин нүмунәсини бизә, һәтта Рикардонун да чидди янашыб чох көркәмли бир язычы [a very distinguished writer] («Principles», сәһ. 333) [Рикардо: «Сияси игтисад әсаслары». Дөвләт ичтимаи-игтисади әдәбийят нәшриййаты, 1935-чи ил] адландырдығы әлламә мәнтигчи Дестүт-де-Траси верир (мүгайисә эт: I китаб, IV фәсил, 2, гейд 30).

Бу көркәмли язычы бүтүн ичтимаи тәкрар истеһсал вә тәдавүл просеси һаггында ашағыдакы көстәришләри верир:

«Мәндән сорушарлар ки, бу сәнае саһибкарлары белә бөйүк мәнфәәтләри нечә көтүрүрләр вә бунлары кимдән әлдә эдә биләрләр. Мән чаваб верирәм: онлар буна онунла наил олурлар ки, өзләринин истеһсал этдикләринин һамысыны истеһсалын онлара тамам олдуғундан баһа сатырлар; буна онунла наил олурлар ки:

[56] II әлязмасындан.

1) өзләринин истеһлакына кедән, өзләринин тәләбатынын өдәнилмәсинә сәрф олунан вә мүгабилиндә өз мәнфәәтләринин бир һиссәсини вердикләри һәр шейи бир-биринә сатырлар;

2) һәм өзләринин, һәм дә бекар капиталистләрин ишә көтүрдүкләри муздлу фәһләләрә сатырлар; бу йолла онлар һәмин фәһләләрин, азачыг гәнаәтләриндән башга, бүтүн әмәк һаггыны онлардан кери алмыш олурлар;

3) билаваситә ишә көтүрдүкләри фәһләләрә музд верилмәси үчүн һәлә сәрф эдилмәмиш олан өз кәлиринин бир һиссәсини онлара верән бекар капиталистләрә сатырлар; белә ки, саһибкарларын һәр ил бекар капиталистләрә вердикләри бүтүн рента бу йоллардан бири васитәсилә гайыдыб биринҹиләрин әлинә кәлир» (Destutt de Tracy: «Traité de la volonté et de ses effets». Paris 1826, сәһ. 239).

Демәли, капиталистләр, әввәлән, изафи дәйәрин өзләри тәрәфиндән шәхси истеһлак үчүн тә'йин олунан вә я кәлир кими истеһлак эдилән һиссәсини мүбадилә эдәркән бир-бирини алдатмагла варланырлар. Йә'ни әкәр онларын изафи дәйәринин, мүвафиг сурәтдә онларын мәнфәәтинин, бу һиссәси = 400 ф. стерлингдирсә, онда һәмин 400 ф. ст. элә бир үсулла, мәсәлән, 500 ф. стерлингә чеврилир ки, һәмин 400 ф. стерлингә шәрик оланлардан һәр бири өз һиссәсини дикәринә 25% артығына сатыр. Буну онларын һамысы этдийинә көрә, бунун нәтиҹәси белә оларды ки, элә бил онлар бир-бирләринә сатдыгларыны һәгиги дәйәринә сатырлар. Анҹаг о вар ки, 400 ф. стерлинглик әмтиә дәйәринин тәдавүлү үчүн онлара 500 ф. стерлинглик пул күтләси лазым олаҹагдыр, бу исә варланмаг методундан даһа чох, йохсуллашмаг методудур, чүнки онлар бүтүн өз вариййәтинин бөйүк бир һиссәсини гейри-мәһсулдар сурәтдә файдасыз тәдавүл васитәләри формасында сахламалы олурлар. Бүтүн мәсәлә ондан ибарәт олур ки, капиталистләрин әмтиәләринин гиймәти номинал сурәтдә үмумән йүксәлсә дә, капиталистләр синфи өз шәхси истеһлакы үчүн өз араларында ялныз, дәйәри 400 ф. ст. олдуғу мигдарда әмтиә бөлүшдүрә биләр, лакин онлар бир-бирләринә гаршылыглы сурәтдә илтифат эдиркән бу 400 ф. стерлинглик әмтиә дәйәрини 500 ф. ст. әмтиә дәйәри үчүн тәләб олунан мигдарда пул васитәсилә тәдавүл этдирирләр.

Биз һәлә ону тамамилә бир кәнара гоюруг ки, бурада «онларын мәнфәәтләринин бир һиссәси» вә, демәли, дахилиндә мәнфәәт мөвҹуд олан үмумиййәтлә әмтиә эһтияты фәрз эдилмишдир. Дестүт исә бу мәнфәәтин мәһз һарадан әлдә эдилдийини изаһ этмәк нийәтиндә иди. Онун тәдавүлү үчүн лазым кәлән пулун мигдары мәсәләси тамамилә икинҹи дәрәҹәли бир мәсәләдир. Мәнфәәтин тәмсил эдилдийи әмтиә күтләси, көрүнүр, ондан мейдана кәлир ки, капиталистләр һәмин әмтиә күтләсини ялныз бир-бирләринә сатмаг дейил, — һәрчәнд бу өзү дә чох яхшыдыр,

вә дәриндир, — һәмчинин онларын һамысы бир-биринә баһа сатырлар. Демәли, инди биз капиталистләрин варланмасынын бир мәнбәинә бәләд олдуг. Бу да «энтспектор Брэзигин» сирриндән ибарәт олур ки, бөйүк йохсуллуг бөйүк pauvreté-дән [йохсуллугдан] ирәли кәлир.

2) Сонра, һәмин капиталистләр «һәм өзләринин, һәм дә бекар капиталистләрин ишә көтүрдүкләри муздлу фәһләләрә» сатырлар; «беләликлә, онлар һәмин муздлу фәһләләрин бүтүн әмәк һаггыны, азачыг гәнаәтләриндән башга, онлардан кери алмыш олурлар».

Капиталистләрин фәһләйә әмәк һаггы олараг аванс этмиш олдуглары пул капиталын онлара гайытмасы, чәнаб Дестүтә көрә, һәмин капиталистләрин варланмасынын икинчи мәнбәидир.

Демәли, әкәр капиталистләр синфи фәһләләрә әмәк һаггы олараг, мәсәлән, 100 ф. ст. вермишсә, сонра да һәмин фәһләләр эйни капиталистләр синфиндән енә һәмин 100 ф. ст. дәйәриндә әмтиә сатын алырларса вә буна көрә иш гүввәсинин алычылары оларкән капиталистләрин аванс этдикләри 100 ф. ст. мәбләғи фәһләләрә 100 ф. стерлинглик әмтиә сатылмасы нәтичәсиндә һәмин капиталистләрә гайыдырса, онда капиталистләр бунун сайәсиндә *варланырлар*. Сағлам дүшүнчә нөгтейи-нәзәриндән белә көрүнүр ки, капиталистләр бу әмәлийятдан әввәл әлләриндә олан 100 ф. стерлинги бу әмәлийят васитәсилә енидән әлдә эдирләр. Әмәлийятын әввәлиндә онларын 100 ф. ст. пулу вар иди, бу 100 ф. стерлингә онлар иш гүввәси алмышлар. Бу 100 ф. ст. пула алынмыш әмәк, индийәдәк билдийимизә көрә, 100 ф. ст. дәйәриндә әмтиә истеһсал эдир. Бу 100 ф. стерлинглик әмтиәни фәһләләрә сатмаг васитәсилә капиталистләр 100 ф. стерлинг пулу кери алырлар. Демәли, капиталистләрин әлиндә енә 100 ф. ст. пул, фәһләләрин әлиндә исә онларын өзләринин истеһсал этдийи 100 ф. стерлинглик әмтиә вардыр. Чәтин баша дүшмәк олур ки, капиталистләр бунда нечә варлана биләрләр. Әкәр 100 ф. ст. пул гайыдыб онларын әлинә кәлмәсәйди, онда онлар, әввәлән, фәһләләрин әмәйи үчүн фәһләләрә 100 ф. ст. пул вә, икинчиси, һәмин әмәйин мәһсулуну, 100 ф. стерлинглик истеһлак шейләрини һавайы вермәли олардылар. Беләликлә, пулун гайытмасы ән чоху ону изаһ этмәйә хидмәт эдәрди ки, бу әмәлийят нәтичәсиндә капиталистләр нәйә көрә йохсуллашмырлар; әсла буну изаһ этмәйә хидмәт этмәзди ки, капиталистләр бундан нәйә көрә варланырлар.

Һәмин 100 ф. ст. пулун нә саяг капиталистләрин әлинә кечдийи вә фәһләләрин өзләри үчүн өз һесабына әмтиәләр истеһсал этмәси әвәзиндә нә сәбәбә өзләринин иш гүввәсини бу 100 ф. стерлингә мүбадилә этмәйә мәчбур олдуглары мәсәләси, әлбәт-

тә, башга мәсәләдир. Лакин бу элә бир шейдир ки, Дестүт бойда мүтәфәккирләр үчүн о өзлүйүндә айдындыр.

Дестүт өзү мәсәләнин бу чүр һәлли илә һеч дә тамам кифайәтләнмир. Ахы о бизә демәмишдир ки, варланма ондан ирәли кәлир ки, 100 ф. ст. пул мәбләғинин хәрчләнмәси вә сонра 100 ф. ст. пул мәбләғинин енә дә кәлмәси нәтичәсиндә, йә'ни 100 ф. ст. мәбләғиндә пулун кери гайытмасы нәтичәсиндә баш верир ки, бу да ялныз 100 ф. ст. пулун нә сәбәбә итиб кетмәдийини көстәрир. О бизә демишдир ки, капиталистләр «өзләринин истеһсал этдикләринин һамысыны истеһсалын онлара тамам олдуғундан баһа сатмагла» варланырлар.

Демәли, белә чыхыр ки, капиталистләр фәһләләрлә өз сөвдәләриндә һәмчинин она көрә варланмалыдырлар ки, фәһләләрә чох баһа сатырлар. Чох көзәл! «Онлар әмәк һаггы верирләр... вә һамысы, һәмин адамларын һамысынын бунлар үчүн» {мәһсуллар үчүн} «һәмин әмәк һаггы сайәсиндә онлара» {капиталистләрә} «тамам олдуғундан артыг пул хәрчләдикләринә көрә онларын әлинә гайыдыр» (сәһ. 240). Демәли, капиталистләр фәһләләрә 100 ф. ст. әмәк һаггы верирләр, сонра да фәһләләрин өз мәһсулуну онлара 120 ф. стерлингә сатырлар, белә ки, һәмин 100 ф. ст. капиталистләрин әлинә гайытмагдан башга, онлар һәлә 20 ф. стерлинг дә газанмыш олурлар? Бу мүмкүн дейилдир. Фәһләләр анчаг әмәк һаггы формасында алдыглары пулу верә биләрләр. Әкәр онлар капиталистләрдән 100 ф. ст. әмәк һаггы алмышларса, онда 120 ф. стерлинглик дейил, анчаг 100 ф. стерлинглик сатын ала биләрләр. Демәли, иш бу йолла кетмир. Лакин даһа бир йол вардыр. Фәһләләр капиталистләрдән 100 ф. стерлинглик әмтиә сатын алырлар, һәгигәтдә исә анчаг 80 ф. ст. дәйәриндә әмтиә алмыш олурлар. Буна көрә дә онлар сөзсүз 20 ф. ст. мәбләғиндә алдадылмыш олурлар. Капиталист исә сөзсүз 20 ф. ст. мәбләғиндә варланмыш олур, чүнки о әслиндә иш гүввәсинә дәйәриндән 20% ашағы музд вермишдир, яхуд номинал әмәк һаггындан долайы йолла 20% мигдарында чыхмышдыр.

Әкәр капиталистләр синфи лап әввәлдән фәһләләрә анчаг 80 ф. ст. әмәк һаггы вермиш олсайды, сонра да онлара бу 80 ф. ст. пул мүгабилиндә һәгигәтән 80 ф. стерлинглик әмтиә дәйәри вермиш олсайды, енә эйни мәгсәдә чатмыш оларды. Әкәр бүтөвлүкдә капиталистләр синфи көтүрүләрсә, нормал йол, көрүнүр, беләдир, чүнки чәнаб Дестүтүн өз дедийинә көрә, фәһлә синфи «кифайәт гәдәр әмәк һаггы» (сәһ. 219) алмалыдыр, она көрә ки, бу әмәк һаггы ән азы онун яшая билмәси вә иш габилиййәтини сахлая билмәси үчүн, «ән зәрури яшайыш васитәләри ала билмәси» (сәһ. 180) үчүн кифайәт этмәлидир. Әкәр фәһләләр кифайәт гәдәр белә бир музд алмырларса, онда, енә һәмин Дестүтүн дедийинә көрә, бу, «сәнае үчүн өлүмдүр» (сәһ. 208), демә-

ли, көрүнүр, бу һеч дә капиталистләр үчүн варланмаг васитәси дейилдир. Лакин капиталистләр синфи тәрәфиндән фәһлә синфинә верилән әмәк һаггы нә йүксәкликдә олурса олсун, онун мүәййән дәйәри, мәсәлән, 80 ф. ст. дәйәри вардыр. Демәли, әкәр капиталистләр синфи фәһләләрә 80 ф. ст. верирсә, онда бу 80 ф. ст. үчүн онлара 80 ф. стерлинглик әмтиә дәйәри вермәлидир, буна көрә дә һәмин 80 ф. стерлингин кери гайытмасы ону варландырмыр. Йох әкәр капиталистләр синфи фәһләләрә 100 ф. ст. пул верир вә 100 ф. стерлингә 80 ф. стерлинглик әмтиә дәйәрини сатырса, онда фәһләләрә пул шәклиндә онларын нормал әмәк һаггындан 25% артыг верир, лакин һәмин пула 25% аз әмтиә верир.

Башга сөзлә: капиталистләр синфинин үмумиййәтлә өз мәнфәәтини көтүрдүйү фонд нормал әмәк һаггындан чыхылма васитәсилә, иш гүввәсинә өз дәйәриндән ашағы, йә'ни муздлу фәһләләр шәклиндәки иш гүввәсинин нормал тәкрар истеһсалы үчүн зәрури олан яшайыш васитәләринин дәйәриндән ашағы мудз верилмәси васитәсилә әмәлә кәлмиш оларды. Демәли, әкәр нормал әмәк һаггы верилсәйди, — Дестүтә көрә исә мәһз верилмәлидир, — онда нә сәнаечиләр, нә дә бекар капиталистләр үчүн һеч бир мәнфәәт фонду мөвҹуд олмазды.

Демәли, капиталистләр синфинин нә сурәтлә варланмасынын бүтүн сиррини ҹәнаб Дестүт бундан ибарәт этмәли оларды: әмәк һаггындан чыхылма васитәсилә. Бу һалда онун 1 вә 3 бәндләрдә сөйләдийи башга изафи дәйәр фондлары йохдур.

Демәли, фәһләләрин пул әмәк һаггы онларын анҹаг бир синиф кими яшамасы үчүн зәрури олан истеһлак шейләринин дәйәриндән ибарәт эдилдийи бүтүн өлкәләрдә нә капиталистләрин истеһлак фонду, нә дә онлар үчүн йығым фонду мөвҹуд олмазды, демәли, һәмчинин капиталистләр синфинин дә яшайыш фонду олмазды, демәли, капиталистләр синфи дә олмазды. Дестүтә көрә, көһнә мәдәниййәт дүнясынын бүтүн варлы, инкишаф этмиш өлкәләриндә мәһз белә дә оларды, чүнки бурада, «көһнә ришәләр салмыш олан бизим ҹәмиййәтләрдә әмәк һаггынын өдәнилдийи фонд... демәк олар сабит кәмиййәтдир» (сәһ. 202).

Әмәк һаггы әскилдилдикдә дә, капиталистләрин варланмасы ондан ирәли кәлмир ки, онлар әввәлҹә фәһләйә 100 ф. ст. пул верирләр, сонра исә она һәмин 100 ф. ст. пул мүгабилиндә 80 ф. стерлинглик әмтиә верирләр, — демәли, 80 ф. стерлинглик әмтиә әслиндә 100 ф. стерлинглик, 25% артыг пул мәбләғи васитәсилә тәдавүлә кәтирилир, — ондан ирәли кәлир ки, капиталист фәһләнин мәһсулундан ялныз изафи дәйәри — мәһсулун изафи дәйәр ифадә эдилән һиссәсини, — дейил, бундан әлавә, мәһсулдан әмәк һаггы формасында фәһләйә чатмалы олан һиссәнин 25%-ни дә мәнимсәйир. Дестүтүн тәсәввүр этдийи белә мә'насыз бир үсулла капиталистләр синфи әсла һеч бир шей газанмазды. О, фәһ-

ләләрә әмәк һаггы олараг 100 ф. ст. верир вә бу 100 ф. стерлингә фәһләнин өз мәһсулундан она 80 ф. ст. мәбләғиндә әмтиә дәйәри гайтарыр. Лакин сонракы әмәлийят заманы о енә дә эйни мәгсәд үчүн 100 ф. ст. аванс етмәлидир. Демәли, 80 ф. ст. пул аванс етмәк вә бунун мүгабилиндә 80 ф. стерлинглик әмтиә вермәк әвәзинә, 100 ф. ст. пул аванс етмәклә вә бунун мүгабилиндә 80 ф. стерлинглик әмтиә вермәклә о ялныз файдасыз бир әйләнчә илә мәшғул олур. Йә'ни о өз дәйишән капиталынын тәдавүлү үчүн тамамилә файдасыз олараг даим 25% артыг пул капитал аванс едир ки, бу да тамамилә орикинал бир варланма методудур.

3) Нәһайәт, капиталистләр синфи «бекар капиталистләрә» сатыр, «онлар да өз кәлиринин билаваситә ишә көтүрдүкләри фәһләләрин ишә көтүрүлмәсинә һәлә хәрчләнмәмиш олан һиссәсини она верирләр; беләки, капиталистләр синфинин һәр ил онлара (бекар капиталистләрә) вердийи бүтүн рента бу вә я башга үсулла гайыдыб онун әлинә кәлир».

Әввәл биз көрмүшдүк ки, сәнае капиталистләри «онларын истеһлакында өзләринин тәләбатыны өдәмәйә хидмәт едән бүтүн һиссәни өз мәнфәәтләринин бир гисми илә өдәйирләр». Беләликлә, фәрз едәк ки, онларын мәнфәәтләри = 200 ф. стерлингдир. Тутаг ки, мәсәлән, 100 ф. ст. онларын фәрди истеһлакына кедир. Лакин галан ярысы = 100 ф. ст. онларын дейил, бекар капиталистләриндир, йә'ни торпаг рентасы аланларындыр вә фаизлә борч верән капиталистләриндир. Демәли, сәнае капиталистләри бу шәрикләрә 100 ф. ст. мәбләғиндә пул вермәлидирләр. Бу пулдан бекар капиталистләр үчүн, онларын өз истеһлакындан өтрү, дейәк ки, 80 ф. ст., ев гуллугчулары тутмаг вә с. үчүн дә 20 ф. ст. тәләб олунур. Демәли, һәмин 80 ф. стерлингә онлар сәнае капиталистләриндән истеһлак шейләри сатын алырлар. Бунунла да сәнае капиталистләриндән 80 ф. стерлинглик мәһсул узаглашыр, лакин эйни заманда 80 ф. ст. пул, йә'ни онларын рента, фаиз вә и. а. ады илә бекар капиталистләрә вердикләри 100 ф. стерлингин $^{4}/_{5}$-ү гайыдыб өз әлләринә кәлир. Сонра, ев гуллугчулары синфи, бекар капиталистләрин билаваситә муздлу фәһләләри өз ағаларындан 20 ф. ст. алмышлар. Онлар буна — енә дә сәнае капиталистләриндән — 20 ф. стерлинглик истеһлак шейләри сатын алырлар. Беләликлә, һәмин капиталистләрдән 20 ф. стерлинглик мәһсул узаглашдығы заман 20 ф. ст. мәбләғиндә пул, яхуд онларын рента, фаиз вә с. олараг бекар капиталистләрә пул шәклиндә вермиш олдуглары 100 ф. ст. пулун сон бешдә бир һиссәси гайыдыб өз әлләринә кәлир.

Сөвдә гуртардыгда мә'лум олур ки, сәнае капиталистләринин рента, фаиз вә и. а. олараг пул шәклиндә бекар капиталистләрә

вердийи 100 ф. ст. онлара гайытмышдыр, лакин онларын изафи мәһсулунун ярысы = 100 ф. стерлинглийи онларын әлиндән бекар капиталистләрин истеһлак фондуна кечмишдир.

Демәли, һәмин 100 ф. стерлингин бекар капиталистләрлә онларын билаваситә муздлу фәһләләри арасында бөлүнмәсини бу вә я башга шәкилдә арая гатмаг бурада бәһс олунан мәсәлә үчүн, йәгин ки, тамамилә артыгдыр. Мәсәлә садәдир: онларын ренталарыны, фаизләрини, гысасы, изафи дәйәрдән = 200 ф. стерлингдән онлара чатан һиссәни онлара сәнае капиталистләри пул илә, 100 ф. ст. шәклиндә верирләр. Һәмин 100 ф. стерлингә онлар сәнае капиталистләриндән билаваситә вә я долайы йолла истеһлак шейләри сатын алырлар. Демәли, бекар капиталистләр 100 ф. ст. мәбләғиндә пулу онлара гайтарыр вә онлардан 100 ф. стерлинглик истеһлак шейләри көтүрүрләр.

Беләликлә, сәнае капиталистләринин бекар капиталистләрә вердийи 100 ф. ст. мәбләғиндә пул гайыдыб кәлмиш олур. Пулун белә гайытмасы, Дестүтүн уйдурдуғу кими, сәнае капиталистләринин варланмасы васитәсидирми? Сөвдәдән әввәл онларын 200 ф. стерлинглик дәйәр мәбләғи вар иди, — 100 ф. ст. пул шәклиндә вә 100 ф. ст. истеһлак шейләри шәклиндә иди. Сөвдәдән сонра онларын әлиндә әввәлки дәйәр мәбләғинин анҹаг ярысы олур. 100 ф. ст. мәбләғиндә бу пул енә онлардадыр, лакин онлар һәмин 100 ф. стерлинги истеһлак шейләри шәклиндә итирмишләр вә бунлар бекар капиталистләрин әлинә кечмишдир. Демәли, онлар 100 ф. ст. мәбләғиндә варланмаг дейил, 100 ф. ст. мәбләғиндә йохсуллашмышлар. Әкәр онлар белә долайы йолла кетмәк, — әввәлҹә 100 ф. ст. пул вермәк, сонра 100 ф. стерлинглик истеһлак шейләринин мүгабилиндә һәмин 100 ф. ст. пулу кери алмаг — әвәзинә рентаны, фаизи вә саирәни өз мәһсулларынын натурал формасында билаваситә версәйдиләр, онда тәдавүлдән онлара пул шәклиндә һеч бир 100 ф. ст. гайытмазды, чүнки онлар пул шәклиндә тәдавүлә һеч бир 100 ф. ст. бурахмаздылар. Мәһсул илә өдәнилмәк үсулунда мәсәлә садәҹә олараг белә оларды ки, онлар 200 ф. ст. дәйәриндә изафи мәһсулдан бир ярысыны өзләриндә сахлаяр, дикәр ярысыны исә эквивалентсиз олараг бекар капиталистләрә верәрдиләр. Һәтта Дестүт дә буну варланмаг васитәси э'лан этмәйә тамаһ салмазды.

Әлбәттә, сәнае капиталистләринин бекар капиталистләрдән көтүрдүйү вә мүгабилиндә онлара изафи дәйәрин бир һиссәсини торпаг рентасы, фаиз вә и. а. формасында вермәли олдуғу торпаг вә капитал онлар үчүн мәнфәәтли иди, чүнки бу һәм үмумиййәтлә мәһсулун, һәм дә мәһсулдан изафи мәһсул тәшкил эдән вә я изафи дәйәри ифадә эдән һиссәнин истеһсалы шәртләриндән биридир. Бу мәнфәәт көтүрүлмүш торпаг вә капитал мүгабилиндә верилән гиймәтдән ирәли кәлмәк дейил, торпаг

вә капиталдан истифадә эдилмәсиндән ирәли кәлир. Һәмин гиймәт, әксинә, мәнфәәтдән чыхылыр. Белә олмасайды, иддиа этмәк лазым кәләрди ки, әкәр сәнае капиталистләри изафи дәйәрин икинчи ярысыны вермәк әвәзинә, ону да өзләри үчүн сахлая билсәйдиләр, онда варланмаг дейил, йохсуллашмыш олардылар. Лакин тәдавүл һадисәләрини, мәсәлән, пулун керийә ахыб кәлмәсини бу чүр тәдавүл һадисәләринин анчаг васитә олдуғу мәһсул бөлкүсү илә гарышдырыб бир ерә гатдыгда, белә бир долашыглыг әмәлә кәлир.

Лакин енә һәмин Дестүт о гәдәр фәндкирдир ки, белә дейир: «Бу бекар адамларын кәлирләри һарадан әлдә эдилир? Бу кәлирләр, онларын капиталларыны ишләдән адамларын, йә'ни өз дәйәриндән артыг дәйәр истеһсал эдән әмәйин һаггыны биринчиләрин фондундан өдәйән адамларын, — бир сөзлә, сәнаечиләрин өз мәнфәәтиндән бекар адамлара вердийи рентадан әлдә эдилмирми? Буна көрә дә һәр һансы бир сәрвәтин мәнбәини ашкар этмәк үчүн һәмишә онларын үзәринә гайытмаг лазым кәлир. Биринчиләрин ишә кө түрдүйү фәһләләри һәгигәтдә онлар едиздирирләр» (сәһ. 246).

Демәли, верилән рента вә и. а. инди сәнаечиләрин мәнфәәтиндән чыхылыр. Әввәлдә бу онлар үчүн варланмаг васитәси иди.

Лакин бизим Дестүт үчүн енә дә бир тәсәлли галмышдыр. Бу гочаг сәнаечиләр бекар капиталистләрлә дә өзләринин бир-бирилә вә фәһләләрлә этдикләри кими рәфтар эдирләр. Онлар бүтүн әмтиәләри бекар капиталистләрә, мәсәлән, 20% баһа сатырлар. Бурада ики һал мүмкүндүр. Һәр ил сәнаечиләрдән алынан 100 ф. стерлингдән башга, бекар капиталистләрин я айры пул вәсаити вардыр, я да белә бир вәсаити йохдур. Биринчи һалда сәнаечиләр 100 ф. ст. дәйәриндәки өз әмтиәләрини онлара, дейәк ки, 120 ф. ст. гиймәтилә сатырлар. Демәли, әмтиәләри сатдыгда нәинки онларын бекар капиталистләрә вермиш олдуглары 100 ф. ст. өзләринә гайыдыр, бундан әлавә, онларын әлинә өзләри үчүн һәгигәтән ени дәйәр тәшкил эдән даһа 20 ф. стерлинг кәлир. Бәс инди һесаб нә шәкил алыр? Онлар 100 ф. стерлинглик әмтиәни һавайы вермишләр, чүнки онларын әмтиәсинин бир һиссәси үчүн онлара верилмиш 100 ф. ст. пул онларын өз пулу иди. Демәли, онларын өз әмтиәсинин пулу онларын өз пулундан верилмишдир. Демәли — 100 ф. ст. зәрәр вардыр. Лакин онлар бундан әлавә, гиймәтин дәйәрдән артығы олараг 20 ф. ст. әлдә этмишләр. Демәли — 20 ф. ст. газанч вардыр; 100 ф. ст. зәрәр олдугда, 80 ф. ст. зәрәр чыхачагдыр, — енә дә плюс дейил, минус олачагдыр. Бекар капиталистләрин алдадылмасы сәнаечиләрин зәрәрини азалтды, лакин сәрвәтин азалмасы онлар үчүн бунун нәтичәсиндә дөнүб варланмаг васитәси олмады. Лакин белә бир метод узун müддәт әрзиндә тәтбиг эдилә билмәз,

чүнки әкәр бекар капиталистләр илбәил чәми 100 ф. ст. пул алырларса, онда илбәил 120 ф. ст. пул верә билмәзләр.

Демәли, дикәр үсул: сәнаечиләр 80 ф. ст. дәйәриндә әмтиәни бекар капиталистләрә вердикләри 100 ф. ст. пула сатырлар. Бу һалда да онлар, әввәлдә олдуғу кими, рента, фаиз вә и. а. формасында 80 ф. стерлинги һавайы верирләр. Белә алдатма йолу илә онлар бекар капиталистләрә вердикләри бачы азалтмышлар, лакин һәмин бач енә дә давам эдир вә, гиймәтләр сатычыларын өз арзусундан асылыдыр — дейән эйни нәзәриййәйә әсасән бекар капиталистләр өз торпағы вә капиталы үчүн кечмишдәки 100 ф. ст. әвәзинә бундан сонра 120 ф. ст. мәбләғиндә рента, фаиз вә и. а. тәләб эдә биләрләр.

Бу парлаг тәдгигат дәрин бир мүтәфәккирә тамамилә лайигдир, бу мүтәфәккир бир сәһифәдә А. Смитдән көчүрүб языр ки, «әмәк һәр бир сәрвәтин мәнбәидир» (сәһ. 242), сәнае капиталистләри «өз капиталыны тәтбиг эдәркән, мәнфәәтлә бирликдә бу капиталы тәкрар истеһсал эдән әмәйин һаггыны вермәк үчүн тәтбиг эдирләр» (сәһ. 246), сонракы сәһифәдә исә белә бир нәтичә чыхарыр ки, бу сәнае капиталистләри «бүтүн галан адамлары едиздирирләр, ялныз онлар ичтимаи сәрвәти артырыр вә бизим бүтүн зөвг васитәләримизи ярадырлар» (сәһ. 242), фәһләләр капиталистләри едиздирмәк дейил, капиталистләр фәһләләри едиздирирләр, һәм дә бунун үчүн белә бир абидар әсас көстәрир ки, фәһләләрә музд олараг верилән пул онларын әлиндә галмыр, фәһләләрин истеһсал этдийи әмтиәнин сатын алынмасы мүгабилиндә даим капиталистләрә гайыдыр. «Онлар анчаг бир әлләри илә алырлар, дикәр әлләри илә исә кери гайтарырлар. Демәли, онларын истеһлакына, онлары ишә көтүрән шәхсләрин ятардығы бир истеһлак кими бахылмалыдыр» (сәһ. 235).

Ичтимаи тәкрар истеһсал вә истеһлак үчүн пул тәдавүлүнүн нечә васитә олдуғуну белә этрафлы тәсвир эдәндән сонра Дестүт давам эдиб дейир: «Сәрвәтин бу perpetuum mobile-си бах бунунла, — элә бир һәрәкәтлә баша чатыр ки, бу һәрәкәт, пис баша дүшүлмүшдүрсә дә» (mal connu — доғрудур!), «һаглы олараг тәдавүл адландырылыр; чүнки о, һәгигәтән дөврандан ибарәтдир вә даим өз башланғыч нөгтәсинә гайыдыр. Бу нөгтә истеһсалын баш вердийи нөгтәдир» (сәһ. 239—240).

Чох көркәмли бир язычы, Франса Институтунун вә Филаделфиядакы Фәлсәфә чәмиййәтинин үзвү олан вә вулгар игтисадчылар арасында һәгигәтән бир нөв парлаг улдуз олан Дестүт ахырда охучулардан хаһиш эдир ки, ичтимаи просесин кедишини өзүнүн һейрәт эдиләчәк бир айдынлыгла тәсвир этмәсинә, мөвзуу ишыгландырмаг үчүн сачдығы ишыға һейран галсынлар; һәтта бөйүк бир лүтфкарлыг көстәриб бүтүн бу ишығын һара-

дан мейдана кәлдийини охучуя билдирир. Бурада буну әслиндә олдуғу кими вермәк лазымдыр:

«On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société.* D'où viennent cet accord et cette *lucidité?* De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin» (сәһ. 242, 243)*.

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude! [Будур, бүтүн өз парлаглығы илә буржуа кретинизми!]

---

* «Үмид эдирәм диггәт етирәрләр ки, сәрвәтләримизин истеһлакына олан белә бир бахыш һәмин сәрвәтләрин истеһсалы вә онларын бөлкүсү һаггында бүтүн дейиләнләрә нечә уйғун кәлир вә эйни заманда бу бахыш *иҹтимаи һәятын бүтүн кедишинин нәзәрдән кечирилмәсиндә нечә бир айдынлыг ярадыр.* Бу аһәнкдарлыг вә бу ишыг һарадан алыныр. Онлар бизим кәшф этдийимиз һәгигәтдән төрәйир. Бу бизә элә күзкүләри хатырладыр ки, бунлар лазыми ердә өз гаршысына гоюлан һәр шейи дүрүст шәкилдә вә һиссәләр арасындакы пропорсиялары сахламагла экс этдирир, һәмин ердән яхында вә я узагда олан һәр шейи исә гарышдырыр вә яйғын көстәрир». *Ред.*

ИЙИРМИ БИРИНЧИ ФӘСИЛ[57].

ЙЫҒЫМ ВӘ КЕНИШ ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛ.

I китабда көстәрилмишди ки, айрыча бир капиталистин йығымы нечә баш верир. Әмтиә капиталын пула чеврилмәси нәтичәсиндә, изафи дәйәри тәмсил эдән изафи мәһсул да пула чеврилир. Бу сурәтлә пула чеврилмиш олан һәмин изафи дәйәри капиталист енидән өз мәһсулдар капиталынын әлавә натурал үнсүрләринә чевирир. Артмыш капитал сонракы истеһсал дөвранында даһа чох мигдар мәһсул верир. Лакин фәрди капиталда нәләр баш верирсә, бунлар бүтүн иллик тәкрар истеһсалда да өзүнү көстәрмәлидир, бу тамамилә, садә тәкрар истеһсалы нәзәрдән кечирәркән көрдүйүмүзүн эйнидир, чүнки садә тәкрар истеһсалда — фәрди капитал олдугда — онун истеһлак эдилмиш әсас тәркиб һиссәләринин дәфинә олараг йығылан пул шәклиндә далбадал чөкүб галмасы иллик ичтимаи тәкрар истеһсалда да өз ифадәсини тапыр.

Әкәр фәрди капитал $= 400_c + 100_v$, иллик изафи дәйәр исә $= 100$ олса, онда әмтиә мәһсулу $= 400_c + 100_v + 100_m$ олар. Бу 600 мәбләғи пула чеврилир. Һәмин пулдан 400_c енидән сабит капиталын натурал формасына, 100_v — иш гүввәсинә чеврилир вә, әкәр бүтүн изафи дәйәр йығылырса, онда 100_m дә мәһсулдар капиталын натурал үнсүрләринә мүбадилә эдиләрәк әлавә сабит капитала чеврилир. Бурада фәрз эдилир ки: 1) мөвчуд техники шәраитдә бу мәбләғ һәм фәалиййәт көстәрән сабит капиталы артырмаг үчүн, һәм дә ени сәнае мүәссисәси яратмаг үчүн кифайәтдир. Лакин элә дә олур ки, бу просес һәята кечә биләндән әввәл, демәли, һәгиги йығым, истеһсалын кенишләндирилмәси башлана биләндән әввәл, мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә узун мүддәт әрзиндә изафи дәйәри пула чевирмәк вә бу пулу дәфинә шәклиндә бир ерә топламаг лазым кәлир. 2) Фәрз эдилир ки, әслиндә һәлә әввәл истеһсал кенишләнмишдир: пулу (пул шәк-

[57] Бурадан ахыра гәдәр VIII әлязмасы кәлир.

линдә йығылмыш изафи дәйәри) мәһсулдар капитал үнсүрләринә чевирмәк мүмкүн олмасы үчүн, һәмин үнсүрләр базарда әмтиә кими сатылмагда олмалыдыр; бурада һәмин әмтиәләрин һазыр әмтиә шәклиндә сатын алынмайыб сифаришлә һазырланмасынын әсла фәрги йохдур. Һәмин әмтиәләрин пулу анчаг онлар тәһвил алынандан сонра верилир, һәр һалда онларын кениш өлчүдә һәгиги тәкрар истеһсалы баш верәндән сонра, о вахта гәдәр нормал олан истеһсал кенишләнәндән сонра верилир. Һәмин әмтиәләр потенсиал сурәтдә, йә'ни өз үнсүрләри һалында мөвҹуд олмалы иди, чүнки онларын һәгигәтән истеһсал эдилмәси үчүн анчаг сифариш тәканы, йә'ни әмтиәнин мөвҹуд оландан әввәл сатын алынмасы вә сатылаҹағынын әввәлҹәдән мә'лум олмасы тәләб олунурду. Бу һалда бир тәрәфдәки пул дикәр тәрәфдә кениш тәкрар истеһсал доғурур, она көрә ки, кениш тәкрар истеһсал имканы һәлә пул *олмадан* мөвҹуддур, чүнки пул өзлүйүндә һәгиги тәкрар истеһсал үнсүрү тәшкил этмир.

Әкәр, мәсәлән, *А* капиталист бир ил вә я бир нечә ил әрзиндә өзүнүн истеһсал этдийи мигдар әмтиә мәһсулуну далбадал сатырса, онда бунунла әмтиә мәһсулунун изафи дәйәри дашыян һиссәсини дә, — йә'ни изафи мәһсулу да, — далбадал пула чевирир, демәли, әмтиә формасында истеһсал этдийи изафи дәйәрин өзүнү пула чевирир, яваш-яваш пул йығыр, беләликлә дә ени потенсиал пул капитал ярадыр; бу, мәһсулдар капитал үнсүрләринә чеврилмәк габилиййәтинә вә чеврилмәли олдуғуна көрә потенсиал капиталдыр. Һәгигәтдә исә капиталист ялныз садә дәфинә топлайыр вә бу дәфинә һәгиги тәкрар истеһсал үнсүрү дейилдир. Бурада онун фәалиййәти әввәлҹә ялныз, тәдавүл эдән пулу ардычыл сурәтдә тәдавүлдән көтүрмәкдән ибарәтдир, һәм дә, әлбәттә, ола биләр ки, тәдавүл эдән вә онун бу сурәтлә йығыб сахладығы пулун өзү тәдавүлә кирәндән әввәл башга дәфинәнин бир һиссәси олмушдур. *А* капиталистин потенсиал сурәтдә ени пул капитал олан бу дәфинәси, һәмин пул истеһлак шейләринә хәрҹләнәҹәйи һалда әлавә ичтимаи сәрвәт тәшкил этмәйәҹәйи кими, эйнилә бурада да әлавә ичтимаи сәрвәт тәшкил этмир. Лакин тәдавүлдән көтүрүлмүш, демәли, бундан әввәл тәдавүлдә олмуш пул һәлә әввәл дәфинә шәклиндә, онун тәркиб һиссәси олараг ятыб гала биләрди, яхуд әмәк һаггынын пул формасы ола биләрди; һәмин пул истеһсал васитәләринин вә я башга әмтиәләрин пула чеврилмәсинә, капиталын сабит һиссәсинин вә я капиталистин кәлиринин тәдавүлүнә хидмәт эдә биләрди. Бу пул һәмчинин садә әмтиә тәдавүлү нөгтейи-нәзәриндән тәдгиг эдилән пул кими көтүрүлдүкдә дә ени сәрвәт дейилдир; бу һалда о ялныз өз мөвҹуд дәйәринин дашыйыҹысыдыр вә күндә 10 дәфә дөвр этмәсинә көрә, 10 мүхтәлиф әмтиә дәйәрини реаллашдырмасына көрә он гат артыг дәйәри олмур. Әмтиәләр пул олмадан мөвҹуддур вә пул истәр бир дәфә, истәрсә он дәфә

дөвр этсин, әслиндә нәдирсә, әләчә дә галыр (яхуд ашынма нәтичәсиндә азалыр). Ялныз гызыл сәнаеиндә ени сәрвәт (потенсиал пул) ярадылмышдыр, чүнки гызыл мәһсулда, изафи дәйәрин дашыйычысы олан изафи мәһсул вардыр вә ялныз бүтүн ени пул мәһсулу тәдавүлә дахил олдугда о, потенсиал ени пул капиталларын пул материалыны артырыр.

Пул формасында йығылмыш бу изафи дәйәр әлавә ени ичтимаи сәрвәт дейилдир; лакин буну йығаркән нәзәрдә тутулан функсияя көрә о, ени потенсиал пул капиталдыр. (Сонралар биз көрәчәйик ки, ени пул капитал, изафи дәйәрин тәдричлә пула чеврилмәсиндән башга бир йолла да мейдана кәлә биләр.)

Пул, далынча алғы кәлмәйән әмтиә сатгысы васитәсилә тәдавүлдән чыхарылыр вә дәфинә шәклиндә йығылыр. Демәли, әкәр бу әмәлийятын үмуми характер дашыдығы тәсәввүр эдилсә, онда, көрүнүр, баша дүшмәк олмаз ки, алычылар һарадан тапылачагдыр, чүнки бу просесдә, — һәмин просеси исә үмуми бир просес кими тәсәввүр этмәк лазымдыр, чүнки һәр бир фәрди капитал йығым мәрһәләсиндә ола биләр, — һамы дәфинә йығмаг үчүн сатмаг арзусундадыр, һеч кәс сатын алмаг истәмир.

Әкәр тәсәввүр эдилсә ки, иллик тәкрар истеһсалын мүхтәлиф һиссәләри арасындакы тәдавүл просеси санки дүз хәтлә чәрәян эдир, — бу исә доғру дейилдир, чүнки азачыг истисналарла о һәмишә бир-биринә экс һәрәкәтләрдән ибарәтдир, — онда, сатмадан алан гызыл (мүвафиг сурәтдә — күмүш) истеһсалчысындан башламаг вә бүтүн башгаларынын она сатдығыны фәрз этмәк лазым кәләр. Бу һалда бүтүн иллик ичтимаи изафи мәһсул (бүтүн изафи дәйәри тәмсил эдән бу мәһсул) онун әлинә кечәрди, бүтүн башга капиталистләр исә онун изафи мәһсулуну, тәбии хассәсинә көрә пул шәклиндә мөвчуд олан, онун изафи дәйәрини гызылда тәбии тәчәссүм этдирән бу мәһсулу өз араларында pro rata бөлүшдүрәрдиләр; чүнки гызыл сәнаечисинин мәһсулунда һәмин сәнаечинин фәалиййәтдәки капиталыны өдәмәли олан һиссәнин башы бағланмыш вә ондан мүвафиг сурәтдә истифадә эдилмишдир. Гызыл сәнаечисинин гызыл шәклиндә истеһсал эдилмиш изафи дәйәри бу һалда элә еканә бир фонд оларды ки, бүтүн галан капиталистләр өз иллик изафи мәһсулуну пула чевирмәк үчүн һәмин фонддан материал алардылар. Демәли, һәмин изафи дәйәр өз кәмиййәтинә көрә һәлә ялныз кәләчәкдә сүрфәйә — дәфинә формасына чеврилмәли олан бүтүн иллик ичтимаи изафи дәйәрә бәрабәр олмалы иди. Белә фәрзиййәләр бүтүн өз мә'насызлығы илә бәрабәр бизә һеч бир шей вермәзди, ялныз һәр ердә эйни заманда дәфинә әмәлә кәлмәсинин мүмкүн олдуғуну изаһ эдәрди, һәм дә гызыл сәнаечиләринин тәкрар истеһсалы истисна олмагла, тәкрар истеһсалын өзү бирчә аддым да ирәлиләмәзди.

Бу заһири чәтинлийи һәлл едәндән әввәл биз I бөлмәдәки (истеһсал васитәләри истеһсалы) йығым илә II бөлмәдәки (истеһлак шейләри истеһсалы) йығымы фәргләндирмәлийик. Биз I бөлмәдән башлаячағыг.

I. I БӨЛМӘДӘ ЙЫҒЫМ.

1) Дәфинә яранмасы.

Айдындыр ки, истәр I бөлмәни тәшкил едән чохлу сәнае саһәләринә гоюлмуш капиталлар, истәрсә бу сәнае саһәләриндән һәр бириндәки мүхтәлиф фәрди капиталлар, өзләринин яшындан, йә'ни фәалиййәт көстәрмиш олдуглары мүддәтин узунлуғундан асылы олараг, — биз онларын кәмиййәтини, техники шәраитини, базар шәраитини вә и. а. тамамилә кәнара гоюруг, — һәмин капиталлар изафи дәйәрин ардычыл сурәтдә потенсиал пул капитала чеврилмәсинин мүхтәлиф пилләләриндә олур, һәм дә бу пул капиталын сонра истеһсалы кенишләндирмәйин ики формасындан һансына: фәалиййәтдәки капиталын артырылмасынамы, яхуд ени сәнае мүәссисәләри ярадылмасына хидмәт этмәсинин фәрги йохдур. Буна көрә капиталистләрин бир һиссәси өзүнүн артыб мүвафиг кәмиййәтә чатмыш потенсиал пул капиталыны даим мәһсулдар капитала чевирир, йә'ни изафи дәйәри пула чевирмәк йолу илә йығылмыш пула истеһсал васитәләри, сабит капиталын әлавә үнсүрләрини алыр; капиталистләрин дикәр һиссәси исә һәлә өз потенсиал пул капиталыны йығмагла мәшғулдур. Демәли, бу ики категориядан олан капиталистләрин бир гисми алычы, бир гисми дә сатычы олуб бир-биринә гаршы дурур, һәм дә бу ики категориядан биринә мәнсуб олан һәр бир капиталист бу роллардан анчаг бирини ифа едир.

Мәсәлән, *A* капиталист *B*-йә (*B* исә бир нечә алычыны да тәмсил едә биләр) 600 ($=400_c + 100_v + 100_m$) сатыр. О, 600-лүк әмтиә сатмышдыр, 600 мәбләғиндә пула сатмышдыр, бундан 100-ү изафи дәйәрдир; о һәмин 100-ү тәдавүлдән чыхарыр, буну пул олараг йығыр; лакин бу 100 пул мәбләғи әввәлдә 100 кәмиййәтиндә дәйәрин дашыйычысы олан изафи мәһсулун анчаг пул формасыдыр. Дәфинә яранмасы үмумиййәтлә һеч дә истеһсал дейилдир вә, демәли, хүсусилә дә истеһсалын артмасы дейилдир. Бурада капиталистин фәалиййәти анчаг ондан ибарәтдир ки, 100 мигдарында изафи мәһсулун сатылмасындан әлдә едилән пулу тәдавүлдән чыхарыр, мүһафизә едир вә тохунулмаз бир сурәтдә өзүндә сахлайыр. Бу әмәлиййат ялныз *A*-да дейил, тәдавүл саһәсинин бир чох нөгтәләриндә башга капиталистләрдә дә: *A'*, *A''*, *A'''*-дә дә баш верир; онларын һамысы белә бир дәфинә яратмаг үзәриндә эйни чанфәшанлыгла чалышыр.

Пулун тәдавүлдән чыхарылдығы вә чохлу фәрди дәфинәләр шәклиндә, мүвафиг сурәтдә потенсиал пул капиталлар шәклиндә йығылдығы бу чохлу нөгтәләр эйни заманда тәдавүл үчүн бир о гәдәр чохлу әнкәл тәшкил эдир, чүнки онлар пулу һәрәкәт һалындан чыхарыр вә аз-чох узун бир мүддәт үчүн пулу тәдавүл габилиййәтиндән мәһрум эдир. Лакин нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, дәфинә яранмасы һәлә садә әмтиә тәдавүлүндә, һәмин тәдавүл капиталист әмтиә истеһсалы әсасында чәрәян этмәйә башлаяндан чох әввәл баш верир; һәм дә чәмиййәтдәки пулун мигдары бу пулун фәал тәдавүлдә олан һиссәсиндән һәмишә чох олур, һәрчәнд бу һиссә шәраитә көрә каһ артыр, каһ да азалыр. Бурада биз енә эйни дәфинәләрә вә эйни сурәтлә дәфинәләр яранмасына раст кәлирик, лакин артыг бу дәфә капиталист истеһсал просесинә хас олан бир момент кими раст кәлирик.

Нә гәдәр хош бир вәзиййәт яраныр ки, кредит системиндә бүтүн бу потенсиал капиталлар, банкларын вә и. а. әлиндә тәмәркүзләшмәси сайәсиндә, әлдә ола биләчәк капитала, «loanable capital» [борч капиталына], пул капитала чеврилир, һәм дә бу даһа, пассив капитал дейил, кәләчәйин мусигиси дейил, фәал, сәләмчи капиталы олур (бурада сәләм артма мә'насындадыр).

Лакин *А* белә дәфинәләри ялныз о заман ярадыр ки, о — өз изафи мәһсулуна гаршы — ялныз сатычы кими мейдана чыхыр, сонра даһа алычы кими мейдана чыхмыр. Беләликлә, онун сонра пула чевриләчәк изафи дәйәринин дашыйычысы олан изафи мәһсулун ардычыл истеһсалы онун дәфинәсинин яранмасы үчүн илкин шәртдир. Тәдавүлү анчаг I бөлмә чәрчивәси дахилиндә нәзәрдән кечирдийимиз бу һалда бир һиссәси изафи мәһсулдан ибарәт олан бүтүн мәһсул кими, изафи мәһсулун да натурал формасы I бөлмәнин сабит капиталы үнсүрләриндән биринин натурал формасыдыр, йә'ни истеһсал васитәләринин истеһсал васитәләри олан бир категорияя дахилдир. Бундан нә чыхдығыны, йә'ни *B*, *B′*, *B″* вә и. а. алычыларын әлиндә бунларын нә кими бир функсияя хидмәт этдийини биз индичә көрәрик.

Лакин биз һәр шейдән әввәл ашағыдакыны ядда сахламалыйыг: *А* тәдавүлдән өз изафи дәйәри мәбләғиндә пул чыхарыб дәфинә кими йығырса да, о, дикәр тәрәфдән, тәдавүлә әмтиәләр бурахыр вә бунларын мүгабилиндә тәдавүлдән башга әмтиәләр көтүрмүр, бунун да нәтичәсиндә *B*, *B′*, *B″* вә и. а. тәдавүлә пул бурахыб мүгабилиндә тәдавүлдән анчаг әмтиә көтүрә биләр. Белә олдуғу һалда һәмин әмтиә өз натурал формасы э'тибарилә дә, өз вәзифәси э'тибарилә дә *B*, *B′* вә саирәнин сабит капиталына әсас үнсүр вә я дөвриййә үнсүрү кими дахил олур. Бу сонунчу барәсиндә биз изафи мәһсулун алычылары олан *B*, *B′* вә и. а. һаггында бәһс эдәчәйимиз заман әтрафлы данышачағыг.

Бурада бир дә ашағыдакыны гейд эдәк. Әввәл, садә тәкрар истеһсал тәдгиг эдилдийи заман олдуғу кими, биз бурада енә көрүрүк ки, иллик мәһсулун мүхтәлиф тәркиб һиссәләринин мүбадиләси, йә'ни онларын тәдавүлү (бу тәдавүл исә эйни заманда капиталын тәкрар истеһсалыны, һәм дә онун өз мүхтәлиф формаларында: сабит капитал, дәйишән капитал, әсас капитал, дөврийјә капиталы, пул капитал вә әмтиә капитал формаларында бәрпа олунмасыны әһатә этмәлидир) һеч дә сонракы сатгы илә тамамланан әмтиә алғысыны, яхуд сонракы алғы илә тамамланан сатгыны фәрз этмир, белә олсайды, физиократларын вә Адам Смитин заманындан сияси игтисадын, йә'ни фритредер мәктәбинин дүшүндүйү кими, әслиндә анҹаг бир әмтиә башга әмтиәйә мүбадилә эдиләрди. Биз билирик ки, әсас капитал, бир һалда ки, онун үчүн вәсаит сәрф эдилмишдир, өзүнүн бүтүн фәалиййәт мүддәти әрзиндә бир даһа бәрпа олунмайыб өз көһнә формасында һәрәкәт этмәкдә давам эдир, һалбуки онун дәйәри тәдриҹлә пул шәклиндә чөкүб галыр. Биз көрдүк ки, ⟨ капиталын әсас тәркиб һиссәсинин, мәсәлән сабит капиталын ⟩ II_c-нин вахташыры бәрпасы (бүтүн II_c капитал дәйәр исә $I_{(v+m)}$ дәйәриндә олан үнсүрләрә мүбадилә эдилир), бир тәрәфдән, пул формасындан II_c-нин натурал формая чеврилән әсас һиссәсинин *садәҹә сатын алынмасыны* фәрз эдир ки, бу алғыя I_m-ин садәҹә сатылмасы мүвафигдир; дикәр тәрәфдән, о, II_c тәрәфиндән *садә сатгы* олмасыны, онун дәйәринин әсас һиссәсинин (ашынмыш һиссә дәйәринин) сатгысыны фәрз эдир ки, бу һиссә дә пул шәклиндә чөкүб галыр, һәм дә бу сатгыя I_m-ин садә алғысы мүвафигдир. Бу һалда мүбадиләнин нормал баш вермәси үчүн фәрз этмәк лазымдыр ки, II_c тәрәфиндән олан садә алғы дәйәрин кәмиййәти ҹәһәтинҹә II_c тәрәфиндән олан садә сатгыя бәрабәрдир, һабелә I_m-ин II_c-йә, 1 һиссәйә садә сатгысы II_c-нин, 2 һиссәнин садә алғысына бәрабәрдир (сәһ. 269). Йохса садә тәкрар истеһсал позулмуш олар; бир тәрәфдәки садә алғы о бири тәрәфдәки садә сатгы илә тәнләшдирилмәлидир. Там эйнилә бурада фәрз этмәк лазымдыр ки, I_m-ин *A, A′, A″* үчүн дәфинә тәшкил эдән һиссәсинин садә сатгысы, өз дәфинәсини әлавә мәһсулдар капитал үнсүрләринә чевирән *B, B′, B″* тәрәфиндән I_m-ин бир һиссәсинин садә алғысы илә таразлашыр.

Мүвазинәт алычынын сонра эйни мәбләғ дәйәрин сатычысы кими вә әксинә мейдана чыхмасы сайәсиндә бәрпа олундугда, пул ону алғы заманы аванс этмиш вә аландан әввәл сатмыш олан тәрәфә гайыдыр. Әмтиәләр мүбадиләсинин өзүндә, иллик мәһсулун мүхтәлиф һиссәләринин мүбадиләсиндә һәгиги мүвазинәт исә гаршылыглы сурәтдә мүбадилә эдилән әмтиәләрин дәйәр кәмиййәтинин бәрабәр олмасы илә бағлыдыр.

Лакин нә гәдәр ки, тәкҹә биртәрәфли мүбадиләләр, бир тәрәф-

дән, чохлу садә алғылар, дикәр тәрәфдән, чохлу садә сатгылар баш вердикдә, — биз исә көрдүк ки, иллик мәһсулун капитализм әсасы үзәриндә нормал мүбадиләси белә биртәрәфли метаморфозлар үчүн шәртдир, — мүвазинәт анчаг белә бир фәрзиййә дахилиндә әмәлә кәлир ки, биртәрәфли алғыларын дәйәринин мәбләғи илә биртәрәфли саттыларын дәйәринин мәбләғи бир-бирини өдәйир. Әмтиә истеһсалынын капиталист истеһсалы үчүн үмуми форма олмасы факты пулун орада ялныз тәдавүл васитәси кими дейил, һәмчинин пул капитал кими ойнадығы ролу әһатә эдир вә нормал мүбадилә үчүн, демәли, һәм садә тәкрар истеһсалын, һәм дә кениш мигясда тәкрар истеһсалын нормал кедиши үчүн, һәмин истеһсал үсулуна хас олан мүәййән шәртләр ярадыр, — элә шәртләр ки, бунлар тәкрар истеһсалын гейри-нормал кедиши үчүн эйни дәрәчәдә чохлу шәртләрә, эйни дәрәчәдә чохлу бөһран имканларына чеврилир, чүнки — һәмин истеһсал стихиялы характердә олдуғу бир шәраитдә — мүвазинәт өзү тәсадүфидир.

Там эйнилә дә биз көрдүк ки, I_v мүвафиг мәбләғдә II_c дәйәринә мүбадилә эдилдикдә, ән нәһайәт, мәһз II_c үчүн, II бөлмәнин әмтиәси I бөлмә әмтиәсинин бәрабәр дәйәр мәбләғи илә өдәнилмиш олур вә, демәли, II бөлмәнин мәчму капиталисти сонралар өз әмтиәсинин сатгысыны I бөлмәнин эйни дәйәр мәбләғиндә әмтиәсинин алғысы илә тамамлайыр. Лакин белә бир өдәмә I вә II бөлмәләрин капиталистләринин өзләри арасында баш верир; онларын әмтиәләринин бу чүр чеврилмәси заманы мүбадилә баш вермир. II_c өз әмтиәләрини I бөлмәнин фәһләләринә сатыр; һәмин фәһләләр она биртәрәфли сурәтдә әмтиә алычысы кими гаршы дурурлар, II_c исә бу фәһләләрә биртәрәфли сурәтдә әмтиә сатычысы кими гаршы дурур; бу йолла әлдә эдилән пул илә бирликдә II_c I бөлмәнин мәчму капиталистинә биртәрәфли сурәтдә әмтиә алычысы кими гаршы дурур, I бөлмә исә она биртәрәфли сурәтдә I_v мәбләғиндә әмтиәләрин сатычысы кими гаршы дурур. I бөлмә анчаг әмтиәләрин бу сатгысы васитәсилә ән нәһайәт өз дәйишән капиталыны енидән пул капитал формасында тәкрар истеһсал эдир. I бөлмә капиталы II бөлмә капиталына биртәрәфли сурәтдә I_v мәбләғиндә әмтиә сатычысы кими гаршы дурдуғу һалда, I бөлмәнин фәһләләринә биртәрәфли сурәтдә, онларын иш гүввәсини сатын алан әмтиә алычысы кими гаршы дурур; һәм дә I бөлмәнин фәһләләри II бөлмә капиталистинә биртәрәфли сурәтдә әмтиә алычылары кими (мәһз яшайыш васитәләринин алычылары кими) гаршы дурдуглары һалда, I бөлмә капиталистинә онлар биртәрәфли сурәтдә әмтиә сатычылары кими, мәһз өз иш гүввәсинин сатычылары кими гаршы дурурлар.

I бөлмә фәһләләри тәрәфиндән даим иш гүввәси тәклиф эдилмәси, I бөлмә әмтиә капиталынын бир һиссәсинин гайыдыб

I бөлмә дәйишән капиталынын пул формасына чеврилмәси, II бөлмә әмтиә капиталынын бир һиссәсинин II_c сабит капиталын натурал үнсүрләри илә өдәнилмәси — ⟨ тәкрар истеһсалын ⟩ бүтүн бу зәрури шәртләри гаршылыглы сурәтдә бир-бирилә бағлыдыр, лакин бунлар чох мүрәккәб бир просес васитәсилә чәрәян эдир; һәмин просес бир-бириндән асылы олмадан баш верән, лакин бир-бирилә чулгашан үч тәдавүл просесини әһатә эдир. Просесин чох мүрәккәб олмасы өзү онун гейри-нормал кедиши үчүн бир о гәдәр чохлу әсас верир.

2) *Әлавә сабит капитал.*

Изафи мәһсул, изафи дәйәрин дашыйычысы I бөлмә капиталистләринә, һәмин мәһсулу мәнимсәйәнләрә һавайы тамам олур. Һәмин изафи мәһсулу әлдә этмәк үчүн онлар һеч бир шәкилдә нә пул, нә дә әмтиә аванс этмәли олмурлар. Аванс этмәни (avance) һәлә физиократлар мәһсулдар капиталын үнсүрләриндә маддиләшмиш дәйәрин үмуми формасы һесаб эдирдиләр. Демәли, онлар анчаг өз сабит вә дәйишән капиталыны аванс эдирләр. Фәһлә өз әмәйи илә нәинки онларын сабит капиталыны сахлайыр, фәһлә дәйәрин әмтиә формасында енидән ярадылан мүвафиг һиссәси васитәсилә нәинки онларын дәйишән капитал дәйәрини өдәйир: бундан әлавә, о өз изафи әмәйи илә онлара изафи мәһсул формасында мөвчуд олан изафи дәйәр дә верир. Онлар бу изафи мәһсулу далбадал сатараг дәфинә, әлавә потенсиал пул капитал ярадырлар. Бурада нәзәрдән кечирилән мисалда һәмин изафи мәһсул лап әввәлдән истеһсал васитәләринин истеһсал васитәләриндән ибарәтдир. Анчаг *B, B′, B″* вә и. а. (I) әлиндә бу изафи мәһсул әлавә, сабит капитал кими ишләйир; лакин потенсиал сурәтдә о һәлә сатыландан әввәл, дәфинә йыған *A, A′, A″* (I) әлиндә белә бир капиталдыр. Нә гәдәр ки, биз I бөлмә тәрәфиндә тәкрар истеһсалын дәйәринин анчаг мигдарыны нәзәрдән кечиририк, о вахта гәдәр биз һәлә садә тәкрар истеһсал чәрчивәси дахилиндәйик, чүнки бу потенсиал әлавә сабит капиталы (изафи мәһсулу) яратмаг үчүн һеч бир әлавә капитал һәрәкәтә кәтирилмәмишдир, садә тәкрар истеһсал әсасында сәрф эдилдийиндән артыг мигдар изафи әмәк дә һәрәкәтә кәтирилмәмишдир. Бурада фәрг анчаг тәтбиг эдилән изафи әмәйин формасындадыр, онун хүсуси файдалы характеринин конкрет тәбиәтиндәдир. Бу изафи әмәк II_c әвәзинә I_c үчүн истеһсал васитәләринә сәрф эдилмишди, истеһлак шейләринин истеһсал васитәләринә дейил, истеһсал васитәләринин истеһсал васитәләринә сәрф эдилмишди. Садә тәкрар истеһсалда фәрз эдилирди ки, I бөлмәнин бүтүн изафи дәйәри кәлир кими, демәли, II бөлмәнин әмтиәләринә хәрчләнир; демәли, о анчаг элә истеһсал васитәләриндән ибарәт иди ки, бунлар II_c сабит капиталы натурал формада өдәмәли иди. Беләликлә, садә тәкрар

истеһсалдан кениш тәкрар истеһсала кечилмәси үчүн, I бөлмәнин истеһсалы II бөлмә үчүн аз мигдар, I бөлмә үчүн исә әјни дәрәҹәдә чох мигдар сабит капитал үнсүрләри јарада билмәлидир. Һеч дә һәмишә әнкәлсиз баш вермәјән бу кечиди асанлашдыран белә бир фактдыр ки, I бөлмәнин бә'зи мәһсуллары һәр ики бөлмәдә истеһсал васитәләри хидмәти көрә билир.

Бурадан — мәсәләјә анҹаг дәјәрин кәмиjјәти ҹәһәтдән бахылса — о нәтиҹә чыхыр ки, садә тәкрар истеһсал чәрчивәси дахилиндә кениш тәкрар истеһсалын madди субстраты јараныр. Бу садәҹә, I бөлмә фәһләләринин билавасите истеһсал васитәләри истеһсалына, I бөлмәнин потенсиал әлавә капиталынын јарадылмасына сәрф эдилмиш изафи әмәјидир. Демәли, *A, A′, A″* (I) тәрәфиндә — онларын һеч бир капиталист пул сәрфи олмадан јаранан изафи мәһсулунун далбадал сатылмасы јолу илә, — потенсиал әлавә пул капитал јаранмасы бурада I бөлмәнин әлавә истеһсал эдилмиш истеһсал васитәләринин садәҹә пул формасыдыр.

Беләликлә, потенсиал әлавә капитал ⟨ пул капитал ⟩ истеһсалы бизим мисалда (чүнки, көрәҹәјимиз кими, һәмин капитал тамамилә башга ҹүр дә јарана биләр) истеһсал просеси һадисәсинин өзүндән башга бир шеји ифадә етмир: бу, мүәјјән бир формада истеһсалдыр, — мәһсулдар капитал үнсүрләри истеһсалыдыр.

Демәли, бөјүк мигјасда — тәдавүл даирәсинин бир чох нөгтәләриндә — әлавә потенсиал пул капитал истеһсалы чохтәрәфли сурәтдә потенсиал әлавә мәһсулдар капитал истеһсалынын нәтиҹәсиндән вә ифадәсиндән башга бир шеј дејилдир, онун мејдана кәлмәсинин өзү исә сәнае капиталистләри тәрәфиндән һеч бир әлавә пул сәрф олунмасыны тәләб етмир.

A, A′, A″ вә и. а. (I) тәрәфиндән бу потенсиал әлавә мәһсулдар капиталын далбадал потенсиал пул капитала (дәфинәјә) чеврилмәси, *A, A′, A″*-ин изафи мәһсулу далбадал сатмасындан, — демәли, алғы илә тамамланмајан тәкрар биртәрәфли әмтиә сатгысындан ирәли кәлән бу чеврилмә, — тәдавүлдән тәкрар пул чыхарылмасы вә мүвафиг бир дәфинә јаранмасы јолу илә баш верир. Белә бир дәфинә јаранмасы, — гызыл сәнаечисинин алыҹы олдуғу һал истисна эдилмәклә, — һеч дә нәҹиб металлар шәклиндә әлавә сәрвәт олмасыны дејил, о вахтадәк тәдавүлдә олан пулун анҹаг функсијасынын дәјишилмәсини фәрз эдир. Бу вахтадәк һәмин пул тәдавүл васитәси кими ишләјирди, инди дәфинә кими, јаранмагда олан потенсиал јени пул капитал кими ишләјир. Демәли, әлавә пул капитал јаранмасы вә өлкәдә олан нәҹиб металын мигдары бир-бирилә һеч бир сәбәбијјәт әлагәсиндә дејилдир.

Бундан даһа сонра белә бир нәтичә чыхыр: бир өлкәдә фәалиййәтдә олан мәһсулдар капитал нә гәдәр чохдурса (изафи мәһсул истеһсалчысы олан вә мәһсулдар капитала гатылан иш гүввәси дә нәзәрә алынмагла), әмәйин мәһсулдар гүввәси, бунунла бирликдә дә истеһсал васитәләри истеһсалыны сүр'әтлә кенишләндирмәк үчүн олан техники васитәләр нә гәдәр чох инкишаф етмишсә вә, демәли, изафи мәһсулун күтләси һәм өз дәйәри чәһәтчә, һәм дә онун ифадә эдилдийи истеһлак дәйәрләринин мигдары чәһәтчә нә гәдәр чохдурса:

1) A, A', A'' вә саирәнин әлиндә изафи мәһсул формасында олан потенсиал әлавә мәһсулдар капитал бир о гәдәр чох олур вә

2) пула чеврилмиш олан бу изафи мәһсулун, демәли, A, A', A'' әлиндәки потенсиал әлавә пул капиталын күтләси бир о гәдәр чох олур. Беләликлә, мәсәлән, Фуллартон ади мә'нада ифрат истеһсал һаггында һеч бир шей эшитмәк истәмирсә, лакин капиталын, мәһз пул капиталын ифрат истеһсалыны гәбул эдирсә, бу бир даһа сүбут эдир ки, һәтта ән яхшы буржуа игтисадчылары да өз системинин механизминдә әсла һеч бир шей анламырлар.

Әкәр A, A', A'' (I) капиталистләр тәрәфиндән билаваситә истеһсал эдилән вә мәнимсәнилән изафи мәһсул һәгиги капитал йығымы үчүн, йә'ни кениш тәкрар истеһсал үчүн реал базисдирсә, — һәрчәнд бу ролда о анчаг B, B', B'' вә и. а. (I) әлиндә фәал ишләйәчәкдир, — онда өзүнүн пул сүрфәси һалында, — бир дәфинә кими, тәдричлә һәлә еничә яранан потенсиал пул капитал олмаг э'тибарилә, — әксинә, әсла мәһсулдар дейилдир вә бу формада оларкән истеһсал просесилә янашы һәрәкәт эдирсә дә, һәмин просесдән харичдә олур. О, капиталист истеһсалы үчүн өлү бир йүкдүр (dead weight). Дәфинә формасында, потенсиал пул капитал шәклиндә йығылан бу изафи дәйәри мәнфәәт вә кәлир әлдә этмәк мәгсәди илә тәтбиг этмәк эһтирасы кредит системиндә вә «кағызларда» өзүнү тә'мин эдир. Бунун сайәсиндә башга бир формада пул капитал капиталист истеһсал системинин кедишинә вә чошгун инкишафына чох бөйүк тә'сир көстәрир.

Фәалиййәтдәки капиталын үмуми мәбләғи нә гәдәр чох идисә, һәмин капиталын фәалиййәтиндән төрәмиш вә потенсиал пул капитала чеврилмиш изафи мәһсулун мигдары бир о гәдәр чох олачагдыр. Лакин һәр ил тәкрар истеһсал олунан потенсиал пул капиталын мигдары мүтләг мә'нада артдыгда онун сегментасиясы да асанлашыр, белә ки, ону һәмин капиталистин вә я башгасынын (мәсәлән, ирс бөлүшдүрүлдүкдә онун аилә үзвләринин вә и. а.) әлиндәки айрыча бир мүәссисәйә даһа асанлыгла гоймаг олур. Пул капиталын сегментасиясы бурада о мә'нада баша дүшүлүр ки, һәмин капитал ени бир пул капитал

олмаг э'тибарилә ени бир мүстәгил мүәссисәдә тәтбиг олунмаг үчүн илкин капиталдан тамамилә айрылыр.

Әкәр изафи мәһсулун сатычылары *A, A', A''* вә и. а. (I) бу мәһсулу, садә тәкрар истеһсалда да тәләб олундуғу кими, сабит вә дәйишән капитал үчүн аванс этмәкдән башга даһа тәдавүл әмәлийятлары тәләб этмәйән бир истеһсал просесинин билавасите нәтичәси кими әлдә этмишләрсә; сонра, әкәр онлар бу сурәтлә кениш мигясда тәкрар истеһсал үчүн реал базис ярадырларса вә һәгигәтдә потенсиал әлавә капитал истеһсал эдирләрсә, онда *B, B', B''* вә саирәнин (I) вәзиййәти, әксинә, башга чүр олур. 1) Анчаг онларын әлиндә *A, A', A''* вә саирәнин изафи мәһсулу әлавә сабит капитал олараг фәал ишләйәчәкдир (мәһсулдар капиталын башга үнсүрүнү, әлавә иш гүввәсини, демәли, әлавә дәйишән капиталы биз һәләлик бир кәнара гоюруг); 2) изафи мәһсулун онларын әлинә кечмәси үчүн тәдавүл әмәлийяты тәләб олунур. Онлар бу изафи мәһсулу сатын алмалыдырлар.

Бурада 1) бәнд барәсиндә гейд этмәк лазымдыр ки, *A, A', A''* (I) тәрәфиндән истеһсал эдилмиш изафи мәһсулун (потенсиал әлавә сабит капиталын) чох һиссәси чари илдә истеһсал эдилмишдирсә дә, *B, B', B''* (I)-ин әлиндә о анчаг кәлән ил вә я һәтта даһа сонралар сәнае капиталы кими фәал ишләйә биләр; 2) бәнд барәсиндә белә бир суал ортая чыхыр ки, тәдавүл просеси үчүн лазым олан пул һарадан алыныр.

B, B', B'' вә и. а. (I) тәрәфиндән истеһсал эдилән мәһсуллар енидән in natura эйни истеһсал просесинә дахил ола билдийи һалларда өзлүйүндә айдындыр ки, онларын өз изафи мәһсулунун pro tanto бир һиссәси билавасите (тәдавүлүн васитәчилийи олмадан), онларын мәһсулдар капиталына кечир вә она сабит капиталын әлавә үнсүрү кими дахил олур. Лакин pro tanto онлар *A, A'* вә и. а. (I)-ин изафи мәһсулунун пула чеврилмәсинә дә көмәк этмир. Буну бир кәнара гойсаг, бәс пул һарадан алыныр? Биз билирик ки, *A, A'* вә и. а. кими *B, B', B''* вә и. а. (I) өз дәфинәсини мүвафиг изафи мәһсуллары сатмаг йолу илә яратмышдыр вә инди элә бир ерә чатмышдыр ки, бу заман онларын дәфинә шәклиндә йығылмыш олан анчаг потенсиал пул капиталы һәгигәтән әлавә пул капитал кими фәалиййәтә башламалыдыр. Лакин белә олдугда, биз мәсәләнин анчаг этрафында долашырыг. Әввәлки кими, енә дә белә бир суал галыр ки, кечмишдә *B* (I) капиталистләрин тәдавүлдән чыхарыб йығдыглары пул һарадан алыныр.

Лакин биз һәлә садә тәкрар истеһсалын тәдгигиндән билирик ки, I вә II капиталистләрин изафи мәһсулунун чеврилмәси үчүн онларын әлиндә мүәййән мигдар пул олмалыдыр. Анчаг истеһлак шейләринә сәрф эдиләчәк кәлир кими хидмәт эдән пул орада гайыдараг, капиталистләрин әлинә онларын өз мүвафиг эмтиәләринин мүбадиләси үчүн аванс этдикләри өлчүдә кәлирди; бура-

да енә дә һәмин пул мейдана кәлир, лакин онун функсиясы дәйишилмишдир. *A* вә *B* (I) капиталистләр изафи мәһсулу әлавә потенсиал пул капитала чевирмәк үчүн нөвбә илә пул бурахырлар вә ени яранмыш пул капиталы алғы васитәси кими нөвбә илә енидән тәдавүлә бурахырлар.

Бурада еканә фәрзиййә ондан ибарәтдир ки, өлкәдә олан пулун мигдары (тәдавүл сүр'әти вә с. дәйишмәз фәрз олунур) һәм фәал тәдавүл үчүн, һәм дә эһтият дәфинә яранмасы үчүн кифайәтдир; демәли, көрдүйүмүз кими, садә әмтиә тәдавүлүндә дә һәята кечмәли олан эйни фәрзиййәдир. Амма бурада дәфинәнин функсиясы башгадыр. Бундан әлавә, нәгд пулун мигдары артыг олмалыдыр: 1) чүнки капиталист истеһсалында һәр бир мәһсул әмтиә кими истеһсал олунур, демәли, пул сүрфәсинә чеврилмәлидир (ени истеһсал олунан нәчиб металлар вә истеһсалчынын өзү тәрәфиндән истеһлак эдилән аз мигдар мәһсуллар истисна тәшкил эдир); 2) чүнки капитализм әсасы үзәриндә әмтиә капитал күтләси вә онун дәйәр кәмиййәти нәинки мүтләг мә'нада даһа артыгдыр, һабелә мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә бөйүк бир сүр'әтлә артыр; 3) кетдикчә артмагда олан дәйишән капитал даим пул капитала чеврилмәлидир; 4) чүнки ени пул капиталлар яранмасы истеһсалын кенишләнмәси илә янашы кедир, демәли, дәфинә формасында онларын йығылмасы үчүн мейданда материал да олмалыдыр. — Әкәр бунун һәр һалда капиталист истеһсалынын биринчи фазасы үчүн, һәтта кредит системинин дә башлыча олараг метал тәдавүлүнә әсасландығы заман үчүн әһәмиййәти вардырса, онда кредит системинин ән чох инкишаф этмиш фазасында да бу өз әһәмиййәтини сахлайыр, чүнки һәмин системин базиси метал тәдавүлүндән ибарәт олараг галыр. Бир тәрәфдән, әлавә нәчиб металлар истеһсалы, вахташыры сурәтдә каһ күчлү, каһ да зәиф олдуғуна көрә, әмтиә гиймәтләрини нәинки нисбәтән узун бир мүддәтә, һабелә чох гыса мүддәтә дә поза биләр; дикәр тәрәфдән, бүтүн кредит механизми даим элә ишләйир ки, һәр чүр әмәлиййатлар, үсуллар, техники васитәләр сайәсиндә һәгиги метал тәдавүлү кетдикчә нисбәтән азалан минимума эндирилсин, буна көрә дә бүтүн механизмин сүн'илийи мүвафиг сурәтдә чохалыр вә онун нормал кедишинин позулмасы шанслары артыр.

Өз потенсиал ени пул капиталлары фәалиййәтә башлаян мүхтәлиф *B, B', B''* вә и. а. (I) өз мәһсулларыны (өз изафи мәһсулунун һиссәләрини) бир-бириндән сатын ала биләр вә бир-биринә сата биләрләр. Иш нормал кетдикдә, изафи мәһсулун тәдавүлү үчүн аванс эдилмиш пул мүхтәлиф *B*-ләрә, өз мүвафиг әмтиәләринин тәдавүлү үчүн онларын һәр биринин аванс этдийи пропорсияда pro tanto кери гайыдыр. Әкәр пул тә'дийә васитәси кими тәдавүл эдирсә, онда гаршылыглы алғылар вә сатгылар бир-бирини өдәмәдикдә, анчаг тә'дийәләр арасындакы фәрги

вермәк лазым кәлир. Лакин бизим бурада етдийимиз кими, һәр ердә әһәмиййәтлиси одур ки, әввәлҹә ән садә, ән ибтидаи формада метал тәдавүлү фәрз эдилсин, чүнки бунун сайәсиндә пулун ахыб кәлмәси вә ахыб кетмәси, фәргин өдәнилмәси, гысача десәк, кредит системиндә шүурлу сурәтдә тәнзим эдилмиш просесләр кими тәсәввүр олунан бүтүн моментләр бурада кредит системиндән асылы олмаяраг мөвҹуд олан моментләр кими мейдана чыхыр вә бүтүн иш өзүнүн сонралар ин'икас этмиш формасында дейил, һәлә инкишаф этмәмиш формасында олур.

3) Әлавә дәйишән капитал.

Инди биз әлавә дәйишән капиталы нәзәрдән кечирмәйә башлаяг, чүнки бураядәк биз анҹаг әлавә сабит капиталдан бәһс этмишдик.

I китабда этрафлы көстәрилмишди ки, нә сурәтлә капиталист истеһсалы әсасында һәмишә эһтиятда иш гүввәси олур вә лазым кәлдикдә, ишләйән фәһләләрин сайыны вә я иш гүввәсинин гәдәрини артырмамагла нә сурәтлә әввәлкиндән чох әмәйи һәрәкәтә кәтирмәк мүмкүн олур. Буна көрә инди даһа бунун үзәриндә даянмаға эһтияҹ йохдур; әксинә, биз фәрз этмәлийик ки, ени яранмыш пул капиталын дәйишән капитала чеврилән һиссәси һәмишә, өзүнүн чеврилмәси үчүн иш гүввәси тапа билир. Эйнилә дә I китабда көстәрилмишди ки, мүәййән чәрчивә дахилиндә мә'лум капитал өз истеһсалынын һәҹмини йығымсыз нечә кенишләндирә биләр. Лакин бурада спесифик мә'нада капитал йығымындан бәһс олунур, белә ки, истеһсалын кенишләнмәси изафи дәйәрин әлавә капитала чеврилмәси илә, демәли, һабелә истеһсалын әсасыны тәшкил эдән капиталын артмасы илә бағлыдыр.

Гызыл сәнаечиси гызылдан ибарәт олан өз изафи дәйәринин бир һиссәсини потенсиал пул капитал кими йыға биләр; бу һиссә лазыми кәмиййәтә чатан кими, гызыл сәнаечиси ону билаваситә ени дәйишән капитала чевирә биләр ки, бунун үчүн дә о әввәлҹә өз изафи мәһсулуну сатмалы олмур; там эйнилә дә о һәмин һиссәни сабит капитал үнсүрләринә чевирә биләр. Лакин бу ахырынчы һалда о өз сабит капиталынын һәмин мадди үнсүрләрини тапмалыдыр, һәм дә фәрги йохдур ки, һәр бир истеһсалчы, юхарыда фәрз этдийимиз кими, ишләйиб эһтият йығыр, сонра да өз һазыр әмтиәләрини базара чыхарыр, йохса сифаришлә ишләйир. Һәр ики һалда истеһсалын реал кенишләндирилмәси фәрз олунур, йә'ни изафи мәһсул фәрз олунур ки, бу да биринчи һалда һәгигәтән мейданда олур, икинчи һалда исә потенсиал сурәтдә мөвчуд олур, һазырланыб верилә биләр.

II. II БӨЛМӘДӘ ЙЫҒЫМ.

Индийәдәк биз фәрз эдирдик ки, *A*, *A'*, *A''* (I) өз изафи мәһсулуну, енә эйни I бөлмәйә мәнсуб олан *B*, *B'*, *B''* вә саирәйә сатыр. Лакин тутаг ки, *A* (I) өз изафи мәһсулуну II бөлмәдән олан *B*-йә сатыб ону пула чевирир. Бу анчаг онун нәтичәсиндә ола биләр ки, *A* (I) истеһсал васитәләрини *B* (II)-йә сатдыгдан сонра истеһлак шейләри алмыр; демәли бу онун ялныз биртәрәфли сатгысы нәтичәсиндә ола биләр. Әкәр II_c-нин әмтиә капитал формасындан мәһсулдар сабит капиталын натурал формасына чеврилмәси анчаг онун сайәсиндә баш верирсә ки, тәкчә I_v дейил, һәр һалда, I_m-ин дә бир һиссәси истеһлак шейләри формасында олан II_c-ин бир һиссәсинә мүбадилә олунур; *A* да өз I_m-ини анчаг онун сайәсиндә пула чевирирсә ки, һәмин мүбадилә баш вермир, әксинә, бизим *A* өз I_m-ини сатмаг васитәсилә II бөлмәдән әлдә этдийи пулу II_c истеһлак шейләрини алмаға сәрф этмәк әвәзиндә һәмин пулу тәдавүлдән чыхарыр, — онда *A* (I) тәрәфдә әлавә потенсиал пул капитал яранса да, о бири тәрәфдә *B* (II) сабит капиталынын дәйәр кәмиййәти чәһәтдән бәрабәр бир һиссәси әмтиә капитал формасында тәсбит олунур вә мәһсулдар сабит капиталын натурал формасына чеврилә билмир. Башга сөзлә: *B* (II) әмтиәләринин бир һиссәси, — һәм дә prima facie о һиссәси ки, *B* (II) буну сатмадан өзүнүн бүтүн сабит капиталыны енидән мәһсулдар формая чевирә билмир, — сатыла билмир; буна көрә һәмин һиссә чәһәтдән ифрат истеһсал әмәлә кәлир ки, бу да енә һәмин һиссә чәһәтдән һәтта дәйишмәз мигясда тәкрар истеһсалы чәтинләшдирир.

Беләликлә, *A* (I) тәрәфдәки әлавә потенсиал пул капитал бу һалда пул формасы алмыш изафи мәһсулдан (изафи дәйәрдән) ибарәтдирсә дә, өзлүйүндә көтүрүлән изафи мәһсул (изафи дәйәр) бу һалда һәлә кениш мигясда тәкрар истеһсал дейил, садә тәкрар истеһсал һадисәсини тәмсил эдир. $I_{(v+m)}$ — дейиләнләр бурада һәр һалда *m*-ин бир һиссәсинә аиддир, — ән нәһайәт, II_c-йә мүбадилә эдилмәлидир ки, II_c-нин тәкрар истеһсалы дәйишмәз өлчүдә баш верә билсин. *A* (I) өз изафи мәһсулуну *B* (II)-йә сатмагла *B* (II)-йә сабит капиталын дәйәринин мүвафиг һиссәсини натурал формада чатдырмышдыр, лакин бунунла бәрабәр, пулу тәдавүлдән чыхардығына вә өз сатгысыны сонра алғы илә тамамламадығына көрә, *B* (II) әмтиәләринин бәрабәр дәйәрдә олан һиссәсинин сатылмасыны гейри-мүмкүн этмишдир. Демәли, әкәр биз эйни дәрәчәдә I вә II бөлмәләрин капиталистләрини әһатә эдән бүтүн ичтимаи тәкрар истеһсалы нәзәрдә тутурugса, онда *A* (I) изафи мәһсулунун потенсиал пул капитала чеврилмәси, *B* (II)-нин дәйәр кәмиййәти чәһәтдән бәрабәр олан әмтиә капиталынын енидән мәһсулдар (сабит) капитала чеврилмәсинин мүм-

күн олмадығыны ифадә эдир; демәли, кениш мигясда истеһсал имканыны ифадә этмәк дейил, садә тәкрар истеһсалын позулмасыны, демәли, садә тәкрар истеһсалдакы дефисити ифадә эдир. *A* (I) изафи мәһсулунун яранмасы вә бунун сатылмасы өзлүйүндә садә тәкрар истеһсалын нормал һадисәләри олдуғуна көрә, биз артыг бурада садә тәкрар истеһсал әсасында бир-бирилә гаршылыглы сурәтдә бағлы олан ашағыдакы һадисәләри көрүрүк: I бөлмәдә потенсиал әлавә пул капитал яранмасы (буна көрә дә II бөлмә нөгтейи-нәзәриндән натамам истеһлак); II бөлмәдә енидән мәһсулдар капитала чеврилә билмәйән әмтиә эһтиятларынын ләнкийиб галмасы (демәли, II бөлмәдә нисби ифрат истеһсал); I бөлмәдә пул капитал артыглығы вә II бөлмәдә тәкрар истеһсалда дефисит.

Даһа бу мәсәлә үзәриндә даянмаяраг, анчаг ашағыдакыны гейд эдәк: садә тәкрар истеһсал тәсвир эдиликркән фәрз олунурду ки, I вә II бөлмәләрин бүтүн изафи дәйәри кәлир кими хәрчләнир. Һәгигәтдә исә изафи дәйәрин бир һиссәси кәлир кими хәрчләнир, о бири һиссәси исә капитала чеврилир. Ялныз белә фәрз эдилдикдә, һәгиги йығым баш верир. Йығымын куя истеһлак һесабына баш вердийи һаггында олан вә белә бир үмуми формада баша дүшүлән фәрзиййә өзлүйүндә капиталист истеһсалынын маһиййәтинә зидд бир иллүзиядыр, чүнки бурада нәзәрдә тутулур ки, капиталист истеһсалынын мәгсәд вә ниййәти изафи дәйәр әлдә этмәкдән вә буну капиталлашдырмагдан, йә'ни йығымдан ибарәт дейил, истеһлакдан ибарәтдир.

Инди II бөлмәдә йығымы бир гәдәр яхындан нәзәрдән кечирәк.

II_c барәсиндәки биринчи чәтинлик, йә'ни II әмтиә капиталынын тәркиб һиссәсиндән онун дөнүб II сабит капиталын натурал формасына чеврилмәси барәсиндәки чәтинлик садә тәкрар истеһсала аиддир. Әввәлки схеми көтүрәк:

$(1\,000_v + 1\,000_m)$ I

2 000 II_c-йә мүбадилә эдилир.

Әкәр, мәсәлән, I бөлмәнин изафи мәһсулунун ярысы, демәли, $\frac{1000}{2}$m, яхуд 500 I_m, енидән I бөлмәйә сабит капитал кими дахил эдилирсә, изафи мәһсулун I бөлмәдә сахланмыш бу һиссәси II_c-нин һеч бир һиссәсини өдәйә билмәз. Бу һиссә истеһлак шейләринә чеврилмәк әвәзинә (бурада тәдавүлүн һәмин бөлмәсиндә исә, — I бөлмә фәһләләрининин васитәчилийи илә 1 000 II_c-нин 1000 I_v васитәсилә өдәнилмәсиндән фәргли олараг, — I бөлмә илә II бөлмә арасында һәгиги гаршылыглы мүбадилә, демәли, әмтиәләрин икитәрәфли ер дәйишмәси баш верир) I бөлмәнин өзүндә

әлавә истеһсал васитәләри кими хидмәт етмәлидир. О эйни заманда I вә II бөлмәләрдә бу функсияны еринә етирә билмәз. Капиталист өз изафи мәһсулунун дәйәрини истеһлак шейләринә хәрчләмәклә бәрабәр, эйни заманда изафи мәһсулун өзүнү мәһсулдар сурәтдә истеһлак едә билмәз, йә'ни ону өз мәһсулдар капиталына гата билмәз. Беләликлә, 2 000 II_c илә мүбадиләйә 2 000 $I_{(v+m)}$ әвәзинә анчаг 1 500, йә'ни $(1\,000_v + 500_m)$ I дахил олур; демәли, 500 II_c өз әмтиә формасындан II мәһсулдар (сабит) капиталына чеврилә билмәз. Беләликлә, II бөлмәдә ифрат истеһсал баш верәрди ки, бу да өз һәчми е'тибарилә истеһсалын I бөлмәдәки кенишләнмәси һәчминә тамамилә бәрабәр оларды. Ола биләр, II бөлмәдәки ифрат истеһсал I бөлмәйә о гәдәр күчлү тә'сир көстәрсин ки, һәтта I бөлмә фәһләләри тәрәфиндән II бөлмәнин истеһлак шейләринә сәрф эдилмиш 1 000 дә анчаг гисмән кери гайытсын, демәли, бу 1 000 дәйишән пул капитал формасында I капиталистләрин әлинә гайытмасын. I бөлмә капиталистләри үчүн һәтта әввәлки мигясда тәкрар истеһсал да чәтинләшәр, һәм дә ону тәкчә кенишләндирмәк чәһди нәтичәсиндә чәтинләшәрди. Бурада нәзәрә алмаг лазымдыр ки, I бөлмәдә һәгигәтдә ялныз садә тәкрар истеһсал баш вермишдир вә онун үнсүрләри, бизим схемимиздә көстәрилдийи кими, һәмин бөлмәни кәләчәкдә, мәсәлән, кәлән ил кенишләндирмәк мәгсәдилә анчаг башга чүр груплашдырылмышдыр.

Бу чәтинликдән белә бир васитә илә ян кечмәйә чалышмаг оларды: капиталистләрин амбарында ятыб галан вә мәһсулдар капитала билаваситә чеврилә билмәйәчәк 500 II_c һеч дә ифрат истеһсалы көстәрмир, әксинә, тәкрар истеһсалын индийәдәк нәзәрә алмадығымыз зәрури үнсүрүнү тәшкил эдир. Биз көрдүк ки, пул эһтияты бир чох ерләрдә йығылмалыдыр, демәли, пул тәдавүлдән гисмән она көрә чыхарылмалыдыр ки, I бөлмәнин өзүндә ени пул капитал яранмасы мүмкүн олсун, гисмән дә она көрә чыхарылмалыдыр ки, тәдричлә истеһлак олунан әсас капиталын дәйәри бир мүддәт пул формасында галсын. Лакин схем дүзәлдиләркән белә фәрз олунур ки, бүтүн пул вә бүтүн әмтиәләр лап әввәлдән анчаг I вә II бөлмә капиталистләринин әлиндәдир, һәм дә бу заман нә тачир, нә пул алверчиси, нә банкир вардыр, нә дә ялныз истеһлак эдән вә әмтиәләрин истеһсалында билаваситә иштирак этмәйән синифләр, — буна көрә дә тәкрар истеһсал механизминин һәмишә ишләмәкдә олмасы үчүн, бурада мүвафиг истеһсалчыларын өзләриндә һәмишә әмтиә эһтиятлары яранмасы лазымдыр. Демәли, II бөлмә капиталистләринин амбарларында ятыб галан 500 II_c истеһлак шейләриндән ибарәт әмтиә эһтиятыдыр ки, бу да тәкрар истеһсал илә фәрз олунан истеһлак просесинин фасиләсизлийини тә'мин эдир, демәли, бу һалда бир илдән дикәринә кечилмәсини тә'мин эдир. Бу заман һәлә өз сатычыларынын әлиндә, бунунла да бирликдә өз истеһ-

салчысы оланларын әлиндә олан истеһлак фонду бу ил азалыб сыфра енә билмәз ки, беләликлә кәлән ил сыфырдан башлансын, — нечә ки, бу һал бу күнкү күндән сабаһкы күнә кечилдикдә дә мүмкүн дејилдир. Белә әмтиә еһтијатлары даим енидән јаранмалы олдуғуна көрә, — һәрчәнд бунларын мигдары дәјишилир, — бизим II бөлмәнин капиталист истеһсалчыларынын еһтијат пул капиталы олмалыдыр ки, онларын мәһсулдар капиталынын бир һиссәси мүвәггәти олараг әмтиә формасында галдыгда да, истеһсал просесини фасиләсиз давам етдирмәк имканы версин. Ахы фәрз олундуғуна көрә, онлар өз әлләриндә бүтүн тиҹарәт ишини истеһсал иши илә бирләшдирирләр; демәли, онларын әлә бир әлавә пул капиталы да олмалыдыр ки, бу да тәкрар истеһсал просесинин ајры-ајры функсијалары капиталистләрин мүхтәлиф катеторијаларынын функсијалары кими ајрылдыгда, таҹирләрин әлиндә олсун.

Буна белә бир е'тираз едилә биләр: 1) Белә еһтијат јаранмасынын вә бунун зәруриликинин бүтүн капиталистләр үчүн — һәм I бөлмә, һәм дә II бөлмә капиталистләри үчүн әһәмијјәти вардыр. Әмтиәләрин садәчә сатычылары кими көтүрүлән бу капиталистләр бир-бириндән анҹаг онунла фәргләнирләр ки, онлар мүхтәлиф нөв әмтиәләр сатырлар. II бөлмәдә әмтиә еһтијаты олмасы ирәличәдән I бөлмәдә әмтиә еһтијаты олмасыны тәләб едир. Бир тәрәфдә бу еһтијат нәзәрдә тутулмадыгда, биз буну о бири тәрәфдә дә нәзәрдә тутмамалыјыг. Әкәр биз бунлары һәр ики тәрәфдә нәзәрдә тутуругса, проблем әсла дәјишилмир. — 2) Әкәр II бөлмәдә ҹари ил кәлән ил үчүн әмтиә еһтијаты илә гуртарырса, демәли о, һәмин II бөлмәдә кечән илдән галмыш әмтиә еһтијаты илә башланмышдыр. Демәли, өз абстракт ифадәси һалында көтүрүлән иллик тәкрар истеһсал тәһлил едиләркән биз һәр ики һалда әмтиә еһтијатына гәләм чәкмәлијик. Әкәр биз бүтүн истеһсалы, демәли, ҹари илин кәлән илә әмтиә еһтијаты кими вердији һиссәни дә ҹари илә аид етсәк, дикәр тәрәфдән дә, ҹари илин кечән илдән алмыш олдуғу әмтиә еһтијатыны ондан чыхсаг, онда биз беләликлә дә һәгигәтән тәһлил предметимиз олараг бүтүн орта иллик мәһсулу алмыш оларыг. — 3) Бизим инди арадан галдырмалы олдуғумуз чәтинлијә садә тәкрар истеһсалы тәдгиг едәркән раст кәлмәмәјимиз кими садәчә бир ҹәһәт сүбут едир ки, бурада тамамилә хүсуси бир һадисә вардыр, буну доғуран исә, I бөлмә үнсүрләринин анҹаг (тәкрар истеһсал нөгтеји-нәзәринчә) башга ҹүр груплашмасыдыр: бу елә бир дәјишилмиш груплашмадыр ки, үмумијјәтлә онсуз кениш мигјасда һеч бир тәкрар истеһсал мүмкүн дејилдир.

III. ЙЫҒЫМЫН СХЕМАТИК ТӘСВИРИ.

Инди биз тәкрар истеһсалы ашағыдакы схем үзрә нәзәрдән кечирәк:

$$\text{Схем a)}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I.}\ 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II.}\ 1\,500_c + 376_v + 376_m = 2\,252 \end{array}\right\} \text{Чәми} = 8\,252.$$

Биз һәр шейдән әввәл көрүрүк ки, иллик ичтимаи мәһсулун үмуми мәбләғи, = 8 252, биринчи схемдәкиндән аздыр, бу мәбләғ орада = 9 000 иди. Биз там эйнилә дә хейли артыг бир мәбләғ көтүрә биләрдик, мәсәлән, буну он гат артыра биләрдик. I схемдәкиндән аз бир мәбләғ көтүрмәкдән мәгсәдимиз мәһз белә бир чәһәти айдын көстәрмәкдир ки, кениш мигясда тәкрар истеһсалын (һәмин тәкрар истеһсалы биз бу һалда анчаг даһа бөйүк капиталла апарылан бир истеһсал кими баша дүшүрүк) мәһсулун мүтләг кәмиййәти илә һеч бир әлагәси йохдур, мә'лум әмтиәләр күтләси үчүн о, мә'лум мәһсулун мүхтәлиф үнсүрләринин анчаг башга чүр ерләшмәсини вә я башга функсионал әһәмиййәти олмасыны фәрз эдир, демәли, дәйәрин кәмиййәти э'тибарилә о әввәлчә ялныз садә тәкрар истеһсалдыр. Садә тәкрар истеһсалын мә'лум үнсүрләринин мигдары дейил, кейфиййәт вәзифәси дәйишилир вә белә бир дәйишилмә онун ардынча кәлән кениш мигясда тәкрар истеһсал үчүн илкин мадди шәртдир[58].

Дәйишән капиталла сабит капитал арасындакы нисбәт башга чүр олдугда, һәмин схеми биз башга чүр, мәсәлән, бу шәкилдә верә биләрдик:

$$\text{Схем b)}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I.}\ 4\,000_c + 875_v + 875_m = 5\,750 \\ \text{II.}\ 1\,750_c + 376_v + 376_m = 2\,502 \end{array}\right\} \text{Чәми} = 8\,252.$$

Белә шәклиндә схем садә тәкрар истеһсал үчүн гурулмуш кими көрүнәрди, — элә көрүнәрди ки, гуя бүтүн изафи дәйәр йығылмаг дейил, кәлир кими хәрчләнир. Һәр ики һалда, һәм a)-да, һәм дә b)-дә биз эйни дәйәр кәмиййәтиндә олан иллик мәһсул көрүрүк, анчаг b)-дә онун үнсүрләри өз функсиялары чәһәтдән элә груплашыр ки, енә әввәлки мигясда тәкрар истеһсал башланыр, һалбуки a)-да кениш мигясда тәкрар истеһсал үчүн мадди әсас яраныр. Мәһз b) схеминдә $(875_v + 875_m)$ I = = 1 750 $\text{I}_{(v+m)}$ галыгсыз олараг 1 750 II_c-йә мүбадилә олунур, a) схеминдә $(1\,000_v + 1\,000_m)$ I = 2 000 $\text{I}_{(v+m)}$ исә 1 500 II_c-йә

---

58 Бу, капитал йығымы һаггында Чемс Милл илә С. Бэйли арасында кедән вә I китабда (XXII фәсил, 5, гейд 65) башга бир нөгтейи-нәзәрдән арашдырылмыш олан мүбаһисәйә, йә'ни сәнае капиталынын кәмиййәти дәйишмәдийи һалда, онун фәалиййәтинин кенишләнмәси һаггындакы мүбаһисәйә һәмишәлик сон гоюр. Сонралар бунун үзәринә гайытмалы.

мүбадилә эдилдикдә, I бөлмәдә йығым үчүн 500 I_m мигдарында артыг бир мәбләғ галыр.

Инди а) схемини даһа яхындан тәһлил этмәйә кечәк. Фәрз эдәк ки, истәр I бөлмәдә, истәрсә II бөлмәдә изафи дәйәрин ярысы кәлир кими хәрҹләнмәк дейил, йығылыр, йә'ни әлавә капитал үнсүрүнә чеврилир. 1 000 I_m-ин ярысы = 500 бу вә я башга бир формада йығылмалы, әлавә пул капитал кими тәтбиг эдилмәли, йә'ни әлавә мәһсулдар капитала чеврилмәли олдуғуна көрә, кәлир кими анҹаг ($1\,000_v + 500_m$) I хәрҹләнәҹәкдир. Она көрә II_c-нин нормал кәмиййәти дә бурада ҹәми 1 500-дүр. 1 500 $I_{(v+m)}$ илә 1 500 II_c арасындакы мүбадиләни даһа тәдгиг этмәйә эһтияҹ йохдур, чүнки садә тәкрар истеһсал просеси олмаг э'тибарилә бу мүбадилә артыг тәсвир эдилмишдир; там эйнилә дә 4 000 I_c -ни нәзәрдән кечирмәк лазым кәлмир, чүнки енидән башланан (бу дәфә кениш мигясда баш верән) тәкрар истеһсал үчүн онун ени шәкилдә ерләшмәсини дә биз садә тәкрар истеһсал просеси кими артыг нәзәрдән кечирмишик.

Беләликлә, бизим бурада анҹаг бир шейи тәдгиг этмәйимиз галыр: 500 I_m вә ($376_v + 376_m$) II, чүнки, бир тәрәфдән, I вә II бөлмәдәки дахили мүнасибәтләрин, дикәр тәрәфдән исә, онларын һәр икиси арасындакы һәрәкәтин мәсәләйә дәхли вардыр. II бөлмәдә дә изафи дәйәрин ярысынын йығылмалы олдуғу фәрз эдилдийинә көрә, бурада капитала 188 чеврилмәлидир, бундан 1/4-и = 47-си, юварлаг олмаг үчүн, мәсәлән, 48-и дәйишән капитала, галан 140-ы сабит капитала чеврилмәлидир.

Бурада биз ени бир проблемә раст кәлирик ки, бунун варлығынын өзү арада кәзән бир бахыш үчүн гәрибә көрүнмәлидир, зира һәмин бахыша көрә, бир нөв әмтиәләр башга нөв әмтиәләрә мүбадилә олунур вә я, башга сөзлә десәк, әмтиәләр пула мүбадилә олунур, бу пул исә енидән башга нөв әмтиәләрә мүбадилә олунур. Бу 140 II_m ялныз она көрә мәһсулдар капитала чевриләбилир ки, I_m әмтиәләринин эйни дәйәр мәбләғиндә бир һиссәси илә өдәнилир. Өзлүйүндә айдындыр ки, I_m-ин II_m-ә мүбадилә эдилән һиссәси, һәм I бөлмә истеһсалына, һәм дә II бөлмә истеһсалына вә я анҹаг II бөлмә истеһсалына дахил ола биләҹәк истеһсал васитәләриндән ибарәт олмалыдыр. Белә бир өдәнилмә анҹаг II бөлмә тәрәфиндән биртәрәфли алғы олмасы васитәсилә баш верә биләр, чүнки бизим һәлә тәдгиг этмәли олдуғумуз изафи мәһсул 500 I_m-ин һамысы I бөлмә дахилиндәки йығыма хидмәт этмәлидир, демәли, II бөлмә әмтиәләринә мүбадилә эдилә билмәз; башга сөзлә, ола билмәз ки, I бөлмә ону эйни заманда һәм йығсын, һәм дә есин. Демәли, II бөлмә 140 I_m-и нәгд пула алмалыдыр, һәм дә бу пул онун әмтиәсинин сонра I бөлмәйә сатылмасы васитәсилә гайыдыб өзүнә кәлмәйәҹәкдир. Һәм дә иллик истеһсал кениш мигясда тәкрар истеһсал олдуғундан бу просес һәр бир ени

иллик истеһсалда даим тәкрар олунур. Бәс II бөлмәдә бунун үчүн пул мәнбәи һарададыр?

II бөлмә, әксинә, капиталист истеһсалы шәраитиндә һәгиги йығымла янашы кедән вә онун үчүн шәрт олан ени пул капитал яранмасындан өтрү, көрүнүр, әсла әлверишли зәмин тәшкил этмир, һәм дә бу ени пул капитал яранмасы һәгигәтдә әввәлчә садәчә дәфинә яранмасы кими мейдана чыхыр.

Әввәлчә биз 376 II_v көрүрүк; иш гүввәсинә аванс эдилмиш 376 мәбләғиндә пул капитал II бөлмә әмтиәләринин сатын алынмасы васитәсилә даим, пул формасындакы дәйишән капитал олараг II бөлмә капиталистинә гайыдыр. Бу чүр даим тәкрар сурәтдә чыхыш нөгтәсиндән — капиталистин чибиндән — чыхма вә орая гайытма, һәмин дөврандакы пулун мигдарыны әсла артырмыр. Демәли, о, пул йығымы үчүн мәнбә дейилдир; бу пул һабелә, дәфинә кими йығылан потенсиал ени пул капитал ялратмаг үчүн тәдавүлдән чыхарыла билмәз.

Бирчә даянын! бурада бир балача мәнфәәтчийәз гопармаг олмазмы?

Биз унутмамалыйыг ки, II бөлмәнин I бөлмәдән белә бир үстүнлүйү вардыр ки, орада ишләйән фәһләләр өзләринин истеһсал этдикләри әмтиәләри енидән һәмин бөлмәдән сатын алмалыдырлар. II бөлмә иш гүввәсинин алычысы вә эйни заманда, һәмин бөлмәдә тәтбиг эдилән иш гүввәсинин саһибләринә әмтиә сатычысы олур. Демәли, II бөлмә белә эдә биләр:

1) — әмәк һаггыны онун нормал орта сәвиййәсиндән садәчә ашағы сала биләр, — һәм дә бу, I бөлмә капиталистләри илә онун үмуми чәһәтини тәшкил эдир. Бунун нәтичәсиндә, дәйишән капиталын пул формасы кими ишләмиш олан пулун бир һиссәси сәрбәстләшир вә белә бир просес даим тәкрар олундугда, бу, II бөлмәдә дәфинәләр яранмасы үчүн нормал мәнбә, демәли, һабелә потенсиал әлавә пул капитал яранмасы үчүн мәнбә ола биләрди. Әлбәттә, нормал сурәтдә капитал яранмасындан бәһс олунан бу ердә алдатма нәтичәсиндә әлдә эдилән тәсадүфи мәнфәәтлә бизим ишимиз йохдур. Лакин унутмаг лазым дейилдир ки, һәгигәтдә верилән (ceteris paribus [башга шәртләр эйни олмагла] дәйишән капиталын кәмиййәтини мүәййән эдән) нормал әмәк һаггы һеч дә капиталистләрин рәһмдиллийинә көрә дейил, она көрә верилир ки, мөвчуд мүнасибәтләр шәраитиндә бу әмәк һаггы верилмәлидир. Беләликлә, бу изаһ үсулу арадан галхыр. Әкәр биз II бөлмә тәрәфиндән сәрф эдилмәли олан дәйишән капиталын 376_v олдуғуну фәрз эдириксә, онда ени мейдана чыхмыш проблеми изаһ этмәк үчүн биз бирдән белә бир һипотез ирәли сүрә билмәрик ки, II бөлмә 376_v дейил, анчаг 350_v аванс эдир.

2) Лакин, дикәр тәрәфдән, артыг дедийимиз кими, бир там олараг көтүрүлән II бөлмәнин I бөлмәдән белә бир үстүнлүйү вардыр ки, о, иш гүввәсинин алычысы олмагла бәрабәр, эйни

заманда өз фәһләләринә өз әмтиәләринин сатычысыдыр. Бу үстүнлүкдән нә сурәтлә истифадә олуна билдийи һаггында, — нә сурәтлә номинал олараг ади әмәк һаггы верилмәклә бәрабәр, һәгигәтдә бу әмәк һаггынын бир һиссәсинин мүвафиг әмтиә эквиваленти верилмәдән кери алынмасы, башга сөзлә: фәһләләрин алдадылмасы, нә сурәтлә бунун гисмән truck-system васитәсилә, гисмән тәдавүл васитәләринин сахталашдырылмасы йолу илә (һәрчәнд бу сахталашдырманы ганун чох вахт тута билмир) ичра эдилмәси һаггында — бу барәдә һәр бир сәнае өлкәсиндә, мәсәлән, Инкилтәрәдә вә Бирләшмиш Штатларда ән шүбһәсиз дәлилләр вардыр. (Бу мүнасибәтлә бир нечә мүвафиг мисал кәтирмәк лазымдыр.) Бу да 1)-чи һалдакы әмәлийятын эйнидир, лакин пәрдәләнмишдир вә долайы йолла һәйата кечирилир. Демәли, бу да онун кими рәдд эдилмәлидир. Бурада мәсәлә номинал сурәтдә дейил, һәгигәтән верилән әмәк һаггы үзәриндәдир.

Биз көрүрүк ки, капиталист механизми об'ектив сурәтдә тәһлил эдиләркән, һәмин механизм үзәриндәки фөвгәл'адә характерли мә'лум рүсвайчы ләкәләрдән нәзәри чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн бир васитә кими истифадә этмәйә эһтияч йохдур. Лакин мәни тәнгид эдән буржуа тәнгидчиләринин чоху гәрибә чығыр-бағыр салыб дейир ки, гуя мән, мәсәлән, «Капиталын» I китабында: капиталист иш гүввәсинин һәгиги дәйәрини верир, — чох һалда исә о белә этмир, — дейә еритдийим фәрзиййәмлә һәмин капиталистә гаршы һагсызлыг көстәрмишәм! (Мәнә иснад верилән аличәнаблыгла бурада Шеффледән ситат кәтирмәк олар.)

Беләликлә, көстәрилән мәгсәд үчүн 376 II_v илә һеч бир шей этмәк олмаз.

Лакин 376 II_m үчүн, көрүнүр, даһа чох чәтинликләр төрәйир. Бурада анчаг эйни бөлмәйә мәнсуб капиталистләр бир-биринә гаршы дурурлар, онлар өзләринин истеһсал этдикләри истеһлак шейләрини бир-биринә сатыр вә бир-бириндән сатын алырлар. Белә бир мүбадилә үчүн лазым олан пул бурада анчаг тәдавүл васитәләри кими ишләйир вә ишләр нормал гайдада кетдикдә, һәмин пул иштиракчыларын тәдавүл үчүн этдикләри авансларa мүвафиг сурәтдә онлара гайытмалы вә сонра даим дөнә-дөнә эйни йолла кетмәлидир.

Потенсиал әлавә пул капитал яранмасы үчүн һәмин пулу тәдавүлдән, көрүнүр, анчаг ики үсулла чыхармаг олар. Я II бөлмә капиталистләринин бир һиссәси о бири һиссәсини алдадыр вә, беләликлә, пул гарәт эдир. Билдийимиз кими, ени пул капитал яранмасы үчүн һеч дә тәдавүл васитәләринин мигдарыны ирәличәдән артырмаг тәләб олунмур; бунун үчүн тәләб олунан анчаг одур ки, мә'лум тәрәфләрдән пул тәдавүлдән чыхарылсын вә дәфинә шәклиндә йығылсын. Пулун оғурлана билмәсинин вә буна көрә дә II бөлмә капиталистләринин бир һиссәсиндә әлавә пул капитал яранмасы илә бирликдә о бири һиссәсинин билаваситә

пул итирә билмәсинин мәсәләйә һеч бир дәхли йохдур. II бөлмә капиталистләринин алдадылмыш һиссәси анчаг бир гәдәр аз ишрәтли һәят сүрмәли оларды, вәссалам.

Я да II_m-ин зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәт олан һиссәси II бөлмә дахилиндә билаваситә ени дәйишән капитала чеврилир. Бунун нечә әмәлә кәлдийини биз бу фәслин ахырында (№ IV алтында) тәдгиг едәчәйик.

1) Биринчи мисал.

А) Садә тәкрар истеһсалын схеми.

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II. } 2\,000_c + 500_v + 500_m = 3\,000 \end{array}\right\} \text{Чәми} = 9\,000.$$

В) Кениш мигясда йығымын башланғыч схеми.

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 6\,000 \\ \text{II. } 1\,500_c + 750_v + 750_m = 3\,000 \end{array}\right\} \text{Чәми} = 9\,000.$$

В схеминдә I бөлмә изафи дәйәринин ярысынын, йә'ни 500-үн йығылдығыны фәрз етдикдә, биз һәр шейдән әввәл бу нәтичәни аларыг ки, $(1\,000_v + 500_m)$ I, яхуд 1 500 $I_{(v+m)}$ мәбләғи 1 500 II_c васитәсилә өдәнилмәлидир; сонра I бөлмәдә $4\,000_c + 500_m$ галыр ки, бунун да ахырынчысы йығылмалыдыр. $(1\,000_v + 500_m)$ I-ин 1 500 II_c васитәсилә өдәнилмәси садә тәкрар истеһсал просесидир вә һәмин тәкрар истеһсал тәдгиг олунаркән изаһ едилмишди.

Тутаг ки, 500 I_m-дән 400-ү сабит капитала, 100-ү дәйишән капитала чеврилмәлидир. Беләликлә, капиталлашмалы олан бу 400_m-ин I бөлмә дахилиндә мүбадиләсини биз артыг нәзәрдән кечирмишик; демәли, бу 400_m даһа һеч бир шей сөйләнилмәдән I_c -йә гатыла биләр вә онда биз I бөлмә үчүн буну аларыг:

$4\,400_c + 1\,000_v + 100_m$ (бу 100_m мәбләғи 100_v-йә мүбадилә едилмәлидир).

II бөлмә дә йығым мәгсәдилә I бөлмәдән һәмин 100 I_m-и (бу исә истеһсал васитәләри шәклиндә мөвчуддур) сатын алыр вә бу да инди II бөлмәнин әлавә сабит капиталыны тәшкил едир, һалбуки һәмин истеһсал васитәләри үчүн онун пулла вердийи 100 мәбләғи I бөлмәнин әлавә дәйишән капиталынын пул формасына чеврилир. Онда I бөлмә үчүн $4\,400_c + 1\,100$ (бу ахырынчысы пул шәклиндәдир) $= 5\,500$ капиталымыз олур.

Инди II бөлмәнин сабит капитал үчүн $1\,600_c$ мәбләғи вардыр; буну ишә салмаг үчүн о, ени иш гүввәси сатын алмаға пул шәклиндә даһа 50_v әлавә етмәлидир, белә ки, онун дәйишән капиталы 750-дән артыб 800 олачагдыр. II бөлмәнин сабит капиталынын, һабелә дәйишән капиталынын үмумиййәтлә 150 мәбләғиндә белә артмасы онун изафи дәйәриндән өдәнилир; демәли, 750 II_m-дән

анчаг 600_m мəблəғи II бөлмə капиталистлəринин истеһлак фонду олараг галыр вə һəмин капиталистлəрин иллик мəһсулу инди ашағыдакы гайда илə бөлүнүр:

II. $1\,600_c + 800_v + 600_m$ (истеһлак фонду) $= 3\,000$.

Истеһлак шейлəри шəклиндə истеһсал эдилмиш вə бурада ($100_c + 50_v$) II-йə мүбадилə эдилмиш олан 150_m өз натурал формасында бүтүнлүклə фəһлəлəрин истеһлакына кедир: юхарыда көстəрилдийи кими, бунун 100-үнү I бөлмə фəһлəлəри (100 I_v), 50-сини II бөлмə фəһлəлəри (50 II_v) истеһлак эдир. Ишдə, бүтүн мəһсулу йығым үчүн лазыми формада һазырланан II бөлмəдə изафи дəйəрин 100 мəблəғиндə артмыш олан һиссəси *зəрури* истеһлак шейлəри шəклиндə тəкрар истеһсал эдилмəлидир. Əкəр һəгигəтəн кениш мигясда тəкрар истеһсал башланырса, онда I бөлмəнин бу 100 мəблəғиндəки дəйишəн пул капиталы онун фəһлəлəринин элиндəн кечəрəк, II бөлмəйə гайыдыр; II бөлмə исə, эксинə, əмтиə эһтияты шəклиндə 100_m-и I бөлмəйə верир вə эйни заманда əмтиə эһтияты шəклиндə 50-ни өз фəһлəлəринə верир.

Йығым мəгсəдилə дəйишдирилмиш ерлəшдирмə инди ашағыдакы шəкли алыр:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,400_c + 1\,100_v + 500 \text{ истеһлак фонду} = 6\,000 \\ \text{II. } 1\,600_c + 800_v + 600 \text{ истеһлак фонду} = 3\,000 \end{array}\right\}$$

Чəми, кечмишдə олдуғу кими, 9 000-дир. Бурада капитал ашағыдакы гəдəрдир:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,400_c + 1\,100_v \text{ (пулла)} = 5\,500 \\ \text{II. } 1\,600_c + 800_v \text{ (пулла)} = 2\,400 \end{array}\right\} = 7\,900,$$

һалбуки истеһсалын əввəлиндə бу гəдəр иди:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,000_c + 1\,000_v = 5\,000 \\ \text{II. } 1\,500_c + 750_v = 2\,250 \end{array}\right\} = 7\,250.$$

Əкəр инди һəгиги йығым бу əсас үзəриндə баш верирсə, йə'ни əкəр истеһсал доғрудан да артырылмыш олан белə бир капиталла апарылырса, онда биз кəлəн илин ахырында ашағыдакыны аларыг:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4\,400_c + 1\,100_v + 1\,100_m = 6\,600 \\ \text{II. } 1\,600_c + 800_v + 800_m = 3\,200 \end{array}\right\} = 9\,800.$$

Инди I бөлмəдə йығым да эйни пропорсияда давам эдəчəкдир; демəли, 550_m кəлир кими сəрф эдилəчəк, 550_m исə йығылачагдыр. Бу һалда 1 100 I_v һəр шейдəн əввəл 1 100 II_c васитəсилə өдəнилəчəкдир; сонра 550 I_m өзү дə II бөлмəнин эйни дəйəрли əмтиəлəриндə реаллашдырылмалыдыр, йə'ни екунда 1 650 $I_{(v+m)}$. Лакин II бөлмəнин өдəнилмəли олан сабит капиталы анчаг 1 600

тәшкил эдир, демәли, галан 50 мәблағи 800 II_m-дән көтүрүлмәлидир. Әкәр пул бир мүддәтә кәнара гоюлса, бу сөвдә нәтичәсиндә ашағыдакы алынар:

I. $4\,400_c + 550_m$ (бу 550_m капиталлашмалыдыр); бундан әлавә, капиталистләрин вә фәһләләрин истеһлак фондунда $1\,650_{(v+m)}$, бу да II_c әмтиәләриндә реаллашдырылмышдыр.

II. $1\,650_c$ (о чүмләдән 50, юхарыда дейилдийи кими, II_m-дән әлавә эдилмишдир) $+ 800_v + 750_m$ (капиталистләрин истеһлак фонду).

Лакин әкәр II бөлмәдә v илә c арасында әввәлки пропорсия сахланырса, онда 50_c үчүн даһа 25_v сәрф этмәк лазым кәләчәкдир; буну 750_m-дән көтүрмәк олар; беләликлә, ашағыдакыны аларыг:

$$II.\ 1\,650_c + 825_v + 725_m.$$

I бөлмәдә 550_m капиталлашмалыдыр; әкәр әввәлки пропорсия сахланырса, онда бунун 440-ыны сабит капитал вә 110-уну дәйишән капитал тәшкил эдир. Бу 110-у 725 II_m-дән көтүрмәк олар, йә'ни 110 дәйәриндә истеһлак шейләри II бөлмә капиталистләри әвәзинә I бөлмәнин фәһләләри тәрәфиндән истеһлак эдиләчәкдир, демәли, II бөлмә капиталистләри истеһлак эдә билмәдикләри бу 110_m-и капитала чевирмәйә мәчбур олачаглар. Беләликлә, 725 II_m-дән 615 II_m галыр. Лакин әкәр II бөлмә бу сурәтлә һәмин 110-у әлавә сабит капитала чевирирсә, онда һәмин бөлмәйә даһа 55 әлавә дәйишән капитал лазым кәләчәкдир; буну о енә дә өз изафи дәйәриндән көтүрмәли олачагдыр; әкәр бу мәблағ 615 II_m-дән чыхылса, онда II бөлмә капиталистләринин истеһлакы үчүн 560 галар; бүтүн бу һәгиги вә потенсиал ер дәйишмәләрини ичра этдикдән сонра биз белә бир капитал дәйәр аларыг:

$$I.\ (4\,400_c + 440_c) + (1\,100_v + 110_v) = 4\,840_c + 1\,210_v = 6\,050$$
$$II.\ (1\,600_c + 50_c + 110_c) + (800_v + 25_v + 55_v) = $$
$$= 1\,760_c + 880_v = 2\,640$$
$$8\,690.$$

Ишин нормал кетмәси үчүн, II бөлмәдә йығым I бөлмәдәкиндән сүр'әтлә баш вермәлидир, чүнки белә олмасайды, $I_{(v+m)}$-ин II_c әмтиәләринә мүбадилә эдилмәли олан һиссәси II_c-дән сүр'әтлә артарды, һалбуки о һиссә анчаг II_c-йә мүбадилә эдилә биләр.

Әкәр тәкрар истеһсал бу әсас үзәриндә вә башга шәртләр эйни олмагла давам эдирсә, онда биз кәлән илин ахырында буну аларыг:

$$\left.\begin{array}{l} I.\ 4\,840_c + 1\,210_v + 1\,210_m = 7\,260 \\ II.\ 1\,760_c + 880_v + 880_m = 3\,520 \end{array}\right\} = 10\,780.$$

Һәр шейдән әввәл, изафи дәйәрин бөлүнмәси нормасы дәйишмәдийи шәраитдә I бөлмәдә 1 210$_v$ вә m-ин ярысыны = 605, ҹәми 1 815 мәбләғини кәлир олараг хәрҹләмәк лазым кәләҹәкдир. Бу истеһлак фонду да енә II$_c$-дән 55 артыгдыр. 880$_m$-дән бу 55 чыхылса, 825 галар. Бир һалда ки, 55 II$_m$ дөнүб II$_c$ олур, онда бурада фәрз эдилир ки, мүвафиг дәйишән капитал үчүн II$_m$-дән даһа бир мәбләғ = 27$^1/_2$ чыхылыр; истеһлак үчүн 797$^1/_2$ II$_m$ галыр.

Инди I бөлмәдә 605$_m$-и капиталлашдырмаг лазым кәлир; бундан 484-ү сабит капитал вә 121-и дәйишән капитал олаҹагдыр; һәмин 121 мәбләғи II$_m$-дән чыхылмалыдыр ки, бу да инди = 797$^1/_2$; галыр 676$^1/_2$ II$_m$. Демәли, II бөлмә бир дә 121-и сабит капитала чевирир вә бунун үчүн онун ени дәйишән капитала = 60$^1/_2$ эһтияҹы вардыр; бу да енә там эйнилә 676$^1/_2$-дән көтүрүлүр; истеһлак үчүн 616 галыр.

Онда капитал белә олаҹагдыр:

I. Сабит капитал $4\,840 + 484 = 5\,324.$
Дәйишән капитал $1\,210 + 121 = 1\,331.$
II. Сабит капитал $1\,760 + 55 + 121 = 1\,936.$
Дәйишән капитал $880 + 27^1/_2 + 60^1/_2 = 968.$

$$\text{Екуну:}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I.}\ 5\,324_c + 1\,331_v = 6\,655 \\ \text{II.}\ 1\,936_c + \ \ 968_v = 2\,904 \end{array}\right\} = 9\,559,$$

илин ахырында исә ашағыдакы мәһсул олаҹагдыр:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I.}\ 5\,324_c + 1\,331_v + 1\,331_m = 7\,986 \\ \text{II.}\ 1\,936_c + \ \ 968_v + \ \ 968_m = 3\,872 \end{array}\right\} = 11\,858.$$

Бу һесабламаны тәкрар эдиб кәсрләри юварлаглашдырмагла, биз кәлән илин ахырында ашағыдакы мәһсулу аларыг:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I.}\ 5\,856_c + 1\,464_v + 1\,464_m = 8\,784 \\ \text{II.}\ 2\,129_c + 1\,065_v + 1\,065_m = 4\,259 \end{array}\right\} = 13\,043.$$

Бунун ардынҹа кәлән илин ахырында исә:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I.}\ 6\,442_c + 1\,610_v + 1\,610_m = 9\,662 \\ \text{II.}\ 2\,342_c + 1\,172_v + 1\,172_m = 4\,686 \end{array}\right\} = 14\,348.$$

Кениш мигясда тәкрар истеһсалын дөрд или әрзиндә I вә II бөлмәнин бүтүн капиталы 5 500$_c$ + 1 750$_v$ = 7 250-дән артыб 8 784$_c$ + 2 782$_v$ = 11 566 олмушдур, демәли, 100 : 160 нисбәтиндә артмышдыр. Бүтүн изафи дәйәр әввәлдә 1 750 иди, инди 2 782 тәшкил эдир. Истеһлак эдилмиш изафи дәйәр әввәлдә I бөлмә үчүн 500 вә II бөлмә үчүн 535, екуну = 1 035 иди; ахырынҹы ил о, I бөлмә үчүн 732 вә II бөлмә үчүн 958, екуну = 1 690 олмушдур. Демәли, бу изафи дәйәр 100 : 163 нисбәтиндә артмышдыр.

2) *Икинчи мисал.*

Инди иллик мәһсулу 9 000 көтүрәк; әмтиә капитал шәклиндә, дәйишән капиталла сабит капиталын үмуми орта нисбәтинин 1 : 5 тәшкил етдийи бир формада олан бу капитал бүтүнлүклә сәнае капиталистләри синфинин әлиндәдир. Бурада фәрз олунур ки: капиталист истеһсалы артыг хейли инкишаф етмишдир вә ичтимаи әмәйин мәһсулдар гүввәси мүвафиг сурәтдә инкишаф етмишдир; һәлә ирәличәдән истеһсалын мигясы хейли кенишләнмишдир; нәһайәт, фәһлә синфи ичәрисиндә нисби әһали артыглығы ярадан бүтүн шәраит инкишаф етмишдир. Онда, кәсрләр юварлаглашдырылса, иллик мәһсул ашағыдакы гайдада бөлүнәр:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5\,000_c + 1\,000_v + 1\,000_m = 7\,000 \\ \text{II. } 1\,430_c + \;\;285_v + \;\;285_m = 2\,000 \end{array}\right\} = 9\,000.$$

Инди фәрз едәк ки, I бөлмәнин капиталистләри изафи дәйәрин ярысыны = 500 истеһлак едирләр, о бири ярысыны исә йығырлар. Онда $(1\,000_v + 500_m)$ I = 1 500 кәрәк 1 500 II_c -йә мүбадилә едиләйди. Лакин бу һалда II_c анчаг 1 430 тәшкил етдийинә көрә, 70-и изафи дәйәрдән әлавә едилмәлидир; буну 285 II_m-дән чыхдыгда, 215 II_m галыр. Демәли, биз буну алырыг:

I. $5\,000_c + 500_m$ (бу 500_m капиталлашмалыдыр) + $1\,500_{(v+m)}$ капиталистләрин вә фәһләләрин истеһлак фондунда.

II. $1\,430_c + 70_m$ (бу 70_m капиталлашмалыдыр) + $285_v + 215_m$.

Бурада 70 II_m билаваситә II_c -йә гатылдығына көрә, бу әлавә сабит капиталы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн $^{70}/_5 = 14$ мигдарында дәйишән капитал тәләб олунур; бу 14 исә енә 215 II_m-дән көтүрүлүр; 201 II_m галыр, нәтичәдә биз буну алырыг:

$$\text{II. } (1\,430_c + 70_c) + (285_v + 14_v) + 201_m.$$

1 500 $I_{(v+{}^1/_2m)}$-ин 1 500 II_c -йә мүбадиләси ади йығым просесидир вә бу барәдә артыг һәр шей сөйләнилмишдир. Лакин биз бурада бә'зи хүсусиййәтләри дә гейд етмәлийик; һәмин хүсусиййәтләр ондан ирәли кәлир ки, йығымла бирләшдирилмиш тәкрар истеһсалда $I_{(v+{}^1/_2m)}$ тәкчә II_c илә дейил, II_c плюс II_m-ин бир һиссәси илә өдәнилир.

Өзлүйүндә айдындыр ки, йығым олдуғу фәрз едилдикдә, $I_{(v+m)}$ һеч дә садә тәкрар истеһсалда олдуғу кими, II_c-йә бәрабәр дейил, II_c-дән артыгдыр, чүнки: 1) I бөлмә өз изафи мәһсулунун бир һиссәсини өз мәһсулдар капиталына дахил едир вә бу һиссәнин $^5/_6$-ни сабит капитала чевирир, демәли, о ейни заманда һәмин $^5/_6$-и II бөлмәнин истеһлак шейләри илә өдәйә билмәз; 2) I бөлмә өз изафи мәһсулундан II бөлмә чәрчивәси дахилиндәки йығыма көрә лазым олан сабит капитал үчүн материал вермәлидир, — бу да тамамилә она бәнзәйир ки, II бөлмә I бөлмәйә дәйишән капитал үчүн материал вермәлидир ки, бу дәйишән капитал I бөлмәнин

изафи мәһсулунун I бөлмәнин өзү тәрәфиндән изафи сабит капитал кими тәтбиг эдилән һиссәсини һәрәкәтә кәтирсин. Биз билирик ки, һәгиги дәйишән капитал, демәли, әлавә дәйишән капитал да иш гүввәсиндән ибарәтдир. Кечмишдә гул саһибинин этмәли олдуғу кими, I бөлмә капиталисти II бөлмәдән эһтият үчүн зәрури яшайыш васитәләри сатын алмалы олмур вә я һәлә анчаг кәләчәкдә тәтбиг эдиләчәк әлавә иш гүввәси үчүн зәрури яшайыш васитәләри йыгмалы олмур. II бөлмәдән бунлары фәһләләр өзләри алырлар. Лакин бу она мане олмур ки, әлавә иш гүввәсинин истеһлак шейләри капиталистин нөгтейи-нәзәриндән анчаг, әлавә тутулан иш гүввәсинин истеһсал олунмасы вә сахланмасы васитәләридир, демәли, онун дәйишән капиталынын натурал формасыдыр. Онун өзүнүн ән яхын әмәлийяты, бу һалда I бөлмә тәрәфиндән ичра эдилән бу әмәлийят анчаг ондан ибарәтдир ки, әлавә иш гүввәси сатын алмаг үчүн тәләб олунан ени лазыми пул капитал йығыр. О һәмин иш гүввәсини өз капиталына гатан кими, пул һәмин иш гүввәси үчүн II бөлмә әмтиәләрини сатын алмаг васитәси олур; демәли, пул мүвафиг истеһлак шейләри тапмалыдыр.

Ери кәлмишкән буну да демәлийик. Чәнаб капиталист вә онун мәтбуаты чох вахт, иш гүввәсинин өз пулуну сәрф этмәси үсулундан вә иш гүввәсинин бу пулу реаллашдырдығы II бөлмә әмтиәләриндән наразы олур. О, мәсәлән, Вашингтондакы инкилис сәфарәтинин катиби ч. Друммондун этдийи кими, бу мүнасибәтлә философлуға башлайыр, мәдәнийййәтдән дәм вурур, өзүнү бир филантроп кими гәләмә верир. «The Nation» {гәзети} 1879-чу ил октябрын ахырларында мараглы бир мәгалә дәрч этмишди; бу мәгаләдә һәмчинин белә дейилир: «Фәһләләр ихтираларын тәрәггисиндән мәдәни чәһәтчә кери галмышлар; онлара бир чох шейләр мүйәссәрдир, амма онлар бу шейләрин нә үчүн ишләдилдийини билмирләр вә, демәли, һәмин шейләр үчүн базар ятмырлар». {Һәр бир капиталист, әлбәттә, истәйир ки, фәһлә онун әмтиәсини сатын алсын}. «Һеч бир әсас йохдур ки, фәһлә, онун гәдәр әмәк һаггы алан бир кешиш, адвокат вә я һәким кими комфорт ичәрисиндә яшамаг арзусунда олмасын». { Белә адвокатлар, кешишләр вә һәкимләр арзу этдикдә, һәгигәтдә әчәб комфортла яшая биләрмишләр! } «Лакин о буну этмир. Мәсәлә һәлә дә бундадыр ки, бир истеһлакчы кими онун сәвиййәсини расионал вә сағлам тәдбирләрлә нечә йүксәлтмәк олар; бу асан мәсәлә дейилдир, чүнки онун бүтүн шөһрәтпәрәстлийи иш саатларыны азалтмаг арзусундан о яна кетмир вә демагоглар онун әгли вә мә'нәви габилиййәтләрини тәкмилләшдирмәк васитәсилә онун вәзиййәтини яхшылашдырмагданса, ону мәһз иш саатларыны азалтмаға тәһрик эдирләр». («Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside». London 1879, сәһ. 404).

Көрүнүр, фәһләнин әгли вә мә'нәви габилиййәтләрини тәкмилләшдириб онун вәзиййәтини йүксәлтмәли вә ону расионал истеһлакчы этмәли олан расионал вә сағлам тәдбирләрин сирри узун иш күнүндән ибарәтдир. Капиталистин әмтиәләринин расионал истеһлакчысы олмаг үчүн фәһлә ондан башламалыдыр ки, — лакин демагог буна мане олур! — өз иш гүввәсинин өз капиталисти тәрәфиндән гейри-расионал вә сағламлыг үчүн зәрәрли бир сурәтдә истеһлак олунмасына имкан версин. Расионал истеһлакы капиталистин нечә баша дүшдүйүнү truck-system көстәрир; һәмин системдә капиталистин мәрһәмәти о гәдәр артыр ки, о өз фәһләләринин истеһлакына билаваситә гарышыр, һәм дә бунун бир чох нөвләриндән бири фәһләләрә мәнзил верилмәсидир, белә ки, капиталист эйни заманда өз фәһләләринин мәнзил саһиби олур.

Фәһлә синфинин сәвиййәсини йүксәлтмәк уғрундакы капиталист чәһдләринә валеһ олан енә бу рәһмдил Друммонд енә дә һәмин һесабатда һәмчинин Lowell and Lawrence Mills нүмунәви иплик фабрикләриндән данышыр. Фабрикдәки фәһлә гызлар үчүн олан ашханалар вә яшайыш эвләри дә фабрикләрин саһиби олан эйни сәһмдар чәмиййәтининкидир: бу эвләрин мүдирләри, гызлар үчүн әхлаг гайдалары гоян эйни чәмиййәтин хидмәтиндәдирләр; гызларын һеч бири эвә ахшам саат 10-дан кеч кәлә билмәз. Парлаг бир тәдбир: чәмиййәтин этрафдакы хүсуси полис патруллары көз етирирләр ки, бу эв низамнамәси позулмасын. Ахшам саат 10-дан сонра һеч бир гыз эвдән байыра вә байырдан эвә бурахылмыр. Һәр бир гыз мүтләг кәрәк чәмиййәтә мәхсус әразидә яшасын; һәмин әразидәки эвләрин һәр бири чәмиййәтә һәр һәфтә 10 доллара гәдәр мәнзил кирайәси верир; беләликлә, биз бурада расионал истеһлакчыларын бүтүн парлаглығы илә көрүрүк. «Ән яхшы эвләрин бир чохунда фәһлә гадынлар үчүн, һәр ердә олдуғу кими пианино олдуғуна көрә, мусиги, нәғмә вә рәгс мүһүм рол ойнайыр, һәр һалда тохучу дәзкаһында он саатлыг екрәнк фасиләсиз ишдән сонра һәгиги истираһәтдән даһа чох, дәйишиклийә эһтиячы оланлар үчүн мүһүм рол ойнайыр» (сәһ. 412). Лакин фәһләни нечә расионал истеһлакчы этмәйин башлыча сирри һәлә габагдадыр. Чәнаб Друммонд Turners Falls (Connecticut River) бычаг фабрикини кәзмишдир, һәм дә сәһмдар чәмиййәтинин хәзинәдары чәнаб Окмэн она Америка хөрәк бычагларынын кейфиййәтчә инкилис бычагларындан үстүн олдуғуну сөйләйәрәк, давам эдиб дейир: «Биз Инкилтәрәйә гиймәтләрдә дә үстүн кәләчәйик; биз артыг инди она кейфиййәтчә үстүнүк, бу тәсдиг олунмушдур; лакин биз даһа ашағы гиймәтлә сатмалыйыг, биз буна наил олмагдайыг, чүнки полад бизә учуз тамам олур вә биз әмәйин һаггыны ашағы салырыг!» (сәһ. 427). Әмәк һаггыны ашағы салмаг вә узун иш күнү — мәдәниййәтин вә ихтиралар тәрәггисинин фәһләйә мүйәссәр этдийи бир йығын шейләр үчүн һәмин фәһләнин базар яратмасындан өтрү ону расионал истеһлакчы дә-

рәчәсинә йүксәлтмәли олан расионал вә сағлам тәдбирләрин бүтүн маһиййәти бундадыр.

Демәли, I бөлмә өз изафи мәһсулундан II бөлмә үчүн әлавә сабит капитал вермәли олдуғу кими, II бөлмә дә бу мә'нада I бөлмә үчүн әлавә дәйишән капитал верир. Дәйишән капиталдан бәһс олундугда, II бөлмә өзүнүн бүтүн мәһсулунун, демәли, өзүнүн изафи мәһсулунун да чох һиссәсини зәрури истеһлак шейләри формасында тәкрар истеһсал этмәклә һәм I бөлмә үчүн, һәм дә өзү үчүн йығыр.

Артан капитал әсасындакы истеһсал шәраитиндә $I_{(v+m)}$ бәрабәр олмалыдыр II_c плюс изафи мәһсулун капитала ени гатылан һиссәси плюс сабит капиталын II бөлмәдә истеһсалы кенишләндирмәк үчүн лазым олан әлавә һиссәси; бу кенишләндирмә минимуму исә элә олмалыдыр ки, бунсуз I бөлмәнин өзүндә һәгиги йығым, йә'ни истеһсалын һәгиги кенишләндирилмәси мүмкүн дейилдир.

Әкәр биз нәзәрдән кечирдиййимиз ахырынчы һала гайытсаг, мә'лум олар ки, онун белә бир хүсусиййәти вардыр: II_c бурада $I_{(v+{}^1/_2m)}$-дән, I бөлмә мәһсулунун бир кәлир кими истеһлак шейләринә хәрчләнән һиссәсиндән аздыр, белә ки, 1 500 $I_{(v+m)}$ мүбадилә эдилдикдә, бунунла да дәрһал II бөлмәнин изафи мәһсулунун бир һиссәси = 70 дә реаллашыр. II_c = 1 430 мәбләғинә кәлдикдә, о, II бөлмәдә садә тәкрар истеһсалын баш верә билмәси үчүн, башга шәртләр эйни олмагла, $I_{(v+m)}$ -дән эйни дәйәр мигдарында өдәнилмәлидир, буна көрә дә ону бурада нәзәрдән кечирмәйә эһтийач йохдур. Әлавә 70 II_m мәсәләси башгадыр. I бөлмә үчүн садәчә кәлирин истеһлак шейләри илә өдәнилмәси, истеһлак мәгсәдилә садәчә әмтиә мүбадиләси олан шей II бөлмә үчүн бурада һеч дә садә тәкрар истеһсалда олдуғу кими онун сабит капиталынын садәчә гайыдыб әмтиә капитал формасындан натурал формая чеврилмәси дейил, билаваситә йығым просесидир, онун изафи мәһсулунун бир һиссәсинин истеһлак шейләри формасындан сабит капитал формасына чеврилмәсидир. Әкәр I бөлмә 70 ф. стерлинг пула (изафи дәйәрин чеврилмәси үчүн олан пул эһтийаты) бу 70 II_m-и сатын алыр, икинчи исә сонра 70 I_m-и сатын алмайыб һәмин 70 ф. стерлинги пул капитал кими йығырса, онда бу ахырынчыда, һәр һалда, әлавә мәһсул өз ифадәсини, әлбәттә, тапыр (мәһз II бөлмәнин изафи мәһсулу өз ифадәсини тапыр ки, онун бир һиссәси бу мәһсулдан ибарәтдир), һәрчәнд һәмин әлавә мәһсул енидән истеһсала дахил олан бир мәһсул дейилдир; лакин бу һалда II бөлмә тәрәфдә һәмин пул йығымы эйни заманда ону ифадә эдәрди ки, истеһсал васитәләри шәклиндә олан 70 I_m сатыла билмәз. Демәли, I бөлмәдә нисби ифрат истеһсал баш верәрди ки, бу да эйни заманда II бөлмә тәрәфдә

тәкрар истеһсалы кенишләндирмәк мүмкүн олмадығыны көстәрәрди.

Лакин бундан асылы олмајараг, нә гәдәр ки, I бөлмәнин әлиндән чыхмыш олан бу 70 мәбләғиндә пул һәлә она гайытмамышдыр вә ја II бөлмә тәрәфиндән 70 I_m-ин сатын алынмасы әмәлиййаты васитәсилә анчаг гисмән гайытмышдыр, һәмин мүддәт әрзиндә 70 мәбләғиндә пул бүтүнлүклә вә ја гисмән II бөлмәнин әлиндә әлавә потенсиал пул капитал кими олур. Бу дейиләнләр, һәр ики тәрәфдән әмтиәләрин гаршылыглы сурәтдә өдәнилмәси пулун өз чыхыш нөгтәсинә гайытмасына сәбәб олунчая гәдәр I бөлмә илә II бөлмә арасындакы һәр чүр мүбадиләйә аиддир. Лакин иш нормал гайда илә кетдикдә, пул бурада анчаг мүвәггәти сурәтдә һәмин ролу ифа эдир. Кредит системи олдугда исә, һәтта гыса мүддәт үчүн әлавә сәрбәстләшмиш олан пулун һамысы дәрһал әлавә пул капитал кими фәал ишләмәли олдуғу заман анчаг белә бир мүвәггәти сәрбәст пул капитал ишдә тәсбит олуна биләр, мәсәлән, I бөлмәдә ени мүәссисәләрә хидмәт эдә биләр, һалбуки о, башға мүәссисәләрдә галмыш изафи мәһсулу реаллашдырмалы оларды. Сонра, гейд этмәк лазымдыр ки, 70 I_m-ин II бөлмәдәки сабит капитала гатылмасы эйни заманда II бөлмәдәки дәйишән капиталын 14 мәбләғиндә артырылмасыны тәләб эдир. Бу фәрз эдир ки, — I бөлмәдә изафи мәһсул I_m билаваситә I_c капитала гатылдығы заман олдуғу кими, — артыг II бөлмәдә тәкрар истеһсал даһа да капиталлашма мейли көстәрмәклә баш верир; демәли, бу тәкрар истеһсал изафи мәһсулун зәрури яшайыш васитәләриндән ибарәт олан һиссәсинин артмасыны әһатә эдир.

Көрдүйүмүз кими, икинчи мисалда 9 000-лик мәһсул тәкрар истеһсал мәгсәдләри үчүн ашағыдакы гайда илә бөлүнмәлидир ки, 500 I_m капиталлашдырыла билсин. Бурада биз анчаг әмтиәләри нәзәрдә тутур вә пул тәдавүлүнү бир кәнара гоюруг.

I. $5\,000_c + 500_m$ (бу 500_m капиталлашмалыдыр) $+ 1\,500_{(v+m)}$ истеһлак фонду $= 7\,000$ әмтиә.

II. $1\,500_c + 299_v + 201_m = 2\,000$ әмтиә. Үмуми мәбләғ 9 000 әмтиә мәһсул олур.

Ҝапиталлашма инди ашағыдакы гайда илә баш верир:

I бөлмәдә капиталлашан 500_m белә бөлүнүр: $^5/_6 = 417_c + ^1/_6 = 83_v$. Бу 83_v исә II_m-дән эйни бир мәбләғ чыхарыр, һәмин мәбләғә сабит капитал үнсүрләри сатын алыныр вә о, беләликлә, II_c-йә гатылыр. II_c-нин 83 мәбләғиндә артмасы II_v-ни 83-үн $^1/_5$-и=

= 17 мигдарында артырыр. Беләликлә, мүбадиләдән сонра биз буну алырыг:

$$\text{I. } (5\,000_c + 417_m)_c + (1\,000_v + 83_m)_v = 5\,417_c + 1\,083_v = 6\,500$$
$$\text{II. } (1\,500_c + 83_m)_c + (299_v + 17_m)_v = 1\,583_c + 316_v = 1\,899$$

Екуну 8 399.

I бөлмәдә капитал 6 000-дән 6 500-ә чатмыш, демәли, $^1/_{12}$ артмышдыр. II бөлмәдә 1 715-дән 1 899-а чатмыш, демәли, тәгрибән $^1/_9$ артмышдыр.

Бу әсас үзәриндә тәкрар истеһсал икинчи илин ахырында ашағыдакы капиталы верир:

$$\text{I. } (5\,417_c + 452_m)_c + (1\,083_v + 90_m)_v = 5\,869_c + 1\,173_v = 7\,042.$$
$$\text{II. } (1\,583_c + 42_m + 90_m)_c + (316_v + 8_m + 18_m)_v = 1\,715_c + 342_v = 2\,057,$$

үчүнчү илин ахырында исә ашағыдакы мәһсул алыначагдыр.

$$\text{I. } 5\,869_c + 1\,173_v + 1\,173_m.$$
$$\text{II. } 1\,715_c + 342_v + 342_m.$$

Әкәр I бөлмә енә бурада да, кечмишдә олдуғу кими, изафи дәйәрин ярысыны йығырса, онда $\text{I}_{(v+{}^1/_2m)}$ мәбләғи $1\,173_v + 587_{({}^1/_2m)} =$ = 1 760 верир, демәли, бүтүн 1 715 II_c-дән артыг верир, мәһз 45 артыг верир. Беләликлә, һәмин фәрги енә II_c-йә эйни мәбләғдә истеһсал васитәләри кечирмәклә өдәмәк лазым кәлир. Демәли, II_c мәбләғи 45 мигдарында артыр ки, бу да II_v-дә $^1/_5 = 9$ артыма сәбәб олур. Капиталлашмыш 587 I_m сонра $^5/_6$ вә $^1/_6$ һиссәләр һалында 489_c вә 98_v-йә айрылыр; бу 98 енидән II бөлмәдә сабит капитала 98 әлавә эдилмәсинә сәбәб олур, бу да II бөлмә дәйишән капиталынын $^1/_5 = 20$ артмасына сәбәб олур. Онда биз буну алырыг:

$$\text{I. } (5\,869_c + 489_m)_c + (1\,173_v + 98_m)_v = 6\,358_c + 1\,271_v = 7\,629$$
$$\text{II. } (1\,715_c + 45_m + 98_m)_c + (342_v + 9_m + 20_m)_v = 1858_c + 371_v = 2\,229$$

Бүтүн капитал = 9 858.

Демәли, тәкрар истеһсалын артмасы шәраитиндә I бөлмәнин бүтүн капиталы үч илдә 6 000-дән артыб 7 629 олмуш, II бөлмәнин капиталы 1 715-дән артыб 2 229 олмушдур, бүтүн ичтимаи капитал 7 715-дән 9 858-ә чатмышдыр.

3) Йығым шәраитиндә II_c-нин өдәнилмәси.

Беләликлә, $\text{I}_{(v+m)}$-ин II_c-йә мүбадиләсиндә мүхтәлиф һаллар олур.

Садә тәкрар истеһсалда бу кәмиййәтләрин һәр икиси бәрабәр олмалы вә бир-бирини өдәмәлидир, йохса, юхарыда көрдүйүмүз кими, садә тәкрар истеһсал маниәсиз баш верә билмәз.

Йығымда һәр шейдән әввәл йығым нормасына диггәт вермәк лазымдыр. Индийәдәк биз бүтүн һалларда белә фәрз эдирдик ки, I бөлмәдә йығым нормасы $= \frac{1}{2}m$ I-дир, һабелә фәрз эдирдик ки, мүхтәлиф илләрдә бу норма сабит галырды. Биз анчаг белә еһтимал эдирдик ки, бу йығылмыш капиталын сабит капитала вә дәйишән капитала бөлүндүйү пропорсия дәйишилир. Бурада үч һал алынмыш олду:

1) $I_{(v+\frac{1}{2}m)} = II_c$, демәли, II_c $I_{(v+m)}$-дән аздыр. Бу һәмишә белә олмалыдыр, йохса I бөлмә йыға билмәзди.

2) $I_{(v+\frac{1}{2}m)}$ мәбләғи II_c-дән артыгдыр. Бу һалда өдәнилмә онун сайәсиндә әлдә эдилир ки, II_m-ин мүвафиг һиссәси II_c-йә гатылыр, белә ки, чәми $= I_{(v+\frac{1}{2}m)}$. Бурада II үчүн өдәнилмә онун сабит капиталынын садә тәкрар истеһсалы дейил, инди о йығымдыр, онун изафи мәһсулдан I бөлмәнин истеһсал васитәләринә мүбадилә этдийи һиссәси мигдарында артмасыдыр; белә бир артма эйни заманда фәрз эдир ки, II бөлмә бундан әлавә өз дәйишән капиталыны да мүвафиг сурәтдә артырыр вә бу артманын мәнбәи онун өз изафи мәһсулундан ибарәтдир.

3) $I_{(v+\frac{1}{2}m)}$ мәбләғи II_c-дән аздыр. Бу һалда II бөлмә өз сабит капиталынын һамысыны мүбадилә васитәсилә бәрпа этмир вә буна көрә дә кәсири I бөлмәдән сатын алмаг васитәсилә өдәмәлидир. Лакин бу, II бөлмәнин дәйишән капиталынын даһа да йығылмасыны тәләб этмир, чүнки онун сабит капиталы белә бир әмәлийят васитәсилә анчаг өз кәмиййәти һәчминдә бүтүнлүклә тәкрар истеһсал эдилир. Дикәр тәрәфдән, I бөлмә капиталистләринин анчаг әлавә пул капитал йыған һиссәси белә бир мүбадилә сайәсиндә гисмән артыг белә бир йығым әлдә этмишдир.

Садә тәкрар истеһсал үчүн көтүрүлән фәрзиййә, йә'ни $I_{(v+m)} = II_c$ олмасы капиталист истеһсалы илә нәинки бир ерә сығмыр, — һәрчәнд бурада белә дә ола биләр ки, 10—11 иллик сәнае тсиклиндә мүәййән бир илин бүтүн истеһсалы чох вахт габагкы илдәкиндән аз олур, белә ки, габагкы илә нисбәтән һәтта садә тәкрар истеһсал да баш вермир, — лакин бундан әлавә, әһалинин иллик тәбии артымы шәраитиндә садә тәкрар истеһсал анчаг бу шәртлә баш верә биләрди ки, бүтүн изафи дәйәри тәмсил эдән 1 500-үн истеһлакында мүвафиг сурәтдә даһа чох мигдарда гейри-мәһсулдар хидмәтчи иштирак этсин. Капитал йығымы, йә'ни әсл капиталист истеһсалы исә бурада, әксинә, мүмкүн олмазды. Буна көрә дә капиталист йығымынын баш вермәси факты әсла имкан вермир ки, $II_c = I_{(v+m)}$ олсун. Лакин һәтта капиталист йығымы шәраитиндә дә ола биләр ки, там бир сыра габагкы истеһсал дөврләри әрзиндә баш вермиш йығым просесинин кедиши нәтичәсиндә, II_c нәинки $I_{(v+m)}$-ә бәрабәр олсун, һәтта ондан артыг олсун. Бу, II бөлмәдә анчаг бөйүк бир ифласла арадан галдырыла биләчәк

ифрат истеһсал оларды вә бунун нәтичәсиндә капитал II бөлмәдән I бөлмәйә кечәрди. — Әкәр II бөлмәнин сабит капиталынын бир һиссәси өзү өзүнү тәкрар истеһсал эдирсә — мәсәлән, әкинчиликдә өз истеһсалындан олан тохумдан истифадә эдилмәси кими, — бу һалда $I_{(v+m)}$-ин II_c-йә нисбәти эсла дәйишилмир. I бөлмә илә II бөлмә арасында мүбадилә заманы, I_c нәзәрә алынмадығы кими, II_c-нин бу һиссәсини дә һесаба алмаг лазым кәлмир. Әкәр II бөлмә мәһсулларынын бир һиссәси дә I бөлмәйә истеһсал васитәләри кими дахил олмаға габилдирсә, бу һалда да вәзиййәт эсла дәйишилмир. Бунлар I бөлмәнин вердийи истеһсал васитәләринин бир һиссәси илә өдәнилир вә әкәр биз ичтимаи истеһсалын ики бөйүк бөлмәси арасында, истеһсал васитәләри истеһсалчылары илә истеһлак шейләри истеһсалчылары арасындакы мүбадиләни саф шәклиндә, пәрдәләнмәмиш шәклиндә тәдгиг этмәк истәйириксә, һәмин һиссәни ирәличәдән һәр ики тәрәфдә кәнар этмәк лазымдыр.

Беләликлә, капиталист истеһсалында $I_{(v+m)}$ мәбләғи II_c-йә бәрабәр ола билмәз вә мүбадиләдә онлар бир-бирини өдәйә билмәз. Әксинә, әкәр $I\frac{m}{x}$ мәбләғи I_m-ин I бөлмә капиталистләри тәрәфиндән кәлир кими хәрчләнән һиссәсидирсә, онда $I\left(v+\frac{m}{x}\right)$ мәбләғи II_c-йә бәрабәр, ондан артыг вә я әскик ола биләр; лакин $I\left(v+\frac{m}{x}\right)$ һәмишә $II_{(c+m)}$-дән аз олмалыдыр, һәм дә II_m-ин һәр чүр шәраитдә II бөлмә капиталистләринин өзләри тәрәфиндән истеһлак эдилмәли олан һиссәси гәдәр аз олмалыдыр.

Гейд этмәк лазымдыр ки, йығымын бу тәсвириндә сабит капиталын дәйәри дүрүст тәсвир эдилмәмишдир, чүнки бу сабит капитал өзүнүн иштиракы илә истеһсал эдилән әмтиә капиталын дәйәринин бир һиссәсини тәшкил эдир. Ени йығылмыш сабит капиталын әсас һиссәси әмтиә капитала анчаг тәдричлә вә вахташыры олараг, бу әсас үнсүрләрин мүхтәлиф тәбиәтинә мувафиг сурәтдә дахил олур; буна көрә дә хаммал, ярымфабрикат вә и. а. әмтиә истеһсалына күтләләр шәклиндә дахил олдугда, бу әмтиә капиталын ән чох һиссәси дөврийјә сабит тәркиб һиссәсинин вә дәйишән капиталын өдәнилмәсиндән ибарәт олур. (Лакин бу анчаг дөврийјә тәркиб һиссәләринин дөврийјәсиндә баш верә биләр; беләликлә, фәрз олунур ки, дөврийјә һиссәси, әсас капиталын дәйәриндән онун үзәринә кечмиш һиссә илә бирликдә бир ил әрзиндә о гәдәр тез-тез тәдавүл эдир ки, һазырланмыш әмтиәләрин дәйәринин бүтүн мәбләғи иллик истеһсала дахил олан бүтүн капиталын дәйәринә бәрабәрдир.) Лакин машынлы истеһсалда хаммал дейил, анчаг ярдымчы материалларын тәтбиг олундуғу ердә, бир үнсүр олан әмәк $= v$ әмтиә капиталда

енидән онун даһа бөйүк тәркиб һиссәси кими мейдана чыхмалыдыр. Мәнфәәт нормасында, әсас тәркиб һиссәләринин мәһсула вахташыры чох вә я аз дәйәр кечирмәсиндән асылы олмаяраг изафи дәйәр бүтүн капитала нисбәтән һесабландығы һалда, — вахташыры истеһсал эдилән һәр бир әмтиә капиталын дәйәри үзәринә сабит капиталын әсас һиссәсиндән анчаг, онун ашынма нәтичәсиндә орта һесабла мәһсулун өзүнә кечирдийи дәйәр мигдарында кәлмәк лазымдыр.

IV. ӘЛАВӘ ГЕЙДЛӘР.

II бөлмә үчүн илкин пул мәнбәи I бөлмәдәки гызыл сәнаеинин $v+m$-идир ки, бу да II_c-нин бир һиссәсинә мүбадилә олунур; гызыл сәнаечиси ялныз изафи дәйәр йығдыгда вә я буну I бөлмәнин истеһсал васитәләринә чевирдикдә, демәли, өз истеһсалыны кенишләндирдикдә, ялныз бу һалда онун $v+m$-и II бөлмәйә дахил олмур; дикәр тәрәфдән, гызыл сәнаечисинин өзүнүн пул йығмасы, ән нәһайәт, кениш тәкрар истеһсала сәбәб олдуғуна көрә, гызыл сәнаеинин изафи дәйәринин кәлир кими дейил, гызыл сәнаечисинин әлавә дәйишән капиталына сәрф эдилән һиссәси II бөлмәйә дахил олур, бурада ени дәфинәләр яранмасына көмәк эдир, я да I бөлмәйә билависитә тәкрар сатмадан ондан сатын алмаг үчүн ени васитә верир. Гызыл сәнаеинин бу $I_{(v+m)}$-индән ибарәт пулдан гызылын бир һиссәси II бөлмәнин мә'лум истеһсал саһәләринә кедир ки, бунларын гызыла хаммал вә саирә кими, гысасы, II бөлмәнин сабит капиталыны өдәйән үнсүр кими эһтияҹы олсун. Илкин дәфинә яранмасы — тәкрар истеһсалы кәләчәкдә кенишләндирмәк мәгсәдилә дәфинә яранмасы — үнсүрү I бөлмә илә II бөлмә арасындакы мүбадилә заманы ашағыдакы һалларда мейдана чыхыр: I бөлмә үчүн ялныз о һалда мейдана чыхыр ки, I_m-ин бир һиссәси II бөлмәйә биртәрәфли сатылсын, мүвафиг алғысыз сатылсын вә бурада II бөлмәнин әлавә сабит капиталы олараг хидмәт этсин; II бөлмә үчүн о һалда мейдана чыхыр ки, I бөлмә дә әлавә дәйишән капитал йығмаг үчүн эйни чүр һәрәкәт этсин; сонра, о һалда мейдана чыхыр ки, I бөлмә тәрәфиндән кәлир шәклиндә хәрчләнмиш олан изафи дәйәрин бир һиссәси II_c васитәсилә өдәнилмәсин, беләки, II_m-ин бир һиссәси она сатын алыначаг вә бу сурәтлә дә пула чевриләчәкдир. Әкәр $I\left(v+\frac{m}{x}\right)$ мәбләғи II_c-дән чохдурса, онда II_c-нин садә тәкрар истеһсалы үчүн, I бөлмәнин истеһлак мәгсәдилә II_m-дән көтүрдүйүнү I бөлмәдән әмтиәләрлә өдәмәк лазым кәлмир. Суал олунур, II бөлмә капиталистләри арасындакы мүбадилә анчаг II_m-ин гаршылыглы мүбадиләсиндән ибарәт ола билдийи һалда, онларын арасындакы мүбадилә чәрчивәси дахилиндә дәфинә яранмасы нә дәрәчәдә баш верә биләр. Бизим билдийимиз кими, II бөлмә чәрчивәси

дахилиндә билаваситә йығым она көрә баш верир ки, II_m-ин бир һиссәси билаваситә дәйишән капитала чеврилир (бу да тамамилә она бәнзәйир ки, I бөлмәдә I_m-ин бир һиссәси билаваситә сабит капитала чеврилир). II бөлмәнин мүхтәлиф истеһсал саһәләриндә вә һәр бир айрыча саһәнин мүәссисәләриндә йығым мүддәти мүхтәлиф олдугда мәсәлә айры-айры капиталистләр үчүн, mutatis mutandis, тамамилә I бөлмәдә олдуғу кими изаһ олунур. Бә'зиләри һәлә дәфинә яратмаг мәрһәләсиндәдирләр, алмадан сатырлар; дикәрләри исә тәкрар истеһсалы һәгигәтән кенишләндирмәк нөгтәсинә чатмышлар, сатмадан алырлар. Доғрудур, әввәлчә әлавә иш гүввәсинә әлавә дәйишән пул капитал сәрф олунур; лакин фәһләләр яшайыш васитәләрини, фәһләләрин истеһлакына дахил олан әлавә истеһлак шейләринин һәлә дәфинәләр ярадан саһибләриндән сатын алырлар. Һәмин саһибләрдән пул өз чыхыш нөгтәсинә гайыдаркән, онлардан һәр бириндә дәфинә ярандығы мигдарда әскик гайыдыр: онлар бу пулу йығырлар.

К. Марксын вә Ф. Энкелсин Әсәрләринин мәтниндән чап олунур, XVIII чилд, 1939-чу ил нәшри.

«КАПИТАЛЫН» II ЧИЛДИНДӘ ВЕРИЛӘН БАШЛЫЧА АДЛАР КӨСТӘРИЧИСИ

МҮНДӘРИЧАТ.

ИКИНЧИ БӨЛМӘ.

КАПИТАЛЫН ДӨВРИЙЙӘСИ.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛМӘ.

БҮТҮН ИЧТИМАИ КАПИТАЛЫН ТӘКРАР ИСТЕҺСАЛЫ ВӘ ТӘДАВҮЛҮ.

ФОТО ШӘКИЛЛӘРИ.

Йығылмаға верилмиш 1/VII-1955-чи ил. Чапа имзаланмыш 22/III-1956-чы ил. ФГ 04650. Кағыз форматы $60\times92^{1}/_{16}$. Физики вә шәрти чап вәрәги 34. Учот нәшр вәрәги 40,5. Сифариш № 706. Тиражы 10 000. Гиймәти 10 ман., чилди 2 ман.

Азәрбайчан Дөвләт Нәшрийяты, Бакы, Һүсү Һачыев күчәси, № 6.

Азәрбайчан ССР Мәдәниййәт Назирлийинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Байрамов күчәси, № 3.

К. МАРКС

КАПИТАЛ

Том второй

(на азербайджанском языке)

Баку • Азернешр • 1956